

NİZAMİ XUDİYEV * SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

NİZAMİ
XUDİYEV

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

I CİLD

Nizami Xudiyev

**AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİ DİLİ TARİXİ**

Ali məktəblər üçün dərslik

**SEÇİLMİŞ
ƏSƏRLƏRİ**

I cild

«Elm və təhsil»
Bakı – 2012

Elmi redaktor: **Tofiq HACIYEV**
AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri
doktoru, professor

Rəyçi: **Ağamusa AXUNDOV**
AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri
doktoru, professor

N.M.Xudiyev

Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik.

Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, 686 səh.

Dərslik Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş proqram əsasında yazılmışdır. Kitabda mənbələr əsasında Azərbaycan ədəbi dilinin çoxəsrlik tarixi və inkişaf dövrləri şərh olunur. Dərslik “Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül dövrü” (qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər), “Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrü” (XIII əsrdən XVII əsrə qədər) və “Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması və inkişafı dövrü” (XVII əsrdən bu günə qədər) kimi üç mühüm bölümdən ibarətdir.

Dərslik universitet və institut tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ondan müəllimlər, aspirantlar, elmi işçilər, eləcə də dilimizin tarixi ilə maraqlananlar istifadə edə bilərlər.

4602000000
N098 – 2012 *qrifli nəşr*

© «Maarif», 1995
© «Elm və təhsil», 2012

GİRİŞ

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, o qədər də sistemli və ardıcıl olmayan bir sıra təşəbbüsləri nəzərə almasaq, əsrimizin 30-cu illərindən etibarən araşdırılmağa başlanılmışdır. Ümumiyyətlə, müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dili tarixi sahəsində aparılmış araşdırmalar aşağıdakı mərhələlərdən keçmişdir:

1. 30-50-ci illər;
2. 60-80-ci illər;
3. 80-ci illərdən sonra...

Birinci mərhələdə ən çox prof. Əbdülzəl Dəmirçizadənin araşdırmaları diqqəti cəlb edir¹ və elə buna görə də həmin mərhələni prof. Ə.Dəmirçizadə mərhələsi adlandırmaq mümkündür: bu zaman Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi ancaq ən mühüm mənbələr (“Kitabi-Dədə Qorqud”, İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.P.Vaqif...) əsasında öyrənilir, normanın təkamülündən çox, janr-üslub proseslərinə diqqət yetirilir və bir növ “fundamentalizm”ə meyil göstərilir.

İkinci mərhələdə vəziyyət kifayət qədər dəyişir – Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi daha geniş mənbələr əsasında öyrənilməyə başlanılır, hər il yeni-yeni əlyazmaları tapılıb araşdırılır və ən başlıcası prof. Tofiq

¹ Prof. Ə.Dəmirçizadənin həmin illərdə nəşr olunmuş araşdırmaları, əsasən, aşağıdakı kitabda toplanmışdır: Ə.Dəmirçizadə, Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri, Bakı, 1938; ümumiyyətlə dil tarixi sahəsindəki tədqiqatının yekunu kimi sonralar «Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi» (I hissə, Bakı, 1979) kitabı meydana çıxdı.

Hacıyev ədəbi dil tarixini məhz normanın tarixi kimi öyrənməyin ilk uğurlu təcrübələrini verir¹. Lakin 60-80-ci illərdə də 30-50-ci illərin “metodologiya”sı ilə aparılan tədqiqatlar davam edir, bununla belə, mütəxəssislərin sayının artması həmin, “metodologiya”nın çox müxtəlif təzahür formalarının meydana çıxmasına səbəb olur.

Üçüncü mərhələdə 80-ci illərin ortalarından başlayır və bu gün həmin mərhələnin özünəməxsus keyfiyyətləri müəyyənləşir – bunların başlıcası, heç şübhəsiz, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini ümumtürk mühitində (kontekstində) öyrənməkdən ibarətdir ki, həmin keyfiyyəti özündə əks etdirən artıq ilk tədqiqatlar meydana çıxmışdır².

Azərbaycan ədəbi dilinin tarixindən bəhs edən bu kitab da məhz üçüncü mərhələnin məhsulu olub, müəyyən tarixi təkamül prosesində diferensiallaşmış bir türk ədəbi dilini ümumi türk dil proseslərinin tarixi tərkib hissəsi kimi təqdim edir. Müəllif bu vaxta qədərki tədqiqatları ümumiləşdirərək yeni mərhələnin tələblərinə (birinci növbədə, metodoloji tələblər nəzərdə tutulur) cavab verən bir əsər yazmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur ki, həmin məqsədə nə dərəcədə nail olunduğunu ancaq hörmətli oxucular müəyyən edə bilərlər.

Müəllifin bir neçə il bundan əvvəl nəşr olunmuş kitabının “Giriş”ində³, eləcə də pedaqoji institutlar üçün

¹ Bax: T.Hacıyev. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, dok. dis., Bakı, 1969 (həmin əsər sonralar eyni adla nəşr olunmuşdur: XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, 1977); Yenə onun, Azərbaycan ədəbi dili tarixi (təşəkkül dövrü), Bakı, 1976.

² Bax: N.Cəfərov. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dili, dok. dis., Bakı, 1991, Azərbaycan ədəbi dili tarixi, «Elm», Bakı, 1991. N.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü, Bakı, 1991.

³ Bax: N.Xudiyev. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü, Bakı, 1989, səh. 3-7.

nəzərdə tutulmuş proqramında¹ Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi o zamana qədərki ənənələr əsasında dövrləşdirilmişdi (xüsusilə, prof. Ə.Dəmirçizadənin dövrləşməsinə istinad olunmuşdu). Bu kitabda isə əvvəlkindən fərqli olaraq müəllifin uzun zaman davam edən tədqiqatlarının məhsulu kimi, yeni dövrləşdirmə təqdim olunur:

I. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü dövrü (qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər).

II. Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (XIII əsrdən XVII əsrə qədər).

III. Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması və inkişafı dövrü (XVII əsrdən bu günə qədər).

Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü dedikdə həm diferensiasiya (Azərbaycan türkcəsinin ümumi türkcədən “ayrılması”), həm də inteqrasiya (“yerli” qırçaq və “gəlmə” oğuz tayfa dillərinin “birləşməsi”) prosesi, daha doğrusu, həmin proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdə tutulur. Azərbaycan, türk dünyasından təcrid olunmuş bir məmləkət, Azərbaycan xalqı türk xalqlarından təcrid olunmuş bir xalq deyildir, ona görə də Azərbaycan türkcəsinin tarixi, ümumən türkcənin tarixinin tərkib hissəsidir və məsələnin məhz bu cür qoyuluşu onun düzgün metodologiya ilə öyrənilməsi üçün şərt ola bilər.

Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrü öz növbəsində aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

1. XIII-XIV əsrlər.

2. XV-XVI əsrlər.

Azərbaycan ədəbi dili tarixinin, xüsusilə ikinci dövrü

¹ Pedaqoji institutlar üçün proqram, Bakı, 1990, səh.14.

ümumi türk dilində gedən proseslərlə daha sıx bağlıdır – müxtəlif türk etnoslarının, xalqlarının yerdəyişmələri (birinci növbədə oğuzların Şərqdən Qərbə yürüşü), mədəniyyət mərkəzlərinin çox zaman etnik coğrafiyanı “nəzərə almaması” (məsələn, Məmlüklər dövründə yazıpozu əhlinin Türküstandan, Ural-Volqaboyundan, Qafqaz-Kiçik Asiyadan Misirə yığılması) və s. bu və ya digər türk ədəbi dilinin, o cümlədən Azərbaycan ədəbi dilinin ümumi türkcədən (türkidən) fərqlənməsi prosesini ləngidir. Lakin bu cür “ləngimə” XVI əsrə qədər gedir, bundan sonra isə Azərbaycan ədəbi dilinin (və eləcə də ümumən türk ədəbi dillərinin) tarixində yeni dövr başlayır.

Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması və inkişafı dövrü aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

1. XVII-XVIII əsrlər.
2. XIX əsr.
3. XX əsrin əvvəlləri.
4. XX əsrin 20-30-cu illərindən sonrakı mərhələ.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili milli dil əsasında təşkil olunur, XIX-XX əsrlərdə isə həmin proses davam edir və bu günə qədər gəlir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan milli ədəbi dilinin formalaşması (yaxud milli ədəbi dilin təşəkkülü¹) milli mədəniyyətin və bütövlükdə millətin formalaşması (təşəkkülü) ilə müşayiət olunur.

XIX əsrdə və xüsusilə XX əsrin əvvəllərində, Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatında baş verən mürəkkəb hadisələr – Azərbaycanın Şərq və Qərb arasında mübahisə obyektinə çevrilməsi milli ədəbi dilin taleyinə də müəyyən təsir göstərir və eyni zamanda, məhz XIX əsrin

¹ Bax: M.Cahangirov. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü, I hissə, Bakı, 1978; II h., Bakı, 1990.

sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili müxtəlif siyasi-nəzəri mülahizələrin predmeti olur. Bununla belə, əsrimizin 30-cu illərindən etibarən milli ədəbi dilin demokratikləşməsi və normativləşməsi diqqəti cəlb edir – bir növ, həmin illərdən başlayaraq, “müasir Azərbaycan ədəbi dili”nin funksional tipologiyası müəyyənləşir.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı, onun ictimai təsirinin çoxalması baxımından keçmiş sovet dövrü, ədəbi dilin mərhələləri içərisində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Uzun əsrlər boyu zəngin ənənələr qazanmış ədəbi-bədii üslubla yanaşı, ədəbi dilin publisistik, elmi və epistoliar üslubları cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar bu dövrdə daha da aparıcı mövqeyə çıxmağa başlamışdır.

Ədəbi dilimizin bu dövrünün əsaslı tədqiqi ona görə dilçilərin qarşısında həmişə aktual bir mənbə kimi qalır ki, tədqiqatın bu istiqamətdə aparılması prosesində Azərbaycan ədəbi dilinin sonrakı inkişaf yolları aydınlaşdırılır, müxtəlif dil faktlarını ümumiləşdirməklə mütərəqqi meyar aşkara çıxarılır, müəyyən elmi nəticələr əldə etməyə imkan verir¹.

Güman edirik ki, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin sistemli şərhinə həsr olunmuş bu əsər mütəxəssislərin diqqətini cəlb edəcəkdir. Müəllif ən müxtəlif məsələlərlə bağlı olaraq oxucuların fikir və mülahizələrini eşitməyə həmişə hazırdır və inanırıq ki, həmin fikirlər, mülahizələr müəllifin gələcək tədqiqatları və bu kitabın təkmilləşməsi üçün faydalı olacaqdır.

¹ Bax: Azərbaycan ədəbi dili tarixi, səh. 10

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN TƏŞƏKKÜLÜ DÖVRÜ

(Qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər)

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QƏDİM TARİXİNƏ DAİR

Azərbaycan ədəbi dili Azərbaycan ümumxalq dili əsasında və kifayət qədər mürəkkəb etnolinqvistik proseslərin nəticəsi kimi təşəkkül tapmışdır. Bu barədə bir-birini çox hallarda istisna edən mülahizələr mövcuddur. Lakin 80-ci illərin ortalarından etibarən Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dilinin (o cümlədən ədəbi dilin) mənşəyi ilə əlaqədar müəyyən ümumi qənaətlər formalaşmaqda və milli tarixi-filoloji təfəkkürün əsaslarını təşkil etməkdədir.

Azərbaycan dili, məlum olduğu kimi, ən qədim zamanlardan Avrasiyada (Sakit okeandan Şərqi Avropaya qədər) geniş yayılmış türk dilləri qrupuna daxildir. Heç şübhəsiz, Azərbaycan dilinin yaranması, inkişafı və milli əsaslar üzərində yenidən təşəkkülü türk dillərinin ümumi tarixinin tərkib hissəsini təşkil edir, istər Azərbaycan dilinin, istərsə də türk dillərindən hər hansı birinin tarixi türk dillərinin ümumi soy-kökü tarixini heç bir dövrdə, mərhələdə inkar etmir.

Azərbaycan dili aqqlütinativ¹ quruluşa malik olan türk dilləri qrupuna daxildir. Qərbdə Balkan yarımadasından və Egey dənizindən tutmuş şərqdə Çinə kimi geniş bir ərazidə türk dillərində danışan xalqlar yaşayırlar. Vaxtilə türk

¹ Aqqlütinasiya – (lat. «yapışdırmaq») söz kökü dəyişmədən şəkilçilər vasitəsilə qrammatik formaların yaranması üsulu.

dillərini Ural-Altay (yaxud fin-uqor və türk-monqol) dil ailəsinə mənsub edirdilər¹. Bu dil ailələri arasında qohumluğu qəbul edənlər türk dillərinin (monqol, tunqus, mancur, Koreya və yapon dilləri ilə birlikdə) müstəqil Altay dil ailəsinə mənsub olduğunu söyləmiş və müvafiq müqayisəli-tarixi araşdırmalar aparmışlar². Lakin türk dillərinin Altay dil ailəsinə mənsubiyyətinə şübhə ilə yanaşanlar da vardır³. Bununla əlaqədar F.A.Cəlilov yazır ki, “pratürkdən sonrakı dövrdə türkdilli etnoslar iki əsas qola ayrılmış, bunlardan biri Ön Asiyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmişdir, digər (şərq) qolu isə Şərqə çəkilərək oradakı qalıqlarla (pramonqol, pratunqus-mancur, prakoreya və s.) uzun müddət kontaktda olmuşdur ki, həmin kontakt nəticəsində ortaya çıxan paralelləri Altay nəzəriyyəsi qohumluq kimi təqdim etmişdir. Düzdür, həmin paralellərin toplanması və şərhli türkologiya elminin inkişafına kömək etmişdir və bu baxımdan Altay nəzəriyyəsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Lakin bu nəzəriyyəyə türk dillərinin daha qədim dövrünə enməyə mane olur, ona görə ki, altayşünaslıqda türk dili problemi “genetik qohumluq” termini ilə deyil, “qədim paralellər” termini ilə, yəni qədim kontakt ilə izah olunsa, hər şey öz yerini tutacaqdır. Eyni sözləri qədim Ön Asiya dilləri ilə olan əlaqə barədə də deməliyik, çünki türk dillərinin şərq qolu Altay dilləri ilə kontakta girdiyi kimi, qərb qolu da Qafqaz və Ön Asiya dilləri ilə kontaktda olmuşdur”⁴. Türk

¹ Вах: М.Рясянен. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955, стр 3-4; Н.А.Баскаков. Тюркские языки, М., 1960, стр. 10.

² Вах: Г.И.Рамstedт. Введение в Алтайское языкознание. М., 1957.

³ Вах: А.М.Щербак. Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград, 1970, стр. 9-12.

⁴ F.A.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı, 1988, səh. 132

dillərinin kök dili – praformaları qədim dövrlərdə mövcud olmuşdur. Prof. Y.B.Yusifov bununla əlaqədar qeyd etmişdir ki, “türk dillərinin kök dildən ayrılıb parçalanmasını eradan əvvəl IV və III minilliyin əvvəllərinə aid etmək mümkündür. Bu dövr pratürk dilinin mövcud olduğu çağdır”¹.

Ədəbi dil tarixi ilə eyni dövrə təsadüf etmir, o, dilin müəyyən inkişaf mərhələsində özünü təzahür etdirir. Türk (eləcə də başqa dillərin) dilinin meydana gəlməsi və yayılması etnik proseslər ilə sıx bağlıdır, çünki dil müəyyən bir etnosun və yaxud müxtəlif qohum etnosların “yaradıcılıq” təcrübəsini əks etdirir. Pratürk dilindən ayrılandan sonra türk dillərinin, əslində, əvvəlcə ləhcələri, müxtəlif regionlara yayılmış, ümumtürk mərhələsini keçdikdən sonra ayrı-ayrı qohum dillərin yaranmasının başlanğıcını qoymuşdu. Tədqiqatçılar ümumtürk dil mərhələsini, yaxud ondan sonrakı mərhələni də prototürk dili dövrü adlandırırlar.

Yadelli qaynaqların, o cümlədən mixi yazıların Azərbaycan ərazisi barədə məlumatlarının öyrənilməsi bir sıra yer və şəxs adlarının ayrı-ayrı sözlərin prototürk, yaxud protoazərbaycan dilinə mənsub olduğunu müəyyən etmişdir². Həmin dil materiallarının Azərbaycanın ərazisi ilə əlaqədar araşdırılması dilimizin inkişaf mərhələsini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir: Protoazərbaycan (prototürk) dili dövrü (e.ə. III-I minilliklər); Qədim Azərbaycan (türk) dili dövrü (e.ə. V-

¹ Y.B.Yusifov. Dilin tarixi qatları. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 8 sentyabr, 1989, N 36.

² Вах: Ю.Б.Юсифов. Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqların öyrənilmə problemləri, Bakı, 1988, səh. 17-38; Г.А.Гейбуллаев. К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991. səh. 246-345 və s.

eramızın X əsri); Orta Azərbaycan (türk) dili dövrü (XI-XVII əsrlər); Yeni (XVIII-XX əsrin əvvəlləri) və ən yeni (sovet dövrü) Azərbaycan (türk) dili dövrü¹. F.A.Cəlilov müqayisəli-tarixi üsulu tətbiq edərək bir çox Azərbaycan-türk sözlərinin praformalarını bərpa etmişdir². Bunlar protoazərbaycan-prototürk formaları ilə uzlaşır.

Dil (eyni zamanda ədəbi dil) prosesləri ictimai mahiyyəti etibarilə etnik proseslərlə sıx bağlıdır. Bu isə o deməkdir ki, türk etnosunun dil (eyni zamanda ədəbi dil) “yaradıcılığı” müxtəlif regionlarda eyni tipologiyaya malikdir, çünki onu eyni etnosun “yaradıcılıq” təcrübəsi müəyyən edir.

Ümumi türk dili tarixinə həsr olunmuş tədqiqatlar, xüsusilə prof. Əhməd Cəfəroğlunun tədqiqatı³ göstərir ki, müxtəlif türk etnik-mədəni regionlarında meydana çıxan türk ədəbi dillərinin tarixi ümumi türk dili tarixi anlayışını istisna etmir, əksinə, tamamlayır və belə qənaəti möhkəmləndirir ki, müstəqil türk ədəbi dilləri ümumi bir türk ədəbi dili mühitinin məhsulu olub, məhz həmin mühitin əks olunduğu coğrafi arealda formalaşır, etnik-mədəni ehtiyacı ödəyir, sonra isə məhv olub gedir, yaxud dəyişikliyə uğrayır, yerinə yeni ədəbi forma gəlir. Lakin hər bir yeni forma mütləq özündən əvvəlki normativ formanın təcrübəsinə və ümumi türk ədəbi dili ünsürlərinin inkişafına əsaslanır.

Ümumi türk ədəbi dili tarixi, əsasən, aşağıdakı keyfiyyət mərhələlərinə malik olmuşdur:

I. Qədim türk dili – ən qədim zamanlardan e.ə. V əsrə

¹ Bax: Y.B.Yusifov, S.K.Kərimov. Toponimikanın əsasları. Bakı, 1987, səh. 166-167.

² F.A.Cəlilov. Azərbaycan dilinin morfolojiyası, səh. 139-153 və davamı.

³ Prof. Dr. Ahmet Caferoglu. Türk dili tarihi; İstanbul, 1984.

qədərki dövr.

II. Əski türk dili – e.ə. V əsrdən XI-XII əsrlərə qədərki dövr.

III Türki – XI-XII əsrlərdən XVI-XVII əsrlərə qədərki dövr.

IV. Milli türk ədəbi dilləri – XVI-XVII əsrlərdən bu günə qədərki dövr.

Qədim türk dili barədə təsəvvürümüz natamamdır (eləcə də həmin natamamlıq “qədim Azərbaycan dili” anlayışına aiddir) onun əsas nümunələri şifahi formada, yazılı nümunələrinə, demək olar ki, təsadüf olunmur, yaxud da sonrakı dövrlərdə yazıya alındığı uçun müəyyən dərəcədə dəyişməyə məruz qalmışdır. Əski türk dili isə müəyyən qədər zəngin yazılı mənbələrlə təmsil olunur ki, əslində, Türki ədəbi dilinin əsasında da məhz həmin dil təzahürü dayanır.

Türk dilinin ən qədim zamanlardan mövcud olduğu geniş ərazidə (o cümlədən Azərbaycanda) müxtəlif qeyri-türk mənşəli etnoslar da yaşamışlar. Heç şübhəsiz, ayrı-ayrı türk etnik-mədəni regionlarının formalaşmasında həmin regionlarda mövcud olan etnolinqvistik əlaqə özünəməxsusluqları müəyyən rol oynamışdır. Qafqaz-Kiçik Asiya regionunda gedən mürəkkəb ictimai-tarixi və etnik proseslərdən kənarında Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dilinin və Azərbaycan ədəbi dilinin mənşəyini araşdırmaq mümkün olmadığı kimi, həmin araşdırmanı ümumi türkoloji kontekstdən çıxarmaq da mümkün deyil. Təəssüf ki, sovet tarixşünaslığında belə bir “ənənə” formalaşmışdır ki, guya türklər (maraqlıdır ki, onları türk yox, məhz türkdilli etnoslar adlandırırlar) Azərbaycan ərazisinə sonralar, yəni III-IV əsrlərdən IX-XI əsrlərə qədərki dövrdə

müxtəlif mərhələlərlə gəlmişlər¹. Belə mülahizələr Azərbaycan xalqının və dilinin tarixini tamamilə təhrif edir. Sovet dövründə, xüsusilə 30-cu illərdən etibarən Qafqaz bütünlüklə türklərdən “alınıb” qeyri-türklərə (Qafqaz dillilərə, Hind-Avropalılara və ümumiyyətlə kimliyi bilinməyən, “qeyri-türk” dillilərə) verildi. Qeyri-türk mənbələrində (şübhəsiz, V əsrdən sonra) tapılan türk sözləri türklərin Qafqazdakı yeganə “iz”ləri elan olundu. Məsələnin mürəkkəbliyi bundan ibarət idi ki, eyni zamanda bütün dünyada, xüsusilə sovet tarixşünaslığında türklərin “sıxışdırılması” prosesi gedirdi.

“Qədim Şərq və xüsusilə Azərbaycan tarixini işıqlandıran kitab yığınlarını araşdırarkən istər-istəməz belə nəticəyə gəlirsən ki, tarixçilər xüsusilə XX əsr tarixçiləri Şərq tarixinin binasını faktlardan yox, o zaman onların üzərində hakim olan adamlardan qururdular... Avrasiyanın geniş sahələrinin keçmişi haqqında süni əfsanələrin xüsusi bir diqqətlə saxlanması və yayılmasında sovet tarixçiləri xüsusi səy göstərirdilər; Qərbi avropalı həmkarlarına nisbətən “keçmişi siyasətləşdirmə” onları daha çox bürümüşdü”². Türk, o cümlədən Azərbaycan xalqının keçmiş tarixini saxtalaşdıranlar barədə bu sözləri yazan V.Rzayev davam edir: “Canfəşanlıqla öz üstünlüklərini qeyd edən hindşünaslar, iranistlər və samişünasların səyi ilə türklərin tarixi indiki nəslə qaralanmış şəkildə gəlib çatmışdır... Həmin dövrdə (30-cu illər nəzərdə tutulur. – N.X.) türk şifahi xalq yaradıcılığı və türk dastanı türk xalqlarının tarixindən silinib atılmışdı”³.

¹ Məsələn, Вах: А.С.Сумбатзаде. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа, Баку, 1990, стр. 11

² Məsələn, Вах: Валех Рзаев. Из Шумера в Азербайджан. – Панорама Азербайджана, N 37, 17-23 октября 1991 г.

³ Yənə orada, səh.5.

Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli nümayəndələri uzun zaman Azərbaycan ədəbi dilinin (ümumiyyətlə Azərbaycan dilinin) mənşəyi məsələsini araşdırmaqdan çəkinmiş, hakim ideologiyanın göstərişlərini qəbul etməklə kifayətlənmişlər. Ən yaxşı halda isə türk sistemli Azərbaycan dilində yerli (aborigen) dilin “ünsür”lərini axtarıb tapmağa, bununla da həmin dilin etnoslarının təsəvvür edildiyindən daha mürəkkəb (köhnə terminologiya ilə desək “çarpazlaşmış”) etnik quruluşa malik olduğunu göstərməyə çalışmışlar. Bu mövqe 30-cu illərdən 50-ci illərə qədər möhkəm olmuş və sonrakı dövrdə də, xüsusilə tarixşünaslıqda davam etmişdir.

Azərbaycanda türk etnosunun ən qədim dövrlərdən etibarən məskunlaşması barədə faktlar, müşahidələr mövcuddur. Azərbaycan xalqının etnogenezi problemi ilə ardıcıl məşğul olan prof. Y.Yusifov yazır: “E.ə. I minilliyin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində, daha çox onun Cənubunda yeni İran etnolinqvistik elementləri meydana çıxdı, ancaq onlar da yerli aborigen etnolinqvistik massivdə heç bir dəyişiklik edə bilmədi. Azərbaycan əhalisinin gələcək dil, eləcə də etnik simasını başqa etnoslar müəyyən etdilər. Yazılı mənbələrin şəhadətinə görə, həmin etnoslar Azərbaycanla e.ə. I minilliyin birinci yarısından etibarən məskun idilər... Onlar türkdilli tayfalar idilər... Məhz türkdilli tayfalar yerli qədim etnik massivlə qarışaraq Azərbaycan əhalisinin dil simasını dəyişdilər və Azərbaycan xalqının və dilinin yaranmasının əsasını qoydular”¹. Y.Yusifov belə bir nəticəyə gəlir ki, “ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşması III-VII

¹ «Ю.Б.Юсифов. К этногенезу азербайджанцев. – Фольклор, литература и история Востока (материалы III Всесоюзной Тюркологической конференции). Ташкент, 1984, стр. 332-333.

əslərdə o türk dillərinin dialektləri əsasında baş vermişdir ki, həmin dillərdə danışanlar artıq Azərbaycanın və Zaqafqaziyanın ərazisini bütövlükdə mənimsəmişdilər. Odur ki, Azərbaycan dilinin bir sıra fonetik xüsusiyyətləri, digər türk dillərindən fərqli olaraq, eramızın III-VII əsrlərində müəyyənlanmışdır. İlk orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində qohum türk dilləri arasında qarşılıqlı təsir baş vermiş və oğuz əsaslı qədim Azərbaycan dili formalaşmışdır... belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycan dilinin yaranması eramızın VII-VIII əsrlərinə aiddir”¹.

Azərbaycanda qədim etnolinqvistik proseslərdən və türk mənşəli Azərbaycan dilinin təşəkkülündən bəhs edən tədqiqatçıların (o cümlədən də prof. Y.Yusifovun) məsələyə baxışında, metodoloji olaraq, iki tərəf (mərhlə) diqqəti cəlb edir: bunlardan birincisi Azərbaycan ərazisində türk etnosunun tarixi mövqeyi, ikincisi isə Azərbaycan xalqının və ümumxalq Azərbaycan dilinin meydana gəlməsi prosesi ilə əlaqədardır. Əslində, məsələnin bu cür “üzvlənməsi” daha çox onun tarixinin mürəkkəbliyindən irəli gəlir... Uzun zaman belə təsəvvür olmuşdur ki, türk etnosu Azərbaycan ərazisində ancaq IX-XI əsrlərdən sonra üstünlük qazanmış XI-XII əsrlərdə türk mənşəli ümumxalq Azərbaycan dili formalaşmışdır². Lakin sonrakı tədqiqatlar (əslində, qismən əvvəlki tədqiqatlar da) göstərdi ki, türklər ən qədim zamanlardan bu ərazidə mövcud olmuşlar.

Azərbaycanda türk etnosunun tarixi mövqeyini müəyyənləşdirən məsələlər içərisində, görünür, birincisi və ən mübahisəlisi şumer-türk etnolinqvistik əlaqələri məsələsidir. Tədqiqatçılar belə güman edirlər ki, şumer

¹ Yenə orada, səh.337.

² Azərbaycan tarixi, I c, Bakı, 1961, səh. 186-187.

mədəniyyətinin təşəkkülündə türk etnosu ya bilavasitə, ya da dolayısı ilə iştirak etmişdir¹.

Şumer dili ilə türk mənşəli Azərbaycan dili arasında ünsiyyətdən danışmaq mümkündür; “türk dilləri ilə qədim Ön Asiyanın yazılı mənbələri, o cümlədən də şumer dili arasında mövcud olan çoxsaylı müştərəkliklər əyani surətdə göstərir ki, türkipli dil sisteminin və onun Zaqafqaziya ərazisində təcəssüm etdirən Azərbaycan dilinin qədim layları mövcud baxışların qəbul etdiyi kimi, eramızın ilk əsrlərinə deyil, daha qabaqlara – ən azı üç-dörd min il bundan əvvəllərə aiddir”². Azərbaycan dilinin materiallarını ilk dəfə şumer dili materialı ilə sistemli şəkildə müqayisə edən prof. T.Hacıyev və yuxarıdakı mülahizənin müəllifi A.Məmmədov bir sıra misallar vermişlər ki, onların müəyyən qismini nəzərdən keçirək (əvvəl şumer dilinə məxsus söz, sonra mötərizədə tərcüməsi, daha sonra onun azərbaycanca ekvivalenti – bərabəri verilir): uzun (uzun) – uzun, uzaq; ud (günəş, od, gün) – od; dinqir (allah, göy) – tanrı; tu (doğmaq) – doğ; tir (həyat) – diri, dirilik; sipa (çoban) – çoban; uş (üç) – üç; en (ali, yüksək) – ən (ədat) və s.³; ub (sahə, məntəqə, yaşayış yeri) – oba; izi (od, atəş) – isti; kaş (qaçmaq) – qaç; e(ev) – ev; u-ma (arzu, istək) – ummaq; duru (təmiz, qatışıqsız) – duru; pağ (demək, oxumaq, danışmaq) – bağırmaq; haş (sürünmək, silmək, ovmaq, dağıtmaq, sındırmaq) – qaşmaq; qal (yerləşmək, peyda olmaq, mövcud olmaq) – qal (maq); de (danışmaq, çağırmaq, müraciət etmək) – de (mək); te, tek (dəymək, toxunmaq, yaxınlaşmaq) – dəy (mək); be (cənab, hökmdar,

¹ Bax: Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, 1989, səh.56.

² A.Məmmədov. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. – Azərbaycan filologiyası məsələləri, Bakı. 1989, səh. 5.

³ T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, səh. 22-23.

hakim) – bəy; ka (qapı) – qapı; qum (qum, çınqıl, xırdalamaq, əzmək) – qum; pu (bulaq, çeşmə) – bulaq və s.¹. “Hər halda bütün bu faktlar ən azı onu təsdiq edir ki, şumer dövründə və onun mədəni, iqtisadi əlaqə saxlamaq imkanı verən yaxın qonşuluğunda (Midiya torpağı şumerlərin birbaşa sərhədidir) türkdilli etnoslar yaşamışlar”².

Bir sıra tədqiqatçılar türk leksikası ilə şumer (və ümumiyyətlə qədim – Ön Asiya dilləri) leksikasının müqayisəsini tamamilə, yaxud bu və ya digər dərəcədə “mənasız iş” sayırlar. Əlbəttə, bu cür düşünmək qeyri-elmidir və görkəmli türkoloq K.Musayevin qeyd etdiyi kimi, türk dillərinin qədim vəziyyəti barədə türklərin və onların qədim qonşularının dillərindəki ümumi qlossaların müqayisəli tədqiqi çox maraqlı məlumat verə bilər. Həmin qlossaların tədqiqi axtarış xüsusiyyəti daşıyır, hər halda, hətta mənfə nətəcə belə nailiyyətdir. Dünya xalqlarının ən qədim yazılı abidələrinin leksikasında türk elementlərinin müəyyənləşdirilməsi problemi də bu baxımdan diqqəti cəlb edir³.

Prof. Y.Yusifov həmin məsələ ilə bağlı olaraq tamamilə aydın metodoloji mövqedən çıxış edərək göstərir ki, Hind-Avropa və türk, geniş mənada Altay sistemli dillərin birgə yayıldıqları ərazilərə Ön Asiya, Qafqaz və Orta Asiya da daxildir – ehtimal ki, çox qədim zamanlardan həmin etnik birləşmələrin (lokal və geniş) yerdəyişmələri baş verir⁴. Eyni zamanda müəllif qeyd edir ki, ən qədim dövrdə prototürklərin Ön Asiyanın Hind-Avropa və başqa

¹ A.Məmmədov. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar, səh. 5-6.

² T.Наси́ев. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, səh.24.

³ К.М.Мусаев. Лексикология тюркских языков. М., 1984, стр. 10-11.

⁴ Ю.Б.Юсифов. Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана, ст. 17.

sakinləri ilə kontaktı (ünsiyyəti) – Hind-avropaçıların altayçı türkoloqların və mixi yazı mütəxəssislərinin birgə səyi ilə öyrənilməlidir¹.

Şumer dili dünyanın bir çox dilləri ilə müqayisə edilmiş, lakin qohumluq əlaqəsi sistemli şəkildə araşdırılmamışdır². Son zamanlar Azərbaycandan kənar da şumer-türk dilləri ilgilərinə diqqət artırılmışdır³. Türk alimi prof. O.N.Tuna 150-dən çox şumer sözünü sistemli şəkildə fonetik dəyişmələri və əvəzlənmələri izləməklə türk leksikası ilə müqayisə etmiş və ən qədim dövrdə şumer-türk dillərinin arasında ünsiyyət olduğunu göstərmişdir⁴. Misallar: d – u, f (sıfır) əvəzlənməsi: şum. dar “dağıtmaq, məhv etmək” – türk. yar “yarmaq, parçalamaq”, şum. dib “bağlama” – türk. yip, “ip”; şum. diq “küncüt yağı” – türk. yağ; şum. diriq “yığmaq” – türk. irk “toplamaq” və s. Yaxud m/k əvəzlənməsi: şum. mal “durmaq” – türk. kal “qalmaq”; şum. mir “hirs” – türk. kız “hirslənmək, qızışmaq” (həm də r/z əvəzlənməsi); şum. mu “ad” – türk. kü “ün, səs”; şum. mulu “ayaq” – türk. göl “ayaq”; şum. muşen “quş” – türk. kuş “quş” və s. Yaxud p/y əvəzlənməsi: şum. nad “uzanmaq, istirahət etmək” – türk. yat “yatmaq”; şum. niqqiq “qadağan” – türk. yik “əngəl törətmək, mane olmaq” və bir çox başqa qanunauyğun fonetik əvəzlənmələr ilə qədim şumer-türk ilgiləri

¹ Yenə orada.

² М.М.Дьяконов. Языки древней Передней Азии, М., 1967, стр. 83-84.

³ О.Сулейманов. Аз и Я. Алма-Ата. 1972, А.С.Аманжолов. Шумеро-тюркские соответствия и изобразительные логограммы.

- Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Volker, 5. Берлин, 1974, стр. 65-71; И.М.Мизиев. Шаги к истокам этнической истории Центрального Кавказа. Нальчик, 1986, стр. 13-34.

⁴ Prof. Dr. Osman Tuna, Sumer ve turk dillerinin tarihi ilgisi ile dilinin yasi meselesi. Ankara, 1990, s. 5-25.

göstərilmişdir¹. Bununla da prototürk etnoslarının şumer dövründə Ön Asiyada yaşaması müddəası ortaya çıxmış olur.

Artıq e.ə. III minilliyin birinci yarısında Cənubi Azərbaycan ərazisində prototürk etnosları yaşayırdılar. Burada meydana gəlmiş ilk qədim dövlət olan Aratta Şumer ilə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr saxlayırdı². Bu dövr Azərbaycan əhalisi barədə danışan tədqiqatçı belə bir nəticəyə gəlir ki, “su, turukki və lullubi adı altında məlum olan tayfalar Aratta ölkəsinin müxtəlif adlı sakinləri olmuşlar və ehtimal ki, altay dil birliyinə daxil idilər³. O, fikrinə davam edərək yazır ki, “onların (su-tayfasının) tərkibində altay-pratürk (Aratta-Alteye adına görə) və Qafqaz (-be formantına görə) dillərində danışan əhali ola bilərdi. Eyni sözləri yəqin ki, etnik və dil baxımından Aratta əhalisinin varisləri olan lullubi və turukkilər barəsində də demək olar və onlar Manna dövründə də öz dil xüsusiyyətlərini saxlayırdılar”⁴.

Ön Asiyanın qədim dillərində – yazılı abidələrdə bir sıra türk sözləri (güman ki, Azərbaycan ərazisində yaşayan türklərin dillərindən keçmiş) qeydə alınmışdır ki, bu, türk etnoslarının Azərbaycanda, ümumən **Ön** Asiyada (Qafqaz-Kiçik Asiya türk etnik-mədəni regionu formalaşana qədər) müəyyən rol oynadıqlarını və həmin rolun ardıcıl olduğunu

¹ Prof. Dr. Osman Nedim Типа, Sumer ve turk dillerinin tarihi ilgisi, s. 5-9 və davamı.

² Ю.Б.Юсифов. Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами. -Вестник древней истории, 1987, N 1, стр. 20-23; Ю.Б.Юсифов. Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана, səh. 17-18.

³ Ю.Б.Юсифов. Ранние контакты Месопотамии, стр. 33.

⁴ Yənə orada, səh.39.

təsdiq edir¹. Azərbaycan ərazisində ən qədim zamanlardan məskunlaşan kuti və lullubilər, məlum olduğu kimi, şumer və akkadlarla sıx əlaqə şəraitində yaşamış, daha doğrusu, o zamana qədər mövcud olan münasibətləri yeni tarixi şəraitlə davam etdirmişlər.

Azərbaycan ərazisində mövcud olan mənbələrin şahidlik etdikləri kimi, bu ən qədim tayfaların dil mənsubiyyəti barədə daha hansı mülahizələr mövcuddur? İlk tədqiqatçılar lullubi dilini elam dilinə qohum hesab edirdilər. Elam dilinin ilk tədqiqatçılarından Q.Hüziq lullubi, həm də kuti dilini elam dilinə, sonuncunu isə Qafqaz dilləri ailəsinə daxil etmişdir. Q.Kameron həmin dillərin elam dilinə aid olduğunu göstərmişdir. A.Şpayzer regionun bir sıra toponimlərinin müqayisəsinə əsaslanaraq kuti, lullubi və elam dillərini Zaqroş dil qrupunda birləşdirmişdir. Q.A.Melikişvili elam, kassi, kuti və lullubi dillərini qohum sayaraq Zaqr-elam dil qrupuna daxil etmiş və həmin qrup dillərin Qafqaz dillərinə yaxın olduğunu göstərmişdir. E.Hers-feld elamları, kassiləri, lullubiləri, kutiləri və s. eyni etnolinqvistik qrupa aid etmişdir. İ.M.Dyakonov kuti və lullubi dillərini əvvəllər elam dilinə aid etmiş və eyni zamanda kutilərin dili ilə Qafqaz albanlarının dili arasındakı qohumluq ehtimalından danışmış, sonra isə lullubi etnosunun mövcudluğunu inkar edib kutilərin dilinin şimal-şərqi Qafqaz qrupuna daxil olduğunu göstərmişdir. İ.Əliyev kuti dilinin Qafqaz, lullubi dilinin isə kassi və elam dillərinə yaxınlığını qeyd etmişdir

¹ Bu barədə bax: Ю.Б.Юсифов. о языках древнейших насельников Азербайджана (III тысячелетие до н.э.). – Azərbaycan filologiyası məsələləri; Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1983; Yənə onun: Ранние контакты Месопотамии; Ə.Hüseynov. «Avesta»da qədim Azərbaycan sözləri – Azərbaycan filologiyası məsələləri, Bakı, 1983 və s.

və s. və i.a.¹

Bu cür müxtəlif mülahizələrin meydana çıxmasına əsas səbəb kuti dilinə aid materialın ancaq bir neçə xüsusi adlardan (21 ad) ibarət olmasıdır: İqeşauş, Sarlaqab, İarlaqab/İarlanqab... Lullubi dilinə gəldikdə isə onu da bir neçə xüsusi ad (Satuni, Anubanini, İmaşkun) və kiurum (Allah) sözü təmsil edir². Əlbəttə, ancaq həmin materiallara əsaslanıb Azərbaycan ərazisindəki ən qədim tayfaların, yaxud tayfa birləşmələrinin etnolingvistik mənsubiyyəti barədə danışmaq çətinidir. Y.Yusifov kuti və lullubi dillərinin elam, hurri, kassi və digər qədim Ön Asiya dilləri ilə qohumluğunu əsaslandırılmamış sayır və belə güman edir ki, “kuti dili, əgər o, Qafqazaqədərki ərazidə mövcud olmuşsa, Qafqazaqədərki lingvistik təbiətə malikdir, lullubi dili isə Cənubi Azərbaycanın Mannayaqədərki dili olmuşdur³.

Şübhəsiz, Azərbaycan ərazisindəki ən qədim tayfalar yalnız lullubilər və kutilər deyil (məsələn, prof. Y.Yusifov həmin tayfalarla eyni dövrdə mövcud olmuş su və sonrakı turuku tayfasından bəhs edir)⁴ daha bir sıra tayfalar da yaşamışlar ki, sonrakı dövrlərdə Manna, Midiya, Albaniya dövlətlərinin etnik tərkibində onlar özünü təzahür etdirmişlər. Qədim Azərbaycanın cənub-qərb sərhədlərində mixi yazılar utu/itu və udin tayfa adlarını yad etmişlər. Y.B.Yusifov yazır ki, “udin etnonimini Plininin (e. II əsri)

¹ Ю.Б.Юсифов. О языках древнейших насельников Азербайджана (III тысячелетие до н.э.). səh. 64. Yenə onun: Ранние контакты Месопотамии, стр. 34-38.

² Yenə orada, səh. 65-66.

³ Ю.Б.Юсифов. О языках древнейших насельников Азербайджана (III тысячелетие до н.э.); Yenə onun: Ранние контакты Месопотамии, стр. 34-38.

⁴ Yenə orada: səh. 32-34; 68-69.

albanların qonşuluğunda yad etdiyi udin tayfasının adı ilə eyniləşdirmək olar. Bu etnonim Azərbaycanda yaşayan müasir udinlərə kənardan verilən ad kimi əks olunmuşdur: onların dili Qafqaz dillərinin Nax-Dağıstan qrupuna aiddir”. Y.B.Yusifov utu/itu adını e.ə. V əsrdən Azərbaycanın ərazisində adı yad edilən “uti” tayfası ilə eyniləşdirərək davam edir: “Utu/itu və sonrakı etnonimi utiqur (“uti tayfası”) türk tayfaları daşıyırdılar”¹. Mesopotamiyanın (İki çay arasının) şimalında e.ə. XII-IX əsrlərdə məskunlaşmış kumani tayfasının sonrakı “koman” türk tayfası ilə eyni olması fikri də irəli sürülmüşdür². Görünür, türk mənşəli tayfaların burada xüsusi yeri olduğunu qeyd etmədən e.ə. III-I minilliklərin əvvəllərinə qədər Azərbaycandakı (ümumən Ön Asiyadakı) etnolinqvistik proseslərin mənzərəsini müəyyənləşdirmək, sadəcə olaraq, birtərəfli olardı. Mənbələr Ön Asiyada sami, Qafqaz və Hind-Avropa (əsasən, İran) mənşəli etnoslarla yanaşı (və bir sıra hallarda daha əvvəl) türk mənşəli etnosu da israrla məskunlaşdırır.

Son illərin araşdırmaları türk etnoslarının e.ə. III minillikdə və bəlkə də əvvəl Ön Asiyada (şumerlər ilə ünsiyyət) və Azərbaycan ərazisində məskun olduqlarını aşılırlar. Yeni nəzəriyyəyə görə, Hind-Avropa tayfalarının ilk vətəni Ön Asiya (Şərqi Anadolu, Cənubi Zaqafqaziya və Şimali Mesopotamiya) olmuşdur. E.ə. IV-III minilliklərdə bu tayfalar qərb, şərq və şimal istiqamətlərində hərəkət edib yayılmışlar. E.ə. II minillikdə onların bir qismi yenidən Ön Asiyaya qayıtmış, İran və

¹ Ю.Б.Юсифов. О некоторых этнонимах клинообразных надписей Месопотамии – Источниковедение истории и культуры народов Дагестана и Северного Кавказа (тезисы докладов и сообщений). Махачкала, 1989, стр. 12.

² Yənə orada, səh.13.

Hindistan ərazisində müvafiq İran və Hind dillərinin əsasını qoymuşlar¹. Pratürk və sonra da prototürk etnosları hind-avropalılar ilə ünsiyyətdə olmuşlar və bəlkə də müəyyən istiqamətlərdə birgə yayılmışlar². Artıq e.ə. III minilliyin birinci yarısında Cənubi Azərbaycanın ərazisində Aratta dövləti yaranmışdı. Şumer dastanlarında Aratta dağlıq ölkə kimi qələmə verilirdi. Məlum deyil ki, şumer dastanları mövzusunda Arattada da şifahi dastanlar mövcud idi. Hər halda arattalılar arasında şumer hökmdarının göndərdiyi “məktubları” oxuya bilirdilər.

Aratta adı yerli dillərdə “dağ” mənasını daşıyır, şumer dastanları isə həmin sözü ölkəyə şamil edirdilər. Bu söz Azərbaycan əhalisinin dilindən şumerlər tərəfindən mənimsənilmişdi. Şumer-akkad məktəb lüğətində bu sözün variantı arattu və aratu şəklində əks olunmuş, özünə də “dağ” mənası verilmişdi³. Aratta, arattu və aratu sözləri heç bir qədim dildə bu mənada işlənmir. Y.B.Yusifov bu faktları müəyyən etdikdən sonra həmin ölkə adını və sözləri türk dillərində işlənən oronimlər⁴ ilə əlaqələndirmişdir. Türk dillərində Alatau, Alatau, Alataa, Altay, Alatau, Aladağ və s. “dağ, dağ silsiləsi, dağlıq ərazi” mənalarında işlədilir. Aratta və arattu, Alataa və Alatau adlarının erkən formasını təşkil etməklə ən qədim türk dillərinə mənsub olmuşlar⁵. “Ön Asiya, Qafqaz və Orta Asiya ən qədim

¹ Вах: Т.В.Гамкрелидзе, В.В.Иванов. Индоевропейский язык и индоевропейцы, – 1-Н, Тбилиси, 1984; Ю.Б.Юсифов. Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана.

² Вах: Ю.Б.Юсифов. Göstərilən əsəri, səh. 16-17.

³ Вах: Ю.Б.Юсифов. Ранние контакты Месопотамии, стр. 21.

⁴ Ороним – топонимикada «dağ adı» mənasını bildirir.

⁵ Ю.Б.Юсифов. Об актуальных проблемах этнической истории. Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана, səh. 17-18. Y.B.Yusifov, S.K.Kərimov. Toponimikanın əsasları, səh. 54-55.

zamanlardan bəri bu böyük ərazidə hərəkət edən və digər qədim xalqlar ilə ünsiyyət saxlayan türkdilli etnolara gəzişdiyi ərazi olmuşdur”¹.

E.ə. II minillikdə Urmiyyə gölü hövzəsində (Cənubi Azərbaycan) turukki tayfalarının adı və siyasi hadisələrdə iştirakı yad edilir. Bu, “türk” adının erkən forması kimi qəbul edilir. “Yəqin ki, aratta “dağ” və Alateye altay (türk mənasında – müəllif) sözləri və həmçinin digər toponimlər turukki və Azərbaycan ərazisində yaşayan başqa tayfaların dili əsasında yaranmışdı”².

E.ə. III-I minilliklərdə Urmiyyə gölü regionunda türk (protoazərbaycan) etnoslarının məskun olduğunu göstərən tədqiqatçı eyni zamanda mixi yazılardan bir sıra qədim Azərbaycan toponimiyasını aşkarlayır. Bunlardan biri Aratta adı ilə eyni məna kəsb edən və e.ə. VIII əsr Urartu qaynaqlarında “dağ, dağlıq ölkə” mənasında yad edilən Alateye ölkə adıdır ki, bu, Urmiyyə gölünün cənub və cənub-şərqini əhatə edən əvvəlki Aratta ərazisinə şamil edilirdi. Alateye türk dillərində işlədilən Altay, Alatau “dağ, dağ silsiləsi” mənasını daşıyan sözlərin erkən formasıdır və Aratta adından r/l fonetik əvəzlənməsilə fərqlənir³. Qədim oronimlər ara/ala “böyük, yüksək” və tta/ta, tu, teye<tay “dağ” coğrafi termininin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Ümumiyyətlə “türk və başqa Altay dil ailəsinə mənsub xalqların dilində “dağ” sözünün müasir leksemlərini (tau, ta, tu, too, tay, təv, da, taq/dağ”) nəzərə alaraq (mixi yazılardakı) ta-tu-teye formalarını altay və pratürk dil birliyi dövrünə aid etmək mümkündür. Hesab

¹ Ю.Б.Юсифов. Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана, səh. 19.

² Ю.Б.Юсифов. Ранние контакты Месопотамии, стр. 33.

³ Y.B.Yusifov, S.K.Kərimov. Toponimikanın əsasları, səh. 55.

edirik ki, bu faktlar mixi yazılarda əks olunmuş toponimlərin öyrənilməsində yeni ümidlər doğurur və artıq e.ə. III-I minilliklərdə Urmıyyə gölü hövzəsi regionunda (bəlkə də daha geniş arealda) altay-pratürk etnoslarının olması məsələsini qoymağa imkan verir”¹.

E.ə. VIII-VII əsrlərə aid mixi qaynaqlardakı bir sıra toponimlərin və antroponimlərin² Y.B.Yusifov türk dilləri baxımından izahını vermişdir. Bu adlar Manna dövləti mövcud olan dövrdə artıq işləndi. Onları nəzərdən keçirək: mixi yazıda Uışdış, yaxud Vişdış – prototürk Bişdış “Beş diş” (dağı); mixi yazıda Uşkaya – prototürk Üşkaya “Üçqaya” (mixi yazıdakı “göydən bulud kimi sallanan üç dağ zirvəsi” anlayışına uyğun gəlir); mixi yazıda İştati (şt/st//ss fonetik əvəzlənməsi əsasında) prototürk İsta-tti/, yaxud İssa-tti (-tti türk dillərinin bəzindəki məkan və mənsubiyyət bildirən şəkilçinin müqabil formasıdır) “İstili/İssili”, yaxud “İsti yer, İssi yer”. Bu toponimin digər adı Atranu olmuş və İran ləhcələrində təxminən eyni mənada “Od yeri”, məcazi mənada “İsti yer” anlamını verir. Mixi yazıda İştaraura-prototürk-İran “İsti çay” (raura qədim İran ləhcələrində “çay, su” mənasını daşıyırdı və sonralar ruru, “çay” formasında davam etdirilmişdir). Orta əsrlərdə həmin regionda müvafiq çay farsca Gərmrud “İsti çay” adlanırdı. Mixi yazılarda Qizilbunda, yaxud Qizilbuda-prototürk Qızılbuda “Qırmızı təpə”. Mixi yazıda Qantau-prototürk Qantau “Qanlı dağ”, “Tutqun dağ”, (Azərbaycanda Qandağ dağ silsiləsi). Mixi yazıda Bara, digər adı Sanqibuti (hökmdarın qoyun

¹ Ю.Б.Юсифов. Ранние контакты Месопотамии, стр. 22, прим. 15; Yene onun: Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана, səh. 17-18.

² Antroponim – «şəxs adı» deməkdir.

sürülərinin saxlandığı vilayətlər) – prototürk Bara “bərə-qoyun saxlanılar yer”, prototürk Sanqibut (altayça sanqibut “üç ayaq”) “Üç ayaq (dağ)”. Sanqibuti qoyun və quzuları əlahiddə saxlamaq üçün təbii istehkam idi. Mixi yazıda Edir (çayı) – prototürk (r/l fonetik əvəzlənməsi) Etil/Edil “çay”. Mixi yazıda Buya (çayı) – prototürk Buya, “çay, su” (altay dillərində bi, bu, biya şəklində “çay, su” mənasında işlənir). Mixi yazıda Taştami – prototürk Taştam (türk taş “daş”, tam “ev, yaxud divar”) “Daş divar, yaxud Daş ev”. Mixi yazıda Uaş-dirikku, yaxud Başdirikku – prototürk Başdirik “Baş darağ, yəni “Baş darağ şəkilli dağ silsiləsi”. Mixi yazıda Qurruspa – prototürk Quru-sup “Quru su”, yaxud “Quru çay”¹.

Tədqiqatlar Manna dövlətinin (e.ə. IX-VII əsrlər) hökmdar və canişinlərinin adlarının türk mənşəli olmasını göstərir. Manna hökmdarı Ullusunun adı türk dilləri baxımından Ulusun (bəzi ləhcələrdə ullu) “Böyük adam” kimi mənalandırılır. -Sın, -sin, -sun, -sün türk dillərində mənsubiyyət bildirən şəkilçilər, lakin tarixən “adam, kişi” mənasını daşımışdır. Həmin şəkilçi yaxud söz Erisinni və Telusini adlarında da əks olunmuşdur. Erisinni – prototürk Erisin (qədim türk eri “kişi, ər, cəsur, şücaətli”) “Cəsur adam”, Telusini – prototürk Telusin (tele/tolo altay-türk tayfa adı) “Tele (tayfasına) mənsub”. Axşeri hökmdar adı eri “kişi, ər, cəsur” və axş/axs (türkcə aşək) aşağı “aşağı, mənfur”, yaxud axs “axsaq, yavaş tərپənən”), “mənfur, ləng, axsaq” türk sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Axşeri “Mənfur kişi”, yaxud “Ləngər” mənasını daşıyırmiş. Bu etimologiya həm də mənşəlilərin Axşeriyə

¹ Ю.Б.Юсифов. Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана, səh. 18; Y.B.Yusifov, S.K.Kərimov: Toponimikanın əsasları, səh. 55-58.

qarşı mənfi münasibətilə təsdiq olunur. Mannalılar üsyan qaldırıb Axşerini öldürmüşdülər. İranzu – ir “kişi, ər, cəsur” türk sözü, an şəkilçi və zu(n) “adam” söz birləşmələrindən olub “Cəsur ər” mənasını daşıyır. Onun dövründə Manna dövlətinin qüdrəti artmışdı. Ualli, yaxud Valli – prototürk, val ümumi-türk bal “bal, şirin” və -li şəkilçisi vasitəsilə Ballı adının erkən formasıdır. Metatti – Hind-Avropa met “bal” və -tti (-li) türk şəkilçisi vasitəsilə “Ballı” mənasını daşıyır. Digər Manna canişini Baqdatti adında baqda, boqda türk-altay sözü və -tti şəkilçisi iştirak edir: Y.B.Yusifov prototürk (protoazərbaycan) yozumlarını əsas götürərək belə nəticəyə gəlir ki, “əgər türk dillərində danışan sakinlər e.ə. III-I minilliklərdə Azərbaycanın ərazisində yaşayırdılarsa, deməli, təbiidir ki, onlar Orta Asiya, Qafqaz, indiki dövrdə məskunlaşdıqları ərazidə və başqa regionlarda təmsil olunmuşdular”¹.

Q.A.Qeybullayev hesab edir ki, Midiyada matay/maday etnonimini daşıyan etnoslar türkdilli olmuşlar². Midiya toponimlərindən Karşibuta türk dillərindən qala (Karşi) və yaşayış yeri (bat) kimi, Uraş – qala, xüsusi ad Enqur – cəsur, qoçaq, (kür), Danu dağı ton/don – “tə-pə” türk sözü əsasında, Ursi adı (türk ur, “oğul, oğlan” və -çi şəkilçisi), Tatoy adı (türk Dada), Zati (monq. Satı, türk Saday “məşhur, yaxın qohum”) zariş (türk. Saruq, “sarı”), Amaxar (türk. amax “diribaş, istiqanlı və ar “kişi, ər cəsur”) Qanus (türk, tanq “adlı-sanlı, qiyamət”) və bir sıra digər adlar öz izahını tapmışdı³.

E.ə. III-I minilliklərdə türk etnosları Azərbaycanın,

¹ Ю.Б.Юсифов. Историческая антропонимия Азербайджана – Ономастика Узбекистана, Ташкент, 1989, стр. 146-147.

² Г.А.Гейбуллаев. К этногенезу азербайджанцев, стр. 251.

³ Yənə orada, səh. 248-275.

qonşu Midiyanın və yaqin ki, başqa ərazilərin sakinləri idilər. Bu yeni müddəalar Azərbaycan xalqının etnik tarixi barədə mövcud olan əvvəlki müddəaları təkzib edir.

Azərbaycan ərazisində Arattadan sonra məlum olan ən qədim dövlət Mannadır. Q.A.Melikişvili göstərir ki, ola bilsin, Manna dövlətinin tərkibinə bəzən bu və ya digər tayfalar düşmüşlər, ancaq hər halda VIII-VII əsrlərdə Mannanın “azian” əhalisi, xüsusilə cənub və şərq tərəfdən İran tayfaları ilə əhatə olunmuşdu. Manna ölkəsinin əhalisi heç şübhəsiz, həmin bu qonşu İran tayfaları ilə intensiv əlaqədə idi; ehtimal ki, onların arasında tez-tez hərbi toqquşmalar da olurdu ki, bu da gah o tərəfi, gah da bu tərəfi siyasi asılılığa gətirib çıxarırdı. Beləliklə, müxtəlif yollarla tək-cə qarşılıqlı təsirlər üçün deyil, etnik qarışma üçün də şərait yaranırdı¹. Həmin tədqiqatçı yazır: “tez-tez belə bir fikirlə rastlaşırıq ki, Manna-İran tayfasıdır, mannalılar midiyalılarla qohumdur və s. Bu səhv baxış Mannaya daxil olan bir neçə şəxs adına dayanır”².

Ümumiyyətlə, tədqiqatçılar Manna əhalisinin müxtəlif etnoslardan təşkil olunduğunu göstərirlər³. İ.Əliyev qeyd edir ki, Manna-kuti-lullubi tayfa birliyinin (həmin tayfalar e.ə. III-II minilliklərdən burada yaşayırdılar) bilavasitə varisi idi və hətta o, burada etnik özünüdərkini təzahüründə ifadə olunan etnik birliyin əlamətlərini görür⁴.

Şübhəsiz, məsələnin bu şəkildə qoyuluşu şərtidir, ona görə ki, Mannada ancaq təsərrüfat-siyasi vəhdət ola bilərdi – bu isə öz növbəsində etnoslar arasında müəyyən

¹ «Г.А.Меликишвили. Вопросы истории Маннейского царства. – Вестник древней истории, 1949, N 1, стр. 60-61.

² Yənə orada.

³ А.С.Сумбатзаде. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа, стр. 31-34.

⁴ И.Г.Алиев. История Мидии. Баку, 1961, стр. 176, 202.

anlaşmanın mövcudluğuna (əlbəttə, birinci növbədə ümum-mədəni planda) gətirib çıxarmalı idi.

Midiyalılar, ilk tədqiqatçıların göstərdiyinə görə, farslarla qohum olan irandilli tayfalar idilər və Əhəmənilər imperiyasında farslardan sonra ikinci nüfuza malik idilər. Ancaq bu, keçmiş Manna-Kiçik Midiya əhalisinə və ərazisinə aid deyil, çünki Manna-Kiçik Midiya-Atropaten həm coğrafi, həm də əsasları qədimlərdən gələn kuti-lullubi (manna) etnosu (yaxud etnik ittifaqı) təşkil etməkdə idi¹.

K.H.Əliyev “Azərbaycan ərazisində dillər məsələsinə dair” məqaləsində məsələni vaxtilə bu cür şərh edirdi: Midiyalılar kassi, lullubi, elam tayfaları ilə birlikdə Yaxın Şərqi avtohton² əhalisindən olmuşlar. İranlaşma prosesindən əvvəl Midiya tayfalarının yalnız özlərinə məxsus dilləri mövcud idi, hələ Midiya dövlətinin süqutundan əvvəl burada Hind-Avropa tayfalarının danışq dilləri yayılmağa başlamışdı. Midiya dövlətinin süqutundan sonrakı dövrdə Midiya ərazisində əhalinin əksəriyyəti Midiya dillərində danışmağa başlamışdı. Bu dillər yerli və avtohton tayfa dillərindən əsaslı surətdə fərqlənirdi... Türk dialektlərinin Azərbaycan ərazisinə daxil olması nəticəsində Midiya dilinin qalıqları aradan qalxır, oğuzların türk dialektləri yavaş-yavaş geniş miqyasda yayılır. Ona görə də müasir Azərbaycan dilinin qədim Midiya dillərindən törəməsi fikri əsassızdır – Azərbaycan xalqının... tarixini Azərbaycan dilinin tarixi ilə qarışdırmaq tarixi faktlara səthi yanaşmaqdır³.

Azərbaycan ərazisində ən qədim zamanlarda

¹ А.С.Сумбатзаде. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа, стр. 35.

² Avtohton – yerli əhali

³ К.Г.Алиев. К вопросу о языках на территории Азербайджана. – Труды Инст. истории АН Азерб. ССР, т. XIV, стр. 95-96.

məskunlaşan, mənşəyi tamamilə, yaxud qismən mübahisəli tayfalar və müxtəlif tayfa ittifaqlarının yaratdığı ilk dövlətlər barədə son zamanlar bir sıra tədqiqat işləri meydana çıxmışdır – həmin tədqiqatlarda qədim Azərbaycan dili anlayışı nisbətən inamla qoyulur. Bizə belə gəlir ki, həmin anlayış, hətta bu cür hərtərəfli mübahisəliliyində belə, Azərbaycan dili tarixinin düzgün metodologiya ilə öyrənilməsi baxımından kifayət qədər vacibdir və qədim Azərbaycan dilinin tarixi sərhədlərini yuxanda gətirilən yeni müddəalar əsasında müəyyən etmək də mümkündür: ümumi baxımdan bu, tarixən qədim zamanlardan e.ə. V əsrlərə qədərki dövrü əhatə edir. Bu, protoazərbaycan-prototürk dövrü kimi qəbul edilə bilər. Sonra isə qədim Azərbaycan dili dövrü başlayır.

Qədim Azərbaycan dili anlayışı bir sıra hallarda Midiya dili, Alban dili, Arran dili, Azəri dili kimi diferensial anlayışlarla ifadə olunur – burada şərtilik daha çoxdur. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Azərbaycan ərazilərindəki qədim dövlətlərdə – Mannada, Midiyada, Albaniyada və s. əhali bu və ya digər dildə deyil, müxtəlif dillərdə (hətta müxtəlif sistemli dillərdə) danışmışlar¹, lakin türk etnosları buranın məskunları idilər.

Məlum olduğu kimi, e.ə. I minilliyin əvvəllərinə qədər hazırda türklərlə məskun olması ən çox mübahisə doğuran Midiya ərazisində irandilli tayfalar da yaşamışlar². Tədqiqatlar və ərəb mənbələri isə Azərbaycanda türklərin ən qədim dövrlərdən yaşadıklarını göstərirlər³. Həmin qənaəti görkəmli türkoloq L.N.Qumilyov da təsdiq edir⁴.

¹ Azərbaycan tarixi, səh. 12.

² И.М.Дяконов. История Мидии. М.-Л., 1967, стр. 53.

³ М.Казиев, М.Эфендиев, С.Алияров. История Азербайджана. Баку, 1966, стр. 9.

⁴ Л.Н.Гумилев. Древние тюрки. М., 1967, стр. 25.

Z.Yampolskinin 60-cı illərdə Assuriya, Urartu və yunan məlumatları əsasında tədqiqatları e.ə. II minilliyin ortalarından e.ə. I minilliyin ortalarına qədərki dövrdə Azərbaycan ərazisində türk etnoslarının mövcudluğuna diqqəti yönəltdi¹. Doğrudur, sonrakı illərdə də Azərbaycan ərazisində türk etnosunun tarixini müasirləşdirmək cəhdləri olmuşdur və bu gün də davam edir, lakin Z.Yampolskinin araşdırmaları bu sahədə ilk addımlardan biri olmuşdur.

E.ə. III-I minilliklərin ərzində Azərbaycan ərazisində meydana çıxan tayfa ittifaqları və dövlət qurumları müxtəlif etnosları əhatə edirdilər, onların arasında dil ünsiyyəti yaranırdı, qarşılıqlı leksik mənimsəmələr baş verirdi. Müxtəlif müddəalara baxmayaraq, burada türk etnoslarının təmsil olunması etnik prosesin istiqamətini dəyişdirirdi, buraya dil cəhətdən qohum tayfaların axını gücləndirirdi. Tarixən qaynaqlarda əks olunmuş üç böyük belə axın məlumdur-kimmer-skit-sakların, hunların və Səlcuq oğuzlarının².

Azərbaycanda türk etnosunun tarixi mövqeyindən bəhs edən tədqiqatlarda kimmer-skit-sak probleminə də toxunulur. Məlumdur ki, e.ə. VIII əsrin əvvəllərində skitlər Kür-Araz ovalığında məskən salmış və bir əsr davam edən dövlət yaratmışlar, e.ə. I minilliyin ortalarında isə skitlərin bir hissəsi Şimali Qafqaza köçmüş, bir hissəsi isə burada qalmış, Azərbaycan xalqının etnogenetik təşkilində iştirak etmişdir³.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, öz etnolinqvistik tərkibi

¹ З.Ямпольский. Древнейшие сведения о тюрках в зоне Азербайджана. – «Учение записки» АГУ, сер. языка и лит., 1966, N 2; Его же, О тюрках V века до нашей эры. – Там же, 1970, N 5-6.

² Вах: Ю.Б.Юсифов. Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана, сәһ. 19-31.

³ Azərbaycan tarixi, sәһ. 9-10.

etibarilə kimmerlər, skitlər və saklar dil baxımından eynicinsli deyildirlər – onların tərkibində həm irandilli və türkdilli, regiondan asılı olaraq, həm də qafqazdilli etnoslar vardı. Təsadüfi deyil ki kimmer-skit etimologiyasını vermək imkan xaricindədir (məsələn, Partatuta, İşpakay, Madiy, Tuqdamme-Liqdamis)¹. Hal-hazırda bu adlar türk dilləri əsasında izah olunur². Bizans müəlliflərindən Menandr qədimdə türklərin sak, Feofan Bizanslı isə massaket adlandıqlarını qeyd edirlər. Feofilakt Simokatta türkləri skit xalqı sayır, Prokopi isə hunları qədim kimmerlərlə eyniləşdirir³. Bütün bunlar onu göstərir ki, müxtəlif adlarla adlanan bir sıra qədim tayfalar, xalqlar, əslində, eyni etnolinqvistik əlamətə malik idilər.

Görünür ki, sak (eləcə də skit) etnik ad olmaqla, müəyyən şəraitdə siyasi məfhum kimi işlənmişdir. E.ə. I minilliyin əvvəllərində təşəkkül tapan, Altaydan (Çin sərhəddindən) Avropaya qədər uzanan bu dövlət elə əfsanəvi Turan dövlətinin özüdür ki, burada əsas təşkilədiçi etnos türklərdən ibarət olmuşdur⁴.

Sak/saq türkləri bildirən ad kimi tədricən etnik-siyasi məfhumla çevrilmişdi (eyni sözü hun adı barədə də demək mümkündür). Şübhəsiz, böyük ərazini əhatə edən dövlətin müxtəlif regionlarında müxtəlif (müstəqil) etnik proseslər də getmiş və öz növbəsində tədricən siyasi məzmunla malik

¹ Ю.Б.Юсифов. Киммеры, скифы и саки в древнем Азербайджане: – Кавказско-Ближневосточный сборник, VIII, Тбилиси, 1988, стр. 191-192.

² И.М.Мизиев. Шаги к истокам этнической истории Центрального Кавказа, стр. 42, 46; Г.А.Гейбуллаев. К этногенезу азербайджанцев, стр. 304, 315.

³ Ю.Б.Юсифов. Киммеры, скифы и саки в древнем Азербайджане, стр. 192.

⁴ Skif imperiyasının ərazisi və bu ərazinin tarixən dəyişməsi barədə bax: Этнография Скифин по античным источникам. М., 1985.

olmuşdur. Sakların Zaqafqaziya, ümumən Ön Asiya ilə bağlı tarixi bu cəhətdən diqqəti cəlb etməyə bilməz. Ehtimal etməyə hər cür əsas var ki, sakların hərbi-siyasi hökmranlığı Zaqafqaziyanın qeyri-türk mənşəli etnoslarının da bu adla adlanmasına səbəb olmuşdu. Bütün bunlarla yanaşı, sak (sit) dilinə aid əhəmiyyətli material qalmamışdır. Ancaq xüsusi adlar və Azərbaycan ərazisindəki bir sıra qədim toponimlər sak adını mühafizə edir: Sakasena. Balasakan; Şəki – Şaki; Zaqatala – Sakatala; Gəncə (Qazak) – Qansak və s.¹ Bu və buna bənzər çoxlu qədim Azərbaycan toponimləri və qaynaqların məlumatı həmin ərazidə sakların uzun zaman yaşadığını və etnik prosesdə iştirak etdiyini göstərir, təsdiqləyir.

AZƏRBAYCAN ÜMUMXALQ DİLİNİN FORMALAŞMASI

E.ə. III-II əsrlərə, yəni Böyük Hun dövlətinin formalaşmasına və hunların Azərbaycana axınına qədər etnik-siyasi hərəkətdə əsas rolu saklar və başqa türk etnosları oynayırdılar. Görünür, Azərbaycanda ilk etnolinqvistik mərkəzləşmə ehtiyacı da bu zaman – e.ə. I minilliyin birinci yarısında özünü göstərmişdi.

Fəzlullah Rəşidəddinin “Cami ət-tavarix”i də hunların əfsanəvi hökmdarı Oğuz xanın – Metenin (e.ə. III əsrin sonları – II əsrin əvvəlləri) Azərbaycana səfərindən aşağıdakı şəkildə bəhs edir: “Oğuz Şirvan tərəflərindən qalxıb Arran və Muğana gəlmiş zaman yaz mövsümü idi. Hava son dərəcə çiskin idi və bu çiskinin üzündən orada qalmaq mümkün olmadığından, razılığa gəlib yaylaq olan

¹ Ю.Б.Юсифов. Киммеры, скифы и саки в древнем Азербайджане, стр. 182-183, Г.А.Гейбуллаев. К этногенезу азербайджанцев, стр. 326-327.

dağlara getdilər. “Qış gəlincə yenidən enərək bu vilayətləri alar, yağma edərək” – dedilər. Yaz aylarında bu vilayətlərin bütün yaylaq və dağ yerlərini Səbələn dağlarına, Aladağ və Andaboru dağlarına qədər tamam ələ keçirdilər (rəvayətə görə, Aladağ adını onlar qoymuşlar və Səbələnı da onlar adlandırmışlar. Türk dillərində ortaya çıxıb dik duran bir şeyə Səbələn deyirlər). Yaylaqda qaldıqları zaman bu tərəflərdə olan bütün ölkələri ələ keçirib tutdular. Azərbaycan vilayətini də aldılar. Özlərinin xas atlarını otlaqları çox geniş və gözəl olan Ucan səhrasının qoynunda bəslədilər. Orada olduğu sırada bir gün (Oğuz) hər kəsin toplanıb bir ər ətək torpaq gətirərək burada bir təpə yapmalarını əmr etdi. Qabaqca özü bir ətək torpaq gətirib tökdü. Lütfən özü torpaq tökdüyü üçün bütün əsgərlər ətək-ətək torpaq gətirib tökdülər. Böyük bir təpə oldu. Bu təpənin adına Azərbaycan dedilər. (Azər-türkcə yüksək deməkdir, baycan da varlıların, uluların yeri mənasındadır. Bu ölkə bu şəkildə məşhur oldu. Bu gün də Azərbaycan deyilməsinin səbəbi budur). O yaz mövsümündə Oğuz Aladağda yaylaqda qaldı. Oradan Bağdad, Gürcüstan, Diyarbəkər və Rapa tərəflərinə elçilər yollayaraq, “gələcəyəm” deyə xəbər göndərdi. Gəlişindən xəbərdar olmaları və buna necə cavab verəcəklərini bilmək istədi. Əgər baş əyib el olur və vergilərini hər il müntəzəm olaraq öz xəzinəmə gətirirlərsə, çox yaxşı, oraya əsgər getməz; əgər Oğuzun fikrinə uyğun cavab verməzlərsə, onları itaətə almaq üçün hərəkətə keçib üzərinə yürüyəcəkdi. Elçiləri bu yerlərə göndərdikdən sonra qışda Arran və Muğan tərəfinə gəldi. Kür və Araz çayları arasında yurd və qərargah olaraq seçib qışı orada keçirdi. O diyarın bütün xalqını (özünə) elan etdi”¹.

¹ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, ADU nəş., 1989, səh. 98.

Hun türklərinin Azərbaycan axını və burada məskunlaşması Azərbaycanda gedən etnolinqvistik proseslərə əsaslı təsir göstərmişdir. Əslində, ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşması hunların bu ərəzidə möhkəmləndiyi dövrdə daha sürətlə getmişdir.

“Hun dili” barədə müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Çin mənbələri hunları Şan-yun, Hayn-yun, Hiunq-nu, Syunnu və s. kimi adlarla adlandırmışlarsa da, onların dilləri barədə əhəmiyyətli bir şey deməmişlər. H.Dörfer xun, syunnu və hun etnonimləri ilə eyni etnosun deyil, məhz müxtəlif etnosların işarələndiyini göstərir və aşağıdakı nəticələri çıxarır:

- 1) Hunların hansı dildə danışdıqları bizə məlum deyil.
- 2) Syunnuların hansı dildə danışdıqları bizə məlum deyil.
- 3) Avropa hunlarının hansı dildə danışdıqları bizə məlum deyil.
- 4) Bizim güman etməyə əsasımız var ki, Avropa hunlarının dili syunların dilindən fərqlənir, yəni Avropa hunları görünür, syunnuların nəslindən deyil, heç olmasa onların birbaşa nəslindən deyil.
- 5) Bizim güman etməyə əsasımız var ki, nə syunnuların dili, nə də Avropa hunlarının dili hər hansı məlum və ya indi mövcud olan dil ailəsinə aid deyil, daha çox burada söhbət (şumer, uqarit dillərindəki kimi) ölmüş dil qruplarından gedə bilər¹.

H.Dörferin güman və fərziyyələrlə dolu bu mülahizələri heç bir tarixi mənbəyə, hunlarla əlaqədar qaynaq və dil faktlarına əsaslanmır, müxtəlif siyasi cərəyanlara xidmət etməklə türk xalqlarının etnik

¹ Г.Дерфер. о языке гуннов – Зарубежная тюркология, вып. 1, М., 1986, стр. 113.

tarixindən hunları sıxışdırmaq məqsədini güdür. Hun dilinə məxsus şəxs adları və bəzi ümumişlək sözləri tədqiqatçılar məhz türk materialı kimi şərh etmiş və hunları türk etnosu saymışlar¹.

Hun dilində bir sıra mətnlər məlumdur.

Hun dilində olan iki misra şeirin əslə təxminən bu cürdür:

Sioq tieq tiei liəd kanq
Buok kuk qiu tuk tanq

Həmin iki misranı tədqiqatçılar aşağıdakı şəkildə tərcümə etmişlər:

Q.İ.Ramstedt –

Mətn:
Sükə talıkın
Büquq tutun

Tərcümə:
Qoşun çək
Büququ tut

L.Bazen –

Süq təqqi ıdkan
Bokuğığı tutkan

Qoşunu hücumə göndər
Sərkərdəni tut

A.Fon Qaben –

¹ Prof. Dr. Əhmet Caferoglu. Türk dili tarihi, İstanbul, 1984, s. 75-76:
⁷³Ю.Б.Юсифов. К этногенезу азербайджанцев, стр. 335-336. Yənə onun: О некоторых языковых элементах тюркского происхождения в сочинении албанского историка. – Советская тюркология, 1974, № 2, стр. 75-76; М.И.Артамонов. История Хазар. Л., 1962, стр. 43, 184, 187-189, Н.А.Баскаков. Тюркские языки. М., 1960, стр. 32-37.

Səriq tılıtkan
Buğuq götürkən

Sən qoşun çəkəcəksən
Maral ovlayacaqsan¹.

Hun dilinin məhz qədim türk dili olduğuna heç bir şübhə etməyən tədqiqatçılardan biri Çin mənbələrində çincə mühafizə olunan bir bənd hun şeirini aşağıdakı şəkildə tərcümə – bərpa etmişdir:

Yençi taqıq yitürdimiz,
Katun körkin alturdumuz,
Silan yışıq kapturdumuz,
Adqır, koçuq alın bardı².

Müasir Azərbaycan dilinə tərcüməsi:

İnci dağı itirdik,
Xanımlarımızın gözəlini aldırıdığ,
Silan yaylasını tutdular,
Ayğırlarımızı, qoçlarımızı alıb getdilər.

Hun ittifaqına daxil olan türk tayfaları (sabirlər, avarlar, peçənəklər, bulaqlar və s.) etnolinqvistik proseslərdə bütöv şəkildə çıxış edirdilər. Bunu V əsrdən sonrakı Zaqafqaziya mənbələri də göstərir: eyni söz, şəkilçi çox zaman müxtəlif türk tayfa dillərinə aid olunur ki, həmin tayfaların, əslində, eyni dildə və ya təxminən eyni dildə danışdığını, ancaq müəyyən siyasi proseslərlə əlaqədar başqa-başqa adlarla adlandıqlarını təsdiq edir.

Azərbaycan ərazisində ən qədim zamanlardan etibarən

¹ И.Бенцинг. Языки гуннов, Дунайских и Волжских болгар. – Зарубежная тюркология, стр. 13.

² Бах: Atsız, Türk Ədəbiyatı tarixi, İstanbul, 1943, s. 35.

gedən etnolinqivistik proseslər öz ardıcılığını itirməmiş, siyasi şəraitdən asılı olaraq türk etnoslarının həm birləşməsinə, həm də başqa etnoslar ilə ünsiyyətə (iqtisadi, mədəni) girməsinə imkan yaratmışdı. Bir tərəfdən türk dillərinin çarpazlaşması, yəni Azərbaycan türk dilinin yaranması prosesi başlanmış, digər tərəfdən qonşu dillərlə qarşılıqlı təsir meydana gəlmişdi. Bu proses Azərbaycanın hər iki hissəsində – Atropaten və Albaniyada vüsət almışdı.

Strabon göstərir ki, “Midiya iki hissəyə ayrılır. Bir hissəsini Böyük Midiya adlandırırlar ki, baş şəhəri Midiya dövlətinin paytaxtı olmuş böyük şəhər Ekbatanadır. (Hələ indi də o, parfiyalıların paytaxtıdır, onların hökmdarları ilə ən azı yayı burada keçirirlər, çünki Midiya soyuq ölkədir; qışda onlar Dəclə üzərində, Babilin yaxınlığındakı Sələvgiyada qalırlar). İkinci hissə – Atropat Midiyası: o öz adının sərkərdə Atropatdan alıb, o, bu ölkənin Böyük Midiya kimi makedoniyalılara tabe olmasına yol vermədi. Doğrudan da təntənə ilə hökmdar elan edilən Atropat öz bildiyi kimi bu ölkəni müstəqil etdi və indi də varislik onun ailəsində qalır”¹. Strabon daha sonra qeyd edir: “... Atropatenlərin güclü qonşuları vardır: ermənilər və parfilər tez-tez onların ölkəsini viran edirlər. Lakin onlar müqavimət göstərir və zəbt edilmiş torpaqlarını geri alırlar”².

İ.Əliyev atropatenlilərin kimlərdən ibarət olduğunu bu cür müəyyən edir: “Atropatendə kutilərin, lullubilərin, hurrilərin, mannalıların və regionun digər tayfa və xalqlarının nəsilələrinin midiyalılarla qaynayıb-qarışması prosesi getmiş, nəticədə, təxminən e.ə. son əsrlərdə burada yeni etnos yaranmış, Atropatakan anlayışının özünün

¹ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, səh. 20.

² Yəne orada, səh. 20-21.

formalaşmasının başlanğıcı qoyulmuşdur ki, ondan qanunauyğun şəkildə Azərbaycan xoronimi yaranmışdır”¹.

Türk etnoslarının qədimliyini inkar edən İ.Əliyev göstərir ki, “ən qədim zamanlardan bəri İran yaylasının şimal-qərb vilayətlərində yaşayan, əsasən əvvəlki nəsilləri artıq antik dövrdə özünə qatmış irandilli atropatenlər müasir azərbaycanlıların bilavasitə əcdadlarından biridirlər ki, onların torpağına orta əsrlərdə gətirilmiş türk dilini qəbul etmiş və yeni türkdilli etnosa çevrilmişdir”².

“Atropaten tarixinin oçerki” müəllifinin istər bu ümumi, istərsə də konkret mülahizələri³ nə az, nə çox cəmi-cümlətəni türk etnosun Atropatənə qədərki və hətta sonrakı dövrdə Zaqafqaziyadan və Ön Asiyadan, o cümlədən Azərbaycandan “sıxışdırıb çıxarmağa” xidmət edir. Halbuki, bu ərazidə ən qədim türklərin, sonra saklarla hunların tarixi “ehtivası” məhz Atropaten və Albaniyada getmişdir. Atropatendə irandilli etnoslar yaşamışlar, lakin bu, o demək deyil ki, əhalinin əksəriyyətini məhz onlar, təşkil etmişlər. Digər tərəfdən, müəllif Mannada ilkin konsolidasiya prosesinin getdiyini qeyd edir, ancaq bundan dərhal sonra qəti şəkildə və sübutsuz yazır ki, “əlbəttə, Cənubi Azərbaycanın yerli dilləri Midiya dilinin şivələri ilə rəqabətə heç cür davam gətirə bilməzdilər”⁴. Q.A.Qeybullayev qeyd edir ki, Atropaten etnik birliyinin yaranmasında türk tayfaları da iştirak etmişlər və onlar irandilli sakinlərə nisbətən çoxluq təşkil edirdilər⁵. Onu da qeyd edək ki, Atropatənə qədər ən qədim dövrlərdən bəri Azərbaycan türk etnoslarının yaşadığı ərazi olmuşdu. Bunu

¹ И.Алиев. Очерк истории Атропатены. Баку, 1989.

² Yənə orada, səh. 3-4.

³ İ.Əliyev. Очерк истории Атропатены. Баку, 1989.

⁴ Yənə orada, səh. 24.

⁵ Г.А.Гейбуллаев. К этногенезу азербайджанцев, стр. 346.

yuxarıda gətirilən türk mənşəli yer və şəxs adları şübhəsiz təsdiq edir.

Birincisi, konsolidasiya hətta özünün ilk mərhələsində belə, o qədər sabit etnolinqvistik birlik yaradır ki, onun heç bir dilin şivələrini bir-iki əsrə məhv etməsi mümkün deyil. İkincisi, Midiya Mannada gedən etnik proseslərə birbaşa mane ola bilməzdi. Hətta güman etmək mümkündür ki, Mannanın midiyalılar tərəfindən istilasından sonra da, haqqında bəhs olunan türk dillərinin konsolidasiya prosesi getmişdir.

Müəllifin aşağıdakı mülahizəsi də onun mövqeyinə qətiyyənlə haqq qazandırır: “Mannalılardan antik dövrdə, demək olar ki, heç bir iz qalmamışdır. Ona görə də heç də təəccüblü deyil ki, I Daranın yazıları, nə Herodot, nə Manna, nə də mannalıları tanıyır”¹. Əslində, vəziyyətin bu cür olması Mannada vaxtilə gedən etnolinqvistik proseslərin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Manna adının işlənməməsi heç də burada yaşayan türk etnoslarının yoxa çıxması deyildir.

Nəhayət, burada ən dözülməz cəhət ondan ibarətdir ki, müəllif Atropatendə yaranan “Azərbaycan xalqı”nın etnik mühitində türk keyfiyyətini deyil, İran keyfiyyətini görür və fikrini bu cür ümumiləşdirir: “Bizim güman etməyə heç bir əsasımız yoxdur ki, atropaten etnosu Cənubi Azərbaycanın yerli tayfalarının zorla assimilyasiyasının nəticəsi olmuşdur. Şübhə etməmək olar ki, bizi maraqlandıran regionda gedən etnik proseslər antik dövrdə təbii assimilyasiya idi ki, V.İ.Lenin göstərdiyi kimi, həmişə progressiv əhəmiyyətə malikdir...”

Qeyd etmək maraqlıdır ki, ümumxalq dilləri – koyne Ermənistan və İberiyada (Şərqi Gürcüstan) Atropatendəki

¹ И.Алиев. Очерк истории Атропатены, стр. 25.

ilə eyni vaxtda meydana çıxır”¹. Müəllifin mücərrəd fikirləri Atropatendə gedən etnik prosesdən türk etnoslarının iştirakını inkar etməyə yönəldilmişdir və bunu o, V.İ.Leninin dəxli olmayan fikri ilə təsdiqləmək istəmişdir. Əslində, bu və buna oxşar müddəalar köhnəlmiş mülahizələrin yeni şəraitdə təzahürüdür.

Ə.S.Sumbatzadə Azərbaycan xalqının etnogenezinə və formalaşmasına əsr olunmuş kitabında göstərir ki, Atropaten əhalisinin dilinin “xarakteri və mənsubiyyəti haqqında” suala cavab vermək çətindir. Müəllif bundan sonra yazır: “Başqa bir məsələni də aydınlaşdırmaq lazımdır ki, Atropaten dövlətinin mövcud olduğu təxminən beşəsrlik bir dövrdə, ümumiyyətlə vahid özünəməxsus bir dil, heç olmasa atropatenlilərin əsas kütləsinin danışdığı dil hasil olunmuşdurmu? Əgər hasil idisə, onda hansı dil ailəsinə aid idi?

Bunu təsdiq edən möhkəm əsaslar, təəssüf ki, yoxdur. Onda daha çox ehtimal olunmalı ikinci bir hal qalır ki, belə bir ümumi dil, heç olmasa, Atropatenin müstəqilliyinin itirildiyi və III əsrin ortalarında (224-cü ildə) möhkəm təşkil olunmuş Sasanilər dövlətinin tərkibinə daxil edildiyi dövrə qədər hələ hasil deyildi və əvvəlki kimi xırda xalqların, tayfa qruplarının yerli dilləri qalırdı”².

Atropatenin etnik mənzərəsinin (və etnik proseslərin) iki tanınmış tədqiqatçı tərəfindən bu cür müxtəlif şəkillərdə təsəvvür edilməsi istər birinci, istərsə də ikinci mülahizənin ancaq və ancaq faktdan kənar xarakterli olduğunu göstərir və yalnız müəlliflərin digər faktlara göz yumaraq Azərbaycan etnik-tarixi sistemindən türk etnoslarını təcrid

¹ И.Алиев. Очерк истории Атропатены, стр. 31-32.

² А.С.Сумбатзаде. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа, стр. 48.

etmək istəkləri ilə bağlıdır. Bu da xeyli təəssüf doğurur, çünki mövcud tədqiqat təcrübəsi bu cür (yəni Azərbaycanda və ümumən Ön Asiyada türk etnosunun qədimliyini inkar edən) oxşar “sistemləri” bir neçə variantda tərtib etməyə həmişə imkan vermişdir, göründüyü kimi, verir də.

Böyük Plini “Təbiət tarixi”ndə I əsrdə Zaqafqaziyanın etnik coğrafiyasını belə təsvir edir: “Kür çayı öz başlanğıcını Heniox dağlarında (başqaları onu Koraksi adlandırır) götürür, Araz isə Fəratın başladığı dağdan, ondan (Fəratdan) 6000 addım məsafədən (başlayır); o, Uzi çayını özünə qəbul edir və özü, yazıcıların (müəlliflərin – Red.) əksəriyyətinin fikrincə, öz sularını Kürün yatağında Kaspi dənizinə aparır. Kürdən başlayaraq, bütün düzənlikdə alban tayfaları, sonra iberlər yerləşir; onlar birincilərdən Qafqaz dağlarından axan Kür çayı ilə ayrılırlar. Albaniyada baş şəhər Kabalakadır... Albaniya sərhədlərindən başlayaraq, dağların bütün sinəsi boyu silvlər (adlı) vəhşi tayfa, aşağıda isə lupenilər, sonra didurlar və sodlar yaşayır.

Onların arxasında çoxlarının səhvən Kaspi (qapıları) adlandırdığı Qafqaz qapıları yerləşir...

Dənizə girişin sağ tərəfindəki boğazın kənarında skit tayfası (olan) udinlər yaşayır. Sonra sahil boyu, rəvayətə görə, Yasondan törəyən albanlar (yaşayır); dənizin onların qarşısındakı hissəsi Alban (dənizi) adlanır. Qafqaz dağları boyu yerləşən bu tayfa(lar), deyildiyi kimi, Ermənistan və İberiyanın sərhədini təşkil edən Kür çayına kimi gəlib çatır. Onların dəniz sahili torpaqları və udin tayfalarından yuxarıda sarmatların, utidorsların torpaqları uzanır, onların arxasında isə, artıq xatırladılan amazonkalar və savromatlar (yerləşir). Kas və Alban, sonra başlanğıcım Qafqaz

dağlarından götürən Kambis, sonra yuxarıda deyildiyi kimi, Koraksi dağlarından axan Kür Albaniyadan keçərək dənizə tökülür. Aqrippamn verdiyi məlumata görə, Kas (çayından) olduğu üçün 425 min addım uzunluq boyu keçilməzdir. Kürdən (aşağıda) dəniz Kaspi adını daşıyır; sahil boyu kaspilər yaşayır. Burada çoxlarının, hətta son vaxt Korbulonun Ermənistana yürüşündə iştirak edənlərin səhvini düzəltmək lazımdır: onlar İberiyadakı qapıları Kaspi (qapıları) adlandırırlar ki, bizim dediyimiz kimi, Qafqaz (qapıları) adlanır; həmin ad oradakı vəziyyətə dair göndərilən xəritələrdə də var”¹.

M.Kağanqatlının “Ağvan tarixi”nin “Aqvan hökmdarı Vaçaqanın Ağvan kilsələri məclisində bəyənilmiş qanunları” adlı fəslində oxuyuruq: “Mən Aqvan çarı Vaçaqan, Partav arxiyepiskopu Şubhaliş, Qapaq yepiskopu Manas, Haşu yepiskopu Yunan, Euta yepiskopları Anani və Saak, Kağanqat kəndinin keşişi İosif, Partav keşişi Mate, çar sarayının Toma, Giqaç keşişi Poqos, Teri şəhəri yepiskopu Şmavon, Taraqoç keşişi Mate, Bed keşişi Abikaz, Ayırmanuş keşişi Urvat, Arsaq azatları və tayfa başçıları, keşişlər: İovel, Parmide və İakov, Kağanat başçısı Bakur və bir çox başqaları bizim yaylaq yerimiz Atuendə hamılıqla mənim qarşıma toplanaraq qərar verdik...”².

Hər iki mənbədən məlum olur ki, Albaniya ərazisində etnonimlər və adlar baxımından etnik müxtəliflik və dini ayrılıq müstəqil dövlətin süqutuna qədər mövcud idi və həmin müxtəliflik, heç şübhəsiz, ərəblərin hücumu və islamın yayılması dövründə aradan qalxmışdır. Lakin əlavə etmək lazımdır ki, Albaniyada Azərbaycan türk dilinin nüfuzu əvvəldən III-V əsrlərdən güclənir və qeyri-türk

¹ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, səh. 25-26.

² Azərbaycanın tarixi üzrə qaynaqlar, səh. 41.

mənşəli dillərə onun təsiri isə daha əvvəlki dövrlərdən başlanır. Qafqaz dillərindəki, o cümlədən udin dilindəki türkiizmlərə də bir sıra hallarda qədim Azərbaycan dilinin (III-V əsrlərə qədər) faktı kimi baxmaq lazım gəlir.

Alban dili anlayışı barədə Azərbaycan filologiyasında mövcud olan mülahizələr qədim yunan coğrafiyaşünası Strabonun məşhur məlumatına əsaslanır. Həmin məlumat bundan ibarətdir ki, Albaniya ərazisində müxtəlif dillərdə danışan iyirmi altı tayfa olmuşdur¹. Prof. T.Hacıyev yazır: “Türk mənşəli Azərbaycan dilinin formalaşdığı ilk dövrlərdə Albaniyada vahid ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət göstərən alban dili olmayıb. Alban dili anlayışının özü bir növ xəyali xarakter daşıyır. Bu necə dildir ki, əlimizdə türk mənşəli Azərbaycan dilində yazılı nümunələr olan XIII əsrdən onun heç bir elementinə təsadüf olunmur? X-XII əsrlərdə türk tayfaları tərəfindən assimilyasiya olunan bu dilin qalib dildə mütləq müəyyən izləri qalmalı idi”². Alban dili anlayışının qeyri-reallığı barədə vaxtilə V.V.Bartold bəhs etmişdir³.

Prof. T.Hacıyev “Alban dili” anlayışını ancaq bu məzmununda düzgün hesab edir ki, “Alban tayfa ittifaqı olmuş, hər tayfa öz dilində danışmışdır. Ancaq müxtəlif dövrlərdə bu tayfalardan biri siyasi cəhətdən gücləndikdə onun dili aparıcı mövqeyə qalxmışdır”⁴ və bu dil “Alban dili” adlanmışdır. Arran, hətta Midiya dili anlayışlarına da eyni mövqedən yanaşılır⁵.

Albaniyanın etnik tərkibinin müxtəlifliyi barədə,

¹ Azərbaycan tarixi, səh. 12.

² T.İ.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, səh. 20.

³ В.В.Бартольд. Сочинения, т. II, ч. I, М, 1969, стр. 662-663.

⁴ T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, səh.20.

⁵ T.İ.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, səh. 21.

demək olar ki, bütün tədqiqatçılar yazmışlar,¹ lakin ərəb işğalına qədərki dövrdə Albaniya ərazisində hansı etnosun (və ya etnosların) aparıcı mövqeyə malik olması barədə son zamanlar əhəmiyyətli mülahizələr irəli sürülmüşdür. Heç şübhəsiz, bu cür etnos (və ya etnoslar) olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Albaniya ərazisində gedən etnolinqivistik proseslərin məzmunu dərindən öyrənilməyincə (çünki Albaniya Şimali Azərbaycanın əksər hissəsini tutmuş və etnik tarixin ən intensiv dövründə – eramızdan əvvəlki ilk əsrlərdən VII-VIII əsrlərə qədər mövcud olmuşdur) Azərbaycan xalqının və ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülü barədə son söz demək mümkün deyil; VII əsrə qədərki Alban mənbələri isə, təəssüf ki, əldə edilməmişdir – həmin mənbələrin hansı dildə olması, ümumiyyətlə, mübahisəlidir... Lakin Alban mənbələrinin qədim erməni dilinə tərcümələrindən məlum olur ki, bu dil kifayət qədər zəngin, ədəbi təcrübəsi olan bir dil idi. “Alban tarixi” əsərində xeyli türk sözləri işlədilmişdir. Bu cür təkmil dilin azsaylı, siyasi nüfuzu böyük olmayan etnoslardan hər hansı birinə mənsub olduğunu düşünmək çətindir.

Alban yazısı və əlifbası barədə müəyyən mülahizələr mövcuddur. A.Şanidze qeyd edir ki, alban yazısının çiçəklənmə dövrü V-VIII əsrlərə aiddir². Bəzi tədqiqatçılar o qədər də möhkəm olmayan əsaslara istinad edərək alban (aqvan) dilini udin dilinin əcdadı (hətta A.Şanidzenin ifadəsi ilə “qədim udin dili” – “qədim udinlərin ədəbi dili”)

¹ Бах: К.Алиев. Племена древней Кавказской Албании (I в. до н.э. – I в. н.э.), АКД, Л., 1962, З.И.Ямпольский Древняя Албания III-I вв. до н.э. Баку, 1962, А.С.Сумбатзаде. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа, стр. 69-76. və s.

² А.Г.Шанидзе. Новооткрытый алфавит кавказских албанцев. – Труды инс. языков и мат. культуры Груз. ФАН, 1938, т. 4, стр. 3.

sayırlar¹.

Alban dilinə belə baxım şübhə doğurur. Heç bir yazılı mənbədə alban dili udin dili ilə eyniləşdirilmir.

Alban əlifbası, heç şübhəsiz, əvvəlcə bir dil üçün nəzərdə tutulmuş, onun fonetik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq tərtib edilmişdir, lakin bu da şübhəsizdir ki, sonralar Albaniya ərazisindəki nüfuzlu dillərdən hər hansı biri, yaxud bir neçəsi həmin əlifbaya “yiyələnmək” imkanına malik idi. Ona görə də bir sıra tədqiqatçıların 52 hərflik Alban əlifbası üçün 52 fonemi olan dil axtarmaq (və onu Alban dili elan etmək) cəhdləri, görünür, o qədər də uğurlu deyil. Burasını da qeyd etmək lazımdır ki, Alban əlifbası daha əvvəllər (eramızın ilk əsrlərində) tərtib olunub, sonradan müxtəlif dillərin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə təkmilləşdirilə bilərdi... Əlbəttə, bunların hamısı gümanlardır, lakin həqiqət ondan ibarətdir ki, Albaniya ərazisində e.ə. III əsrdən eramızın VII əsrinə (və daha sonralara) qədər yaşayan bütün etnoslar, xüsusilə türklər ümumi Alban mədəniyyətinin varisləridir.

Tədqiqat göstərir ki, Qafqaz Albaniyasının incəsənəti müxtəlif tayfalar tərəfindən yaradılmışdı. Albaniya incəsənətinin formalaşmasında türklər də aktiv şəkildə iştirak etmişlər. Bununla bağlı olaraq irandilli və türkdilli mədəniyyətlərin sinkretizmi diqqəti cəlb edir. Azərbaycan incəsənəti tarixinin əsas prinsiplərindən biri ənənəvilikdən ibarətdir ki, orta əsrlərdəki incəsənət mərkəzlərində Alban mədəniyyəti tipinin yaşaması bilavasitə bunun təzahürüdür².

¹ Вах: В.Гукасян. о древнеагванском алфавите и удииском языке. – Изв. АН Аз. ССР, сер. обществ, наук, 1962, N 1.

² Н.И.Рзаев. Искусство Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н.э.), Баку, 1976, стр. 194; həmçinin вах: К.В.Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.-Л., 1959.

Albaniyanın etnik tarixi türk etnosları, eyni zamanda hunlarla, bulqarlarla, xəzərlərlə, savirlərlə, kəngərlərlə peçeneqlərlə və s. bağlıdır. Əgər nəzərə alsaq ki, Alban yazısının çiçəklənmə dövrü həqiqətən, A.Şanidzenin qeyd etdiyi kimi, V-VIII əsrlərə düşür, onda həmin çiçəklənmə prosesində türklərin iştirakı daha çox güman edilə bilər, çünki III əsrdən başlayaraq yuxarıda sadaladığımız türk tayfaları, tayfa birlikləri Albaniyadakı türk etnosunun nüfuzunu o dərəcədə artırmışdılar ki, heç bir ictimai-mədəni (xüsusilə bu cür bir neçə əsr davam edən) hərəkət onun fəaliyyəti olmadan keçinə bilməzdi.

M.Kağanqatlı “Aqvan tarixi”ndə yazır: “İgid Cavanşir öz taxtında arxayın oturduğu vaxt, qışda gündüz ilə gecənin bərabər olduğu zaman (22 dekabrda – red.) hunların hökmdarı saysız-hesabsız atlılar ilə basqın edib gəldi. Cavanşir öz ölkəsinə ehtiyatlı və hazır olmağı əmr etsə də, Hun akınçıları Gürün bu tayına və Araz sahilinə keçərək, təkcə yerli adamları deyil, həm də Ararat vilayətindən və Sunik ölkəsindən qışlağa gəlmiş adamları, qoyun və mal-qaranı yağma edib öz düşərgələrinə apardılar. Bundan sonra hunların hökmdarı, Cavanşirin üzünü görmək istədiyindən öz qardaşlarını onun yanına göndərərək onunla görüşməyi, qardaşlıq və dostluq ittifaqı yaratmağı təklif etdi. Ancaq igid və ər knyaz qorxmaq fikrində deyildi.

Deyin, İran şahlarından hansı Türkiстан hökmdarını üzbəüz görə bilərdi? Ancaq o (Cavanşir – red.) qorxmadan xilaskar xalq qarşısında diz çöküb söylədi: “Mən ölümün gözü içinə baxacağam, ancaq mən pis bir şey olacağından qorxmuram, çünki Sən – Tanrı mənimləsən”.

Bundan sonra o, hökmdar görkü ilə onların qarşısına çıxdı. Ancaq hunların hökmdarı da onu qarşılamağa çıxaraq, gəmi ilə çayın bu tərəfinə üzüb gəldi və burulğan,

dərin sularda onunla görüşdü. Onlar qarşılıqlı narazılığı kəsmək və ikitərəfli dostluq yaratmaq üçün öz aralarında gənəşdilər. Onlar sülh bağlayıb hər biri çayın bir tərəfinə qayıtdılar. O biri gün mənim hökmdarım nə etsə yaxşıdır? O, on yeddi ər ilə birlikdə çayı keçib hunların düşərgəsinə gəldi və orada hun hökmdarının qızı ilə evləndi və həmin gün də 120 min davar və mal-qara, 7 min at və 1200 nəfər əsir alınmış kişini geri qaytardı”¹.

Burada ümumi və əlbəttə, mənbənin tarixi “üslubuna” müvafiq şəkildə Zaqafqaziyanın qədim inzibati vahidlərinin güclü türk axınları önündə dayanmadığı, dağıldığı dövrün məntiqi öz əksini tapmışdır.

A.Bakıxanov qədim Albaniya ərazisində etnolinqvistik proseslərin son nəticələrini (əsərin yazıldığı dövrdəki vəziyyəti) bu cür təsvir edir: “Şamaxı və Kudial (Quba) şəhərləri arasında yerləşən mahalların Şirvanda Keüz, Lahıc və Qoşunlu, Quba uyezdində Barmaq, Şeşpara, Buruğun aşağı hissəsi və altı tərəkəmə, yaxud türkmən kəndini çıxmaqla bütün Bakı uyezdinin əhalisinin danışdığı dil onların fars mənşəli olduğuna şəhadət verir. Quba uyezdinin Zaqafqaziyada tamamilə fərqli dildə danışan Xınalıq kəndini çıxmaqla, qərb hissəsi, Samurq vilayəti Tabasaranın iki mahalı: Dərə və Əhmirlü müxtəlif ləhcələri olan xüsusi dildə danışır ki, türklər onları moqol adlandırırlar. “Dərbəndnamə” müəllifinə və başqa səbəblərə görə, onları massaget alanlarının nəslindən saymaq olar. Bakı uyezdindəki Maşqata kəndinin əhalisi də görünür, həmin xalqdan törəmişdir. Adından başqa (Maşqata – massaget) da onlar bütün qonşularından fərqlənirlər. Tabasaranın qalan mahallarının ayrı dili var. Tabasaranın dörd kəndi – Maqartı, Maqraqa, Xusni və

¹ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, səh. 51-62.

Çıraq, Uluç və Tərəkəmə mahalları, Dərbənd şəhəri və hər iki tərəfi, Tin, Müskür, Şabran mahalları, Kudial (Quba) şəhəri və Şirvanın Salyanla birlikdə yerdə qalan mahalları. Bakı tərəkəmələrinin altı kəndi və bütün monqol və tatarlardan törədiklərini göstərir. Həmin bu türk ləhcəsində hazırda Ermənistanda, Gürcüstanın bir hissəsində, Azərbaycanda və bir çox fars əyalətlərində danışılır”¹.

Albaniyada etnolinqvistik proseslərin qədim erməni, gürcü, xüsusilə Bizans mənbələrinin verdiyi məlumatlar, materiallar əsasında analitik təhlil belə bir təsəvvür yaradır:

a) e.ə. son əsrlərdə və eramızın ilk əsrlərində Albaniyada xüsusi şəkildə fərqlənən və “dövlət mədəniyyətini” bütövlükdə ifadə edən bir dil olmamışdır – bir neçə dil olmuşdur ki, ölkənin ayrı-ayrı hissələrinin toponimiyasındakı müxtəlifliklər bunu təsdiq edir; eyni zamanda, müxtəlif etnoslar arasındakı əlaqələr də intensiv deyildi – türk etnosları daha sistemli şəkildə ölkənin mərkəz (Sakasena – Artsaq), şimal-şərq və şimal-qərb hissələrində yerləşmişdilər;

b) əvvəlcə tədricən, III əsrdən isə daha sıx-sıx gələn hun türkləri türk dilinin Albaniyadakı nüfuzunu sürətlə qaldırdı və “dil bərabərliyi” tədricən aradan qalxdı – bu proses VIII əsrə qədər davam etdi; bununla belə, yazısı olan bir, yaxud bir neçə dil xristian kilsəsində mühafizə edilib qala və öz fəaliyyətini davam etdirə bilərdi (məsələn, udinlərin dili kimi);

c) Albaniyanın süqutu ilə əlaqədar olaraq bütün yazı irsi xristian kilsəsinin sərəncamına keçir, qeyri-xristian (və eyni zamanda qeyri-müsəlman) mənbələri məhv edilir; Alban kilsəsinin erməniləşməsi nəticəsində həmin yazı irsi də “erməniləşdirilir” (təbii və süni şəkillərdə), lakin

¹ А.К.Бакыханов. Гюлистан-и Ирам, Баку, 1991, стр. 24-25.

əhalinin əksəriyyətinin ana dili və müəyyən qisminin ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi Azərbaycan türk dili öz fəaliyyətini davam etdirir.

Məlum olduğu kimi, VIII əsrdə alban “rəislərinin” əksəriyyəti erməni dilində danışsa da, “Arran əhalisinin hamısı erməni dilini bilmir və öz ana dilində danışır”¹. Bu, o deməkdir ki, erməni dilinə qədərki “alban dili”nin məhz türk mənşəli Azərbaycan dilindən başqa bir şey olmadığını güman etmək mümkündür.

Strabon göstərir ki, albanlar maldarlığa daha çox meyillidirlər və köçərilərə yaxındırlar, lakin onlar vəhşi deyillər və buna görə o qədər də döyüşkən deyillər. Onlar iberiyalılarla Kəspə dənizi arasında yaşayırlar, ölkənin şimal tərəfi Qafqaz dağları ilə əhatələnib...². Bu məlumat sakların Zaqafqaziyadakı tarixi yerinə və təsərrüfat ukladına uyğun gəlir.

Beləliklə, ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülü ərəfəsinə qədər Azərbaycan ərazisində müxtəlif etnoslar yaşamışlar, onların müəyyən hissəsi – türk və qafqazdilli etnoslar müxtəlif dövrlərdə burada məskundurlar. E.ə. I minilliyin əvvəllərindən başlayaraq Hind-Avropa (əsasən İran) mənşəli etnoslar buraya gəlmişlər. Lakin eramızın I minilliyinin ortalarından etibarən qafqazdilli etnoslar Azərbaycanın şimalında (və qismən də şimal-qərbdə) məskunlaşmağa başlamışlar. Azərbaycan xalqının və ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülü isə bəzi kiçik istisnaları nəzərə almasaq bütünlüklə türk mənşəli etnoslara əsaslanmışdır.

Azərbaycan tarixşünaslığında formal olaraq düzgün – ancaq mahiyyətə (konkret haldakı məzmununa görə)

¹ Z.Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı, 1989, səh. 98.

² Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, səh. 16.

yanlış belə bir mülahizə mövcuddur ki, “Azərbaycan ərazisinə ilk türkdilli tayfaların gəlmə tarixini düzgün işıqlandırmaq üçün, hər şeydən əvvəl, aydın və dəqiq şəkildə təsəvvür etmək lazımdır ki, qədim türk tayfalarının pravətəni haradadır, onlar müxtəlif istiqamətlərdə hərəkətə nə vaxt başlamışlar ki, nəticədə, o cümlədən, Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşmış və buraya daxil olub onun ərazisində məskunlaşmışlar”¹. Sonra isə təcrübəli tarixçi yazır: “Bütün bunlar artıq inqilabaqədərki rus və xarici türkologiyada öyrənilib müəyyənləşdirilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, əvvəlcə elmdə çoxdan məlum belə bir əlifba həqiqətini qeyd edək ki, türkdilli xalqların pravətəni Mərkəzi Asiya olmuşdur”².

Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, türk xalqlarını (yeri gəlmişkən, bu kontekstdə “türkdilli xalqlar” ifadəsi qeyri-dəqiqdir) pravətəninin Mərkəzi Asiya ilə bağlanması son onillər tənqidə dözmür. Vaxtilə türk xalqlarının vətəni Mərkəzi Asiya ilə məhdudlaşdıran tədqiqatçılar siyasi məqsədlər güdür və türk etnoslarını Ön Asiyanın yaxın zamanlarının sakinləri hesab edirdilər. Yeni araşdırmalar e.ə. III-I minilliklərdə Azərbaycan ərazisində altay-türk etnosunun “yer”ini görməyə imkan verir. Digər tərəfdən, Ə.S.Sumbatzadənin məsələyə həmin yanaşma metodu türk xalqlarına “öz yerini göstərmək” cəhdi təsiri bağışlayır ki, bu ciddi elmi metodologiya ilə bir araya sığmır. Müəllifin özündən əvvəlki tədqiqatçılara əsaslanan aşağıdakı mülahizələri də artıq köhnəlmişdir:

“Azərbaycana III-IV ərlərdə şimaldan türkdilli tayfaların gəlişi ilə əlaqədar təbii olaraq burada türk dilinin

¹ А.С.Сумбатзаде. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа, стр. 78

² Yənə orada.

yayılması başladı, ancaq onun əhatə dairəsi həmin tayfaların axınlarının hansı güclə olması ilə bağlı idi, axın müxtəlif dövrlərdə müxtəlif olmuşdu. Türkdillilik, Azərbaycanda uzun zaman ancaq onu daşıyanların, yəni gəlmə tayfaların dili idi, “azəri”, alban, fars və ərəb dilləri ilə yanaşı işlənirdi. Ancaq XI-XIII əsrlərdə o, başqa dillər arasında üstünlük təşkil edir. Hətta bu halda belə, həmin əsrdə türkdillilik Azərbaycanda ancaq xalq danışığı dili səviyyəsində yazısız olaraq qalırdı. Bax ona görə də Azərbaycanda türkdilliliyin yayılmasının başlanğıcı və yayılma səviyyəsi barədə ancaq o dövrün yazılı erməni, gürcü, fars dillərindəki izlər əsasında mühakimə yürütmək mümkündür; həmin izlərin müəyyənləşdirilməsi Azərbaycanda türkdilliliyin inkişaf prosesini öyrənmək üçün birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir”¹.

Birincisi – əgər ümumxalq (və ədəbi) Azərbaycan dili Zaqafqaziya dillərinin hər hansı birindən sonra təşəkkül tapsa idi, bu dillərin heç olmasa beş-altı sözü Azərbaycan dilinə keçərdi (udin dilinə türk sözləri keçdiyi şəkildə);

İkincisi – bu qədər güclü təsir nə gürcü, nə də erməni dilinə olmazdı;

Üçüncüsü – əgər Azərbaycan dili XI-XIII ərlərdə “ancaq xalq danışığı dili” şəklində mövcud olsa idi, XIV əsrin sonlarında İ.Nəsimi kimi böyük söz ustası meydana çıxmazdı və s. və i.a.

Ə.Sumbatzadə daha sonra yazır: “Qədimdə buraya şimaldan skitlər, massagetlər, alanlar; cənub-şərqdən midiyalılar və farslar, ilk orta əsrlərdən başlayaraq əvvəlcə şimaldan, sonra isə cənub-şərqdən çoxsaylı türkdilli tayfalar gəldilər. Azərbaycan ərazisində etnogenetik

¹ А.С.Сумбатзаде. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа, стр. 11.

prosesin hər iki tipinin mövcud olmasında təəccüblü heç nə yoxdur, yəni başqa ərəzilərdən köçənlərin (miqrantların) yerli etnosa daxil olması. Azərbaycanın cənub hissəsində e.ə. IX-VII əsrlərdə gedən, kuti-lullubi tayfalarının mənşəli xalqı halında konsolidasiyası və həmin dövrdə Manna dövlətinin yaranmasına gətirib çıxaran etnogenetik proses buna aydın nümunədir. Eyni şeyi müəyyən ölçüdə atropatenlilər barəsində də demək olar: onlar e.ə. IV əsr – eramızın III əsrində Mannanın həmin ərazisində, lakin Arazsahili torpaqların müəyyən hissəsini əhatə etməklə və təsir dairəsi kimi Xəzərsahili torpaqların bir hissəsini tutmaqla Atropaten dövlətini yaratmışlar. Bu baxımdan Albaniya bir qədər başqa cür görünür, belə ki... O, Cənubi Azərbaycandan gələn və yerli əhali, o cümlədən qarqarlarla qarışan etnoslar tərəfindən yaradılmışdır. Ancaq eramızın IV əsrindən başlayaraq Azərbaycanda etnogenetik prosesin ikinci tipi üstünlük əldə edir. Onun ərazisində müxtəlif tayfalar və xalqlar həm şimaldan (hunlar, savirlər, xəzərlər, qıpçaqlar, daha sonra Qızıl Orda tatarları), həm cənubdan (farslar, ərəblər) və həm də İran vasitəsilə şərqdən (səlcuq türkləri, moңqol-tatarlar), daha sonra yenidən iranlılar və türklər böyük axınlar halında hərəkət etmişlər. Görünür, bu cür tarixi şəraitdə... aborigen əhalisinin öz dilini, inamını və hətta öz fiziki varlığını saxlamaq o qədər də asan olmamışdır¹“.

Lakin ümumi sözlərlə türk etnoslarının Azərbaycanda “cavanlaşdırılması” bu problemi daha da dolaşdırır. Görəsən bu qədər özgə dilli tayfaların axını Azərbaycanda türk dilinin üstünlüyünün və qələbəsinin qarşısını niyə almadı? Ona görə ki, türk tayfalarının axını burada yaşayan türk etnosları ilə üst-üstə gəlirdi.

¹ A.S.Sumbatzadə. Göstərilən əsəri, səh. 16-17.

Eyni intensiv tarixi proses roman dillərinin yayılmadığı ərazilərdə də baş vermiş, lakin həmin ərazilərdə elə bir qeyri-roman mənşəli əhəmiyyətli aborigen etnos olmamışdır ki, izsiz itsin¹.

ƏDƏBİ DİLİN TƏŞƏKKÜLÜNÜN İLKİN ŞƏRTLƏRİ

Azərbaycan türk dili formalaşdığı bir dövrdə (III-VIII əsrlər) ədəbi dilin ünsürləri də yaranırdı.

Ə.S.Mubatzadə Azərbaycan ədəbi dili tarixinin görkəmli tədqiqatçısı Ə.Dəmirçizadənin belə bir fikri ilə mübahisə edir ki, Azərbaycan dili V-IX əsrlərdə ümumxalq dili kimi formalaşmışdır². Müəllif həmin tarixi XI-XII əsrlərə qədər geri çəkir³.

Azərbaycan ümumxalq dilinin təşəkkülü, artıq qeyd olunduğu kimi, təkcə Azərbaycan ərazisindəki (lokal) etnolinqvistik proseslərlə izah oluna bilməz, həm də ümümtürk səviyyəli (böyük coğrafiyanı əhatə edən) proseslərlə bağlıdır ki, Ə.Dəmirçizadə “kifayət qədər lokal material” olmadığı halda Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixini V-IX əsrlərə aid edərkən məhz həmin münasibəti nəzərə almışdır. Ə.Sumbatzadə isə dil proseslərinin bu tərəfini nəzərdən qaçırdığına görə, belə təsəvvür etmişdir ki, aborigen türklərin tarixi, dil yaradıcılıq təcrübəsi bir yana, gəlmələr də “sıfır”dan başlamışlar. Halbuki bu, mümkün deyil, tarixi dil yaradıcılığı təcrübəsi heç zaman unudulmur. Saklar, hunlar, eləcə də oğuz-səlcuqlar

¹ Bu barədə bax: Проф. М.В.Сериевский. Введение в романское языкознание, М., 1952, стр. 41-65.

² А.С.Сумбатзаде. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа, стр. 130.

³ Yənə orada, səh. 131.

Azərbaycana eyni zamanda “dialekt dövrü” dil xüsusiyyətlərini gətirmiş və burada yaymışlar. Hətta belə düşünmək tamamilə məntiqlidir ki, Azərbaycan ümumxalq dili təşəkkül ərəfəsində və təşəkkül tapdığı ilk əsrlərdə “ümumtürk dili”ndən o qədər də fərqlənməmişdir.

Eyni zamanda Ə.M.Dəmirçizadənin haqlı olmasını yeni araşdırmalar tamamilə sübut edir. Nədənsə, Ə.S.Sumbatzadə özünün qurduğu çərçivəyə uyğun gəlməyən elmi müddəalara göz yummuşdur.

E.ə. I minilliyin ortalarından etibarən ümumi türk ədəbi dilinin ünsürləri fəaliyyətə başlayır və regional türk ümumxalq dillərinin, bunun ardınca isə ədəbi dillərinin formalaşmasına təsir edir. Qədim türk şeirinin mükəmməl şifahi örnəkləri meydana çıxır ki, bunların müəyyən hissəsi (şübhəsiz, bir sıra, hətta ola bilsin ki, nisbətən böyük dəyişikliklə də olsa) sonrakı dövrlərdə yazıya alınmışdır. Sak (Turan) hökmdarı Alp Ər Tonqanın (Əfrasiyabın) ölümünə həsr olunmuş ağı M.Kaşğarının “Divan”ında əks olunmuşdur:

Mətn:

Alp Ər Tonqa öldimü,
İsiz ajsun kaldımı,
Ödlək oçin aldımı, –
Emdi yürək yırtılır.

Ödlək yaraq gözətti,
Oqır tuzak uzatdı,
Bəglər bəlim azıttı,
Kaçsa kah kurtulur.

Tərcümə:

Alp Ər Tonqa öldümü,
Qaba dünya qaldımı,
Zaman bacını aldımı, –
Artıq urək partlayır.

Fələk məqam gözəldi,
Gizli cəhənnəm yaratdı,
Bəylərbəyini çaşdırdı,
Qaçıb necə qurtular?

Ulşıp ərən börləyü,
Yırtıp yaga urlayü,
Sıkırıp üni yurlayü,
Sıqtap gözi örtülür,

Bəglər atın arqurup,
Kadqu anı turqurup,
Menqzi yüzi sarqarıp,
Körküm anqar tütülür.

Ödlək arıq gevrədi,
Yunçıq yavuz tavradı,
Ərdəm yemə savradı,
Ajun bəgi çertilür.

Ödlək günü tavratur,
Yalınquk küçin kevretür,
Erdin ajun sevrütür,
Kaçsa takı ertilür.

Bilgə böqü yunçıdı,
Ajun atı yençıdı,
Erdəm əti tınçıdı,
Yerqə təqip sürtülür.

Öyrəyüki mundaq oq,
Münda adın tılda q oq,
Atsa ajun oqran oq,
Taqqlar başı kertilür.

Könqlüm içün örtədi,
Yatmış başıq kartadı,
Keçmiş ödüq irtədi,
Tüp-kün keçip irtəlür.

İgidlər qurd kimi ulaşdı,
Bağırıp yaxalarını yırtdılar,
Səsləri gəlincə çığırdılar,
Yaşdan gözlər örtüldü,

Bəylər atların yordular,
Dərddən əldən düşdülər,
Bətləri-bənizləri saraldı,
Sanki zəfəran sürtülüb.

Zəmanə tamam pozuldu,
Zəif, tənbel gücləndi,
Ərdəmlik yenə azaldı.
Dünya hökmdarı yox olur.

Zəmanə günü dolandırır,
İnsanın gücünü azaldır,
Dünyanı igidlərdən boşaldır,
Nə qədər saçsa, igid ölür.

Ağıllı müdrük yoxsul oldu,
Dünyanın atı azğın oldu,
Ərdəm əti çürüdü,
Yerə dəyib sürtülür.

Onun adəti böylə,
Qeyrisi isə bəhanədir,
Dünya gəlib ox atsa.
Dağların başı əzilir.

Könlüm içini yandırdı,
Köz bağlamış yaranı qanatdı,
Keçmiş günü aradı,
Keçmiş günlər yada düşür.

Biz heç də o fikirdə deyilik ki, bu e.ə. I minilliyin ikinci yarısı və eramızın I minilliyinin birinci yarısı Azərbaycan dili nümunəsidir, ancaq burası da inkar edilməzdir ki, qədim Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu, funksional ifadə səviyyəsi məhz bunu xatırlatmışdır.

M.Kaşğarinin “Divan”ında bir ağı da mövcuddur. Onun hansı münasibətilə söylənməsi məlum deyil, ancaq bir sıra səbəblərə görə, güman etmək olar ki, bu, böyük Hun hökmdarı Attilanın (IV-V əsrlər) ölümü münasibətilə söylənmişdir. Həmin səbəblərdən biri qot dilindəki mənbədən (VI əsr) götürülmüş (Attilanın ölümünə deyilmiş) ağı ilə “Divan”dakı ağının oxşarlığıdır – müqayisə edək:

Qot dilində mühafizə olunmuş (şübhəsiz, türk dilindən çevrilərək) ağının sətri tərcüməsi:

“Hunların ən böyük hökmdarı və Muncunun oğlu, ən cəsur tayfaların hökmdarı Attila özündən qabaq heç görünməmiş bir qüvvə ilə Skitiya və Germaniya kimi böyük ölkələrə sahib oldu. O, bu böyük ölkələrin bir çox şəhərlərini zəbt edib Romanı Qorxutdu; başqa yerlər daha onun pəncəsinə düşməsin deyə Roma onu xahişlərlə və hər il verdiyi vergilər sayəsində sakitləşdirə bildi. Bütün bunları etdikdən sonra taleyin xüsusi bir yardımı ilə öldü; ancaq düşmənlərin zərbələri altında, yaxud öz adamlarının xəyanəti ilə deyil, düyün nəşələri içərisində, qüvvətinə heç bir xələl gəlməyən xalqı arasında, ən azacıq acı belə duymadan öldü. Heç kimsənin intiqam tələb etməyəcəyi bu ölümü barədə kim bəhs edəcəkdir”¹.

M.Kaşğari “Divan”ındakı ağı -

¹ Fuad Konrulu. Ədəbiyyat araşdırmaları, Ankara, 1966, s. 158.

Mətn:
İrdi aşın tatırqan,
Yavlaq yağıq katarqan,
Boynun tutub kadırqan,
Bastı ölüm aqtaru.

Erdi aşın tatırqan,
Yavlaq yağıq qaçurqan,
Oqrak süsin qaytarqan,
Bastı ölüm aqtaru.

Yağı otın öçürkən,
Toydın anı köçürqən,
İşlər üzüp keçirqən,
Təqdi oqi öldürü.

Turqan uluq işlaqa,
Tırqi urup aşlaqa,
Tumiuq kadir qışlaqa,
Kodtı əriq umduru.

Tərcümə:
Yeməyini daddıran idi,
Yağı düşmən qovan idi,
Boynun tutub qıran idi,
Ölüm basıb, yerə qaldı.

Yeməyini daddıran idi,
Yağı düşməni qovan idi,
Qoşun qabağında duran idi,
Ölüm basıb yerə çaldı.

Düşmən odunu keçirən idi,
Onu mərkəzdən qovan idi,
İşlər görüb bitirən idi,
Zamanın oxu dəyib öldürdü.

Böyük işlərə meyilli idi,
Yemək süfrəsi açardı,
Möhkəm soyuq qışda,
Xalqı umudsuz qoydu (getdi).

Bu dilin ədəbilik səviyyəsi çox yüksəkdir və hər hansı halda həmin ədəbilik minimumu V əsrdən gec olmayaraq müəyyənləşmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu müəyyənləşmə konkret coğrafiya ilə deyil, konkret etnosla (onun geniş arealda hərəkəti ilə) bağlı olmuşdur. Lakin biz burada etnos terminini F. de Sössürün vaxtilə təklif etdiyi mənada işlədirik. F. de Sössür göstərir: “etnizm adı altında biz hətta müxtəlif irqi mənşəyə malik xalqların arasında din, mədəniyyət, qarşılıqlı müdafiə və s. sahələrdə çoxtərəfli qarşılıqlı münasibətlərə əsaslanan, bu zaman hər cür siyasi əlaqələrdən kənar vəhdəti başa düşürük”¹.

¹ Фердинанд де Соссюр. Труды по языкознанию. М, 1977, стр. 260.

Sakların, xüsusilə hunların Avropaya hərəkətindən sonra bu cür təbii vəhdət mükəmməl vəhdətlə yanaşı mövcud idi.

Azərbaycan folkloru təkə tipologiyası etibarilə deyil, mənşəyi etibarilə də ümumi türk folklorunun tərkib hissəsidir¹. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan şifahi ədəbi dili ümumi türk şifahi ədəbi dilinin regionallaşmış təzahüründən başqa bir şey deyil. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin (folklor dilinin) əsasında duran türk tayfa dilləri orta əsrlərin bütün inkişaf etmiş regional türk şifahi ədəbi dillərinin (folklor dillərinin) əsasında durur.

Eramızın ilk əsrlərində Azərbaycanın Şimalı (Albaniya, Arran) ilə Cənubu (Antropaten) arasında etnolinqvistik əlaqələr güclənir. Həmin proses, heç şübhəsiz, hunların Azərbaycana hərəkəti ilə intensivləşir. Eyni zamanda Sasanilər dövründə ölkənin siyasi birliyi üçün xarici şərait yetişir, lakin əsas şərt yenə də daxili vəhdət ehtiyacından ibarətdir.

Bütün bunlarla yanaşı, III-V əsrlərdə Şimali Azərbaycanla Cənubi Azərbaycan arasında möhkəm etnos birliyindən danışmaq mümkün deyil, bu cür birlik VII-VIII əsrlərdə hər iki hissənin ərəb xilafətinə daxil olması ilə meydana çıxır və hətta həmin halda da müxtəlif qeyri-türk mənşəli etnosların “daxili” dil həyatı mövcud olmaqda davam edir. Bütövlükdə Azərbaycan üçün ümumi olan xalq dili (türk dili) məhz belə mürəkkəb etnolinqvistik şəraitdə təşəkkül tapır.

Azərbaycan dili tarixinin ən mühüm məsələsi, heç şübhəsiz, ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülü

¹ Bax: Cavad Heyət Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, 1990, səh. 10-15.

məsələsidir.

“Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixinə dair qeydlər”in müəllifi həmin təşəkkül tarixini XI-XII əsrlər ilə bağlamağı tamamilə yanlış sayır və qeyd edir ki, “erməni və gürcü dilləri eramızın V əsrinin ilk rübündən etibarən yazısı olan dillərdir. Bununla belə, onların təsir dairəsi heç də Azərbaycan dilinin təsir dairəsi səviyyəsində olmayıb”¹. Bundan sonra həmin müəllif XIX əsrin ikinci yarısında doktor Mordmanın söylədiyi aşağıdakı mülahizəni xatırladır: “Məlumdur ki, ermənilər Hind-Avropa mənşəli xalqdır, amma onların dili turan dilinin güclü təsirinə məruz qalmışdır. Mən həmin ifadə ilə heç də çoxəsrlik kontakt nəticəsində osmanlı türkcəsindən alınmış sözləri nəzərdə tutmuram. Söhbət IV, V, VI və VII əsrlərdə erməni ədəbi dilinə keçmiş turan elementlərindən gedir”².

Yuxarıda qeyd etdik ki, Azərbaycan tarixşünaslığında türk etnosunun Azərbaycandakı tarixi mövqeyi barədə söhbət, adətən çox sonrakı dövrlərdə, xüsusən eramızın V əsrindən sonra gedir. Prof. T.Hacıyev məsələyə bu cür münasibətin səbəblərini aşağıdakı şəkildə göstərir: “Əvvələn, türkdilli tayfaların V əsrdən Qərbə axınları mütəşəkkil tərzdə çoxalır. Bu da Şərqdə-Altay ətrafında Türkütlər dövlətinin yaranması ilə bağlı idi. İkincisi, bu dövrdən türklər haqqında daha çox və mükəmməl tarixi məlumatlar gəlib çatır. Türkdilli tayfaların dil xüsusiyyətləri haqqında aydın təsəvvürlər də həmin vaxtlardan başlanır (erməni və gürcü əlifbalarının kəşfi ilə bağlı məlumatlar da məhz həmin dövrdən çoxalır). Üçüncüsü, V əsrdən Azərbaycan və Albaniya ərazisinə

¹ V.L.Qukasyan. Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixinə dair qeydlər, – Azərbaycan filologiyası məsələləri, Bakı, 1983, səh. 35-36.

² Yəne orada, səh. 37.

gələn türkdilli tayfalar burada ictimai-siyasi şəraitin formalaşmasında, etnik bütövlüyün təşəkkülündə xüsusilə fəal və həlledici rol oynamışlar”¹.

V əsrdən sonra da Azərbaycana gələn türklər müxtəlif ictimai-mədəni inkişaf səviyyəsinə malik olmuşlar. Onlar özləri ilə Azərbaycana etnik dil elementlərindən daha çox xeyli dil təzahürləri – dəyişən (dialekt) material gətirmişlər, ona görə də artıq yaranmış ümumxalq Azərbaycan dilinin deyil, Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasına xüsusilə kömək göstərmişlər.

“Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixinə dair qeydlər”in müəllifi belə bir qənaətə gəlir ki, “ən gec VII əsrin sonlarında vahid Azərbaycan xalqının formalaşması ilə əlaqədar olaraq ümumxalq Azərbaycan dili meydana gəlir”². O, eyni zamanda yazır: “Lakin bu dil əvvəlki əsrlərdə də ümumünsiyyət vasitəsi idi”³.

Qeyd etmək lazımdır ki, e.ə. I minilliyin sonu – eramızın I minilliyinin əvvəllərində türk tayfalarının Qafqazdakı nüfuzu sürətlə artır və heç şübhəsiz, bu həm daxili, həm də xarici (ümumtürkoloji) tərəfi olan prosesdir. Məhz həmin prosesin nəticəsində eramızın III-VII əsrlərində ümumxalq Azərbaycan dili formalaşır. “Ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşması Azərbaycanın və bütün Zaqafqaziyanın ərazisində artıq təmsil olunmuş türk dillərinin ləhcələri əsasında eramızın III-VII əsrlərində baş vermişdir. Bununla yanaşı, Azərbaycan dilini başqa türk dillərindən fərqləndirən bir sıra fonetik xüsusiyyətlər III-VII əsrlər arasında yaranırdı. Erkən orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində qohum türk

¹ T.Hacıyev, K.Vəliyev. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, 1983, səh. 14.

² V.L.Qukasyan. Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixinə dair qeydlər, səh. 45.

³ Yəni orada.

dilləri arasında qarşılıqlı təsir və qədim Azərbaycan dilinin erkən oğuz ünsürləri əsasında yaranması baş vermişdi.¹ Ümumxalq Azərbaycan dilinin yaranması və Azərbaycan türk xalqının formalaşması VII-VIII əsrlərdə artıq başa çatmışdı”².

E.ə. I əsrin ortalarında Hun imperiyası Qərb və Şərq hissələrinə parçalanır və Orta Asiyada məskunlaşmış Qərbi hunlar böyük kütlələr halında Şərqi Avropaya hərəkət edirlər və eyni zamanda Qafqazda, Zaqafqaziyada görünürlər. Bu tayfaların əksəriyyəti avropoid idilər, az bir hissəsi monqoloid görünüşünü saxlayırdı. Qərbi Hun hakimiyyətinin süqutundan sonra tarix səhnəsində türk etnoslarının yeni adları meydana çıxır. Əvvəlcə onlar Hun ittifaqına daxil idilər. Azərbaycanda Hun ittifaqına daxil olan bulqar, peçenəg, qıpçaq, kəngər, barsil, xəzər, sabir və s. tayfalar xatırladılar. Yeni regionda onlar qohum tayfaları ilə qarşılaşırlar. Bunlar qədimdə kimmer, skit, sak və s. adlanırdılar... Həmin real tarixi hadisə V-VII əsrlərin, demək olar ki, bütün Bizans tarixçiləri tərəfindən qeyd edilmişdir³. Ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşmasının etnik-ictimai şərti də məhz həmin hadisə olmuşdur.

Şübhəsiz, ümumxalq Azərbaycan dilinin etnik əsaslarını oğuz-qıpçaq ünsürlərinə qədərki türk ünsürləri təşkil etmişdir ki, bu sonuncuların da arasında elə bir fərq olmamışdır. Onlar əsasən eyni dildə danışmışlar, cüzi fərqlər isə regional-tarixi ünsiyyətin nəticəsi idi (nəzərə alaq ki, Altaydan Şərqi Avropaya qədərki ərazidə digər etnoslar da mövcud olmuş və türk etnosları ilə qarşılıqlı

¹ Ю.Б.Юсифов. К этногенезу азербайджанцев, стр. 337.

² Yənə orada.

³ Ю.Б.Юсифов. Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана, стр. 21.

əlaqəyə girmişlər).

Beləliklə, ümumxalq Azərbaycan dilinin (və eləcə də Azərbaycan xalqının) təşəkkülü aşağıdakı üç mərhələdən keçmişdir:

I. Ən qədim zamanlardan e.ə. I minilliyin ortalarına qədər geniş miqyaslı etnolinqvistik münasibətlər, müxtəlif türk (və altay) mənşəli etnosların ilkin konsolidasiyası dövrü.

II. E.ə. I minilliyin ortalarından eramızın ilk əsrlərinə qədər – türk mənşəli etnosların Azərbaycanda güclənməsi və ictimai-siyasi nüfuz qazanması dövrü.

III. Eramızın ilk əsrlərindən III-VII əsrlərə qədər – türklərin beynəlxalq mövqeyinin güclənməsi və nəticə etibarilə, ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşması.

Ümumxalq Azərbaycan dili formalaşdığı dövrdən ancaq türk etnosunun deyil, ən qədim zamanlardan bu ərazidə yaşayan və çox-çox sonralar gələn etnosların da ümumi ünsiyyət vasitəsi olmuşdur.

Erkən orta əsrlərdə ümumi türk ədəbi dilinin şifahi forması mükəmməl şəkildə idi və artıq qeyd olunduğu kimi, bu dövrün ədəbi dil abidələri sonrakı dövrlərdə (xüsusilə M.Kaşğari “Divan”ında) toplanmışdır. I minilliyin ortalarından etibarən ümumi türk şifahi ədəbi dili (yaxud ümumi türk “fövqəldialektünsiyyət” forması) regional xüsusiyyətlər kəsb etməyə başlamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin xüsusiyyətlər normadan çox üslubla, funksional-məzmun planı ilə bağlıdır. Eyni zamanda məsələnin başqa bir tərəfi ondan ibarətdir ki, ümumi türk şifahi ədəbi dili, hər şeydən əvvəl, poetik mətnlərin, bədii strukturların, epos formullarının dilidir, bu isə həmin dili bütün türklər üçün əlçatan edir, norma variantlarının yaranmasına mane olur, hətta ümumiyyətlə,

bu cür variantlığa imkan vermir.

Təsadüfi deyildir ki, şifahi ədəbi təfəkkürün məhsulu olan bir sıra erkən orta əsr türkdilli “mətn”ləri sonrakı dövrlərdə, hətta başqa dillərdə (fars dilində) yazıya alındıqda belə “mətn”in semiotik əsasları mühafizə olunur – formalaşdığı dildə isə həmin mühafizəkarlıq daha da güclü olur. Nümunə üçün ümumi türk şifahi ədəbi təfəkkürünün bəzi təzahür formalarına diqqət yetirək:

“Oğuznamə”dən bir parça

... Kenə çaşkarup kalmasun kim, bəllüq bolsun kim, Oğuz kağanınq qapıda aq sakkalluq, moz sacluq, uzun usluq bir kart kişi durur bar irdi. Uqquluq, tüzün bir yir irdi, tüşiməl irdi, onunq atı Uluq Türük irdi. Günlərdə bir gün uyquda bir altun ya kördi; takı üç kümüş oq kördi. Bu altun ya kün toqışıdın ta kün batuşıqaça teqen irdi. Taki bu üç kümüş oq tün yatqakka kitə turur irdi. Uyqudun sonq tüşdə körqənin Oğuz kaqanqa biltürdi; takı tedi kim: ay kaqanum sənqə şasqu bolsunqıl tüzün, ay kaqanum sənqə türlük bolsunqıl tüzün, neqü kök tenqri birdi tüşümdə, giltürsün; tala turur yirni uruqunqqa birtürsün – tep tedi. Oğuz kaqan Uluq Türükünq sözün yaqşsı gördi, oqütün tilədi, öqütüqə görə qıldı. Andın sonq dı kim, ay məninq könqülüm, avni tilən turur, karı bolqumdın məninq kakızlukum yok turur. Kün, Ay, Yultuz tanq sarıqqa irtə bolup ta aqalarını, inilərnı çarlap kiltürdi. Takı aytsənlər barunq, kok, Taq, Tenqiz tün sarıqqa sənlər barunq – tep tedi. Ağdın sonq üçəqüsü tanq sarıqqa bardılar; takı üçəqüsü tün sarıqqa bardılar. Kün, Ay, Yultuz köp kıklər, köp quşlar avlaqularından sonq çolda bir altun yanı çapdılar, aldılar, atasıqqa birdilər. Oğuz kağan sivindi, küldi. Takı yanı üç buzquluq qıldı. Takı ayıtdı kim,

ay aqalar, ya bolsun sənlərnünq; ya teq oqlarını kökkeçə atunq – tep tedi. Kenə andın sonq Kök, Taq, Tenqizköp kıklər, köp quşlar avlaqularından sonq olda üç gümüş oqni çapdılar, aldılar, atasıqə birdilər. Oğuz kaqan sivindi, küldi. Takı oqlarını üçüqə üləşdüirdi. Takı aytdı kim, ay inilər, oqlar bolsun sənlərnünq, – ya atdı oqni, oqlar teq sənlər bolunq – tep tedi. Kenə andın sonq Oğuz kaqan uluq kuriltay çakırdı, nökarlärin, ilgünlärin çarlap çakırdı. Kilip kinqəşip olturdılar. Oğuz kaqan bedük ordu... Onq yakıda kırık kulaç ıqəcnı tiktürdi. Anunq başıda bir altun taquk koydı, adakıda, bir ak koyun bağladı. Çonq yakıda kırık kulaç aqacnı tiktürdi, anunq başıda bir gümüş taquk koydu, adakıda bir kara koyunu bağladı. Onq yakda boz oqlar alturdi. Çonq yakdı üç oqlar olturdi. Kırık gün, kırık kiçə aşadılar, içdilər, siviñ tapdılar. Andın sonq Oğuz kaqan oğullarıqə yurtm eliştürüp birdi. Takı tedi kim, ay oğullar, köp mən aşdum, uruşqular köp mən gördüm, çıda bilə oq köp atdum, ayqır birlə köp yürüdüüm, düşmanlarını ıqlaqurdum, dostlarumnu mən kültürdüüm, kök tenqriqə mən ötədim – sənlərqə birə mən yurdum – tep tedi...

Tərcüməsi:

... Yenə söhbətdən qalmasın, bəlli olsun ki, Oğuz kağanın yanında ağ saqqallı, qır saçlı, böyük təcrübəli bir qoca kişi vardı. O, anlayan və əsil bir insandı. Oğuz kağanın vəziri idi. Adı Uluq Türük (Ulu Türk) idi. Günlərin bir gününü yuxuda bir qızıl yay və üç gümüş ox gördü. Bu qızıl yay gündoğandan-günbatana qədər uzanmışdı, üç gümüş ox da şimala doğru uçurdu. Oyanınca yuxuda gördüyünü Oğuz kağana bildirdi və dedi ki, ey kağanım, sənin ömrün xoş keçsin. Göy Tanrı yuxuda gördüyümü

həqiqətdə göstərsin. Tanrı bütün dünyanı sənə nəslinə bağışlasın!

Oğuz kağan Uluq Türikün sözünü bəyəndi, onun məsləhətini dinlədi və məsləhətinə görə iş gördü. Ondan sonra səhər olunca və kiçik oğlanlarım çağırırdı və dedi ki, könlüm ov istəyir, (ancaq) qoca olduğum üçün mənim qüvvəm yoxdur; Gün, Ay və Ulduz, siz şərq tərəfə gedin; Göy, Dağ və Dəniz, siz də qərb tərəfə gedin – dedi. Ondan sonra üçü şərq tərəfə, üçü də qərb tərəfə getdilər.

Gün, Ay və Ulduz çoxlu ov və quş ovladıqdan sonra, yolda bir qızıl yay tapdılar, onu aldılar və atalarına verdilər. Oğuz kağan sevindi, güldü, yayı üç böldü və dedi: – Ey böyüklər, yay sizlərin olsun, yay kimi oxları göyə qədər atın.

Göy, Dağ və Dəniz çoxlu quş ovladıqdan sonra yolda üç gümüş ox tapdılar, aldılar və atalarına verdilər. Oğuz kağan sevindi, güldü, onları üç yerə ayırdı və dedi: – Ey kiçiklər, oxlar bizlərin olsun. Yay oxu atdı, sizlər də ox kimi olun.

Ondan sonra Oğuz kağan böyük qurultay topladı. Nökərlərini və camaatını çağırırdı. Onlar gəldilər və məşvərət etdilər. Oğuz kağan böyük ordugah... Sağ yanında qırx qulac dirək ucaltdı, üstünə bir qızıl toyuq qoydu, altına bir ağ qoyun bağladı: sol yanında qırx qulac dirək ucaltdı, üstünə bir gümüş toyuq qoydu, dibinə bir qara qoyun bağladı. Sol yanda boz oxlar oturdular, sol yanda üç oxlar oturdular. Qırx gün, qırx gecə yedilər, içdilər və sevindilər.

Sonra Oğuz kağan oğullarına yurdunu bölüşdürüb verdi:

– Ay oğullar(ım), mən çox yerləri gəzdim, çox vuruşmalar gördüm, çox cif və çox ox atdım, ayğırla çox

yürüdüm; düşmənləri ağlatdım, dostlarımı güldürdüm. Mən Göy Tanrıya borcumu verdim. İndi isə yurdumu sizə verirəm – dedi.

...Bu dilin məhz Azərbaycan ərazisində yarandığını iddia etmək onun Sibirdə, Mərkəzi Asiyada və s. regionlarda yarandığını iddia etmək kimi qeyri-dəqiq olardı. Bu dili ümumi türk dil təfəkkürü regional məhdudiyət olmadan yaratmışdır. Ancaq həmin dil ən gec V əsrdən sonra türk etnik-mədəni regionların hamısında yayılmış və özünün poetik-kommunikativ funksiyasını həyata keçirmişdir: şərq dillərinə məxsus bir sıra alınmalar da həmin dilə məhz bu zaman – funksionallaşma prosesində daxil olmuşdur (“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı kimi).

M.Kaşğarinin “Divan”ında yazın gəlişinə həsr edilmiş aşağıdakı şeir də zəngin təcrübənin təzahürü kimi meydana çıxmışdır:

Mətn:

Kar-buz qamuq ərüşdi,
Tağlar suvı aqışdı,
Kök şin bulut örüşdi,
Qayquq bolup eqrişür.

Gəldi esin esnəyü,
Kadqa tükəl üsnəyü.
Kirdi budun qasnayu
Qara bulut kükrəşür.

Ay qopub evlənüp,
Ağ bulut örlənüp,
Bir-bir üzə öklünüp,
Saçlıp suvı enqrəşür.

Tərcümə:

Qar-buz hamısı əridi,
Dağ suları axışdı,
Mavi bulud yüksəldi,
Qayıq kimi durur.

Külək əsib gəldi,
Təpəyə oxşayaraq,
Xalq üşüyüb ürkəşdi,
Qara bulud kükrəyir.

Ay doğub hələləndi
Ağ bulud ucaldı,
Üst-üstə yığıldı,
Suyu saçılıb inləyir.

Ördi bulut inqraşu,
Aqtı aqın münqrəşü,
Qaldı budun tanqlaşu.
Kükrər takı manqraşur.

Çıxdı bulud inləyərək.
Axdı səllər gurlayaraq,
Qaldı xalq çaşaraq,
(Bulud) kükrəyib bağırır.

Kaqlar qamuq kölərdi,
Taqlar başı ilərdi.
Ajun tını yılırdı,
Tütü çiçək çərgəşür.

Bütün sular qabardı.
Dağlar başı göründü.
Dünya-aləm isindi,
Cürbəcür çiçəklər cərgələndi.

Eyni dərəcədə “davamlı” poetik modellər aşağıdakı məhəbbət şeirində də özünü göstərir və beləliklə, aydın olur ki, ümumi türk poetik təfəkkürü erkən orta əsrlərdə kifayət qədər elastik təbiətə malik idi:

Mətn:

Könqlüm anqar qaynayu.
İçtiç anqar oynayu,
Gəldi manqa boynayu,
Oynap məni arqarur.

Tərcümə:

Könlüm ona qaynayır,
Daxildən onunla əylənir,
Gəlib mənə naz edir,
Əylənib məni yorur.

Barda gözün yarukı,
Aldı özüm qonukı,
Qanda erinç qanıqı,
Ümdi udın odqurur,

Getdi gözümün işığı,
Aldı mənim ruhumu,
İndi görəsən hardadır,
Gözümə yuxu getmir.

Üdik mini komıttı,
Saqınq manqa yumıttı,
Konqlüm anqar emitti,
Yüzüm məninq sarqarur.

Sevgi məni coşdurdu,
Kədər məni çulğadı,
Könlüm ona meyil etdi,
Üzüm mənim saralır.

Kördi məni emləyü,
Baqtı manqa imləyü.

İmkan olub məni gördü,
Mənə baxıb him elədi,

Qaldım könqül, tumlıyu,
Kadqu məni turqurur.

Ürəyim donub qaldı,
Kədər məni durdurur.

Görünür, bu cür aydın və zəngin bədii-estetik imkanı olan dilin müxtəlif regional təzahürlərinin də eyni inkişaf səviyyəsində olduğunu etiraf etmək lazımdır – etnosun ümumi istedadı hər hansı şəraitdə, hər hansı arealda bir qədər az, bir qədər çox təzahür edə bilər, lakin bu, bütövlükdə eyni etnosun istedadıdır...

Mətn:

Qaçan görsə anı – türk,
Budun anqa aydaçı:
Munqar təqir uluqluq,
Mundanaru kəslinür.

Tərcümə:

Bir türk görünəcə
Xalq belə deyir:
Ululuq buna aiddir,
Bundan başqasında yoxdur.

Beləliklə:

a) türk mənşəli ümumxalq Azərbaycan dili yalnız Azərbaycan ərazisində ən qədim dövrlərdə yaşayan və yalnız III-VII əsrlərə qədər Azərbaycana gələn türk etnoslarının deyil, ümumi türk dili potensialı əsasında təşəkkül tapmışdır;

b) ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülü müxtəlif türk etnoslarının konsolidasiyası və bu zaman tayfa dillərinin özünəməxsus şəkildə “toplanması” ilə yanaşı, ümumi türk dilinin regionallaşması, Azərbaycandakı türk və qeyri-türk mənşəli etnoslar arasında yayılması ilə getmişdir;

c) ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülü ilə ümumi türk ədəbi dilində Azərbaycan təzahürünün ünsürləri meydana çıxmış və tədricən möhkəmlənməyə başlamışdır.

Bir daha qeyd edək ki, bütün bunlar ən qədimdən Azərbaycanda yaşayan (və ümumi türk dünyası ilə sıx

əlaqəsi heç bir şübhə doğurmayan) türk etnosları ilə buraya gələn türk etnosları arasındakı mürəkkəb ictimai-mədəni münasibətlər kontekstində gedir.

Erkən orta əsrlərə məxsus Azərbaycan türk dilində mənbələrə təsadüf olunmur, lakin V əsrdən sonra erməni və gürcü mənbələrində kifayət qədər çox Azərbaycan dili sözləri və adları mövcuddur¹. V-VI, eləcə də sonrakı əsrlərin Zaqafqaziya mənbələri həmin sözlərin həm də Hun türklərinin dilindən keçdiyini göstərir. Azərbaycan alınmalarının müqayisəsi isə o zaman bu ərazidə bir, yaxud bir neçə tayfa dilinin deyil, dialekt xüsusiyyətlərinə malik türk mənşəli xalq dilinin mövcud olduğunu göstərir. Mənbələrdə Azərbaycan xalqından hunlar, sabirlər, sonralar isə oğuzlar və ya qıpçaqlar deyə bəhs olunması Zaqafqaziyanın qeyri-türk mənşəli etnoslarının ənənəsinə əsaslanır və həmin ənənə orta əsrlərin sonuna qədər davam edir.

III-VII əsrlərdə ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülü ilə “qədim Azərbaycan dili” adlandırdığımız şərti dövr başa çatır – bundan sonrakı dövr isə, Azərbaycan filologiyasında müəyyənləşmiş ənənəyə görə, “yazıyaqədərki dövr” adlanır və XI-XII əsrlərə qədər davam edir. Əslində “yazıyaqədərki dövr” bütün əvvəlki mərhələləri əhatə edir. Çünki o zaman hələ türk-Azərbaycan yazısı məlumatı yox idi. Çox güman ki, V-X əsrlərdə ümumxalq Azərbaycan dilində yazılar mövcud

¹ Вах: Ю.Б.Юсифов. О некоторых языковых элементах тюркского происхождения в сочинении албанского историка, стр. 71-79; Yenə onun: Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана, стр. 22-27. ВЛ.Гукасян. Значение закавказских источников в изучении истории азербайджанского языка дописьменного периода. СТ, 1978, N 2. Yenə onun: Об азербайджанско-армянских языковых контактах. – СТ, 1979, N 4. Yenə onun: Об азербайджанско-грузинских языковых контактах – СТ, N 4, 1980.

olmuşdur (qədim türk əlifbasında, Zaqafqaziyada işlənən alban, gürcü və ya erməni əlifbalarında, son əsrlərdə isə ərəb əlifbasında). Lakin hələlik heç bir müstəqil Azərbaycan dili qaynağına təsadüf edilmir. Ona görə də Azərbaycan dili üçün “yazıyaqədərki dövr” anlayışını bu cür şərti məzmununda qəbul etmək lazımdır.

V-VII əsrlər Zaqafqaziya (qədim ermənidilli) mənbələrində aşağıdakı Azərbaycan (türk) dili (bundan sonra Azərbaycan dili anlayışı “ümumxalq dili” keyfiyyətində başa düşülməlidir) vahidləri qeydə alınmışdır: aqelun – ayağıyahn; türkan – sürətli, turqen – elçi; qub – qobu, yarğan; yuq – yağ, türk. yuğ; vod – bud; ar – ər; aran – ərən, kişi; amiç – omac; aqu-eyqu, aqu – yaxşı, nəcib; xaqan – xan, hökmdar; Tanqrxıxan – tanrıxan, tanrı; tarxan – tərhan, əyan; bundan başqa xüsusi və tayfa adları, yer adları türk söz və söz birləşmələrindən əmələ gəlmişdir: anarik – qeyri-arı, qeyri-nəcib; alban-alp – igid, ərən; saksəğan (madyan) sağanlar; sakasen – saka bənzər (-sen oxşatma şəkilçisidir); Tanqnayn – tanrı məskəni; Törnəvan – tərnan (xəzər tayfası) məskəni, durna məskəni; Kalankat – Kalan kət (kənd), Böyük (türk qalın “böyük”) kənd; Dvin – daban, taban, tərpa, yamac; Aran – ərən, igid; Vayqun – Bəyqun, varlı, səxavətli; Asay-sincab (türklərdə şəxs adı); Asvaqen – parıltılı sincab; Mamqun/Mamak - Mamak, konak – qonaq, məskun; Bakur – Böyük; Sanesan – sanlı, nüfuzlu, Sanatruk – nüfuzlu türk; Vaçe – türk adı Baçe, Vaçaqan -türk adı Baçaq; Vasak – türk adı Basa, Panzkan – peçənək¹, aruğ -arıq, sonsuz; xot – ot; əmlik –

¹ Ю.Б.Юсифов. О некоторых языковых элементах тюркского происхождения в сочинении албанского историка, стр. 72-78. *Yenə onun: Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана*, səh. 22-21.

biryaşar keçi balası; arok – arx, çay, bulaq; oçxar/voçxar – qoşqar, vəhşi qoç; tel – sim xüsusi adlar: xal-xal, hunan, hunarakert (Qazax-Akstafa zonasında), Kəngər (Naxçıvan zonasında), Mihun, Balasaqun, Tamaut (Muğan-Mil zonasında) və s.¹

VII əsr Alban tarixçisi Musa Kağankatlının “Alban tarixi”nin hansı dildə yazıldığı məlum olmasa da, bunun ermənicəyə tərcüməsinin dilində tədqiqatçılar xeyli Azərbaycan sözləri müəyyənləşdirmişlər ki, həmin sözlərin müəyyən hissəsi qrammatik forması ilə də diqqəti cəlb edir: avçi – ovçu; çöpçi – uşaq boğazından çöp, çəyirdək çıxaran ara həkimi; alp – igid, qəhrəman; kökyar – ildırım; tanqri – tanrı; konaq – qonaq; xaqan – xan; xatun – qadın; cabğu/yabğu – xanın müavini; şad – vali, şahzadə; teqin – şahzadə; tarxan – feodal; eltəbər – müəyyən bir ərazinin başçısı; türkan – rəhbər; tidun – yüksək rütbəli zabit; heyləntürk, barsil, bulğar, onoğur/hunoğur, hun, xəzər, akxəzər/Ağ xəzər, Qazan, Qor (bu sonuncular adam adlandır), hunestan; Turkestan – Xəzər ölkəsi, Çol/Çul və s.²

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin elementləri öz funksionallığını ümumxalq dili formalaşandan sonra dərhal və getdikcə daha intensiv şəkildə göstərir. Xəzərlərin, oğuzların, qıpçaqların gəlişi ilə Azərbaycanda türkdilli əhalinin sayı və məskənləri artır və Azərbaycan dili həmin arealda geniş funksionallığa malik olur. Ümumxalq Azərbaycan dilinin öz fəaliyyətini genişləndirməsi ilə o,

¹ V.L.Qukasyan. Azərbaycan dilinin təşəkkül tarixinə dair qeydlər, səh. 46-47, 48.

² Ю.Б.Юсифов. О некоторых языковых элементах тюркского происхождения, стр. 76-77; Yenə onun: Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана, səh. 21-27; V.L.Qukasyan. Göstərilən əsəri, səh. 51.

qafqazdilli və iran-dilli əhalinin də ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrilir ki¹, həmin fakt Azərbaycan dilinin Qafqazdakı tarixi mövqeyini müəyyənləşdirmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Digər tərəfdən, məhz I minilliyin ortalarından başlayaraq türk etnik-mədəni regionlarının (Sibir, Mərkəzi Orta Asiya, Ural – Volqaboyu, Qafqaz – Kiçik Asiya və Şərqi Avropa) diferensiasiya – təşəkkül prosesi gedir, hər bir regionun özünəməxsus sabit dil təzahürünün müəyyənləşməsi üçün şərait yaranır və hətta VII-VIII əsrlərdə Mərkəzi, yaxud Orta Asiya regionunda Göy türklərin yazılı ədəbi dili geniş miqyasda faklaşır. Bundan sonra həmin regionla yeni ədəbi dil təzahürləri özünü göstərir.

Ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülünün son mərhələləri (ilk orta əsrlər) Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülünün ilk mərhələlərini təşkil edir və həmin təşəkkül prosesi XI-XIII əsrlərə qədər çəkir – I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərində artıq Azərbaycan ədəbi dilinin ilk möhtəşəm nümunələri mövcuddur.

Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü, əsasən, iki mərhələdə getmişdir:

I. III-V əsrlərdən VII-VIII əsrlərə qədər – bu mərhələdə ədəbi dil minimumu istisnasız olaraq ümumxalq Azərbaycan dilinə əsaslanır.

II. VI-VIII əsrlərdən XI-XIII əsrlərə qədər – bu mərhələdə əvvəlki ədəbi dil minimumuna oğuz-səlcuq xüsusiyyətləri də qarışır.

Birinci mərhələdə Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü daxili (regional) proseslərlə, ikinci mərhələdə isə eyni zamanda xarici (ümum-türk) proseslərlə əlaqədardır. VII-

¹ М.Ш.Ширалиев. Закономерности развития азербайджанского языка. – СТ, 1985, N 5, стр. 4.

VIII əsrlərdən sonra Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülünə ümumtürk ədəbi dil ünsürləri bilavasitə təsir edir. Mərkəzi, yaxud Orta Asiyada formalaşmış ədəbi dil iki istiqamətdə – Qafqaz – Kiçik Asiya və Ural – Volqaboyu istiqamətlərində “daşınır”; ola bilsin ki, həmin “daşınma” prosesi ancaq şifahi getsin (əslində də belədir), bu, onun effektivliyini heç də keyfiyyətinə təsir edəcək qədər aşağı salmır.

Mərkəzi Asiyada V əsrdən başlayaraq (güman ki, hələ daha əvvəllərdən) qədim türk (runik) əlifbasında yazılar meydana çıxır və bir neçə əsr sonra bütün türk mədəniyyətinin şah əsərləri olan Orxon yazıları yazılır. VIII əsrin, əsasən əvvəllərinə məxsus bu abidələr eyni zamanda ümumi türk ədəbi dilinin mükəmməl nümunələridir¹.

Şübhəsiz, qədim türk (runik) əlifbası bir neçə min il davam edən mürəkkəb təkamül yolu keçmişdir və heç də təsadüfi deyil ki, bu əlifbanın təşəkkül tapdığı ilk damğa-ışarələrə, ilk hərf formalarına və ilk yazılara Azərbaycan ərazisində rast gəlinir². Qobustanda, Naxçıvanda, Qazaxda, Kəlbəcərdə aşkar olunan yazılır bir daha sübut edir ki, ən qədim zamanlardan bu ərazidə yaşayan türk etnosları erkən orta əsrlərdə də qədim türk (runik) əlifbasından istifadə edə bilərdilər.

Hər halda, artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi,

¹ Bu barədə bax: С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951; В.Г.Кондратов. Очерк грамматики древнетюркского языка. М.-Л., 1970. Orkun. Eski Türk Üzittleri. I-IV N İstanbul. 1935, 1939, 1940, 1941. T.Tekin A. grammer of Orkhon Turkie. Bloomington, 1968; Г.Айдаров. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VII века, Алма-Ата, 1971 və s.

² С.İ.Сəфəров. Бəзи дамға və یشانəлəрин етимолоји изаһи: Түрк диллəринə dair етимолоји və тарихи-морфолоји тədqиqləр, Bakı, 1987, səh. 29.

Azərbaycandan çox-çox uzaqlarda mövcud olan qədim türk – (xüsusilə Orxon) yazıları dolayısı ilə eyni zamanda Azərbaycan türklərinin dil təfəkkürünün materialıdır.

Müqayisə edək:

Tonyukuk abidəsindən

Bilqə Tonyukuk bən. Özüm Tabqaç ilinqə kalındım. Türk budun Tabqaçka körür erti. Türk budun kanın bulmayın Tabqaçda adrıldı, kanlandı. Kanın koduş Tabqaçka yana içikdi. Tenqri ança timiş erinç, Kan birtim, kanınqın kodup içikding. İçikdük üçün Tenqri ölütmüş erinç. Türk budun ölti, alkındı, yok baldı. Türk Sir budun yirintə bod kalmadı.

İda, taşda kalmış kubranıp yiti yüz doldı. İki ülüqi atlıq erti, bir ülüqi yadaq erti. Yiti yüz kişiq uduzuqma uluqi şad erti. Ayqıl-tidi, ayıqması bən ertim – Bilqə Tonyukuk. Kaqan mukılayıp – tidim, sakındım. Toruk bukalı semiz bukalı arkada bilsər, semiz buka toruk buka tiyin bilməz ermin tiyin ança sakındım. Anda kistrə tenəri biliq birtük üçün özüm ök kaqan kıldım...

Tərcüməsi:

Mən Bilqə Tonyukukam. Çin ölkəsində dünyaya gəldim. Türk xalqı Çində dustaq idi. Türk xalqı xanını tapmayıncə Çindən ayrıldı, xan sahibi oldu. Xanını buraxıb yenə Çinə dustaq oldu. Tanrı belə demiş: xan verdim, xanını buraxıb dustaq oldun. Dustaq düşdüyün üçün Tanrı öldürdü... Türk xalqı öldü, qurtardı, yox oldu. Türk Sir xalqının yerində heç nə qalmadı.

Meşədə, bayırda qalmış olanlar toplanıb yeddi yüz

oldular. İki bölüyü atlı idi, bir bölüyü piyada idi. Yeddi yüz kişini idarə edənlərin böyüyü şad idi. Məsləhətçi! – dedi, məsləhətçisi mən oldum. – Bilgə Tonyukuk. (Şadı) kağanı eləyək deyə düşündüm. Arıq buğa ilə kök buğa arxada olduqca arıq buğamı, kök buğamı, bilinməmiş – deyə düşündüm. Bundan sonra Tanrı ağıl verdiyi üçün onu mən kağan elədim.

Mətləb burasındadır ki, həmin dil oğuz türklərinə məxsusdur, oğuzlar isə Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülündə böyük rol oynamışlar, lakin istər bu, istərsə də aşağıda nümunə gətirdiyimiz mətn artıq regional müəyyənliyi olan dilin mətnidir.

Kül Tiqin abidəsindən (732)

Üzə kök tenqri, asra yağız yir kılmdukda ikin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlında üzə eçüm-apam Bumın kağan, İstəmi kağan olurmış. Olurupan türk budununq ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş. Tört bulunq kop yağı ermiş. Sü süləpən tört bulunqdakı budunuğ kop almış, kop baz kılmış, Başlığıq yükündürmüş, tizliqıq sökürmüş. İlqerü Kadirkan yıška təqi, kirü Təmir Kapıqka təqi kondurmış...

Tərcüməsi:

Üstdə mavi göy (Göy-Tanrı), altda qara yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yarandı. İnsan oğlu üzərində babalarım Bumın kağan, İstəmi kağan hökmdar oldular. Hökmdar olub türk millətinin dövlətini, qanunlarım düzəldə, müdafiə edə bilmişlər... Dörd bir tərəf düşməni imiş. Qoşun çəkərək dörd tərəfdəki xalqı tamam almış, hamısını dustaq eləmiş. Baş olana baş endirmiş, dizi

olana diz çökdürmüş. İrəli Kadirkan yaylasına qədər, geri Təmir Qarıya qədər qondurmuş...

Qədim türk (runik) mətnlərinin dilini bilavasitə, V, VI, VII, yaxud VIII əsrin Azərbaycan dili saymaq mümkün deyil, bu dil ümumi türk ədəbi dili mühitini reallaşdırır, bir qədər sonra meydana çıxan türkinin əsasını təşkil edir, eyni zamanda daha çox onun Məridi (Orta) Asiya təzahürləri üçün nümunə olur. Bununla belə, həmin mətnlər eyni etnosun dil yaradıcılığının nümunəsi olduğundan həmin etnosun başqa bir regionda – Azərbaycanda hansı dil-üslub təcrübəsinə malik olduğunu analogiya ilə təsəvvür etməyə imkan verir.

IX-XII əsrlərdə ümumi türk ədəbi dilinin inkişafında maniçi (Maniçi uyğurların meydana gətirdiyi) və bürhançı (Buddist uyğurların meydana gətirdiyi) türk ədəbiyyatı müəyyən rol oynadı¹. Bu ədəbiyyatın (orijinal və tərcümə mənbələrinin) dili qədim türk dilidir, bununla belə, həmin dil artıq başqa bir mədəniyyət tipologiyasına xidmət edir.

Ümumiyyətlə, IX-XII əsrlərdə türklər qədim türk (tanrı) dininin əvəzində islam, buddizm, maniçilik, xristianlıq kimi dinləri qəbul edirlər və qədim türk dilinin əsas lüğət fondu, hətta ümumən leksikası bu zaman dəyişmir. O anlayışlar ki, vaxtilə tanrı dininin anlayışları idi, sonra müvafiq dinlərə aid olur: məsələn, Tanrı V-VIII əsr qədim türk mənbələrində qədim türklərin əsas allahlarının adıdır, sonra isə müsəlman, buddizm, maniçi, xristian təfəkküründəki “allah” anlayışını ifadə edir. Demək lazımdır ki, regional türk dillərinin müəyyənləşməsinə müxtəlif dinlərin qəbulu da bu və ya digər dərəcədə təsir

¹ Bu barədə bax: A.Caferoğlu. Eski Ugur Türkesi Solzugu, İstanbul, 1968.; Л.Ю.Тугушева. Поэтические памятники древних уйгуров. – Тюркологические исследования, М., 1979, стр. 235-253.

göstərmişdir. Qədim türk (uyğur) mənbələri həmin prosesin necə getdiyini göstərir:

Tanq tenqri

Mətn:
Tanq Tenqri kəlti,
Tanq Tenqri özi kəlti,
Tanq Tenqri kəlti,
Tanq Tenqri özi kəlti.

Tərcümə:
Dan Tanrı gəldi,
Dan Tanrı özü gəldi,
Dan Tanrı gəldi,
Dan Tanrı özü gəldi.

Turunqlar karnaq bəqlər, kadaşlar,
Tanq Tenqrit öqəlim!
Körüqmə kün Tenqri,
Siz bizni küzədinq,
Görünüqmə Ay Tenqri,
Siz bizim kurtqarınq.
Tanq Tenqri,

Durun, bütün bəylər, qardaşlar,
Dan Tanrın öyək!
Görünməz Gün Tanrı,
Sizə biz güvəndik.
Görünməz Ay Tanrı,
Siz bizi qurtarın.
Dan Tanrı,

Yıdlıq yıparlıq,
Yarukluk, yaşukluq
Tanq Tenqri,
Tanq Tenqri,

Gözəl müşk qoxulu,
Parıltılı, işıqlı,
Dan Tanrı.
Dan tanrı¹.

Göründüyü kimi, bu mətndə xüsusi olaraq maniçiliyi xatırladan leksik “sistem”, terminologiya yoxdur, yəni maniçilik qədim türk dilinə “öz” terminologiyasını gətirmişdir, lakin mövcud terminologiyada, “sistem”də öz anlayışlarını faktlaşdırmışdır ki, bu, ümumi türk ədəbi dili mühitinin nə qədər güclü və elastik olduğunu göstərir:

Yaxud:

¹ R.R.Arat. Eski Türk Siri, Ankara, 1965.

ÖLÜM

Mətn:

Tüzün, bilqə kişilər, tiriləlim,
Tenqrinin bitiqin biz işidəlim,
Törən iliq Tenqrilərkə tapınalım,
Tort uluq emçəkdə kurtulalım.

Tört iliq Tenqrilərdə tanıqmalar,
Tenqri nomin todaqmalar,
Tüneriq yeklərkə tapunuqmalar,
Tümənliq irinçü kılıqmalar.

Tüpüntə olunma ölməki bar,
Tünəriq tamuqa түşməki bar.
Tümənliq yeklər gəlir tiyür.
Tumanlıq yeklər ayar tiyür¹.

Tərcümə:

Əsil ağıllı adamlar, toplanaq,
Tanrının xitabını eşidək,
Dört xan Tanrıya tapınaq.
Dört böyük əzabdan qurtaraq.

Dört xan Tanrını tanımayanlar,
Tanrı sözünü saymayanlar,
Qaranlıqdan şeytanlara tapınanlar,
On minlərcə günah işlədənlər!

Sonunda mütləq ölmək var,
Qaranlıq cəhənnəmə düşmək var,
(Kitab) on minlərcə şeytan gəlir, – deyir
Dumanlı şeytanlar iş görür.

Bu da maniçi məzmunlu mətndir, lakin yenə də maniçilik bütünlüklə türk leksikasında ifadə olunmuşdur. Eyni xüsusiyyət özünü Azərbaycan dilinin “müsəlmanlaşması”nda da göstərir: əvvəlcə dilin daxili imkanlarına istinad olunur, sonra isə qeyri-türk mənşəli terminologiya gəlir. Nəzərə almaq lazımdır ki, tədricən xarici təsir güclənir, nəhayət, elə bir mərhələ gəlir ki, daha daxili imkanlara ya ümumiyyətlə istinad olunmur, ya da çox az istinad olunur. Qədim türk dili, uyğur mənbələrindən göründüyü kimi, nə qədər diferensiallaşsın, yenə də ümumi ünsürlərini mühafizə edir, hətta bilavasitə tərcümə mənbələrində də türk mühiti özünü göstərir.

Tədqiqatlar uyğur mənbələrinin dilində artıq şivə xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə mövcud olduğunu qeyd edirlər² – bu isə o deməkdir ki, müxtəlif türk etnik-mədəni

¹ Yenə orada.

² Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu. Türk dili tarihi, s. 159.

regionlarında ümumxalq dilinin, sonra isə ədəbi dilin əsasında ümumi türk ədəbi dil mühiti (onun standart minimumu) dayanır, regionlaşma həmin ədəbilik kontekstində gedir.

Qədim türk (uyğur) mənbələrinin maniçi və buddist “variant”larının müqayisəsi həmin “variant”ların normaca fərqlənmədiyini deməyə imkan verir.

“FAL KİTABI”NDAN

Mətn:	Tərcümə:
Su süləsər, yir təlinür, Kişi sözləsər sav alkinur. Yol azsa, ev tapılmaz.	Qoşun çəkilsə, yer dəlinir, Kişi danışsa, söz tükənir. Yol azsa, ev tapılmaz,
Kişi yanqılsar, iş bütməz. Öz kentünqin bək tutqıl, Ötüş savka yorıma. Oğuz ertqəli aqradıq, işinq bütməz.	Kişi yanılsa, iş bitməz. Özün özünə hakim ol, Rica, xahişə qaçma, Çay keçməyə getdin, işin bitməz.
Bəq bolqalı kılıntıq, yarlıkinq yorımaz.	Bəy olmağa çalışdım, buyruğun yeriməz.
Kılımış işinq yayqılıq. Sözləmiş savıq tüşüşlüq. Yek içəkək eqirür, Yağı yavlaq aldayur.	Gördüyün iş düşman işidir, Söylədiyın söz qovğalıdır. Şeytan və cin əyir, Yağı düşmən aldadır.
Gün Tenqrikölünti çəriqinq özə Ay Tenqri battı kutunq özə... ¹	Gün Tanrı kömüldü əskərin üstünə, Ay Tanrı batdı bəxtin üstünə.

Beləliklə, IX-XIII əsrlərdə qədim türk dilinin yazılı formasının ümumi ədəbilik mühiti qalmaqla funksional imkanlarının genişləndiyini görürük, eyni zamanda orasını da görməmək mümkün deyil ki, qədim türk dili (söhbət ədəbi dildən gedir) IX-XIII əsrlərdə diferensiasiya dövrü

¹ R.R.Arat. Eski Türk Siri, Ankara, 1965.

keçirir və onun tarixi enerjisi etnik-mədəni regionlara “paylanır”. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin hadisə mürəkkəb siyasi-ictimai, etnik-mədəni proseslərlə müşayiət olunur. Bu proseslərin tarixi məzmununu müəyyənləşdirmədən haqqında danışılan “paylanma”nın konkret etnik-mədəni regionla əlaqədar mahiyyəti barədə mülahizə irəli sürmək mümkün deyil.

Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülündə həlledici rol oğuz və qıpçaq tayfalarına (sonrakı dövrdə, ümumiyyətlə oğuz-qıpçaq tayfa birliyinə) məxsusdur. Lakin həmin tayfaların Azərbaycana gəlişi və burada möhkəmlənməsi ölkənin ictimai-siyasi və etnik həyatında bir sıra mürəkkəb proseslərlə müşayiət olunur.

IV əsrdən etibarən Azərbaycan siyasi-inzibati bir vahid olaraq Sasanilər İranının tərkibinə daxil olsa da, burada müstəqil etnolinqvistik proseslər gedirdi. Əsrin ortalarında xəzərlərin (ərəb qaynaqları onları türk adlandırır) Zaqafqaziya hərəkatı başlanmışdı. “Aqvan tarixi”ndə bu dövr bu cür səciyyələndirilir: “... ölkəmiz xəzərlərin hakimiyyəti altına keçdi, kilsələr və müqəddəs kitablar oda qalandı. O vaxt şahlarşahı Xosrovun ikinci ilində, erməni təqviminin başlanğıcında tanrı xaçı yağlıların yırtıcı basqınları üzündən patriarx taxtı Çola şəhərindən paytaxta – Partav şəhərinə köçürüldü”¹. Burada ancaq Albaniyanın xaçpərəst mühiti əks olunubdur. Görünür, xəzərlərin yandırdığı kitablar içərisində Alban (türk-Azərbaycan) dilində olanları da var idi.

Xosrov Ənuşiravan (mənbədə haqqında söhbət gedən həmin şahlarşahı Xosrov) on min xəzəri Azərbaycanda yerləşdirdi və gələcəkdə bu cür hücumların qarşısını vaxtında almaq üçün Bab əl Əbvab (Dərbənd) şəhərini

¹ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, səh. 44.

saldı¹. Lakin xəzərlərin hücumları ara vermədi və tezliklə onlar Şimali Azərbaycanda (Arranda) möhkəmləndilər. Qəbələ şəhəri xəzərlərin inzibati mərkəzi oldu. Cənubi Azərbaycan isə Sasanilər İranının bilavasitə asılılığında idi.

Ərəblərin VII əsrin ortalarından Azərbaycana yürüşləri etnolinqvistik proseslərə əsaslı təsir göstərirdi.

VIII əsrin sonu, IX əsrin əvvəllərində yaşamış müsəlman tarixçisi Əbuməhəmməd Əbdülmalik ibn Hişam “Kitabül-tican fi mülük himər” adlı əsərinin “Übeyd ibn Şəriyyə əl-Curhuminin əxbarı” fəslində yazır: “Yəmən padşahı Raiş zamanında onun sərkərdələrindən biri Şimr ibn əl-Qəttaf ibn əl-Müntab... yüz min nəfərlik ordu ilə türklərlə döyüşə-döyüşə Azərbaycana daxil oldu. Döyüş nəticəsində türklər məğlub oldular. Şimr ibn əl-Qəttaf həmin döyüşün və keçdiyi yolların keyfiyyətini iki daş üzərində yazdırdı”. Əl-Cürhumi qeyd edir ki, onların hər ikisi bu gün Azərbaycan divarlarında saxlanılmaqdadır.

Müaviyənin Übeyd ibn Şəriyyə ilə söhbətləri buraya çatdıqda Müaviyə Übeydə müraciət edərək, Azərbaycan haqqında onun fikrini öyrənmək istəmişdir:

“Sən allah, Azərbaycan (haqqında) əlaqəniz, təlaşınız və xatirəniz nədir?”

Übeyd ibn Şəriyyə belə cavab verir: “Ora türk torpağıdır. Onlar oraya *cəmləşərək bir-biri ilə qarışmış və təkmilləşmişlər*”².

Diqqəti Übeyd ibn Şəriyyənin cavabındakı üç prosesin dəqiq ifadəsi cəlb edir: cəmləşmək, qarışmaq və təkmilləşmək. Bunlar, əsasən, etnik prosesə aiddir, lakin, heç şübhəsiz, burada dil prosesi də ehtiva olunur və nəticə etibarilə, belə bir fikir yaranır ki, VII-VIII əsrlərdə

¹ Z.Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, səh. 42-49.

² Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, səh. 56-67.

Azərbaycan ədəbi dili qeyri-stabil də olsa, hər halda öz varlığını hiss etdirirdi.

Ərəblər Azərbaycanda və Arranda yerləşdikdən sonra hərbi səfərlərdə yerlilərdən də (həm islamı qəbul edənlərdən, həm də xristianlardan – zimmilərdən) döyüşçü kimi istifadə edirdilər. İslamı qəbul etmiş yerliləri ancaq piyada qoşuna götürürdülər. Zimmi birləşmələri ərəblərlə birlikdə, müqavilə əsasında vuruşurdular və dövlət hesabına deyil, döyüşlərdə ələ keçirilmiş qənimət hesabına dolanırdılar¹. Qeyd etmək lazımdır ki, yerli əhalidən yığılmış döyüşçülər öz həmdilliləri, həmetnosları ilə də vuruşmalı olurdular. Əbu Məhəmməd Əhməd ibn Əsəm əl-Kufinin “Kitab əlfütuh” əsərində xəzərlərə qarşı vuruşmalardan bəhs olunur. “Kitab əl-fütuh” müəllifi yazır: “Xəzərlərin hökmdarı Xaqan öz elçilərini dinsizlər ölkəsinin bütün vilayətlərinə göndərib, onlarla bir dindən olanları müsəlmanlarla savaşa çağırırdı. Onların hamısı razılıq verdilər. Onlardan axışıb gələnlərə o, əmr etdi ki, onun oğlu Narstik (Bars bəy – red.) ibn Xaqanın yanına toplaşsınlar, əl-Cərrah (ərəb sərkərdəsi – N.X.) və onun qoşunu ilə döyüşmək üçün Azərbaycana yürüşə çıxsınlar.

Bars bəy ibn Xaqan xəzərlərdən və başqa dinsiz qəbilələrdən ibarət 300 minlik ordunun başında yürüşə çıxdı. Tezliklə o, əl-Kür və ər-Ras çaylarının haçalandığı yerə çatdı. Buradan o, Varsana gəldi; oranı tutdu, əhalisini qırdı. Varsandan çıxıb əl-Cərrah ibn Abdullah və onun Azərbaycana yayılmış qoşunlarına hücum etmək məqsədilə irəlilədi.

Xəzərlər bütün rast gəldikləri müslimləri öldürür, gördükləri hər şeyi yandırır və qarət edirdilər.

Bundan xəbər tutan əl-Cərrah ibn Abdullah hər şeyi

¹ Z.Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, səh. 83.

xəlifə Hişam ibn əl-Malikə yazıb bildirdi və ondan kömək istədi. Ancaq Hişam əl-Cərraha kömək göndərməyə tələsmirdi, xəzərlər isə irəliləyərək tezliklə Ərdəbilin özünə çatdılar.

...Belə olduqda əl-Cərrah ibn Abdullah yürüşə qalxıb Sabalan adlanan dağın otlalarına çatdı, qoşunları ilə burada düşərgə saldı...

Bu dağın ətəyində çağlayan sulu bir bulaq var idi. Əl-Cərrah burada özünə düşərgə salıb yerini bərkitməmiş sel axını və gecə qaranlığına bənzəri olan xəzər (döyüşçüləri) yaxınlaşmağa başladılar.

Müslimlər ilə xəzərlər arasında döyüş alovlandı. Xəzərlər dəlicəsinə qızğınlıqla vuruşdular, müslimlərin də döyüş qəzəbi aşırıb-daşırdı... Xəzərlər əl-Cərrah döyüşçülərinin, demək olar, hamısını qılınc ilə qırdılar, yalnız 700 döyüşçü, bəlkə də azı Sabalan dağına sarı geri çəkildi. Xəzərlər onları təqib etmək istəyib qənimət ardınca cumdular. Xaqan oğlu Bars bəy əl-Cərrahı axtarmağı əmr etdi və onu öldürülənlərin içində tapdılar. Bars bəy onun başının kəsilməsini buyurdu..."¹.

Əl-Kufinin bu məlumatı xəzər yürüşlərinin miqyası və həmin yürüşlərin Azərbaycanın Şimalında (Arranda) və Cənubunda oynadığı etnolinqvistik rolun əhəmiyyətini aydın şəkildə ifadə edir.

VII-VIII, hətta IX əsrin mənbələri etnik prosesləri mütləq dini-ideoloji mövqedən qiymətləndirir, əhali müsəlman və qeyri-müsəlman olaraq iki yerə bölünür. Lakin bir cəhət var ki, bütöv etnos, xalq adətən bu diferensiallıqda məhz bir cəhətdən dayandığına görə, hətta hadisələrin dini-ideoloji mövqedən qiymətləndirməsində də etnik müəyyənlik görünür; məsələn, yuxandakı mənbədən

¹ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, səh. 64-65.

məlum olur ki, xəzərlər Azərbaycanın həm Şimalında, həm də Cənubunda hərbi yürüşlərdə olurlar və bu zaman, görünür, yerli əhali tərəfindən bəzən yalnız düşməncəsinə qarşılanırlar, əgər belə olsaydı xəzərlər ölkənin linqvistik həyatında tədqiqatçıların onlara aid etdikləri tarixi rolunu oynaya bilməzdilər.

Əhməd-əl-Bəlazuri də (IX əsr) “Kitab-fütuh əl-buldən” əsərində Azərbaycanın həm Şimalının, həm də Cənubunun ərəblər tərəfindən istilasını gedişində baş verən etnik prosesləri təsvir etmişdir. O göstərir ki, “Bərdə sakinlərindən bəziləri mənə bildirdi ki, Salman ibn Rəbiyyə əl-Bəhili qədim şəhər hesab edilən Şəmkürə ordu göndərdi və onu tutdu. O vaxtdan sanarilər onu dağıdana kimi şəhər sıx əhalisi olan və çiçəklənən (şəhər) olaraq qaldı. Bu həmin xalq idi ki, Yezid ibn Usayd əs-Sulami Ərməniyyəni tərk etdikdən sonra hər tərəfdən axışmış gəldi, gücləndi və azğınlıq etdi. Lakin 240 (854)-cü ildə Mötəsim-Büləhin nümayəndəsi Buğa, Allah onu əfv etsin, Ərməniyyə, Azərbaycan və Şimşatın hakimi olmaqla onu (şəhəri) bərpa etdi və xəzərlərin bir hissəsini oraya köçürdü; onlar himayəçilik haqqında xahişlə onun yanına gəlmişdilər, çünki onlar islamı qəbul etmək arzusunda idilər. O, Bərdədən tacirləri də oraya köçürdü və şəhəri Mütəvəkkiliyyə adlandırdı.

Daha sonra deyirlər ki, Salman Bərdicdən o tərəfə, ar-Rasın (Arazın) Kürə qovuşduğu yerə yollandı. Kürü keçdi, Qəbələnə tutdu, Şəkkan və Kəməbərən hakimləri ilə vergi ödəmək şərti ilə sülh bağladı. Onunla (Salmanla) Xayzan əhalisi, Şirvan hakimi və dağların o biri hakimləri, Məskətin, Şəbiranın və Bab (Dərbənd) şəhərinin sakinləri belə şərtlərlə sülh bağladılar. Lakin (Salman) şəhərdən çıxan kimi əhali onu (şəhəri) onun arxasınca bağladı,

(xəzər) xaqanı isə öz atlı qoşunu ilə Bələncər çayından o tərəfdə onun qabağına çıxdı. Burada Salman dörd min müsəlmanla (birlikdə) öldürüldü”¹.

Əhməd əl-Bəlazurinin bu məlumatı əl-Kufinin məlumatını xatırladır və hər iki halda haqqında bəhs olunan hadisələrin etnolinqvistik prosesə dərindən təsir etmiş olduğunu göstərir.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN TƏŞƏKKÜLÜ

Azərbaycanda islam dilinin qəbulu ədəbi dilin ilk təşəkkülü ilə eyni dövrə düşür – mənəviyyatda, etnik təfəkkürdə, dünyagörüşün normativliyində baş verən dəyişikliklər ədəbi dilə də öz təsirini göstərir.

“VIII əsrin əvvəllərinə doğru, islam dini Azərbaycanda hakim bir din olur. Azərbaycanda islam dinini yuxarı silk adamları birinci növbədə və tamamilə danışıqsız qəbul etdilər, çünki belə hərəkət etməklə öz imtiyazlı mövqelərini itirmədilər”². Azərbaycanın istila olunması ilə əlaqədar buraya ərəblər köçürüldü. “Hərçənd Bəlazuri qeyd edir ki, ərəb kolonistlərinin yerli əhalidən aldıkları torpaqları, orada məskun olmuş ərəb döyüşçülərinin mülkiyyəti hesab etmək olmaz. Lakin F.Lokkeqor belə hesab edir ki, ərəblərə “bəraət verən” bu fikir yerli əhalinin torpaqlarının əllərindən alınıb özgəninkiləşdirilməsinə qarşı “gecikmiş protestdən” başqa bir şey deyildir”³. Azərbaycanda məskunlaşan ərəb tayfaları Ərəbistanın bir-biri ilə düşmənçilik edən müxtəlif ərəzilərdən olduqlarına görə

¹ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, səh. 69

² Z.Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, səh. 89.

³ Yenə orada, səh. 165.

onların arasındakı ixtilaflar burada da qızıqıdı¹ və Azərbaycandakı etnik-ictimai iqlimə təsirsiz qalmadı. Ümumiyyətlə, VII-IX əsrlərdə Azərbaycanda ərəb tayfalarının məskən salması və mövcud etnik sistemdə iz qoyması məsələsi tədqiqatçıları o qədər də dərindən maraqlandırmamışdı.

Z.Bünyadov tamamilə doğru olaraq göstərir ki, “Azərbaycandakı ərəblər, ərəb mədəniyyəti mərkəzləri ilə əlaqəni itirdikdən sonra, tədriclə ana dili və adətlərini unutmaya başlayıb, yerli türk əhalisinin dilində danışmağa keçdilər, onlarla qaynayıb-qarışaraq, onların həyat tərzini, geyim, yemək, məskən və sairəni qəbul etdilər. Bunların hamısına onların ümumi din olan islam dininin etdiyi kömək az olmadı”².

İslam dininin qəbulu təkcə Azərbaycanda deyil, ümumən türk dünyasında böyük təbəddülat yaradır. Mərkəzi (Orta) Asiyada, Ural-Volqa boyunda, Qafqaz – Kiçik Asiyada islam türk xalqlarının yeganə dini olur və onların mədəniyyətindəki etnik ümumiliyi funksional ümumiliklə tamamlayır. İslamın əsas müddəaları qədim türk (Tanrı) dininin əsas müddəaları ilə uyğun gəlir. Bu tipoloji oxşarlıq türklərə islamı nisbətən ağrısız qəbul etməyə imkan verir. Fikrimizcə, bu ümumi müddəa bütövlükdə türklərə aid olduğu kimi, islamı qəbul etmiş, ayrı-ayrı türk xalqlarına və tayfalarına da (əlbəttə, yerli şəraiti nəzərə almaqla) aiddir.

İslamı qəbul edən türklər uzun zaman onun mərasimlərini icra edərək, onu məişətin müxtəlif sahələrində (xüsusilə şəhərlərdə) tətbiq edərək özlərini müsəlman sayır və vəzifələrini bitmiş hesab edirlər,

¹ Ziya Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, səh. 166.

² Yəne orada, səh. 171.

yaradıcı təfəkkür, daxili təbəddülatlar isə daha çox islamı qədim türk dini kontekstində dərk etmək istiqamətində gedir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, islam dini”in yeganə dili ərəb dili idi, müqəddəs mətnlər ancaq bu dildə olmalı, ərəb də, fars da, türk də onları ərəbcə yazıb-oxumalı idi ki, həmin qayda islamın tam gücü ilə qeyri-ərəb xalqları tərəfindən anlaşılmasına mane olmuş, müxtəlif sufi məktəblərin yaranmasına, islamın obrazlaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Müsəlman müəlliflərin əsərlərində, xüsusilə VIII əsrin sonu – IX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın toponimiyası barədə geniş məlumat var. Toponimin “sistemi” ilə tanışlıq dərhal belə bir mülahizə söyləməyə imkan verir ki, qədim dövrlərdə Azərbaycanda yaşamış etnoslara məxsus toponimiya islamın qəbulundan sonra da bir sıra hallarda olduğu kimi qalır.

Əbu İshaq ibn Məhəmməd əl-Farisi əl-İstəxrinin “Kitab məsəlik əl-məmalik” əsərində IX-X əsrlər Azərbaycan toponimiyası öz əksini tapmışdır. Həmin toponimiya Azərbaycanın qeyd olunan əsrlərdəki etnik məzmununu (tarixi yekun kimi) əks etdirir. Əl-İstəxri bu barədə söhbətinə aşağıdakı şəkildə başlayır: “Azərbaycan, Arran və Ərməniyyəni biz bir xəritədə yerləşdirib, vahid iqlim (kimi qəbul) etdik. Şərqdən buranı Cibəl, Deyləm, Xəzər dənizinin qərb (hissəsi), qərbdən Ərmən (erməni) və Lan (alan) sərhədləri, Cəzirə sərhəddinin bir hissəsi, şimaldan Lan və Qabq (Qafqaz) dağları, cənubdan İraq və Cəzirə sərhədlərinin bir hissəsi əhatə edir”¹.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu, Azərbaycanın təbii-coğrafi hüdudları ilə yanaşı, etnik-dil hüdudlarını da müəyyən edir. IX-XI və əvvəlki əsrlər Azərbaycan danışıq və həmçinin

¹ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, səh. 111

ədəbi dili də həmin hüdudda fəaliyyət göstərmişdir.

Əl-İstəxrinin “Kitab”ına əsasən, Azərbaycanın bəhs olunan dövrdəki şəhərləri (ümumiyyətlə, yaşayış məntəqələri) və təbii yer adları aşağıdakılardan ibarətdir:

Şəhərlər (ümumiyyətlə, yaşayış məntəqələri): Ərdəbil, Marağa, Urmiya, Mayanic, Xunəc, Ucan, Dəxərrəqan, Xuvey, Sələmas, Mərənd, Təbriz, Bərzənd, Varsan, Muğan, Cobravan, Uşnuh, Bərdə, Kərnə, Ləsub, Yəqtan, Bab əl-Əbvab, Beyləqan, Bərdic, Şəmaxiyə, Şirvan, Abxaz, Şəbaran, Qəbələ, Şəkki, Cənzə, Şəmkur, Xunan, Zəncan, Bakuh və s.

Təbii yer adları: Sabalan (Savalan) dağı, əş-Şurat (Urmiya) gölü, Kürr (Kür) çayı, Arras (Araz) çayı, Səfidrud (Qızıl üzən) çayı, Təbəristan dənizi, Xəzər dənizi, Tarmın dağı, Hulvan dağı, Şəhrəzurun dağı, Siyah Kuh adası və s.

Əl-İstəxrinin “Kitab”ından belə məlum olur ki, IX-X əsrlərdə Azərbaycanda fars və ərəb dilləri geniş yayılmışdır. Hətta o qədər geniş yayılmışdır ki, əl-İstəxri bu dilləri Azərbaycanda əsas ünsiyyət vasitəsi kimi qeyd edir “Azərbaycan, Ərməniyyə və Arranın dili fars və ərəb dilidir. Lakin Dəbil və onun ətrafındakı əhali erməni dilində, Bərdə nahiyələrinin əhalisi isə arran dilində danışır. Burada (Azərbaycan Arran və Ərməniyyə) əl Qabaq adlanan dağ da var. Orada bir çox müxtəlif dilli kafirlər yaşayır”¹.

Əl-İstəxri özündən əvvəlki məxəzlərin məlumatını təkrar edir. Əslində, ərəb və fars dilləri yuxarı təbəqələrin arasında əlavə dil kimi işlədilirdi.

Z.Bünyadov qeyd edir ki, “Azərbaycan əhalisinin türkləşməsi məsələsi, illər boyu davam etmiş bu prosesin başlanğıcının aydınlaşdırılması çox mürəkkəbdir...

¹ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, səh. 114.

Türkləri Azərbaycan ərazisinə kənardan gəlmiş bir ünsür hesab etmək də səhvdir, çünki onda, yerli böyük və çox yığcam türk tayfa təşəkkülünün varlığına göz yumulur.

Türkləşmə prosesi yalnız türk aborigenlərin cənubdan gələn oğuzlar və şimaldan gələn qırçaqlarla qarışması, nəticəsində, bunların assimilyasiyasından sonra başladı və getdikcə sürətlənib XI-XII əsrlərdə qurtararaq, Azərbaycan və Arran ərazisində müasir Azərbaycan millətini əmələ gətirən türkdilli Azərbaycan xalqının təşəkkül tapması ilə nəticələndi”¹.

Z.Bünyadovun fikrincə, Azərbaycan və Arranın türkləşməsi prosesi Sasanilər imperiyası daxilində – ərəblərdən əvvəl baş vermişdir. Ərəblərin Azərbaycanı istila edib burada məskən salmaları ilə bu proses dayandı, lakin çox keçmədi ki, ərəblərin özünün assimilyasiyası başladı². Türkləşmə prosesi bu və ya digər xırda etnik qrupları, ayrı-ayrı ailə və nəsiləri bürüyə bilirdi. Azərbaycanda kütləvi türkləşmə olmamışdır, çünki bu ərazidə ta qədimdən türk etnosları yaşayırdılar və onların axınları yerli türk etnosları ilə üst-üstə gəlir, dil və etnik baxımdan qaynayıb-qarışma gedirdi. “Bəzi qeyri-elmi mülahizəyə görə, guya səlcuq oğuzları buraya gəldikdən sonra Azərbaycan dili və xalqı yaranmışdır. Halbuki azərbaycanlılar bu ərazinin qədim məskunları olmuşlar, səlcuqların gəlməsi ilə isə Azərbaycan dilində “səlcuqlaşma”, yəni səlcuq-oğuz leksik ünsürlərinin yayılması prosesi başladı”³.

Y.B.Yusifov türk etnoslarının tarixi yerdəyişmələrini izləyərək belə nəticəyə gəlir: “Nəzərə alsaq ki,

¹ Z.Bünyadov. Azərbaycan VH-IX əsrlərdə, səh. 171.

² Yenə orada, səh. 174.

³ Y.B.Yusifov, S.K.Kərimov. Toponimikanın esasları, səh. 62.

azərbaycanlılar bu diyarın qədim sakinləri olmuşlar, onda türkləşmə anlayışının Azərbaycan əhalisinə tətbiq edilməsi indi tarixi həqiqətə uyğun gəlmir və yazılı qaynaqların müxtəlif məlumatlarının daha dərindən öyrənilməsinə maneçilik törədir. Təbiidir ki, irandilli, qafqazdilli və digər əhalinin ayrı-ayrı qrupları azərbaycanlaşmaya (türkləşməyə – N.X.) məruz qalırdı və əksinə – türkdilli qruplar başqa etnoslarda əriyə bilərdilər. Lakin türk tayfalarının bu yeni axını ilə əlaqədar ancaq səlcuqlara qədərki Azərbaycan dilinin “səlcuqlaşması” barədə danışmaq olar”¹.

Təbiidir ki, Azərbaycan əhalisinin “türkləşməsi” anlayışı hələ 20-30-cu illərdə ortaya atıldığı dövrdən bəri daha əvvəlki türk dilli faktlarının öyrənilməsinə əngəl törədir və Azərbaycan türk xalqım bu əraziyə – müxtəlif siyasi baxımdan – “gəlmə” hesab edirdi. Bu yanlış nəzəriyyə indi də bəzi alimlərin araşdırmalarından çıxmamışdır. Hələ indiyə qədər Azərbaycanda öz dillərini saxlamış irandilli (talış, tat və s.) və qafqazdilli (udiudilər, qızlar, buduqlar, saxurlar, xınalıqlar və s.) etnik qruplar yaşayırlar. Onlar türkləşməyə məruz qalmamış və öz dillərini saxlamışlar.

IX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan ərazisində müstəqil, yarım-müstəqil dövlətlər meydana gəlir – türklərin yeni axınlarının güclənməsi nəticəsində ərəb hakimiyyəti və ümumiyyətlə, ərəblərin siyasi nüfuzu tamamilə aradan qalxır, elə bir təbii-tarixi şərait yaranır ki, Azərbaycan ədəbi dili özünün tam keyfiyyəti ilə təzahür etmək imkanına malik olur.

IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda ədəbi dili artıq funksional olaraq mövcuddur, yəni ilk təşəkkül mərhələsi

¹ Ю.Б.Юсифов. О актуальных проблемах этнической истории Азербайджана. – с.31

baş a çatır – “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi nəhəng abidə yaranır. Bu, hər şeydən əvvəl, artıq qeyd etdiyimiz kimi, oğuzların və səlcuqların, yaxud daha doğru olar deyək ki, oğuz-səlcuqların Azərbaycanda məskunlaşması ilə bağlı olsa da, o, müəyyən əvvəlki etnik-tarixi qatları da əks etmişdir. Lakin həmin münasibəti mexaniki şəkildə (yəni yeni etnoslar gəldi, yerli etnoslarla yaxud mütəşəkkil xalqla qarışdı və nəticədə ədəbi dil mükəmməl şəkil aldı) yox, üzvi vəhdətdə qəbul etmək lazımdır. Oğuz-qıpçağa qədərki dövr dedikdə heç də o anlaşılmamalıdır ki, bu dövrdə oğuz, yaxud protooğuz “kompleksi” (eləcə də, qıpçaq, yaxud protoqıpçaq “kompleksi”) mövcud olmamışdır. Şübhəsiz, olmuşdur. Söhbət isə bundan gedir ki, oğuz-qıpçağa qədərki dövrlərdə məhz oğuz-qıpçaq “kompleksi” – ədəbi üzvi vəhdət Azərbaycan ərazisində yox idi, lakin oğuz ünsürləri təmsil olunmuşdu. Deyilənləri aşağıdakı kimi yığcamlaşdırmaq olar:

a) IX-XI əsrlərə qədər Azərbaycan ədəbi dilinin tam formalaşmasında və IX-XI əsrlərdə Azərbaycana gələn oğuz-səlcuq türklərinin ədəbi dilin təşəkkülündə müəyyən iştirakı olmuşdur, yəni dil “səlcuqlaşmağa” məruz qalmışdı.

b) IX-XI əsrlərə qədər ümumxalq Azərbaycan dilinin və hələ keyfiyyət mərhələsinə çatmamış Azərbaycan ədəbi dili minimumunun mövcudluğu inkaredilməzdir.

Radikal mövqelərin hər hansı birinin qəbul edilməsi, nəticə etibarilə, düzgün olmayan qənaətlərin meydana gəlməsinə şərait yaradır.

IX əsrdən etibarən Mərkəzi, yaxud Orta Asiya etnik-mədəni regionunda qırğızların basqınına məruz qalan oğuzlar regionun qərbinə sıxışdırılırlar, oradan isə, ümumiyyətlə (qıpçaqlarla birlikdə), qərbə doğru axışmağa

başladılar. IX əsrin sonu – X əsrin əvvəllərində yaşamış və islam dinini qəbul etmiş Sübaşı Səlcuq bəyin adı ilə oğuzların bir hissəsi oğuz-səlcuqlar, yaxud sadəcə olaraq, səlcuqlar adlanır. XI əsrdə isə səlcuqlar İslam dünyasına meydan oxumağa başladılar. Əvvəl Sultan Toğrulun, sonra Alp Arslanın, nəhayət, Məlik şahın böyük sərkərdəlik məharəti ilə səlcuqlar bütün Ön Asiyaya yayıldılar, Azərbaycanda da böyük nüfuza malik oldular.

Səlcuqların ilk ehtişamı türk mədəniyyətinin böyük çiçəklənmə dövrünə düşdü.

Cənubdan oğuzların, Şimaldan isə qıpçaqların Azərbaycana axışması aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilməsi mümkün olan hadisələrə gətirib çıxartdı:

a) Azərbaycanla ümumi türk dünyasının əlaqəsi tipoloji olaraq (söhbət VII-IX əsrlərdə müəyyən olmuş islam tipologiyasından gedir) qalmadı və eyni zamanda güclü etnik xüsusiyyət daşımağa başladı ki, bunun nəticəsində IX-XII əsrlərdə və daha sonra türklərin genişlənən ümumdünya hərəkətlərindən Azərbaycan xalqı kənar qalmadı;

b) Azərbaycan ədəbi dili güclü etnik bazaya (sosioma) malik oldu və bunun nəticəsində Azərbaycanda kütləvi olaraq qəbul edildi.

XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda gedən etno-mədəni proseslər yenidən təşəkkül tapmış ədəbi dilin funksional imkanlarını müəyyən edir. Hər şeydən əvvəl, etnik özünütəşkil prosesi başa çatır və qədim türk dövlət ənənələrini bilavasitə davam etdirən Azərbaycan dövlətləri, sülalələri tərəfindən müdafiə olunur. Düzdür, bu dövlətlərdə fars, ərəb dillərindən çox, türk – Azərbaycan dilindən isə az istifadə olunur, lakin xalq və dövlət səviyyəsində artıq dərk edilir ki, Azərbaycanda

özünəməxsus ədəbi dil var və bu dil yaşamaq, inkişaf etmək, təkmilləşmək imkanına malikdir. İkincisi, Mərkəzi (Orta) Asiyadan, Şərqi Avropadan Azərbaycana gələn türklər özləri ilə Şərqi və Qərbi mədəniyyətini, nitq təzahürlərini gətirirlər və burada ümumi türk keyfiyyətləri maksimum təmsil olunur. Ona görə də hazırda müasir Azərbaycan dilində belə müxtəlif qədim türk tayfa dillərinə aid ünsürlərə təsadüf edilir.

XI-XII əsrlərdə Azərbaycandakı etnik proseslərin tədqiqatçıları müasir Azərbaycan ərazisində və toponimiyasında aşağıdakı oğuz tayfalarının adlarının olmasını qeyd edirlər: əfşar, boyat, bayandur, begdili, çayırılı, iqdır, yivə, qarabölük, kapık, kırık, peçənək, salur, tutırqa, tükər, çərük, çəbni, çuvaldar, eymur. Həmin oğuz tayfaları qıpçaqlar və karluklarla birlikdə Azərbaycan ədəbi dilinin müəyyənləşməsində və təkmilləşməsində bilavasitə iştirak etmiş, Azərbaycanda türk tayfalarının uzun sürən inteqrasiyasında böyük rol oynamışlar.

XI-XII əsrlərdə ümumi türk ədəbi dili daha sürətlə islam keyfiyyətlərini qəbul edir. Ərəb və bunun ardınca fars dillərindən ümumən türk dillərinə (ləhcələrinə) sözlər, qrammatik modellər keçir. Lakin bu təsir türk ədəbi dillərini ümumxalq istinadgahından məhrum edə bilmir. Ə.Cəfəroğlu göstərir ki, islamın qəbulundan sonra türklər ancaq siyasi və hərbi qüvvəyə malik olmadılar, türkləri hərəkətə gətirən bir çox sosial və mədəni səbəblər mövcud idi. Türklər onlara tamamilə yad olan yeni mədəniyyət dairəsinə girməzdən əvvəl dünya mədəniyyətinin böyük bir faktı olan islamla qarşı-qarşıya durmuşdular. VIII əsrdən etibarən mədəni intibahı özlərinə şüar edən Abbasilər IX-X əsrlərdə bu sahədə əhəmiyyətli irəliləyişə nail oldular. Bunların zamanında Orta Asiyadakı idarə mərkəzlərinin

qurulması sayəsində dağıdıcı istila müharibələri unudulmağa başlandı və yerli çalışqan xalq yenidən iş başına gəldi¹.

Burada kifayət qədər paradoksal bir vəziyyət meydana çıxır – həm Orta Asiyada, həm Ural-Volqaboyunda, həm də Qafqaz-Kiçik Asiyada (və o cümlədən də Azərbaycanda) aşağıdakı bir-birini, ümumiyyətlə, inkar edən oxşar proseslər gedir:

bir tərəfdən – fars, ərəb dilləri elm və ədəbiyyat dili kimi türk etnik-mədəni regionlarında yayılır, möhkəmlənir və milli mədəniyyətin göstəricisinə çevrilir;

bir tərəfdən də – qeyri-türk (ərəb, ayrı-ayrı irandilli qruplar və s.) mənşəli etnoslar assimilyasiyaya uğrayır, türkləşir və dilləri ədəbi səviyyəyə nəinki yaxınlaşmır, hətta məhdudlaşır və sıxışdırılır.

Görünür, məsələ təsəvvür edildiyindən daha mürəkkəbdir – fars, ərəb dilləri IX-XII əsrlərdə, hətta sonrakı mərhələlərdə də bu və ya digər etnik neytrallığa malikdir və lokal etnosun deyil, bütöv regional mədəniyyətin təzahürünə xidmət edir. Yuxarıda xatırladılan etnik-mədəni regionlarda isə həmin mədəniyyəti yaradan və mühafizə edənlər türklərdir.

XI-XII əsrlərdə ümumi türk ədəbi dilinin əsas mənbələri Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət it-türk”ündən, Yusif xas Hacib Balasaqunlunun “Kutadqu biliq”indən, Ədib Əhməd Yüqnəkinin “Atibət ül-həqayiq”indən və Xoca Əhməd Yasəvinin “Divani-Hikməf”indən ibarətdir. Birinci əsər, əsasən lüğətdir, sonrakı əsərlərin ədəbi dil təcrübəsi, demək olar ki, eynidir,

¹ Р.А.Гусейнов. Огузы, кипчаки и Азербайджан XI-XII вв. (К вопросу об этнических процессах в Азербайджане в XI-XII вв.). Проблемы современной тюркологии, Алма-Ата, 1980, стр. 353.

ancaq funksional-üslubi fərqlər tapmaq mümkündür ki, bu da XI-XII əsrlər ümumi türk ədəbi dilinin tipologiyasını inkar etmir. Azərbaycan ədəbi dili ilə haqqında danışılan ümumi türk ədəbi dili arasında müəyyən fərqlər var, lakin həmin fərqlər, məsələn, latın dili ilə XI-XII əsrlərin italyan, ispan, yaxud fransız ədəbi dilləri arasındakı fərq qədər deyil. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi ümumi türk ədəbi dilinin (nəticə etibarilə türkinin) latından fərqli olaraq xüsusi fəaliyyət dairəsinə malik olmaması ilə əlaqədardır (latını kilsə mühafizə edirdi). Ona görə də müstəqil ədəbi dillərin təşəkkülü ilə latın daha çox kilsəyə sıxışdırılır, ümumi türk ədəbi dili isə parçalanır, regionallaşır və milli dil təfəkkürü tərəfindən yenidən dərk olunurdu¹.

Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət it-türk”ü² XI əsrdə türk dillərinin funksional-tarixi mənzərəsini kifayət qədər dolğun şəkildə əks etdirir. Görkəmli türkoloq türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrdə özünəməxsusluqlarını göstərmək üçün ərəb əlifbasının və dilçiliyinin “standartlar”ına heç də həmişə riayət etməmiş, müəyyən çıxış yolları, qanunauyğunluqlar axtarıb tapmışdır. Ərəb əlifbası türk dillərinin fonetikasına yaradıcı sürətdə tətbiq edilmişdir.

M.Kaşğarının “Divan”ında ayrı-ayrı türk boyları (tayfaları) və onların dil xüsusiyyətləri barədə məlumat verilir. Həmin məlumatlarda diqqətimizi cəlb edən məsələlərdən biri də ədəbi xüsusiyyətlə tayfa dili (dialekt) xüsusiyyətlərinin fərqləndirilməsi imkanındır. Məsələn, müəllif tez-tez “Xaqaniyyə türkcəsi” (Qaraxanilər

¹ Bax: N.Cəfərov. Füzulidən Vaqifə qədər, Bakı, «Yazıçı», 1991, səh. 9-10.

² Besim Atalay, Divanii Sugat-VR Türk Tərcüməsi, I Ankara, 1940, II Ankara 1940, III Ankara 1941; M.Kaşğari və onun «Divanı» barəsində bax: A.Saferoglu. Kasgarli Mahmut, İstanbul, 1970.

dövrünün ədəbi dili), “oğuz və qırçaqlar”, “oğuz, qırçaq və suvarlar” və s. ifadələrini işlədir və verilən faktlardan məlum olur ki, burada artıq müəyyən normativ (ədəbi) xüsusiyyətdən söhbət gedir ki, həmin xüsusiyyət orta əsrlər türk ədəbi dillərinə (o cümlədən də Azərbaycan dilinə) uyğun gəlir. Təsadüfi deyil ki, tədqiqatçılar M.Kaşğari “Divan”mda Azərbaycan dili elementlərinin bütöv sistemini müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Göstərilmişdir ki, M.Kaşğarinin “Divan”ı müxtəlif türk ədəbi dillərinin sistemi kimi Azərbaycan ədəbi dilinin sistemini də əks etdirir,¹ lakin bu, xüsusi şəkildə (indiki qayda ilə) fərqləndirilmir ki, əlbəttə, bu tamamilə təbiidir.

M.Kaşğari dövrünün ədəbi dil mənbələri içərisində diqqəti həm həcmnin böyüklüyü, həm əlyazma nüsxələrinin sayı, həm də dilinin “xan dilli” (xaqaniyyə türkcəsi) olması ilə ən çox cəlb edən “Kutadqu biliq”dir². Xaqaniyyə türkcəsi Qaraxanilərdə dövlət dili olmuşdur. Bu dil Kaşqar və Balasaqun şəhərlərində, onların ətrafında geniş işlənmişdir. M.Kaşğarinin verdiyi məlumata görə, kəndlərdə başqa dillərdə (dialektlərdə) də danışmışlar, ancaq ədəbi etiraf olan nitq forması Xaqaniyyə türkcəsi idi. Xaqaniyyə türkcəsi ilə XI-XII əsrlər Azərbaycan ədəbi dili arasında nə dərəcədə fərq olub-olmaması məsələsi, əlbəttə, müəyyən maraq doğurmaya bilməz. Aşağıda nümunə verdiyimiz mətnlərin dil normasına diqqət yetirdikdə dərhal görünür ki, bu norma XIII-XIV əsrlər Azərbaycan dili mənbələrində heç də bütöv sistemi ilə mövcud olmur (perspektivə çıxımır), ona görə də Xaqaniyyə türkcəsinin

¹ В.И.Асланов. «Дивани-лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашкари и Азербайджанский язык. – СТ, 1972, № 1, стр. 61-74.

² R.R.Arat. Kutadgu Bilig. İstanbul, İ.Metin, 1947; Ankara, II Tercume, 1959, İstanbul, III, indeks, 1979.

atıq xüsusiləşmiş, regionallaşmış, ancaq ümumi türk ədəbi dili tipologiyasını hələ tamamilə itirməmiş bir dil təzahür olduğunu qəbul etməyə əsas var.

Yusif xas Hacib Balasaqunlunun “Kutadqu biliq”indən (XI əsrin ortaları):

Iduk ol du beqlik arıqlık tilər,
Arıqlık bilə ildə saklıq tilər.

Budunka talusdı kərək alp atım,
Beqük işkə ötrü bu bolsa titum.

Nəqü tir, eşitqil Ötükən beqi,
Sinap sözləmiş sözni yetrüb öqi.

Budunka beqi artuk ödrüm kərək,
Könqül til köni kılkl kördüm kərək.

Biliqlik, ukumluq, budunka talu,
Akı, həm kozi tok, nə kotli tolu.

Kamuq edqükə bolsa elqi uzun,
Uvutluq, siliq, həm kılınçı tüzün.

Səza beq bolur bu budunka uluq,
Munıncdın gəlir örtü edqü uruq.

Həmin mətndə özünü göstərən “xüsusi” (Xaqaniyyə türkcəsini ideal “ümumi türk ədəbi dili” standartından ayıran) cəhətlər bir qədər sonrakı dövrün abidələrində də təkrarlanır və təsdiq olunur.

Ədib Əhməd Yüqnəkinin “Atibət ül-həqayıq”indən

(XII əsrin əvvəlləri):

Məcaz boldı dostluk, hakikat kanı,
Minqər dostta biri bulunmaz köni,
Öküsrək kişininq içi qadr erür,
Köni dostunq ersə taşı, bil munı.

Bu gün bu ajsunda kişilik isiz, –
Kanı, kança bardı kişilik isiz?
Vəfa köli suqlup kurur yulları,
Cəfa toldı taştı tenqizdin ediz.

Kanı əhd-əmanət, kanı edkümr,
Kidip gündə xeyir iş me kötrülqülük.
Başı bardı xeyiriq, sanqı barqusı.
Önqi gəldi şərrininq, sonqı kəlqülük.

Axsun toldı udvan, cəfa, cövr bilə,
Kanı bir vəfalıq bar ersə tilə,

Sən artaq sən, anıç ansun artadı,
Nəlük bu ajsunka kılur sən qilə.

Qərib erdi İslam, qərib boldı baz,
İbadət riya boldı, abid məcaz.

Xərabət oramı, bolup abadan,
Xarab boldı məscid, budun binəmaz.

Xoca Əhməd Yasəvinin “Divani-Hikmət”indən (XII əsrin ortaları):

On səkkiz minq aləmdə heyran bolğan aşıqlər,
Tapmay məşuq çerağın, sərsan bolğan aşıqlər.

Həm dəm başı örkülüp, gözi xalqa tilmürün,
Hu-hu tiyü çörkülüp giryən bolğan aşıqlər.
Köyün, yanın bolğan, aşkıda bülbül bolğan,
Kimin körsə qul bolğan, mərdan bolğan aşıqlər.

Yol üstidə haq bolğan, sinələri çak bolğan,
Zikrin aytın pak bolğan, nalan bolğan aşıqlər.

Himmət kurın bağlağan, yürək bağrın dağlağan,
Fəryad urup yığlağan, giryən bolğan aşıqlər.

Gahi yüzi sarğarıp, gahi yolıda ğarıb,
Təsbihləri “ya həbib!” cövlan bolğan aşıqlər.

Əhməd sin həm aşıq bol, sidqinq birlə sadıq bol,
Dərgahıqa layiq bol, canan bolğan aşıqlər.

Yuxarıda haqqında söhbət gedən “xüsusi” cəhətlər mətnlərdə faktlaşdığı kimi, aşağıdakılardan ibarətdir.

fonetik səviyyədə: prepozisiyada¹ kar səsin iştirakı (*tiləmək, timək, taldı, taşdı* və s.), qapalı saitlərə meyil (*timək, sin, yul* və s.) örtülü hecalılığa meyil (*bolmaq, yüz, yığlamaq* və s.) və s.;

leksik səviyyədə: *ıduq, arıqlıq, budun, koni, ukuşluq, edqü, talu, silik, öküşrək, ansun, bay, aytmaq* və s.;

qrammatik səviyyədə: *bilə, -ka, -kə (burunka, edqüəkə), -ni (sözni), -dın (munmqdın), -ər, -ar (mitər), er(mək), barqısı, kıl (maq), -ğan (bolğan), -ğar (sarğarmaq)* və s.

¹ Ön vəziyyətdə.

Qeyd olunan əlamətlər sistemli şəkildə Orta Asiya türk ədəbi dilində (cığatay dilində) davam edir və möhkəmlənir. XI-XII əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində bu əlamətlərin iştirakı tamamilə mümkündür, lakin bütöv normativ sistemin özü iştirak etmir (və edə də bilməz).

Bir sıra tədqiqatçılar (xüsusilə qeyri-lingvistlər – tarixçilər) Azərbaycan dilinin XI-XII əsrlərdə formalaşdığını deyərkən, hiss olunur ki, ədəbi dildən bəhs edirlər – burada yanlışlıqla yanaşı, qanunauyğunluq da mövcuddur: Azərbaycan ümumxalq dili ədəbi dilin təşəkkülü ərəfəsində formalaşır və ədəbi dilin təşəkkülü ilə o (ümumxalq dili) təkmilləşir, cilalanır və elə bir səviyyəyə çatır ki, artıq ədəbi dildən az fərqlənir. Xalq arasından çıxan ozanlar, el şairləri, müdriklər öz “söz”lərini deyirlər və nəticədə qədimdən gələn ənənə ilə zəngin el ədəbiyyatı yaranmaqda (ümumxalq dilini ədəbi səviyyəyə qaldırmaqda) davam edir. Bununla belə, bütün dövrlərdə – istər ədəbi dilin ilk təşəkkül dövründə (III-V əsrlərdən XI-XIII əsrlərə qədər), istərsə də sonrakı dövrlərdə ədəbi dilin ortodoksal (nümünəvi, yaxud klassik) forması ilə ümumxalq dili arasında özünəməxsus (tarixən dəyişən) fərqlər mövcuddur.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində XI-XII əsrlərə aid heç bir yazılı mənbə tapılmamışdır, ilk mənbələr ancaq və ancaq XIII əsrə aiddir, lakin tədqiqatçılar belə güman edirlər ki, II minilliyin ilk əsrlərində də bu cür mənbələr olmuşdur – sübut üçün aşağıdakı “fakt-güman”lara istinad edilir:

1) yüksək mədəni səviyyənin (eyni zamanda müxtəlif əlifbaların) mövcudluğu;

2) farsca yazan, lakin bir qayda olaraq milli təfəkkürü əks etdirən Azərbaycan söz ustalarının – Q.Təbrizi,

Ə.Xaqani, N.Gəncəvi və b. mövcudluğu: onların dilində Azərbaycan-türk mənşəli sözlərin, ifadələrin, qrammatik vasitələrin işlənməsi;

3) perspektiv (gələcək inkişafı) olan poetik vəzn-ifadə modellərinin mövcudluğu;

4) Şirvanşah Axistanın məktubuna Nizaminin etirazı və bu etirazın dolayısı ilə yazılı ədəbi dilin həmin dövrdə mövcudluğunu təsdiq etməsi;

5) XIII əsrdən etibarən meydana çıxan mənbələrin dilinin kamilliyi göstərir ki, bunun daha əvvəlki əsrlərə məxsus təcrübəsinin olması;

6) şifahi ədəbi dilin çoxdan mövcud olması və yazılı ədəbi dil üçün bilavasitə material verməsi¹.

Həmin “fakt-güman”lar bir də, artıq qeyd olunduğu kimi, V əsrdən etibarən ümumi türk ədəbi dilinin çoxlu, müxtəlif əlifbalı və müxtəlif məzmunlu yazılı abidələrinin mövcudluğu ilə də təsdiq edilir.

Azərbaycan ədəbi dili ilk təşəkkülü dövründə, əsasən şifahi olaraq mövcuddur və bu, XI-XII əsrlərdə Azərbaycan yazılı abidələrinin varlığı gümanını inkar etmir, əksinə, “fakt-güman”larda göstərildiyi kimi, təsdiq edir. Şifahi ədəbi dil, adətən, aşağıdakı təzahür formalarına malikdir:

1) sarayda, mədəniyyət mərkəzlərində fəaliyyət göstərən şifahi ədəbi dil;

2) təkyələrdə, sufi məclislərində, ümumiyyətlə, yarımleqal yığıncaqlarda fəaliyyət göstərən şifahi ədəbi dil;

3) şifahi xalq ədəbiyyatının (folklorun) dili.

XI-XII əsrlərdə Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin ən mükəmməl və ən demokratik forması şifahi xalq ədəbiyyatının (folklorun) dilidir. Bu dil öz köklərini çox qədim dövrlərdən götürür, müxtəlif poetik formullara malik

¹ T.Hacıyev. K.Vəliyev. Azərbaycan dili tarixi, səh. 39-46.

olub əsrlər boyu əsaslı bir dəyişikliyə uğramadan yaşayır. Yazılı ədəbi dilin təşəkkülündə və demokratikləşməsində şifahi ədəbi dilin bu forması mühüm rol oynayır (“Kitabi-Dədə Qorqud”da olduğu kimi). Təkyələrdə, sufi məclislərində, ümumiyyətlə yarımleqal yığıncaqlarda funksionallaşan şifahi ədəbi dilin əsas xüsusiyyəti onun şərtləndirilmiş simvollarla, sirli məcazlarla zəngin olmasıdır (bu dil kiçik sufi hekayələrin – mənbələrin dilidir). Sarayda, mədəniyyət mərkəzlərində fəaliyyət göstərən şifahi ədəbi dil isə ümumiyyətlə eyni üslubi tipologiyaya aid olsa da, məzmunca fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Əsas əlaməti fars, ərəb mənşəli dil vahidləri ilə zəngin olmasıdır ki, tipoloji müəyyənliyini də həmin əlamət təşkil edir. Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin XI-XII əsrlərdəki bu cür diferensiallığı onun tarixinin zəngin olduğunu qeyd etməyə imkan verir.

XI-XII əsrlərdə fars dilində yazıb-yaratmış Azərbaycan söz ustalarının hamısı özünün Azərbaycan türkü olduğunu hiss etdirir – bu özünü həm əsərlərin məzmununda, həm bədii strukturunda, həm də azərbaycanca ayrı-ayrı söz və ifadələrdən bilavasitə istifadədə göstərir. Qətran Təbrizi, Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi kimi sənətkarların yaradıcılığı buna sübutdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Qətran Təbrizi Cənubi Azərbaycanda, Əfzələddin Xaqani Şirvanda (Azərbaycanın şimal-şərqində) Nizami Gəncəvi isə Arranda (Azərbaycanın şimal-qərbində) yaşayıb-yaratmışlar, bununla belə, onların fars dilindəki əsərlərində türk-Azərbaycan sözləri, ifadələri eyni dərəcədə çoxdur. Deməli, XI-XII əsrlərdə Azərbaycanın bütün ərazisində, əsas mədəniyyət mərkəzlərində Azərbaycan dili layiq olduğu nüfuzu qazanmaqda idi. Qətran Təbrizi, Əfzələddin Xaqani və Nizami Gəncəvinin dilində işlənən türk-

Azərbaycan sözləri, əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

Qətran Təbrizi: *çuval – Kəsi ke mädhe-to quyəd, derəm, bərəd beçuval; çöppü (yallı) – Ço az ney xunu az pulad çöppü; cinağ - Bər xateməş pekinevü bər məkəbəş cinağ; bəkməz – Çenanke qesseye zayer ze sağərü bəkməz; tağ – Nar əst xəşme-u tənexesm xoşk tağ; yun (yəhər, alıq) – Ço bər belaye-meymunu berəzm əndər nəhəd yunu; dağ – caye-sərv bağ bovəd, caye-rəng dağ və s.*

Q.Beqdeli Qətran Təbrizinin dilində işlənən türk atalar sözləri və frazeologiyası nümunələrini də aşkarlamışdır: qapıdan qovub bacadan çağırmaq, örkən doğanaqdan keçər, ilan vuran ala çatıdan qorxar, cidanı çuvalda gizlətmək olmaz, at dəryaya – balıq bilməz, xalıq bilər, gözdən düşmək, alt-üst etmək və s.¹

Əfzələddin Xaqani: *su, ətmək (çörək), tanrı, itkin, uşaq/vuşaq, tutuq, çuxa, qunduz, xatın, sürmə, qızıl, xan, dağ, tuğ, aqça, yalavac* və s.

Ə.Xaqaninin dilində, məsələn, aşağıdakı tipli türk Azərbaycan mənşəli frazemlər işlənir:

Biş ze tarace-bəze-ömre-siyəhsər,
Zin rəsədane səpid kar çe xizəd.

Siyəhsər “Kitabi-Dədə Qorqud”da tez-tez rast gəlinən “qara baş” (dərdkeş baş, bədbəxt baş və s.) ifadəsinin birbaşa tərcüməsidir².

Nizami Gəncəvi: *xatun – Bə novki-tiri hər xatun süvari, Füru dade ze ahu mərəğzari; ozan – Nəvasaz xinagərane-*

¹ Q.Beqdeli. Qətran Təbrizi və onun «Divan»ı – Qətran Təbrizi. Divan, Bakı, Azərb. EA nəş., 1967.

² В.Гукасян, В.Асланов. Исследования по истории азербайджанского языка дописьменного периода, Баку, 1986, стр. 120-132.

şəgərf. Ba qanuni-ozan bəraburdə hərf; mincuq – Ze mövqe-xun ka, bər mizəd əyyuq, Por əz xun gəşte təsənhaye-muncuq; küling – Kolongi tniənd çun şire-çəngi, Kolongi nə ke u başəd koləngi; qırmızı – Şəb çu arayışe-degərçun saxt, Konl onduxt, qərmezi əndaxən; gərdək – Dər in gərdək peşəstə Xosrove-Çin və an digər fitadə şure-Şirin; alaçıq-Besq-raye-zərbe-həmmət beçə razeyin çe lafəm, Çe, zayəd be paye pılan alaçuqe-torkmani; yaylaq – Virun şad ze yaylaqıyan sərəkəşi, Sovari şetabəndə çun atəşi; tutmac – Ari zira ke dər şəkəm dəhlüsən, Bərgə-tutmac beh ze bərgə-qol əsən; çalış (döyüş) – Bərər muz şəh ta demirane-rum, Nəməyənd çələş dər an mərzo bum; sancaq (bayraq) – He zaro çəhel səncəqe-pəhləvi, Rəvan dər peye-reyətə-Xosrovi; qlavuz (bələdçi) – Dər an puyə təcili misaxənənd, Rəhs-biqlavuz həmi taftənd; tutuq (pərdə) – Takocəməqi dər tutuqe-nur bud, Xar ze qol, ney ze şəkər dud bud və s.

Nizami Gəncəvi də öz sələfləri kimi Azərbaycan-türk atalar sözlərinin frazeologiyasını fars dilinə gətirir (kalka edir): *gözə gəlmək; göz dəymək; öz əli ilə öz ayağına balta çılmaq; qurdla quzu bir yerdə otlayır; doşab almışam, bal çıxıb; ev oğrusunu tutmaq olmaz; əyri oturaq, düz danışmaq; kələklə gələn, küləklə gedər; heç kəs öz ayranına turş deməz və s.*¹

XI-XII əsrlərdə fars dilində yazan Azərbaycan söz ustalarının türk-Azərbaycan leksikası V-X əsrlər erməni və gürcü mənbələrindəki türk-Azərbaycan sözlərindən çox-çox zəngindir. Bu, tamamilə təbiidir: Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü gedişində onun mədəni-tarixi imkanları genişlənir.

¹ H.Arash. Nizamidə xalq sözləri, xalq ifadə və zərbi-məsəlləri. – SSRİ EA Azərb. fil. Xəbərləri, 1942, N 8, səh. 9-16.

XII əsrin sonu, XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın (Cənubi Azərbaycanın) tarixi-coğrafi vəziyyəti barədə Yaqut əl-Həməvi “Mucəm əl-Buldən” kitabında aşağıdakı kimi məlumat verir:

“... Azərbaycanın sərhədləri gündoğanda Bərdədən başlayaraq günbatanda Ərdincana qədər uzanır. Şimalda o, Deyləm, Gilan və Taran vilayətləri ilə qonşudur. Bu, geniş bir ölkədir.

Azərbaycanın tanınmış şəhərləri içərisində Təbriz onun indiki paytaxtı və ən böyük şəhəridir. Qədim zamanlarda Azərbaycanın paytaxtı Marağa olmuşdur. Xoy, Salmas, Urmu, Ərdəbil, Mərənd və başqaları Azərbaycan şəhərləri sırasındadır.

Azərbaycan geniş ölkə və böyük dövlətdir. Başlıca olaraq bura dağlıq ölkədir, burada bir çox qalalar, saysız-hesabsız variyyət və meyvə ağacları vardır. Mən heç bir yerdə buradakı qədər bağlar və bu qədər çox çay və bulaqlar görməmişəm. Bu ölkəni gəzən adama su üçün qab götürmək lazım gəlmir, çünki burada o haraya gedir-getsin, su ayağının altından axır və bu su soyuq, dadlı və sağlamdır.

Azərbaycanda yaşayan əhali üzügülər, qırmızıyanaq adamlardır, dəriləri açıq rəngdədir. **Onlar azəri dilində danışirlar, bu dili başqaları anlamır**¹.

Arran (Şimali Azərbaycan) barədə isə Haqut əl-Həməvi belə yazır: “Arran – geniş bir vilayətin ərəbcə olmayan adıdır, çoxlu şəhərləri var, onların içində Cənzə şəhəri (xalq onu **Gəncə** adlandırır), Bərdə, Şəmkür və Beyləqan şəhərləri vardır. Azərbaycan ilə Arran arasında Ərraz (Araz) adlanan çay axır. Bu çayın günbatar və quzey yaxasında nə varsa, hamısı Arrana düşür, gündoğar

¹ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, səh. 165.

səmtində olanlar isə Azərbaycanındır”¹.

Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu barədəki məlumatın, əvvəllərdən gələn ənənəyə uyğun olaraq, ayrı-ayrı verilməsinə baxmayaraq, “Mucəm əl-Buldən”də Azərbaycan şəhərləri o zamankı məşhurluq səviyyəsinə görə düzülür (burada Şimal-Cənub-Arran-Azərbaycan diferensiasiyası gözlənilmir): Ərdəbil, Bab-əl-Əbvab, yaxud əl-Bab Bakuyə, Bərdə, Təbriz².

Azərbaycan (Atropaten) adı altında ilk əvvəl ancaq Azərbaycanın Cənubu başa düşülmüşdür, lakin orta əsrlərin başlanğıcında (IX-X əsrlər) tədricən Azərbaycanın şimalı da, cənubu da bu anlayışa daxil edilir. “Erkən orta əsrlərdə “Azərbaycan” məfhumunun həm coğrafi, həm də siyasi tətbiqi Araz çayından şimala doğru genişlənir. Dərbəndə qədər ərazi “Azərbaycan” anlamına daxil edilirdi və hətta bura “Yuxarı Azərbaycan” adlanırdı. Sonrakı dövrlərdə “Azərbaycan” məfhumu bu ərazini bildirən ada çevrilirdi”³.

Azərbaycanşünaslıqda bu adın müxtəlif etimoloji şərhləri verilmişdir. “Azərbaycan” sözünün görkəmli tədqiqatçılarından M.Seyidov doğru olaraq yazır: “Azərbaycan”ın sözaçımı xalqın etnik-soy kimliyini aydınlaşdırmağa yardım edir. O, doğru-düzgün araşdırılarsa, bu sözün hansı dil materialı əsasında yarandığı, hansı təfəkkürün məhsulu olduğu aydınlaşarsa, bir sıra məsələlər göz qarşısında canlanar... “Azərbaycan” sözünün yaranma tarixi, məzmunu, onu yaradan qəbilə birləşməsinin, xalqın ictimai-siyasi təfəkkürü mümkün qədər öyrənilmədikcə araşdırma harada isə uğursuzluğa

¹ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, səh. 165-166.

² Yenə orada, səh. 166-168.

³ Y.B.Yusifov. «Azərbaycan» adı haqqında yeni mülahizələr. – Azərbaycan onomastikası problemləri, III, Bakı, 1990, səh. 149-150.

uğrayacaqdır”¹.

Həmin sözün etimologiyasına həsr olunmuş tədqiqatları² nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, müəlliflər, əsasən, iki mövqedə dayanırlar:

1) “Azərbaycan” sözü türk mənşəlidir;

2) “Azərbaycan” sözü İran mənşəlidir.

Hər iki mövqeyin özünəməxsus faktları, sübutları, mülahizələri var. Birinci izah “Azərbaycan” adının tarixi formalarına əsaslanır və bu adın erkən formasını “Adirpatian (mixi yazılardakı “Andirpatian”) və Azərbaycan-Adirbadqan (Suriya-Ərəb qaynaqlarındakı Adorbiqan-Adirbican formaları əsasında) kimi bərpa edir³. İkinci izah “Azərbaycan” adını “Atropaten” forması ilə əlaqələndirir və adın yaranmasında Atropat (İran dillərindən “Odlu qorunan”, “Odu qoruyan” kimi izah olunur) adının iştirakı qeyd edilir⁴. İlk dəfə Atropaten ölkə adını Atropatın adı ilə antik müəllif Strabon (e.ə. I – e. I əsrləri) bağlamışdı. Yəqin ki, Azərbaycanın erkən adı (Adərbaycan -Adirbadqan) Atropat adı ilə eyni səslənirmiş və xalq yozumu ölkə adını Atropatın adı əsasında yozmuşdu. Y.B.Yusifov yazır: “Antik coğrafiyaçı

¹ M.Seyidov. Azərbaycan xalqının söykökünü düşünərkən: Bakı, 1989, səh. 19.

² R.Qurban «Azəri», «Atropaten», «Azərbaycan» sözləri haqqında. Azərb: SSR EA-nın Xəbərləri, Ədəb. dil və inc. ser., 1968, N 3; M.Азерлу, Т.Мусави, З.Ямпольский. О слове «Азербайджан» – Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəb. dil. və inc. ser., 1986, N 93; И.Алиев. Очерк истории Атропатены, стр. 31-42. Y.B.Yusifov. «Azərbaycan» adı haqqında yeni mülahizələr, səh. 143-150; A.Əlizadə. Bir daha «Azərbaycan» sözü haqqında – Azərbaycan onomastikası problemləri. III, Bakı, 1990, səh. 139-141.

³ Y.B.Yusifov. «Azərbaycan» adı haqqında yeni mülahizələr. 144, 148-149. Məqalədə başqa mövcud olan mülahizələr də verilmişdir.

⁴ Yenə orada, səh. 144-145, 147; Дьяконов. История Мидии, М.-Л., 1956, стр. 262, 443; И.Алиев. Очерк истории Атропатены, стр. 31-42.

Strabonun (e.ə. I – e. I əsrləri) məlumatına görə, Midiya Atropaten “öz adını Atropatdan götürmüşdür”. Ölkənin adının Atropatın adından törəndiyi məlumatı ilk dəfə mənbədə Kiçik Midiyanın ayrılmasından təxminən üç əsr keçəndən sonra yad edilmişdir. Heç şübhə yoxdur ki, Strabon Atropaten xoronimini¹ Atropatın adı ilə bağlayarkən o zaman mövcud olan xalq etimologiyasından (yozumundan) istifadə etmişdir. Xalq etimologiyası, adətən, yer-yurd adlarını xarici səslənməsinə əsasən dildə olan sözlərə uyğun yozurdu, buna görə də adın əsl mənası açılmırdı, ilk mənası təhrif olunurdu”². Adın ilkin formasını Atropatian kimi bərpa edən və bunu türk dillərindən “Dağlı-təpəli ölkə” kimi izah edən Y.B.Yusifov yazır ki, “adın ilkin forması İran ənənəsi yozumu əsasında forma və mənaca dəyişikliyə uğramışdır, İran mənşəli xalq etimologiyasına uyğun Atropatın adı ilə bağlanmışdır”³.

“Azərbaycan” sözü hansı mənşəyə malik olursa-olsun, Azərbaycanın həm cənubunu, həm də şimalını işarələmək mənasında türk-Azərbaycan təfəkkürünün məhsuludur və bu söz III-V əsrlərdə formalaşan ümumxalq Azərbaycan dilini, IX-XI əsrlərdə təşəkkül tapan Azərbaycan ədəbi dilini bildirmək üçün, əslində, çox sonralar işlənmişdir. Uzun zaman həmin mövqedə “türk dili”, “Azərbaycan-türk dili”, “Qafqaz türklərinin dili” kimi ümumi ifadələrdən istifadə olunmuşdur. Bu, ondan irəli gəlmişdir ki, Azərbaycanda mövcud olan və müxtəlif səviyyələrdə funksionallaşan türk mənşəli dil Orta Asiya, Kiçik Asiya və Volqaboyundakı eyni mənşəli dildən əsaslı şəkildə fərqlənmişdir (nəzərə alaq ki, ümumi türk ədəbi dili –

¹ Хороним – «ölkə adı» deməkdir.

² Y.B.Yusifov. «Azərbaycan» adı haqqında yeni mülahizələr, səh. 144-145.

³ Yenə orada, səh. 149.

“türki” də bütün bu ərazilərdə fəaliyyətdə idi), nəticədə bu cür ümumi adlar meydana çıxmışdır.

Beləliklə:

I. Ümumxalq Azərbaycan dili qədim dövrlərdən bu ərazidə yaşayan və e.ə. I minilliyin ortalarından etibarən müxtəlif fasilələrdə, lakin ardıcıl olaraq buraya gələn türk etnoslarının konsolidasiyası (və bu həmin prosesdə qeyri-türk mənşəli etnosları öz ətrafında birləşdirməsi) nəticəsində III-VII əsrlərdə formalaşmışdır.

II, Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq dilinin formalaşmasından dərhal sonra müəyyənləşməyə başlamış və bu proses iki mərhələdən keçmişdir;

1. III-V əsrlərdən VII-VIII əsrlərə qədər;

2. VII-VIII əsrlərdən IX-XI əsrlərə qədər.

IX-XI əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü başa çatmışdır.

III. XI-XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili şifahi və yazılı formalarda böyük kommunikativ (əlaqə, ünsiyyət) vasitələrinə və poetik imkanlara malik olmuşdur, lakin həmin dövrə aid heç bir yazılı abidə (“Kitabi-Dədə Qorqud”dan başqa) əldə edilməmişdir.

AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ ƏDƏBİ DİLİNİN İNKİŞAFI: “KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARININ DİLİ

“Kitabi-Dədə Qorqud” – Azərbaycan ədəbi dilinin ilk təşəkkül dövründə yaranmış ən görkəmli abidədir və qeyd etmək lazımdır ki, həmin abidə ilk təşəkkül dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin təkcə imkanlarını nümayiş etdirmir, həm də təşəkkül prosesinin tarixi “məntiqini” faklaşdırır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində oğuz

xüsusiyyətləri qabarıq nəzərə çarpır. Bunu belə izah etmək münasibdir ki, həmin dövrdə (X-XI əsrlər) səlcuqların fəthi ilə əlaqədar oğuz-səlcuqların siyasi mövqeyinin üstünlüyü nəticəsində onların dili ədəbi normanın müəyyənləşməsində əsas götürülmüşdür. Tədricən ədəbi dil norması xalq danışığı dilinə söykəndikcə, standart ənənələrdən uzaqlaşdıqca bir sıra oğuz-qıpçaq elementləri arxaikləşir, əslində fonetik dəyişmə baş verir. Məsələn, xalq dilindəki mən variantı bən-i, tutmaq sözü dutmaq-ı əvəz edir”¹.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un iki əlyazması məlumdur: bunlardan biri – Drezden nüsxəsi XIX əsrin əvvəllərində aşkar olunmuşdur, digəri – Vatikan nüsxəsi isə XX əsrin ortalarında meydana çıxdı. Nüsxələr arasındakı fərq böyükdür: müqəddimədən başqa, birincisində on iki, ikincisində altı boy var, eyni boylarda müəyyən sözlər, ifadələr bir-birindən fərqlənir. Drezden nüsxəsi (154 səhifə) hərəkəsizdir. Vatikan nüsxəsi (109) isə həkərələnmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” – mənşəyi etibarlı ilə qədim türk epos təfəkkürünün məhsuludur, bununla belə, formalaşması IX-XI əsrlərə (və daha əvvəllərə) aiddir. XVI əsrdə son dəfə yazıya alınmışdır. Son nüsxənin şifahi olaraq ozanlardan, yaxud XI əsrə aid əlyazmasından köçürülməsi mübahisəlidir, lakin fakt faktlığında qalır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili ən gec X-XII əsrlər Azərbaycan ədəbi dilidir və şifahi formadan yazılı formaya keçid dövrünün məhsuludur.

Abidənin dilini sistemli şəkildə ilk dəfə professor Ə.Dəmirçizadə araşdırmışdır², sonrakı dövrlərdə araşdırmaların həcmi genişlənmiş və müxtəlif sahələr ayrı-

¹ T.Hacıyev, K.Vəliyev. Azərbaycan dili tarixi, səh. 37.

² Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, 1959.

ayrılıqda öyrənilmiş, yaxud öyrənilməkdədir. Şübhəsiz, ən böyük çətinlik həmişə “Kitabi-Dədə Qorqud”u bütövlükdə nəşr etməkdən ibarət olmuşdur. Kilisli müəllim Rüfət, Orxan Şaiq Gökyay, Həmid Araslı, Mühərrəm Erkin, Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadə nəşrlərinin bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsi bunu təsdiq edir¹.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un sabit fonetik quruluşu mövcuddur – burada, heç şübhəsiz, müxtəlif türk tayfa dillərinin xüsusiyyətləri də bu və ya digər dərəcədə müəyyən qaydaya uyğun əks olunmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində saitlər diferensial fərq xüsusiyyətləri ilə təzahür edir:

A –

söz əvvəlində: *ata, alçaq, ağrı, acı, ağ, ayıt (maq), at, ayğır, ac, av, al, ayaq, arslan, ara, ağız, ağır, altı, altun, alın* və s.

söz ortasında: *vardı, qaftan, qatar-qatar, şahbaz, qalın, Qazan, tağ, qaz, bağ, çoban, qaçan, baqdı, oturardı, varın, sağraq* və s.

söz sonunda: *qaba, yamacığa, qıyma-qıyma, ona, yola, qarı, son, a, ava, Kərbəla, çalınca* və s.

A (uzun a) –

söz əvvəlində: *alim, amin* və s.

söz ortasında: *separə, minarə, kafər* və s.

Azərbaycan dilində *a* (uzun *a*) səsi tarixən ancaq alınma sözlərdə işlənmişdir, ümumiyyətlə, “sözün mənasını əsaslı surətdə dəyişən, adi normadan kənar *a* səsinə təsadüf

¹ «Kitabi-Dədə Qorqud»un nəşrləri, əsas tədqiqatlar və bunların əhəmiyyəti barədə bax: Fərhad Zeynalov, Samət Əlizadə. Tükənməz xəzinə. – «Kitabi-Dədə Qorqud», 1988, səh. 5-28. Abidənin bu sonuncu nəşrində nüsxə və indiyə qədərki fərqləri göstərilmişdir – bax: Yənə orada, səh. 225-255.

etmək olmur”¹.

I –

söz əvvəlində: *ilğıcı, ısmarla (maq), ıraq* – xarakterik deyil.

söz ortasında: *qızıl, qırq, bildir-bıldır, qız, yanıq, qılıc, yılan, baldır, Qaracıq, aydır, bazırğan, yanında* və s.

söz sonunda: *türdi, hacı, sıqdı, arqırı, casusu* və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dili üçün uzun a və ı saitlərinin söz köklərinin sonunda işlənməsi, demək olar ki, xarakterik deyil – həmin səslər daha çox şəkilçilərdə işlənir. B.A.Serebrennikov bu xüsusiyyəti, ümumiyyətlə, türk dilləri üçün səciyyəvi hesab edir².

O –

söz əvvəlində: *Oğuz, olmaz, oğlan, ol, oldı, otaq, Osman, ocağ, ozan, on, oba* və s.

söz ortasında: *qoca, son, Domrul, soy, sol, qonur, sor(maq), qorx(maq), soq(maq), polat, boyat* və s.

söz sonunda işlənilmir.

O (uzun o) –

söz ortasında: *qodi, qomağ*.

U –

söz əvvəlində: *ulaş(maq), ur(maq), uzınca, ucundan, uru, ulı, uruş(-maq)* və s.

söz ortasında: *oğul, qutbə, toquz, bunculayın, qoyulan, qoyun, salqum-salqum* və s.

söz sonunda: *bu, ayru-ayru, uru, qaran, u* və s.

E –

söz əvvəlində: *eşək, ev, eldən-elə, elə(mək), enər-çıqar,*

¹ H.M.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 1990, səh. 17.

² Б.Серебренников, Н.Гаджиева. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979, стр. 29.

eldə və s.

söz ortasında: *yetir, verdi, genə, keyik, seçilən, kedərsə, degil, Yegnək, Hüseyin, deyü və s.*

Söz sonunda: *de(mək), ye(mək).*

E (uzun e) –

söz ortasında: *der.*

Söz sonu üçün xarakterik deyil. Ümumiyyətlə, tədqiqatçılar uzun e səsinin o qədər də qədim hadisə olmadığı (ən azı protürkdə işlənmədiyini) fikrindədirlər¹.

Ə –

söz əvvəlində: *əzal, aski, ər, əgər, əsas, ərgəc, ərənlər, əvrəni, Əmən, əvət və s.*

söz ortasında: *çəkmək, görəlim, sərxoş, bək, sən, gətir(mək), dəmir, dəg(mək) və s.*

söz sonunda: *süfrə, görməyincə, Dirsə, söylə(mək), böylə, gizlə(-mək) və s.*

Ə (uzun ə) –

Söz ortasında: *vədə.*

İ –

söz əvvəlində: *iş, İç Oğuz, incin(mək), iyəgülü, ilk, ilə, istə(mək), iki, it və s.*

söz ortasında: *bişmiş, bit dikdirgil, Dirsə, birçək, yigit, din, çəkdirdi və s.*

söz sonunda: *birisi, demişdi, yigirmi, kişi, kibi və s.*

Ö –

söz əvvəlində: *ög(mək), ögrəngil, öl(mək), ömrə, öp(mək), ötəgi və s.*

söz ortasında: *könül, çökdi, görkli, göstər, dög(mək), gög, göndər, göykü, göz, söz, döşən, köks və s.*

söz sonunda işlənmir.

¹ Б.Серебренников, Н.Гаджиева. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку, 1979, стр. 9-10.

Ü –

söz əvvəlində: *üzərinə, üç, ün, uzangi* və s.

söz ortasında: *gün, gərəkliüdür, süd, sürüb, yürür, düriş(mək), dügmə, yüklət, şükr* və s.

söz sonunda: *gözlü, deyü, gerü, görglü, dinlü* və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da türk mənşəli sözlərdə ilkin uzanmaya rast gəlinmədiyi kimi, ilkin diftonq da yoxdur, lakin diftonqlaşmaya meyil özünü göstərir: *qoar* (qovar), *tauq* (toyuq), *qaurma* (qovurma), *souq-souq* (soyuq-soyuq) və s.

Saitlərdən fərqli olaraq samitlərdə müəyyən paralellik mövcuddur – bu, hər şeydən əvvəl, kar və cingiltili səslər arasında bir sıra hallarda fonoloji fərqlin olması ilə bağlıdır.

B –

söz əvvəlində: *bu, buz, bədəvi, baş, bərü, bil(mək), bit(mək), boz, baba, böylə, baq(maq), Buğac, bütün, boy, bəg, biz, bağlu, bərkit(-mək), bən, zər* və s.

söz ortasında: *şahbaz, çoban, qurban, kibi, xəbər, kübəli, cübbə, qaba* və s.

söz sonunda: *çapub, xub, Alb* və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da bu səs söz əvvəlində, söz ortası və söz sonu ilə müqayisəyə gəlməyəcək qədər çox işlənir. Görünür, bu, cingiltili başlanğıca meyillə bağlıdır – oğuz xüsusiyyətidir.

P –

söz əvvəlində: *pərdə, pəs, pərli, pay, pambuq, peyğəmbər, paralan(maq)* və s.

söz ortasında: *ipək, köpük, sapan, köpək, qapu, çapar, kəpənək, köpri* və s.

söz sonunda: *top, çap(maq), öp(mək), dəp(mək)* və s.

b-p paralelliyi müşahidə olunur, lakin əhəmiyyətli həcmdə deyil, sözün müxtəlif mövqelərində b-p

diferensiasiyasının möhkəm (sabit) fonoloji məzmununa malik olduğu diqqəti cəlb edir.

V –

söz əvvəlində: *var(maq)*, *vallah*, *ver(mək)*, *vədə* və s.
söz ortasında: *qavat*, *yalvar(maq)*, *tavla-tavla*, *əvrən*,
canvəi; *qaravaş*, *mavil(maq)* və s.

söz sonunda: *ev*, *sev(mək)*, *av*, *qov(maq)*, *ov(maq)* və s.

F –

söz önündə: *faidə*, *fəth*, *fani* və s.

söz ortasında: *süfrə*, *ğafil*, *Üffan*, *qaftan*, *Mustafa* və s.

söz sonunda: *müshəf*.

V səsi qismən, f isə demək olar ki, bütünlüklə alınma sözlər üçün xarakterikdir.

Q –¹

söz önündə: *qapı*, *qarşu*, *Qazan*, *qanlı*, *Qorqul*,
qalquban, *qara*, *qırım*, *qoşun*, *qoca*, *qalqan*, *qılinc*,
qarandaş, *Qaragünə*, *qədər*, *qur(maq)*, *qadir*, *qıl(maq)*,
qal(maq) və s.

söz ortasında: *yuxarı*, *aqibət*, *saqal*, *aqın*, *yaqub*, *aqça*,
çıqart(maq) və s.

söz sonunda: *yığnaq*, *oq*, *ayrılıq*, *çoq*, *Qazlıq*, *aç* və s.

Ğ –

söz ortasında: *ağca*, *ağac*, *ağla(maq)*, *turğurmiya*,
yağmala(maq), *uyudığı*, *yorğa*, *orğan*, *sındırğil*, *yağı*,
qovğa, *qapurğa*, *qılaağuz* və s.

söz sonunda: *ağ*, *tag*, *bağ*, *sağ* və s.

Müşahidələr göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində söz əvvəli üçün **q**, söz ortası üçün, əsasən, **ğ**

¹ «Kitabi-Dədə Qorqud»un əlyazmasının hər iki nüsxəsində cingiltili **q** samitinin kar qarşılığı **k** xüsusi şəkildə fərqləndirilmədən (qaf ilə) verilmişdir – gətirdiyimiz nümunələrdə (əsasən söz sonu və söz ortasında) **q** ilə işarə etdiyimiz səslərin **k** variantının olduğu da nəzərdə tutulmalıdır, bununla belə, **q** və **k** arasında bu halda və ümumiyyətlə, fonoloji fərq yoxdur.

xarakterikdir, söz sonunda isə hər iki səs bərabər həcmdə işlənir.

D –

söz əvvəlində: *döl, dəri, dil, ditrə(mək), de(mək), dəli, divan, diril(mək), dəniz, dəkin, dərnək* və s.

söz ortasında: *getdi, aqındılı, yigidə, qalmadı, aydır* və s.

söz sonunda: *yigid, polad, and, ad* və s.

T –

söz əvvəlində: *tut(maq), taş(maq), tavla-tavla, todaq, tağ, toğ(maq), topuq, tuz, tök(mək), toyur(maq), topat(maq), tur(maq), tavşan* və s.

söz ortasında: *ata, qatar-qatar, gətir(mək), altun, qanatlı, otur(-maq), yatan, qartaş, bozlatmağıl* və s.

söz sonunda: *at, qavat, yigit, iltifat, ovat(maq), yorən* və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da **d** və **t** səsləri fonoloji cəhətdən tam diferensiallaşmamışdır – həmin səslər güclü paralelliyə malikdir.

Güman etmək olar ki, burada **t-d** prosesi (qıpçaqdan oğuzə çevrilmə) gedir.

Y –

söz əvvəlində: *yanlış, yol, yigid, yüz, yer, yil, yegrək, yund, yat(-mağ), yan, yorul(maq), yet(mək), yaş, yürü(mək), yağı, yığ(maq), yoq* və s.

söz ortasında: *qayın, geyik, xeyir, aydır, oyar(maq), ayğır, uyxu, niyə, öləyin, şırşıyan, Bayındır, qaytaba* və s.

söz sonunda: *gey(mək), hay, soy, qoy(maq), hey* və s.

K –

söz əvvəlində: *külük, kafər, kəs(mək), köç(mək), kim, köpür-köpür, köprü, kos, kəlisə, kişi, kinə(mək), keç(mək)* və s.

söz ortasında: *köks, yüklət, qksildi, birçəklük, gələcəkdən, çəkməz* və s.

söz sonunda: *çevik, dik(mək), Mələk, Dülək, çək(mək)* və s.

G –

söz əvvəlində: *görklü, gir(mək), gör(mək), gəl(mək), güz, göz, günlük, gecə, geymək* və s.

söz ortasında: *süğü, düğün, yigit, Qaragünə, degil, ögün(mək), bəzırgan, yegrəgi, Əgrək* və s.

söz sonunda: *yeg, bəg, biləg, beşig, gög* və s.

L –

söz əvvəlində: *leş – xarakterik deyil;*

söz ortasında: *dürlü, işləməzlər, ulaş(maq), polad, dövlət, qılıc, ulama, görəlim, yalın* və s.

söz sonunda: *ol, müşkül, həll, oğul, gül, qızıl, gözəl* və s.

M –

söz əvvəlində: *mən, mən, riş(mək), man, a* və s.

söz ortasında: *əmma, kəsmədim, soylamış, damağ, qamın* və s.

söz sonunda: *xanım, gördim, adam, varayım, derdim, içüm, torum* və s.

N –

söz əvvəlində: *nigarlı, Nuh, nə, nayib* və s.

söz ortasında: *çöndi, səni, qanlı, içində, tonlu, dönə-dönə, ana, mənim* və s.

söz sonunda: *ün, qurban, qan, gün, zəman, qaçan, Qazan, çəmən, qalın, xan, izin* və s.

R –

söz əvvəlində: **rüket – xarakterik deyil;**

söz ortasında: *qara, imrənçi, qurqurma, ardınca, Qorqut kəsər, ayru-ayru, ağrı* və s.

söz sonunda: *qonur, ayqır, ər, dəmir, qadir, bir, axır, bülür, qatır* və s.

l, m, n, r sonor səsləri “Kitabi-Dədə Qorqud”ün dilində, ümumiyyətlə, söz əvvəli üçün xarakterik deyil, söz ortasında və söz sonunda isə nisbətən geniş işləmir. Bu xüsusiyyət n, (sağır “nun”) səsinə də aiddir:

N –

söz əvvəlində işlənmir;

söz ortasında: *an, a, ban, la(maq), ön, cə, anan, ı* və s.

söz sonunda: *din, ərini, tan, dualının, gəlün, şərabın, Qazanın* və s.

S –

söz əvvəlində: *su, sən, saqal, Səlcük, Sufi, sandal, say(maq), sağ, son, sol, sevin(mək), siz, səlam, sormaq, sultan, səkən, sarıq, saç, soğat* və s.

söz ortasında: *sağmısan-əsənmişən, Bamsı, hasar, əksik, əski, qısır* və s.

söz sonunda: *qas-qas (gülmək), kəs(mək), bas(maq)* və s.

Z –

söz əvvəlində: *zəman, zəncir, zarlıq* və s.

söz ortasında: *üzərinə, baqmazmısan, gızıl(maq), boğazla(maq), yüzlü* və s.

söz sonunda: *gürbiz, göz, qız, Oğuz, varmaz, otuz, buynuz, söz, az, gəz(mək)* və s.

Göründüyü kimi, söz əvvəli üçün s, söz sonu üçün z xarakterikdir – bu, o deməkdir ki, prepozisiyada qıpçaq, postpozisiyada isə oğuz təsiri güclüdür.

söz əvvəlində: *şeytan, şükrlər, şikayət, şəhid, şimdi, şülən, şol* və s.

söz ortasında: *düşən, yaxşı, məşhur, başla(maq), ağlaşdılar, bişür(-mək), kişi, qarşu* və s.

söz sonunda: *baş, aş, qumaş, iş, götürmüş, qardaş, yaş, taş, altmış, xoş, ərs, düş(mək)* və s.

J –

söz əvvəlində işlənmir.

söz ortasında: *əjdərha* – xarakterik deyil;

söz sonunda işlənmir.

Ç –

söz əvvəlində: *çək(mək), çəri, çalın(maq), çağır(maq), çevir(mək), çap(maq), çəmən, çadır, çıxar(maq)* və s.

söz ortasında: *ağçı, keçdi, uçmağ, birçəklü, qaçan, neçün, içmək, muştçı, içəri, ucan* və s.

söz sonunda: *üç, İç, keç(mək), suç, iç(mək), qoç, uç(maq), aç(-maq), arqıç* və s.

C –

söz əvvəlində: *cəbbəxanə, cəmi, cübbə, cavab, cilov, cəng, can, casus* və s.

söz ortasında: *qoca, necə, əcal, uca, qucaq, məscid, gecə, alca, tacir, qızcığaz* və s.

söz sonunda: *qılıç, möhtac, sanc(maq), bürc, kərpic, ağac, degəc, Ortac* və s.

X –

söz əvvəlində: *xəbər, xələt, xanım, xorlıyan, xərəc, xırslı, xoş* və s.

söz ortasında: *dəxi, muxannat, axır, axirət, səxt, uyxu, bütəxanə* və s.

söz sonunda: *qorx(maq), yox, ox* və s.

H –

söz əvvəlində: *həp, hey, hər, həqq, həm, hərzə; həmin, hay, hallu, halın, hörmət, ha* və s.

söz ortasında: *behişt, kahil, Məhbub, bəhadır* və s.

söz sonunda: *günah, bargah; əlhəmdülillah* və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un fonetik quruluşundakı

normallığı müəyyən edən əlamətlərdən biri **ahəng qanununun** fəaliyyətidir. Abidənin dilində həmin qanun, prinsip etibarilə gözlənilir:

1) qalın saitlərin ahəngi –

a) qalın damaq saitləri: *tağların, yatan, atdan; şadlıq, yaylaq, qara, qarıcıq, qılıclaşdılar, alımadılar, sığındım, qırımım* və s.

b) qalın dodaq saitləri: *olsun, tonun, qoyun, oyluq, Oğuz, toyum, Uşun, burcuq-burcuq, uru* və s.

c) ümumiyyətlə, qalın saitlər: *qopuzı, varmazuz, soylamış, sağ olanları, boğazlayub, oğlim, toğmasun, turdılar, tolandı, çıxarub, yuvalansa* və s.

2) incə saitlərin ahəngi –

a) incə damaq saitləri: *yigit, bizə, imişdirdi, yelisi, binən, gədər, Əgrək, gərdəgə, girərsəm, gəlməzsəm, dedi, içmişəm, kişi, keçdi* və s.

b) incə dodaq saitləri: *dügün, yüzlü, gözün, görklü, bütün, sügü, yürüyü (vermək), yüklü* və s.

c) ümumiyyətlə, incə saitlər: *döndi, gəldi, yürəgi, öldürərəm, görklüsində, döngil, iləri, ümidin, üzülməsin, dərilir, görəlir, gəndözü, gəldügendə* və s.

Sinharmonizmin (saitlər ahənginin) pozulması, hər şeydən əvvəl, köklə şəkilçinin fonetikasındakı müəyyən avtonomluğun qalması ilə bağlıdır – məsələn:

soy+la+miş, sığ+un+dım, köşk+dən, tur+dı, buymz+ı, qarvaş+du+ğı, qus+dırayım, su+lar, qoyun+ım, qanat+lu və s.

Əlbəttə, sinharmonizmin pozulması dedikdə ancaq damaq və dodaq ahənginin pozulması nəzərdə tutulur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un fonetikasi normativliyi (qaydada uyğunluğu) ilə yanaşı, poetik imkanlarının genişliyi ilə də diqqəti cəlb edir və heç şübhəsiz, abidənin

janr tipologiyası burada öz işini görür: epik təmkin, lirik funksionallıq özünəməxsus poetikasını (o cümlədən də fonetik səviyyədə) müəyyənləşdirir.

Türkologiyada “Kitabi-Dədə Qorqud”un şeir, yaxud nəsr abidəsi olduğu barədə mübahisələr getmişdir, həmin mübahisələr ümumiyyətlə və konkret hadisələrlə əlaqədar indi də davam edir. Lakin belə bir qənaət formalaşmaqdadır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” daha qədimlərdə şeirlə yaradılmış, Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül dövründə (IX-XI əsrlərə qədər) indiki şəkllə düşmüşdür. Əlyazmalarının heç birində şeir və nəsr hissələri xüsusi fərqləndirilmir. Abidə, ümumiyyətlə “nəsr” kimi yazılmışdır və adətən müasir tərtibçilər hansı hissələri şeirə daha yaxın hesab edirlərsə, nəşrlərdə həmin hissələri də şeir kimi verirlər.

Heç şübhəsiz, “Kitabi-Dədə Qorqud”un bütün mətninin şeirlə təqdimi mümkündür, nəşrlərdə nəsr kimi getmiş parçaların çoxu tamamilə qədim türk serinin tipologiyasını əks etdirir, bir sıra yerlər isə yazıya köçürülmə prosesində təhrif olunmuşdur. Qədim türk şeirinin başlıca əlaməti assonans və alliterasiyaya¹ əsaslanmasından ibarətdir ki, abidəni yazıya alan və bu zaman bir sıra sözləri, ifadələri dəyişən mirzə həmin cəhətə fikir verməmiş, onu nəsr əsəri kimi başa düşmüş və köçürmüşdür. “Kitabi-Dədə Qorqud”un yazıya alındığı dövrdə, məlum olduğu kimi, “əruzun dövrü” (T.Hacıyev) idi, heca şeiri yayılırdı, qədim türk poeziyasının assonans və alliterasiya keyfiyyəti isə yeni poeziyanın ritm və intonasiya əlamətlərindən ancaq və ancaq biri idi.

Assonans poetik-stilistik keyfiyyət kimi türk mənşəli dillərin fonetikasındakı ahəng qanunu normativliyinə daya-

¹ Assonans – hecaların bənzəyişi əsasında qurulan qafiyə; alliterasiya – eyni səs və hecaların təkrarlanması.

nır, yəni dilin özündə həmin poetik-stilistik keyfiyyəti daimiləşdirən potensiya mövcuddur. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində assonansın funksionallıq səviyyəsini müəyyənənləşdirmək üçün aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək:

Qaranqu axşam olanla günü toğan!
Qar ilə yağmur yağanda ər kibi turan!
Qaraquc atları kişnəşdirən!
Qızıl dəvə gördüğündə bozlaşdıran!
Ağca qoyun gördüğündə quyruq çırpub qamçılıyan!
Arqasını unb, bərk ağılın ardın sökən!
Qarma-bükəc simüzün alub tutan!
Qanlı quyruq üzüb çap-çap yudan!
Avazı qaba köpəklərə qoğa salan!
Çaqmaqluca çobanları dünle yügürdən!
Ordumın xəbərini bilürmisən, degil, mana!
Qara başım qurban olsun, qurdım, sana!

Mətnin sait sistemi bu cürdür:

a-a-u-a-a-o-a-a-ü-ü-o-a
a-a-a-u-a-a-a-ə-i-i-u-a
a-a-u-a-a-ı-i-ə-i-ə
ı-ı-ə-ə-ö-ü-i-ə-o-a-ı-a
a-a-o-u-ö-ü-i-ö-u-u-ı-u-a-ı-a-a
a-a-ı-ı-u-ı-ə-a-ı-ı-a-ı-ö-ə
a-a-ü-ə-i-ü-i-a-u-u-a
a-u-u-u-ü-ü-a-a-u-a
a-ı -a-a-ö-ə-ə-ə-o-a-a-a
a-a-u-a-o-a-a-ı-ü-ə-ü-ü-ə
o-u-ı-ə-ə-i-i-ü-i-ə-e-i-a-a
a-a-a-ı-u-a-o-u-u-ı-a-a

Göründüyü kimi, mətndəki saitlərin qırx faizə qədərini ancaq a səsi təşkil edir, yerdə qalan qalın və incə saitlərin həcmi isə təxminən bərabərdir. Bu isə o deməkdir ki, a səsinin aydın “görünmə”si üçün qalın-incəliyə görə neytral (bərabər həcm bunu göstərir) kontekst var.

Yaxud:

Tul tolara girdigim,
Tuladarı, doxarlıyı qodığım,
Yağa yordı əlümdə qıl kişlim, ayğır malı,
Ayğır verüb alduğım, tozlu qatı yayım,
Buğa verüb alduğım boğma kirişim.
Bunlu yerdə qodım-gəldim,
Otuz toquz yoldaşım, iki argışım!

u-o-a-a-i-i-i
u-a-a-ı-o-a-ı-ı-o-ı-ı
a-ı-o-ı-ə-ü-ə-ı-i-i
a-ı-a-ı a-ı-e-ü-a-u-ı
o-u-a-ı-a-ı u-a-e-ü-a-u-ı-o-a-i-i-i
u-u-e-ə-o-ı-ə-i
o-u-o-u-a-ı-i-i-a-ı-ı

Mətdəki saitlərin təxminən dördədən üçü qalın saitlərdir, qalın saitlər içərisində damaq saitləri dodaq saitlərindən təxminən iki dəfə çoxdur. Eyni zamanda qalın damaq saitləri bütün saitlərin yarısı qədərdir.

Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili üçün qalın saitlərin assonansı xarakterikdir. İncə saitlərin assonansına isə az-az hallarda təsadüf olunur; məsələn:

İmdi qanı dedügim bəg ərənlər? –
Dünya mənim deyənlər!
Əcəl aldı, yer gizlədi:
Fani dünya kimə qaldı?
Gəlimli-gedimli dünya,
Axirət-son ucu ölümli dünya!..

i-i-a-ı-e-ü-i-ə-ə-ə-ə
ü-a-ə-i-e-ə-ə ə-ə-a-ı-e-i-ə-i
a-i-ü-a-i-ə-a-ı ə-i-i-e-i-i-ü-a
a-i-ə-o-u-ı-ö-ü-i-ü-a

Göründüyü kimi, incə saitlər çoxluq təşkil edir (mətndəki saitlərin ümumi həcmnin təxminən dördədən üçə qədəri incə saitlərdən ibarətdir). Burada qeyri-türk mənşəli sözlərin (*dünya, əcəl, fani, axirət*) rolunu da qeyd etmək lazımdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da alliterasiyanın poetik imkanları daha genişdir, lakin bütün samit səslər eyni dərəcədə təkrar olunmur. Elələri var ki, xüsusi şəkildə diqqəti cəlb edir: məsələn, **q** səsinin, bizim müşahidələrimizə görə, bu cür işlənməsi təsadüfi deyil:

Qarşu yatan qara tağlar istər olsa, el yaylar
Qaraquc atlar əsən olsa, qamun düşər:
Qarağuc atlar əsən olsa, qulun toğar.
Qaytabanda qızıl dəvə əsən olsa, torum verir,
Ağayıldı ağca qoyun əsən olsa, quzu verir...

Yaxud:

“Qazan bəgün, qartagı kafərin tuğilə sancağı qılıcladı,
yerə saldı. Dərələrdə, dəpələrdə kafərə qırğun girdi, leşinə

quzğun üşdi. On iki bin kafər qılıcdan keçdi. Beş yüz Oğuz yigitləri şəhid oldu. Qaçanını Qazan bəg qomadı, aman deyəni öldürmədi. Qalın Oğuz bəgləri toyum oldu”.

Yaxud da:

Yüksək-yüksək qara tağdan taş yuvalansa,
Qaba öncəm-oyluğum qarşu tutan Qazan ər idim.
Firon şişlər yükəlib yerdən çıqsa,
Qaba öncəmlə pərçin qılan Qazan ər idim.
Qaba-qaba bəglər oğlı qovğa qılsa,
Qamçı salub tökdürən Qazan ər idim.
Yuca tağları tuman tursa, qara pusanq dolı qopsa.
Qaraqucamın qulağı görünməz olsa,
Qayırı ərən qılağuzsuz yol yanılma,
Qılağuzsuz yol başaran Qazan ər idim.

Əlbəttə, həmin mətnlərin (və ümumiyyətlə “Kitabi-Dədə Qorqud” mətninin) poetik təşkili ancaq bir bədii-estetik faktorla (məsələn, **q** səsinin alliterasiyası ilə) müəyyən edilmir. Təkcə fonetik səviyyədə buraya **ğ**, **g**, **κ** (**q** alliterasiyası ilə bilavasitə bağlı olub onu gücləndirən) səslərinin, eləcə də digər səslərin alliterasiyasını, **a** assonansını, qafiyəni (əlbəttə, hələ aşağı inkişaf səviyyəsində), söz təkrarlarını və s. aid etmək mümkündür.

Alliterasiyanın poetik imkanlarını nümayiş etdirən daha bir sıra nümunələrə diqqət yetirək:

Salqum-salqum tan yelləri əsdigində,
Saqallu boz ac tuğay sayradıqda,
Saqalı uzun tat əri banladıqda,
Bədəvi atlar issin görüb oğradıqda,

Aqlı, qaralı seçən çağda...

Yaxud:

Bəri gəlgil, başum bəxti, evüm təxti!
Evdən çıxub yürüyəndə səlvi boylum!
Topuğında sarmaşanda qara saçlum!
Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum!
Qoşa badam sığmayan tar ağızlum!
Güz almasına bənzər al yanaqlım!

Yaxud da:

“Dəlü ozan, dövlətin dəpdi. Bəklər, bugünkü bəgligim bunun, olsun. Qoun, nereyə gedərsə-getsün neylərsə eyləsün” – dedi.

Beyrək şülən yeməginin üzərinə gəldi. Qarnın toyurıqdan sonra qazanları dəpdi-dökdi, çevirdi. Yəxninin, kimini sağına, kimini solına atar. Sağdan gedəni sağ alır, soldan gedəni sol alır”.

Birinci mətndə s(z), ikinci mətndə b(p, v), hər üç mətndə (xüsusilə sonuncuda) isə eyni zamanda sonor səslər intensiv təkrar olunur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da alliterasiyanın həm böyük miqyaslı (yuxarıdakı nümunələrdəki kimi), həm də kiçik miqyaslı (söyləm, ifadə səviyyəsində) təzahür tipləri mövcuddur – sonuncu tip, məsələn, aşağıdakı şəkildə özünü göstərir: qara başım qurban olsun; qartaşım Qaragünəyi gördüm; bərü gəlgil, a bəg baba; gözcügəzi çöngə qoca; yucalardan yucasan və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un təkrarlar sistemi səs səviyyəsi ilə qurtarmır, söz səviyyəsini də əhatə edir; məsələn:

Souq-souq binalarım gərəksə, ana içət olsun!

Tavla-tavla şahbaz atlarım gərəksə, ana binət olsun!
Qatar-qatar dövələrım gərəksə, ana yüklət olsun!

Yaxud:

Qıran yerdə tikilmiş otaxların
O zalım yıqlırlı ola, qardaş!
Yügrək olan atların tavlasından
O zalım seçdirdi ola, qardaş!
Bisərək-bisərək dövələri qatarından
O zalım ayırdı ola, qardaş!

Yaxud da:

Bin-bin ərdən yağı gördümsə, oyunum dedim,
Yigirmi bin ər yağı gördümsə, yılamadım,
Otuz bin ər yağı gördümsə ota saydım.
Qırq bin ər yağı gördümsə, qıya baqdım,
Əlli bin ər gördümsə, əl vermədim.

Yuxarıda qeyd etdik ki, qədim türk şeir dili üçün assonans, alliterasiya və s. təkrar formaları xarakterikdir, lakin “Kitabi-Dədə Qorqud”da qafiyənin də müəyyən-ləşməsi faktları mövcuddur. Bir sıra tədqiqatçılar ümumən türk şeirində qafiyənin təşəkkülünü əruzun təsiri ilə bağlayırlar – həqiqətən belə bir təsir olmuşdur, lakin həmin təsir türkdilli şeirin daxili təkamül enerjisindən çox-çox zəif idi və yeni dövr Azərbaycan şeiri “öz xüsusi yolu ilə” yaranmışdır: alliterasiya tədricən prepozisiyadan postpozisiyaya¹ keçmiş, burada möhkəmlənmiş və qafiyənin formalaşması üçün şərt olmuşdur – qafiyənin təşəkkülü ilə

¹ Söz sonu vəziyyəti.

alliterasiya türkdilli şeirin keyfiyyəti olmadan çıxmışdır¹.

Qarşu yatan qara tağını aşmağa gəlmişəm.
Aqındılı görklü suyunu keçməgə gəlmişəm,
Tənrinin buyruğılə, peyğəmbərin qovlilə,
Aydan arı, gündən görkli qız qardaşın,
Banıçıçəki Bamsı Beyrəgə diləməgə gəlmişəm!

Mətnədə qafiyələnməyə meyilin bütöv bir sistemi mövcuddur: əsas “qafiyələr” aşmağa, keçməgə, diləməgə (gəlmişəm rədifi ilə); əlavə (daxili) “qafiyələr” – tağını, suyunu, Banıçıçəgi, ətəgünə, qoltuğına, Beyrəgə, aqındılı, görklü, buyruğılə, qovlilə, aydan, gündən.

Boynı uzun bədəvi atlar gedərsə, sənin gedər;
Bənim də içində binədim var,
Qomağım yoq qırq namərdə!
Qaytabanda qızıl dəvə sənin gedər,
Mənim də içində yüklətim var,
Qomağım yoq qırq namərdə!

¹ Qədim türk şeiri və onun diferensiasiyası – təkamülü ilə bağlı bax: A.Н.Линин. К вопросам формального изучения поэзии турецких народов. – Изв. восточ. срак. АГУ, 1926, т. I, стр. 139-210; А.М.Щербак. Соотношение аллитерации и рифмы в тюркском стихосложении. – Народы Азии и Африки, 1961, N 2, стр. 142-153; В.М.Жирмунский. Ритмико-синтаксический параллелизм как основа древнетюркского эпического стиха. -ВЯ, 1964, N 4, стр. 3-24. Yənə onun. О некоторых проблемах теории тюркского народного стиха. – Yənə onun.1968, N 1, стр. 23-42. М.К.Хамраев. Основа тюркского стихосложения, Алма-Ата, 1963; А.Е.Мартынецев. О формах параллелизма в тюркском стихе. -СТ, 1976, N 5. К.Н.Аллаһyarov. Azərbaycan serində qafiyənin yaranması və təkamül yolları. – Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası, I kitab. Bakı, 1989 və s.

Yaxud:

Bərü gəlgi, başım bəxti, evüm təxti!

Xan babamın göyğisi!

Qadın anamın sevgisi!

Atam-anam verdiği,

Göz açuban gördüğüm,

Könül verib sevdigim, a Dərsə xan!

Qafiyələnməyə meyil nisbətən geniş həcmli intonasiya vahidlərinin – dövrlərin, bəndlərin sabitləşməsi ilə müşayiət olunur ki, yuxarıdakı nümunələr bunu təsdiq edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un fonetik quruluşundakı normativlik özünü eynilə onun lüğət tərkibində də göstərir. “İlk baxışdan adama elə gəlir ki, dilin inkişafı leksikada daha aydın görünür. Leksik sferada dil daha çox mütəhərrikdir. İnsanlığın maddi və mənəvi həyatı istənilən dilin lüğət tərkibində dəyişmədən əks olunur... Ancaq leksikada da hər şey sadə və aydın deyil”¹.

IX-XI əsrlər Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin ən geniş inikasını tapdığı mənbə, heç şübhəsiz, “Kitabi-Dədə Qorqud”dur. Bu isə o deməkdir ki, ədəbi dilin təşəkkülü dövründə Azərbaycan ictimai təfəkkürünü təşkil edən anlayışlar sistemi məhz “Kitab”da ifadə olunur: buraya ümumişlək leksika, terminoloji məzmunlu sözlər və onomastika – hər biri öz diferensial keyfiyyətinə aiddir.

Abidənin ümumişlək leksikasının tarixi əsasını qədim türk leksikası təşkil edir, bununla belə, qədim türk leksikası ilə “Kitab”ın leksikası arasında həm kəmiyyətə, həm də keyfiyyətə müəyyən fərq mövcuddur: bu, hər şeydən əvvəl, ictimai təfəkkürün inkişafı və regionallaşması ilə bağlıdır.

¹ Р.А.Будагов. Проблемы развития языка, М.-Л., 1965, стр. 41-42.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un sözlüyü (XXI boy)

Sıra	Sözlər	İşlənmə tezliyi	Etnik mənşəyi	Leksik-qrammatik müəyyənliliyi
1	2	3	4	5
1.	aqındılı	1	türk	ad
2.	ağ	11	--”--	--”--
3.	ağa	1	--”--	--”--
4.	ağrılıq et(mək)	1	--”--	fel
5.	ağırt(maq)	1	--”--	--”--
6.	ağla(maq)	5	--”--	--”--
7.	adam	5	qeyri-türk	ad
8.	ayaq	1	türk	--”--
9.	ayğır	1	--”--	--”--
10.	ayıt(maq)	40	--”--	fel
11.	ayır(maq)	1	--”--	--”--
12.	ayrılıq	1	--”--	ad
13.	ad (“hiylə” mənasında)	1	--”--	ad
14.	al(maq)	13	--”--	fel
15.	ala	4	--”--	ad
16.	ala tağ	2	--”--	--”--
17.	alay	1	--”--	--”--
18.	alan	1	--”--	--”--
19.	alda(maq)	1	--”--	fel
20.	alın	2	--”--	ad
21.	alp	1	--”--	--”--
22.	Alp Rüstəm	2	türk, qeyri-türk	--”--
23.	altı	1	türk	--”--
24.	altmış	3	--”--	--”--
25.	altun	1	--”--	--”--
26.	amin	2	qeyri-türk	--”--
27.	ana	2	türk	--”--
28.	aid iç(mək)	9	--”--	fel
29.	an(lamaq)	1	türk	fel
30.	ara	6	--”--	köməkçi söz
31.	Artubeli	1	türk	ad
32.	ard	1	--”--	--”--
33.	arı	1	--”--	--”--
34.	Aruz(Uruz)		38	--”--
35.	asi	6	--”--	--”--
36.	at	15	--”--	--”--
37.	atlı	1	--”--	--”--

1	2	3	4	5
38.	axirət	1	qeyri-türk	--''--
39.	axır	1	--''--	--''--
40.	aş(maq)	1	türk	fel
41.	aşur(maq)	1	--''--	--''--
42.	baba	2	--''--	ad
43.	bat(maq)	3	--''--	fel
44.	bağla(maq)	3	--''--	--''--
45.	bağışla(maq)	2	--''--	--''--
46.	barış(maq)	2	--''--	--''--
47.	bargah	2	qeyri-türk	ad
48.	bas(maq)	1	türk	fel
49.	Basat	1	--''--	ad
50.	baş	12	türk	--''--
51.	Beyrək	31	--''--	--''--
52.	bel	1	--''--	--''--
53.	behişt	1	qeyri-türk	--''--
54.	beş	1	türk	--''--
55.	bəyan	1	qeyri-türk	--''--
56.	bəm	34	türk	--''--
57.	bəllü	3	--''--	--''--
58.	bənzə(mək)	2	--''--	fel
59.	bərk	2	--''--	ad
60.	bərü	1	--''--	--''--
61.	biz	12	--''--	--''--
62.	bil(mək)	18	--''--	fel
63.	bilə	8	--''--	köməkçi söz
64.	bin(mək)	9	--''--	fel
65.	bir	8	--''--	ad
66.	birçək	1	--''--	at
67.	boz	2	--''--	--''--
68.	bozlat(maq)	2	--''--	fel
69.	Boz oq	3	--''--	ad
70.	böy	1	--''--	--''--
71.	borı	3	--''--	ad
72.	böylə	1	--''--	ad
73.	bu	7	--''--	--''--
74.	buğra	1	türk	--''--
75.	bul(maq)	1	--''--	fel
76.	bulaş(maq)	2	--''--	--''--
77.	bunal(maq)	1	--''--	--''--
78.	bunlu	6	--''--	ad
79.	bura	3	--''--	ad
80.	vallah	1	qeyri-türk	köməkçi söz

1	2	3	4	5
81.	var	1	türk	--''--
82.	var(maq)	10	--''--	fel
83.	vasil ol(maq)	2	qeyri-türk	--''--
84.	və	2	--''--	köməkçi söz
85.	vəqq	2	--''--	ad
86.	vəsiyyət et(mək)	1	qeyri-türk	fel
87.	ver(mək)	9	türk	--''--
88.	qavat	6	türk	ad
89.	qat(maq)	4	türk	fel
90.	qağır(maq)	3	türk	--''--
91.	Qadır	1	qeyri-türk	ad
92.	qaz	2	türk	--''--
93.	Qazan	56	--''--	--''--
94.	Qazlıq	4	--''--	--''--
95.	qaytaba	1	--''--	--''--
96.	qal(maq)	4	--''--	fel
97.	qalq(maq)	2	--''--	--''--
98.	qalğan	1	--''--	ad
99.	qan	10	--''--	ad
100.	qapı	1	--''--	--''--
101.	qara	10	--''--	--''--
102.	Qaraquc	4	--''--	--''--
103.	Qaragünə	4	--''--	--''--
104.	qarğu	1	--''--	--''--
105.	qardaş (qarındaş)	3	--''--	--''--
106.	qarşu	1	--''--	--''--
107.	qarşula(maq)	1	--''--	fel
108.	qaftan	1	--''--	ad
109.	qaç	1	--''--	köməkçi söz
110.	qaç(maq)	1	--''--	fel
111.	qaçan	1	--''--	ad
112.	qaçan	1	--''--	fel
113.	qəbul ol(maq)	1	qeyri-türk, türk	fel
114.	qədər	1	qeyri-türk	ad
115.	qiyamət	1	--''--	--''--
116.	qız	3	türk	--''--
117.	Qılbaş	12	--''--	--''--
118.	qılıc	3	--''--	--''--
119.	qılıçla(maq)	1	--''--	fel
120.	qıy(maq)	1	--''--	--''--
121.	qır(maq)	1	--''--	--''--
122.	qırq	2	--''--	ad

1	2	3	4	5
123.	qırım	5	--''--	--''--
124.	qıs(maq)	1	--''--	fel
125.	qo(maq)	5	--''--	--''--
126.	qoyun	2	--''--	ad
127.	qoltuq	1	--''--	ad
128.	Qonur(at)	1	--''--	--''--
129.	qoç	1	--''--	--''--
130.	qoca	1	--''--	--''--
131.	qoşun	1	--''--	--''--
132.	quyruq	2	--''--	--''--
133.	qunt	1	qeyri-türk	--''--
134.	qur(maq)	1	türk	fel
135.	qucaqla(maq)	1	--''--	--''--
136.	ğayət	1	qeyri-türk	köməkçi söz
137.	daim	1	--''--	ad
138.	də(mək)	56	türk	fel
139.	də	1	--''--	köməkçi söz
140.	dəvə	3	--''--	ad
141.	Dədəm-Qorqud	1	--''--	--''--
142.	dəkin	1	--''--	köməkçi söz
143.	dək	2	--''--	--''--
144.	dəl(mək)	1	--''--	fel
145.	dəm	1	--''--	köməkçi söz
146.	dəmür	1	--''--	ad
147.	dər(mək)	1	--''--	fel
148.	dəstmal	1	qeyri-türk	ad
149.	dəxi	8	türk	köməkçi söz
150.	di	1	--''--	--''--
151.	divan	4	qeyri-türk	ad
152.	didar	1	--''--	--''--
153.	dik(mək)	4	türk	fel
154.	dilə(mək)	1	--''--	--''--
155.	dost	2	qeyri-türk	ad
156.	dostlıq	2	qeyri-türk, türk	--''--
157.	dök(mək)	1	türk	fel
158.	dön(mək)	4	--''--	--''--
159.	Dönəbilməz Dülək Uran	1	--''--	ad
160.	da qıl(maq)	1	qeyri-türk, türk	fel
161.	düz	1	türk	ad
162.	düzül(mək)	1	--''--	fel
163.	dün	1	--''--	ad

1	2	3	4	5
164.	dünya	4	qeyri-türk	--"--
165.	dürt(mək)	1	türk	fel
166.	düşmək	2	--"--	--"--
167.	düşmən	8	qeyri-türk	ad
168.	düşmənlük	2	qeyri-türk, türk	--"--
169.	ev	10	türk	--"--
170.	ev-eşik	1	--"--	--"--
171.	eylə(mək)	3	--"--	fel
172.	eyü	1	--"--	ad
173.	el-gün	4	--"--	--"--
174.	ev(mək)	2	--"--	fel
175.	et(mək)	5	--"--	--"--
176.	eşit(mək)	3	--"--	fel
177.	ədavət	2	qeyri-türk	ad
178.	əksil(mək)	2	türk	fel
179.	əkşəş(mək)	1	--"--	--"--
180.	əkin	1	--"--	ad
181.	əl	8	--"--	--"--
182.	əlaqibət	1	qeyri-türk	köməkçi söz
183.	əlbəttə	1	qeyri-türk	köməkçi söz
184.	Əleyk	1	--"--	--"--
185.	əlli	1	türk	ad
186.	əlvasil	1	qeyri-türk	köməkçi söz
187.	Əmən	5	türk	ad
188.	əmma	2	qeyri-türk	köməkçi söz
189.	Ənsə qoca oqlı oğçı	1	türk	ad
190.	ər	2	--"--	--"--
191.	ərən	3	--"--	--"--
192.	ətmək	1	--"--	--"--
193.	əcəl	1	qeyri-türk	--"--
194.	zarlıq qıl(maq)	1	türk	fel
195.	zərrə	1	qeyri-türk	ad
196.	zindan	1	--"--	--"--
197.	iki	1	türk	--"--
198.	ilə	4	--"--	köməkçi söz
199.	iman	1	qeyri-türk	ad
200.	imiş	1	türk	köməkçi söz
201.	inaq	1	--"--	ad
202.	isə	2	--"--	köməkçi söz
203.	istə(mək)	1	--"--	fel
204.	ittifaq	1	qeyri-türk	ad
205.	iç(mək)	1	türk	fel

1	2	3	4	5
206.	İç Oğuz	3	--''--	ad
207.	iş	5	--''--	--''--
208.	işarət	1	qeyri-türk	--''--
209.	işdə	1	türk	köməkçi söz
210.	işuğ	1	--''--	ad
211.	ısmarla(maq)	1	türk	fel
212.	ya	2	qeyri-türk	köməkçi söz
213.	yaqa	1	türk	ad
214.	yağı	2	--''--	--''--
215.	yağma	1	--''--	--''--
216.	yağmala(maq)	8	--''--	fel
217.	yağma et(mək)	3	--''--	--''--
218.	yala(maq)	1	--''--	--''--
219.	yan	2	--''--	ad
220.	yarın	1	--''--	--''--
221.	yap(maq)	1	--''--	fel
222.	yaxşı	1	--''--	ad
223.	yaş	1	--''--	--''--
224.	ye(mək)	2	--''--	fel
225.	yeddi	1	--''--	ad
226.	yemək(k)-içmə(k)	2	--''--	--''--
227.	yer	8	--''--	--''--
228.	yetür(mək)	1	--''--	fel
229.	(kəlib) yetiş(mək)	1	--''--	--''--
230.	yiğit	8	--''--	ad
231.	yil(mək)	1	--''--	fel
232.	yığ(maq)	2	--''--	--''--
233.	yığnaq	5	--''--	ad
234.	yol	1	--''--	--''--
235.	yortma	1	--''--	--''--
236.	yuqarı	1	--''--	--''--
237.	yum	1	--''--	--''--
238.	yüz(say)	2	türk	ad
239.	yüz(üz)	2	--''--	--''--
240.	yüklə(mək)	1	--''--	fel
241.	kağıd	1	qeyri-türk	ad
242.	kerü	1	türk	--''--
243.	keç(mək)	3	--''--	fel
244.	kəlmə	1	qeyri-türk	ad
245.	kərəm et(mək)	1	qeyri-türk, türk	fel
246.	kəs(mək)	5	türk	--''--
247.	kəfən	1	qeyri-türk	ad

1	2	3	4	5
248.	ki	5	türk	köməkçi söz
249.	kim	2	--"---	--"---
250.	kimsə	1	--"---	ad
251.	kişi	2	--"---	--"---
252.	kişnə(mək)	2	--"---	fel
253.	kos	1	--"---	ad
254.	köks	1	--"---	--"---
255.	göndər	2	--"---	fel
256.	gey(mək)	5	--"---	--"---
257.	genə	1	--"---	köməkçi söz
258.	get(mək)	2	--"---	fel
259.	gecə	1	--"---	ad
260.	gəl(mək)	40	--"---	fel
261.	gəlimli-gedimli	1	--"---	ad
262.	gəlin	2	--"---	--"---
263.	gərək	1	--"---	köməkçi söz
264.	gətir(mək)	5	--"---	fel
265.	gizlə(mək)	1	--"---	--"---
266.	gir(mək)	4	türk	fel
267.	göz	2	--"---	ad
268.	gözət(mək)	1	--"---	fel
269.	kök(səma)	1	--"---	ad
270.	kök(rəng)	1	--"---	--"---
271.	göndər(mək)	2	--"---	fel
272.	gör(mək)	5	--"---	--"---
273.	görkli	2	--"---	ad
274.	göstər(mək)	1	--"---	fel
275.	götür(mək)	1	--"---	--"---
276.	güyəgü	1	--"---	ad
277.	gün	2	--"---	--"---
278.	günah	1	qeyri-türk	--"---
279.	gündüz	1	türk	--"---
280.	günlük	1	--"---	--"---
281.	meydan	1	qeyri-türk	--"---
282.	mən(bən)	28(1)	türk	ad
283.	mənrip(mək)	1	--"---	fel
284.	mərə	7	--"---	köməkçi söz
285.	məsləhət	1	qeyri-türk	ad
286.	Məhəmməd Müstafa	1	--"---	--"---
287.	möhtac	1	--"---	--"---
288.	muxannatlıq	1	qeyri-türk, türk	--"---
289.	müşəf	4	qeyri-türk	--"---

1	2	3	4	5
290.	müti	3	--''--	--''--
291.	namərd	5	--''--	--''--
292.	nemət	1	--''--	--''--
293.	neçün	3	türk	ad
294.	necə	1	türk	ad
295.	nə	6	--''--	--''--
296.	nəsnə	2	--''--	--''--
297.	niyə	3	--''--	--''--
298.	o (anlar, ana, anda, andan)	7	--''--	--''--
299.	oqumaq	1	--''--	fel
300.	oğlan	1	--''--	ad
301.	oğul	2	--''--	--''--
302.	Oğuz	2	--''--	--''--
303.	oda	4	--''--	--''--
304.	oyluq	2	--''--	--''--
305.	ol(əvəzlik)	4	--''--	--''--
306.	ol(maq)	42	--''--	fel
307.	otaq	4	--''--	ad
308.	otur(maq)	5	--''--	fel
309.	övrət	2	qeyri-türk	ad
310.	ökür-ökür	1	türk	--''--
311.	ökrən(mək)	1	--''--	fel
312.	öl(mək)	4	--''--	--''--
313.	ölüm	2	--''--	ad
314.	ölümlü	1	--''--	--''--
315.	öp(mək)	1	--''--	fel
316.	ört(mək)	1	--''--	--''--
317.	öt(mək)	2	--''--	--''--
318.	padşah	2	qeyri-türk	ad
319.	parə	1	--''--	--''--
320.	parələ(mək)	2	qeyri-türk, türk	fel
321.	polad	1	türk	ad
322.	saqal	4	türk	ad
323.	sağ(salamat)	4	--''--	--''--
324.	sağ(tərəf)	1	--''--	--''--
325.	sal(maq)	4	--''--	fel
326.	sarı(maq)	1	--''--	--''--
327.	sarıq	1	--''--	ad
328.	səbəb	1	qeyri-türk	--''--
329.	sələm	6	--''--	--''--
330.	sən	24	türk	--''--
331.	səxt	1	qeyri-türk	--''--

1	2	3	4	5
332.	siz	6	türk	--''--
333.	sına(maq)	--''--	fel	
334.	soyla(maq)	6	--''--	--''--
335.	son	1	--''--	ad
336.	sonra	1	--''--	köməkçi söz
337.	söylə(mək)	1	--''--	fel
338.	su	1	--''--	ad
339.	susa(maq)	1	--''--	fel
340.	suç	3	--''--	ad
341.	sükü	2	--''--	--''--
342.	tabut	1	qeyri-türk	--''--
343.	tavul	1	türk	--''--
344.	tağıl(maq)	1	--''--	fel
345.	tağı	10	--''--	ad
346.	tal	1	--''--	--''--
347.	tart(maq)	1	--''--	fel
348.	Taş Oğuz	17	--''--	ad
349.	tez	1	türk	ad
350.	təp(mək)	1	--''--	fel
351.	Tərs Uzamış	1	--''--	ad
352.	tısra	1	--''--	--''--
353.	toyla(maq)	1	--''--	fel
354.	toyum ol(maq)	1	--''--	--''--
355.	top	1	--''--	ad
356.	tuy(maq)	1	--''--	fel
357.	tutam	2	--''--	ad
358.	uz	2	türk	--''--
359.	uzun	1	--''--	--''--
360.	ur(maq)	5	--''--	fel
361.	uru	1	--''--	ad
362.	uçmaq	1	--''--	--''--
363.	uc	2	--''--	--''--
364.	ucundan	1	--''--	köməkçi söz
365.	üzər	5	--''--	--''--
366.	üst	1	--''--	ad
367.	üç	1	--''--	--''--
368.	üç Oq	1	--''--	--''--
369.	fəni	1	qeyri-türk	--''--
370.	xan	10	türk	--''--
371.	xeyir	1	qeyri-türk	--''--
372.	xəbər	3	--''--	--''--
373.	xələtlə(mək)	1	qeyri-türk, türk	fel

1	2	3	4	5
374.	xoş	3	qeyri-türk	ad
375.	haqla(maq)	1	qeyri-türk, türk	fel
376.	hey	1	türk	köməkçi söz
377.	hə	1	--"--	--"--
378.	həb(həp)	10	--"--	--"--
379.	həqq	3	qeyri-türk	ad
380.	həlal	1	--"--	--"--
381.	həlal et(mək)	1	qeyri-türk, türk	fel
382.	həm	2	qeyri-türk	köməkçi söz
383.	həmin	1	--"--	ad
384.	həmişə	1	--"--	--"--
385.	hər	2	--"--	köməkçi söz
386.	hərzə-mərzə	1	--"--	ad
387.	çadır	3	--"--	--"--
388.	çağır(maq)	1	türk	fel
389.	çal(maq)	4	--"--	--"--
390.	çap(maq)	5	--"--	--"--
391.	çevir(mək)	1	--"--	--"--
392.	çəkmək	2	--"--	--"--
393.	çəmən	1	qeyri-türk	ad
394.	çəri	1	türk	--"--
395.	çiq(maq)	3	türk	fel
396.	çiqar(maq)	2	--"--	--"--
397.	çoq	5	--"--	ad
398.	çün	1	qeyri-türk	köməkçi söz
399.	cavab	1	--"--	ad
400.	çəbbəxana	1	--"--	--"--
401.	cəmi	3	--"--	--"--
402.	cübbə	1	--"--	--"--
403.	cümlə	1	qeyri-türk	köməkçi söz
404.	şadlıq	1	qeyri-türk, türk	ad
405.	şivən qop(maq)	1	--"--	fel
406.	pod	1	türk	ad

“Kitabi-Dədə Qorqud”un leksikasının (hesablama XII boyun materialı əsasında aparılır) təxminən 75%-i qədim türk dilindəki (qədim türk yazılı abidələrinin dili nəzərdə tutulur) ilə eynidir; bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan ədəbi

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində terminoloji məzmunlu leksika ümumişlək leksikadan müəyyən qədər ayrılmışdır: təsərrüfat leksikası, hərbi terminologiya, dini leksika və s. Bu cür diferensiallıq abidənin dilinin mükəmməlliyini göstərir.

Təsərrüfat leksikası: *qoyun, quzu, keçi, toğlı, dəvə, süd, penir, qaymaq, ağayıl, ev, otaq, ətmək, un, ələk, dəgirmən, tauq, qatır, karvan, qızıl, gümüş* və s.

Hərbi terminologiya: *oq, yay, qıhc, çəri, alay, tuğulğa, yağı, casus, ordu, təp(mək)* və s.

Dini leksika: *Allah, Tanrı, qəza, əcəl, vədə, Quran, Məkkə, sağış günü* və s.

Şübhəsiz, xalqın tarixi mövcudluğunu bütün sahələri, tərəfləri ilə əks etdirməsi abidənin dilində də ifadə olunur və bu mənada “Kitabi-Dədə Qorqud” universal məzmunlu bir abidədir.

“Kitab”ın onomastikası onun lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini təşkil edir və ümumiyyətlə, lüğət tərkibi üçün səciyyəvi olan türk mənşəlilik keyfiyyəti abidənin onomastikasına da aiddir:

Atroponimlər – *Qam Ğan oğlu xan Bayındır, Dərsə xan, Ulaş oğlu Salur Qazan, Qıyan Səlcuq oğlu Dəli Tondaz, Qaragünə oğlu Qarabudaq, At ağuzlu Aruz qoca, Qaraca Çoban, Uruz bəg, İlək qoca oğlu Sarı Qalmaş, Bamsı Beyrək, Qazlıq qoca oğlu bəg Yegnək, Bügdüz Əmən, Baybörə bəg, Baybican bəg* və s.

Toponimlər – *Oğuz (İç Oğuz – Dış Oğuz), Qazlıq dağı, Gögçə gölü, Qara dağ, Gürcüstan ağzı, Dəmir qapı Dərbənd, Aqsaqa qalası, Ağcaqala, Başı açıq, Qan Abqaza, Qaradərə* və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un poetik enerjisi onun leksikasında – söz və ifadə obrazlarında da əks olunur;

burada lüğəvi vahidin müstəqim mənası ilə məcazi mənası arasında sərhəd qoymaq bir sıra hallarda, ümumiyyətlə mümkün deyil, şübhəsiz, həmin cəhət dövrün təfəkkür mədəniyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Məsələn, *ulaşuban sular taşsa* ifadəsindəki ulaş(maq) sözünün semantik strukturunda “müstəqimlik” normativliyi ilə “məcazilik” məqamını ayırmaq olduqca müşkül məsələdir, halbuki taş(maq) prinsip etibarilə, müstəqim mənada işlənmişdir. Qanlı suyumun taşqını ifadəsində taşqın sözü artıq obrazlıdır... Və hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, “Kitab”ın söz-obrazları, adətən təbiətlə (təbii olanla) insan (bəşəri olan) xüsusiyyətlərinin müqayisəsinə əsaslanır, həmin müqayisədən çıxır və poetik normativlik qazanır; məsələn:

dövlətlü oğul – ocağın közi

ata adını yürütməyən xoyrad oğul $\left\{ \begin{array}{l} \text{at yeməyən acı ot} \\ \text{adam içməyən acı su} \end{array} \right.$

oğul $\left\{ \begin{array}{l} \text{dünlüğü altun ban evimin qəbzəsi} \\ \text{qaza bənzər qızımın-gəlinimün çiçəgi və s.} \end{array} \right.$

“Kitab”da sözün estetik məzmunu, görünür, epik təfəkkür üçün tamamilə xarakterik olaraq epitetlərdə (onun ən müxtəlif formalarında) fətləşir, lakin bir daha qeyd etməyə ehtiyac var ki, adətən bu və ya digər təyinin məhz epitet kimi qavranılması bizim müasir təsəvvürümüzlə şərtlənir. Digər tərəfdən, abidənin dilində təyin “mütləqliy”i, yaxud “mütləq təyinlilik” özünü göstərir – elə bir anlayış yoxdur ki, sözün geniş mənasında təyinlənməsin, hətta xüsusi adlar belə mütləq təyinlə

işlənir: *Çaya çalmalı, çal qaraquş ərdəmlü, qurqurama quşaqı, qulağı altun kübəli, Qalın Oğuz bəglərini bir-bir atından yıqıcı, Qazlıq qoca oğlu bəg Yəgnəg...*

Müşahidələr göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilindəki bütün əsas anlayışların sabit təyinləri mövcuddur; məsələn:

q ı l ı c – qara polat uz qıhc
y a y – ağ tozluca qatı yay
a n a – ağ birçəklü ana
b a b a – ağ saqqallu baba
k a f ə r – yeddi bin qaftamnın ardı yirtıxlu, yarımmdan
qara saçlu, sası dinlü, din düşməni alaca atlu
kafər və s.

Müraciət məqamında təyinlər xüsusilə funksionaldır:

Alan-alçaq həva yerdən gələn a r ğ ı ş ,
Bəg babamın, qadın anamın soğatı a r ğ ı ş ,
Ayağı uzun şahbaz ata binən a r ğ ı ş ,
Ünim anla, sözümlə dinlə, a r ğ ı ş !
Qalın Oğuz içində Ulaş oğlu S a l u r Q a z a n ı
Sorar olsam, sağımı, a r ğ ı ş ?
Qıyan Səlcük oğh Dəlül Tondaz
Sorar olsam, sağımı, a r ğ ı ş ?
Ağ saqqallu babamı, ağ bürçəklü anamı
Sorar olsam, sağımı, arğış?
Göz açuban gördügim, könullə sevdigim
Baybican qızı Baniçiçək evdəmi, a r ğ ı ş ,
yoxsa, gordamı, a r ğ ı ş ?

Göründüyü kimi, burada kimə müraciət olunduğu

bilavasitə məlumdur (arğış), xüsusi hallarda isə ancaq təyinlər sadalanır:

*Alar sabah sapa yerdə dikiləndə ağ ban evli,
Atlasda yapılanda gög sayvanlu,
Tavla-tavla çəkiləndə şahbaz atlu,
Çağıruban dad verəndə yol çavuşlu,
Yıqandığında yağ dökülən bol nemətlü!
Qalmış yigit arxası! Bizə miskin umudu!
Bayandır xanın göyğüsü! Tülü quşun yavrısı!
Türküstanın dirəgi!..*

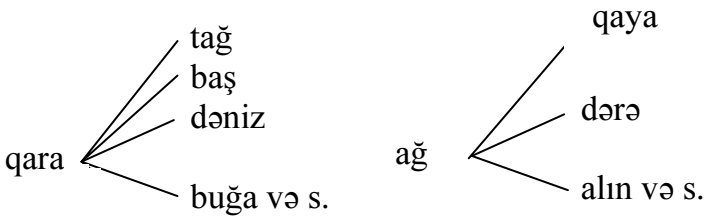
Burada isə kimə müraciət olunduğu bilavasitə məlum deyil (yəni müraciət kontekstində kiminsə adı çəkilmir), ancaq bütün bu əlamətlər Qazan xana mənsubdur. “Kitab”da əşyalar kimi qəhrəmanlar da ancaq və ancaq onlara məxsus olan sabit təyinlərlə xatırladılırlar.

Artıq qeyd olunduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”un leksik poetikasında təbiilik olduqca güclüdür: *acı yaş; qanlı-qanlı su, qarğu kibi qara saç, güz alması kibi al yanaq; qaza bənzər qızumun-gəlinimin çiçəgi, qulunım oğul, dənəcə böyümüşən, köşəkəcə əqlin yoq, dənəcə böyümüşən, qarıca beynin yoq, qara dəniz kibi yayqanıb gələn, aqındılı görkli sular qarısı, qara taşmaz, ağ yıldının olub şaqı-rayım, ağzın qurusun, dilin cürüsün* və s. həmin təbiilik, poetika üzrə mütəxəssislərin demək olar ki, hamısının təkrar etdiyi kimi tipoloji hadisədir və qədim poetik təfəkkür üçün xarakterikdir.

“Kitab”ın dilinin leksik obrazlılığını xarakterizə edən təbiilik eyni dərəcədə onun frazeologiyasına da aiddir: *ağ çıxarıb qara (tonlar) geymək, xəbər gətirmək, göz açub*

görmək, könül verib sevmək, ayağına düşmək, diz çökmək, qılıc çalmaq, boynına almaq, sözün sımaq, at salmaq, at təpmək, saka yer gözətmək, toquzunu bir yerinə saydırmaq, sayru düşmək, canını almaq, xoş gəlmək, bir yasdıqda baş qoymaq, əlində qalmaq və s.

Qədim nitq tipologiyasına uyğun olaraq “Kitab”ın dilində çoxmənalılıq zəifdir, təbii məna standartlığı özünü göstərir; məsələn, **qara** və **ağ** sözlərinin müxtəlif məna kontekstlərində işlənməsi kimi:

Şübhəsiz, burada **qara** və **ağ** sözlərinin kontekstual məna fərqləri mövcuddur, lakin bütün bu məna fərqləri diferensiasiya deyil, inteqrasiya faktıdır, yəni heç cür güman etmək mümkün deyil ki, həmin fərqlər, nəticə etibarilə, **qara** və **ağ** sözlərinin semantik strukturunu mürəkkəbləşdirir, belə bir “mürəkkəblilik” yoxdur, əksinə, yekcinslik, hətta neytrallıq və məna “şəffaflığı” mövcuddur.

“Kitab”ın dilində mücərrədlik zəifdir və buna uyğun olaraq mücərrəd leksika məhduddur, konkret anlayışları bildirən sözlər maksimum üstünlüyə malikdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un fonetik və leksik norması kimi qrammatik norması da təşəkkül dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin ümumi normatik keyfiyyətini əks etdirir, lakin tamamilə təbii olaraq, abidənin qrammatikasında normalı-

lıq onun fonetikasi və leksikasındakından daha güclüdür. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, xüsusilə aqqlütinativ quruluşa malik dillərdə birinci növbədə qrammatik norma müəyyənləşir və qrammatik normalılıq fonetik və leksik normalılığa ya bilavasitə, ya da bilavasitə təsir göstərir.

Ümumi qrammatik kateqoriyalar “Kitab”ın dilində sabit ifadə formalarına malikdir.

Hal kateqoriyası – 1) adlıq hal: *Qazan halalını tanıyamadı; Təkur alındı kafər qaçdı;* 2) yiyəlik hal: *Qazanın bəgləri həb yetdi; anun ardınca, görəlim kimlər yetdi; Bir quru çayın üzərinə bir köpri yapdırmışdı;* 3) yönlük hal: *Şökli Məlikə həvalə oldu; Alaca qapın yer üzərinə döndi;* 4) təsirlik hal: *Boyu uzun Burla xatun oğlancuğunu andı; Xan qızı həlalını tanımayan gözünlü olmuş;* 5) yerlik hal: *Dərələrdə kafərə qırğun girdi; Axır zəmanda xanlıq gerü-qayıya dəgə...* 6) çıxışlıq hal: *...Bayat boyından Qorqut ata diyərlər bir ər qopdı; Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz* və s.

Göründüyü kimi, istər qrammatik, istərsə də məkani hallar diferensial keyfiyyətində təzahür edir və hal kateqoriyası “Kitab”ın dilində prinsip etibarilə məhz yuxarıdakı formalardan ibarətdir – bununla belə, türkoloji ədəbiyyatda alət halı, yaxud instrumental hal adlandırılan formaya da abidənin dilində təsadüf olunur: *Bir yazın, bir güzin buğayla buğrayı savaşırdırlardı...* Məsələ burasındadır ki, həmin hal forması elə “Kitab”ın dilində də təxminən müasir Azərbaycan dilindəki arxaiklik səviyyəsindədir.

Hal kateqoriyasındakı normativ diferensiallıq məkani hallarda bəzən “sinonimlik”lə müşayiət olunur – hallar biri

digərinin “yerində” işlənir; məsələn: ...*Oğlanı iki talusunun arasında urub çıxdı, yıxdı; Qara yerin üstünə ağ ban evin dikdirmişdi* və s. Birinci misalda yerlik hal forması çıxışlıq hal məzmununda, ikinci misalda isə yönlük hal forması yerlik hal məzmununda işlənmişdir.

Yiyəlik və təsirlik hallar həm yuxarıdakı nümunələrdə olduğu kimi müəyyən, həm də qeyri-müəyyən formalarda təzahür edir – “Kitab”ın dilində qeyri-müəyyən formalar kifayət qədər işlənmə tezliyinə malikdir: yiyəlik hal – *Dərsə xan istədi kim, oğlancüğ üstünə körəlib düşəydi; Ağ saqqallu baban yeri uçmaq olsun; təsirlik hal: Av avladılar, quş quşladılar; ...Oğlumm at səgirdişin, qılıc çalışın, oq atışın görəyim* və s.

Mənsubiyyət kateqoriyası – I şəxs: ...*başım baxtı, evim taxtı; Qara başım qurban olsun bugün sana; Qazan bəkdə bir heyfimiz qalı* və s.

II şəxs: *Sənin də içində nişanlın varsa, yigit, degil mana; həq yandıran cırağın yana tursun; Qazan bəgün xatını qanğınızdır* və s.

III şəxs: *Məkkə ilə Mədinənin qapusu ağac; Çobanın üçyaşar tana dərisindən sapanın ayasıydı, üç keçi tüyündən sapanının qollarıydı* və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində xəbərlik kateqoriyası da mənsubiyyət kateqoriyası kimi, ümumiyyətlə diferensial keyfiyyətdə çıxış edir və həm məzmunca, həm də formaca normativliyə malikdir: *Baybörə bəg oğlu Bamsı Beyrək dedikləri mənəm; Əmma mən Banı-çiçəgin dadısıyam; Biz Qazana düşmənisiz; Sən qarındaşısan, sən var; Götür, bu, ismarladuğın nəsnədir* və s.

Kəmiyyət kateqoriyası, ümumi qayda üzrə, *-lar, -lər* şəkilçisi ilə ifadə olunur: *Bir-iki demədi, kafərlərə qılıc urdı. Baş qalduran kafərləri öldürdi, cəza eylədi.*

Bazırğanların *malını qurtardı*.

Leksik-qrammatik söz qruplarının diferensiasiya – inkişaf səviyyəsinə görə də “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili tamamilə normativdir; isim, sifət, say, əvəzlik, fel və zərf kimi leksik-qrammatik söz qruplarına (əsas nitq hissələrinə) məxsus ümumi (artıq bu barədə bəhs olundu) və xüsusi kateqorial əlamətlər müəyyənləşmişdir.

Sadə (motivlənməmiş) isimlər düzəltmə, xüsusilə mürəkkəb (motivlənməmiş) isimlər nisbətən müqayisədəilməz dərəcədə böyük işlənmə tezliyinə malikdir, məsələn: *boy, baş, mal, su, düşmən, top, qılıç, yol, yaz, üyən, qadın, oğul, tağ, qul, qəza, qövm, ocaq və s. Bununla belə, düzəltmə isimlərin müxtəlif formalarının tarixi-tipoloji sabitliyi də diqqəti cəlb edir: bilici, xanlıq, təkəbbürlük, güyəgü, qırım, otlaq, yaşmaq və s. həmin xüsusiyyət mürəkkəb isimlərə də aiddir: qaravaş, ata-ana, üz-göz, bəglərbəgi və s.*

“Kitab”ın dilinə məxsus əlamət həssaslığı sifətlərin leksik-qrammatik ifadə imkanlarının genişliyini şərtləndirir.

Sadə sifətlər: *qara yer, ala sayvan, al şərab, ağ əllər, qonur at, yaxşı savaş, ağır buqağ, ulu dərgah, fani dünya, küfr söz və s.*; düzəltmə sifətlər: *yorğun at, görklü baş, güclü bel, qıyma göz, dövlətlü oğul, qanlı su və s.*; mürəkkəb sifətlər: *ağ-boz at, ağyüzlü, ala gözlü gəlin; altun başlu ban evlər və s.*

Sifətlərin modallıq xüsusiyyətləri müxtəlif formalarla fəlaklaşır və rəngarəng dərəcə əlamətləri meydana çıxır; qeyd etmək lazımdır ki, bəzi dərəcə əlamətlərini konkret olaraq azaltma, çoxaltma, yaxud şiddətləndirmə deyə “işarələmək” mümkün deyil – həmin hallarda modallıq qeyri-diferensial şəkildə təzahür edir. Bu baxımdan H.Mirzəzadənin aşağıdakı fikrinin dəqiqləşdirilməyə

ehtiyacı var; müəllif yazır: “Şiddətləndirmə dərəcəsi müxtəlif nitq hissələrindən (əsasən sifət, qismən də isim, say) ibarət olan iki eyni sözün təkrarı ilə düzəlir. Eyni kökdən olan sözlərin təkrarı ilə düzəlmiş mürəkkəb söz bu və ya digər ismin əvvəlinə gələrək, onun keyfiyyətə tamlığını ifadə edir.

Müasir canlı danışıq dili üçün səciyyəvi olan bu cəhətə “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində, eləcə də orta əsrlərin ədəbi-bədii dilində tez-tez təsadüf edilir; məsələn: *Böyük-böyük suların körpüsü ağac. Qara-qara dənizlərin gəmisini ağac. Quru-quru çaylara suçu saldım... Qıyma-qıyma ağ ətindən çəkin qara qovurma bişirin*”¹.

Birincisi, son misalda *qıyma-qıyma* nəinki sifətin şiddətləndirmə dərəcəsi deyil, ümumiyyətlə sifət deyil – tərzi-hərəkət zərfidir. İkincisi, *böyük-böyük, qara-qara, quru-quru* qrammatik şiddətləndirmə deyil, leksik-semantik şiddətləndirmədir və təsadüfi saymaq olmaz ki, bu tipli təkrar sifətlərdən sonra isim mütləq cəmdə olur, bir növ, burada biz poetik məzmunlu hadisə ilə qarşılaşırıq. Aşağıdakı hallarda isə söhbət məhz leksik-qrammatik kateqoriya kimi sifəti dərəcələrindən gedə bilər: *Mərə, nə heybətli qocasan! Ağca burclu hasarlarda tutulaydın, oğul. Alca qanın yer yüzünə tökəyinmi? Qaracıq ağ birçəklü anamı bozlatmışsan. Atamdan yegrək qayın ata, Anamdan yegrək qayın ana!” Oğlanın qırq gündə yarası önəldi, sapasaq oldu və s.*

Leksik-qrammatik söz qrupu kimi saylar “Kitab”ın dilində müəyyən inkişaf səviyyəsi ilə diqqəti cəlb edir. Xüsusilə miqdar sayları böyük işlənmə tezliyinə və funksional imkanlara malikdir; məsələn:

“Baybörə bəgin oğlanuğu Beyrək Baybican bəgin

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, səh. 95.

qızın aldı. Ağban evinə, ağ otağına gerü döndü. Düğüna başladı. Bu qırq yigidin bir qaçına xan Qazan, bir qaçına Bayındır xan qızlar verdilər. Beyrək dəxi yedi qız qarındaşını yedi yigidə verdi. Qırq yerdə otaq dikdi. Otuz doqquz qız “tale”lü taleinə birər ox atdı. Otuz toquz yigit oxının ardınca getdi. Qırq gün qırq gecə toydüğün eylədilər. Beyrəg yigitlərilə murad verdi, murad aldı”.

Sıra sayları az işlənir, bununla belə tamamilə normativdir:

“...Oğlanın anası əmcəkin bir sıqdı, südi gəlmədi. İki sıqdı, südi gəlmədi. Üçüncidə kəndüyə zərb eylədi, qanı toldı. Sıqdı, südlə qan qarışığı gəldi”.

Burada sıra sayının işlənməsi üçün təbii kontekst mövcuddur.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində əvəzliyin, demək olar ki, bütün növləri işlənir:

I. Şəxs əvəzlilikləri: *Gələn kafər mənimdir, mən varayım. Bənim də içində binədim var... Mərə, sən səni bilirsən. Ol öylə adam degildir kim, sana göriüə. Əmma bizim bir bəgümüz oğlu vardır. Mən avçı degilim, bəg oğlu bəgəm, həp sizə – dedi. Anları dəxi əcəl aldı, yergizlədi.*

II. İşarə əvəzlilikləri: *Ol namərdlər dəxi bir yerdə qonmuşlardı. Şol qoyunları dəxi götürsək, Qazanulu heyf edərdik. Bən bu suyla xəbərləşim. Oğlan böylə digəc bildir-bildir gözinin yaşı rəvan oldu. Elə olsa, sultanın, Qaraca çoban sapan çatlatdı və s.*

III. Sual əvəzlilikləri: *Görürmisin, Dirsə xan, nələr oldı?! ...Ordin üstinə kimi qorsan? Altundağı alaca atı nə ögərsən? Bu qaçan xəbər versə gərək? Qazana necə heyf eyləmək gərək. Bilmədik qanğısıdır. Qanı dedigim bəg arənlər? və s.*

İsim, sifət, say və əvəzliliklərin, ümumiyyətlə, adların “Kitabi-Dədə Qorqud”da leksik-qrammatik inkişaf səviyyəsi belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycan ədəbi dili ilk təşəkkül dövründə iltisafı dil tipologiyasının bütün keyfiyyətini əks etdirir. Həmin keyfiyyət özünü “Kitab”ın dilindəki fellərdə göstərir.

Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, “Kitab”da fellər böyük işlənmə tezliyi ilə diqqəti cəlb edir; bu, abidənin intonasiyası və başlıcası, bədii məzmunundan irəli gəlir – güclü dinamizm, hərəkət intensivliyi “Kitabi-Dədə Qorqud”un əsas keyfiyyətlərindəndir. Məsələn, aşağıdakı parçaya diqqət yetirək:

“Tan ötdi, gün toğdı. Beyrəgin atası-anası baqdı, gördi kim, gərdək görünməz olmuş. Ah etdilər, əqləri başlarından getdi. Gördilər kim, uçarda quzğun qalmış, tazı tolaşmış yurtda qalmış. Gərdəku paralanmış, naib şəhid olmuş. Beyrəgin babası qaba sarıq götürüb yerə çaldı. Tartdı, yaqasın yırtıdı. “Oğul! Oğul! deyübən yügirdi, zarlıq qıldı. Ağ bircəklü anası buldır-buldır ağladı, gözünün yaşın dökdi, acı tırnaq ağ yüzinə aldı çaldı. Al yanağın tartdı, qarğu kibi qara saçını yoldı. Ağlayıbanı-sıqlayıbanı evinə gəldi”.

Göründüyü kimi, fellər mətnə digər leksik-qrammatik söz qrupları – nitq hissələri ilə müqayisədə böyük kəmiyyət üstünlüyünə malikdir və qeyd etmək lazımdır ki, “Kitab”ın istənilən parçasını götürsək, eyni vəziyyəti görürük. Ümumiyyətlə, “fel” başqa nitq hissələrinə nisbətən həm kəmiyyətə zəngin, həm də məna və məzmun etibarilə çoxcəhətlidir. Bu kateqoriyanın əsas bir xüsusiyyəti də odur ki, o, bir sıra qrammatik mənaları öz daxilində toplu halda saxlayır. Yəni hər bir sadə felin daxilində zaman, növ, forma, şəxs, kəmiyyət, tərz anlayışları kompleks

şəklində öz ifadəsini tapır”¹. Felə məxsus həmin anlayışlar “Kitab”ın dilində tam keyfiyyətdə faktdaşır.

Felin quruluşca növləri içərisində sadə fellər əksəriyyət təşkil edir: Ol qırq namərd *aydırlar. Vardılar. Dərsə xan istədi* kim... Fani dünya yenə *qaldı. Əlini şeşdilər* və s.

Düzəltmə fellər: Ağır xəzinəsini, bol aqçasını *yaqmaladılar. Qazan kafərə çağırub soylamış, görəlim, nə soylamış. Atın qamcıladi... Baniçiçək yaşmağlandı... və s.*

Mürəkkəb və ya tərkibi fellər: Sevindilər, *şad oldular. Bazırğanlar yaraq gördilər. Allaha şükür eylədi. Adaklusun ana verər oldular. Dəlü ozan gəldi, baş endirdi, bağır basdı, salam verdi* və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində felin bütün mümkün formaları müəyyənləşmişdir:

Əmr forması – Ağ yeləklü ötkün oxın mana *vergil, köksündən ər sancayım* sənin üçün! *Gəlsün, bizi Qazanla barışdırsun. Deyəlüm, gətirəlüm, bizə məti olursa, xoş! Olmaz isə bən saqqalını tutayın siz qılıc aşurun, parələn! Aradan Beyrəgi götürəlüm. Bəri gəlgil başım baxtı, evim taxtı!* və s.

Xəbər forması – Qalqub “Xoş qal!” *deyüb getdi. Qonur atım yorultmuşam* sənin üçün. Məgər sənin ağan yox olubdur, Yürəginə qaynar yağlar *qoyulubdur?* Mərə qız *nə ağlarsan, bozlarsan...* Aruz mana bu işi edəcəgin bilsəydim Qaraqucda Qazlıq atuma *binərdim. Əgni bərk dəmür tonım geyərdim...* Mərə, mən bu dəvəni burnuna yapışcaq, ol qız sözilə *yapışdı – deərlər. Qazana mən asi olmazam* və s.

Arzu forması – Ya *varmıyam, ya gələm, ya gəlməyəm. Ya qara buğanın köksi altında qalam, və ya buğanın buynuzında ilişəm. Sağəsən varub gələsən* və s.

¹ H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, səh. 125.

Vacib forması – Baba, bu sözi sən mana *diməmək gərək idin*. Çünki dedin, əlbətdə, *varsam gərək*. Mərə kafər, kimün nəsi *olsa gərək!*

Şərt forması – Kimə baqsa, eşqilə oda yaqar!

Fel formalarındaki diferensial müəyyənlik və tarixi normativlik eynilə fel növlərinə də aiddir:

Məlum növ – *Basdı, boğazladı. Vardılar, aslanı cıqardılar, meydana götürdilər.*

Məchul növ – Yerli qara tağların *yıqılmasun*. Kölgəlicə qaba ağacın *kəsilməsin!*... Əzəldən *yazılmasa*, qul başına qəza gəlməz.

Qayıdış növ – “Bazırğanlar gəldi” deyü babası *sevindi*. Ol öylə adam degildir kim, sana *görinə*.

Qarşılıq növ – *Ağlaşdılar. Savaşmadın-uruşmadın* alı verəyim, döngil gerü! Oğuz bəyləri bunu görəcək ələlə çaldılar, *gülüşdilər*.

İcbar növ – Ala çadırın yer yüzinə *dikdirgil!* Göl kimi qımız *sağdırdı*. Oğlançuğunu dayələrə verdi, *saqlatdı* və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində felin təsriflənməyən formaları da intensiv işlənir və abidənin poetik məzmunundakı ümumi hərəkiliyi qüvvətləndirir:

Feli sifətlər – *Çala bilən* yigidə oqlat qılıcdan bir çomaq yeg! *At yemiyən* acı sular sızınca sızmasa yeg! *Qaçar* geyiglərinə qarğamağıl... *Gələn* xırsuzları qorqudan!.. Qanı dedigim bəg ərənlər? *Allah verən* umudun üzülməsin və s.

Feli bağlamalar – *Çaparkən* ağ-boz atın büdrəməsün, *Çalışanda* qara polat uz qılıcın gödəlməsün. *Qalqubam* yerindən urı turdın. *Yaralanub* Qazlıq atımdan enməyincə... *Qolbud olub* yer üstünə düşməyincə... Dizin basub oturanda həlal görkli... və s.

Məsdərlər – *Tomağım* yoq qırq namərdə!.. Oynamağa

başladı. Zira *ağlamaqdan* gözləri görməz olmuş idi və s.

Leksik-qrammatik söz qrupu kimi zərf “Kitab”ın dilində normativ keyfiyyətdə təzahür edir:

Tərzi-hərəkət zərfi – Bayburd hasarına *çapar* yetdilər. Gumbur-gumbur nəqaralar döğildi. Anları *sağ* və *əsən* gördi. Qazan sağına baqdı, *qas-qas güldi*. Uruz xub söylədi. *Qafillüçə* görklü başın kəsin. Keçməyinindən *dögə-dögə* qırq aqça alurdi.

Zaman zərfi – *Qara polat uz qılıcım saqlardım* bugün için Dünlə *kərvan keçdigin turğay bilür*.

Yer zərfi – İləri *gəldi*. Bəri *gəlgil, arslanım oğul!* *Qazan* gerü *döndi*.

Əsas nitq hissələrinin (leksik-qrammatik söz qruplarının) normativliyi abidənin dilində köməkçi nitq hissələrinin tarixi normativliyi ilə müşayiət olunur və möhkəmləndirilir. Köməkçi nitq hissələrinin – qoşma, bağlayıcı və ədatların, demək olar ki, mühüm formaları və ən mühüm sintaktik funksiyaları “Kitab”da öz realizasiyasını tapmışdır:

Qoşma – *Qazanın üzərinə yigirmi beş bəgini səhid etdilər. Dinin için. Qazan bəg, yedi yaşında bir qızçığını ölmüşdir, kərəm eylə, ana binmə. İt kibi gu-gu edən çərkəz xırslı... Qazana qarşu gəlib əlin öpdilər... Qızı andan sonra verələüm... Toquz bazlamac ilən bir küvdək yoğurd gəvəzlər. Ocağına buncılayın övrət gəlməsün* və s.¹

Bağlayıcı – *Gələnlər bildi kim, bunlar Oğuz ərənlərindəndir, yegrəgi budur ki, bunda qırılavuz. Vay, sənin əliündən nə yer yüzində dirimiz və nə yer altında ölümüz qurtulmuş! Arıq olsa, qulağın dələrdi, avda bəllü*

¹ «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində «qoşmasızlıq» da müəyyən məqamlarda özünü göstərir və bu, «Kitab»ın tarixiliyini əks etdirir. Boz atlu Xızır mana gəldi.

olsun deyü, əmma semüz olma boğazlardı və s.

Ədat – *Gəlün bunı öldürəlim. Emdi, Qazan bəg, di bizi ög!.. Dirligit yer altında mı xoşdur, yoxsa yer yüzində mi xoşdur! Məgər bir qoca babam, bir qarı anam var. Ya pəs sən nə eyləməklüqdasan? və s.*

Tədqiqatçılar “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində modal sözlərin az işləndiyini qeyd edirlər¹. Həqiqətən də bu cürdür, lakin “Kitab”da aşağıdakı tipli modal sözlərə hər halda təsadüf olunur: *Vallah, billah*, torğu yolu görər ikən əgri yoldan gəlməyeyin.

Nidaların funksional xüsusiyyətləri barədə ayrıca danışmağa ehtiyac duyulur; həmin nitq hissəsi abidənin dilində rəngarəng ifadə imkanları ilə maraq doğurur: “*Hı! demədim başlar kəsən cəlladı olur. Ah, noleydi, bu öleydi... Hay, Dirsə xan, bana qəzəb etmə! Görərmisən ay oğul, nələr oldı? Qadir tənri səni namərdə möhtac eyləməsün xanım, hey!.. Mərə, bazırkanlar, çoqmı istədim?! Ya, nə məsləhətə gəldin, yigit? Vay, bəgim qartaş! A bəg baba!*

Eyni funksionallıq təqlidi sözlərə və təqlidi sözlər əsasında yaranmış düzəltmə vahidlərə də aiddir; məsələn: *Qazan bəg əlin əlinə çaldı, qas-qas güldi. Gumbır-gumbır tavıllar çalındı. Qaranqu axşam olanda vaf-vaf ürən! Baya mırlardı, şimdi xırlamağa başladı. Gedərkən ərəbə qıçırdısından Qazan oyandı və s.*

“Kitabi-Dədə Qorqud”un morfoloji quruluşundakı normativlik abidənin dilinin sintaktik normativliyini şərtləndirir. Ümumiyyətlə, morfolojiya ilə sintaksis

¹ T.Hacıyev. Modal sözlər – Bax: H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, səh. 247.

arasında bilavasitə tarixi-tipoloji əlaqə mövcuddur¹ ki, xüsusilə türk aqqlütinasiyasında bu əlaqə daha sıx şəkildə özünü göstərir².

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dili üzərində ilk qiymətli monoqrafik tədqiqatın müəllifi, mərhum professor Ə.Dəmirçizadə göstərir ki, dastanların sintaksisində müasir Azərbaycan dilindən fərqli elə bir xüsusiyyətə təsadüf olunmur,³ bununla belə, görkəmli tədqiqatçı bu sahədəki mülahizələrinə yenidən qayıdacağını nəzərdə tutaraq yazmışdı: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında çox şey var, və bunların hamısı kitabımızda əhatə olunmamışdır”⁴.

Professor Ə.Dəmirçizadənin haqqında bəhs olunan əsərinin nəşrindən təxminən on beş il sonra professor Y.Seyidov yazmışdı: “Güman etmək olar ki, bu dastanların dilinin sintaksisi də əsil tədqiqat obyektinə çevriləcəkdir; həm də bu tədqiqat təsvir etmək, faktları olduğu kimi tədqiq etmək deyil (əslində bu da lazımdır), dilin tarixi inkişafının xarakterini müəyyən etmək istiqamətində aparılacaqdır”⁵. Çox keçmədi ki, bu sahədə, həqiqətən, bir sıra dəyərli tədqiqatlar meydana çıxdı,⁶ lakin “Kitab”ın sintaksisi yenə də bir sıra baxımlardan araşdırılmamış qalır.

¹ Вах: В.Адмони. Исторический синтаксис немецкого языка, М., 1963, стр. 9.

² А.Н.Кононов. О природе тюркской агглютинации. – Вопросы языкознания, 1976, N 4, стр. 6-7.

³ Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili, səh. 133.

⁴ Yenə orada, səh. 159.

⁵ K.Vəliyev. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi, Bakı, 1981; K.M.Абдуллаев. Теоретические проблемы синтаксиса азербайджанского языка, АДД, Баку, 1984; Yenə onun: Gizli Dədə Qorqud, Bakı, 1991. Н.К.Джафаров. Структурно-семантическое развитие простого предложения в азербайджанском языке, АКД, Баку, 1985.

⁶ Yusif Seyidov. «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində sadə cümlə (inkişaf səviyyəsi). -ADU-nun «Elmi əsərlər»i dil və ədəb. ser., 1976, N 4, səh. 40.

Azərbaycan ədəbi dilinin ilk təşəkkül dövrü sintaktik norması və ümumiyyətlə, sintaksisin inkişaf səviyyəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”da bütün aydınlığı ilə əks olunur: söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik formaları abidənin dilində zəngin faktlarla təzahür edir. Sintaksis dilin elə bir sahəsidir ki, onun inkişaf tendensiyalarının tədqiqi ancaq və ancaq müxtəlif sintaktik formaların ayrı-ayrı tarixi mərhələlərdəki vəziyyətinin araşdırılması, müəyyən edilməsi ilə qurtarmır, eyni zamanda dilin bütöv sistemində baş verən tarixi hərəkəti izləmək, faktlaşdırmaq lazım gəlir – fonetik, morfoloji, leksik-semantik və stilistik faktorların tarixən şərtlənən əlaqələrindən kənar mücərrəd sintaktik münasibətlər mövcud deyil.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində söz birləşmələrinin bütün mühüm tipləri, formaları normativ olaraq işlənir:

İsmi söz birləşmələri – *tuc borı, ala göz, qonur at, qaba çomaq, uz qılıc, arı su, süd cida, qızıl dəvə, qarğu cida, bədəvi at, sarı yılan, yalnız oğul, ağ əl, qıl sicim; sərimsaq otı, oğul xəbəri, sam yelləri, gözlərim aydını, başım bəxti, evim təxti, atam-anam verdügi; Qazanın yüzi, anamın sevgisi, talı sazın aslanı, xan babamın göyğüsü, kafərin izi, tənrinin birligi* və s.

Fəli sifət tərkibləri – *Qaragöz atın belinə yatan Qazan! İlğiyuban qara tağım yıqan Qazan! Qarşı yatan qara tağlar qarısa... Varıban dəstursızca Bayındır xanım yağısın basan, altmış bin kafərə qan qusduran Qəflət qoca oğlu Şir Şəmsəddin çapar yetdi. Nerədə bildin bənim tutsaq olduğum? Atlu batub çıqmaz anun balcığı olur. Yağrığında qalqan oynar babasının, qadir qoursa, başın kəsəyim! Ağca Sazlar içində san gönlər görübən taylar basan, ök tamarın dəlübən qanın soran, qara polad uz qılıcdan qayıtmayan,*

ağca tozlu qatı yaydan dər sinmiyə n, ağ yeləklü ötgün oxdan qayıqmıyan, canverlər sərvəri qağan aslan qıran, ala köpək itinə kəndözin taladarmı? və s.

Feli bağlama tərkibləri – *Qara buğa gəldüğündə qılçatmamış Qağan aslan gəldüğündə belin bükmiş, Qara buğa gəldüğündə nə kiçikmiş... Qapaqların qaldırıb yüzümə baqdı. Ala gözü m açuban dünya gördüm. Alan sabah sapa yerdə dikiləndə ağban evli, atlas ilə yapılında gög seyvanlı!.. Altmış tutam sür cidasın qoltuq qısub “ol kafəri qarşusundan süsəm” – dedi, süsəmədi. Məgər, xanım, bir gün Oğuz otururkən üstünə yağı gəldi. Qaçub gedərkən Aruz qocanın oğlancığı düşmüş, bir aslan buluc götürmüş, bəsləmiş. Basat altunlu günlüğün tiküb oturur ikən gördilər ki, bir xatun kimi gəlür və s.*

Məsdər tərkibləri – *Oğul için ata ölmək eyb olur... Kəndü əslim, kəndü köküm sınağum yoq. Səni ögməgim yoq. Ər ərdən adın yaşurmaq eyb olur. Kəsə-kəsə yeməgə yəxni yaxşı və s.*

Söz birləşmələrinin, xüsusilə tərkiblərin bu cür çoxluğu türk dillərinin qədim dövrləri üçün xarakterikdir və sonuncular Hind – Avropa dillərində müstəqil cümlə strukturlarına uyğundur. “Kitabi-Dədə Qorqud” un dilində feli tərkiblər eyni zamanda böyük poetik funksiyaya malikdir – bir qayda olaraq, sintaktik paralelizmlər həmin tərkiblərlə qurulur; məsələn:

Qaqqubanı yerindən turan yigit, nə yigitsən?
Əgni bək bəmür tonın geyən yigit, nə yigitsən?
Adın nədir, yigit, degil mana!

Yaxud:

Salqum-salqum tan yelləri əsdigində,
Saqallu bozac turğay sayradıqda,
Bədəvi atlar issin görüb oğradıqda,
Alar sabah Dirsə xan yerindən un turdı.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un sintaksisi, hər şeydən əvvəl, epos sintaksisidir – qədim türk epos təfəkkürü üçün səciyyəvi olan cəhətlər – standart ifadələrin, bədii priyomların zənginliyi; dinamizmlə statikliyin, mücərrədliklə konkretliyin növbələşməsi; estetik müəyyənlik və s. “Kitab”ın dilində də özünü göstərir. Hər hansı halda epos sintaksisində həm normativ, həm də stilistik (poetik) məqamlar mövcuddur.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, pratürk dövrünün əsas əlamətlərindən biri dilin sintaktik sistemində sadə cümlənin hakim mövqeyə malik olmasından ibarətdir.¹ Və bu xüsusiyyət qədim türk dili abidələrinə, eyni zamanda “Kitabi-Dədə Qorqud”a da aiddir.

Dil tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılar həmişə ilkin-bəsit formaları axtarıb tapmağa çalışırlar. Bununla belə, tədqiqatçı nə qədər qədim dövrə müraciət edirsə etsin, o, artıq, yüksək inkişaf səviyyəsində olan dillə qarşılaşır – elə bir dillə ki, barəsində bizim heç nə bilmədiyimiz böyük bir keçmişə malikdir. Əlbəttə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da da rast gəldiyimiz dil faksları sübut edir ki, bu abidə Azərbaycan ədəbi dilinin və ümumiyyətlə Azərbaycan dilinin nə qədər qədim abidəsi olmasına baxmayaraq artıq ona qədər Azərbaycan-türk dili (hətta ədəbi səviyyədə belə) uzun bir təkamül dövrü keçmişdir.

“Kitab”ın dilində cümlənin normativ və estetik

¹ Н.З.Гаджиева. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков, М, 1979, стр. 53.

imkanları artıq sabit ifadə formaları ilə reallaşır. İfadə məqsədinə görə burada cümlənin bütün növlərinə, lakin müxtəlif tezliklərdə təsadüf olunur:

Nəqli cümlə – *Dərsə xan oğlana bəglik verdi, təxt verdi. Oğlan təxtə çıxdı, babasının qırq yigidin anmaz oldu. Ol qırq yigit həsəd eylədilər... Yumru-yumru ağladı, yanıq cigər-cigini tağladı... Məgər ol gün kafərlərin ağır günləri idi. Hər biri yemək-içməkdə idi... Dəlü ozan gəldi, baş endirdi, bağır basdı... və s.*

Sual cümləsi – *Bayındur xan bənüm nə əsküklüğüm gördü? Qılucumdanmı gördü; süfrəmdənmi gördü?.. Nə eyləyəliüm! Oğul çoban, qanda gedərsən? Mərə çoban, bu ağac nə ağacdır? Qazan bəgün xatunı qanğımızdır? Sənin ətündən ağula, yeyəyinmi, yoxsa sası dinlü kafərin döşəginə girəyinmi? Ağca qoyunlar olan yerdə bir quzıcığı olmazmı olur? Qanı dedigim bəg ərənlər, dünya mənim deyənlər?*

Əmr cümləsi – *Mərə, Şökli Məlik, dünlüğü altun ban velərimi götürüb durursan, sana kölgə olsun!.. Bəg yigit, bizə sən ərlik işlədin, gəl indi bəgəndigin maldan al! Xoş, imdi atlanın! Mədəd, Dədə! Kərəm eylə, Allah eşqinə, Simüzin al, aruğın qo! Apalaca kərdəgünə gələ görgil! Mərə, qonuz qızlar yanına da varsun! Çal mərə, dəlü ozan!*

Nida cümləsi – *Vallah, yaxşı, yigit, müriüvətli yigit! Mədəd, aman əlaman! Tənrinin birliginə yoqdır güman! Qılıcıma toğranayın! Oxuma sancılayın! Arğab-ağrab qara tağın yıxılmışdı, ucaldı axır! Qanlı-qanlı suların sovgulmuşdı, çağladı axır!.. Axır vaxtində arı imandan ayırmasun!*

Vokativ cümlə – *Oğul, oğul, ay oğul! Ortacım oğul! Qarşu yatan qara tağım yüksəgi oğul! Qarangulıca gözlərim aydını oğul!.. Qalqubanı yerindən turan Qazan! Qaragöz atın belinə yatan Qazan! İlğiyuban qara tağım*

yıqan Qazan! və s...

Artıq qeyd olunduğu kimi, cümlənin ifadə məqsədinə görə növlərinin işlənmə tezliyi müxtəlifdir ki, bu da, bir qayda olaraq, epos təfəkkürünün tələbi ilə bağlıdır; məsələn, nida cümlələrinin və vokativ cümlələrin zənginliyi, eləcə də feli xəbərli nəqli cümlələrin ismi xəbərliyədən müqayisəyə gəlməyəcək qədər çoxluğu diqqəti birinci növbədə cəlb edir. Cümlə üzvlərinin normallığı, ifadə vasitələrinin və sintaktik-intontiv mövqələrinin sabitliyi cümlənin qrammatik kamilliyini göstərir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində cümlə üzvlərinin funksional keyfiyyətini əks etdirən aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

Mübtəda – *Təkur* aydır. *Qanturalı* sarı donlu qız eşqinə bir “hu” dedi. *Ozan* gəldi, yelətmə çaldı. Ol məhəldə *Qanturalının babası-anası* çıqa gəldi. Qam *Ğan oğlu xan Bayındır* yerindən turmuşdı. Ol binaya *pərilər* qonmuşdı. Məgər Ol dəm *Bayındır xan* bəglər ilə seyrana yetmişlərdi. *Qayın oxı atanlar* kar qılamadı. *San oylığı* qayaya toqındı. Məgər *kafərin casusu* vardı. *Ləşkər* dərildi.

Xəbər – Oğuzun ol kişi tamam *bilicisiydi*. Təkəbbürlük eyləyəni tənri sevməz. Əksi panbuq *bez olmaz*. Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kərə toy edib Oğuz bəglərin *qonaqlardı*. Dirsə xan evinə *gəldi*. Qalın Oğuzun üstünə *yürüş etdi*. Al caqdan yuca yerlərə *çapub çıqdı*. Bədəvi atın *öncələdi* ol tərəfə yürüdü. Ol namərdlər dəxi bir yerdə *qonmuşlardı*. Qırq yigidinə *dilbənd saldı, əl eylədi*. Xanlar xanı *oğlana bəglik verdi təxt verdi*. *Çaparkən* ağ-boz atın *büdrəmäsün!..*

Təyin – Qanı *dedigim* bəg ərənlər? *On iki bin kafər* qılıcdan keçdi. *Qamın aqan! görklü* suyun qurımasun! *Ala sayvan gök yüzünə aşanmışdı*. *Çaya baqsa çalımlu, çal*

qaraquş ərdəmli, bir gözəl, yaxşı yigit oldu. Dədə Qorqud dəxi bin quyriqsız-qulaqsız könəklə bin dəxi bürə buldı.

Tamamlıq – Ağ tozlıca qatı *yayını* əlinə aldı. Al *şərabı itisindən* içərlərdi. Gəlün varalım, *şol yigidi*, tutub götürəlim. *Əlini* şeşdilər, qolça *qopızın* əlinə verdilər. Dirse xan burda *oğlançığın sağ idügin* yenə bildi. *Ağulın qapusını* bərkitdi. Çoban şəhid olan *qardaşların* həşnə qodı. Qazan bəg *ordısını, oğlanını-uşağını, xəzinəsini* aldı. Bəg *nökərindən, nöker bəgindən* ayrıldı.

Zərflik –

Tərzi-hərəkət zərfliyi: Beyrək qalqdı, *ağlayu-ağlayu* qırq yigidin yanına gəldi. *Gecə-gündüz deməyüb* yürüdilər. *Yer kibi* gərtləyin, *torpaq kibi* savrılalım!.. *Gəldügi yolu əlinə alub* yortdı. *Quca-quca* ata ilə oğul görüşdi... Keçmiyəndən *dögə-dögə* qırq aqça alurdu. Bunu neçün *böylə edərdir?*..

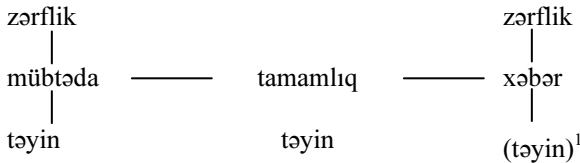
Zaman zərfliyi: *Rəsul əleyhissəlam zamanına* yaqın Bayat boyından Qorqut ata diyərlər bir ər qopdı. *Çalışanda* qara polat uz qılıcın güdəlməsün!.. *Axır-sonu* arı imandan ayırməsün! *Ol gün* bir qiyamət savaş oldu... *Dəli Domrul qırq yigid ilə* *yeyüb-içüb oturarkən* nagağandan Əzrayil çıqa gəldi. Arxu beli, Ala tağı *dünün* aşdım, Aqındılı suyun *dünün* keçdin... *Oğuz zamanında* Qanlı qoca derlərdi bir gürbiz ər vardı. *Böylə degən* ərənlər əvrəki Qanturalı yerindən turdı.

Yer zərfliyi: *Mənim könrüm yanında* bu qovğa nədir?.. Arturı yatan *Ala tağdan* xəbər keçə... *Nə yerdə* gözəl qondısa, çəküb aldı. Alcaqdan yuca yerlərə çapub çıqdı. Baqsa görsə *bir dərənin içinə* qarğa-quzğun enər-çıqar, qonar-qalqar. Bədəvi atın öncələdi *ol tərəfə* yürüdi. Məgər, sultanım, oğlan *ol arada* yıqılmışdı və s.

Cümlə üzvlərinin inkişaf səviyyəsi ilə bağlı olaraq

demək lazımdır ki, onların ifadə vasitələri, strukturları, leksik-qrammatik məzmunları, sintaktik mövqeləri tamamilə sabitləşmiş, müəyyənləşmişdir. Köməkçi vasitələrin (köməkçi nitq hissələrinin, köməkçi fellərin və s.) funksiyalarının qərarlaşması da burada mühüm əlamətlərdən biridir – həmin vasitələr cümlə üzvlərinin tarixi tipologiyasının müəyyənləşməsinə bilavasitə təsir göstərir.

Cümlə üzvlərinin sırası normativdir və belə bir universal cümlə modeli müəyyənləşmişdir:

Həmin model türk qrammatikasının aşağıdakı inkişaf mərhələlərinin məhsuludur (nəticəsidir):

Subyekt-predikat
subyekt-predikat-subyekt (analitizm)
subyekt-predikat-subyekt (sintetizm)
predikat-subyekt²

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində cümlənin struktur-semantik tipləri (şəxsə görə növləri) həm böyük işlənmə tezliyinə və normativliyə malikdir, həm də onların təşəkkül və formalaşma prosesini izləməyə imkan verən məqamlar, situasiyalar mövcuddur. “Kitab”ın sintaksisi üçün analitik

¹ İsmi xəbərli cümlələr nəzərdə tutulur.

² N.Q.Cəfərov. Cümlənin struktur-semantik təkamülü. Bax: H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, səh. 320.

konstruksiyalar qədim türk (runik) abidələri ilə müqayisədə hətta müəyyən mənada səciyyəvidir. Tədqiqatçılar bu və buna bənzər faktları nəzərə alıb göstərirlər ki, Azərbaycan-türk dilinin inkişafı analitizmdən sintetikliyə gedir. Eyni zamanda belə bir fikrə gəlməyə də əsas var ki, Azərbaycan türk dilini səciyyələndirən iltisafilik əlaməti tarixi hadisədir və dilin qədim dövrlərində həmin əlamət zəifdir. Lakin elə bir abidə-mətn qalmamışdır (əslində, heç qala da bilməzdi) ki, burada analitik cümlə strukturları mütləq əksəriyyət təşkil etsin.¹

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində cümlənin aşağıdakı struktur-semantik tipləri normativləşmişdir:

Cüttərkibili cümlə – Oğuz bəgləri şələb oğlan üstinə yığnaq oldılar... Oğlan taxta çıqdı. Qazan bəgün dünlüğü altun ban evlərini biz yığmışuz. Ərənlər əvrəni Qaracuç çoban sapanın arasına taş qodı, atdı.

Qeyri-müəyyən şəxslı cümlə – *Çağırıldılar... Yasaq eyeləmişlərdi, tutsaq olduğun oğlandan saqlarlardı. Bir yazın, bir güzin buğayla buğrayı savaşıdırarlardı. Vardılar kömləyi Banıçiçəgə ilətdilər. Gətirdilər sazı oda vurdular.*

Ümumi şəxslı cümlə – *Bir tama dirək urarlar, ol tama tayaq olur. Qara eşşək başına üyən ursan qatır olmaz. Qaravaşa ton geyirsən, qadın olmaz. bin söylərsən birini qoymaz. Ata dururkən oğul əlini öpməzlər.*

Şəxssiz cümlə – *Kafirlərin gözünə qorxu düşdü. Böylə degəc anasının qərarı qalmadı. Yeddi gün-yeddi gecə yemə-içmə oldu. Ol zamanda bəglərin alqışı alqış, qarğıışı qarğıış idi. Gen dünya başına dar oldu və s.*

“Kitabi-Dədə Qorqud”un sintaktik konteksti göstərir ki, qeyri-müəyyən şəxslı, ümumi şəxslı və şəxssiz cümlələr müəyyən şəxslı cümlələrin struktur-semantik bazasında

¹ Yenə orada.

təşəkkül tapmış, formalaşmışdır.¹

Professor Yusif Seyidov “Kitab”ın dilində mübtədasız müəyyən şəxsi cümlələrlə qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrin oxşarlığını göstərir və sonra əlavə edir ki, dastanların dilindəki bəzi qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrdə ümumi şəxsi cümlələri xatırladan xüsusiyyət – ümumilik görünür.²

Tədqiqatçılar qeyri-müəyyən və ümumi şəxsi cümlə strukturlarının təşəkkül prosesini izləməyə imkan verən aşağıdakı kontekstləri nümunə göstərirlər:

1. ...Gələnlər bildi kim, bunlar oğuz ərənlərindəndir. Gəlib təkura xəbər verdilər. Təkur dəxi haman çərisini dərdi, bunların üzərinə gəldi.

Qazanın bəyləri baxdılar gördülər kim, yağı gəlir, ayıtdılar: Qazanı buraxıban gedərsəvüz, evində qovarlar. Yeyrəyi budur ki, bunda qınlavuz, – dedilər.

Kafiri qarşılədilər, cəng etdilər. Qazanın üzərinə igirmi beş bəyini şəhid etdilər. Qazanın üzərinə düşdülər, uyuduğu yerdə tutdular, əlin-ayağın bərk baxladılar, bir ərəvəyə yüklətdilər, ərəvəyi möhkəm orğanla sarıdılar. Ərəvəyi çəkдилər, yürüyü verdilər...

II. Uruz aydır:

“Baba, içində bəy yigitləri öldürsələr, qan sorarlarını davalarlarını?”

Qazan aydır:

“Oğul, bin kafir öldürsən, kimsə səndən qan davalanmaz”.

I kontekstdə müəyyən şəxsi cümlələrlə qeyri-müəyyən

¹ N.Q.Cəfərov. Cümlənin struktur-semantik təkamülü. Bax: H.Mirzəzadə. Azərbaycan tarixi qrammatikası, səh. 320.

² Yusif Seyidov. «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində sadə cümlə (inkişaf səviyyəsi). – ADU-nun «Elmi əsərlər»i, dil və ədəb. ser., 1976, N 4, səh. 38.

şəxslı, II mətnədə isə müəyyən şəxslı cümlələrlə ümumi şəxslı cümlələr arasında tarixi keçid prosesləri öz əksini tapmışdır. Tədqiqatçılar yenə də “Kitab”ın dilinə əsaslanaraq, şəxssiz cümlənin də əsasən metaforalaşma yolu ilə müəyyən şəxslı cümlələrin struktur-semantik bazasında təşəkkül tapdığını göstərirlər.¹

“Kitabi-Dədə Qorqud”un mürəkkəb cümlə sintaksisi o qədər zəngin olmasa da, hər halda mürəkkəb cümlənin əsas formaları, tipləri artıq müəyyənləşmiş, normalaşmışdır.

“Kitab”ın dilində müstəqil sadə cümlələrlə tabesiz mürəkkəb cümlələri fərqləndirmək çətindir, lakin elə strukturlar vardır ki, ancaq tabesiz mürəkkəb cümlə sayıla bilər:

1) Bəglər, Beyrək bizdən qız almışdır, güyägümüzdir, əmma Qazanın inadır.

2) Bunun oğlu var, qardaşı var, bunu öldürmək olmaz.

3) Bu yana yigit bəglər gördülər kim, *av bozulmuş; hər biri evlü evinə gəldi.*

4) Aslan hayqırdı, meydanda nə qədər at varsa, qan qaşındı və s.

Ə.Dəmirçizadə göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri, əsasən, üç əlaqə tipi üzrə birləşir: aydınlaşdırma, bölüşdürmə və zaman (eyni zamanlılıq) əlaqəsi.²

Tabeli mürəkkəb cümlələr: “Kitab”ın dilində həm şəkilçilərin (əsasən, şərt şəkilçisinin), həm də köməkçi sözlərin (kim, hər kim, hər kəs, böylə, budur, ol və s.) vasitəsilə düzəlir – həm sintetik, həm də analitik formaları

¹ N.Q.Cəfərov. Cümlənin struktur-semantik təkamülü. – H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, səh. 315; Yusif Seyidov. «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində sadə cümlə (inkişaf səviyyəsi), N 4.

² Ə.Dəmirçizadə. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili, səh. 137.

işlənir. Hesablamalar göstərir ki, mübtəda və tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr “Kitabi-Dədə Qorqud”un sintaksisi üçün daha çox xarakterikdir. Eyni sözləri şərt və qarşılıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr barədə də demək mümkündür. Bundan sonra isə müvafiq olaraq zərflik, təyin və xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr gəlir.

Aşağıdakı nümunələr göstərir ki, tabeli mürəkkəb cümlələr abidənin dilində elastikliyi, funksional imkanlarının genişliyi, poetik imkanları ilə seçilir:

Mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr – Nə diyərsə, olurdu. Nə gələrsə, bənim sağrıma gəlsün... hər kim yemədi, ol Qazan xatunudur. Ol yigit kim, baş kəsübdür, qan dönübdür, Baybörə bəgin sağında oturur. Oğuz zamanında bir yigit ki, evlənsə, ox atardı. Basatın dilinə bu gəldi kim, “La İlahə İlləllah, Mühəmməd rəsulallah”.

Xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr – Xanım, məqsudım oldur ki, ərə varan qız qalqa oynaya, mən qopuz çalam... Mərə Dəli Domrul, allah təalanın əmri böylə oldu kim, Dəli Domrul canı yerinə can bulsun, onun canı azad olsun. Yeyrəgi budur ki, bunda qırılavuz!.. Bunun müdarası oldur kim, Qazanı çıxaravuz, anlara bərabər edövüz.

Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr – Hər nə iş olsa, Qorğut ataya tanışınca işləməzlərdi. Hər nə ki, buyursa, qəbul edərlərdi. Gördi kim, oğrı köpək, yenə tana evini bir-birinə qatmış – tauq kamasına, sığar tamına dönmüş. Kimün ki, oğlı-qızı yoq, qara otağa qondurun, qara keçə altına döşən, qara qoyun yəxnisindən öginə götürün. Anun kim oğlı-qızı olmiya, tənri-təala anı qarğayübdür, biz dəxi qarğarız... Dilədi ki, oğlanı həlak

qılaydı. Nə yerdə gözəl qondısa, çöküb aldı. Dirsə xan istədi kim, oğlancuğun üstünə körəlib düşəydi, ol qırq namərd qomadı. Məsləhət gördülər ki, Dədə Qorqut varsun. Dəli bəg dilədi ki, Dədəyi dənərə çala. Dədə Qorqut ayıtdı: “Çalırsan, əlün qurısun! Beyrəgin atası-anası baqdı-gördü kim, gərdək görünməz olmuş. Oğlum idigin andan biləyim, sırça parmağını qanatsun, qanını dəstmalə dürtsün, gözümə sürəyin; açılacaq olursa, oğlum Beyrəkdir... Yalınçıq gördi kim, yanar, sazdan çıqdı. Yəqin bildi kim, oğlı kafərə tutsaqdır... Əzrayilə buyruq elədi kim, ya Əzrayil, var, ol dəxi dəli qavatın gözinə görüngil, bənizini saratğıl!

Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr – Ağam Qazan, bu ağac ol ağacdır kim, sən kafəri basarsan, qarnın acıqar, mən sana bu ağacla yemək bişürərin. Ol öylə adam degildir kim, sana görünə. Ay oğul, Banıçığəgin bir dəri qartaşı vardır, adına Dəli Qarcar deyirlər – qız diləyəni öldürər. Bin buğra gətürün kim, maya görməmiş ola. Bin dəxi ayğır gətürün kim, heç qısrığa aşmamış ola. Yarımasun – yarçımasun. Dəli Qacar eylə mal istədi kim, heç bitməsün...

Zərflik budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr –

Tərzi-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr: Buğanın alnına bir yumruq eylə urdı kim, buğayı köti üzərinə çökürdi. Şöylə qalayım səni mağara divarına kim, quyruğun mağarayı yağlasın.

Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr:

Qapu eşigi üzərində arqurı qomuşlardı ki, bu məhəldə xan Qazan yetdi.

Yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr:

Oxu yerdə düşsə, anda gərdək dikərdi və s.

Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr – Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz. Dövlətlü oğul

qopsa, ocağının gözidir. Oğul dəxi neylosün, baba ölüb mal qalmasa. Baba malından nə faidə, başda dövlət olmasa... Ağız açuc öyər olsam, üstümüzdə tənri görklü. Hecəsinləlin düz oqunsa, yasin görklü. Ol Məkkəyə sağ varsa, əsən gəlsə, sidqi bitün hacıgörklü. Bir yigidir qara tağ yumrısınca malı olsa, yığar-dərər; tələb eylər, nəсібindən artuğın yeyə bilməz.

Qarşılıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr –

Ulaşuban dəniz sular taşsa, dəniz tolmaz. Qaravaşa ton geyürsən, qadın olmaz. Yapa-yapa qarlar yağsa, yaza qalmaz. Oğul, bin kafəl öldürsən, kimsə səndən qan dəvilməz və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dili mürəkkəb sintaktik bütövlərlə, demək olar ki, zəngindir və əslində, “Kitab” bütünlüklə bir sintaktik bütövdür – epos sintaksisi üçün səciyyəvi olan kəsilməzlik, periodiklik, daxili bağlılıq “Kitab”a da aiddir; məsələn:

Ozan evin tayağı oldır ki, yazıdan-yabandan evə bir qonaq gəlsə, ər adam evdə olmasa, ol anı yedirər-içirər, ağırlar-əzizlər, göndərər.

Yaxud:

Gəlin ol kim necə söylərsən bayağıdır, evinə yazıdan-yabandan bir udlu qonaq gəlsə, ər adam evdə olsa, ana disə ki, tur ətmək gətür yeyəlim, bu da yesün; disə bişmiş ətməgün bəqası olmaz, yemək gərəkdir, övrət aydar...

Yaxud da:

Yettügimdə yel yetməzdi, yedi urğunım Yeni Bayırın qurdına bənzərdi yigitlərim, yedi kiş ilə qurulurdu mənim yarım, qayın talı yeləgümdən sum altunlu mənim oxış... Yel əsdi, yağmur yağdı, bunu qopdı; yedi qatla vardım, ol qələyi alımadım, gerü döndüm – məndən dəzi ər qopmıyasan, Yegnəgüm, dön!..

“Kitab”ın mətnində təhkiyə – nağıletmə, əhvalatı danışma əsasdır, dialoqlar, lirik məqamlar, emosional gərginlik və s. məhz kamilliyi ilə nizamlanır, sistemə salınır:

...Qız qaqdı, aydır:

– Mərə, qavat oğlu qavat! Mən aşağa qulpa yapışuram, sən yuqarı qulpa yapışursan. Mərə, qavat oqlı, oxınlamı, qılıcınlamı? Gəl bərü, söyləşəlim! – dedi. Atın dərdi, bir yüksək yerə çıqdı. Sadağından toqsan oxın yerə dökdi. Eki oxın dəmrənin çıxardı – birini gizlədi, birin əlinə aldı. Dəmrənlü oxla atmağa qıyamadı, aydır:

– Yigit, at oxını!

Qanturalı aydır:

– Qızların yolu əvvəldir, əvvəl sən at! – dedi. Qız bir oxla Qanturalıyı atdı, şöylə kim, başında olan bit ayağına endi...

Hər bir boy, adətən, *Məgər, xanım! ifadəsi ilə başlayır və Dədəm Qorqud gölübən boy boyladı, soy soyladı, bu oğuznaməyi düzdi-qoşdı, böylə dedi...* (bundan sonra *Qanı dedigim bəg arənlər, dünya mənim deyənlər?*.. ifadəsi gəlir) ilə sona yetir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində epik-dastan təfəkkürü üçün səciyyəvi nitq-üslub standartları işlənir ki, bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir: “At ayağı külük, ozan dili çevik olur, xanım”!, “Dədə Qorqud genə soylamış, görəlim, xanım, nə soylamış...”, “Bir gün Qam Ğan oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdı, şami günligi yer yüzinə dikdirmişdi, ala sayvanı gög yüzinə aşanmışdı..” “Atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı... ac görsə toyurdu, yalın görsə, tonatdı, borcluyı borcundan qurtardı”, “Av avladılar, quş quşladılar”. “Böylə digəc”, “Saya varsam, dükənsə olmaz”, “Bunun ardınca, xanım, görəlim

kimlər yetdi...”, “Tan ötdi, gün toğdı”, “Qaçan kim...”, “İrağından-yaqınından gəlişdilər, gizli yaqa tutuban yiləşdilər, tatlı dəmac verübən soruşdılar”, “Allah verən ümidin üzülməsün!” və s.

Həmin ifadələr bu və ya digər şəkildə ümumiyyətlə, şifahi xalq ədəbiyyatının dilinə mənsub olub etnik təfəkkür və folklor dili üçün universal səciyyəlidir. Sonrakı dövrə aid epik mətnlərdə də bu ifadələrə təsadüf edilir.

Beləliklə, dil faktlarının təhlili göstərir ki, ilk təşəkkül dövründə Azərbaycan ədəbi dili həm sabit norması, həm də funksional imkanlarının genişliyi ilə təzahür edir.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN ÜMUMXALQ DİLİ ƏSASINDA FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI DÖVRÜ

(XIII əsrdən XVII əsrə qədər)

Azərbaycan ədəbi dili XIII əsrdən XVII əsrə qədər mürəkkəb bir formalaşma dövrü keçirmişdir. Həmin dövrdə ədəbi dil təkmilləşməkdə olan ümumxalq dili ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmiş və bu inkişafın aşağıdakı mərhələləri mövcud olmuşdur:

I. XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dili. II. XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dili.

XIII-XIV ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

İctimai-tarixi şərait

XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olan mürəkkəb ictimai-tarixi şərait XIII-XIV əsrlərdə baş verən hadisələrin təsiri ilə bir qədər də mürəkkəbləşir – feodal dağıntılığının güclənməsi, daxili çəkişmələr, nəhayət, monqolların hücumu Eldəgizlər (1136-1225) dövlətinin məhvini gətirib çıxarır. XIII əsrin ortalarına doğru Azərbaycanı monqollar bütünlüklə tutur və bu zamandan etibarən ölkəni monqol canişinləri idarə edirlər; əsrin ortalarında Azərbaycan hülakilər dövlətinin (bu da monqol dövləti idi) tərkibinə daxil olur – buraya Azərbaycandan başqa İraqi-Ərəb, İraqi-

Əcəm, German, Gürcüstan, Rum (Kiçik Asiya), Ermənistan, Kürdüstan, Fars, Xuzistan, Xorasan və s. vilayətlər də daxil idi¹. Hülakilər dövlətinin mərkəzi Azərbaycan sayılırdı, təsadüfi deyildi ki, Marağa, Təbriz Sultaniyyə kimi Azərbaycan şəhərləri müxtəlif zamanlarda həmin dövlətin paytaxtı olmuşdu².

XVI əsrin sonlarında Teymurun qoşunları ətraf ölkələrlə yanaşı, Azərbaycana da istila edir... Beləliklə, XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda ictimai-tarixi prosesin əsasında monqol-tatar müdaxiləsi (və buradan irəli gələn hadisələr) dayanır ki, bu da, artıq qeyd olunduğu kimi, kifayət qədər mürəkkəb, geniş şərh tələb edən məsələdir. Biz ancaq onu deməkdə kifayətlənirik ki, monqol-tatar müdaxiləsi IX-XI əsrlərdə Azərbaycana (ümumiyyətlə, Qafqaz-Kiçik Asiya) olan türk axınlarının müəyyən mənadada davamı idi: birincisi, ona görə ki, hərəkət öz coğrafi-tarixi tipologiyasında gedirdi (Mərkəzi Asiya – Orta Asiya – Qafqaz – Kiçik Asiya və Ural – Volqaboyu),³ ikincisi monqo-tatarlar bütövlükdə ümumtürk (hələ müsəlmanlaşmamış) mədəniyyətinin daşıyıcıları idi, üçüncüsü isə, monqol-tatarların, əksəriyyətini türk etnosları təşkil edirdi. Və təsadüfi deyildi ki, monqol-tatar müdaxiləsindən sonra Azərbaycanda ərəb, eləcə də fars təsirləri məhdudlaşmağa başladı. Həm də bu, müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərdi. Müsəlman olmayan (ya müsəlmanlığı dərinlən qəbul etməmiş, yaxud da ümumiyyətlə qəbul etməmiş) türklər, monqollar gəlib

¹ Бах: А.А.Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв., Баку, стр. 265.

² Историческая география Азербайджана, Баку, 1987, стр. 99.

³ L.N.Qumilyovun fikrincə, monqolların yürüşü tarixi Avroasiyada etnocoğrafi tarazlığı pozmamışdı, əksinə, onun müəyyənəlməsinə «təkan» vermişdi. Вах: Л.Н.Гумилёв. Тысячелетие вокруг Каспия, Баку, 1991

çıxdıqları yerlərdə islama, demək olar ki, fikir vermirdilər ki, bu da istər-istəməz “müsəlman intibahı”nın nüfuzunu sındırırdı – əvəzində türkçülük, türk köçəri mədəniyyəti yayılırdı¹. Lakin həmin prosesin “maneəsiz” getdiyini də iddia etmək olmaz, çünki birincisi, IX-XII əsrlərdə müsəlmanlaşmış Azərbaycan türk mədəniyyəti əsrin sonu, XIV əsrin əvvəllərində artıq bütünlüklə yeni coğrafiyaya uyğunlaşdırdı (və ona “uyğunlaşdı”). Beləliklə, sərbəst düşüncənin genişlənməsi genotipinə əsaslanan mədəniyyətin funksionallaşması üçün ictimai-siyasi şərait yarandı.

Monqol-tatar müdaxiləsi, xüsusilə XIII əsrin ortalarından başlayaraq (yəni hərbi ehtiraslar “söndükdən” sonra) Qafqaz-Kiçik Asiya ilə Orta Asiya, Ural-Volqaboyu, Şərqi Avropa türk etnik regionları arasında mədəni-tarixi əlaqələrin güclənməsinə səbəb oldu, hətta Məmlük (Misir) türkləri də bu əlaqəyə qoşuldular.

Teymurun hücumu ilə Orta Asiya-Qafqaz-Kiçik Asiya istiqamətində tarixi proses yenidən canlanır: özünü Çingiz xanın davamçısı sayan Cahangir müxtəlif türk xalqlarını (və müxtəlif türk etnik-mədəni regionlarını) əhatə edən türk imperiyasını yaradır.

Məlum olduğu kimi, oğuz-səlcuq yürüşləri daha əvvəllər başlamış, XI-XII əsrlərdə daha da intensivləşmişdi, bununla belə, həmin yürüşlərin mühüm mədəni-tarixi nəticələri məhz XIII-XIV əsrlərdə meydana çıxır. “Oğuz-səlcuq mədəniyyəti”nin təşəkkülü türklərin Kiçik Asiyaya yürüşünün bilavasitə məhsulu olsa da, burada monqol-tatar müdaxiləsi heç də az rol oynamadı,

¹ Bir sıra orta əsrlər tarixçilərinin, məsələn, «Əl-kamil fit-tarixi» əsərinin müəllifi İbn əl-Əsirin monqol-tatarları barbar kimi təqdim etmələri tendensiyalıdır.

həmin mədəniyyətin bütün gücü ilə təzahürünə əsaslı şərait yaranmış oldu.

Beləliklə, XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda ictimai-siyasi və etnik-mədəni hərəkət yuxarıda haqqında bəhs olunan üç mühüm tarixi hadisənin nəticəsidir; oğuz-səlcuq yürüşləri, monqol-tatar müdaxiləsi və nəhayət, Teymurun hücumu. Hər üç halda Şərqdən Qərbə “türk axını” bilavasitə Azərbaycandan keçir, özünün böyük tarixi təsirini göstərir və əksər halda etnik-mədəni proseslər türkləşmə (yaxud “yenidən türkləşmə”) məzmununda intensivləşir, aktuallaşır, nəticə etibarilə, Azərbaycanda ən gecı XIII əsrin sonu, XIV əsrin əvvəllərində həmin proseslərin təxmini keyfiyyət nəticəsi müəyyənləşir. Eyni zamanda, XIII-XIV əsrlərdə baş verən mühüm tarixi hadisələr sonrakı əsrin – XV əsrin də ictimai-siyasi xarakterinə əsaslı şəkildə təsir edir.

Azərbaycan tarixşünaslığında istər oğuz-səlcuq, istər monqol-tatar, istərsə də Teymur yürüşlərinin ancaq və ancaq Azərbaycanı xaraba qoyan xarici müdaxilələr kimi təqdim olunması¹ tamamilə yanlışdır və ümumiyyətlə, Mərkəzi Orta Asiya-Ural-Volqaboyu (qismən Şərqi Avropa) və Qafqaz-Kiçik Asiya türk-etnik mədəni regionları arasındakı dinamik tarixi əlaqələr sistemini bütün mürəkkəbliyi ilə təsəvvür etmədən məsələnin mahiyyətinə varmaq da mümkün deyil. Bununla belə, akad. Ə.Ə.Əlizadənin qeyd etdiyi kimi, yürüşlər nəticəsində şəhərlər və kəndlər dağılır, boşalırdı, əkin yerləri at ayaqları altında qalır məhv olurdu, bir sıra hallarda hətta arxitektura abidələri də uçurulurdu. Hərbi hərəkətin bütün çətinliklərini, ağırlığını çiyinlərində daşıyan xalq sıxışdırılır,

¹ Вах: А.С.Сумбатзаде. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа, стр. 170-179.

təzyiqə məruz qalırdı...¹

XIII-XIV əsrlərdə hərbi (əlbəttə, bu, daha geniş məzmununda: hərbi-siyasi, hərbi-təsərrüfat, etnik-ictimai və s. başa düşülməlidir) yürüşlər, əsasən, Şərqdən Qərbə istiqamətində idi, Azərbaycan miqyasında isə həmin ümumi istiqamət nəinki “sınır” (Şimal-Qərb, Cənub-Qərb və s.), hətta bəzən tamamilə əks istiqamətdə (Qərbdən Şərqə) hərəkət müşahidə olunur. Məsələn, vaxtilə Kiçik Asiyaya ötmüş səlcuq türkləri Azərbaycana qayıdır və Gəncə-Qarabağ regionunda yerləşirlər ki, onlar indiyə qədər ayırım (müqayisə et: ər – Rum) adlanırlar².

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan dilində olan mənbələrin çoxluğu, bir tərəfdən, ana dilinin ictimai-tarixi nüfuzunun güclənməsi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən də, onun normativlik səviyyəsinin yüksəlməsi, funksional imkanlarının genişlənməsi ilə əlaqədardır.

Azərbaycan dilində bizə hələlik çatan ilk yazılı mənbələr İzzəddin Həsənoğlunun məşhur qəzəlləridir: güman ki, şairin xüsusi “Divanı” olmuş, həmin qəzəllər də məhz bu “Divan”dan qalmışdır. Sonrakı mənbələr içəri-sində Əlinin “Qisseyi-Yusif” mənzuməsi (Bakı nüsxəsi) diqqəti cəlb edir.

Şübhəsiz, Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin formalaşmasında Şərqi Anadolu türklərinin də rolu az olmamışdır. Vaxtilə prof. F.Köprülü yazmışdı: “...Şərqi Anadolunun ədəbi dili, bu sahələr Osmanlı dövləti tərəfindən fəth edilincəyə qədər, Azəri ləhcəsi idi”³. Və indiyə qədər də həmin ərazidə Azərbaycan dili şivələri işlənir⁴. Qazi

¹ А.А.Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв., с. 329.

² М.Н.Вəliyev (Baharlı). Azərbaycan, Bakı, 1921, səh. 36.

³ М.Фуад Көпрүлү. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər, Bakı, 1926, səh. 126.

⁴ Bax: M.Ergin. Azəri türkcəsi. İstanbul, 1981 (giriş hissəsi)

Bürhanəddinin “Divan”ı, “Dastani-Əhməd hərami”, Yusif Məddahın “Vorqa və Gülşə”sı, Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa”sı, Qazi Mustafa Zəririn “Yusiv və Züleyxa”sı, Şəyyad Həmzənin “Yusif və Züleyxa”sı Şərqi Anadoluda meydana çıxmışdır¹.

Nəhayət, XIV əsrin sonu, XV əsrin əvvəllərində yaşamış görkəmli Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsimi öz “Divan”ı ilə mərhələnin son mükəmməl mənbəsinə təqdim edir.

Ümurniyyətlə, XIII-XIV əsrlərin Azərbaycan dilində yazılmış mənbələrin coğrafiyasına aşağıdakı ərazilər daxildir: Şərqi Anadolu, Şimali Azərbaycan (Şirvan), Cənubi Azərbaycan (Təbriz), İran (Xorasan), İraq (Bağdad) və Misir. Bu cür coğrafi genişlik dövrün ictimai-siyasi və etnik-mədəni prosesləri ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin siyasi-ictimai, mədəni nüfuzunun yüksək olmasının nəticəsidir ki, məhz bu dövrdən başlayaraq bir sıra qeyri-azərbaycanlı (türk olmayan) müəlliflər də Azərbaycan dilində yazırdılar.

Haqqında bəhs edilən mərhələdə həm Qafqaz-Kiçik Asiya, həm də digər (xüsusilə Orta Asiya, Ural-Volqaboyu və Şərqi Avropa) türk etnik-mədəni regionlarında türkdilli mənbələr kütləvi şəkildə meydana çıxmışdı². Həmin mənbələrin müasir türk xalqları arasında, birinci növbədə, regional mənsubiyyətə görə bölüşdürülməsi nə qədər şərti olsa da, özünü doğruldur; hər şeydən əvvəl, ona görə ki, müasir türk dilləri məhz XIII-XIV əsrlərdən gec olmayaraq müvafiq regionlarda fəaliyyət göstərir və o zamandan bəri

¹ Əhmet Kubaklı. Türk ədəbiyyatı. Cild 2. İstanbul, 1968, s.95.

² Müxtəlif türk etnik-mədəni regionlarında yazılı abidələrin yaranması və yayılması, həmin abidələrin dil norması, ümumfiloloji təsviri barədə bax: prof. Dr. Ahmet Caferoğlu. Türk dili tarihi. İstanbul, 1984 (II hissə).

həmin regionlarda funksional olan dil (norma, üslub və s.) müəyyənliyinin bilavasitə varisləri yəqin ki, qıpçaq türkləridir (buraya Azərbaycan türkləri də daxildir, çünki azərbaycanlıların içərisində qıpçaqlar xüsusi rola malikdirlər).

XII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda dil proseslərinin mürəkkəbliyi – Azərbaycan dili ilə yanaşı, fars, ərəb, hətta monqol dillərinin bu və ya digər dərəcədə işlənməsi bir sıra tərcümə lüğətlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur: belə lüğətlərdə Azərbaycan dilinin materiallarına, adətən, kifayət qədər geniş yer verilir. XIII əsrdə meydana çıxmış “Töhfe-yi-Hüsam” görkəmli Azərbaycan şairi, alimi Hüsəməddin Həsən ibn Əbdülmömin Xoyi tərəfindən mənzum şəkildə tərtib edilmişdir – bu lüğət indiyə qədər tapılmasa da, orta əsrlərdə yaranmış bu tipli lüğətlər üçün örnək olmuşdur. Hətta ondan dərs vəsaiti kimi də istifadə edildiyi məlumdur.

M.Tərbiyə “Töhfe-yi-Hüsam”ın aşağıdakı beytlə başladığını qeyd edir:

Xuda-tanrı, təvanxər mənası – bay,
İşə buyruğ edici – karfərmay.¹

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, fars lüğətçiliyi tarixində izahlı lüğətlərin ilk tərtibçisi Azərbaycan şairi Qətran Təbrizi olduğu kimi, farsca-azərbaycanca ilk mənzum lüğət də Azərbaycan şairi Hüsəməddin Xoyiyə məxsusdur. Və heç şübhəsiz, “Töhfe-yi-Hüsam” farsca-türkcə mənzum lüğətlərin yaranmasında ilk addım kimi böyük mədəni-

¹ Məhəmmədəli Tərbiyə. Danişmani Azərbaycan Bakı, 1987, səh. 396.

tarixi əhəmiyyətə malik olmuşdur¹.

Lüğətlər içərisində İbn Mühənnanın XIII əsrin sonu, XIV əsrin əvvəllərində yazdığı güman edilən “Hilyət ül-insan və helbət ül-lisan” əsəri diqqəti cəlb edir. İbn Mühənnə Azərbaycanda türk, fars və monqol dillərinin bu və ya digər dərəcədə yayıldığı dövrdə yaşamış, əsərini də həmin dillərin lüğəti kimi yazmışdır.

İbn Mühənnə öz lüğətində Azərbaycan ədəbi dilini “Bizim məmləkət türkcəsi” adı altında təqdim edir və bu dilin faktlarını aşağıdakı şəkildə Türkcəsinə – Orta Asiya müştərək türk ədəbi dilinə qarşı qoyur: idi, izi-yi (yiyə, sahib); *edqü, edgü-eyqü* (yaxşı); *adaq, azaq-ayaq* (qab) və s.

Lüğət Azərbaycanda yayılmış müxtəlif peşə, sənət, fəaliyyət sahələrinə aid terminlərlə zəngindir – onlardan *qobuzçı, qalqapçı, çağırçı* (şərabçı), *yapıgçı* (memar), *yarmaqçı* (pul kəsən), *süngüçü, sığtaçı* və s. misal göstərmək olar. Həmin terminlər içərisində *yer yağı* (neft) ifadəsi daha çox maraq doğurur və əsəri bir daha Azərbaycanda bağlayır².

XIII-XIV əsrlərin Azərbaycan dili materiallarını əks etdirən lüğətlərindən biri də Hinduşah Naxçıvanının “Sihahid ül-əcəm”idir.

Mövlana Fəxrəddin Hinduşah ibn Səncər ibn Abdulla Sahibi Girani Naxçıvanının lüğəti geniş yayılmış mənbələrdəndir – 20-dən çox əlyazma nüsxəsi məlumdur. Əsər müqəddimə, lüğət və qrammatikadan ibarətdir, “fars dilini öyrənən qeyri-farslar” (Azərbaycan türkləri) üçün

¹ Bax: Cəmilə Sadıqova, Təyyibə Ələsgərova. Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri. Bakı, 1990, səh. 29.

² Prof. Dr. Əhmet Caferoğlu, Türk dili tarixi. İstanbul, 1984, s. 145-149. həmçinin bax: П.М.Молиоранский. Араб-филолог о турецком языке. Ст.-Петербург, 1900.

tərtib olunmuşdur¹.

Azərbaycan ədəbi dili türk ədəbi dillərindən biri olmaq etibarilə XIII-XIV əsrlərdə ümumi türk dilinin bilavasitə varisi kimi çıxış edir. Təsadüfi deyil ki, həmin mərhələdə meydana çıxmış mənbələrin dili həm normasına, həm də funksional-üslubi imkanlarına görə qədim türk yazılı mənbələrinin dilinin davamıdır: Y.Balasaqunlunun “Qutadqu-biliq”, Ə.Yütəkinin “Atibətül-həqaiq”, Ə.Yasəvinin “Divani-hikmət” əsərləri (XI-XII əsrlər) olmasa idi, XIII-XIV əsrlərin Azərbaycan məsnəviləri və İ.Nəsiminin “Divan”ı meydana çıxmazdı. İlkən orta əsrlərdən etibarən əvvəl qədim türk (runik) mətnlərində, sonra uyğur abidələrində təzahür edən, daha sonra isə müəyyən regionla fərqlərlə geniş bir ərazidə yayılan ümumi türk ədəbi dili (türki) Azərbaycan ədəbi dil mənbələrində həmişə bu və ya digər dərəcədə “iştirak etmiş” və XVI-XVII əsrlərə qədər mövcud olmuşdur. Ona görə də Azərbaycan ədəbi dili tarixinin birinci dövrünü (ümumxalq dili əsasında formalaşma dövrünü), xüsusilə onun ilk mərhələsini (XIII-XIV əsrlər) ümumi türk dilinin nə ədəbi, nə də qeyri-ədəbi (ümumxalq) formalarından təcrid etmək mümkündür. Burada “ümumi” (ümumiyyətlə türk dili) ilə “xüsusi”nin (Azərbaycan türk dilinin) elə bir münasibətindən söhbət gedə bilər ki, onlardan birincisi ikincisinin bilavasitə əsasında dayanır, nəinki normativ, eləcə də funksional keyfiyyətini müəyyən edir.

¹ Geniş məlumat üçün bax: Cəmilə Sadıqova, Təyyibə Ələsgərova. Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri, səh. 63-95

NORMALAR

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin normaları, hər şeydən əvvəl, demokratizmi və kütləvililiyi ilə diqqəti cəlb edir; digər tərəfdən isə, ümumtürklük qalır. Ümumşərq keyfiyyətli leksik, bir sıra hallarda isə qrammatik vahidlər Azərbaycan ədəbi dilində avtonomluğu, normanın üzvi tərkib hissəsinə çevrilməməsi ilə aktual nitq prosesindən bir qədər “kənarda” qalır.

Həsənoğlu qəzəllərinin dilini tədqiq edən, T.İ.Hacıyev göstərir ki, artıq XIII əsrdə əsas lüğət fondu, qrammatik quruluşu, fonetik və frazeologiyası formalaşmış Azərbaycan xalq dili və onun zəminində müəyyənləşən ədəbi dil mövcud idi¹. Müəllif daha sonra yazır: “Eyni zamanda buradakı qrammatik şəkilçilərin, söz yaratma vasitələrinin, söz birləşmələri və cümlə tiplərinin hamısı milli ədəbi dilimizdə də özünü göstərir. Buna görə də milli ədəbi dilin struktur tərkibi XIII əsrdən görünür. Ancaq burada milli dilin sabitliyi görünmür. Dilin quruluş faktlarının əsr ardıcılığı ilə gəlişində müntəzəmlik yoxdur. Belə ki, bəzi əsrlərdə milli dil elementləri gücləndiyi haldı (məsələn, XIII-XIV əsrlərdə), bəzilərinə milliyəqədərki xüsusiyyətlər fəallaşır (məsələn, XV əsrdə və XVI əsrin sonlarında). Və göründüyü kimi, inkişaf məntiqində anoxronizm özünü göstərir”². T.İ.Hacıyev həmin anoxronizmi dilxarici amillərin təsiri ilə izah edir³. Lakin bu təsir ilə eyni səviyyədə, bəlkə də, daha çox dildaxili “təsirin” rolunu da qeyd etmək lazımdır; bu bir həqiqətdir ki, ədəbi

¹ Bax: T.İ.Hacıyev. Azərbaycan milli ədəbi dilində epizodik faktların gəlişi. – Azərbaycan dili tarixi məsələləri, Bakı, 1959, səh. 4.

² T.İ.Hacıyev. Azərbaycan milli ədəbi dilində epizodik faktların gəlişi, səh. 4.

³ Yəni orada.

dil, xüsusilə orta əsrlərdə demokratizmdən klassikliyə – hamı üçün anlaşılıqlı olmaqdan (XIII-XIV əsrlərdəki kimi), ancaq “peşəkarlar” üçün anlaşılıqlı olmağa (XV-XVI əsrlərdəki kimi), mübhəmiyyə can atır. XIII-XIV əsrlərin ədəbi dili, necə deyərlər, hələ ümumxalq dili ilə əlaqəsi üzülməmiş ədəbi dildir və əslində, onun demokratikliyi və “milliliyi” buradan irəli gəlir.

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin normasında variantlığın olması dövrün mürəkkəb etnolinqvistik proseslərindən irəli gəlir; müxtəlif türk tayfalarının, xalqlarının çox zaman sabitləşmiş dil ənənəsi ilə Azərbaycana gəlişi çoxdan bu ərazidə yaşayanların dialekt inprovasiyalarının ədəbi dildə daha intensiv görünməsinə təsir edir – bir sıra hallarda yerli dialekt faktı gəlmə ədəbi norma əlaməti ilə üst-üstə düşür və beləliklə, bir neçə norma göstəricisi eyni zamanda funksionallaşır. Məsələn, fonetikada *b//m* (*bən, mən*), *q//x//h* (*qanı, xanı, hanı*), *t//d* (*tağ, dağ*), və s.; qrammatikada: *-dan, -dən//-dın, -din*; *-dır, -dir, -dur, -dür/-durur, -dürür*; *-alum, -əlüm, -avuz, -əvüz*; *-aq, -ək* və s.; leksikada: *öz-kəndü, yazı-çöl* (yaban), *yuxuduş, aytmaq-demək* və s.

Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü prosesində (qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər) normanın əsasları yaransa da, məlum olduğu kimi, variantlıq heç də bütünlüklə aradan qalxmamışdı, XIII-XIV əsrlərdə isə onun (variantlığın) genişlənməsinə, artıq qeyd etdik ki, etnolinqvistik şərait əmələ gəlmişdi. Lakin bu mərhələnin sonlarından etibarən həmin, əslində, anormal olan şərait tədricən aradan qalxır (məsələn, İ.Nəsimi dilinin normalılıq səviyyəsi bunu təsdiq edir).

Haqqında bəhs olunan mərhələdə normalılıq müxtəlif səviyyələrdə eyni deyildir – ən çox variantlıq özünü

leksikada, ən az isə qrammatikada göstərir, fonetika bu baxımdan orta mövqe tutur; qeyd etmək lazımdır ki, eyni hal “Kitabi-Dədə Qorqud”da da (praktik olaraq IX-XI əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində) müşahidə edilir.

Fonetik normalar

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik norması müəyyən tarixi inkişafın məhsuludur. Normanın əsasında qədim türk xüsusiyyətləri durur, ərəb və fars dilləri ilə getdikcə intensivləşən əlaqələr Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna öz təsirini göstərir.

Həmin mərhələyə aid yazılı mənbələrdə aşağıdakı sait səslər (variantları ilə) əks olunur:

a – ayıtdı, baba, qapu, avaz, dasitan və s.

ı – buncılayın, aldılar, qanı və s.

o – oldı, nolə, yola, qoyun, bol və s.

u – urdu, bunlar, oturun, Yusif, duaçı və s.

e – eşitdi, dedi, elm, bilseydi, der və s.

ə – ər, əmzirməgə, əql, səcdə, məlul, bəyan və s.

i – iki, kim, imdi, kiçi, bixəbər, idi və s.

ö – öldür, öyləlik, böhtan, sölə, ömər və s.

ü – üstümüzə, üç, yüzüni, gəlür, hüsn, qüdrət və s.

Göründüyü kimi, *a, u, ə, i, ö* saitləri, əsasən alınma (ərəb mənşəli) sözlərdə uzanır, *o, e* saitlərinin uzanması isə türk mənşəli sözlərdə samit düşməsi ilə əlaqədardır (sonrakı uzanmadır), *ü* və xüsusilə *ı* saitləri üçün uzanma xarakterik deyildir.

Saitlərlə bağlı variantlıq aşağıdakı hallarda özünü göstərir:

a-o: anı-oni, ana-ona və s.

i-ı: yanağı-yanağı, todağı-todağı və s.

ə-i: söyləyəcək-söyliyəcək, dinləyər-dinliyə və s.

i-(ı-u-ü): gördi-gördü, oxudu-oxudu, baxdı-baxdı və s.

Sait variantlığı istər bu mərhələdə, istərsə də sonrakı mərhələlərdə, bir qayda olaraq, qrammatik şəraitdə meydana çıxır.

Samit səslərin ifadəsi, sait səslərdə olduğu kimi, ərəb əlifbasının xarakterindən irəli gələn çətinliklərlə əlaqədardır. Bununla belə, müşahidələr XIII-XIV əsrlər Azərbaycan dili yazılı mənbələrində aşağıdakı samitlərin müəyyən fonoloji normativliyə malik olduğunu qeyd etməyə əsas verir:

a) cingiltili samitlər: *b, v, q, ğ, d, z, y, g, c*;

b) kar samitlər: *p, f, x, h, t, ş, s, k, ç*;

c) sonorlar: *l, m, n, r, n* (sağır nun).

Qədim türk yazılı abidələrinin dili üçün səciyyəvi olan *k* (*kara, kız, ok* və s.) səsi Azərbaycan dili mənbələrində elə ilk mərhələdən başlayaraq söz əvvəlində *q*, söz sonunda isə ya *q*, ya da *x* ilə əvəz olunur, ona görə də həmin səs bu zaman xüsusi fonem kimi normativ səviyyədə diqqəti cəlb etmir.

Samit variantlığı bütün mövqələr deyil (əgər belə olsa idi, heç normativlikdən danışmaq olmazdı), ancaq müəyyən mövqələrdə təzahür edir:

m-b: munu-bunu, mən-bən və s.

b-p: gəlüb-gəlüp, edüb-edüp və s.

d-t: doğar-toğar, dağ-tağ və s.

/h/-q-x: xoşlıq-xoşlıx, yaq-yax, /handa/-qanda-xanda, qulaq-qulax və s.

Ərəb, fars dillərinin təsiri ilə bu mərhələdə və bu zamandan başlayaraq ümumən ədəbi dildə bir sıra samit səslərin funksionallığı güclənir: buraya, əsasən, *f, h, x, c* və s. səslər daxildir. Və heç şübhəsiz, Azərbaycan ədəbi dili

tarixinin birinci dövründə samit variantlığının artmasında həmin səslərin funksionallığı az rol oynamır. “Alınma” samitlər elə ilk zamanlardan ədəbi dildə kifayət qədər sabit görünür və fəal işləkliyə malik yüzlərlə sözün mövcudluğunu bunlarsız təsəvvür etmək mümkün deyil.

Ahəng qanunu, qədim türk yazılı abidələrində olduğu kimi, ilk Azərbaycan dili mənbələrində də ardıcıl şəkildə gözlənilir: *qanı, sana, bıraqalum, öldürəlüm, getdilər, sığındum, çərisinə, budur, bildi, görəlüm* və s. Nümunələrdən görünür ki, damaq ahəngi dodaq ahəngindən daha sabitdir və həqiqətən də istər haqqında bəhs olunan mərhələdə, istərsə də, ümumiyyətlə Azərbaycan ədəbi dilində damaq ahəngi güclü olmuşdur. Lakin orta əsrlərdə (Azərbaycan ədəbi dili tarixinin birinci dövründə) ahəng qanununun pozulması faktları ilə də qarşılaşırıq; bu həm milli söz-formalarda, həm də alınmalarda özünü göstərir:

a) milli söz-formalarda ahəng qanununun “pozulması” ancaq qrammatik şəraitdə (şəkilçinin “variantsız” işlənməsi ilə bağlı) mümkündür – məsələn: *bulmədi, qalmışəm, tutdilər, anlıyənələr, boğazlədilər, buncə, oqudi* və s.

b) alınmalar, görünür, ərəb əlifbasının köməyi ilə, yeni mühitə qarşı müqavimət göstərir, ona çətin uyğunlaşır və uzun müddət etnik formasını saxlayır: *zəman, fəraq, əğyar, əfğan, çarə, hekayət, bəha, bakəmal, lələk, dasitan, sərmayəçi* və s.

Milli söz-formalarda ahəng qanununun “pozulması” alınmaların verdiyi analogiya ilə möhkəmlənir və nəticə etibarilə, ümumi ahəngsizlik mühiti yaranır ki, bu, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin birinci dövrünün sonlarına qədər mövcud olur (əruz standartlarının, ərəb əlifbasının və “ümumşərq” tələffüz mədəniyyətinin təsiri də burada

müəyyən rol oynayır).

Beləliklə, XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik normaları qədim türk yazılı abidələrində müəyyənləşmiş fonetik normativliyin bilavasitə davamı olmaqla yanaşı, bir sıra əlavə əlamətlər (həm milli, həm də qeyri-milli) qəbul etmişdir.

Leksik normalar

Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu bütün tarixi dövrlərdə, prinsip etibarilə, türk mənşəli sözlərdən ibarət olmuşdur, XIII-XIV əsrlərdə də belədir. Lakin IX-XII əsrlərdən etibarən Azərbaycan ədəbi dilinə daxil olan ərəb, eləcə də fars sözləri XIII-XIV əsrlər yazılı mənbələrində artıq çoxluq təşkil etməkdədir. Və alınma leksik vahidlər türk mənşəli əsas lüğət fondu – aparıcı leksik-semantik mühit tərəfindən bütünlüklə həzm olunmuş, anlaşılıq bir hala gətirilmişdir; məsələn:

Varın siz ol qurtı istəyün, tutın,
Dutubən ol qurtı alıb gəlin.
Uşbu sözə cümləniz müti olun,
Bu əhval biz ondan sorayım imdi.
Yoqsa bən sücud içrə qılam zarı,
Sizə əzəm afət verə idim yarı,
Müstəcəb ol qılır qamuğ duaları,
Məzlumların duasından qorqın imdi.

Əlinin “Qisseyi-Yusif” əsərindən götürülmüş məndəki alınma sözlərin, demək olar ki, hamısı islam dünyagörüşü ilə bağlıdır və ümumiyyətlə, haqqında bəhs olunan mərhələdə alınma sözlərin Azərbaycan ədəbi dilinə, eləcə

də ümumxalq dilinə gəlişinin əsas səbəbi Azərbaycanda müsəlman təfəkkürünün geniş yayılmasından ibarətdir. Hətta o alınmalar ki öz-özlüyündə (mənbə dildə) dini dünyagörüşlə bağlı deyil, Azərbaycan dilində elə əvvəldən başlayaraq islam təəssüratı, emosiyası və s. doğurmuşdur.

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində konkret mənalı leksik vahidlərin funksionallığı mücərrəd mənalılardan genişdir; məsələn, “Dastani-Əhməd Hərəmi”dən alınmış aşağıdakı parçanın lüğət tərkibi, əsasən konkret mənalı sözlərdən ibarətdir.

Ol arada yolu kəsmişlər idi,
Ey neçə qafilə basmışlar idi.

Dəlim mal yıpladılar anda olar,
Hesabı yox qumaşı, simü zərlər.

Gecə-gündüz şikar edərlər idi,
Gerü ol qalaya girürlər idi...

Lüğət tərkibindəki konkretlik burada, heç şübhəsiz, hadisənin, mətləbin özünün konkretliyindən irəli gəlir.

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində ümumtürk leksikasının (müxtəlif türk dilləri üçün müştərək olan sözlərin) mövqeyi yüksəkdir – bu tamamilə təbiidir, ona görə ki, artıq qeyd olunduğu üzrə, XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dili qədim türk ədəbi dilinin bilavasitə varislərindən biridir.

Misallar:

baş – Sənin kuyinə xaki-pay oldum,
Başumuzu bunu qaxamı əcəb
(Q.Bürhanəddin)

gerü – Gerü ol qalaya girurlər idi (“Dastani-Əhməd Hərami”).

tənri – Gör nə qıldı *tənri* anun caninə (M.Zərir)

yay, ox – Kirpigin *oxuna*, qaşın *yayına*

Aşıqın sinəsin sipər dedilər (İ.Nəsimi).

ur(maq)– Vərqa bunda qamçı *urdu* atuna (Y.Məddah)
və s.

Haqqında bəhs olunan mərhələdə lügət tərkibində, alınmış sözləri nəzərə almasaq, variantlıq özünü göstərir; məsələn, “Dastani-Əhməd Hərami”nin ancaq bir beytində aşağıdakı sinonim variantlar mövcuddur.

Nə durursuz, durun bir-bir quşanun,

Nə qayırın, nə qorxun, nə üşənün.

Bu cür variantlıq (yəni etnik tarixin özündən gələn variantlıq) alınmalarla bir qədər də zənginləşir: *tanrı-təala-allah, tamu-cəhənnəm, uçmaq-cənnət, yazı-çöl-yaban, bitik-yazı, göz-çəşm-eyn, ayruq-hicran, gizli-pünhan, dodaq-ləb* və s. Bir sıra hallarda sinonim-variantlar, elə bir üslubi fərq olmadan, paralel işlədilir.

Sufilərin diləgi mehrab, namaz,

Ər kişinin arzusu meydan bulur

(*Q.Bürhanəddin*)

Ol qurt aydur: Bən Yusifi heç görmədim...

Bigünah mən, bayıq bilüm – deyür imdi

(*Əli. “Qisseyi-Yusif”*)

Alınmaların bu mərhələdəki mənbələri ərəb və fars dilləridir – həmin mərhələyə qədər, əlbəttə, ümumtürk

səviyyəsində, alınma leksika Azərbaycan dili üçün artıq milliləşmiş vahidlərdir: buraya qədim Ön Asiya, Hind, Çin və s. dillərdən alınmalar daxildir.

Mənbələrin dilində alınma sözlər iki keyfiyyətdə təqdim olunur;

a) birincisi, leksik-qrammatik cəhətdən həzm olunmamış, üzərində Azərbaycan türk dili mövqeyindən əməliyyat aparılmamış sözlərdir:

Gör nələr qıldı bu çərxi-dun bana,
Cövr qıldı bu gərđiđi-gərdun bana
(Y.Məddah)

Saqi, tolu sun neçə-neçə zəhdlə pərviz,
Mütrib, yenə düz nəğməyi-tərəbəngiz
(Q.Bürhanəddin)

Ey Nəsimi, mühiti-əzəmsən,
Gərçi əlfazına gövhər dedilər
(İ.Nəsimi) və s.

b) ikincisi, leksik-qrammatik cəhətdən həzm olunmuş, üzərində Azərbaycan dili mövqeyindən bu və ya digər dərəcədə əməliyyat aparılmış, “mənimsənilmiş” sözlərdir:

Ol quyuya varuban hər gün baqar,
Yusif xəbərleşü sirrik utar
(Əli. “Qisseyi-Yusif”)

Anun sultanın ikən söylədilər,
Anun malın qatı vəsf eylədilər
(“Dastani-Əhməd Hərami”)

Çəkдилər anı yuqarı, gördilər,
Pirmidür deyü təcüb qıldilər

(*M.Zərir*) və s.

Ümumiyyətlə, XIII-XIV əsrlər Azərbaycan yazılı mənbələrinin demokratik, xəlqi, nəhayət, etnik dil bazasının möhkəmliyinin nəticəsidir ki, alınma sözlərin seçimi, mənimsənilməsi və s. asan gedir və çox nadir hallarda anlaşılmaz “çətin” alınmalara təsadüf edilir; halbuki bu cür alınmalar sonrakı mərhələ üçün, demək olar ki, səciyyəvidir.

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin frazeoloji ifadə imkanları diqqəti cəlb edir; şübhəsiz, bu, birinci növbədə, ədəbi dilin ümumxalq dilinə yaxın olması, oradan zənginləşmə imkanlarının genişliyi ilə bağlıdır. Məsələn: *and içmək, çağı xoş keçmək, əsli yuca, könli alçaq* (İ.Həsənoğlu); *fərağ odı bağrın yaqmaq, yerə düşmək, əqli gah gəlibən, gah getmək, məhzun qoymaq, duaları müstəcəb olmaq, murad hasil olmaq* (Əli. “Qisseyi-Yusif”); *göz yaşına qərq olmaq, bir tükini verməmək, nəərə urmaq, dilə gətirmək, salavat vermək, qiyamət günü, yolun bağlamaq, göz dikmək, yolun almaq* (kiminsə gördüyü iş görmək, təkrar etmək), *üni çıxmaq* (Y.Məddah); *çavı tolmaq, qap qaşanmaq, yol kəsmək, qafilə basmaq, hesabı yox, çavı düşmək, məqama varmaq*, (dünyada adı qalmaq), *can üstünə,.. yolunu tutub* (getmək), *düni günə çatmaq, oda* (ev) *tutmaq, yol gözləmək* (“Dastani-Əhməd Hərəmi”); *ələ almaq, yaxasını tutmaq, hicrinə yaxmaq, bənizinin sarısı çıxmaq, başına qaxmaq, yoluna can varmək* (Q.Bürhənnəddin); *xəyalına düşmək, sinəsini sipər demək* (*müq.et: sinəsini sipər eləmək*), *hala düşmək, əql irmək* (İ.Nəsimi) və s.

Frazeoloji ifadə imkanlarının genişliyi hər hansı halda ədəbi dilin bədii gücünü, obrazlılığını nümayiş etdirir; hər biri bir bədii əsər hüququnda olan frazemlər, əslində, dil üzərində böyük yaradıcılıq işinin məhsuludur və həmişə dərin etnik məzmununa malik olmuşdur. Azərbaycan dilinin ilk yazılı mənbələri meydana çıxan dövrdən burada frazeoloji materialın bolluğu ədəbi dilin etnik əsaslarının möhkəmliyini təsdiq edir. XIII-XIV əsrlərə məxsus mənbələrin dilində işlənən həmin vahidlər öz bətnində əsrlərlə əvvəlki dövrlərin etnopsixologiyasını, estetik təfəkkürünü mühafizə etməkdədir.

Leksik-frazeoloji normaların sabitliyi, artıq qeyd olunduğu kimi, bu mərhələdə ancaq və ancaq variantların çoxluğu ilə “pozulur”, ümumiyyətlə isə, sözün tarixi keyfiyyəti, məntiqi-analitik mövqeyi, daxili strukturu tamamilə müəyyəndir, eyni zamanda, haqqında bəhs olunan mərhələdə etnik təfəkkürdə güclü söz hissi var:

...Yəqub İshaq oğlıdur, ey din əri.
On ikidür oğlu Yəqubun təmam,
Altı övrətdən doğubdur, ey hümam.
Hər birində iki oğlu var idi,
İkisi bir anadən toğar idi.
Ol ikisi bir anadən toğdılar,
Ata-anə bir, qərindaş oldılar.
Aşit imdi qalanınınun adını
Kim, bulamın sən bu sözün dadını...

(“*Dastani-Əhməd Hərəmi*”)

Sözlə söz arasındakı məntiqi-semantik rabitənin bu cür çevikliyi, harmonik oynaqlığı sözün leksik-qrammatik məzmunununun yetkinliyi ilə mümkündür – “sözün dadı” da

məhz bu zaman duyulur, hiss edilir.

XIII-XIV əsrlərdə ədəbi dildə söz yaradıcılığı tarixən müəyyənləşmiş qayda-qanunlara tabedir; nəinki milli vahidlər, hətta alınmalar da (söhbət ərəb, fars alınmalarından gedir) yeni sözlərin yaradılması prosesində iştirak edir: *inamlıq, bəhadarlıq, haldaş, çarə qılmaq, həlak eyləmək, bihuş olmaq* və s. Lakin bu mərhələdə söz yaradıcılığının (xüsusilə morfoloji yolla) geniş imkanlara malik olduğunu demək mümkün deyil. Çünki söz dilə daha çox hazır şəkildə gəlir. Ərəb, yaxud fars sözləri ilə türk mənşəli *olmaq, etmək, eləmək, qılmaq* və s. köməkçi fellərdən düzəlmiş vahidlər isə (biz bunu da müəyyən qeyd-şərtlə söz yaradıcılığı aktı sayırıq) kifayət qədər işləkdir (yuxarıdakı nümunələrə bax).

Qrammatik normalar

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində ümumi qrammatik kateqoriyalar artıq böyük tarixi təkamülün məhsulu kimi təzahür edir; hal, mənsubiyyət, xəbərlik və kəmiyyət kateqoriyalarının ifadəsində, bəzi variantlıqları nəzərə almasaq, sabitlik özünü göstərir:

Hal kateqoriyası – adlıq hal: *Həsənoğlu* sana gərçi duaçadır... (İ.Həsənoğlu); yiyəlik hal: *Yusifin* qardaşları evə döndü (Əli. “Qisseyi-Yusif”), Qulağına *ağlamaq* üni girdi (Əli. “Qisseyi-Yusif”); yönlük hal: *Kəndü* gözüm *yaşunə* gərç olmişəm (Y.Məddah); təsirlik hal: *Bir tükini* vermərəm... (Y.Məddah), *Anun malın* qatı vəsf eylədilər. (“Dastani-Əhməd Hərami”); yerlik hal: *Eşqün evində* gördüğüm derisəm... (Q.Bürhanəddin); çıxışlıq hal: ...*Keçdi qamudan*, ey sənəm (İ.Nəsimi).

Mənsubiyyət kateqoriyası – *Necəsin*, gəl, ey *yüzü ağum* bənüm (İ.Həsənoğlu); *Bu Həsənoğlu* sənün *bəndən* dürür (İ.Həsənoğlu); *Qanın Yusif könləginə* bulaşdırdı

(Əli. “Qisseyi-Yusif”); ...Var bu dildən özgə bizim bir *lisanımız* (İ.Nəsimi); hər *birinüz işlü işinüzə* gedün (M.Zərir); Turdilər *babalarına* gəldilər (M.Zərir).

Xəbərlik kateqoriyası – Bən Yusifi heç *görmədim* (Əli. “Qisseyi-Yusif”), Ey Nəsimi muhiti-*əzəmsən* (İ.Nəsimi); Özü *gürbüz-bürür* (“Dastani-Əhməd Hərəmi”); Biz qəmumuz *bəndə-fərmanuz* sizə. (Y.Məddah); Olmiyə kim, qurda *verəsüz* ani (M.Zərir); İkən *gürbüzlər* idi ol ərənlər (“Dastani-Əhməd Hərəmi”).

Kəmiyyət kateqoriyası – təkdə: *Dedi Əhməd Hərəmi* (“Dastani-Əhməd Hərəmi”); *Kimsə bu qapıyı çaxamı* əcəb (Q.Bürhanəddin); cəmdə: *Sundulər Yusifi tutdular bunlar* (Y.Məddah); *Bixəbərlər* ocəb xəbər *dedilər* (İ.Nəsimi), Doqquz kişi anun *yoldaşlarıydı*, Dünü gündüz bilə *haldaşlarıydı* (“Dastani-Əhməd Hərəmi”).

Leksik-qrammatik söz qrupları (nitq hissələri) yüksək normativliyə malikdir – xüsusi qrammatik kateqoriyalar diferensial səviyyədədir. Məsələn:

İsim – Topraqumdan bitə həsrətli ağac, Qıla zari cümlə *yapraqum* bənüm (İ.Həsənoğlu); Düşdü yenə dəli *könül gözlərinin* xəyalinə... (İ.Nəsimi).

Sifət – *Yaxşı-yaman, qatı-yumşax* olsa xoş, Sərvərəm deyən kişi erkək gərək (Q.Bürhanəddin); Şama bənzətdilər qarə saçını (İ.Nəsimi); *Tatlu* sözündən utanur... (İ.Nəsimi).

Say – Ol tün *üç yüz altmış* yol bihuş oldı (Əli. “Qisseyi-Yusif”); Məgər kim ol zamanda bir hərəmi Dərüb döşirmişdi *çox* hərəmi (“Dastani-Əhməd Hərəmi”).

Əvəzlik – *Bən* sınıq könüldə oluram müqim (Y.Məddah); Mən ölsəm... (İ.Həsənoğlu); *Sən* əritdün – (İ.Həsənoğlu); Doqquz kimi *anun* yoldaşlarıydı (“Dastani-Əhməd Hərəmi”); *Biz* gəlincə bayıq *ana* qəza irmiş (Əli. “Qisseyi-Yusif”). Varın *siz* ol qurtı istəyün (Əli. “Qisseyi-

Yusif”); *hər nə kim siz hökm edəsiz, biz ani qılavuz...* (Y.Məddah); *Bir qaçan öldürdi...* (Y.Məddah); *İşbu qərdaşlar bana qılmaz cəvab...* (M.Zərir); *Kəndü vəsfi-halini şərh eyləyə...* (M.Zərir) və s.

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində nitq hissələrinin normativlik səviyyəsinin yüksəkliyinə baxmayaraq bir sıra hallarda variantlıq da (xüsusilə əvəzlilərdə) özünü göstərir; həmin variantlıq, əslində, XVII əsrə qədər davam edir və milli ədəbi dilin təşəkkülü – qrammatik normanın milli əsaslar üzərində yenidən təşkili ilə çoxvariantlılıqdan birvariantlılığa güclü meyil əmələ gəlir.

Felə məxsus əlamətlər (xüsusilə onun formaları, mənaca növləri və s.), haqqında bəhs olunan mərhələdə artıq keyfiyyətə müəyyən olmuşdür¹. Nümunələrə diqqət yetirək:

Felin formaları – əmr forması: *Aytdılar, verdük sana gətür bəru, Al bu qaçacı qulı, sən get gerü* (M.Zərir); *Gəl bu dəmi xoş görəlim* (İ.Nəsimi); xəbər forması: *Dil sinənə bağlandı* (Q.Bürhanəddin); həmişə aşiq könlü *büryan bulur* (Q.Bürhanəddin); *Aləmi bir neçə satar kirpigin* (İ.Nəsimi); arzu forması – *Şərbət vəsli girməyəmi ələ, Danma hicrinə yaxamı əcəb?* (İ.Nəsimi); vacib forması – *Şimdidən gerü bana ölmək gərək, Çün nəzər qılmaz bana getmək gərək* (M.Zərir); şərt forması – *Eşqün evində gördüğüm derisəm, Kimsə bu qarıya qaxamı əcəb* (Q.Bürhanəddin).

Felin mənaca növləri fel formalarına nisbətən az diferensiallaşmışdır; bununla belə, hər haldı, həmin kateqoriyanın müəyyənləşmədiyini də demək olmaz; məsələn: *Qapulər açıldı, yol oldu əyan, Çıxdı Yusif yedi*

¹ Bax: M.Rəhimov. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi, Bakı, 1965.

qapudən ol zaman (M.Zərir); Dil sinənə *bağlandı*, can *asıldı* ləbündən (İ.Nəsimi); Taqətim sənsiz kəsildi, qandasən? (İ.Nəsimi); Dərilüb bir arayə *danışdılar* (M.Zərir); Biz bu yolda *duruşalım* can ilə (M.Zərir) və s. Göründüyü kimi, əslində, felin bütün mənə növləri kateqorial olaraq mövcuddur, sadəcə işlənmə tezliyi aşağıdır.

Felə məxsus daha bir tarixi keyfiyyət analitik fel formalarının intensiv işləkliyindən ibarətdir: *etmək, eyləmək, olmaq, bulmaq, qılmaq* və s. köməkçi fellərlə düzələn analitik fel formaları daha çox diqqəti cəlb edir, müxtəlif üslubi məqamlarda özünü göstərir. Məsələn: Yusifə ari *nəzərlə* aldı dərgaha *qəbul* (M.Zərir); Həmişə aşiq könül *büryan bulur*, hər nəfəs qərib gözü *giryən bulur* (Q.Bürhanəddin) və s.

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində zərf və köməkçi sözlərin müxtəlif növləri normativləşmişdir. Nümunələrə diqqət yetirək:

Zərf-tərzi-hərəkət zərfi: Xəzinə qapusun bərkitdilər *xoş*, Tutub Bağdad yolunun getdilər *xoş* (“Dastani-Əhməd Hərəmi”); zaman zərfi: *Gecə-gündüz* şikar edərlər idi (“Dastani-Əhməd Hərəmi”); yer zərfi: *Gerü* ol qalaya girürlər idi (“Dastani-Əhməd Hərəmi”).

Köməkçi sözlər – qoşma: Sənün *ilə* xoş keçər çağum bənum (İ.Həsənoğlu); Qapı *birlə* İsrailə göstərdilər (Əli. “Qisseyi-Yusif”); Səndən *özgə* kimsənə məqrün bana (Y.Məddah); həccə doğru varmayan hacı degil (İ.Nəsimi); bağlayıcı: Bir o da tutdular şəhrün ucunda, İkən azadə *vü* qavqa yox onda (“Dastani-Əhməd Hərəmi”); Gördülər *kim*, Yusifi andə durur (M.Zərir); hər kişidə bir cübbəvü dəstar olur, *əmma* Bin başidə bir layiqi-dəstar bulunmaz (İ.Nəsimi); ədat: Anlar *dəxi* Yusifi heç görmədilər (Əli.

“Qisseyi-Yusif”); Buncə malü neməti *ki* dökmüşəm (M.Zərir); Tamu dəyamı gözlərim yaşına (Q.Bürhanəddin).

Haqqında danışılan mərhələdə zərf və köməkçi sözlərin sonrakı mərhələlərdə arxaikləşmiş bir sıra formaları da işlənmişdir: *həp*, *şimdi* (Q.Bürhanəddin), *cilayın* (İ.Nəsimi), *ucundan* (İ.Nəsimi), *qarşu* (İ.Nəsimi), *birlə*, *vəli*, *netəkim* (İ.Nəsimi), *gərçi* (İ.Nəsimi), *dəxi* (İ.Nəsimi), *üştə* (İ.Nəsimi), *hərgiz* (İ.Nəsimi); bu formalar mərhələnin qrammatik normasını müəyyən edir¹.

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin sintaksisi yüksək inkişaf səviyyəsi ilə diqqəti cəlb edir; ümumiyyətlə, belə bir mülahizə mövcuddur ki, ədəbi dilin sintaksisinin inkişaf səviyyəsi ən çox xalqın intellektual tərəqqisi, danışq dili sintaksisinin inkişafı isə, hər şeydən əvvəl, kollektivin adət-ənənələri, etnik təkamülü ilə mütənasibdir². Bu mənada mərhələnin ədəbi sintaksisi, doğrudan da, mükəmməl intellektual enerjinin təzahürüdür. Söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlələr həmin mərhələdə normativ formalara malikdir.

Sintaksis, ümumiyyətlə, üslubi funksionallıqla bağlıdır, janr tipologiyası sintaksisə ciddi təsir edir, bu isə əlbəttə, normativ konstruksiyaların yoxluğu demək deyil və XIII-XIV əsrlərdə ədəbi dil “universal” sintaktik konstruksiyalarla zəngindir. Sintaksisin bu mərhələdəki elastikliyi məhz normativ formaların ifadə imkanlarının genişliyində maddi əsaslarını tapır.

Sadə cümlə – Çıxdı Yusif bir yuca köşk üstünə, Yüzü

¹ Bu barədə geniş məlumat üçün bax: H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, səh. 179-247; А.Дж.Шукюров. Фономорфологическое развитие и семантика служебных частей речи в староазербайджанском языке. АДД, Баку, 1986.

² Т.Наси́ев. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1977, səh. 161.

urdu, şükr qıldı dustinə (M.Zərir); həm hürufəm, həm kitabəm, həm kəlaməm həm kəlim... (İ.Nəsimi).

Mürəkkəb cümlə – Şah ayıtdı kim, Züleyxaya, bu gün, Bana qıldun xəyanət sən, ey fünun (M.Zərir); Gər niqabın salürsə yüzindən, Xirə gözümlə ana baxamı əcəb (Q.Bürhanəddin); Gözlərinə əsir olan – halını oldur anlayan, Kim ki bu halə düşmədi, qoy vara kəndü halinə (İ.Nəsimi).

Üslublar

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin normativliyinə qədər yüksəkdirsə, funksional üslubi imkanları da o qədər genişdir.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili, prinsip etibarilə, iki aparıcı üslub təzahürü ilə təmsil olunur: klassik üslub və folklor üslubu.

Əlbəttə, bu bir həqiqətdir ki, həmin əsrlərdə ədəbi dilin əsas ifadə forması mənzum formadır, lakin nəsr forması da hər halda mövcud olmuşdur. Ə.Dəmirçizadə, haqqında bəhs olunan mərhələdə iki üslub təzahürü barədə bəhs edir; bunlardan biri “klassik şeir-qəzəl üslubu”, ikincisi isə, “dini-təbliği və fəlsəfi şeir üslubu”ndan ibarətdir¹. Bununla belə, Ə.Dəmirçizadə XIII-XIV əsrlər mənbələrini dil mənsubiyyətinə görə həmin üslublar üzrə sistemli şəkildə təsnif etmir – görünür, bu cür ardıcıl təsnifatın mümkün olmaması tamamilə təbiidir və burada iki müxtəlif üslubdan danışmağa ehtiyac yoxdur (hər iki halda klassik üslubdan söhbət getməlidir).

Klassik üslubla folklor üslubunun ayrılması və Azərbaycan ədəbi dili tarixinin birinci dövründə sistemli

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, səh. 141.

şəkildə qarşı-qarşıya durması dərin etnolinqvistik əsaslara malikdir. Klassik üslub həmin qarşıdurmada tədrisən aparıcı mövqeyə malik olur və nəticə etibarilə ədəbi dili ümumən əvəz edir. XVII əsrdən sonra isə onun mövqeyi zəifləyir, artıq folklor üslubu irəli çıxıb milli ədəbi dilin funksional-qneseoloji bazasını müəyyənləşdirir.

Elmi ədəbiyyatda “klassik üslub” yerinə “klassik-kitab üslubu”, “folklor üslubu” yerinə “danışiq-folklor üslubu” terminləri də işlədilmişdir¹. Lakin son illər daha universal məzmunu malik olan (mədəniyyətin müxtəlif sahələrindəki üslub diferensiasiyasını işarələməyə imkan verən) “klassik üslub” və “folklor üslubu” terminlərinə üstünlük verilir². Biz də həm dəqiqliyini, həm də sadəliyini nəzərə alıb məhz bu terminlərdən istifadə edəcəyik. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, həmin üslublar daxilində müxtəlif mikroüslub təzahürləri də mövcuddur (Ə.Dəmirçizadə və M.Cahan-girovun tədqiqatlarında adətən təhlil mikroüslublar üzrə gedir).

Klassik üslub

Klassik üslub haqqında bəhs olunan mərhələdə, əsasən məsnəvilər (“Dastani-Əhməd Hərəmi” Yusif Məddahın, Mustafa Zəririn, Suli Fəqihin, Şəyyad Həmzənin məsnəviləri) və “Divan”lar (Qazi Bürhanəddinin, İ.Nəsiminin “Divan”ları) ilə təmsil olunur; hər iki dil “təzahür” olduqca mükəmməl şəkildə, xarakterik üslub əlamətləri ilə meydana çıxır və Azərbaycan ədəbi dilinin diferensiasiya-inkişaf səviyyəsini, türk ədəbi dilləri içərisindəki tarixi mövqeyinin

¹ T.Наси́ев. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, səh. 51-52.

² Н.Г.Джафаров. Азербайджанский литературный язык XVIII в., АДД, Баку, 1991, стр. 9.

sabitliyini əks etdirir.

Məsnəvilərin dilində, hər şeydən əvvəl, klassik üslubun leksik-qrammatik standartları, xarakterik, metaforik idrak təzahürləri, eyni zamanda təhkiyə rəvanlığı faktdır:

Həmlə qıldı Vərqa ol beş yüz ər
Kim, bular ol ləşkərin yolun alə.
Darə həmlə qıldı ol beş yüz kişi,
Eşid imdi ki, necolur yigit işi.
Ol Məlik Əntər buyurur kim, çəri
Həmlə qıldı qəmu bir gəzdən vari.
Bu yanadən bu yigirmi dörd bin ər
Nərə urur, hayqırur, həmlə edər.
İki dərya taşuban aqışdılar,
Mövc urub bir-birinə qavuşdılar.
Vərqa ol dəm qəlbə urdi kəndözin,
Yıqdı qəlbi, çün şəha dikdi gözin.
İrdi, əndirdi qılıc ol pəhləvan,
Kəndusin sivdi Məlik Əntər rəvan.
Təxən üstündən müəlləq yıqılır,
Qarşu bəglər Vərqanun yolun alır,
Vərqanun bəglər qəfasın beş yüz ər
Bəglərindən Əntərün, ol şiru pər
Bir qaçın öldürdi, yetdi Əntərə,
Dutdi bərk bağladı, ilətür ləşkərə.

(Yusif Məddah. "Vərqa və Gülşə")

Göründüyü kimi, hadisə ardıcıl şəkildə, demək olar ki, müfəssəl bir şəkildə təsvir olunur; bir sıra ifadələr nağil təhkiyəsinə yada salır: *Eşid imdi ki, necolur yigit işi, bu yanadən və s.* Kifayət qədər romantik məzmunlu metaforalar (İki dərya taşuban aqışdılar, Mövc urub bir-

birinə qavuşdular) işlənir. Hadisənin gərginliyini göstərmək üçün *nərə urur, hayqırur, həmlə edər* kimi həmcins ifadələrə müraciət olunur.

Göründüyü kimi, bu dil no qədər klassik mükəmməliyə malik olsa da, ümumxalq əsaslarına söykənir, ondan qopmamışdır – “Kutdatqu biliq”in dil-üslub ənənələri bu və ya digər dərəcədə davam etdirilir.

Yuxarıdakı mətndə leksika etnik mənsubiyyətinə görə aşağıdakı kəmiyyət nisbətindədir (köməkçi sözlər də hesaba alınır): Azərbaycan türk sözləri – mətnin təxminən 77 faizini; qeyri-türk mənşəli sözlər – mətnin təxminən 29 faizini təşkil edir. Əgər nəzərə alsaq ki, qeyri-türk mənşəli (alınma) sözlərin faizi *həmlə, Vərqa, Məlik Əntər* sözlərinin təkrarı ilə artır, milli leksikanın işləkliyinin maksimum səviyyədə olduğu aydın görünür.

Məsənavi dilində klassik üsluba aid divan şeirinin dilindən fərqli olaraq, mürəkkəb obrazlar, silsilə təyini birləşmələr, qəliz konstruksiyalar, demək olar ki, yoxdur; aydın və bitkin informasiya verilir:

Sundı Yusif, açdı yüzündən niqab,
Eylə saneydün görüdü afitab.
İbn Yamin Baqdı, ah eylədi,
Düşdi yerə əqli gümrah eylədi.
Gül suyini saçdilər gül yüzinə,
Əqli gəldi İbn Yamin özinə.
İbn Yamin dedi: Biz peyğəmbəruz,
Həm bu pirlər bizə qılməz yavuz.
Pəs nə oldı kim sana, düşdün yerə,
İbn Yamin səbr edər əqlin dərə.
Dedi: Ey sultani-xubani-cəhan,
Söyliyəyim sözümi sizə əyan.

Ol bənüm yavi qılmış qordaşum,
Sizə bənzərtədüm anı, ey ulum.
Yusif İbn Yaminə aydır: Açı gözün,
Əqlüni də, yavi qılmə kəndözün,
Bənəm axır Yusif, eyə cani-mən
Kim, yavi qıldun bəni əndər-vətən.
Çünki Yusif kəndözünü söylədi,
İbn Yamin dakı an eylədi.
Gül açıldı, çünki açıldı niqab,
Xərməni-gül, gerü oyandı afitab,
İki bülbül, iki gül qavuşdilər,
Vəsl suyun bir-birindən içdilər...

(Mustafa Zərir. "Yusif və Züleyxa").

İstər burada, istərsə də digər məsnəvilərdə sistemli metaforalaşma faktları diqqəti cəlb edir – məsələn, yuxarıdakı parçada Yusiflə İbn Yaminin görüşməsi, dərdləşməsi “gül açıldı, çünki açıldı niqab”, “afitab oyandı”, “iki bülbül, iki gül qavuşdilər”, “vəsl suyun bir-birindən içdilər” kimi metaforik ifadələrlə əks etdirilir; diqqəti cəlb edən odur ki, metaforik təsvir adi real təsvirdən sonra gəlir və onun məcazi “paraleli” olur.

Məsnəvilərdə mükəllimlərdən bol-bol istifadə edilir və drammatizm çox zaman bu cür mükəllimlərdə təzahür elədiyi kimi, bədii informasiya da, adətən həmin mükəllimlərdə açılır; məsələn:

Nagah bürqəin götürdi gördilər,
Ol şahənşah Yusif imiş, bildilər.
Baş aşağı saldılar bunlar qəmu,
Bildilər kim, Yusif imiş, ey əmu.
Yusif aydur: Bilmədizmi bən kiməm,

Şimdi sizə, qıldıgüzi bən qıləm.
Siz bənümlə yavuşluq etdinüz,
Quyuya bırağubəni getdinüz.
Anunlə qoymadınız siz bəni,
Satdunuz aldunuz aqçayı-altuni.
Bana böhtan eylədinüz həm dəki,
Oğrıdur dedinüz siz, ey əxi...
Nə desünlər, yəvlaq oldılar xəcil,
Baş aşagə saldılar xuri-zəlil.
Başlərin qaldırdılar kim: Ey əziz,
Bəllü edün bizə kim, Ysifmisiz? –
Ayıtdı: Bən Yusif qərdaşdur bana,
Bəllü inanun, ey qərindaşlar bana, –
Yusif aydur: həm kim səbr edər əyan,
Aqibət ol şah olisər bigüman...

(Mustafa Zərir. “Yusif və Züleyxa”)

Təhkiyə ilə dialoqların ardıcıl şəkildə növbələnməsi, qəhrəmanların konkret şəraitə uyğun ovqatı və bu ovqatın ifadəsi, təzahürü olan mükəlimələr, eyni zamanda mükəliməarası “replika”lar (məsələn: nə desinlər, yəvlaq oldılar xəcil, Caş aşagə saldılar xuri-zəlil) mətni canlı edir, məsnəvi dilinin tarixi keyfiyyətini müəyyənləşdirir.

XIII-XIV əsrlərdə məsnəvi dilini xarakterizə edən əlamətlərdən biri mövzu eyniliyindən, fundamentallığından (əsasən, “Bibliya” mövzusu – “Yusif və Züleyxa” işlənir) irəli gələn obraz yekcinsliyi, təhkiyə-intonasiya uyğunluğudur: “Dastani-Əhməd Hərami”ni çıxmaq şərti ilə bu mərhələnin bütün məsnəvilərində (Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşa”sında Suli Fəqihin, Qazi Mustafa Zəririn, Şəyyad Həmzənin “Yusif və Züleyxa”larında) həm bir-birini təkrar edən, həm də biri digərində təsdiq olunan və nəticə

etibarilə, tipikləşən dil üslub xüsusiyyətləri sonrakı mərhələlərdə ya tamamilə, ya da qismən məhdudlaşır; epik genişliyi, təmkinini tədricən daha çox lirik drammatizm, “hövsələsizlik” əvəz edir.

Azərbaycan dilində bizə çatan ilk bütöv divan, məlumdur ki, *Qazi Bürhanəddinə* məxsusdur və T.Hacıyevin qeyd etdiyi kimi, klassik poeziya dilinin təşbeh, obraz-məcəzlar sistemi, leksik-qrammatik tərkibi haqqında ilk müfəssəl təsəvvürü də məhz bu “Divan”ından alırıq¹. Əlbəttə, divan şeirinin əsasını qəzəl təşkil edir (qeyd etmək lazımdır ki, Q.Bürhanəddinin “Divan”ında 1500 qəzəl vardır) və ona görə də şairin dilinin keyfiyyətini də, prinsip etibarilə, qəzəllərinin dili müəyyənləşdirir.

Qəzəl XIII-XIV əsrlərdə ədəbi-bədii dilin inkişafında, xüsusilə klassik üslubun kamilləşməsində olduqca böyük rol oynamışdır, hətta belə demək mümkündür ki, ümumiyyətlə, klassik üslubun əsas funksional-tipoloji xüsusiyyətləri məhz qəzəldə meydana çıxıb möhkəmlənmişdir. Q.Bürhanəddinin qəzəlləri bu baxımdan ayrıca mərhələdir – janrın ilkin formalaşma prosesini əks etdirir:

Şəha, hicrün ilə zarəm irax səndən, irax məndən,
Fəraqun ilə yanarəm, irax səndən, irax məndən.

Nigara, xüftə gözündən ki məsənəm olmusam məxmur,
Anınçün gecə bidarəm, irax səndən, irax məndən.

Gözündən qanıdır yarəm buyurmazisən, ey yarəm,
Gərək ki, yürəgüm yarəm, irax səndən, irax məndən.

¹ Bax: T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, səh. 54.

Banə əm desə ləblərün nola, çün ki, təbibimdur,
Çü hicranunla bimarəm, irax səndən, irax məndən.

Təlündən ayru bazarəm, özümdən daxi bizarəm,
Fəraq odilə yanarəm, irax səndən, irax məndən.

Göründüyü kimi, bu qəzəldə Azərbaycan sözləri hələ qəzəl standartlarına sığmır, ya ümumiyyətlə, ya da bu və ya digər şəkildə muxtariyyət təşkil edir; bununla belə, həm fonetik, həm leksik-qrammatik, həm də metaforik baxımdan qəzəlin “azərbaycanlaşması” prosesi başlamışdır. *Hicran, zarəm, fəraq, yanarəm, irax, məsənəm, bidarəm, gözündən qanidir yarəm, yürəgüm yarəm, bimarəm* və s. söz (və ifadə) – obrazlarda qəzəl dilinin minimum materialı yetişir. Ana dilinin faktları (irax) eyniməzmunlu alınma faktlardan (hicran, fəraq) daha fəal görünür. Statistik təhlil göstərir ki, XIII-XIV əsrlərin məsnəvi dilində olduğu kimi qəzəl dilində də Azərbaycan türk sözləri üstünlük təşkil edir. Məsələn yuxarıdakı qəzəldə Azərbaycan-türk mənşəli sözlər – mətnin, təxminən 80 faizini, qeyri-türk mənşəli sözlər – mətnin, təxminən 20 faizini təşkil edir¹.

Q.Bürhanəddinin qəzəllərində elə beytlərə təsadüf olunur ki, bütünlüklə Azərbaycan mənşəli sözlərdən ibarətdir:

Sana baxalı, baxmadı heç özgəyə gözüm,
Səni sevənün sən dəxi hər suçına baxma.

¹ Müxtəlif mətnlərin statistik təhlili göstərir ki, bu kəmiyyət münasibəti təsadüfi deyil; XIII-XIV əsrlərdə klassik üslubda funksional leksikanın orta hesabla 80 faizini (beşdə dördünü) Azərbaycan türk, 20,9 faizini (beşdə birini) qeyri-türk mənşəli vahidlər təşkil edir.

Bəşümə irmədin olursam baş,
İrürəm iş bu işi başə gərək.

Baş oldi yüzüm gözlərimün yaşlarılə,
Qan-yaş axıdəm yenə də ol yaşə gərəkdür.

Q.Bürhanəddin Azərbaycan ədəbi-bədii dilinə elə obrazlar gətirmişdir ki, onların bir hökmdar-şair tərəfindən yaradıldığı dərhal diqqəti cəlb edir:

Bu gecə qıldı tale bizə yari
Ki, tale oldi *eşq ərinə* yari

Bu könlüm dənizi qaşə gərək,
Düşmən urə başını taşə gərək.

*Düşmən əgərçi hiyləvü tədbir içindədür,
Tədbiri hiylə həm yenə təqdir içindədür.*

Şol fitnələr ki, gözləri hamil dımır anun,
Şikranələr görək ki, bu *tədbir içindədir.*

Zinhar, dünya xoşliğinə inanmaq ki, hər nəfəs
Ani ki, göstərür, yenə *təğyir içindədir.*

Bununla belə, qəzəlin orta əsrlər boyu davam edən xarakterik obrazları Q.Bürhanəddinin yaradıcılığında da əks olunur; şairin dilində panteist təfəkkürün məhsulu olan söz və ifadələr işlənir:

Könüldə qopalı, sənəma, bir səfayi-eşq,
Oldu bu aləmə yenə bizdən nidayi-eşq.

Cəfayə səbr edəlüm ol visalı gözədidən,
Fəraqdan ola ki, çərx daxı həm usana

Bəndən bəni aldı gözəl, zülfündə itirdün bəni,
Biçdün götürdün bənliyi həm bəndə yetürdün bəni.

Zülfünü görəli könül oldi pərişanü tağux,
Gərçi irax saldunə yaxınə götürdün bəni.

Getmişdüm saçunlə badi-həva yolundə bən,
Şimdi ayağı tozinə uş yenə gətürdi bəni.

Gizləmişəm özümü bən kisulərində çoxdurur,
Şimdi özün dilərsən yitür özünü, bul bəni.

Səfayi-eşq, nidayi-eşq, cəfa, səbr, visal, fəraq, bəndən bəni aldı, irax saldun, yaxınə götürdün, gizləmişəm özümü bən, özün dilərsən, yitür özünü, bul bəni – panteist-sufi söz (və ifadə)-obrazlardır ki, şairin dilində bütöv sistem təşkil edir. “Şimdi ayağı tozinə uş yenə gətürdi bəni” – xalq dilində geniş yayılmış “ayağına gətirmək” ifadəsinin üslubi variantıdır, panteist məzmun daşısa da, bilavasitə xalqdan gəlir və belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, panteist – sufi söz (və ifadə)-obrazların da əsas mənbəsi ümumxalq dili olmuşdur.

Q.Bürhanəddinin dilində elə obrazlara da təsadüf olunur ki, bilavasitə panteist təfəkkürün məhsulu deyil, sadəcə, poetizmlərdir ki, şairin dil estetikasını müəyyənləşdirən faktlar kimi təzahür edir:

*...Gözün oxinəvü qaşun yayinə
Könüldən nazik olmaya nişanə*

*Bənə eşq urdi bir qəmçi ki, qələm
Həmayil qollarani taziyanə
Könlüm sarçə durur, yürəgün təş,
Nə deyəm bən bu sərçəyi-siyan?*

Yaxud:

*Əgər gözünlə bizə işarət oleydi,
Bizim bu canumuzə yüz bəşarət oleydi.*

*Dün içrə gəlsəydi könlümə xəyali anun,
Amasiya kibi canumdə qarət oleydi.*

Şairin dilində müəyyən bədii effekt verən “söz oyunları”nı təsadüf edilir; məsələn:

*Yürkədə qomadı qan qare gözün,
Bələdür canuma bu gözü qarə*

*Suzişi olmayanə suz işini demə
Göz yəşi daxti könüldə suzini bilməz*

*Bəndəsin sən, bəndəyəm bən tapuna,
Bəndəyəm bən, necə ki, sən bəndəsin.*

Normativlik, bədii mükəmməllik Q.Bürhanəddinin qəzəlləri kimi rübailərinə də aiddir və qəzəllərindəki obrazlar rübailəri üçün də xarakterikdir (klassik üslub tipologiyasına uyğun olaraq):

Dərviş ki dilriş ola, bizüm kibi olsun,
Şol yar ki bixiş ola, bizüm kibi olsun,
Gördülərsə ki, ola bu aləmə təşviş,
Ol canə ki təşviş ola, bizüm kibi olsun.

Klassik üslubun sintaksisi XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dili sintaksisinin kamillik səviyyəsini, funksional imkanlarını folklor üslubu ilə müqayisədə daha dolğun əks etdirir. Elastik cümlə modellərini: müxtəlif təhkiyə tiplərini ədəbi dilin elə ilk yazılı mənbələrində müşahidə etmək mümkündür:

I. Lirik təhkiyə tipi

Olamı rəva gözi qılə yarə könüldə,
Kim deyə gözi qılduğunu yarə könüldə.
Gözləməmişəm hur ki, sənün eşqünü, şəha,
Gər başdən əyağıno dəkin arə könüldə.

Nəqş etdi, şahə, hüsünü eşqün könlümdə,
Şölə ki, gözün əylədi yarə bu könüldə.

Canə ki, bir ahimdi eşqünün odinə
İrişdi səçun əkbər sara bu könüldə.

Biçarə könül yəxdi özün ləl yolinə,
Qəm andən olə, çarə bu biçarə könüldə.

(Q.Bürhanəddin)

* * *

Aləmi üzün gülüstan eyləmiş,
Bülbülü sərməstü heyran eyləmiş,
Əkbəri zülfün pərişan eyləmiş,
Mahini əbrində pünhan eyləmiş.

(İ.Nəsimi)

II. Lirik-epik təhkiyə tipi

Həç kişidə eşqə inkar olmadı,
Kim ki bazar istər, bizar olmadı.

Ey səba, dəxrətməgil zülfi qılən,
Daxi can oynamağa car olmadı.

Eylə ki, bu dərdi-dünyadə bənəm,
Dövr içində dəxi dəyyar olmadı.

Ədlilə viran dəxi abad olur,
Zülm ilə dünyadə bir şar olmadı.

Ləli nuşu kirpügi bir nisdür,
Gül dəxi aləmdə bixar olmadı.

Eylə əsir etdi gözün canumi ki,
Hacəti-dükkani-əttar olmadı.

(Q.Bürhanəddin)

Mən vücudi-mütləqəm, mütləq derəm,
Həq tanıqdır, həq bilir kim, həq derəm,

Küntə kənzin sirrini məqləl derəm,
Eylədi barmağılə ay şəq dərəm.

(İ.Nəsimi)

III. Epik təhkiyə tipi

Eşit imdi Yisifün əhvalini,
Əvvəlində necə oldı halini.
Çünki toğdı Yusif, öldi anasi,
Bir qəravaş aldı satun atasi
Bəsləyən anı xoş sevər idi.
Ol qəravaşun bir oğlu var idi,
Kim, gülər yüzlü gözəl dildar idi.
İkisin əmzirməgə süd yetmədi,
Yusif ol qəravəş bəslər idi,
Yəqub anun oğlını həm tutmədi;
Qəravaşun satdı oğlın ol zəman,
Zəri qılıb inlədi ol natəvan:
– Netəkim məhrum qıldun sən bəni,
Satdurə oğlancığı ol ğəni
Kim, hacət qapusı açuq idi mægər,
Hacəti oldı qəbul, ey mötəbər.

(M.Zərir)

Şübhəsiz, lirik, lirik-epik və epik təhkiyə tipləri arasında kəskin sərhəd qoymaq çətindir (elə mətnlərə təsadüf olunur ki, bu cür bölgüyə gəlmir), bununla belə, yuxarıdakı mühüm təhkiyə tipləri funksional üslubi keyfiyyətləri ilə tarixən mövcud olmuşdur.

Lirik təhkiyə tipində, bir qayda olaraq sinxron ovqat sintaksisi hakimdir: müxtəlifzamanlılıq, müxtəlif psixoloji ümumiləşdirmələr ovqatın konkret durumunu səciyyə-

ləndirir. Müraciətlər, ara sözləri, nida xarakterli sözlər çox işlənir. Lirik-poetik informasiyanın həcmə yığcamlığı sintaksisin yığcamlığını, mükəmməlliyini tələb edir. Cümlənin bütün tiplərinə (sadə, tabesiz, mürəkkəb, tabeli mürəkkəb) təsadüf olunur, lakin həmin cümlələrin mümkün qədər yığcam, qısa formaları işləkdir. Lirik təhkiyədə həmişə qərribə bir ilahi idrak gərginliyi (görünür, panteist-sufi təfəkkürün diktəsi ilə) müşahidə olunur.

Lirik təhkiyədən lirik-epik təhkiyəyə birbaşa çıxış var – çox vaxt onların materialı eyni olur, bununla belə, bir mühüm fərq özünü göstərir ki, həmin fərq, nəticə etibarilə, lirik-epik təhkiyə tipini lirik təhkiyə tipinə qarşı qoyur: lirik təhkiyədə zaman müxtəlifliyi, yaxud ümumiliyi ovqat konkretliyini (sinxronluğunu) əks etdirir, onun şərhinə xidmət edir; lirik-epik təhkiyədə isə zaman müxtəlifliyi, yaxud konkretliyi ovqat ümumiliyinə tabedir və prinsip etibarilə onu müəyyənləşdirir. Odur ki, bu sonuncusu daha çox fəlsəfi təfəkkürün məhsuludur.

Epik təhkiyə tipi nağıl-dastan sintaksisinə əsaslanır: hadisələr keçmiş zamanda nəql edilir, mükəllimlərdən istifadə olunur. Mürəkkəb cümlələrə nisbətən sadə geniş cümlələr daha çox işlənir. Lirik təhkiyə tipi ilə müqayisədə emosionallıq nisbətən zəif olduğuna görə, ona xidmət edən nitq ünsürləri də qeyri-funksionaldır.

Lirik, lirik-epik və epik təhkiyə tipləri klassik üslub mətnlərində (xüsusilə “Yusif və Züleyxa” poemalarında) adətən növbələnir; məsələn, Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa”sında “məsnəvi”lərlə (epik təhkiyə tipi) yanaşı, “Şeiri-Yusif”, “Şeiri-Züleyxa” başlıqlı lirik qəzəllər (lirik təhkiyə tipi) və “Minacati-Kərdəni-Yusif əleyh-üs-səlam” başlıqlı lirik-epik parçalar verilir. Lakin bunların hamısı bütövlükdə epik mətləbin ifadəsinə xidmət edir.

Epik mətndə çox zaman aşağıdakı tipli ifadələrə təsadüf olunur (misallar M.Zəririn “Yusif və Züleyxa”sı üzrə verilir):

Söyləyəlim bir əcayib dasitan
Ol gül ilə bülbülü şad edəlim,
Qisseyi-Yusifü bünyad edəlim.

Can qlağın aç, dinlə bir zəman
Bir əcayib, bir cərayib dasitan.

Eşit imdi Yusifün əhvalını,
Əvvəlində necə oldu halını.

İmdi dinlə qisseyi-Yusif imam,
Qamu qissədən ol yegdür benam.

...Müxtəlifdür necə dürlü qövl ilə
Bir-ikisini götürəlim dilə.

Əvvəli bu qissənün oldur bəyan...

Klassik üslubun tarixi vəziyyəti barədə yuxarıda deyilənlər belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşdığı dövrün ilk mərhələsində həm məzmun, həm də ifadə planında həmin üslubun tipologiyası müəyyənləşir, lakin o, haqqında bəhs olunan dövrün ikinci mərhələsində daha da inkişaf edir.

XIII-XIV əsrlərdə klassik üslubla folklor üslubunun bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənməsi, eyni mövzulu əsərlərin hər iki üslubda yazılması (məsələn, “Yusif və

Züleyxa” mövzusunda həm məlum “Yusif və Züleyxa”ların, həm də “Qisseyi-Yusif”in qələmə alınması) ümumxalq dilinin ədəbi dilin bütün funksional mədəni sahələri ilə təxminən eyni dərəcədə əlaqədar olduğunu göstərir. Lakin tədricən, artıq qeyd olunduğu kimi, klassik üslubla folklor üslubu arasındakı fərqi dərinləşdiyi də özünü hiss etdirir – İ.Nəsiminin dili bunu göstərir.

Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması dövrünün ilk mərhələsində (XIII-XIV əsrlərdə), görüldüyü kimi, bir tərəfdən norma mükəmməliyi, digər tərəfdən, funksional üslub tipologiyası yaranır. Müxtəlif türk etnik-mədəni regionlarda mövcud olan türk ədəbi (yazılı) dilləri ilə Azərbaycan ədəbi dili arasında müəyyən fərqlər meydana çıxır və elə bu zamandan etibarən Azərbaycan ədəbi dilinin etnik-funksional coğrafiyası qərarlaşır. Lakin bu, o demək deyil ki, Orta (Mərkəzi) Asiya, Ural-Volqaboyu, Şərqi Avropa, xüsusilə Kiçik Asiyada funksionallaşan ədəbi (yazılı) dilləri ilə Azərbaycan ədəbi dilinin sıx əlaqəsi olmamışdır, həmin əlaqə nəinki XIII-XIV əsrlərdə, hətta davamlı şəkildə XVII əsrə qədər mövcud idi. Əlbəttə, bu yalnız dil məsələsi deyil, mürəkkəb etnomədəni məsələdir; türk xalqlarının diferensiasiyası və milli məzmununda formalaşması elə bir universal prosesdir ki, burada dil prosesləri də ehtiva olunur. Azərbaycan ədəbi dilinin həm norma, həm də funksional üslub baxımından müəyyənlişməsi Azərbaycanda (ümumən Qafqazda) etnolinqviistik hərəkatın nizamlanması, çoxtərəfli proseslərin bir istiqamətə düşməsi və sabitləşməsi ilə müşayiət olunur.

İzzəddin Həsənoğlunun dili

İzzəddin Həsənoğlunun bizə gəlib çatmış azərbaycanca iki məşhur qəzəli Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin ilk nümunələri kimi diqqəti cəlb etmiş və bir sıra maraqlı mülahizələrin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Onlardan başlıcası budur ki, Həsənoğlu qəzəlləri güclü bir ənənənin məhsuludur – XIII əsrə qədər Azərbaycan türk dilində yazılı ədəbiyyat olmuş, həmin qəzəllər də məhz bu tarixi təcrübənin nəticəsi olaraq yaranmışdır.

Tədqiqatçılar Həsənoğlu qəzəllərinin dil materialına əsaslanaraq belə bir qənaətə gəlmişlər ki, Azərbaycan ədəbi dilində tarixən mövcud bir sıra fonetik qanunauyğunluqlar hələ XIII əsrdən əvvəl yazıda təsbit olunub sabitləşmişdir – bu mənbələrdə əsas fonemləri əks etdirən “bütün hərf şəkillərini yazılı ədəbi dilimizin səs tərkibi və məxrəclərinə uyğunlaşdırılmış halda hazır görürük”¹. Həsənoğlu qəzəlləri yazılı ədəbi dilimizin təşəkkül-formalaşma mərhələsini (burada təxminən XIII-XIV əsrlər nəzərdə tutulur – N.X.) səciyyələndirən bir sıra qrammatik kateqoriya və qanunauyğunluqları üzə çıxarmağa mötəbər material və əsas verir².

Həsənoğlunun birinci qəzəli elm aləminə çoxdan məlumdur. Yeddi beytlik bu qəzəl XIII-XIV əsrlər divan şeirinin ilk nümunələrindən biri olsa da, yüksək sənətkarlıq faktı kimi diqqəti cəlb edir. Həmin qəzəl Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbi dilinin elə başlanğıcdan, bir tərəfdən, qədim türk, digər tərəfdən, müsəlman – Şərq mənbələrindən qidalandığını təsdiq edir:

¹ M.Cahangirov. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üsulları. Bakı, 1989, səh. 71-72.

² Yəni orada, səh. 72.

Apardı könlümü bir xoş qəmeryüz, canfəza dilbər;
Nə dilbər – dilbəri-şahid, nə şahid – şahidi-sərvər.

Mən ölsəm, sən büti-şəngül, sürahi, eyləmə qülqül;
Nə qülqül – qülqüli-badə, nə badə – badey-əhmər.

Başımdan getmədi hərgiz sənünlən içtigüm badə;
Nə badə – badeyi-məsti, nə məsti – məsteyi-sağər.

Şəha, şirin sözün qılır Misirdə bir zaman kasid;
Nə kasid – kasidi-qiymət, nə qiymət – qiyməti-şəkkər.

Tutuşmayınca dər atəş, bəlürməz xisləti-ənbər;
Nə ənbər – ənbəri-suziş, nə suziş – suzişin-məcmər.

Əzəldə canım içində yazıldı surəti – məni;
Nə məni – məniyi-surət, nə surət – surəti-dəftər.
Həsənoğlu sana gərçi duaçıdır, vəli sadıq;
Nə sadıq – sadıqi-bəndə, nə bəndə – bəndeyi-çakər.

Qəzəlin dilində müəyyən leksik-qrammatik “iyerarxiya” özünü göstərir: bir xoş qəmeryüz canfəza dilbər (yəni: könül apararı) – könlümü apardı; necə dilbər (könül apararı) – gözəl dilbər, necə gözəl – gözəllər gözəli və s.

Qəzəlin lüğət tərkiibi üzərindəki müşahidələr aşağıdakı bir sıra nəticələri çıxarmağa imkan verir.

Etnik mənsubiyyətə görə: a) Azərbaycan türk mənşəli sözlər – 38 (36%), b) qeyri-türk mənşəli sözlər – 60 (64%) nisbətindədir, lakin ümumi anlaşılıqlıq baxımından mətn kifayət qədər müasirdir: *xoş, qəmə, dilbər, sürahi, badə,*

şirin və s. kimi sözlər əsrlər boyu Azərbaycan dilində dəyişmədən işlənmişdir (və bu gün də işlənir).

Qəzəlin dilində leksik-qrammatik söz qrupları aşağıdakı şəkildədir¹.

adlar: könül (1), xoş (1), qəməryüz (1), canfəza (1), dilbər (3), şahid (3), sərvər (1), mən (1), büt (1), şəngül (1), sürəhi (1), qül-qül (3), içtüküm (1), badə (6), əhmər (1), baş (1), sən (2), məsti (3), sağər (1), şəha (1), şirin (1), söz (1), Misir (1), zaman (1), kassid (3), qiymət (3), şəkkər (1), atəş (1), xislət (1), əkbər (3), suziş (3), məcmər (1), can (1), əzəl (1), iç (1), surət (4), məni (3), dəftər (1), Həsənoğlu (1), duaçı (1), sadıq (3), bəndə (3), çakər (1);

fellər: aparmaq (1), ölmək (1), getmək (1), tutuşmaq (1), bəlürmək (1), yazılmaq (1);

köməkçi sözlər: bir (1), nə (14), hərgiz (1), qılmaq (1), eyləmək (1), dər (1), gərçi (1), vəli (1).

Sözlərin quruluşca növləri:

a) sadə sözlər: *aparmaq, könül, mən, ölmək, şirin* və s.

b) düzəltmə sözlər: *çədigüm, duaçı.*

c) mürəkkəb sözlər: *qəməryüz, canfəza, Həsənoğlu.*

ç) tərkibi sözlər: *qülqül eyləmək, sözün qılmaq (müq. et: sözünü danışmaq, söz eləmək və s.).*

Qəzəlin maraqlı sintaksisi vardır – hər beytin birinci misrası normal nəqli cümlədir: *Şəha, şirin sözün qılır Misirdə bir zaman kasid... Tutuşmayınca dər atəş bəlürməz xisləti-ənbər... Əzəldə canım içində yazıldı surəti-məni...;* Hər beytin ikinci misrası isə analitik sual-cavab konstruksiyalarından ibarətdir:

Nə qülqül? Qülqül-badə... Nə badə? Badeyi-əhmər...

¹ Mötərizə içindəki rəqəmlər sözlərin mətndəki sayını göstərir.

Nə kasid?Kasidi-qiymət...Nəqiymət?Qiyməti-şəkkər...
Nə məni? Məniyi-surət... Nə surət? Surəti-dəftər...

Hər beytdə birinci misranın son sözü ikinci misranın əvvəlində subyekt kimi iştirak edir və onun atributu soruşulur (...*Sadiq. Nə sadiq? Sadiqi-bəndə...*), lakin elə bunun ardınca atribut subyektə çevrilir və öz növbəsində atribut tələb edir (*Nə bəndə? Bəndeyi-çakər...*). Atributun subyektə çevrilməsi və əlavə atribut qazanması sintaktik-poetik səviyyədə möhkəm “ierarxiya” yaradır:

badə-badəyi-məsti-məsteyi-sağər
kasid-kasidi-qiymət-qiyməti-məcmər
əkbər-əkbəri-suziş-suzişi-məcmər...

Bu cür sintaktik paralelizmlər mətnin möhkəm bir bütöv kimi qurulmasında mühüm rol oynayır; hər beytin ikinci misrasından fərqli olaraq (sintaktik paralelizmi həmin misralar yaradır), birinci misraları “sərbəst buraxılır” – ancaq, artıq qeyd olunduğu kimi, birinci misranın sonuncu sözü ilə, əgər nə sual əvəzliyini nəzərə almasaq, ikinci misra başlanır.

“Apardı könlümü...” qəzəlinin dilində aşağıdakı izafət birləşmələri işlənir: *dilbəri-şahid, şahidi-sərvər, büti-şəngül, qülqülü-badə, badəyi-əhmər, badəyi-məsü, məsteyi-sağər, kasidi-qiymət, qiyməti-şəkkər, xisləti-əkbəri; əkbəri-suziş, suzişi-məcmər, surəti-məni* (eyni zamanda: məniyi-surət)¹, *sadiqi-bəndə, bəndeyi-çakər*; yeddi beytlik bir qəzəldə 16 izafət tərkibinin işlənməsi əslində həddindən artıqdır, lakin izafət tərkiblərinin bu cür çoxluğu normativ

¹ Həm surəti-məni (yəni: mənanın surəti, şəkli, forması), həm də məniyi-surət (yəni: surətin, şəklin, formanın mənası, məzmunu, mahiyyəti) panteist-sufi anlayışlardır; ümumiyyətlə, Həsənoğlunun bu qəzəlində panteist-sufi məzmun özünü aydın hiss etdirir.

hadisədən çox üslubi hadisədir – nitq materialı üzərində aparılmış “təcrübə”dir (belə “təcrübə”ləri sonralar İ.Nəsimi də aparmışdır).

Qəzəlin normativ sintaksisini isə Azərbaycan dili ismi söz birləşmələri (*bir çox qəməryüz, canfəza dilbər; şirin söz*), feli tərkiblər (*sənünlən içtigüm badə; tutuşmaymca dər atəş*) müəyyənləşdirir. Aşağıdakı konstruksiyalar da qəzəlin sintaksisinin ümumxalq dili ilə bilavasitə bağlı olduğunu (ümumxalq dil təfəkkürünə əsaslandığını) təsdiq edir: *apardı könlümü; mən ölsəm, sən...; başımdan getmədi...; sənünlən içtigüm badə; tutuşmaymca...; bəlürməz; sana gərçi duaçıdır, vəli sadıq.*

Həsənoğlunun ikinci qəzəli sonralar – 50-ci illərdə Barbara Fleminq tərəfindən tapılmış və Azərbaycan dili tarixi mütəxəssisləri həmin qəzəli kifayət qədər dərindən araşdırmışlar¹. Qəzəl doqquz beytdən ibarətdir, şairin birinci qəzəlinə nisbətən daha millidir; burada ismin bütün halları – adlıq (*ağac*), yiyəlik (*sən-ün*), yönlük (*rəqib-ə*), təsirlik (*sən-i*), yerlik (*qapunda*), çıxışlıq (*sən-dən*) halları, şəxs, mənsubiyyət, kəmiyyət, xəbərlik şəkilçiləri, fellərin təsrifi və s. ilə əlaqədar ayrı-ayrı morfoloji kateqoriyalara aid şəkli nümunələr (*bən-üm, sən-ün, an-un, od-lar-a, iç-ər-əm, əri-t-dün, ol-dı, ir-ə-yüm, göm-ün, bak-a, tur-sun, yan-a, bit-ə, qış-la-dum, ol-icək...*) təsbit olunmuşdur².

“*Necəsin, gəl...*” qəzəli Həsənoğlunun birinci qəzəlinə fərqli olaraq, daha çox qədim türk poetik ənənələrinin varisidir; türklük təkcə poetexniki vasitələrdə deyil, qəzəlin ümumi məzmununda, obrazlarında da görünür və əslində,

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, səh. 141-143; T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (təşəkkül dövrü); M.Cahangirov. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları, səh. 71-73 və s.

² Yəne orada, səh. 72.

bu ikinci qəzəl tapılmasa idi, şairin yaradıcılığının mənbələri, istiqaməti, tipologiyası, eləcə də dili, üslubu barədə təsəvvürlərimiz hər halda tam olmayacaqdı. “*Necəsin, gəl...*” qəzəli qədim türk şeirindən Azərbaycan şeirinə (burada yazılı şeir ənənəsi nəzərdə tutulur) bilavasitə çıxışıdır:

Necəsin, gəl, ey yüzi ağum, bənüm,
Sən əritdün odlara yağum bənüm!

And içərim, səndən artuq sevməyəm, –
Sənün ilə xoş keçər çağum bənüm.

Hüsi içində sana manənd olmaya,
Əsli yuca, könlü alçağum bənüm.

Al əlümi, irəyim məqsuduma,
Qoma yürəkdə yana dağum bənüm.

Sən rəqibə sirrini faş eylədin,
Anun ilə oldu şıltağum bənüm.
Qışladum qapunda itlərin ilə,
Oldı kuyun uşda yaylağum bənüm.

Bən ölicək yolına gömün bəni,
Baqa tursun yara toprağum bənüm.

Toprağumdan bitə həsrətli ağac,
Qıla zari cümlə yaprağum bənüm.

Bu Həsənoğlu sənün bəndəndürür,
Anı rədd etmə, yüzi ağum bənüm!

Qəzəlin leksikası, artıq qeyd olunduğu kimi, kifayət qədər millidir; müq. et: Azərbaycan türk mənşəli sözlər – 74 (83%), qeyri-türk mənşəli sözlər – 15 (17%).

Halbuki birinci qəzəldə bu nisbət 36%: 64% idi; ikinci qəzəldə isə Azərbaycan mənşəli sözlərin mövqeyi kəskin şəkildə yüksəkdir (qeyd edək ki, bu, əvvəlki statistik hesablamalarımıza uyğundur). Qeyri-türk mənşəli leksikanın “milliləşdiyi” müşahidə olunur: *xoş keçmək, hüsn içində, manənd olmanmaq* (müq. et: *tayı-bərabəri olmamaq, tayı-tuşu olmamaq*), *əslı yuca, məqsuda irmək, sirrini faş elmək* (*sirrini açmaq*), *həsətli ağac, zari qılmaq* və s.

Qəzəldə leksik-qrammatik söz qrupları:

adlar: *necə, yüz, ağ, bən, sən, od, yağ, artuq, xoş, çağ, hüsn, manənd, əsl, yuca, könül, alçaq, əl, məqsud, yürək, dağ, qapu, it, kuy, uş, yaylaq, yol, yar, topraq, həsətli, ağac, yaprağ, cümlə, bu, Həsənoğlu, bəndə, o (anı)*;

fellər: *gəlmək, əritmək, and içmək, keçmək, almaq, irmək, yanmaq, faş eylmək, şıltağı olmaq, qışlamaq, ölmək, gömmək, baqa turmaq, bitmək, zari qılmaq, rədd etmək*.

köməkçi sözlər: *ey, ilə, içində, artuq, qomaq, eylmək, olmaq*.

“Necəsin, gəl...” qəzəlində fellərin işləkliyi yüksəkdir, bu, dilin sintetik-aqqlütinativ xarakteri ilə bağlıdır; “Apardı könlümü...” qəzəlində isə analitizmin güclü olması fellərin az işlənməsinə səbəb olmuşdur.

Qəzəlin sintaksisini müəyyənləşdirən ilkin cəhət onun, ümumiyyətlə, müraciət formasında yazılmasıdır – bir sıra ifadələr bilavasitə həmin formadan irəli gəlir: *necəsin, gəl, ey yüzi ağum, sən, səndən artuq, sana manənd olmaya, al əlümi, bu Həsənoğlu sənün bəndəndürür, anı rədd etmə*

və s.

Yeddi beytlə gözələ müraciət olunur, iki beytdə isə normadan kənara çıxılır, gözəldən “kənara”, başqalarına üz tutulur:

Bən əlicək yolına gömün bəni,
Baqa qursun yara toprağum bənüm;

Hətta müraciətin obyektini bir qədər də mücərrədləşdirilir:

Toprağumdan bitə həsrətli ağac,
Qıla zari cümlə yarpağum bənüm.

Qəzəlin beytləri bitmiş fikir ifadə edir – sadə (hüsn içində sana manənd olmaya, Əsli yuca, könlü alçağum bənüm) və tabesiz mürəkkəb (Al əlümi, irəyim məqsəduma, Qoma yürəkdə yana dağum bənüm) cümlələrdən ibarətdir. Cümlə sərhədi ilə beyt (bəzən misra) sərhədi uyğun gəlir. və birinci qəzəldən fərqli olaraq, ikinci qəzəldə izafət tərkihi yoxdur.

Qəzəldə danışıq dili ünsürlərinə gen-bol yer verilmişdir: necəsin, and içərəm, qoma, al əlümi, sən rəqibə sirrini faş eylədin, bən ölicək, toprağumdan bitə, bu Həsənoğlu, rədd etmə və s.

“Nəcəsin, gəl...” qəzəlinin poetikası (epitet və məcazlar sistemi) “kəşf” olunmamışdır, subyektiv axtarış, mənalandırma faktı deyil – xalq təfəkküründə həzm olunmuş poetikadır.

Epitetlər (toyinlər) subyektə çevrilir: *yüzi ağum; əsli yuca, könlü alçağum*. Aşağıdakı məcazlar işlənir: sən ərüttdün odlara yağum bənüm, qoma yürəkdə yana dağum,

bənüm qışladum qapunda itlərin ilə, oldı kuyun uşda yaylağum bənüm, toprağumdan bitə həsrətli ağac, qıla zari cümlə yaprağum bənüm və s.

Heç şübhəsiz, Həsənoğlunun birinci qəzəli kimi, ikinci qəzəli də panteist-sufi təfəkkürün məhsuludur – onu, məsələn, Q.Bürhanəddinin eyni mövzulu tuyuqları ilə müqayisə etmək mümkündür; hər iki halda panteist-sufi terminologiya, əsasən, ümumxalq dilindən alınmış, yaxud ümumxalq dili tərəfindən bu və ya digər dərəcədə qəbul edilmiş vahidlərdir: *yüz, sevmək, xoş, məqsud, irmək, sirr, faş eyləmək, guy, yol, bəndə* və s.

Həsənoğlu qəzəllərini müqayisə etsək, onlardan birincisini daha çox klassik üslubun, ikincisini isə, daha çox folklor üslubunun nümunəsi hesab etməyə hər cür əsas vardır; əgər orasını da nəzərə alsaq ki, iki üslubun bir müəllifin yaradıcılıq fəaliyyətində birləşməsi Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində təbii haldır (məsələn, Q.Bürhanəddin, Ş.İ.Xətai, M.Əmani, M.V.Vidadinin təcrübəsi bunu təsdiq edir), onda inanmaq olar ki, həmin təbiiliyin əsasını qoyanlardan biri də Həsənoğludur. Həsənoğlu bu mənada ədəbi dilimizin (və ümumiyyətlə mədəniyyətimizin) tarixində ən böyük simalardan olmuşdur.

“Apardı könlümü...” qəzəli ilə “Necəsin, gəl...” qəzəlinin eyni bir müəllifə mənsub olub-olmaması müəyyən mübahisə doğurmuşdur. Elə tədqiqatçılar var ki, bunların ayrı-ayrı müəlliflərin (ayrı-ayrı Həsənoğulların) əsərləri olduğunu qəbul edirlər...¹. Halbuki bir sıra faktlar həmin qəzəllərin məhz eyni bir müəllifin əsərləri olduğunu

¹ Görünür, burası da unudulmamalıdır ki, ikinci qəzəl (“Necəsin, gəl...”) birinciyə (“Apardı könlümü...”) nisbətən daha çox XIII-XIV əsrlərin dil-üslub tipologiyasına uyğundur (Lügət tərkibinin etnik mənsubiyyət nisbətini göstərən statistikanı xatırlayın).

deməyə əsas verir:

Hər şeydən əvvəl, hər iki qəzəldə “mən” komponent – subyekti aparıcıdır: apardı könlümü – gəl, ey yüzi ağum bənüm; mən ölsəm – bən ölicək; başımdan getmədi hərgiz sənünlən içdigim badə – sənunlə xoş keçə çağum bənüm; əzəldə canım içində yazıldı surəti-məni – qoma yürəkdə yana dağum bənüm; Həsənoğlu sana gərçi duaçıdır, vəli sadıq; nə sadıq – sadıqi-bəndə... – bu Həsənoğlu sənün bəndəndür;

ikincisi, güclü şəkildə ortaya çıxan və xüsusi üslubi tipologiya yaradan “mən-sən” oppozisiyası hər iki qəzəlin poetik quruluşunu müəyyən edir: Mən ölsəm, sən büti-şəngül... Bən ölicək yoluna kömün bəni; Həsənoğlu sana gərçi duaçıdır... – Bu Həsənoğlu sənün bəndəndurur;

üçüncüsü, hər iki qəzəldə son beytlərdə Həsənoğlu adı çəkilib və hər iki qəzəl eyni tipli mənbədən tapılmışdır.

Həsənoğlu qəzəllərinin dilinin təhlili bir daha göstərir ki, Ə.Dəmirçizadənin qeyd etdiyi kimi, “bu cür səlissə, əlaqəli və ahəngdar bir şeir dilini ilk ədəbi dil nümunəsi saymaq nəinki doğru deyil, hətta əsassızdır. Bu qəzəlləri yazılı dilə qədərki dövrdə xalq tərəfindən şifahi yolla yaradılmış, sonra yazıya köçürülmüş tuyuqlar, bayatılar, qoşmalar və daktanlarda olan mənzum parçalarla və eləcə də başqa xalqların yazılı ədəbi dillərinin ilk formalaşma dövründəki nümunələri ilə tutuşdurduqda qəti surətdə belə nəticəyə gəlmək olur ki, həmin qəzəllər ilk təcrübə nümunələri deyildir”¹.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin böyük tarixi təcrübənin varisi kimi funksionallaşması ondan başqa (qeyri-türk mənşəli) xalqların, etnosların istifadəsinə şərait

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, səh. 143.

yaratmış, imkan vermişdir¹.

Həsənoğlunun bilavasitə təsiri (burada söhbət şairin obraz və ifadələrinin işlədilməsindən, ona yazılmış nəzirələrdən gedir) isə daha çox Azərbaycan, türk və türkmən şairlərində görünməkdədir. Hətta son zamanlar müəyyənləşdirilən bir sıra mənbələr sübut edir ki, Azərbaycan ədəbi dili bu dövrdə həm Şərqi Anadoluda, həm də Türkmənistanda yaşamış bir çox şairlərin yaradıcılıq vasitəsi olmuşdur. Məsələn, Q.Bürhanəddinin aşağıdakı tuyuğlarında Həsənoğlu obraz və ifadələrini görmək çətin deyil:

Məclisi kim xoş tutər; əkbər, əkbər!
Könüli kim aparur; dilbər, dilbər!
Dünya əhlinün başını kim çətər?
İşini toğru qılən sərü sərvər.

* * *

Könül alən dünyadə dilbər, dilbər!
Gah oxuruz hüsnünü əzbər, əzbər.
Aləmdə bin qarğaya bir sapan pəs,
Dünyada sərvər gərək, sərvər, sərvər.

Əhməd Dainin qəzəllərinin birindən alınmış aşağıdakı beyt isə göstərir ki, Həsənoğluya bilavasitə nəzirələr də yazılmışdır:

Camalından cahan gülşən, dodağından zaman gülşən;
Nə gülşən, gülşəni-cənnət, nə cənnət, cənnəti-kövsər.

¹ Bu barədə bax: M.Cahangirov. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları, səh. 63-66.

Həsənoğlu qəzəlləri, beləliklə, bir tərəfdən çox zəngin ənənəyə söykəndiyini, böyük tarixi potensialdan nəşət etdiyini təsdiq eləyirsə, digər tərəfdən, eyni dərəcədə zəngin bir ədəbi-bədii təcrübənin (o cümlədən də ədəbi-bədii dil təcrübəsinin) əsasını qoyur, geniş perspektivlər müəyyənləşdirir və həqiqətən də, Həsənoğludan sonra Azərbaycan ədəbi dilinin görkəmli ustaları – Q.Bürhanəddin, İ.Nəsimi yetişir. Sonrakılar daha böyük uğurlar qazanır və xüsusilə qəzəl şeirinin poetik imkanlarını görünməmiş bir şəkildə genişləndirirlər.

“Dastani-Əhməd Hərami”nin dili

“Dastani-Əhməd Hərami”¹ Azərbaycan dilində yaranmış ilk mükəmməl məsnəvi nümunələrindən biridir² – mükəmməllik əsərin həm məzmununa, həm də formasına aiddir. “Yusif və Züleyxa” mövzusunda nümunələrdən (Əli, Suli Fəqih, Qazi Mustafa Zərir, Şəyyad Həməzənin əsərləri nəzərdə tutulur) fərqli olaraq “Dastani-Əhməd Hərami”də təhkiyə daha yığcam və daha rəvandır:

Məgər kim, ol zamanda bir hərami
Dərüb döşirmişdi çox hərami.

Özü gürbüzdürür yalan bəhadur,
Bəhadırlıq yolında key zəhadur.

¹ Dastani Əhmet Harami. Talat Oncuu, İstanbul, 1946. Dastani-Əhmed Hərami. Tərtib edəni Əlyar Səfərli, Bakı, 1978.

² Вах: Ф.Р.Зейналов. “Дастан об Ахмеде Херами” – древнейший памятник азербайджанского языка. – ст. 1975, N 5.

Bilürdi sehr elmindon bəğayət,
Nücum elmində (də) qadirdi qayət.

Gər üfsun oğuyub bir gəz üfroydi,
Olıqdəm ayı göydən əndürəydi.

(Əli Əbu Sina) elmindən bilürdi,
(Şəhabəddin) o ol hizmet qılurdt.

Qılıc salsa bin ərə dəkinəydi,
Kağan aslan kimi kim çapınaydı.

Demişlər adına Əhməd Hərami,
Çavı tolmuş idi ellər tamamı...

“Dastani-Əhməd Hərami”nin lüğət tərkibi üzərində aparılmış müşahidələr göstərir ki, onun dili bilavasitə ümumxalq dili üzərində yüksəlmişdir – burada adi məişət sözləri, ifadələri kifayət qədərdir: *gəlin, barı bu gün söhbət qılalım, yüzüm qara, dərib döşürmək, hesabı yox, yolu kəsmək, nə durursuz, Güni günə qatmaq, utanmaq, gizlənmək, yuxan çıxmaq, buların xatırıçün, dəng eyləmək* və s. Məişət söz və ifadələri ilə bu cür zənginlik əsərin mövzusu ilə da bağlıdır. “Dastani-Əhməd Hərami”nin tərtibçilərindən biri olan Ə.Səfərli göstərir ki, anadilli poeziyamızın ilkin təşəkkül tarixini, ideya-mövzu mənbələrini, bədii-poetik xüsusiyyətlərini araşdırmaq baxımından da son dərəcə dəyərli bir əsərdir. 1692 misradan (816 beytdən) ibarət olan bu əsər klassik məsnəvilər kimi ənənəvi girişlə başlayır. Əlyazması başdan və sondan naqis olduğuna görə nə bəzi başlıqları, nə də müəllifin adını görmürük. Orta əsrlər mənbələrində də “Dastani-Əhməd

Hərami”nin müəllifi barədə heç bir məlumata təsadüf olunmur.

Əsərin dili barədə danışan tədqiqatçılar onun “Kitabi-Dədə Qorqud” “mühit”ində yarandığını göstərirlər; doğrudan da “Dastani-Əhməd Hərami”də “Kitabi-Dədə Qorqud” söz və ifadələri sıx-sıx işlənir: *Yerindən durdu* ol Əhməd Hərami, *Bilə yaranları* düpdüz təmami; *Birin-birin çığın taşra varmız*; *Ol ucadan mənzilə irməyəvüz, Ögümüz, usumuz dərməyəvüz*; həm adam səsinə *urun qulağı, Gözədibən* qılın hazır yarağı; *Dedilər kim, bu nə çoxluq kişidir, Bəzirganlıq çərinin nə işidir? Oxudu ulularını gətirdi; Qızı istəyəlim almaq rəvamı? Hələlin xatunun olmaq rəvamı? Gələn xəlqi yedirdi, toyladı* xoş, *Təmam qırx gün dügün əylədi* xoş; *Ərənlərə qılıc vurmaq necədir? Oğurlayın yigit qırmaq necədir? Suçum nədir, əcəb* getdim, nə qıldım, – *Qara bağrum* bənim qərq oldu qanə və s.

“Dastani-Əhməd Hərami”nin lüğət tərkibinin millilik səviyyəsi barədə statistik təhlil aydın təəssürat yaradır; 6-cı məclisin əvvəlindən alınmış on beytlik bir parçada lüğət tərkibinin etnik mənsubiyyətə görə münasibəti aşağıdakı kimdir: Azərbaycan türk mənşəli sözlər – 77 (75%); qeyri-türk mənşəli sözlər – 26 (25%).

Həmin parçada və ümumiyyətlə əsərin dilində bu və ya digər dərəcədə arxaik (sonrakı dövrlərdə işləklidən düşmüş) sözlər nisbətən çoxdur: *us, yay, uçurmaq* (“*yıxmaq*” mənasında), *ismarlamaq, tanrı, irmək, son uc*.

“Dastani-Əhməd Hərami”nin leksikasındakı demokratizm XIII-XIV əsrlərin dil tələbatına uyğundur (Həmin mərhələdəki məsnəvilərin dili ilə müqayisə də bunu göstərir) – “Dastan”ın dilindəki zəngin frazeoloji ifadələr də bu tələbatın nəticəsidir:

Oda tutmaq – Bir oda tutdular şəhrin ucunda,
İkən azadəvü qovğa yox onda.

yolunda can-baş qoymaq – Cəbə-cövşən silahı geydi anlar,
Qəza yolunda qoyub başı canlar.

lafurmaq – Uruban lafı bunlar tədbir etdi,
Eşit təqdir işi anlara netdi.

ögünü-usunu dərmək – Ol ucdan mənzilə irməyəvüz,
Ögümüz, usumuz dərməyəvüz.

ömrü dağılmaq – Qapının ikisin çızdı əgildi,
Haman taş qapıda ömrü dağıldı.

həqqə ismarlamaq – Çü yaxdı hicr oduna kəndözünü,
Həqqə ismarladı ol dəm özünü.

(getməgi) yarağına düşmək -Atasıyla, anasıyla görüşdü,
Bu göz getməgi yarağına düşdü.

Atalar sözü və məsəllər “Dastan”ın bədii-poetik strukturuna təsir edəcək qədər çoxdur – demək olar ki, hər bir əhvalat, hadisə, vəziyyətlə bağlı bir, yaxud bir neçə atalar sözü və ya məsəl deyilir, məsələn:

Adıdır dünyada qalan kişinin,
Əgər erkək ola və gər dişinin.

Nə var, tanrı bir isə iş ikidir,
Ölüm dedikləri sanma ikidir.

Kişi könlündəkin kişi nə bilə.
Kişi kəndi canın oda buraxmaz.

Ədəb birlə der: Ey dövlətli ata,
Səxavət kanı, ey mürvətli ata,

Sizə biz qarşı söyləmək eyibdir, –
Ulular bu sözü böylə deyibdir.

Analar dedigin tutmaq gərəkdir,
Ağu sunar isə yudmaq gərəkdir.

Məsəldir, kəndi düşən ağlamaz – der,
Axan dəryayı kimsə bağlamaz – der və s.

“Dastani-Əhməd Hərəmi”, artıq qeyd olunduğu kimi, epik əsərdir və əruz vəzninin heca vəzninə (4-4-3) yaxın formasında (həzəc bəhrində) qələmə alınmışdır, ümumiyyətlə, XIII-XIV əsrlər məsnəvilərində əruzun hecaya yaxın formalarında istifadə edilmişdir. “Dastan”da epik təhkiyə o qədər fəaldır ki, bu tipli əsərlər üçün xarakterik olan müəyyən lirik məqamlardan az qala bütünlüklə imtina olunmuşdur. Lakin bir sıra hallarda lirik-epik mühakimələrə də yer verilir.

Əsərin dastan kökünə malik olması özünü bir sıra məqamlarda müəyyən ifadə formalarında təsdiq edir: Bu dastanı bu gün bünyad edəlim; Qılalım bu qissəyi bir-bir hekayət; İkinci məclisə ağaz edəlim; Gələlim biz Güləndamin sözünə, Nədir halı, nədir fikri, sözü nə? Gələlim bu üçüncü məclisə biz, Xəbərimdən eşidir çün xəbər siz; Sən uş dördüncü məclisə nəzər qıl, Görün kim, nəyə varır uşbu mənzil; Bu məclisi bu yerdə qəsr edəlim, Bu göz beşinci

məclisə gedəlim. Yenə Əhməd Həramidən xəbər bil, Nitqə
oldı hekayət anla, aqıl; Bu gəz altıncı məclisə girəlim,
Güləndam nə qılır anı görəlim, Dutub can qulağın bu sözü
dinlə, Nəyə varur bu işin sonu anla və s.

Klassik dastan dili üçün xarakterik olan epik drammatizm
“Dastan-Əhməd Hərami”nin təhkiyəsi üçün də səciyyə-
vidir; hadisələr gərgin bir “gediş”lə nəql olunur:

Düni günə qatıb bular çü getdi,
Beş-on gündə bular Bağdada yetdi.

Bir oda tutdular şəhrin ucunda,
İkən azadəvü qovğa yox anda.

Günüzün özlərin gizlərlər idi,
Dün olsa yolların gözlərlər idi.

Xəzinə qandalığın bildi bunlar,
Qolay yer nerdə isə buldu bunlar...

Bir əfsun oxudu Əhməd Hərami,
Xəzinə inlədi düşdi təmami...

“Dastan”da müəyyən təsvirlərə də təsadüf olunur;
məsələn, Bağdad sultanının qızı Güləndamın təsvirinə
diqqət yetirək:

Bəğayət xub idi ol şahı-şəngül,
Yüzi gül, sözü bülbül, saçı sünbül.

Güləndam idi ol nigarın adı,
Şəkərdən şirin idi sözü dadı.

Utanır inci dişi danəsindən,
Sədəf ağzındaki dür danəsindən.

Gümüşdür, boyun büllurə bənzər,
İki cadu gözü səhharə bənzər.

Anın kimi kimsənə görməmişdi,
Anı görən nişanın verməmişdi.

Yanar idi şəmikanı ilində,
Yazardı xətt rəqəm tutmuş əlində.

Divani xətt içində sehr edərdi,
O xətt içində “ya”nı “mehr” edərdi.

Çıraq şövqi qamu pəncərələrdən
Saçardı şöləsin hər arələrdən...

Göründüyü kimi, burada həm klassik tipdə bənzəmələrdən istifadə olunur (*yüzü gül, sözü bülbül, saçı sünbül, şəkərdən şirin idi sözü dadı, gümüşdür, boyun büllurə bənzər, iki cadu gözü səhharə bənzər* və s.)i həm ümumi şəkildə qəhrəmanın gözəlliyi deyilir (*bəğayət xub idi, anın kimi kimsənə görməmişdi, anı görən nişanın verməmişdi* və s.), həm də konkret funksional cəhətlərə işarə edilir (*yazardı xətt...*).

“Dastan”da canlı, təbii dialoq-mükalimələr geniş yer tutur və əsərin sintaksisini şifahi ədəbi dil sintaksisinə yaxınlaşdırır:

Məgər Əhməd Hərami bir gün azdı,
Görün ki, xatirində ol nə düzdü.

Şahənşahə der: – Ey bəylər bəyi, sən
Cahan içində daim olgil əsən.

Dəlim nemətlərin xoş yedim-içdim,
Dəlim işrətlər etdim, şadi keçdim.

Yaman gün görmədim hərgiz qatında,
Özüm yaxşı keçirdim həzrətində.

Vəli bir hacətim var, söyləyim bən,
Bu gün halu sizə şərh eyləyim bən.

Malım, mülküm bənim çoxdur Kırında,
Öküş gəncü xəzinəm var yerimdə.

İcazət bən quluna ver gedəyim,
Varıban anları həp cəm edəyim.

Şahənşah aydır kim, dəstur verəyim,
Ötə nə vəqt gəlirsən biləyim.

Ayıldı: Əgər diri qalırsam,
Bucaq yil əglənəm, gər çox olursam...

Göründüyü kimi, Əhməd Həraminin şahənşaha müraciətində bütün danışiq etiketlərinə riayət olunur: əvvəl onu alqışlayır, sonra bu vaxta qədərki zəhmətlərini, iltifatını qeyd edir, sonra isə icazə istəyir; şahənşah isə icazə verir, ancaq nə vaxt geri qayıdacağına da soruşur – bu

cür normativlik etnolinqvistik məzmununa malikdir.

“Dastani-Əhməd Hərəmi”nin dilində dialoq-mükali-mələrə ən gözəl nümunələrdən biri, heç şübhəsiz, ata ilə qızı arasındakı söhbətdir; burada atanın öz balasına məhəbbəti, onu xoşbəxt etmək arzusu, övladın isə atasına ehtiramı ifadə olunur – həmin söhbət milli əxlaq, mənəviyyəti necə dəqiq əks etdirirsə, ana dilinin dadını, ləzzətini də o cür əks etdirir:

Ata – Ey canım parası
Ki, sənsən gözümün ağı-qarası.

Rəvamıdur bənim sözüm sıyasan, –
“Gərəkməz ol əri bana” – deyəsən.

Əyalımsan bənim sən, həm canımsan,
Cigərimdən, damarım, həm qanımsan...
İraq yerə səni verir olursam, –
Bənə dörd durur sənsiz olursam.

Səni bu yigidə kəbin edəm bən,
Yüzünü görə duram dəmbədəm bən.

Sözüm yanlış olur isə utanam,
Əyalımsan, sənə yavuzmu sanam...

Qız – Ey dövlətli ata,
Səxavət kanı, ey mürvətli ata,

Sizə biz qarşı söyləmək eyibdir,
Ulular bu sözü böylə deyibdir.

Nə deyəyim, ata, fərman sənindir.
Əgər dərqli isəm dərman sənindir.

“Dastan”ın dilində müəyyən məcazlara, əlbəttə, “epik təhkiyənin imkan verdiyi həcmdə, rast gəlirik – bunlar klassik dastan məcazlarını xatırladır:

Təəccüb eyləyib cümlə dururlar,
O qulların halın anda görürlər:

Qoyun kibi qırılmış yatır anlar,
Rəzan axır idi sel kibi qanlar.

Hərəmi olmuş idi xurdi xaşxaş
Nə qol qalmış, nə bud qalmış, nə xod baş.

Turu gəldi Güləndam key pərişan,
İçində dərd odu, cigər dolu qan,

Ol aradan fəraq ilə könüldi,
Əzəl bəzmində anə ol sunuldi.

İçindən keçirir dərd ilə ahın,
O dərd odundan əriyəydi ahən.

Küləfrux ol gecə gərdəgə girdi,
Güləndam ikram edib duru gəldi.

Zehi dövlət bu göz buldı iki şah,
Günəş qoynuna girdi ol yüzü mah.

Cəvahir mədəni gəncə sataşdı,
Dirəksüz bir gülü gülzarə düşdü.

Buluşdu bülbül ilə gülüstanı,
Soruşdu tutilə şəkəristanı.

Sanasan anların firiştə biri,
Biri sankim behişin içində huri və s.

“Dastani-Əhməd Hərəmi”də “bitmiş fikir” sərhədi ilə beyt sərhədi arasında disproporsiya, uyğunsuzluq halları ilə tez-tez rastlaşmaq olar. Məsələn:

1) Dedi Əhməd Hərəmi: Ey yaranlar,
Mən eşitdim ki, Bağdadı görənler.

Anın sultanın ikən söylədilər,
Anın malın qatı vəsf eylədilər.

2) Oturdu ol gecə bunlar danışdı;
Qaçan kim dünin iki bəxiş keçdi,

Yerində durdu ol Əhməd Hərəmi
Bilə yaranları düpdüz təmami.

3) Gedərkən irdilər bir xoş araya,
İkən gögçək yapılmış bir saraya,

Yuca, möhkəm, lətif, key xoş yapılmış,
Zehi memar anı arəstə qılmış¹.

- 4) Göhər, inci, eşq, ləli – Bədəşan,
Qızıl – altun, cəvahir, dürrü mərcan,

Həzarap ləvi-ləvi əlvanlı daşlar,
Hesabsız dəxi altunü gümüşlər.

- 5) Güləndam bu sözü bir-bir eşitdi,
Özünə ağılnı bir-bir iş etdi,

Aytdı: Nə əcəb söz söylədiniz,
Bəni bunda qatı dəta eylədiniz və s.

“Dastan”ın formal (cümlə) sintaksisi, demək olar ki, kifayət qədər zəngindir:

a) **sadə cümlə** – Məgər sultan qızı, ol xub dilaram, Gecə-gündüz qılırdı anda aram; Şu gənc arslan kibi xubi-zəmanə. Qaqıdı xişm ilə oldu divanə; Durun bir-bir danışıq var eyləyəlim, İşimizin sonunu söyləyəlim; Ol ucdan mənzilə irməyəvüz, Ögümüz, usumuz dərməyəvüz; Həm adəm səsinə urun qulağı, Gözədibən qılın hazır yarağı; Macal vermədi, anı dəxi çaldı, həmən dəm gögdəsindən başın aldı; Güləndam dəng oluban batdı fikrə, hətta yüz tutdu, məşğul oldu zikrə və s.

b) **tabesiz mürəkkəb cümlə** – Bənim hər yerdə əfsunum yazılır, Kilidlər açılır, qapu pozulur; Bənim nərəmə kimsə durmaz irdi, Necə kişilər ünümdən canı

¹ Cümlənin “bir hissəsinin” (əsasən, təyinlərin) bu cür cümlədən “kənara çıxması” (ona “parselyasiya” hadisəsi deyilir) “Dastani-Əhməd Hərəmi”nin dilində geniş yayılmışdır.

verdi; Yarağın düzdü qoşdu ol Hərəmi, Kırmda qalmaq
ayruq ərami; Yenə Bağdada süvar oldu rəvanə, Qulaq ur,
billahi, bu dasitanə; Birisi gəldi xadimlərin anda, Anı
göstərdilər ol xuni-baxta; Sizə gəldigimiz eyb etməyəsiz,
Atan hökmilə gəldik qatına biz; Təri dür kibi yüzündə
düzüldü, Gözü nərgizdərin ol dəm süzüldü; Güləndamın
digərgun oldu halı, Hərəmidir düni-güni xəyali və s.

c) **tabeli mürəkkəb cümlə** – *Nə kim Əhməd Hərəmi
dedi şahə, Qamu ərz eylədilər padişahə; Görəlim kimdürür,
nə xocadır ol. Ki, bənim eşqimə çəkmiş dəlim yol; Şol ulu
xoca ki, gəlmişdi bunda, Qatı hörmətlidir atan qatunda;
Keçibən ol gecə çün sübi oldu, Durub Əhməd Hərəmi şahə
gəldi; Qaçan kim ol döşək vaxtı olurdu, Dolanırdı, ol işə
qız gəlirdi; Qıza bir gün irişdi əlün təqdir Ki, bozuldu bu
üzdən rəyi tədbir; Yigit aydır ki, qızı gizləyəlim, Hərəmiyi
yalqız gözləyəlim; Gəlib söylərsə, cəngə duruşalım, Anunla
cəng edəlim, uruşalım və s.*

“Dastan”ın dilində həm izafət tərkibləri, həm də onların
sintaktik qarşılığı, ekvivalenti olan ismi söz birləşmələri
işlənir.

izafət tərkibləri – *məsturi-zəmanə, çərxi-asiman,
kani-səxavət, ruhi-rəvan, ruhi-salihə, məsturi-xatun,
xatuni-zaman, xubi-mövzun, şəhri-Bağdad, abi-əngur,
sübhi-sadiq, yari-yeganə, mərdi-mərdan, çərxi-qəddai;
dildari-məstur, mülki-din və s.*

ismi söz birləşmələri –

I növ: *doquz kişi, beş-on gün, gögçək yapılmış bir
saray, şu gənc arslan, həzarap ləvi-ləvi əlvanlı daşlar,
gürbüz yağı, ulu dağlar və s.*

II növ: *Şahənşah həzrəti, can avazı, dağlar başı,*

şahənşah eşigi, kişi könlü, şah qızı, atan qatı, qarqa şikarı, səxavət kanı və s.

III növ: *təpəsinin saçı, havanın yüzü, atın kişnəməsi, şəhrin kətxudası sənin ədlin, həraminin istədiyi, cənnətin bağı, Güləndamin əli, qızıl köşkü, ərənlərin işi* və s.

“Dastani-Əhməd Hərami” XIII-XIV əsrlər epik təhkiyə dilinin maraqlı abidəsi kimi Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin tarixində mühüm yer tutur – “Dastan”ın leksikası, sintaksisi ədəbi dilin həmin mərhələsi üçün xarakterik olan demokratizmi (ümumxalq dilinə yaxınlığı) nümayiş etdirməklə yanaşı, klassik məsnəvi üslubunun tarixi (bir sıra hallarda isə hələ perspektivdə görünən) tələblərinə də cavab verir.

İmadəddin Nəsiminin dili

Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması dövrünün ilk mərhələsini (XIII-XIV əsrlər) Nəsiminin yaradıcılığı yekunlaşdırır. – Onun fəaliyyəti ilə ədəbi-bədii dil özünün tarixi gücünü bütünlüklə nümayiş etdirir.

Nəsiminin yaradıcılığı bizə kifayət qədər geniş həcmdə gəlib çatmışdır: şairin qəzəl, qəsidə, tuyuq və tərəcibəndləri toplanmış divanlarının üzü dəfələrlə köçürülmüş, əsərlərinin əlyazma nüsxələri dünyanın müxtəlif kitabxanalarında yayılmışdır¹. C.Qəhrəmanov tamamilə doğru olaraq yazır: “Türk aləmində yaranmış qədim ədəbi-bədii təfəkkürlə bilavasitə əlaqədə inkişaf edən Nəsimi yaradıcılığının qüdrəti onun şeir dilində öz əksini tapmış, tarixin ən dərin köklərindən qidalanaraq qüdrətli söz sənətinin yaranmasına nail olmuşdur. Nəsimi şeiriyyətdə, bədii üslubda, fəlsəfi

¹ Bu barədə bax: Дж.Каграманов. О рукописях произведений Имадеддина Насими, сәh. 31-36.

təfəkkürdə bir ənənə yaratdığı kimi, dildə də ənənə yaradaraq özündən sonra gələn bütün sənətkarlara müəyyən təsir göstərmişdir”¹. Görkəmli tədqiqatçı daha sonra göstərir ki, Azərbaycan dilinin formalaşdığı bir dövrdə yaşayıb yaradan Nəsimi ədəbi dilimizin xüsusiyyətlərini əks etdirmiş, onun sabitləşməsinə, inkişafına əsaslı təsir göstərmişdir. Şair zəmanəsinin irəli sürdüyü problemləri həll etmək təşəbbüsündə olmuş, ədəbi dilə xas olan keyfiyyətləri gözləmiş, xalq dili ilə özündən əvvəlki yazı dili arasında bir vəhdət yaratmış, onların vahid ədəbi normada birləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Və Nəsimi əsərlərində zəmanəsinə görə həyatı, tipik ifadələr işlətməmiş, xalq dili zəminindən ayrılmağa çalışmışdır².

Nəsiminin dili – inqilabi dildir; tədqiqatlar belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, “Nəsimi yaradıcılığı timsalında özgə və özümlü dil vahidlərinin “mübarizəsində” birincilərin (özgə dil materialından olduğu kimi istifadənin) mövqə üstünlüyü sarsıyır və get-gedə məhdudlaşır; eyni zamanda ikincilərin (azərbaycancalaşmaların) genişlənilib ümumiləşmə prosesi fəallaşır”³.

XIII-XIV əsrlərdə tədricən klassik üslubun ön plana keçməsi, folklor üslubunun ikinci planda qalması Nəsiminin yaradıcılığı timsalında artıq danılmaz fakta çevrilir; lakin burası da var ki, klassik üslub Nəsimidə ümumxalq danışığı dilindən nəinki sözlər, hətta deyim tərzində götürür:

¹ C.Qəhrəmanov. Nəsimi “Divan”ının leksikası, Bakı, 1970.

² Yenə orada, səh. 10

³ M.Cahangirov. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslurları, səh. 82

Düşdü yenə dəli könül gözlərinin xəyalinə,
Kim nə bilür bu könlümün fikri nədir, xəyali nə.

Al ilə ala gözlərin aldadı aldı könlümü.
Alım gör nə al edər kimsə irişməz alinə.

...Gözlərinə əsir olan – halını oldur anlayan,
Kim ki bu halə düşmədi, qoy vara kəndü halinə.

Qiyətini dodağının dəgmə, xəsisə sorma kim,
Mən bilürəm nə can ilə susamışam zülalinə.

Yüz ilə qaşını görən qarşubəqarşu, gözbəgöz
Sanma ki, baxa ol könül bədrinevü hilalinə.

Hüsnü cəmalü surətin məclisi türkəmal edər,
Şərlü bəyanü vəsflə əql irəmiz kəmalinə.

Aşiqi-sadiqin qanı yarə halalmış, vəli
Girsə əgər, rəva degil dilbər anın vəbalinə.

Buldu Nəsimi çün səni, keçdi qamudan, ey sənəm,
Qodu hərifü ətləsi, girdi əbavü şaminə.

Nəsiminin leksikası üzərində geniş tədqiqat işi aparmış C.Qəhrəmanov artıq, ümumiyyətlə məlum olan belə bir faktı bir daha konkret material (Nəsiminin “Divanı”) əsasında təsdiq edir ki, “dilimizin milli xüsusiyyətini, onun orijinallığını özündə mühafizə edən leksik vahidlərin əksəriyyəti birinci növbədə fellərdən ibarətdir. Nəsiminin leksikasında əsas yer tutan fellər öz mənə xüsusiyyətlərinə, semantik rəngarəngliyinə görə müasir dilə uyğun gəlir, öz

sabitliyini mühafizə edir. Arxaikləşmiş bəzi fellər nəzərə alınmazsa, Nəsiminin dilində işlənmiş fellərin hamısı həm şəkil, həm də məzmun cəhətindən müasir dildə işlənməkdədir”¹. Fellərin Nəsimi dilində işləkliyi, rəngarəngliyi şairin təfəkkürünün dinamizmi ilə bilavasitə bağlıdır: '

Bivəfa dünyadan *usandı* könül,
Yox, – *dedi*, dünyayı *yox sandı* könül,
Düşdü eşiqin oduna *yandı* könül,
Vəhdətin qəndabinə *qandı* könül.

Göründüyü kimi, burada subyekt təkdir, yekcins və birmənalıdır (konül), fel isə bir neçədir, rəngarəngdir, hər birinin öz müstəqil normativ və poetik (məcazi) mənaları var; bu cür hərəkət (geniş mənada predikativ əlamət) müxtəlifliyi, əslində, Nəsiminin və ümumiyyətlə panteizmin belə bir müddəasının simvolik ifadəsidir ki, müxtəlif hərəkətlər, əlamətlər ancaq bir köklə, vücutla bağlıdır, ancaq və ancaq onun təzahürüdür. Və dilin təfəkkür tipinə uyğunlaşması onu əks etdirməsi də elə bu deməkdir.

Lüğət tərkibinin etnogenetik tərkibi üzərindəki müşahidələr göstərir ki, şairin dilində Azərbaycan mənşəli sözlər həm normativ, həm də üslubi baxımdan qeyri-türk mənşəli sözlərdən çox fəaldır.

Nəsiminin dilində Azərbaycan mənşəli leksikanın üslubi yeri barədə aşağıdakı mətn aydın təsəvvür yaradır:

Dodağın qəndinə şəkək dedilər,
Cani-şirinə gör nələr dedilər.

¹ C.Qəhrəmanov. Nəsimi “Divan”ının leksikası, səh. 12.

Dedilər kim, dəhanı yoxdur anın,
Bixəbərlər əcəb xəbər dedilər.

...Bax anın yüzünə, allahını gör,
Əhli-məni “budur nəzər” dedilər.

Kirpigin oxuna, qaşın yayına
Aşiqin sinəsin sipər dedilər.

Can demişlər dodağına, hey-hey,
Bu sözü gör nə müxtəsər dedilər.

Şama bənzətdilər qarə saçını,
Arizin nuruna səhər dedilər.

Şəbi-yolda dudur saçın gecəsi,
Surətin bədrinə qəmər dedilər.

Ey Nəsimi, mühiti-əzəmsən,
Gərçi əlifazına gövhər dedilər.

Hər şeydən əvvəl, o hiss olunur ki, qeyri-türk mənşəli leksika burada kifayət qədər mövqeyə malikdir: köməkçi sözlər də daxil olmaqla 70 sözün 34-ü, yəni 50%-i qeyri-türk mənşəlidir; Azərbaycan mənşəli 96 söz (şübhəsiz, şərti söz vahidindən söhbət gedir, çünki “demək” feli II dəfə təkrar olunur və II vahid sayılır – deməli, Azərbaycan mənşəli söz xeyli azdır) mətnin əsas dinamikasını (həm forma, həm də məzmun planında) müəyyənləşdirir. Qeyri-türk mənşəli leksikanın – 34 sözün ancaq bir neçəsi (*dəhan, ariz, şəb, yelda, bədr, əzəs, əlfaz*) sonralar Azərbaycan dilində öz funksional mövqeyini itirmişdir, əksəriyyəti elə

o zamandan ana dilinin normativ faktlarıdır.

Nəsiminin dilində qeyri-türk mənşəli leksika, adətən, türk mənşəli leksika ilə “müqayisə olunur” – bu, olduqca maraqlı linqvopsixoloji məqamdır ki, mərhələnin dil təfəkkürü, eləcə də şairin təfəkkür tərzilə bağlıdır:

dil-lisan: Sən bu Nəsiminin *dilin* anla, sözün bil
Kim, var bu *dildən* özgə bizim bir *lisanımız*.

göz-eyn: Ey, sevmə əhli-hüsnü cəmalı deyən bana,
Görməz *gözün* bu *eyni*, əcəbdür əma degül.

buyruq-hökm:
Çün şəhriyarın şəhrinə bu gün Nəsimidir məlik,
Buyruq anundur, *hökm* anun, həm şəhrinə, həm kəndinə.

tikən-xar: Gülə əl sunmasun ol kim *tikəmindən* üşənür,
Ki bu həmrə gülənin *xarinə* xəncər dedilər.

totağ(dodaq)-ləb:
Çəşməyi-heyvan xəcildir *ləblərindən* daima,
Abi-Kövsər şərbəti şirin *totağundan* gəlür.

say-sağış-hesab-şümar:
Hesabın səti gəldi, nə sayırsan, nə *sayırsan*.
Şümarın sağışm bil kim, *hesabum* bişümar oldi.

Misalların sayını bir neçə dəfə artırmaq mümkündür, ancaq elə bunlar da təsdiq edir ki, şairin dilindəki leksik müvazilik, paralellik həm mərhələnin, hətta dövrün normativ leksik mühiti, həm də üslubi-poetik ifadə tərzilə bağlı məsələdir; eyni zamanda belə başa düşülməməlidir ki, biz hər dəfə normativliyi üslubiliklə qarşı-qarşıya qoyuruq;

burada məqsəd məsələnin müxtəlif tərəflərinə diqqət yetirməkdir, əslində isə, üslubi-funksional plan normativ plandan təcrid olunmur, onlar dialektik əlaqədə mövcuddur.

Nəsiminin dili söz (və ifadə) – obrazlarla zəngindir. Bu baxımdan onu (Nəsiminin dilini) həqiqətən XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin yekunu saymaq və həmin mövqedən təhlil etmək mümkündür. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, Nəsimi dilində sözün obrazlılıq səviyyəsi və bu obrazlılığın tipologiyası xüsusi konsepsiyaya (elmi şəkildə dərk olunmuş!) tabedir – şair öz panteist-hürufi idealını, məramını təqdim edir, sözü, mənanı, fikri həmin ideala, mərama uyğun seçir, ayırır, çeşidləyir və bəzən “məlum” sözü tamamilə “qeyri-məlum” bir mənada – “quş dili”ndə deyir:

Sən bana, dilbər, yetərsən, özgələr yar olmasun,
Bir olur yar, iki olmaz, iki, zinhar olmasun
Bağrımı doğrar fəraqın xarı, ey cənnət gülü!
Novbahar olsun, gül olsun, arada xar olmasun!..

Burada ümumxalq dili baxımından “qeyri-məlum” heç bir söz yoxdur (qeyri-türk mənşəli sözlər də artıq ümumxalq işləkliyi və anlaşılıqlığı qazanmışdır): **sən, bana, dilbər, yetərsən, özgələr, yar olmasun və s.** və i.a. Lakin bu zahiri anlaşmadır, üzdən ünsiyyətdir və əslində, burada ümumxalq dili baxımından anlaşılan heç nə yoxdur... Gündəlik leksika arxasında mürəkkəb poetik-fəlsəfi mətləblər öz əksini tapır və adi dil, beləliklə, ədəbi dil hüququ qazanmış olur. Ümumiyyətlə, Nəsiminin dilində ayrı-ayrı sözlərin, ifadələrin deyil, bütövlükdə fikrin obrazlılığından danışmağa daha çox ehtiyac duyulur, çünki yuxarıda misal verdiyimiz mətndən də görüldüyü kimi,

mətləbin məcaziliyi onun ifadə tərkibini məcazlaşdırır. Ona görə də şairin dilində silsilə epitetlərə, metaforalara təsadüf edilir ki, bunlar poetik-fəlsəfi təfəkkürün bütün kontekst miqyasında “hərəkətinin” məhsuludur.

Epitetlər Nəsimi dilinin ən çox diqqəti cəlb edən və onun həm fəlsəfi, həm də poetik məramı, məqsədindən bilavasitə doğulan hadisədir – filosof-şair əlamətlərə, təyinlərə, bir sözlə, dünyanı dünya eləyən cəhətlərə nüfuz edir, onları araşdırır, ümumiləşdirir və nəticə etibarilə “haqq”ın sifəti kimi təqdim eləyir. Nəsiminin epitetləri ancaq zahirən konkret və mücərrəd ola bilər, əslində isə, həm konkret, həm də mücərrəd epitetlərində bir mübhəmlik, Tann, Allah görünməzliyi, “pərdə” var; Nəsimi epitetləri aydınlaşdırmaq əvəzində (məsələn, M.P.Vaqif-dəki kimi) daha da “dumanlandırır”, mübhəmləşdirir, substansiyanı örtür, bəlkə də, məhz örtməklə, gizlətməklə, “niqabi-ğeyb”ə salmaqla “substansiya” yaradır:

Bir əcayib şahə düşdü könlümüz,
Üzü bədrü mahə düşdü könlümüz.
“Tül kəfi billah”ə düşdü könlümüz,
Məzhəri-allahə düşdü könlümüz.

Yaxud:

Sən əhsən surətə inkar edənlər
Əzazıldür ki, düşdi tanrıdan dur.

Yaxud da:

Afərin ol gül yanağlı dilbəri-rənayə kim,
Hüsn bağında boyı sərv-i-rəvan olmuşdur.

Əcayib, əhsən, rəna kimi mücərrəd əlamətlər, təyinlən hələ bir yana, *üzü bədriü mah, gül yanağlu, rəvavn* kimi bu və ya digər dərəcədə konkret sifətlər də “*dilbəri*”, “*şah*”ı, “*gözəl*”i (ümumiyyətlə “*Allah*”ı) “təsvir edə” – bilmir – həmin epitetlərdə elə bil nə isə sirr gizlənilir, epitetlər çoxaldıqca bu sirr də miqyası genişlənilir, ancaq o, sirr olaraq qalır, aydınlaşmır. Bir cəhət də var ki, şairin işlətdiyi epitetlər nə qədər müxtəlif olsa da, həmin epitetlərin aid olduğu “substansiya” təkdir, vəhdəti-vücuddur.

Nəsimi dilində metaforalar, artıq qeyd olunduğu kimi müstəqil poetik vahid-fiqur olmaqdan çox, dinamik-metaforik təfəkkürün təzahür, mövcudolma üsuludur – Nəsimi dili başdan-başa metaforadır:

Şol təmam ayun yüzündən çünki rəfoldı niqab,
Zülmətün dövranı keçdi, zahir oldı afitab.

Ləblərün şirin dəhanündən əkərçi rəmz ilə
Azar əsrarın və leykin sirri-pünhan gizlidür.

Gəl, ey məhbubi-ruhani ki, hər dəm boynuma cəmdən
Firaqun, həsrətün, şövqün ipini taxaram sənsüz.

Zərraq zahidün içələm qanını səbuḥ,
Məhrum sufinün qılalum bağrını kəbab.

Gündə bin göz hər rəqibün tənəsin nuş eylərəm,
Mən Nəsimiyəm, dəxi, zinhar, səndən dönməzəm.

Bulmuşam həqqi, “ənəlhəq” söylərəm,
Həq mənəm, həq məndədir, həq söylərəm,

Gör bu əsrən nə mütləq söylərəm,
Sadiqəm qövlimdə, səddəq söylərəm.

Nəsimi nə qədəm “əsrarlı”, nə qədər mübhəm, nə qədər metaforik düşünür, fikrini nə qədər metaforik söyləyirsə, o qədər də “mütləq”, ürəkdən və dediyinə iman gətirərək söyləyir.

Nəsimi dilinin metafora sistemi “adi”, real (yaxud cari) təfəkkür ilə panteist-hürufi təfəkkür arasındakı fərqdən yaranır – bu məsələnin şərhə ehtiyacı var: panteizm dərin tarixi kökləri olan beynəlmiləl bir dünyagörüşü olsa da, onun etnik xüsusiyyətləri, tərəfləri, əlamətləri də olmuş və onlar get-gedə güclənmiş, estetikləşmiş və nəticə etibarilə, panteizm universal fəlsəfi təfəkkürdən milli estetik təfəkkürə, bədii idrak formasına çevrilmişdir; tamamilə təbiidir ki, panteizmin istər fəlsəfi, istərsə də estetikası cari-məişət təfəkkürü və estetikasından fərqli olmuş, tədricən həmin fərq daha da dərinləşmiş, diferensiaslanmış, onun xalqa “yaxın” və xalqdan “uzaq” formaları meydana çıxmışdır. Nəsimidə panteist təfəkkür, əgər belə demək mümkünsə, təzahür üsuluna görə xalqa yaxındır, mahiyyəti etibarilə, cari-məişət təfəkküründən kifayət qədər uzaqdır:

Əgər gözlüsin, ey gözlü, vücudun şəhrini gir gör,
Nə mə dənsin, nə gövhərsin, ne dəryain, nə xoş sahil!

Yaxud:

Şəha, mehrindənmidür, ya aşinalıqdanmıdır,
Cismimi sər ta qədəm bin gəz yararlar ağrımaz.

Yaxud da:

Mən əzəldən eşq ilə pir olmuşam,
Gah iki anınla, gah bir olmuşam,
Əhsəni-surətdə təxmir olmuşam,
Qadirəm, hər əmrə təqdir olmuşam.

Məsələ burasındadır ki, haqqında bəhs edilən metaforik təfəkkürdə fəlsəfə (öz kateqoriyaları, dünyanı, varlığını izah etmə mexanizmi, üsulları ilə birlikdə) ilə estetik (poetik mənalandırma) paralel şəkildə çıxış edir. Nəsiminin dili həm şərh edən, həm də mənalandıran dildir və şərh edəndə də, mənalandıranda da metaforik xarakter qazanan dildir.

Artıq qeyd etdik ki, XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibi üçün xarakterik əlamətlərdən biri leksik paralellik, yaxud müvazilikdir. Ə.Dəmirçizadənin qeyd etdiyi kimi, “Nəsimi əsrlərində ərəbcə, farsca, azərbaycanca həmməna sözlərin müvazi işlənməsi daha çox bədii üslubun müəyyən xüsusiyyətləri ilə, vəzn, qafiyə, təşbeh silsiləsi və s. ilə də üzvi surətdə əlaqədardır. Bəzən isə Nəsimi bir misra və ya bir beyt daxilində həmməna azərbaycanca, ərəbcə və ya farsca sözləri yanaşı olaraq bir-birini izah edən sözlər kimi işlətməmişdir ki, bununla da o, bir sözün, xüsusən, məcazi mənasını ikinci həmməna sözlə düzgün anlatmaq istəmişdir”¹, məsələn:

Sən bu Nəsiminin dilin anla, sözün bil
Kim, var bu dildən özgə bizim bir lisanımız.

Əlbəttə, bu haldı dil sözü “lisan”la mənaca dəqiqləşdirilməklə (Ə.Dəmirçizadənin dediyi kimi) yanaşı, həm də *lisan* “dil”ə qarşı qoyulur və bu cür qarşılaşdırmada şairin

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, səh. 153-154.

fəlsəfi-poetik məramı ifadə olunur. Və burada da fəlsəfənin harada qurtarıb poeziyanın haradan başladığını müəyyən-ləşdirmək çətinləşir.

Nəsimiyə görə, söz o zaman canlı, əbədiyaşar olur ki, o, sənət faktına, hadisəsinə çevrilsin və sənət faktına, hadisəsinə çevrilən söz isə müqəddəs olur, onun üzərində “ilahi intellekt” işləyir, ona məna verir, can verir – ancaq bu zaman diri sözdən, əbədiyaşar sözdən danışmaq olar:

Söylə, ey ziba ki, zibadır sözün,
Ərşü ərrehmanü tahadır sözün,
Gəl ki, əsmavü müsəmmadır, sözün,
Nəfəseyi-nitqi, Məsihadır sözün.

Ə.Dəmirçizadə göstərir ki, Nəsiminin Azərbaycan sözlərindən istifadə etməsinin mahiyyətindən bəhs edərkən belə bir cəhəti yada salmalıyıq ki, onun əsərlərində Azərbaycan sözləri nitq hissələri baxımından da müxtəlif çalarlı və zəngindir. Bu əsərlərdə fellərlə yanaşı isimlər, sifətlər, saylar, əvəzlilər, hətta köməkçi nitq hissələrinə mənsub sözlər də məna incəliklərini ifadə etmək üçün müxtəlif qrammatik vasitələrlə formalaşdırılmış vahidlər halında rəngarəng üslubi məqamlarda işlənmişdir¹.

Fel:

Nəsimidür, əzəl canan əlindən
Şərbi-kövsər *içdu* öz ləbi-dur.

Əcəb meydür kim, *içənlər* hənuz uş məsti-şeydadür.
Ləli-ləbünlə gözün mey *içürürlər* bana,

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, səh. 149.

Bən necə məst olmayım, çün iki peymanədür.

İsim:

Aşiqi-xəstənin *qanı* çün ləbünə həlla imiş.

Gəl, ey aşiq, şəhid ol eşq içində
Kim, həqdür ol şəhidün *qan* bəhasi.
Xun bəhasız bunca *qan* etmək dilərsən, etməgil

Sifət:

Şöylə yanar cigərimdə, ey sənəm, eşqün odı
Kim, yanadur şöləsindən həm *quru*, həm *yaşlar*.

Zərd oldı yenə şahidi-simin nur çəmən,
Geydi biri *qızıl*, biri *yaşıl*, biri *qara*.

Ləli-nabun çeşməsində abi-heyvan *gizlidir*,
Dürri-yaqutunda, ey can, dürrü mərcan *gizlədir*.

Say:

Qaşü kiprik *yeddi* oldu saçıyla,
Həq kitabı uş bu babdan açıla.
Munca huyü hayü, munca hu
Üç anx oğlanımiş içi quru...

Əvəzlik:

Bən səninlə söyləşəndə gər zəmistan, gər bahar,
Hər nə can görsəm *səni*, aləm gülüstandur *bana*.

*Eşqün cəminə eyləmişəm canümi məskən,
Bir bənciləyin məxzəni-əsrari kimün var?*

Ta ki gəldi eşqün ol *bənligi bəndən qapdı...*

Zərf-köməkçi söz:

Aşiqün yüzi həmişə dilbərə *qarşu* dönər.

Xəyalun gəlmiş, ey huri, gözüm *qarşusına* durmuş.

Şəmi-rüxün surəti *qarşuma* gəlmişdürür.

Yüzilə qaşını görən *qarşubəqarşu*, gözbəgöz
Sanma ki, baqə ol könül bədrinövü hilalinə.

Nəsimi hürufi-panteist bir şair-mütəfəkkir olmaq etibarilə onun dili də hürufi-panteist terminologiya ilə zəngindir. Terminin semantikasında elmi-fəlsəfi məqamla bədii-estetik məqamı ayırmaq, çeşidləmək mümkün olmasa da, həmin məqamların ən azı ideal olaraq mövcudluğunu güman etmək mümkündür. Aşağıdakı hürufi-panteist terminlər Nəsiminin dilində xüsusilə fəal işlənir:

Həq, vücudi-mütləq, mütləq –

Mən *vücudi-mütləqəm*, *mütləq derəm*,
Həq tanıqlır, *həq* bilir kim, *həq* derəm,
Küntə kənzin sirrini məqləq derəm,
Eylədi barmağilə ay şəq derəm.

Cism, can –

Yarəb, o gözlər nə bağun nərgisi-şəlasidür,
Kim, ğəmindən *cismü-canum* natəvan olmuşdurur.

Cəmal –

Ey rüxün rəngi izarun çün bəqəm qatında gil,
Ol *cəmalun* vəsfidür fikrüm, zəhi fikri-cəmil.

Vahid, ikilik, vahidiyyət –

Nəsimi kibi vahid ol yar ilən,
İkilik sifətdən *ikilik* bitər.

* * *

Bibədəldür hüsn içində, xəlq içində binəzir,
Vahidiyyət sabit oldı hüsni-bihəmtasinə.

Mey –

Fitnə gözün xumarini zahir əgər qılır isə,
Ağzına kim olur *meysi*, kim dəxi fikri-cam edər.

Kəmal –

Yüzini göstər, ey sənəm, xəlqi-cahana pərdəsiz,
Ta görələr ki, həq necə hisnüni bər *kəmal* edər.

Eşq –

Favü zadü lamə düşdü könlümüz,
Kə bəvü epramə düşdü könlümüz,

Eşqi-biəncamə düşdü könlümüz,

Cavidani-namə¹ düşdü könlümüz.

Elm –

Çünki həqqi görmüşəm eynül-yəqin,
Olmuşam *elm* ilə həm *elmül-yəqin*...

Cahan –

Qoh cəhanı, gəl ki, fanidir cəhan...

Hərf –

Gər dilərsən xaliqi etmək əyan,
Hərfi sözsüz necə eylərsən bəyan.
Hərfdən özgə xaliqə yoxdur nişan,
Gər tapıbsan, gəl bəyan eylə rəvan.

Vəfa, vəfadar –

Qandadır yar, ey könül, yar istəmə,
Çün *vəfa* yoxdur, *vəfadar* istəmə,
Dünyada kim der *vəfadar*, istəmə,
Çün *vəfası* yox *vəfavar* istəmə.

Favü zadü lam (– Fəzl) –

Favü zadü lamə düşdü könlümüz,
Gördü, eyni cama düşdü könlümüz.

Surət –

Ey saçın hər tainə min can əsir,
Surətin yektavü adın binəzir.
Surətin yazusu reyhan, həq dəbir,

¹ “Cavidani-namə” – “əbədi ad” (Fəzlullah Nəimiyyə işarədir) deməkdir (yəni könlümüz Fəzlullaha vuruldu), eyni zamanda həmin Fəzlullah Nəiminin məşhur əsərinin (“Cavidannamə”) adını yada salır.

Həm səmnü bibədəlsən, həm bəsir.

Könül –

Könlüm oldı eşqünün avarəsi.

Ləməkan -

Olmışam çün cümlə şeydə bigüman,

Yeddi iqlimdür məkanum *laməkan*.

Həşr, məhşər –

Həşr ildə məhşər bənəm, sahibi-kövsər bənəm...

Müşahidələr göstərir ki, Nəsimi dilindəki panteist-hürufi terminləri iki yerə bölmək mümkündür: bilavasitə terminlər və terminoloji məzmunlu sözlər; həm bilavasitə terminlərin, həm də terminoloji məzmunlu sözlərin əksəriyyəti ərəb, bir qismi də fars mənşəli vahidlərdir (yuxarıdakı nümunələr də bunu təsdiq edir, lakin şairin qəzəllərində, rübailərində Azərbaycan mənşəli panteist-hürufi terminlərə də təsadüf olunur. Məsələn:

Mənlik –

Həq vahiddür, laşərikə ləhü,

Mənlik aradan gedər ki, sənsən.

Varlıq –

Ruhi-qüds oldı Nəsiminün, həqiqət, sözləri,

Varlığın tərh etdi, çünkim kəndi çiqdı arədən.

Tanıq –

Şəmi-rüxsaran bənüm dəvimə *tanıqdur* bu gün...

Tışra –

Ey Nəsimi, həq çətində çün yəqin iman imiş,
Hər şəhadət kim yəqindən *tışradur*, iman dəgül.

Toğru –

Nəqlü rəvayət ilə vaizü zahid sözi
Munca nə söylər, əgər *toğri* məqali bilür.

Üz –

Rövzeyi-rizvan *üzündür*, vəssəlam,
Surəti-rəhman *üzündür*, vəssəlam.
Ərşi-həq, ey can, *üzündür*, vəssəlam,
Lövhilə Quran *üzündür*, vəssəlam.

Gözəl –

Gözəlin yüzinə baqmaq diləməz fəqihü sufi...

Azərbaycan mənşəli terminlərin, demək olar ki, hamısı ümumişləklərdən heç də tamamilə təcrid olunmamışdır, lakin həmin sözlərin ümumişlək mənası ilə terminoloji mənası arasında kontekstlə şərtlənən əsaslı fərq müşahidə edilir.

Nəsimi dilində sözün leksik-qrammatik, metaforik-məntiqi funksiyası və ümumiyyətlə məna ilə ifadənin dialektikası barədə danışarkən görkəmli filosof A.F.Losevin aşağıdakı mülahizəsi yada düşür: “İfadə nədir?.. Bu, “daxili” ilə “xarici”nin sintezidir – elə bir qüvvədir ki “daxili”ni təzahür eləməyə, “xarici”ni isə “daxili”nin dərinliklərinə enməyə təhrik edir. İfadə həmişə dinamik və hərəkətdir, həmin hərəkətin istiqaməti isə həmişə “daxili”dən “xarici”yə və “xarici”dən “daxili”yə doğrudur. İfadə dərinədən və kənardan gələn iki enerjinin qarşılaşdığı,

eyni bir bütöv, bölünməz obrazda əlaqəyə girdiyi məqamdır; söhbət o obrazdan gedir ki, eyni zamanda həm “xarici”, həm də “daxili”dir – onları bu halda fərqləndirmək mümkün deyil”¹.

Nəsimidə də belədir – şair-filosofun təqdimində fikirlə ifadə arasında o qədər sıx bağlılıq vardır ki, hər hansı fikrin bu və ya digər şəkildə deyil, məhz bir formada (Nəsiminin verdiyi formada) əksi mütləqləşir; dil fikri ifadə baxımından ən uğurlu materialı verir:

Ey özündən bixəbər, qafil oyan!
Həqdən olma yadü həm batil, oyan!
Olma fani aləmə mail, oyan!
Mərifətdən nəsnə qıl hasil, oyan!

Şair ana dilindən nə qədər götürürsə, onun materialını nə qədər sərf edirsə, ona o qədər də qaytarır; ana dili qarşısında bu cür məsuliyyət hiss etmək baxımından Nəsimini ancaq Füzuli ilə, Vaqiflə, Sabirlə müqayisə etmək mümkündür.

Nəsimi dilinin xalq dilindən gəlməsi özünü onun qəzəllərində, rübailərində sıx-sıx işlənən frazeoloji ifadələrdə də göstərir: *yelə vermək* – Səba zülfün tozunu yelə verdi; *göz yummaq* – həqq surətindən göz yumur zahid, nədəndür bilməzəm; *yol göstərmək* – Ey hüsn iyəsi, aşiqə bir mərhəmət eylə, Gör kim necə yol göstərür ol piri-mühəqqəq; *iki yüzlü* – İki yüzlünün dərisin yüzərəm; *ğüssə yudmaq, ağı içmək* – Gəl ara könlümün için ey can kim, fəraqündən, Nə acı ğüssələr yudar, nə ağular içər könlüm; *eşqə düşmək* – Eşqün bəlası yox deyübən eşqə düşmə, var; *bəla çəkmək* – Oldı həmişə fərz ana çəkmək anun bəlasini;

¹ А.Ф.Лосев. Философия, мифология, культура. М, 1991, стр. 62.

yoluna baş oynamaq – şol şəmi gör ki, parinə pərvanəyəm yenə, Baş oynamaqda yoluna mərdanəyəm yenə; *ğəm yemək* – həsrətündən gəm yerisəm nola mənə, Aşiqün daim işidür gəm yemək; *yelə varmaq* – Ey Nəsimi, aqibət varur yelə Bivəfa ilə yeyən nanü nəmək; *xak ilə yeksan olmaq* – Şimdi bu gün Nəsimiyəm, xak ilə yeksan olmuşam; *üstünə çəri çəkmək* – Gəmdən əgərçi firqətün bin çəri çəki üstümə, Sən bana bəssin anları qol yana, yeksəvarə gəl; *can yanmaq* – Söyləmək vaxtında şirin ləblərindən can yanar; *baş endirmək* – Baş endürür piyaləyə kim, qılma ictimab; *yer yüzünü tutmaq* – Ənbər qorxusu tutdı yer yüzünü sər ta sər; *könül vermək*. – Ey verən könlüni Çin nəxşinə, ol surətə baq; *qiyamət qopmaq* – Qopdı Hüsnindən qiyamət, ey hesabın yapılan; *əgri baqmaq* – həqa əgri baqan gözdən yaşınır yüzünü dilbər; *göz yaşına gərq etmək* – könlümün həsrəti *göz yaşına gərq etdi* məni və s.

Xalqın dilində formalaşmış və ümumxalq dil təfəkkürünün enerjisini daşıyan frazeoloji ifadələr Nəsimi dilinə həm necə var o cür gəlir, həm də aktualaşdırılır, yazı dilinin, hətta panteist-sufi təfəkkürün xarakterini, əlamətlərini qəbul edib işlənir – hər iki halda ədəbi dil demokratik məzmun kəsb edir.

Nəsiminin sintaksisi, hər şeydən əvvəl, klassik üslubun sintaksisidir; bu isə o deməkdir ki, şairin dilində izafət tərkibləri, mürəkkəb sintaktik konstruksiyalar və s. işlənir. XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dili üçün yad olmayan izafət tərkibləri XV-XVI əsrlərdə daha da artır və bu cür artım prosesini, əslində, keçid xarakterli olan Nəsimi dili aydın əks etdirir:

əhli-nəzər –

Əhli-nəzərdən yaşurma, aç yüzünü gəl.

qıbləyi-ıman, pütl-əyyarə –

Qıbləyi-ıman görüdü sən *püti-əyyarədən*,
Afərin olsun sana kim, xub yaratmış yarədən.

ruhi-qüds, cıfeyi-murdar, gülzari-cinan –

Ey ruhi-qüds, cıfeyi-murdarə yapışma,
Gülzari-cinani qoyuban xarə yapışma.

Hümayi-laməkan, mənzili-əlayi-eşq –

Sən *hümayi-laməkansın* kənduzindən bixəbər,
Gəlmədün, ta kim görəsın *mənzili-əlayi-eşq*.

lövhi-məhfuz, ərşi-rəhman –

Lövhi-məhfuzəm, hürufəm, əbcədəm mən, həm heca,
Bulmuşam həm *ərşi-rəhman*, cümlə oldum kainat.

dideyi-ürfan, qalibi-didar, serveri-sərdar –

Dideyi-ürfanı aç, bidar isən,
Eşq camını nuş qıl, hüşyar isən;
Olma qafil, *qalibi-didar* isən,
Sərdən əl yu, *sərvəri-sərdar* isəə.

Nəsiminin dilində “ənənəvi” izafət tərkiblərinin konstruktiv, yaxud leksik-konstruktiv “tərcüməsi” diqqəti cəlb edir. Ə.Dəmirçizadə onun üç formasını müəyyən-ləşdirmişdir:

1) “ənənəvi” izafət tərkibləri milli konstruksiyalara çevrilir: həyat abı, məlamət tiri, pərişan zülf və s.

2) “ənənəvi” izafət tərkibi milli konstruksiyaya çevrilməklə yanaşı, onun hər iki üzvü ana dilinə tərcümə olunur: *xəstə könül* (“*dili-xəstə*” *əvəzinə*), *xavər günəşi*

(“şəmsi-xavər” əvəzinə”), saçın buyi (“buyi-zülf” əvəzinə) və s.

3) “ənənəvi” izafət tərkibi milli konstruksiyaya çevrilməklə yanaşı, onun hər iki üzvü ana dilinə tərcümə olunur: *quş dili* (“məntiq-üt-teyr” əvəzinə), *qara saç* (“zülfi-siyah” əvəzinə), *qara göz* (“çəşm-siyah” əvəzinə) və s.¹

Nəsimi sintaksisi onun dilinin xəlqiliyinin və üslubi-funksional rəngarəngliyinin təmin olunmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir². Bu, olduqca dinamik, mütəhərrik, kifayət qədər çevik sintaksisdir və mətnin leksikası bütünlüklə, ya əsasən ərəb, yaxud fars mənşəli (bəzən isə tamamilə anlaşılmaz) vahidlərdən ibarət olsa da, sintaksisi dilin bu cür qeyri-milliliyini müəyyən qədər aradan qaldırır:

Mülk ilə malik bənəm, mühyivü halik bənəm,
Mürşidü salik bənəm, abidü əsnamü lat.

Yaxud:

Yarını hiç vəqfi əğyar eyləmə,
Divilə ulaşma, bazar eyləmə!
Həqdən özgə sən sana yar eyləmə,
Əhsəni-təqvimə inkar eyləmə!

Yaxud da:

Fəzli-həqdən mən hidayət bulmuşam,
Surətün nəqşini ayət bulmuşam;

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, səh. 151-152.

² M.Cahangirov. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları, səh. 79.

Ol səbəbdən bən vilayət bulmuşam,
Mərtəbüyü-alidə ğayət bulmuşam.

Sintaksisin çevikliyi, hətta üsyankarlığı, inqilabiliyi Nəsimi dilinin xidmət etdiyi idealla, məram və məqsədlə bağlıdır; şair şərh edir, şərh etdiyinə ürəkdən inanır və hamını bu inama çağırır:

Həqirə məhşər bənəm, sahibi-kövsər bənəm,
Həm gəzəram dərbədən, əhli-zəkətam, zəkət.

Xəbəri bilən xəbirün xəbəri özündən olmaz,
Nə derəm sana eşit kim, bu xəbər əcəb xəbərdür.

Zülfündə can qıldı vətən, hübbül-vətən şərti ilən,
Mən məskənül-ərvahimi kövnü məkanə verməzəm.

Gəl, mühiti-eşqə bir gəz dala gör,
Vəhdətin dürrün içindən ala gör,

Adəmə qıl səcdə, kibri sala gör,
Olma şeytan, düşmə məkrü ala gör.

Göründüyü kimi, şairin təqdimində iki sintaktik şəxs xüsusilə fəaldır: mən və sən – müqayisə et:

Mən –

Ğəmdən yeməzəm ğəm nə qədər kim çoğ olursa,
Şaziliğ ilə çün ğəmi ğəm-xarümi buldum.
Başumə çıqdı xumari-layəzəli xəmrün uş,
Vəhdətün peymanəsin çün içmişən xümmarədən.

Dalmışam şol bəhrə kim, payanı yox,
Düşmüşəm şol rəncə kim, xüsranı yox,
Görmüşəm şol bədri kim, nöqsanı yox,
Bulmuşam şol gənci kim, viranı yox.

Sən –

Sözünü turab süzürsən, dülü canə qəsd edirsən,
Bu nədir ki, qılursan çələbi, bəgüm əfəndi!

Nə yerdənsin, səni heç kimsə bilməz,
Məgər cənnət kibi hübbül-vətənsin?

Mürdəyə canlar nisar eyiər dilin,
Kafü nundan yoxu var eylər dilin,
Bülbüli-aşiqi zar eylər dilin
Kim, “ənəlhəq”də qərar eylər dilin.

Mən-sən –

Fəraqun canumi yaqdı bəğayət,
Həbibüm, münisüm, canum, gəl axı!

“Mən” komponentindən fərqli olaraq “Sən” ikidir: gözəl və qeyri-gözəl (sufi və qeyri-sufi, doğru yol tutan və doğru yol tutmayan) – birinci “Sən”ə müraciət ona ehtiramdan, ikinci “Sən”ə müraciət narazılıqdan, nifrətdən doğulur və həmin emosiyalar bu cür fərqli şəkildə sintaksisə çökür, onu təşkil edir.

Nəsiminin dilinin sintaksisinə danışıq dilinin bu və ya digər dərəcədə nüfuzu müşahidə olunur. Görünür, E.Əlibəyzadənin aşağıdakı mülahizələri ilə bu baxımdan razılaşmaq lazım gəlir ki, Nəsiminin şeirlərini “bəzən adi danışıq və söhbətlərdən fərqləndirmək olmur. Bu, yaxşıdır.

XIV əsr şəraitində canlı dilə üstünlük verərək)?azmaq, həyati nitq, danışqla əlaqə və yaxınlıq şeir dilimizin gələcək inkişafı üçün əhəmiyyətli idi. Çünki o dövrə aid adi sözlər, ifadə, nitq tərzı və s. ədəbi dilə gətirilir, ona əbədi həyat verilir”¹. Mətləbi aydın ifadə edən, eyni zamanda emosional, gərgin psixologiyanın, ehtıazın sufi təfəkkürü üçün tamamilə təbii “cəzb”in məhsulu olan sual və nida cümlələri, həqiqətən, yazı vahidindən çox, şifahi nitq vahidini xatırladır:

Vüsəlünü diləyən can ilə cəhani nədə?
Şol abi-kövsəri içən nədə? Pəs ani nədə?

Düşərəm odə görəcək bu mələk tatarı-huri,
Əcəba, bu Çin pütünün yüzi nəqşi-azərımı?

Yönəldin bir yola sən ki, uzağdır, bəndini tərək et,
Azuğsuz kişilər dözməz bu yolların uzağına!..

Qandasən, ey yürəgim yarıcı?
Qanda olsən tanrı sənə yarıcı!..

Mən qulanı, hər dəm qapuna varıcı –
Üz urub, qılıb dua yalvarıcı!

Nəsimi dilinin sintaksisi, əgər belə demək mümkünsə, müraciət, xitab etmə sintaksisidir – burada deyən və eşidən, anlayan və anlayan, mürşid və mürid var; burada insan və gözəl, tanrı, həqq var. Ona görə də şairin dilində müraciət bildirən xitablar, nidalar kifayət qədər çox işlənir və onun üslubuna təsir edir:

¹ Bax: E.Əlibəyzadə. Ədəbi şəxsiyyət və dil. Bakı, 1982, səh. 151.

Ey günəş üzlü, cəmalın fitnədir,
Nunü mimin, eynü dalın fitnədir,
Ey buti-gülçöhrə, alın fitnədir.
Qəmzə cadu, zülfü xalın fitnədir.

Əya lətifi-zəmanə, əya xülasəyi-zat,
Eşit bu pəndümi, tut kim, bulasın anda nicat.

Ey “ənəlhəq”dən iraq, oldı Nəsimi Mənsur,
Yan bu həsrətdə kim, ol darinə mərdanə dürür!

Bununla belə, Nəsimi nisbətən sakit, təmkinli, dərin fəlsəfi və estetik mətləblər ifadə edən beytlərin də ustasıdır – bu cür ifadə tərzində dolğun, bədii və elmi təfəkkürün vəhdətindən yaranan (təsadüfi deyil ki, Nəsiminin dilində elmi üslub məqamları tapan mütəxəssislər var)¹ sintaksis müşahidə edilir:

Yar xəyalı dəmbədəm gözlərimün sarayına
Ab kimi rəvan gəlür, yaş kibi rəvan gedər.
Qoy keç bu dünyanın varın, bu mürdardan yuyun, arın,
Nagah bir gün əcəl yeli urur ömrün çırağına.
Ol kim özin bilmədi, düşdi cəhanə dərbədər,
Varlığın həq bilmədi, qurtulmadı əmmarədən.

Beləliklə, Nəsiminin dili həm zəngin, demokratik keyfiyyətli leksikası, həm də dolğun, diferensial sintaksisi ilə Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması dövrünün birinci mərhələsini yekunlaşdırdığı

¹ Bax: M.Cahangirov. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları, səh. 82-89.

kimi, ikinci mərhələsini də başlayır. Tamamilə təbiidir ki, o, eyni zamanda ikinci mərhələnin perspektivlərini də müəyyən edir.

Folklor üslubu

Folklor üslubu XIII-XIV əsrlərdə, sonrakı mərhələ ilə – XV-XVI əsrlərlə müqayisədə, kifayət qədər funksionaldır; Əlinin “Qisseyi-Yusif”i, Q.Bürhanəddinin tuyuqları məhz folklor üslubu nümunələridir.

Əlinin “Qisseyi-Yusif” əsəri “Kitabi-Dədə Qorqud”un dil ənənələrinin bilavasitə varisidir və H.Araslının fikrincə, bu əsər “Azərbaycan mühitinin məhsulu olduğu üçün Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbi dil tarixinin öyrənilməsi işində böyük tarixi, elmi əhəmiyyətə malikdir”¹. Əsərin daha əvvəllər məlum olan nüsxələri onun milli mənsubiyyəti barədə vaxtilə müəyyən mübahisələrə səbəb olmuşdusa da, Bakı² nüsxəsinin tapılması ilə bu mübahisələrə, demək olar ki, son qoyulurdu. E.Əlibəyzadə göstərir ki, “poemanın müəllifi azərbaycanlıdır, əsərini öz doğma ana dilində yazmışdır. Əlyazmanın ən yaxşı nüsxələrindən birinin (bəlkə də, əslinin və ya əslindən köçürmənin) qədim Gəncədən tapılması, orada mühafizə olunub qalması isə daha xoşbəxt bir təsadüfdür və özü də az söz demir. Nizami kimi dühanı yetirən Gəncə ədəbi mühiti ana dilində yazıb yaradan şair Əlini də yetirə bilərdi; bəlkə, elə o özü də Gəncədən imiş...”³.

“Qisseyi-Yusif”in janr-forma mənsubiyyəti elədir ki,

¹ Bax: E.Əlibəyzadə. Ədəbi şəxsiyyət və dil, səh. 103.

² Həmin nüsxə, əslində, Gəncə nüsxəsi adlandırılmalıdır, çünki Gəncədən tapılmışdır. Ancaq biz ənənəvi adını saxladıq.

³ E.Əlibəyzadə. Ədəbi şəxsiyyət və dil, səh. 105.

birincisi, onun dil-üslub mənsubiyyətini müəyyən edir, ikincisi, onu tamamilə orijinal bir əsər kimi (nə əvvəl, nə də sonra bu janr-formaya təsadüf edilmir) meydana çıxarır:

...Bunu eşidüb oğlanları dərənəşdilər,
Tapdan avlab bir günahsız qurt tutdılar,
Ol qurtı Yəquba gətürdilər,
Yusifı yeyən bu qurt dərlər imdi.
Yaralı Yəqub ol qurtı gördi isə,
Həsrətlə ana qarşu vardı isə,
Yusifı nətəki yedünə dedi isə,
Nəcük yedün yutmağıl, ayğıl imdi...

Göründüyü kimi, epik təhkiyə üçün “qoşma” formasından istifadə olunur, halbuki bu tamamilə “qeyri-təbii”, daha doğrusu, tarixi təcrübəsi müşahidə edilməyən haldır.

“Qisseyi-Yusif”in fonetik və leksik xüsusiyyətlərini araşdırmış Əmir Nəcib belə bir qənaətə gəlir ki, əsər Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi əlamətlərini əks etdirir. “Kitabi-Dədə Qorqud”la eyni dil mühitinin məhsulu olan bu əsər orta əsrlərin başqa türk dillərinə aid abidələrində təsadüf edilməyən arxaik leksik qata malikdir ki, ona “Kitabi-Dədə Qorqud”da təsadüf edilir¹. “Qisseyi-Yusif”dəki “Kitabi-Dədə Qorqud” söz və ifadələrinə diqqət yetirək:

...Qulağına ağlamaq üni girdi,
Uru durub qarşu təcil varur imdi.
Anı görə növhələri bitər oldı,

¹ Э.Н.Наджиб. О языке памятника начала XIII века “Кыссаи-Юсиф” Али. – СТ, 1976, N 2, стр. 87.

Yaxud:

Cənnətdə yüzün kibi hur olmağı,
Məsən gözün kibi məstur olmağı,
Yoluna can oynamağı dilərəm,
Qorxum oldur ki, ana dostur olməği.

Q.Bürhanəddinin tuyuğlarının leksikası “Qisseyi-Yusif”in leksikasını xatırladır, bununla belə, Q.Bürhanəddində kişilik, mərdlik, qəhrəmanlıq kimi anlayışlara daha çox təsadüf edilir ki, dilin üslubu tərəfi, müəllifin marağı ilə bağlıdır:

Həqqa şükr, qoçlərin dövranıdır,
Cümlə aləm bu dəmün heyranıdır.
Günbatardan güntoğən yerə dəkin
Eşq ərinün bir nəfəs seyranıdır.

Q.Bürhanəddinin xüsusilə tuyuğlarında qafiyələr, adətən, Azərbaycan mənşəli vahidlərdən yaranır ki, həmin qafiyələri iki qismə bölmək mümkündür:

a) ancaq Azərbaycan sözlərindən yarananlar – *göz (söz) yüz, buğur (uğur) ququr, yaşum (aşum) başum, ayasıdır (yayasıdır), yana durur (qana durur), ər tək gərək, erkək gərək* və s.

b) Azərbaycan dili şəkilçiləri, köməkçi sözləri ilə alınma sözlərdən yarananlar – *dərmanlıdır (qurbanlıdır) fərmanlıdır, dövranıdır (heyranıdır) seyranıdır, adəm deyil (dəm deyil) mərhəm deyil, həmrəng ola (cəng ola) səng ola* və s.¹.

¹ Yenə orada, səh. 147.

Q.Bürhanəddinin özünəməxsus metafora, epitet və s. sistemi onun qəzəllərində, rübailərində olduğu kimi, tuyuğlarında da öz əksini tapır:

Sənciləyin dünyadə xub az imiş,
Nəğməni rast anladum şəhnaz imiş,
Könüllər kökliginə bu dünyadə,
İlla şahin gözlərin şəhbaz imiş.

Yaxud:

Bu dünya bir nəfəşçün olmuş yamax,
Dibi yaxındır anun, degül irax.
Zülfünü tağıtma, can eylə, bəgüm,
Yoxsa olur bu cahan alax-bulax.

Panteist-sufi təfəkkürü Q.Bürhanəddin tuyuğlarının, birinci növbədə, lüğət tərkibini seçib müəyyənləşdirir; lakin qəzəl və rübailərindəki qədər mürəkkəb panteist-sufi terminologiyaya şairin tuyuğlarında təsadüf olunmur – sonuncularda terminologiyanın anlaşılıqlığına sanki xüsusi diqqət yetirilir:

Həmişə aşiq könlü biryan bolur,
Hər nəfəs qərib gözi giryan bolur,
Sufilərün diləgi mehrab, nəmaz,
Ər kişinün arzusu meydan bolur.

Burada “sufi”nin “ər kişi”yə qarşı qoyulması şərtidir, Q.Bürhanəddinin bir sıra tuyuğlarında “ər kişi” “eşq əri”nə, “ənəlhəq” deyən “ərə” çevrilir:

Yoluna canın verən canbaz imiş,
Eşq əri məşuquna dəmsaz imiş.
Gizləyəm der idi aşiq razını,
Göz yaşı, yüz sarası ğəmmaz imiş.

Özüni əş-şeyx görən sərdar bulur,
Ənəlhəqq dovi qılən bərdar bulur,
Ər oldur həq yoluna baş oynaya,
Döşəgdə ölən yigit murdar bulur.

XIII-XIV əsrlərdə Əlinin “Qisseyi-Yusif”i və Q.Bürhanəddinin tuyuqları ilə təmsil olunan folklor üslubunun lüğət tərkibi klassik üslubun lüğət tərkibindən o qədər də fərqlənmir; hər iki mənbədən alınmış aşağıdakı mətnlərdə lüğət tərkibinin etnik mənsubluğunun təhlili nəticələrinə diqqət yetirək:

Əlinin “Qisseyi-Yusif”indən:

Urağutlar kürsi üzə olturdılar,
Birər turunc, birər pıçaq götürdülər.
Əlinə verüb kəskil deyü buyurdular,
Ol hal üzə Yusif dəği gəlür imdi.

Yusifə anlar gözləri düşmüş oldı,
Anlar Yusif camalına cilvə qıldı,
Ol övrətlər baqıban anı gördi,
Turunc sanıb barmaqların kəsər imdi.

Bu mətndə Azərbaycan türk mənşəli sözlər – təxminən 78 faiz, qeyri-türk mənşəli sözlər – təxminən 22 faiz təşkil edir. Q.Bürhanəddinin tuyuqlarından:

Qağan aslanlar əgər əqrar isə,
Əgləyə hər kim anə uğrar isə,
Qanda əgri var isə tutmağıl dəq,
Saiqə qoç qılıcı toğrar isə.

Keçdi keçən varsa, dövrən budur,
Şimdi qopən canlərə cövlan budur,
Kində ki, var isə gəlsin ortaya,
Gizləmək pəs neyçün, meydan budur.

Bu mətndə isə Azərbaycan türk mənşəli sözlər təxminən 88 faiz, qeyri-türk mənşəli sözlər – təxminən 12 faiz təşkil edir.

Beləliklə, klassik üslubla folklor üslubunun leksikası etnik (milli) mənsubiyyətinə görə təxminən eyni kəmiyyət münasibətindədir; həmin üslublar arasındakı fərq isə kəmiyyət fərqiindən çox keyfiyyət fərqidir.

Folklor üslubunun sintaksisini klassik üslubdakından fərqli olaraq, adətən, sadə cümlələr müəyyənləşdirir, mürəkkəb sintaktik konstruksiyalara, demək olar ki, təsadüf edilmir.

Anlar Yusifə baqmağa uğradılar,
Əllərini kəsibən doğradılar;
Əllərini kəsdükin hərgiz duymadılar.
Ol övrətlər cümlə heyran qalurlar imdi.
(Əli. "Qisseyi-Yusif").

Dünyayı çox sinədux bir buy imiş,
Qamu aləm varlığı bir huy imiş.
Qəplan, aslan, əjdahalar cümləsi,
Əcəlin qəynəğində ahuy imiş.

(Q.Bürhanəddin)

“Qisseyi-Yusif”in dili, mahiyyət etibarilə, epik təfəkkürün məhsulu olduğuna görə, bir sıra hallarda nəsr dilini xatırladır; məsələn, mətnə diqqət yetirək: “...Ol tün keçdi, yarandası ertə buldı. Yəqubun başına əqli gəldi; Oğlanları ondadı, genə sordı: – “Qanı bənim Yusifim? – deyür imdi. Oğlanları ağlaşu cavab berdi: – Cümləmiz birər oq atdun idi, Oqlarımızı əlfalı varduğ idi; Yusif mətə saqlayu qaldı imdi. Biz gəlincə bayıq ana qəza irmiş... Ah, ol yerdə bir yavux qurt var imiş, həqiqət, Yusifi ol yemiş, – derlər imdi...”

Göründüyü kimi, qafiyələri, eləcə də şeir dilinin bir sıra formal əlamətlərini çıxmaq şərti ilə bu, nəsr dilidir. Aşağıdakı halda isə artıq normal şeir təhkiyəsi görürük:

Us bu hallar hərgiz sana layiq degül,
Sən hərgiz qul dedügin bayıq degül,
Hər kim sana söz deməgə layiq degül,
Qanqı kişi sana bəha tıkrür imdi...

Q.Bürhanəddinin folklor üslubundakı əsərlərinin (tuyuğlarının) sintaksisi klassik üslubdakı əsərlərinin (qəzəllərinin, rübailərinin) sintaksisindən bu və ya digər dərəcədə fərqlənir. Müqayisə edək:

Tuyuğ:

Könlüm tək görmədüm bir çin könül,
Qamu könül könlümə pürçin könül,
Tolaşun zülfünə yetürmiş özin,
Ey könül, qarə könül, miskin könül!

Rübai:

Dərviş ki, dilriş ola, bizüm kibi olsun,
Şol yar ki, bixiş ola, bizüm kibi olsun.
Gördülərsə ki, ola bu ələmə təşviş,
Ol canə ki təşviş ola, bizüm kibi olsun.

Rübaidəki tabeli mürəkkəb cümlə sıxlığını, əruz sintaksisini tuyuğda görmürük, lakin Q.Bürhanəddinin rübailərində də bəzi xalq şeirinin əlamətləri – konstruksiya, ifadə və sözləri faktlaşır; məsələn, şairin “dedim-dedi” modelli rübaisində olduğu kimi:

Dedim ki, ləbün, dedi: nə şirin söylər,
Dedim ki, belün, dedi: nə narın söylər,
Dedim ki, canum fədadur saçuna;
Dedi ki, bu miskin hələ varin söylər.

XV-XVI ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

İctimai-tarixi şərait

XV əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanda xarici müdaxiləyə qarşı güclü mühafizə şəraiti meydana çıxır ki, bu, gələcəkdə mərkəzləşmiş dövlətin yaranmasına bilavasitə təsir göstərir. Kürdən şimalda Şirvan müstəqil dövlət kimi yaşamaqda davam edir. Kürdən cənubda isə XV əsrin 60-cı illərinə qədər Qaraqoyunlular (1410-1468), sonra isə Ağqoyunlular (1468-1501) dövləti mövcud olur. Həm Qaraqoyunluların, həm də Ağqoyunluların ərazisi Azərbaycandan başqa daha bir sıra ölkələri əhatə etsə də, hər iki dövlətin mərkəzi Təbriz olmuşdur.

Qaraqoyunlularla Ağqoyunlular arasındakı münaqişə və müharibələrə baxmayaraq hər iki sülalə və onların yaratdıqları dövlətlər eyni ənənəyə əsaslanırdı – məhz həmin ənənənin varisi kimi bir qədər sonra mərkəzləşmiş Azərbaycan dövləti tarix səhnəsinə çıxır. Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusif hələ XV əsrin əvvəllərində müstəqil olan Şirvanı özünə tabe etməyə çalışmış, şirvanşah İbrahimi və onun müttəfiqlərini əsir almış, lakin çox keçmədən Şirvan yenidən müstəqilliyini bərpa etmişdir. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən (1424-1478) də eyni məqsədi izləmiş, lakin hərbi yolla deyil, sülh yolu ilə Azərbaycanın həm şimalındakı, həm də cənubundakı müstəqil hökmdarları öz ətrafında birləşdirmişdir. “Həqiqətən ağıllı olan Uzun Həsən bütün azərbaycanlıların hörmətini qazanmağa can atmış, Azərbaycan hökmdarı

olmuş və ömrünün axırına kimi şirvanşah və Ərdəbil şeyxi ilə ittifaq saxlamışdır”¹.

XVI əsrin başlanğıcında Azərbaycanın tarixində böyük rol oynamış Səfəvilər dövləti meydana çıxır və çox keçmədən ölkənin Şimalını Cənubu ilə birləşdirir. Azərbaycanın əvvəl I Şah İsmayıl (1501-1524), sonra isə onun oğlu I Şah Təhmasib (1524-1576) dövründə həyata keçirilən daxili və xarici siyasəti bilavasitə hakim qızılbaş feodallarının iradəsini əks etdirsə də, burada bütövlükdə ölkənin tarixi-ictimai marağı da ifadə olunurdu².

Şah İsmayılın yaratdığı Səfəvilər dövlətinin sərhədləri Kiçik Asiyadan Orta Asiyaya, Şirvandan İraqa qədər uzanırdı, Şərqi bir sıra böyük mədəniyyət mərkəzləri bu dövlətin tərkibinə daxil idi. Bununla yanaşı, Səfəvilər dövlət mahiyyəti etibarlı ilə Azərbaycan türk dövləti olaraq qalırdı – hər şeydən əvvəl, ona görə ki, o, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin bilavasitə varisi idi, ikinci tərəfdən, həmin dövlətin yaradıcısı olan Şah İsmayıl özü yazmışdı:

Şirvan xəyaliqi qamu Təbrizə daşına,
Mülki-Əcəm sorar kim, qiyamət xaçan qopar?

Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubunu birləşdirmək sahəsində bu cür aydın məramı olan görkəmli hökmdar, tarixi mənbələrin verdiyi məlumata görə, hər yerdən istedadlı Azərbaycan türklərini Təbrizə yığmış, şəhəri nəhəng mədəniyyət mərkəzinə çevirmişdi. Şah İsmayılın

¹ И.П.Петрушевский. Государства Азербайджана в XV в. – ССИА, Баку, 1949, вып. I, стр. 171.

² Вах: О.Эфендиев. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке, Баку, 1981.

sarayında həm klassik mədəniyyətin, həm də folklor mədəniyyətinin nümayəndələrinə eyni dərəcədə qayğı və hörmət bəslənirdi.

Səfəvilər dövlətinin etnik-tarixi məzmunu barədə müəyyən mübahisələr mövcuddur – onu bir İran dövləti (İran səfəvilər dövləti) hesab edənlər var¹, lakin artıq qeyd olunduğu kimi, Səfəvilər dövlətinin yaradılması uğrunda Səfəvilərin və Şah İsmayılın apardıqları mübarizələr bütünlüklə Azərbaycan hadisəsidir; “Şah İsmayılın çox gənc yaşlarında hakimiyyət uğrunda döyüslərə atılması, istədiyinə nail olub qüdrətli bir Azərbaycan dövləti yaratması onun ulu babalarının çoxəsrlik mübarizə ənənələri ilə bağlı idi, onların uzun müddət davam edən ardıcıl mübarizələrinin uğurlu nəticəsi və yekunu idi”².

Səfəvilər dövlətinin banisi mənşəyi etibarlı ilə bir türk dövləti qurmuş olduğunu yaxşı dərk edir, türk dövlətlərinin görkəmli hökmdarları ilə daim əlaqə saxlayırdı. Sultan Hüseyn Bayqara (böyük Əlişir Nəvainin və ümumiyyətlə herat türk mədəniyyəti mərkəzinin hamisi) XVI əsrin ilk illərində öz övladları tərəfindən sıxışdırılarkən heç kimə yox, məhz yenicə hakimiyyətə gəlmiş gənc Azərbaycan hökmdarına müraciət edib kömək istəyir və ondan hörmət görür. Şah İsmayıl hətta qeyri-qanuni hakimiyyətə gəlmiş özbək hökmdarı Şeybani xana da dostluq təklif edir, lakin onun təhqiredici müraciətlərindən sonra məcbur olub onu cəzalandırır. Əlbəttə, məsələyə birtərəfli də yanaşmaq olmaz – gənc hökmdar öz dövlətinin sərhədlərini daim genişləndirmək fikrindən heç zaman daşınmamışdı (Sultan

¹ Вах: Н.В.Пигулевская, Я.Ю.Якубовский, И.П.Петрушевский, Л.В.Строева, А.М.Беленицкий. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Л., 1958.

² X.Yusifov. Şah İsmayıl Xətəinin həyatı və sənət dünyası. – Ş.İ.Xətai. Keçmə namərd körpüsündən... Bakı, 1988, səh. 5.

Səlimlə toqquşması və məğlub olması da bunun nəticəsi idi), ancaq bu da türk dövlətçiliyi – imperiyaçılığı ənənəsindən irəli gəlirdi.

Səfəvilər dövründə Azərbaycan dili dövlət dili (saray, beynəlxalq münasibətlər və s. dili) statusu qazanır; bir sıra Avropa səyyahlarının verdiyi məlumata görə, səfəvilər hakimiyyətinin ilk illərindən başlayaraq Azərbaycan dili “saraydan tutmuş yüksək rütbəli və mötəbər şəxslərin evlərinə kimi yayılmış və nəticədə elə olmuşdur ki, şahın hörmətini qazanmaq istəyən hər kəs bu dildə danışır”¹. Şübhəsiz, bunun əsas səbəbkarı dövlətin banisi Şah İsmayıl Xətai idi: onun ana dilində gözəl şeirlər yazması, bu dildə fərmanlar verməsi hökmdarlığın etnik mədəni stixiyasının bilavasitə təzahürü idi.

Bununla belə, Azərbaycan dili tarixi mütəxəssisləri göstərir ki, bu dövrdə Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili hüququ tam olmamışdır, çünki Səfəvilər dövləti sarayında, idarələrində, rəsmi yazışma işlərində ərəb və fars dilləri də eyni dərəcədə işlənmişdir. Digər tərəfdən, mütəxəssislər onu da nəzərə alırlar ki, hər hansı bir dilin dövlət dili hüququnda olması həmin dilin əsas təlim-təhsil vasitəsi və tədris fənni kimi fəaliyyət göstərməsi deməkdir. Halbuki XVI əsrdə Azərbaycan dili hələ belə bir hüquqa malik deyildi². Azərbaycan dilinin hüquqları, haqqında bəhs olunan dövrdə ərəb, yaxud fars dilinin hüquqları səviyyəsinə qalxmaqda idi – bu isə az iş deyildi, əsrlər boyu rəsmi idarələrə girə bilməyən ana dili az-çox imkan qazanan kimi dərhal özünün buna (yəni rəsmi dairələrdə işlənməyə) tamamilə layiqli olduğunu göstərdi.

Səfəvilər dövründə Azərbaycan ədəbi dili ən çox

¹ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, Bakı, 1989, səh. 185.

² Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, səh. 187.

ölkənin mərkəzi olan Təbrizdə fəaliyyət göstərirdi, dövrün görkəmli söz ustaları – şairləri, alimləri də burada toplanmışdı. Məhz bu fakt bir sıra tədqiqatçıları belə bir qənaətə gətirmişdir ki, XVI əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin əsasında Təbriz dialekti, yaxud şivəsi dayanır¹. S.Əlizadə bu məsələ ilə bağlı olaraq qeyd edir ki, həmin mərhələdə Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik normaları içərisində başqa qrup dialektlərimizin (Şərq, Qərb, xüsusilə Cənub qrupunun digər dialektləri) ünsürlərini də sezmək mümkündür. Bununla belə, müəllif yazılı abidələr üzərindəki müşahidələrə əsaslanıb göstərir ki, müxtəlif dialekt və şivələrin fonetik sistemində ən keyfiyyətli səsi vahid hesab etmək, dilin təbiətinə, qrammatik quruluşuna daha çox uyğun olan morfoloji formaları və sintaktik üsulları qəbul etmək tələblərinə görə bu dövrün ədəbi dilində təbrizlilərin şivə xüsusiyyətlərinin böyük əksəriyyəti meyar sayılmışdır².

Şübhəsiz, nəinki XVI əsrdə, bir neçə əsr daha əvvəldən etibarən Azərbaycan mədəniyyətinin əsas dəyişilməz mərkəzi olmuş Təbriz şəhəri, artıq qeyd olunduğu kimi, ədəbi dilin də öz inkişafında istinad elədiyi möhkəm sosial-mədəni baza idi və yalnız XVI əsrdə deyil, daha əvvəllərdən “təbrizlilərin şivə xüsusiyyətləri” ədəbi dilə təsir edirdi. Lakin məhz ədəbi dilə (artıq müəyyənləşmiş, keyfiyyəti üzdə olan normativ dilə!) təsir edirdi və təbii ki, həmin “şivə xüsusiyyətləri”nin əksəriyyəti bu ədəbi dilə qarşı idi, ona mane olurdu. Beləliklə, XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin dialekt əsası məsələsinin bizim dilçilik ədəbiyyatındakı kimi kəskin şəkildə qoyulması və Təbriz dialektinin, yaxud şivəsinin bu mərhələdə ədəbi dili

¹ Ö.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları, Bakı, 1958, səh. 8.

² S.Q.Əlizadə. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, 1966, səh. 6.

ya yenidən təşkil etməsi, ya da bu və ya digər dərəcədə “dəyişdirməsi” fikri doğrultmur. Birincisi ona görə ki, ədəbi dil çoxdan mövcud idi, artıq böyük işlənmə təcrübəsi var idi; ikincisi ona görə ki, nəinki Azərbaycanın, hətta ümumən Ön və Orta Asiyanın hər yerindən Təbrizə ziyalılar, söz ustaları gəlirdilər (yəni burada daimi etnolinqvistik mərkəzləşmə gedirdi); üçüncüsü ona görə ki, XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dili özünün bir dövrünü başa vurmaqda idi, yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı və bu vəziyyətdə ona təsir etmək mümkün deyildi.

XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin mənbələri XIII-XIV əsrlərdəki qədər zəngindir, lakin əvvəlki əsrlərdəkindən fərqli olaraq bu mərhələdə daha çox klassik (həm üslubi mənsubiyyətinə, həm də tərtibat formasına görə) mənbələr meydana çıxır... ən populyar əsər qəzəl olsa da, Ş.İ.Xətəinin, xüsusilə M.Füzulinin məsnəviləri, nəsr dili nümunələri mərhələnin ədəbi-bədii dil mənzərəsini müəyyən edir. Xalq şeiri formalarının klassik nümunələri də bu zaman görünməyə başlayır.

XV-XVI əsrlərin ən mühüm yazılı abidələri bunlardan ibarətdir: Cahan şah Həqiqini “Divan”ı, Nemətullah Kişvərinin “Divan”ı, Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi, Həqirinin “Leyli və Məcnun” məsnəvisi, Həbibinin “Divan”ı, Əbri Xacə ibn Adilin “İxtiyarati-qəvaşdi-küllüyyə” traktatı, Şah İsmayıl Xətəinin “Divan”ı və məsnəviləri, Məhəmməd Füzulinin “Divan”ı, məsnəviləri və nəsr əsərləri (xüsusilə “Şikayətnamə”), Qurbaninin qoşmaları, müxtəlif mövzulu risalələr, məktublar, tərcümə əsərləri, (“Əsrarnamə”, “Şuhədanamə”, “Şeyx Səfi” və s.) nəhayət, Məhəmməd Əmaninin “Divan”ı. Daha bir sıra söz ustalarının (Hamidi, Xəlili, Xələfi, Tüfeyli, Əsiri, Süruri, Şahi Zəmiri, Ziyayi, Eəsiri,

Şah Qasım Ənvər, Şəms Təbrizi, Xülqi, Allahi, Süsəni bəy, Pəri Peykər,...) azərbaycanca əsərləri mövcud olmuşdur. Bütün bunlar isə haqqında bəhs olunan mərhələnin mənbə baxımından (və deməli, eyni zamanda Azərbaycan ədəbi dilinin etno-mədəni nüfuzu baxımından) nə qədər zəngin olduğunu göstərir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, mədəni-tarixi yüksəliş ancaq ədəbi dil sahəsini əhatə etmirdi, memarlıq, musiqi, rəssamlıq sahələrində də görkəmli sənətkarlar yetişmişdi: musiqidə Əbdülqadir Marağayi, rəssamlıqda Kəmaləddin Behzad, Sadiq bəy Əfşar kimi ustadların adları məşhurdur. Təbrizin, Bakının, Gəncənin bir sıra gözəl memarlıq abidələri məhz XV-XVI əsrlərdə inşa olunmuşdur.

Mütəxəssislər göstərir ki, xüsusilə XVI ərin əvvəllərindən başlayaraq Təbriz kitab sənəti – kitabdarlıq sürətlə inkişaf edir. Ş.İ.Xətəinin bilavasitə himayəsi sayəsində saray kitabxanası böyüyür, zənginləşir, məşhur sənətkarların əsərləri burada toplanır, xəttələr onların üzünü köçürürlər və eyni zamanda səfəvi ideologiyası ilə səsleşən bir çox dini, əxlaqi, bədii və s. əsərlər fars və ərəb dillərindən ana dilinə tərcümə olunur¹. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, səfəvilər dövründə müxtəlif əsərlərin üzü təkrarən köçürülərkən, çox güman ki, təbrizli katiblər öz şivələrinə sadıq qalmışlar. Yəqin ki, bununla əlaqədar olaraq, tamamilə başqa şivədə yazan bir müəllifin geniş oxucu kütləsinə Təbriz şivəsində çatdırılması halları da olmuşdur².

Beləliklə, istər etno-mədəni, istər ictimai-siyasi, istərsə

¹ S.Q.Əlizadə. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili, səh. 6-7; həmçinin bax: П.Б.Деникс. Живопись Ирана. М., 1938, стр. 121; Ə.V.Salamzadə. Azərbaycan memarlıq abidələri, Bakı, 1958, səh. 57; K.Kərimov. Sadiq bəy Əfşar, Bakı, 1987, səh. 4-7.

² S.Q.Əlizadə. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili, səh. 7.

də iqtisadi amillərin XV-XVI əsrlərdə Azərbaycanda mərkəzləşməsinə və vahid dövlət tərəfindən idarə olunmasına əsaslı şərait var idi ki, bu da öz məhsulunu verdi. Əgər belə olmasa idi, nə Qaraqoyunlular, nə Ağqoyunlular, nə də Səfəvilər Azərbaycan xalqını birləşdirə bilməzdilər... Lakin çox keçmədi ki, XVII əsrin əvvəllərində I Şah Abbas Azərbaycanı İrəvan əyalətinə çevirdi¹ və Azərbaycan xalqının həyatında yeni dövr başladı.

XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı anlayışı, əslində, məntiqi strukturu etibarilə mürəkkəb anlayışdır və buraya ən azı aşağıdakılar daxildir:

a) ədəbi dildə maksimum normativləşmə gedir və bu baxımdan klassik üslubun mövqeyi yüksəkdir;

b) demokratizmin yeni dalğası (artıq ümumtürk miqyaslı deyil, Azərbaycanın tarixi sərhədləri ilə məhdudlaşan) gəlir və folklor üslubunun potensialı tədricən artır;

c) nəhayət, klassik üslubla folklor üslubunun yeni tarixi münasibəti (yəni: folklor üslubu mövqeyindən klassik üslubun yenidən dərkini) hiss olunur ki, bu, mərhələnin yekunlaşması ilə danılmaz hadisəyə çevrilir.

Şübhəsiz, XV-XVI əsrlər mərhələsini iki yarım-mərhələyə bölmək mümkündür: XV əsr və XVI əsr (XVII əsrin əvvəlləri də daxil olmaqla); bu cür bölgü mədəni siyasi inkişafı yanaşı, mənbələrin dili ilə də bağlıdır – belə ki, məsələn, XV əsrdəki yekrənglik (M.C.Həqiqi, Kışvərinin dili) XVI əsrdə aradan qalxır (Ş.İ.Xətai, Qurbani, M.Füzuli, M.Əmani), başlıcası isə,

¹ И.П.Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв., Ленинград, 1949, с. 82.

funksional-üslubi diferensiasiya güclənir: “Ədəbi dilimizin bir halda (XVI əsrin əvvəllərindən etibarən) – üslubi diferensiallaşması üçün zəruri maddi əsas (çoxsaylı, müxtəlifjanrlı, müxtəlifformalı dil materialı nümunələri) yaranmağı başlayır; digər halda (XVII əsrə yaxın) – Orta əsrlər dövrü üçün səciyyəvi olan çoxvariantlı qəbiləvi dildialekt ünsürlərindən və məhdud anlamlıqdan normalaşma (erkən və nisbi normalaşma) və ümumiləşmə (nisbətən ümumiləşmə) yönümlü təkamül gedişində canlanma nəzərə çarpır”¹.

XVI əsrdə Azərbaycanda əlyazmaların çoxluğu yazının (başqa sözlə, yazı dilinin) inkişafı ilə əlaqədardır; məlum olduğu kimi, yazı (xüsusilə, mürəkkəb strukturlu ərəb əlifbası) ədəbi dili daha da cilalayır, yalnız fonetik məzmunlu deyil, həmçinin leksik-qrammatik xarakterli normativliyin “bərkiməsində” əhəmiyyətli rol oynayır. Eyni zamanda, məhz yazı, haqqında bəhs olunan mərhələdə və sonra xalq dilindən gələn, hələ ədəbi status qazanmamış, lakin perspektivi olan faktları qrafik şəkildə təsbit edir. Tədqiqatçılar çox doğru olaraq belə bir nəticəyə gəlirlər ki, XIII-XVI əsrlər Azərbaycan yazı dilinin mühüm dövrüdür və həmin dövrdə XVI əsr pilləsi xüsusilə fərqlənir. Çünki bu pillə daxil olduğu dövrün yekundur; “kəmiyyət və keyfiyyət məzmununa görə, linqvistik materialın həcm dairəsinə və texniki inkişaf sıqlətinə görə özündən əvvəlki və sonrakı pillədən (burada XV və XVII əsrlər nəzərdə tutulur – N.X) çox üstündür. Bu üstünlüyü dilxarici amillərin təsirliliyi ilə dildaxili faktların zənginliyi arasındakı ahəngdarlıq, vəhdət təmin edirdi”².

¹ M.Cahangirov. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları, s.99.

² S.Əlizadə. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili, səh. 4-5.

XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan mənbələri, əsasən nətəliq xətti ilə yazılmışdır – “yeni xətt növü olmaq etibarilə nəstəliq milli zəmin üzərində yaranmışdı”¹.

Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlki mərhələdən fərqli olaraq, XV-XVI əsrlərdə (xüsusilə XVI əsrdə) bilavasitə yazılmış, yaxud üzü köçürülmüş mənbələr kifayət qədərdir ki, bu da mərhələnin fonografik normasını tam həcmdə müəyyənləşdirməyə, norma ilə qeyri-normanın münasibətini aydınlaşdırmağa imkan verir. Lakin XV-XVI əsrlərin heç də bütün abidələri bizə məhz qeyd olunan əsrlərin əlyazmalarında gəlib çatmamışdır (məsələn, Qurbaninin şeirləri, əsasən, XVIII əsrə məxsus mənbələrdədir), bununla belə, XV-XVI əsrlər (xüsusilə XVI əsr) ədəbi dillə onun yazılı ifadəsini bilavasitə əlaqədə tədqiq etmək üçün ilk ən münasib əsrlərdir.

XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin digər türk ədəbi dilləri ilə mədəni-tipoloji münasibəti necədir? Məlum olduğu kimi, türkoloji ədəbiyyatda belə bir fikir formalaşmışdır ki, XI əsrdən XIV əsrin sonlarına qədər bütün türk xalqları üçün vahid, yaxud əsasən vahid bir ədəbi dil mövcud idi – həmin ədəbi dili “ümumi türk ədəbi dili (türki) adlandırmışlar. XV-XVI əsrlərdə isə (bəzən bunu XIX əsrə qədər gətirirlər), necə deyərlər, “türk ədəbi dilinin (türkinin) lokal formaları” fəaliyyət göstərmişdir². N.Baskakov yazır: “Türkinin tərkibinin 80%-ə qədəri ərəb və fars leksikasından ibarət lokal variantları həmin “beynəlmiləl” fond hesabına bir-birinə olduqca yaxın və bu lokal variantlardan istifadə edən bütün türk xalqları üçün

¹ Г.А.Дарабади. Художественно-полиграфические особенности почерка “наста”лик, Баку, 1969, стр. 17.

² М.З.Закиев. О периодизации истории тюркских письменных литературных языков. -СТ, 1975, N5, стр. 11.

anlaşıqlı idi”¹. M.Z.Zəkiyev isə belə bir nəticə çıxarır ki, “XV-XVI əsrlərdə köhnə türk ədəbi dilinin aşağıdakı müvafiq adları olan lokal variantları yaranır: *köhnə özbək, köhnə türk, köhnə Azərbaycan, köhnə tatar, köhnə türkmən* yazılı ədəbi dilləri”². Əlbəttə, həmin mülahizələr, nəticələr nə qədər mübahisəli olsa da (məsələn, türk ədəbi dillərində ərəb və fars leksikasının ümumi lüğət tərkibinin guya 80%-ini təşkil etməsi), bir cəhət aydındır ki, XVI-XVII əsrlərə qədər türk ədəbi dilləri arasında ümumilik çox olmuşdur.

Normalar

XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin normaları XIII-XIV əsrlərdəkindən fərqlənir, lakin bu fərq dövrlər deyil, mərhələlər ayırmağa imkan verir. Klassik üslubun nüfuzunun artması ilə klassik normalılıq güclənir və burada yazının ədəbi hakimiyyəti de öz işini görür. Qeyri-türk mənşəli vahidlərin funksionallığının genişlənməsi diqqəti cəlb edir: həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik normada alınmaların bu və ya digər dərəcədə mövqeyi yüksəlir. Lakin bu heç də normanın məzmunca milliliyinin aradan qalxması deyil; qeyri-türk mənşəli vahidlər, haqqında bəhs olunan mərhələdə bəzən türk mənşəli vahidləri sıxışdırsa da, adətən, həmin türk mənşəlilərin tarixi işlənmə təcrübəsini qəbul edir. Alınma vahidlərin çoxluğunun bir səbəbi də dilin daxili ehtiyacından çox, ümumi dəb ilə bağlıdır; ümumşərq bədi və elmi

¹ Н.А.Баскаков. О периодизации истории литературного языка “тюрки” – Лингвогеография, диалектология и история языка”. Кишинев, 1975, стр. 138.

² M.Z.Zakiev. Göstərilən əsəri, səh. 10.

təfəkkürünün geniş yayılması, universal modellərə marağ həm ərəb, həm fars, həm də türk dillərinin sıx qarşılıqlı əlaqəsini, birgə fəaliyyət ehtiyacını hazırlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu, ancaq XV-XVI əsrlərdə meydana çıxan ehtiyac deyil, XIII-XIV əsrlərdən, hətta bir qədər də qədimdən başlayır və get-gedə tənzimlənir, müəyyən formaya düşür.

Eyni zamanda, məhz XVI əsrdə yeni Azərbaycan dilinin normativ sistemi özünü hiss etdirir – folklor üslubunun, daha qabarıq şəkildə xalq ədəbiyyatının dil xüsusiyyətləri həmin sistemin ilk təşkilədiciləri kimi fəaliyyət göstərir; milli Azərbaycan türk ədəbi dilinin bir sıra morfoloji, leksik göstəriciləri bu zaman sabitləşməyə başlayır.

Ümumiyyətlə, bu mərhələdə, xüsusən XVI əsrdə, normanın keyfiyyətini klassik üslubun tam gücündə fəaliyyəti ilə folklor üslubunun potensial imkanlarının özünü hiss etdirməsi arasındakı dialektika müəyyənləşdirir.

Fonetik normalar

XV-XVI əsrlərdə fonetik normada XIII-XIV əsrlərdəki ilə müqayisədə ciddi bir dəyişiklik müşahidə olunmur. Yenə də ərəb əlifbasının aşağıdakı hərfləri əsasən müvafiq sait səsləri ifadə edir:

ا – a, ə; و – u, ü, o, ö; ع – ı, i, u, ü; آ – a, e, ə;

Göründüyü kimi, bu və ya digər səs bəzən iki hərflə ifadə oluna bilir ki, həmin cəhət qrammatik şərait, tarixi ənənə və s. ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, XIII-XIV əsrlərdəki fonografik “eksperimentçilik” və XVII-XVIII əsrlərdəki “demokratiklik” XV-XVI əsrlərdə müşahidə olunmur. Söz əvvəlində işarəsi xüsusilə fəaldır və müəyyən

qrafik dəyişikliklərlə aşağıdakı səsləri işarələyir:

ا – a; آ – ı, i, bəzən e; آ – a, ə, e; ا – o, u, ö, ü.

Sait səslərlə əlaqədar aşağıdakı fonetik münasibətlər özünü göstərir:

a – *aftab, ağız, yaxdı, şikayət, canfəza*;

ı – *qıldı, yaxdı, açdı, canımı*;

o – *onu, boy, dodaq, mocib, ovqat*;

u – *uyqu, surət, bihudə, yumub, kuy*;

e – *ey, vermə, eşq, etiraz, eşik*;

ə – *əmanət, zəhmət, əql, əl, qəbul, sən*;

i – *iki, bimar, təşxis, ümmid, istədim, geri*;

ö – *öldün, böylə, görməz, lölö*;

ü – *ümmid, pünhan, lüt, üçün (üçün)*.

Əvvəlki mərhələdə olduğu kimi, bu mərhələdə də bir sıra uzun saitlər (alınma sözlərdə) işlənir, sait səslərdə variantlıq (qrammatik şəraitdə) özünü göstərir: *aldı//aldi, oxudu//oxudi//oxudi, bildü//bildi* və s.

XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin tədqiqatçılarından S.Əlizadə göstərir ki, bu dövrdə ədəbi dilin fonetik tərkibinə daxil olan 24 samit səs 30 hərflə ifadə edilir. Bunlardan üçü (آ آ آ) farsların ərəb əlifbasına əlavə etdiyi hərflərdir. 30-cu hərf (ك) məhz türk katiblərinin yaradıcılıq məhsuludur. ك (kaf) hərfi XVI əsrin yazılı mənbələrində müşahidə edilmir. ع (ayn) hərfi geniş işlənir¹. Ümumiyyətlə, istər əvvəlki, istərsə sonrakı mərhələlərdə bir sıra ərəb hərfləri eyni zamanda iki Azərbaycan türk mənşəli səsi bildirir: ك – həm k, həm g; ع – həm ç, həm c; ع – həm q, həm x və s.

XV-XVI əsrlərdə samit səslərin qrafik ifadəsindəki dəyişiklik-inkişaf baxımından ən çox diqqəti cəlb edən

¹ Bax: S.Əlizadə. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazılı dili; səh. 15.

sağır nun səsidir – “təxminən XV əsrə qədər ancaq ج hərfi ilə, bu hərfin altında, yaxud üstündə üç nöqtə qoyulmaqla işarə edilən Nı səsi bəzən postpozitiv mövqedə “həməz” (◌ْ) qəbul edən “sərkeş”siz kəflə ك yazılırdı. XVI əsrdən etibarən Nı səsinin işarəsi rolunda Azərbaycan yazılı mənbələrində ك diqrafı qrafik-orfoqrafik normaya çevrildi”¹.

XIII-XIV əsrlərdə olduğu kimi, XV-XVI əsrlərdə də müəyyən mövqələrdə samit variantlığı özünü göstərir:

m-b: *mən-bən, min-bin* və s.

b-p: *alub-alup, sevüb-seviüp* və s.

d-t: *dodağ-totağ, kənd-kənt* və s.

(h)-q-x: (*haçan*) *qaçan-xaçan, aq-ax, baq-bax* və s.

g-y: *gögçək-göyçək; gög-göy* və s.

Eyni zamanda samit variantlarının birinin sabitləşməsinə güclü meyil özünü göstərir: məsələn, *mən//bən* paralelliyindən *mən* forması tam qərarlaşır, *bən* nəzəri cəlb edəcək qədər azalır.

Ədəbi dildə ərəb, eləcə də fars sözlərinin artımı istər-istəməz onun fonetik normalarına təsir göstərir; əgər, xüsusilə ərəb sözlərinin öz imlası ilə yazılması ənənəsini nəzərə alsaq, bu təsirin nə qədər güclü olduğunu təsəvvür etmək mümkündür: *ğübar, reyhan, müsəvvir, aləm, rüxsar* kimi yüzlərlə, hətta minlərlə sözlər ədəbi dilə tamamilə qeyri-milli, xalq dilinin adət etmədiyi formalar gətirir və iş o yerə çıxırdı ki, *qara, bağa, dağa* kimi Azərbaycan sözləri etnik fonetikasından bəzən məhrum olur, alınma sözlərin fonetikasının verdiyi analogiya ilə *qarə, bağə, dağə* şəklində tələffüz edilirdi. M.Füzulinin qəzəllərindən birinin aşağıdakı beytində Azərbaycan sözlərinin fonetik “yadlaşma”sı aydın görünür:

¹ Yenə orada, səh. 20.

Eşigin daşını qan ilə yudu çeşmi-tərim,
Bəs ki pakem; daşı ləl eylədi feyzi-nəzərim.

Alınma sözlərin artımı, hər şeydən əvvəl, ahəng qanununun daha tez-tez pozulmasına səbəb olur; *ixtiyar, surət, məhrum, aləm, vaiz, rüsva şüar, xəndan, gülüstan, rahət, qərar, nisar pünhan, aşikar, əğyar, təqva, güzar, hicran, lələvar* (sözlərin hamısı Füzulinin ancaq bir qəzəlindən götürülmüşdür) kimi çox işlənən sözlər ahəng qanununun fəaliyyət dairəsinin “daralması” barədə təəssürat yaradır. Azərbaycan mənşəli sözlərdə isə ahəng qanunu, bəzi istisnaları çıxmaq şərti ilə, tarixi fəaliyyətini davam etdirir, bir sıra alınmalardakı formal qanunauyğunluq da həmin fəaliyyətin həcminə təsir edir: *xəstə, ləhzə-ləhzə, zəif, təlim, məscid, gəməz, dərdi-dil, həmsöhbət, acəb* kimi alınma leksik vahidlərdə sinharmonizmin, formal da olsa, gözlənilməsi (həmin sözlərin özünün də tələffüzündə qeyri-milli fonetika özünü az göstərmir) ana dilinə məxsus tarixi qanunauyğunluğun təəssüratını doğurur.

Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşmasının spn mərhələsi olmaq etibarilə, bir növ, keçid xarakterli fonetik əlamətlər daşıyır: bir sıra alınma sözlərin fonetikasının türkləşməsi (aşıq-aşix, lələ-lala, iqbal-yığval; saat-saat və s.) fonetik variantlığın qismən aradan qalxması, ح ت د ط ی ص kimi spesifik ərəb hərflərindən etnik fonetik mühitdə bu və ya digər dərəcədə imtina olunması (və müvafiq olaraq ن ت ه س hərflərinin həmin mövqələrdə tam üstünlük qazanması) və s. hadisələr gələcək daha sistemli

demokratikləşmənin ilk faktlarıdır.

Leksik normalar

XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin əsasında türk mənşəli, qədim işlənmə təcrübəsinə malik ümumxalq sözləri durur:

bağır, qan, göz, axmaq, əl:

Bağrım qanın gözümdən axıtdı qəmi-rüxi,
Simin əlini qıldı anımla nigarına
(*M.C.Həqiqi*);

sən, kimsə, könül, diş:

Səndən özgə kimsəyə könlüm əgər mehr eyləyə,
Vallaha, anı diş ilə pərkənd-pərkənd eyləyim
(*Kişvəri*);

*qarşıdakı, qarlı, dağ, görmək, yol, ərimək, axan, su,
sən, almaq, yüz, yer, sürümək:*

Qarşıdakı qarlıca dağı gördünmi?
Yoldurmuş əyyamın, əriyib gedər.
Axan sulardan sən ibrət aldınmı?
Yüzünü yerlərə sürüyüb gedər
(*Ş.İ.Xətai*);

ayaq, öpmək, yox, o, yanında, qıl:

Zülfi kimi ayaqın qoymaz öpəm nigarım,

Yodur onun yanında bir qılça etibarım
(*M.Füzuli*).

Bu və bu tipli külli miqdarda Azərbaycan mənşəli sözlər bütün tarixi dövrlərdə ədəbi dilin lüğət tərkibinin əsasını təşkil etmiş, hətta onların alınma müqabilləri (məsələn, *göz əvəzinə çeşm, eyn, didə; yol əvəzinə təriq, rah; ayaq əvəzinə pa*) kifayət qədər funksional olduğu zaman da Azərbaycan mənşəli sözlər unudulmamışdır. Ədəbi dilin lüğət tərkibində alınma sözlərin əksəriyyət təşkil etdiyi XV-XVI əsrlərdə, bu tipli vahidlər yenə də nəinki fəaliyyət göstərir, hətta əslində ana dilin keyfiyyətini müəyyənləşdirir.

Haqqında bəhs olunan mərhələdə ədəbi dilin leksikası XIII-XIV əsrlərdəki ilə müqayisədə bir neçə dəfə çox alınma sözlə səciyyələnin, mənbellərin dilindəki alınma sözləri isə aşağıdakı iki qrupda nəzərdən keçirmək olar:

1. Alınma sözlərin müəyyən hissəsi XIII-XIV əsrlərdə ədəbi dilin sırası vahidləri olmuş, bu mərhələdə də işlənilir və bundan sonra milli ədəbi dildə möhkəmlənir:

eşq, əsrar, faş (etmək), aləm, sirr, müştəq:

Eşqin əsrarını faş etmişəm aləmdə mən,

Gəl bu sirri gör kim, ol əsrara müştəqəm yenə

(*M.C.Həqiqi*);

cəmal, həsrət, vüsal:

Gözüm ağlar cəmalın həsrətindən.

Yanar bağrım vüsalın həsrətindən

(*Kişvəri*);

azəldən, divanə, meyxanə, məstanə:

Əzəldən eşq ilə divanə gəldim,
Yerim meyxanədir, məstanə gəldim
(Ş.İ.Xətai);

dost, fələk, birəhm, dövran, dərd, həmdərd, düşmən,
tale:

Dust bipərva, fələk birəhm, dövran bisikun,
Dərd çox, həmdərd yox, düşmən gəvi, tale zəbun
(M.Füzuli);

cəllad, qurban, ehtiyac, qəssab:
Çün gözün cəlladının qurbaniyəm,
Ehtiyacım yoxdurur qəssab ilə
(M.Əmani).

II. Alınma sözlərin müəyyən hissəsi, ümumiyyətlə bu mərhələ üçün xarakterikdir, nə əvvəlki, nə de sonrakı mərhələlər üçün bir sistem halında səciyyəvi olmamışdır:

münzəl, səbül, məsani, xətt (“xal” mənasında), *rüxsar:*
Xilqətin şəninə münzəldir hürufi-kainat,
Ayəti-səbül-məsani xətt-rüxsarındadır
(M.C.Həqiqi);

ğayət, şuridə:
Bilir idi ғayət ol şuridə hal,
Qılmaz idi kimsə ilə qeylü qal
(“Əsrəməmə”);

beynəlsəlatin, Şəms, ruz, Ütarid, müttəliq:
Beynəlsəlatin Şəmsdür, ikindüyün Zöhrədür və axırı-
ruz Ütariddür. Amma bugün Qəmərə müttəliqdür

(“İxtiyarati-qəvalidi-küliyyə”).

İtab, müqərrər, qöbədə, sipehr, tərh, əyyam, büryan, təriq, asar, təcəhül, ab, giryan-giryan:

Leyli bu itabı çün eşitdi,
Öz könlündə müqərrər etdi
Kim şöbədeyi-sinepri-zalim
Tərh eylədi nəqşi-namülaim,
Əyyami-vüsalə yetdi hicran,
Vəqt oldu cigərlər ola büryan.
Əmma nə desin, nə çarə qılsın,
Tədbir nə olduğun nə bilsin!..
Naçar tutub təriqi-inkar,
Asari-təcəhür etdi, izhar,
Gülzari-itabə ab verdi,
Giryan-giryan cəvab verdi...

(M.Füzuli)

Şübhəsiz, anlaşılıq (normativ, yaxud normativləşmək perspektivi olan) alınma leksika ilə qeyri-anlaşılıq (və normativləşmək perspektivi olmayan) alınma leksika XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan ədbi dili üçün eyni məzmunə, əhəmiyyətə malik deyil; anlaşılıq alınma leksika müəyyən mənada ana dilinin lüğət tərkibinin demokratik, xəlqi qatını təşkil edir.

XV-XVI əsrlər mənbələrinin dilində Azərbaycan mənşəli arxaik leksik vahidlər (mərhələnin özü üçün də perspektivli olmayan, XVII əsrdən sonra isə tamamilə arxaikləşmiş) müəyyən yer tutur: *duzax*, *yağma* (M.C.Həqiqi); *ayaq* (“qədəh” mənasında), *bitik*, *varı* (“hamı” mənasında), *varmaq*, *duş*, *ilişmək* (“çatmaq” mənasında), *yey* (Kişvəri); *ağaz* (“giriş” mənasında),

aytmaq, qaranqu, qutlu, duş, əsrük, yazı (“çöl” mənasında), *yağı, yüküş, sunmaq, suç, tuğra* (“gerb” mənasında), *tutuq* (“pərdə” mənasında) (Ş.İ.Xətai); *ağaz, duzax, bulmaq, yağma* (M.Füzuli) və s. sözlər XIII-XIV əsrlər mənbələrinin dilində daha çox işlənmiş, sonrakı mərhələdə isə işləklidən düşmüşdür.

M.Füzulinin:

Kərəm qıl, kəsmə, saqi, iltifatın binəvalərdən,
Əlindən gəldiyi xeyri diriğ etmə gədalərdən, –

mətləli qəzəlinin leksikası üzərində aparılmış statistik təhlil göstərir ki, burada aşağıdakı kəmiyyət münasibəti mövcuddur (irəlidə olduğu kimi, burada da köməkçi sözlər hesaba alınır): Azərbaycan türk mənşəli leksika – 48 (42%); qeyri-türk mənşəli anlaşıqlı leksika 48 (42%); qeyri-türk mənşəli qeyri-anlaşıqlı leksika – 19 (16%).

Göründüyü kimi, mətnin leksik anlaşılma imkanı o qədər də az deyil – təxminən 84 faiz təşkil edir, yəni 115 sözdən 96-sı kütləvi dil təfəkkürü üçün anlaşıqlıdır. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, bu, şairin orta “çətinlikdəki” qəzəlidir – lüğət tərkibinin anlaşıqlığı baxımından müxtəlif kəmiyyətlər verən mətnlər mövcuddur.

XV-XVI əsrlər mənbələrinin lüğət tərkibini frazeoloji ifadələrsiz təsəvvür etmək mümkün deyil, alınma sözlərin bolluğu şəraitində bu, həqiqətən, qeyri-adi haldır; nümunələrə diqqət yetirək:

Əlindən almaq:

Yolunda sidq ilə hər kim bişirməz ətməyini,
Əlindən aldı fələk rizqü nanü sacın onun

(M.C.Həqiqi);

ağrımaz barmağa əski sanmaq:

Xəlq der ki, ol vəfasızdur, bir özgə yar dut,
Ağrımaz barmağa əski sarə bilmən, neyləyim
(Kişvəri);

busə almaq, can vermək:

Almayınca busə ləmindən bəha can verməzəm
(Mir Hidayətulla bəy);

dadına irişmək:

Çox təhəyyür qıldılar, fəryadına,
Kimsə yox idi, irişə dadına
(Həqiri).

ögüt vermək, sözümdən çıxmaq:

– Ey qardaşlar,.. imdi mən sizə ögüt verürəm, can qulağı ilə eşidiniz və mənüm sözümdən çıxmanız (“Şühədanamə”).

od tüşmək:

Atəşin lələ-ləbin şövqündən
Tüşdü odlar tənı-ğəmfərsayə
(M.Əmani).

XV-XVI əsrlərdə alınma sözlər intensiv şəkildə frazeoloji birləşmələrin birinci komponentlərini təşkil edir ki, bu, yuxarıdakı misallardan (busə almaq, can vermək) da görünür.

Nəhayət, bunu da qeyd edək ki, XV-XVI əsrlərdə ədəbi dilin leksik normalarındakı qeyri-demokratiklik, eyni

zamanda ədəbi dilin intellektual idrak imkanlarının yüksəkliyi, kamilliyi (və deməli, qeyri-kütləviliyi) ilə bağlıdır.

Qrammatik normalar

Haqqında bəhs olunan mərhələdə ümumi qrammatik kateqoriyaların ifadəsində əvvəlki mərhələdəkindən fərqlənən əsaslı bir xüsusiyyət yoxdur – bir sıra cığatay elementlərinin fəallaşmasını nəzərə almasaq, ümumi təkamül prosesi gedir; müxtəlif kateqoriyaların ifadəsinə aid nümunələrə diqqət yetirək:

Hal kateqoriyası – Zülfü rüxün ki, şamü səhərdən xəbər verir, Anın məşamı ruhi-bəşərdən xəbər verir (M.C.Həqiqi); Ol yılduzun edər (“İxtiyarati-qəvaidi-külliyə”); Çün Yusif Şəmundan su istədi, ol nəstə ki parçada idi, yerə tökdü və Sayə ol su ilə süt toprağa töküb bir yerinə bulaşdırdı (“Şühədanamə”); Ey Füzuli, fərq toprağında dövlət istə kim, torpağə salmışdır hümayi-himmətim (M.Füzuli); Hal kateqoriyasında cığatay elementləri: Nə tədbir ol ki, gəməzən dəlməyə bağrımın hər yandan (Kişvəri); Mələmət daşı başımqa nə kim gəlsə, yağaydurmən (Kişvəri).

Mənsubiyyət kateqoriyası – Eşqin yolunda mən mənə təqdir bilməzəm, Eşiqindən özgə canıma təsir bilməzəm (M.C.Həqiqi); Sənin Leyli cəmalın görmək üçün Yolunda Məcnuni-heyran oturmuş (Ş.İ.Xətai);

Xəbərlilik kateqoriyası – Vəh ki, boldum, sənsizin avarə, bilmən neyləyim. Qalmışam biçarəvü bir çarə bilmən, neyləyim (Kişvəri); Bəglər və padşahlar yıldızıdır. Təbiətdə atəşi və badidür (“İxtiyarati-təvaidi-külliyə”); Sənsən qılan məzahiri-ümmidi bim edib (M.Füzuli).

Kəmiyyət kateqoriyası – Qılurlar ana çox ehtirami, Xətmində görəndə vəssəlami (Ş.İ.Xətai); Rüsveyi-eşq olanları, ey zahid, etmə mən” (M.Əmani).

Leksik-qrammatik söz qruplarının (nitq hissələrinin) tarixi normativliyi davam edir:

İsim – Gər dilərsən könlümü incitməyin, Alasan mənə sözüüm rədd etməyin (X.Təbrizi); Bir gün *balıq* kimi *ağa* sararlar. *Mürşiddən, rəhbərdən xəbər sorarlar, Tüstü* yaxıb guşə-güşə ararlar, Mən arıyam dərsən, balın varmıdır? (Ş.İ.Xətai).

Sifət – Şəmi-hicrin qıldı yüz kərə bu *qanlı* könlümü (Kişvəri); *Cahil* kişi birlə yox səfası, Aləmlərin öldür aşınası (Ş.İ.Xətai); və çun uşağları *kamil* və *balıq* olur idilər, *əvvəlki* doğan qız *sonrakı* oğlana verür (“Şühədanamə”); Çün özü başlar Əmani Doğru yola hər gümrahi (M.Əmani).

Say – Bu Günəş dördüncü qat gögdə toğar. Hər bürcdə bir ay turur. *Bir* yılda tamam bürucət dörd aydır. Bu dəxi bin yıl hökmünü sürdü (“İxtiyarati-qəvaidi-külliiyyə”). İstədim mərhəm oxundan cigərim yarəsinə, Atdı min ox ki, dögər *hər biri bir* parəsinə (M.Füzuli);

Əvəzlik – *Ol* bivəfayə bil ki, *mən* əhli-vəfa demən (M.C.Həqiqi); Bala, meyxaşadən dıxarı çıxma ki, hər nə istəsən anda bulursan (Kişvəri); Saxlar *qamunun* sirrini dər cövf, *hər* söz desən *anda ani* söylər (Ş.İ.Xətai); *Sənin* mehrincə bir zərrə zəvalı yetməyə qəta (M.Əmani).

Əvəzlilərdə fonetik və leksik variantlıq qalır: *mən//bən, anlar//onlar//olar, ol//o, oylə//öylə, boylə//böylə, uş//şu//uşbu, niyə//nöşün, qanğı//qansı, qamu//xamu//hamı, öz//kəndü* və s.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, bu mərhələdə əvəzlilərin sayı, leksik sıxlığı kifayət qədər böyükdür, hətta XX

əsrdəki ilə müqayisədə də böyükdür¹.

Fel kateqoriyalarında (formalarında, mənaca növlərində və s.) müəyyən təkmilləşmə (formaların, mənaca növlərin diferensiallığının daha da güclənməsi) özünü göstərir:

Canımı *yandırdı* şövqüm, ey dilaramım, mədəd, *Qalmadı* səbrim, *tükəndi*, *getdi* aramım, mədəd (M.C.Həqiqi); Çəməndə *açılıb* güldür demə... (Kişvəri); *Söylə* səndən kimə *fəryad edəyim* (Həqiri); Yenə ol mah *aldı* qərarım bu gecə, *Çıxacağdır* fələkə naləvü zarım bu gecə (M.Füzuli); Bir-birilə *çəkişir* gərdi-rəhinçün müjələr (M.Füzuli); *Getmişdi* qərar canü dildin, Canan ilə biqərar *gəldi* (M.Əmani) və s. Fel kateqoriyalarının şəkli əlamətləri heç bir mərhələdə XV-XVI əsrlərdəki qədər kəmiyyət çoxluğuna malik olmamışdır. Bu, mərhələnin keçid xarakteri ilə bağlıdır; məsələn, felin əmr şəklinin ifadəsindəki variantlıqlara diqqət yetirək: *-im*, *-im*, *-um*, *-üm//ayım*, *-əyim*; *-alım*, *-əlim*, *-alum*, *-əlüm//suz*, *-əüz//alı*, *-əli*; *şəkilçisiz forma* *-ğil-gil//a-gör*, *-ə-gör* və s. Bu cür variantlıq felin digər kateqoriyalarında da mövcuddur.

Analitik fel formaları, alınma sözlərin maksimum artımı ilə əlaqədar olaraq çoxalır, fəallaşır: *Hicabi-vəhdəti rəf etmədi* yeganə hənuz, *Mühibbi-eşqə vəfa qılmadı* zəmanə hənuz (M.C.Həqiqi); *Mən xəstəyə nəsib ola* həbbi-nəbatunuz (Kişvəri); *Puş etmə yüzini, aç gözünü*, *Bəs arzə qıl* anda hər sözünü (Ş.İ.Xətai); *Tabə olsun* cümleyi-ələm sənün formanına, *Cümleyi-ələmdə səndən* geyri sultan olmasın (M.Füzuli); *Qaş ilən eylər işarət*, əmma *Ğafil olma ki*, *gözi yaşdır* (M.Əmani) və s.

Zərf-Nəgəhan bir taxta çatladı *rəvan*, *Bir xara toprağ töküldü ol zaman* (“Əsrarnamə”); *Xəstəxatir* *Kişvərilən acı-acı* sözləşüb (Kişvəri); *Gecə-gündüz* fikri yar oldu anın

¹ Bax: S.Əlizadə. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili, səh. 42.

(Həqiqi); heyf ki, dəriblər az bənövşəni (Qurbani) və s.

Köməkçi sözlər – Ol zamandan bəri kim eşqin məni etdi nabənd, olmadı *bir* ləhzə şad (X.Təbrizi); Səd *ilə* səd, nəhs *ilə* nəhsdür. Yazıcılar və şairlər və qazilər və fazillər yıldızıdır... Keyfiyyətdə *dəxi* anciləyəndür (“İxtiyarati-qəvaidi-külliyə”); Uğradı *ta* ki sənə bir gülzar, Məndə *hərgiz* qoymadı səbrü qərar (Həqiri); *Çün* habil oldı, Qabil bilməz idi *ki*, anun *ilən* neyləyə, – *pəs* anı bir nəstəyə çulğayub arxasuna çəkub yabanə yüz qoydı... (“Şühədanamə”) və s.

XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin sintaksisi, hər şeydən əvvəl, izafət tərkiblərinin bolluğu ilə səciyyəlidir: *Cəmali-ayinə* ol dilbərin nəzər qılmaq *Dəivni-ayineyi-qəlbi* biğubarə qılır (M.C.Həqiqi); Sürmə qapundan *məni-bixanümani* kim sana Bulunur aşiq və leykin *aşiqi-zar* özgədür (*Kişvəri*); Seyr edərkən mürği *dil bağı-rüxündə* bənd edüb, Ani dər *çahi-zənəxdan* etdigin, yəni ki, nə? (Ş.İ.Xətai); Biz aləm içində niknamız, *Mərufi-təmami xasü amız* (M.Füzuli); Leyli məhi-asimani-həşmət, Məcnun şəhi-kişvəri məlamət (*M.Füzuli*).

İzafət tərkiblərinin bu cür bolluğu nə əvvəlki, nə də sonrakı mərhələlər üçün xarakterik deyil; eyni zamanda, istər əvvəlki və sonrakı mərhələlərdə, istərsə də bu mərhələdə “məşhur” (dönə-dönə təkrar olunmuş) izafət vahidləri mövcuddur (qəmi-eşq, səngi-məlamət, çeşmi-siyah və s.) – onlar bir növ, sabit poetik klişe təsiri bağışlayır.

Mənbələrin dilində mürəkkəb sintaktik konstruksiyalar əvvəlki mərhələ ilə müqayisədə artır və sintaksis yüksək intellektual səviyyəyə qalxır, məsələn:

Afaqı tutdu işvəvü eynin məlahəti,

Ol fitnədən ki, mərdümi-alındadır sənin
(*M.C.Həqiqi*)

Bu ağlamaq kim, məndə var, gər olsa tufan yox əcəb,
Xunabəyi-çəşmim mənim kim dəm urur Ceyhun bilən
(*Kişvəri*).

Çəkməz oldu könül oxlar yükün, ol sərvə məgər
Çəkərək atə oxun, rəhm edə biçərəsinə
(*M.Füzuli*).

Bu cür mürəkkəb gedişli sintaksisin belə aydın, elastik fikir ifadə etməsi, əslində, ədəbi dilin mövcud idrak prosesinin rahat, uğurla əksinin göstəricisidir. Əlbəttə, XV-XVI əsrlərdə, xüsusilə nəsr əsərlərinin sintaksisində müəyyən nahamvarlıq, yaxud həddindən artıq alilik (məsələn, M.Füzulinin azərbaycanca “Divan”ının “Dibaçə”sində) var ki, bunların hər ikisi sintaksis üçün nöqsandır. Lakin orası da var ki, bunlar yazı dilidir – yazı dili isə orta əsrlərin sonuna qədər olduqca kəskin şəkildə adi danışiq dilinə qarşı durur, ondan fərqləndirilirdi.

Haqqında danışılan mərhələlərdə alınma sözlərin bolluğu sintaktik normanın keyfiyyətinə bu və ya digər şəkildə təsir edir – dildə analitizm güclənir; məsələn, M.Füzulinin aşağıdakı beytində olduğu kimi:

Mən gəribi-mülkü rahi-vəsl pür təşvişü məkr,
Mən hərifi-sadələvhü dəhr pür nəqşi füsün.

dil-üslub təcrübəsini nümayiş etdirir. Ona görə də biz XV-XVI əsrlərdə ədəbi dilin klassik üslubunun iki qolunu fərqləndiririk:

- 1) klassik üslubun şeir qolu;
- 2) klassik üslubun nəsr qolu.

Klassik üslubun şeir qolunu XV-XVI əsrlərin, əsasən, M.C.Həqiqi, N.Kişvəri, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli, M.Əmani kimi şairlərin klassik şeir “Divan”ları, məsnəviləri, nəsr əsərləri və bir sıra müxtəlif xarakterli digər əsərlərin dili müəyyən edir. Ə.Dəmirçizadə klassik şeir üslubunun: a) klassik şeir-məsnəvi, b) klassik şeir-qəzəl üslublu olmaqla iki formasını fərqləndirir¹. Bu mərhələdə qəzəlin linqvopoetik imkanları və qəzələ maraq xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Könül, gərçi əsarə çox rəsm var,
Qəzəl rəsmi et cümlədən ixtiyar.
Ki, hər məhfilik zinətidir qəzəl,
Xirədmənlər sənətidir qəzəl. ...
Qəzəl de ki, məşhuri dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da asan ola.

Tədqiqatçılar göstərir ki, Həsənoğludan Füzuliyə qədərki dövrdə klassik poetik təfəkkür inkişaf edir – müsəlman şəhərləri həmin təfəkkürün ictimai bazası olur; ümumiyyətlə, XIII-XVI əsrlərin Azərbaycan mədəniyyəti, tipologiyası etibarlı ilə regionallaşmış (və müsəlmanlaşmış) türk mədəniyyətidir² ki, bunun da ən mühüm faktlarından biri heç şübhəsiz, qəzəl janrıdır.

Klassik üslubun nəsr qolunu orijinal və tərcümə-təbdil xarakterli bir sıra mənbələr təşkil edir; buraya, əsasən, Əbri xacə ibn Adilin “İxtiyarati-qəvaidi-külliyə” (1459) elmi traktatı, M.Füzulinin orijinal və tərcümə nəsr əsərləri, bir sıra risalələr və rəsmi sənədlər daxildir. Nəsr dilinin “Kitabi-Dədə Qorqud”dan sonrakı ilk nümunələrinin ortaya

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, səh. 170-171.

² N.Cəfərov. Füzulidən Vaqifə qədər, Bakı, 1991, səh. 6.

çıxması ədəbi dilin tarixində diqqəti cəlb edən cəhətdir və nəzərə alsaq ki, elə ilk meydana çıxma dövründən nəsr dilində üslub diferensiasiyası özünü göstərir. Ümumiyyətlə, nəsr dilinin formalaşması və inkişafı epik şeir dilinə də təsir edir, onu “ixtisaslaşdırır”.

XV-XVI əsrlərdə klassik üslub həm şeir, həm də nəsr qolu üzrə vahid hadisədir – burada ancaq təhkiyənin forması fərqlidir, formaların poetexniki tələblərindən irəli gələn əlamətləri çıxmaq şərti ilə, istər leksik, istərsə də qrammatik səviyyədə eyni tipologiya özünü göstərir.

Klassik üslubun leksikası, müəyyən mənada, ədəbi dilin leksikasının əsasını təşkil edir – bu həm normativ, həm də funksional-poetik leksikaya aiddir. Söz həssaslığı, dərin poetik-fəlsəfi mətləblərin (onların, adətən, ənənəvi olmasına baxmayaraq) ifadəsinə cəhd etmə, panteist-sufi məzmunlu obrazlara maraq klassik üslubu bu mərhələdə xarakterizə edir; məsələn, aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

Ey xətü xalın kəlamüllah, həm ümmul-kitab,
Həsrətindən dideyi-üşşaq olubdur qərqi-ab.

Qəmzeyi-çəşmin işarət qıldı əhli-vərəyə,
Məsti-eşqin şol cəhətdən qalmaq eynində xab.
Ləylətül-əsravü vəlleyl endi zülfün şəninə,
Ayəti-vəşşəm isə vəchindən görünlü aftar
(*M.C.Həqiqi*).

Səndən ayru ölməgim guya ki, təqdir olmadı,
Yoxsa can verməkdə məndən hiç təqsir olmadı.

Yarəb, ol əğyar ilən var mocibi-bədnamlıq,
Necə bir qıldım nəsihət, yarə tədbir olmadı.

Zülfün ilə bağla könlümni ki, qaçar xəlqdən,

Tilbənün boynunda gər bir ləhzə məncir olmadı
(Kişvəri).

Yusif aydur Züleyxaya: buyrun nədür?
Hər neçə kim, mal gərək, al, ya otur.

Züleyxa aydur: Mən alub neyləyim?
Tacir olam, ya ulusu toylayım?

Sən gərəksən, ey Yusif, vəslin mana,
Yoxsa mən gəncim halal etməm sana.

Gər dilərsən könlümü incitməyin,
Alasan məni, sözüm rədd etməyin
(X.Təbrizi. "Yusif və Züleyxa").

Məktəb içrə Qeys gördi Leylini,
Ol mələx, qılman, hurun xeylini.

Mail oldu könül şol mehparəyə,
Düşdü mehr ilən məhəbbət arəyə.

Könlünə yarın xəyalı oldu yar,
Oldu, anda qoymadı səbrü qərar
(Həqiri. "Leyli və Məcnun").

Hibabi-əşki-xunin cismimi eldən nihan etmiş,
Ğəmi eşqin məni rüsvay binamü nişan etmiş.

Götürmüş xanidən tüğyani-eşkim xarü xaşaki,
Başım üzrə məlamət quşlariçün aşiyan etmiş.

Büküb möhnət yükündən qəddimi, çıxmış tənimdən
can,

Təvafm-kuyun etmək qədinə teyyi-məkan etmiş
(*M.Füzuli*).

M.C.Həqiqidən M.Füzuliyə qədər ədəbi-bədii dilin klassik üslub qolunda heç şübhəsiz, müəyyən inkişaf olmuşdur, lakin bu inkişaf sıçrayışlarla deyil, təkamüllə, bədii təfəkkürün (eləcə də ədəbi-bədii dilin) dərinləşməsi istiqamətində getmişdir.

Nümunələrdən görünür ki, hər şeydən əvvəl, klassik üslub müəyyən sabit leksik-metaforik sistemə malikdir; bunun iki tərəfini qeyd etmək olar: a) kamillik, mükəmməllik, alilik; b) standartçılıq, formalizm, təkrarçılıq – ümumiyyətlə, ədəbi dil sabitliyi üçün həmin vəziyyət xarakterik sayıla bilər.

XIII-XIV əsrlərə nisbətən XV-XVI əsrlərdə klassik üslub Şərqi dillərindən (ərəb və fars dillərindən) gələn sözlərlə daha çox təmin olunur və statistik təhlil bunu aydın şəkildə nümayiş etdirir;

M.C.Həqiqinin:

Ey rüxün gülzari-cənnət, saçların reyhanidir,
Vey dodağın abi-heyvan, can onun heyranidir –

mətləli qəzəlinə Azərbaycan türk mənşəli sözlər – 19 (28%); qeyri-türk mənşəli sözlər – 66 (72%): a) anlaşılıqlı olanlar – 46 (49%); b) anlaşılıqlı olmayanlar – 20 (23%);

Kişvərinin:

Xəstə canım gözlərin avarəsidür, dustum,
Tiblə könlüm ləblərun meyxarəsidür, dustum –

mətləli qəzəində Azərbaycan türk mənşəli sözlər 28 (39%); qeyri-türk mənşəli sözlər – 36 (61%): a) anlaşıqlı olanlar – 26 (39%); anlaşıqlı olmayanlar – 10 (28%).

M.Füzulinin:

Dəhənin dərdimə dərman dedilər cananın,
Bildilər dərdimi, yoxdur dedilər dərmanın –

mətləli qəzəində Azərbaycan türk mənşəli sözlər – 39 (47%); qeyri-türk mənşəli sözlər – 43 (53%): a) anlaşıqlı olanlar – 30 (37%); b) anlaşıqlı olmayanlar – 13 (10%).

Əlbəttə, bu cür hesablamalarda müəyyən şərtlilik vardır; hər şeydən əvvəl, həmin şərtlilik qəzəllərin necə seçilməsindən asılıdır (qeyd edək ki, mümkün qədər şairin yaradıcılığını təmsil edən, xarakterik qəzəllər seçilmişdir), ikincisi, qeyri-türk mənşəli sözün anlaşıqlılıq keyfiyyəti həmin sözün sonrakı dövrdə perspektivli olub-olmaması ilə müəyyənləşdirilmişdir.

Aparılan statistik təhlillərdən aşağıdakı nəticələr çıxır:

1) XIII-XIV əsrlərə nisbətən XV-XVI əsrlərdə klassik üslubda qeyri-türk mənşəli sözlərin miqdarı bir neçə dəfə artır;

2) bu mərhələdə klassik üslubda işlənən alınma sözlərin anlaşıqlı olanları anlaşıqlı olmayanlarından həmişə ən azı iki dəfə çox olur;

3) bu mərhələnin sonlarına doğru Azərbaycan mənşəli sözlərin funksionallığı güclənir (məsələn, M.C.Həqiqidə bu 28 faiz təşkil etdiyi halda, M.Füzulidə 39 faiz təşkil edir).

Bir sıra nəsr mənbələrinin lüğət tərkibində də vəziyyət təxminən eyni cürdür. Əbri Xacə ibn Adilin “İxtiyarati-qəvaiddi-küllüyyə” əsərində, ümumiyyətlə, 2192 söz 21293

dəfə işlənir. Onlardan: Azərbaycan türk mənşəli sözlər – 727 söz 11927 dəfə; qeyri-türk mənşəli sözlər – 1427 söz 9213 dəfə; fars mənşəli sözlər – 281 söz 1857 dəfə; ərəb mənşəli sözlər – 1146 söz 7356 dəfə¹.

Beləliklə, Azərbaycan mənşəli sözlər əsərin leksikasının 34 faizini təşkil edir, işlənmə tezliyi isə qeyri-türk mənşəli sözlərin işlənmə tezliyindən bir neçə dəfə yüksəkdir.

Elə nəsr mənbələri də var ki, alınma sözlərin miqdarı daha çoxdur və anlaşılıq səviyyəsi daha aşağıdır:

“Əlqissə, əsbabi-ixtirai-fünuni-nəzm cəm olub müqtəziyi-zühuri-asar olduğu zamanlarda ki, hər dəm dəsti qüdrətim, müxtərsati-məsnuədən gərdəni-kainatə bir həmailasardı və hər saət səyyahi-təbiətim hədəiqi-müəllə gülüstanə qədəm basardı; bir gün bir ingari-mişkinxətt ki, daneyi-xalinə mişki-Xütən demək xəta idi və zülhi-rəşkindən nafeyi-tatarın ruzgarı qara idi, sərvinaz kimi xuraman-xuraman mən uftadəsinə sayeyi-mərhəmət saldı və şirin-şirin kəlimat ilə xatirim sorub könlüm aldı” (*M.Füzulinin azərbaycanca “Divanı”nın “Dibaçə”sindən*).

Qəzəl şeiri üçün xarakterik olan panteist-sufi məzmunlu obrazlar, ifadələr klassik üslubun estetik məzmunu, demək olar ki, təşkil edir, müəyyənləşdirir və klassik üslub məhz bu obrazlar, ifadələr üzərində qərar tutur. Q.Bürhanəddin də, M.C.Həqiqi də, Ş.İ.Xətai də az və ya çox dərəcədə, tədqiqatçıların qeyd etdikləri kimi, XIII-XVI əsrlərdə kifayət qədər geniş yayılmış panteizm fəlsəfəsinə istinad edirlər:

Ey cəmalın pərtəvi çün afitabı könlümün,

¹ Н.Н.Гаджиева. Произведение Абри Хадже ибн Адиля “Ихтиярати-гаваиди куллийа” и его лексика. АҚД, Баку, 1986, стр. 13-14.

Surətin müşəf, xətün ümmül-kitabı könlümün.

Dünyəvi üqbadə səndən özgə dildar istəməm,
Çün iki aləmdə sənsən intixabı könlümün,

Xızri-eşq oldum məni-aşüftə bər yadi-ləbət,
Abi-heyvanında rəqs eylər pübabı könlümün
(M.C.Həqiqi).

Lakin, yenə də tədqiqatçıların göstərdikləri kimi, bu cür istinadda müəyyən şərtlik var; panteizm get-gedə fəlsəfədən daha çox estetikaya çevrilir – “panteizm fəlsəfəsi adına ancaq onun “formal məntiqi” qalır, kontekstual məzmun isə bilavasitə estetik təfəkkürün məhsuludur”¹.

Şübhəsiz, qəzəl standartları ifadə-obrazlardan tutmuş poetexnikasına qədər Azərbaycan dilinə təsir edir, onu öz qəliblərinə, modellərinə tabe edir, bununla belə, Azərbaycan dili da öz növbəsində klassik şeirin universal (ümum-şərq) normativliyini bu və ya digər dərəcədə sındırır və o həmin universalıya daxilində milli formalar yaradır.

Gəlgil ki, boldu zendəxi sənsiz mana besyar kəm,
Canımdə min daği-bəla, könlümdə yüz xərvar gəm.

Noqlü moyü şəhdü şəkər xanda ki bolsa mahzər,
Divanə könlüm arizu bolsa yolundu yar həm.

¹ Müqayisə et: N.Cəfərov. Füzulidən Vaqifə qədər, səh. 17; həmçinin bax: В.И.Асланов. О характере метафорических переносов в средневековой тюркоязычной поэзии. -СТ, 1978, N 6, стр. 63-65.

İcgil mey, ey gönçə dəhən kim, ruzigar ənduhidən,
Bolmazdı cami-badədən, ta var idi huşyar cəm
(*Kişvəri*).

Burada özünəməxsus bir şəkildə səs uyuşması (assonans, alliterasiya, yarımçıq təkrarlar və s.) özünü göstərir; başlanğıcda *gəl-gil ki...* morfem düzümü harmoniya yaradır, *zindəgi* sözündəki *gi* morfemi də həmin harmoniyanın miqyasım genişləndirir, sonra isə *canımdə* sözündəki *nim* səs kompleksi *min* sözü ilə uyuşur və s. Bunlar təbii stixiya ilə gedir və dil mənsubiyyəti ilə fərqlənən (alliterasiya, assonans türk şeirinin ən qədim xüsusiyyətidir) “Azərbaycan qəzəli” anlayışını yaradan amillərdən biri kimi çıxış edir. Bu cür hal M.Füzuli qəzəllərində – Azərbaycan qəzəl sənətkarlığının zirvəsi olmaq baxımından daha aşkar görünür:

m – Ol pərivəş kim, məlamət mülkünün sultanıdır,
Hökm anun hökmüdür, fərman anun fərmanıdır.

s – Suda əksi-sərv sanmın kim, qoparıb baqıban
Suya salmış sərvini, sərv-i-xuramanın görüb.

f – Fəqr imiş, fəqr, Füzuli, şərəfi-əhli-vucud
Özünə eyləmə həmdəm füqəradan geyri və s.

XV-XVI əsrlərdə klassik üslubun leksik-metaforik kamilliyi qəzəl şeirinin az qala hər beytində fətləşir, çünki klassik poetik təfəkkür üçün beyt – artıq sənət vahididir; hətta bəzən tədqiqatçı belə bir nəticə çıxarmalı olur ki, klassik poetik təfəkkür daha çox beyt miqyasında düşünür:

Könlündə heç rəhmi yox ol dilbərün, bəli,

Mehrigiya bitməz olur sənki-xarədən
(*Kişvəri*).

Leyli anasına verdilər xəbər, –
Uş qızına aşiq oldu bir püsər.

Həm qızın dəxi ona heyandurur,
Həm anın aşqində sərgərdandurur.

Leyli anası bu sözü etdi ar,
Ar qıldı, hər dəm oldu biqərar
(*Həqiri*).

Avlaxda bu gün avlar ikən yarə yoluxdum,
Bir aydan arı gün kimi dildarə yoluxdum
(*Ş.İ.Xətai*).

Səcdədir hər qanda bir büt görsəm ayinim mənim,
Xap mömin, xap kafir tut, budur dinim mənim
(*M.Füzuli*).

Klassik üslub XV-XVI əsrlərdəki təkamülü boyu bir sıra mükəmməl leksik obrazları əvvəldən gələn ənənə kimi işlədib cilalayır, ya da mövcud poetik təfəkkür enerjisinin gücü ilə yenilərini yaradır ki, üslubun “leksik semantikasi” məhz həmin obrazlarda maddiləşir: *sərvi-çəmən, ləbü-can-bəxş, didarım görmək, iki cahandan keçmək, çeşmeyi-heyvan, zahidi-xudbin, qan tökmək* (eyni zamanda: *xunxar*), *na-müsəlman, xari-həsrət, ləbi-şirin, məki-divanə, fəraqindən ağlamaq, bağır kəbab olmaq, həsrətindən canə yetmək, ümid yüzmək* (*Kişvəri*); *xətti-rəxsarın sifəti, cəfa hasil olmaq, zülfü yüzinə niqab olmaq, dust yolunda, cövri-*

hicran çəkmək, möhnəti-cövr, əhli-üşşaq, qanlı yaş, kəmtər qul, it rəqib, əhli-dil, şəhidi-dəşti-biyabani-Kərbəla olmaq, gözlərim nuru, gəflət əhli, canan dövrü, canı tükənmək, ləbindən şərbət içmək (Ş.İ.Xətai); xakidərə düşmək, sayə salmaq, rahat qoymamaq, şeyda könül, gəmi-ziyədə, tərki-təriqi-eşq etməmək, dəşti-heyrət, ahin atəşi, gərqi-xunabi dil, pənbeyi-daği-cünun, gəmi-dövrən, ki-məlamət, sirri haqq kəşfi, heyrət, ey büt! (M.Füzuli); sərməyeyi-həyatibəd, əhli-üsyən, yüz həvəs birlə, xatiri-abdani virən olmaq, rəyincə əyyam olmaq, hər sözü aləmdə eyham olmaq (M.Əmani) və s.

Göründüyü kimi, burada sözlər, hətta sintaktik qəliblər daha çox qeyri-millə mənşəyə malikdir, lakin obrazlaşdırma üsulu, bir qayda olaraq, qədim türk və Azərbaycan poetik təfəkkürünün ənənələrinə uyğundur. XIII-XIV əsrlər Azərbaycan bədii-elmi təfəkküründəki güclü simvolika simmetriya (nizam) axtarmaq meyili bu obrazlarda aydın şəkildə özünü göstərir. Əgər diqqət edilsə, burada ümumi və universal bir “vüsal həsrəti”ndən bəhs olunur – yuxarıda nümunə verdiyimiz ifadələrin hər birində məhz bu “vüsal həsrəti”nin mərhələləri, məqamları, ümumi emosional təəssüratı fəlaklaşır. Həmin məsələyə ona görə diqqət yetirmək lazımdır ki, dövrün ədəbi-bədii dil potensialı bütövlükdə haqqında danışılan idrak-emosiyadan gəlir.

Klassik üslubun sintaksisi klassik ədəbi-bədii təfəkkürün təzahürüdür: bu üslub üçün haqqında danışılan mərhələdə izafət tərkibləri, fəli bağlama, fəli sifət və məsdər tərkibləri az və ya çox dərəcədə xarakterikdir; həm sadə, həm də mürəkkəb cümlə konstruksiyaları fikrin ifadə miqyasından asılı olaraq fəal işlənmə təcrübəsinə malikdir: klassik ədəbi-bədii (poetik) təfəkkürün mürəkkəbliyi, daxili nizamı, simmetriyası və ümumiyyətlə mükəmməlliyi onun

sintaksisinə çökür; həm şeirdə, həm də nəsrə poetik təmkin bəzən poetik emosionallıqla əvəzlənir, mürəkkəb gedişli, ağır, ləngərli sintaksisin yerini həyəcanlı sual, əmr və nida cümlələri tutur – bu baxımdan aydın şəkildə seçilən diferensiasiya var. Lakin əgər belə demək mümkünsə, XIII-XIV əsrlərə nisbətən XV-XVI əsrlərdə klassik üslubun sintaksisi daha təmkinlidir, bu mərhələdə Nəsimi dili sintaksisinin üsyankarlığı yoxdur; elə bil dil ahıllaşır, daha az həyəcanlanır – əvəzində isə düşüncənin miqyası genişlənir, mücərrədliyi artır. Digər tərəfdən, XV-XVI əsrlərdə panteist təfəkkür daha çox ehtirasını itirir ki, bu da istər-istəməz dildə müvafiq intonasiyanı qərarlaşdırır.

Klassik ədəbi-bədii (poetik) təfəkkürün janr diferensiasiyasının güclənməsi, eləcə də funksional üslubların rüşeymlərinin yaranması (xüsusilə elmi üslub sahəsində) klassik üslubun sintaksisində müxtəlif tiplərin meydana çıxmasına səbəb olur – bu baxımdan biz aşağıdakıları fərqləndiririk:

a) qəzəl şeirinin sintaksisi;

b) məsnəvi sintaksisi;

c) nəsr dilinin sintaksisi (elmi, rəsmi və ədəbi-bədii üslub şaxələrini nəzərə almaqla).

Qəzəl sintaksisi klassik üslub sintaksisinin əsasını təşkil edir – daxili gərginlik, lakin bunun müqabilində zahiri təmkin, ağayanaqlıq XV-XVI əsrlər qəzəl sintaksisini xarakterizə edən ən mühüm əlamətdir:

Neylərəm ol cənnəti, içində dildar olmasa,
Qoy anı viranə qalsun, baxçada bar olmasa.

Ğəflət əhli qaldı həqdən şöylə bil kim, binəsib,
Qanda didarı görür, ol bunda bidar olmasa.

Dünya aşiq olan geydi mələmət donunu,
Hər yetən aşiq olurmi, dərd ana kar olmasa
(Ş.İ.Xətai).

Lirik-emosional mühakimələrin hər biri bir ehkam hüququndadır, hətta şərt və sual məzmunlu sintaktik vahidlər də həmin “ehkamlar”ı pozmur, yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz daxili gərginliyi ifadə edir. Ümumiyyətlə, XV-XVI əsrlər qəzəl şeiri üçün bağlayıcılı tabeli mürəkkəb cümlələr (ən çox ki bağlayıcısı işlənir) çox səciyyəvidir – bu isə dilin “inqilabi”liyində, üsyankarlığına yox, sanballılığına, ağırlığına, müdrikliyinə (lakin bu, daha çox estetik müdriklikdir) imkan açılması deməkdir. Hətta, məsələn, aşağıdakı kimi bilavasitə sual cümlələrindən təşkil olunmuş mətnlərdə də lirik-fəlsəfi ehkam güclü şəkildə mühafizə edilir:

Munca qan tökmədən, ey xunxar, usanmazmısan?
Munca xəlqi göydürüb, ey yar, usanmazmısan?

Ğəmzeyi-xunriz ilən, ey namüsəlman, hər tərəf
Xəstə canlarını qılıb efkar usanmazmısan?

Bülbüli-ğəmdidənün bağına sancıb dəmbədəm
Xari-həsərət, ey güdi-bixar, usanmazmısan?
(*Kişvəri*).

Məsnəvi sintaksisi qəzəl sintaksisindən fərqli olaraq klassik üslubun epik təhkiyə imanlarını nümayiş etdirir: XV-XVI əsrlərin məsnəviləri XIII-XIV əsrlərin məsnəviləri ilə müqayisədə az epikdir, lirik mühakimələr, emosional

gərginlik bəzən bu mərhələdə meydana çıxmış məsnəvilərin təhkiyəsinə qəzəl təhkiyəsinə yaxınlaşdırır:

Girdi bir gün Qeys dərviş donuna,
Varə ol kisvəylə Leyli yanına.

Rüzü şəb fəryad edərdi ah ilən,
Söyləşərdi zar edib Allah ilən.

Ayrı düşdü çünki ol cananədən,
Ah etdi getdi məktəbxanədən

(Həqiri. "Leyli və Məcnun").

Bu cəhət özünü mərhələnin tərcümə-məsnəvi nümunələrində də göstərir-həmin əsərlərdə də hadisələr "ağır" gedir, hər bir gediş bol həyəcanla, lirik emosiya ilə müşayiət edilir:

Misir əhli neçə illər əz xuda
Yusifin hüsnündən aldılar qida.
Hüsni-məxlul olıcaq dərdə dəva,
Xaliqin hüsni qida olmaq rəva.
Ya ilahi, sən bizi görüb ğərib,
Ol qidadan eyləməgil binəsib!
Çün biz ol qovmın mühəbbiüz qəlim,
Bizi anlardan ayırma, ey kərim!..

("Əsrarnamə").

Məsnəvi sintaksisi üçün xarakterik olan lirizm M.Füzulinin "Leyli və Məcnun"unda artıq kamil həddə çatır ki, bu barədə irəlidə bəhs olunacaqdır (bax: M.Füzulinin dili).

Klassik nəsrin sintaksisi klassik şeirin sintaksisindən daha çox funksional tiplərə malikdir; ancaq biz onlardan üçünü fərqləndirəcəyik, çünki onların arasındakı fərq kifayət qədər böyükdür:

- a) elmi nəsr sintaksisi;
- b) rəsmi (epistolıyar) nəsr sintaksisi;
- c) ədəbi-bədii nəsr sintaksisi.

Elmi nəsr sintaksisi, nə qədər paradoksal olsa da, mərhələnin həm rəsmi (epistolıyar), həm də ədəbi-bədii nəsr sintaksisindən daha sadədir – çox hallarda adi danışiq dilini xatırladır: ismi söz birləşmələri izafət tərkiblərindən, sadə cümlələr mürəkkəb cümlələrdən çoxdur, “və” bağlayıcısı hesabına sadə cümlə silsilələri yaranır, informasiyanın ağırlığı cümlənin qrammatik əsasına – mübtəda ilə xəbərə düşür.

Əbri Xacə ibn Adilin “İxtiyarati-qəvaidi-küllıyyə” əsərindən:

“Ruzi-çəharşənbə günü tanla Ütarid hökmindədir”. Quşluğun Qəmər, gün zəvalı Züxəl və öyləyin Müştəri iki namaz ortası Mərrixdir. İkindüyin Şəms hökm edər. Gün axırında Zöhrədir. Amma bu gün Utaridə məxsusdur. Pəs bu gündə yazı yazmaq və oqumaq və oqlan məktəbə vermək və ulu işlərə ibtida eyləmək və bünyad barıqmaq və padşahlar yüzün görmək bunların əmsalı işlərə eyüdüdür”.

Elmi texnologiya ilə adi danışiq sintaksisinin bu cür əlaqələnməsi elmi üslubun rüşeymini təşkil edir və əslində sonrakı mərhələlərdə də elmi üslubun ictimai elmlər qolu o qədər də qəliz sintaksisi nümayiş etdirmir.

Rəsmi (epistolıyar) nəsrin sintaksisi bu mərhələdə elmi nəsrin sintaksisinə yaxınlaşsa d, ondan, adətən qəlizdir; bəzi hallarda bütöv mətnin bir cümlə halında formalaşdırılmasını görürük ki, bu, rəsmi əmrlərin dili üçün

xüsusilə xarakterikdir:

“Bismillah ir-rəhman ir-rəhim.
Əbülmüzəffər İsmayıl Bahadır.

Sözümüz

Əmiri-əzəmi-əkrəm Musa Durğut oğlu inayət və şəfqətimizə umidvar olandan sonra şöylə bilsün kim, lütixar üləazim vələyan Əhməd ağa Qaramanlu ol tərəfə köndərdük və ol hər nə ki ixtiyarlığını kəndünə şəfqət etdük, görək kim müşarinileyh sözündən və məsləhətindən çıxmasun və mütabiət və yardım ona qılun kim, inşaallahi-təala, hər nə kim onun müradi və istəgi olsa, hasildir; gündən-günə nə iş vaqe bulsa, Əhməd ağa ittifaqi ilə dərgahi-müəllamizə bildürsünlər kim, hər növ buyruğumuz olsa, əməl etsün, könlünü xoş tutub mərhəmətimizə isdar olsun”.

Şah İsmayılın bu fərmanı, əslində formal olaraq bütöv bir cümlədir, lakin burada bir neçə “bitmiş fikir” görürük ki, bunlar “və” bağlayıcısı ilə biri digəri ilə əlaqələndirilmişdir; formal tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən sintaktik vahidlər tabeli mürəkkəb cümlələrdən ibarətdir. Bütün bu xüsusiyyətlər dilin aliliyi, sintaksisin yüksək üsluba aid olmasının göstəricisidir.

Aşağıdakı məktubun sintaksisi isə danışıq dilinə yaxındır, lakin burada da rəsmi üsluba xas olan ifadə tərzini (məsələn: Şah Təhmasib bəhadura şöylə məlum ola ki...) qalır:

*“Sultan Süleyman Qanuninin I Şah Təhmasibə
məktubu”*

Əlahəzrət oğlum Şah Təhmasib bəhadura şöylə məlum ola ki, dərgahi-səadət pənahimə xəttin ilə məktub göndərüb ənvai-yəminlər ilə əhdüğəyman edübsə deyİ, rəfi-üləmakanim bəndələrİndən Həsən nam ğulum ağız xəbərləri sİfariş edüb və demİşsİz ki, Bəyazidi dutub oğlanları ilə həbs eylədiğim xətiri-padişah üçün əmri-fərmani hüməyünə müxalifətim olmiyə. Əmma bunnın kimi özİm xİdmətin müqabiləsİndən külli ehsan, umərəm deyü bildirmİşsİz ki, cəmi ədyanda əhdü cəmin mətəbər olub, küfr ilə İslam ortasında əhdi-yəmin fərq olur. Binaən əla haza bu xİdmətinin müqabilİndə İnayəti-xosrovanİmdən dört yüz bin altun sərhəddi-Ərzruma göndərələr və Bağdada vaqə olan əİmmeyi-giram rizvan ül-lahi əleyhüm əcməin astanələrİndən İki nəfər adəm göndərmİş İstida olunmuş İcazət verələrdi və oğli ki səncaq İltİmasın murad alunmuş, hərgah ki, dərgahi-səadətpanahimə göndərəsən, ənvai-riayəti-padşahanə məri buyrulub dövləti-səadəti-üzma birlə mükərrəm, möhtərəm qılİna. Madam sizlərdən təğyiri-vəz olmiyə, vallahi və rəsulİhi, nəslən bədə-nəsli və fərən bədə-əsli mabeynimİzdə müxalifət olub, dostluq və məhəbbətdən ğeyri nəstə olunmiyə? Gərək Sİx daxı Bəyazidi oğlanları yarru və mətəid adəmlər ilə Ərzrumə göndərəsİz. İltİmas olnən ənami andə təslim elədİlər. Budur daxı olmiyə ğeyr, məktubi-şərifə etİmad edəsİz. Söz bir olur. Ara dilİndə xİlaf ğəlməz. Bəndeyi-xuda Süleyman.

Ədəbi-bədii nəsr sintaksisini orijinal və tərcümə-nəsr mənbələrinin tİmsalında nəzərdən keçirəcəyik, orijinal nəsrin ən mükəmməl mənbələrini M.Füzulinin “Şikayətnamə”si, azərbaycanca divanına yazdığı “Dİbaçə” və s. təşkil edir (bu barədə irəlidə danİşılacaqdır), tərcümə-nəsr mənbələrinin həcmi orijinal nəsr mənbələrİndən

genişdir.

Nəsr dilindəki diferensiasiya tərcümə-nəsr mənbələrindən ikisinin eyni məsələdən bəhs edən parçalarının müqayisəsində də özünü göstərir:

“Şühədanamə”dən:

“Dəxi Adəmün qayğusu bir çağ idi ki, Qabil Habili öldürdü və anım hekayəti belə idi ki, Adəm Həvva ilə söhbət elər idi. Hər qatla iki uşaq gətürdü, biri oğlan və birisi qız. İgirmi qatla Həvva boğaz oldu və qırq uşaq gətürdü və çün uşaqları kamil və baliğ olur idilər, əvvəlki doğan qız sonrakı oğlana verir idilər və sonrakı qız əvvəlki oğlana və Adəmin şəriəti zərurətən bu idi və ol qız ki, Qabil ilə bilə gəlmiş idi, İqliməya adlı idi və bəğayət görküzlü idi və yüzü günəş kimi dəriyə bənzər və saçları ipək kimi ənbər, əfşan..”

“Hədiqət-üs-süəda”dan:

“Və Adəmin bir müsibəti dəxi qətli-Habil idi. Rəvayətdür əhli-təfsirdən ki, gəbuli-tövbədən sonra Adəm Həvveyə mülhəq oldu və yigirmi növbət Həvva hamilə olub hər növbət bir qulam və bir cariye anadan zühura gəldi və şəriəti-Adəmdə hər bətnin cariyyəsi qeyri-bətnin qulamına verilmək adət ikən ittifaqən Qabilin Həmzadı olan İqliməya nam cariyyə Qabil həmzadı olan Yəhuda nam cariyyədən əcməl vəqə oldu...”

“Şühədanamə”nin təkcə leksikası deyil, sintaksisi də “Hədiqət-üs-süəda”nınkindən fərqli olaraq xalq danışığı dilinə yaxındır. Burada “Oğuznamə”nin (uyğur versiyası) sintaksisini xatırladan məqamlar var. Hələ “Hədiqət-üs-

süəda”dan nümunə gətirdiyimiz parça daha anlaşılıqdır. M.Füzulinin həmin tərcümə əsərində kifayət qədər çətin anlaşılan, ancaq “kitab dini” üçün səciyyəvi olan parçalar vardır.

Göründüyü kimi, klassik üslub XV-XVI əsrlərdə nə qədər kəskin şəkildə folklor üslubuna qarşı dursa da öz daxilində funksional tiplərə bölünür: bu dövrdə ədəbi-bədii tipindən başqa, elmi və rəsmi (epistolıyar) dil tipinin nümunələri meydana çıxır ki, sonrakı dövrün əvvəllərindən etibarən, bunlar müstəqil funksional üslublar kimi fəaliyyət göstərirlər. Ümumiyyətlə, “XVI əsrdə ədəbi dilin üslublar sistemində həqiqi canlanma baş verir: funksional üslublar bir-birindən aydın seçilir və bədii dilin mötəbər yaradıcıları öz fərdi dil üslubları ilə parlayırlar” mülahizəsinin müəllifi bunu da qeyd edir ki, “şübhəsiz, yazı dilindəki funksional üslubların miqdarından və adından asılı olmayaraq linqvistik əlamətlərin qarşıdurması baxımından onların az fərqləndiyini və əsasən, ədəbi forma və janr, yaxud tərcümə spesifikasiyi ilə şərtləndiyini nəzərə almaq lazımdır”¹. Həqiqətən XV-XVI əsrlərdə ilk nümunələri meydana çıxan funksional üslublar klassik üslubun daxili diferensiasiyası kimi mövcuddur. Klassik üslub isə nə qədər zəngin materiala, nə qədər geniş miqyasa malik olsa da, ümumxalq dilinin bütün imkanlarına əsaslanmır. Heç də təsadüfi deyil ki, XVI-XVII əsrlərdə klassik üslub tədricən tənəzzül edir, milli ədəbi dilin təşəkkülü ilə əlaqədar olaraq “arxaikləşir” – əslində bu zamandan etibarən “köhnə Azərbaycan dili” dedikdə, məhz klassik üslubla zirvəyə çatan və yekunlaşan ədəbi dil təzahürü nəzərdə tutulur.

Şah İsmayıl Xətəinin dili

¹ S.Əlizadə. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili, səh. 5.

Cəsəratlə demək olar ki, Ş.İ.Xətəinin Azərbaycan dilinin tarixində oynadığı rol Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixində oynadığı rol gücündədir, bəlkə də, ondan artıqdır – hökmdar-dövlət xadimi kimi Azərbaycan dilinə imkan daxilində böyük rəsmi səlahiyyətlər vermiş, şair-sənətkar kimi Azərbaycan dilində gözəl əsərlər yaratmışdır. “Xətəi dünyagörüşü baxımından panteist olmuşdur. Nəsimiyə böyük hörmət bəsləyən, həllac Mənsuru məhəbbətlə xatırlayan, sufi şeyxi kimi tanınan şairin panteist olması onun poeziyasına da güclü təsir göstərmiş, ona daha cəsəratli humanist ruh vermişdir”¹. Bu cəsərat hökmdarlıqdan – real hakimiyyətdən gələn cəsəratlə birləşmiş və Ş.İ.Xətəi ana dilinə güclü ruh, böyük psixoloji-mənəvi enerji, səlahiyyətlə gəlmişdir:

Dərindir bizim dəryamız, boylanmaz,
Mın bir kəlam desəm, biri anlanmaz...

Ş.İ.Xətəinin yaradıcılığı zəngindir; eyni zamanda bu, kəmiyyətdən çox, keyfiyyət zənginliyidir: şair həm klassik üslubda, həm də folklor üslubunda yazıb yaratmışdır. Qəzəlləri, qəsidələri, rübailəri, məsnəviləri və s. klassik üslubda, qoşmaları, gəraylıları, bayatıları və s. folklor üslubundadır. Mərhələnin tarixi keyfiyyətinə uyğun olaraq, Ş.İ.Xətəinin klassik üslubdakı yaradıcılığı folklor üslubundakı yaradıcılığından daha həcmli, keyfiyyətə daha yüksəkdir. Bununla belə, şair ilk dəfə olaraq şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarına davamlı şəkildə müraciət etmiş və xalq şeirinə klassik mövqe qazandırmışdır.

¹ X.Yusifov. Şah İsmayıl Xətəinin həyatı və sənət dünyası. – Şah İsmayıl Xətəi. Keçmə namərd körpüsündən, səh. 12.

Ş.İ.Xətainin klassik janrlardakı əsərlərinin dili klassik üslubun kamil dövrü üçün səciyyəvi olan mükəmməlliyə malikdir – tədqiqatlar göstərir ki, Ş.İ.Xətəidə qoşma poetikası qəzəl poetikasından qidalanırdı; şübhəsiz, qoşma standartlarının bilavasitə xalqdan gələn cəhətləri əsas idi, lakin şairin bədii təfəkküründə qoşma həmişə qəzələ tabe ili, başqa sözlə, Ş.İ.Xətainin bədii siması qəzəldə (əlavə edək ki, eyni zamanda məsnəvidə – N.X.) görünürdü, qoşma, ümumən dövrün ədəbi-bədii təfəkkürü kontekstində “fakültativ” hadisə idi¹. Şairin qəzəllərində klassik üslub üçün ənənəvi olan obrazlar, ifadələr, sintaksis mövcuddur – panteist-sufi təfəkkür üçün xarakterik lirik-fəlsəfi təhkiyə funksionallaşır:

Yüzündür bu cahan içrə fələkdə mahi-taban tək,
Bitibdir hüsi bağında boyun sərvi-xuraman tək.
Vüsalına irən, derlər, həyati-cavidan buldu,
Saçın zülmatının içrə ləbindir abi-heyvan tək.

Məgər kim, vəhyi-münzəldir qaşınla kirpigün, zülfün,
Yüzün övraqının üstə yazılmış sətri – Quran tək.

Əcəbmə olsa, ey dilbər, vücudim eşqimə məhkum, –
Oturmuş hökm edər daim könül təxtində sultan tək.

Müşəvvət xatir olmuşdur Xətai xəstədil daim,
Sənin ol gül yüzün üstündəki zülfi-pərişan tək.

Məhi-taban, sərvi-xuraman, vüsalına irmək, həyati-cavidan, saçın zülmatı, ləbindir abi-heyvan, yüzün övraqı, sətri-Quran, eşqinə məhkum, könül təxtində sultan, zülfi-

¹ Bax: N.Cəfərov. Füzulidən Vaqifə qədər, səh. 74.

pərişan panteist-sufi estetikanın məhsulu olan ifadə-obrazlardır.

Ş.İ.Xətəinin klassik janrlardakı əsərlərinin lüğət tərkibi, klassik üslub üçün tamamilə xarakterik olaraq, “alınma dil materialının bolluğu, lakin əsasən məqsədə uyğun işlədilməsi ilə səciyyələninir”¹. Şairin üç qəzəlinin lüğət tərkibi üzərində aparılmış statistik təhlil aşağıdakı nəticələri verir:

I. Ta ki sən, ey gönçə ləb, ləlini xəndən eylədin,
Dərdə saldın, lalə tək bağırim dolu qan eylədin –

mətləli qəzəldə Azərbaycan mənşəli sözlər – 39 (53%);
qeyri-türk mənşəli sözlər – 35 (47%): a) anlaşıqlı sözlər – 23 (31%); b) qeyri-anlaşıqlı sözlər – 12 (16%) təşkil edir.

II. Ol günəş bir zərrədir nuri-cəmalından anın,
Utanıbdır sərvü ərər qəddü balından anın –

mətləli qəzəldə Azərbaycan mənşəli sözlər – 39 (53%);
qeyri-türk mənşəli sözlər – 33 (48%): a) anlaşıqlı sözlər – 18 (26%); b) qeyri-anlaşıqlı sözlər – 15 (22%) təşkil edir.

III. Gəl, ey dildar, tənimdə can olubsan,
Nə canım, bəlkə, həm canan olubsan –

mətləli qəzəldə Azərbaycan mənşəli sözlər – 25 (47%);
qeyri-türk mənşəli sözlər – 28 (53%): a) anlaşıqlı sözlər – 15 (38%); b) qeyri-anlaşıqlı sözlər – 13 (25%) təşkil edir.

Statistik təhlildə köməkçi sözlər də nəzərə alınır və

¹ M.Cahangirov. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları, səh. 101.

Azərbaycan türk mənşəli leksikanın sıxlığı bununla da bağlıdır; belə ki, məsələn, statistik təhlili aparılmış sonuncu qəzəldə (“Gəl, ey dildar...” qəzəlindən söhbət gedir) Azərbaycan mənşəli əsas sözlərin sayı 12, köməkçi sözlərin sayı 13-dür – halbuki qeyri-türk mənşəli sözlər bütünlüklə əsas sözlərdən ibarətdir.

Ş.İ.Xətəinin məsnəvilərində də vəziyyət təxminən eynidir.

“Nəsihətnamə”dəki 16 beytlik bir parçada Azərbaycan türk mənşəli sözlər – 72 (44%); qeyri-türk mənşəli sözlər – 92 (56%): a) anlaşılıqlı sözlər – 52 (32%); b) qeyri-anlaşılıqlı sözlər – 40 (24%) təşkil edir.

“Dəhnamə”dən 15 beytlik bir parçada Azərbaycan türk mənşəli sözlər – 70 (59%); qeyri-türk mənşəli sözlər – 32 (47%): a) anlaşılıqlı sözlər – 40 (30%); b) qeyri-anlaşılıqlı sözlər – 22 (17%) təşkil edir.

Ş.İ.Xətəinin klassik janrlardakı əsərlərinin dilində işlənən alınma sözlər, əksərən, panteist anlayışlardır ki, onların dini-fəlsəfi məzmunu təxminən bədii-estetik məzmunu qədərdir, yəni, məsələn, M.Füzulidəki qədər estetikləşməmişdir:

Taki rüxsarindən ərrehman ələl-ərş-istiva,
Həm anın şənində münzəl ayəti-şəmsüz-züha.

Sureyi-Tahavü Yasinü təbarək hüsninə
Gör nə təzim eyləmişdir həq təala rəbbəna.

Müfəildir tələtindən dər fələk xurşidu mah,
Şol cəhətdən kim, yüzün nurundan almışdır ziya.

Valehü sərgəştədir aləmdə əhli-mərifət,

Vəchinə, ey gövhəri-pakizeyi-ərzü səmə.

Bu Xətəidən inayət kəsmə, ey şahı-kərəm,
Canə yetmişdir cəfadan lütf edib qılqıl vəfa.

Əgər bu qəzəldəki dini-fəlsəfi panteist məzmunlu sözləri, ifadələri seçsək (məsələn: *rüxsar, ayəti-şəmsüz-zühi, sureyi-Tahavi, Yasinü təbarək, yüzün nuru* və s.), yerdə çox az söz qalar və bu baxımdan, yəni müəyyən ideyanın təbliğatçısı olub dilin gücünü buraya vermək baxımından Ş.İ.Xətəini İ.Nəsimi ilə müqayisə etmək mümkündür. Hökmdar-şairin elə qəzəlləri vardır ki, birbaşa təbliğat-təşviqat əhəmiyyətinə malikdir – bu cür qəzəllərdə sözün obrazlılıq səviyyəsi daha aşağıdır, konkret mənə isə qabarıq və kəskindir:

Əzəldən eşq ilə divanə gəldim,
Yerim meyxanədir, məstan gəldim.
Həzaran dona girdim mən, dolandım,
Bu gün xəsm ilə mən meydanə gəldim.

İmamımdır mənim ol şahı-mərdan,
Bu gün nəslə-Əli divanə gəldim.
İmam eşqinə çalaram qılıcı,
Müğafiq qırmağa mərdanə gəldim.

Mənəm bunda Xətai Heydər oğlu,
Çü İsmayıl kimi qurbanə gəldim.

Hətta “eşq ilə divanə” kimi çoxmənalı, lirik-poetik ifadə burada birmənalı və az qala termin olaraq işlənmişdir, eyni sözü meyxanə, məstanə, meydan, mərdanə kimi

mahiyyətə poetik məzmunlu leksik vahidlər barədə də demək mümkündür; şairin dilində onların da mənası konkretləşir, terminləşir... İmamımdır mənim ol şahimərdan, nəsl-i Əli, imam eşqinə, çalaram qılıcı, mənəm... Xətai Heydər oğlu, İsmayıl kimi qurbanə gəldim ifadələri isə dini təbliği nitqin nümunələridir. Ümumiyyətlə, Xətaidə çox zaman panteizmin əslində mücərrəd mühakimələri konkret münasibətlərin ifadəsi kimi götürülür, panteist düşüncə (və dil) şiəliyə qədər deformasiya olunur¹.

Ş.İ.Xətai klassik üslubda da Azərbaycan xalq dilinin ünsürlərini kifayət qədər çox işlətməyə cəhd etmiş, hətta yeri gəldikdə Azərbaycan dilinin qanunlarını pozmaq, təbiətini zədələməmək xatirinə əruzun sərt tələblərinə də məhəl qoymamışdır. Bu isə tədqiqatçılarda belə bir fikir doğurmuşdur ki, guya “on altınca əsr *Şah Xətaimizə* əruzun hökmü on dördüncü əsr *dərviş Nəsimimizdən* daha artıq güc gəlirmiş.² Və bunun ardınca daha yanlış mühakiməyə gətirən belə bir sual da verilmişdir: “Bu, onun üçün imiş ki, Nəsimi türk dilli xalqlar içində, Xətai isə fars dilli xalqlar arasında yaşamış, yaratmışdır”³. Şübhəsiz, Xətainin üslubu elə idi ki, o mümkün qədər sərbəstliyə yol verirdi, əruza sığmırdı.

Onun təfəkküründə sufi-şah hökmdar-şahla birləşirdi və bu, onun dilinə özünəməxsus bədii intonasiya gətirirdi:

Allah, Allah den⁴ ğazilər, ğazilər deyən şah mənəm,
Qarşu gəlin, səcdə qılun, ğazilər deyən şah mənəm.

¹ Bax: N.Cəfərov. Füzulidən Vaqifə qədər, səh. 18.

² “Əkrəm Cəfər. Füzuli şeirinin vəznü. – Məhəmməd Füzuli (elmi-tədqiqi məqalələr), Bakı, 1958, səh. 35.

³ Yenə orada, səh. 85.

⁴ Burada deyən nəzərdə tutulur.

Uçmaqda tuti quşuyam, ağır ləşkərlər başıyam,
Mən sufilər yoldaşıyam, ǧəzilər deyən şah mənəm.
Nerdə əkərsən, bitərəm; xanda çağırısan, yetərəm,
Sufilər əlin dutaram, ǧəzilər deyən şah mənəm...

Bu, həm mənəvi-psixoloji, həm də maddi-fiziki gücdən, hakimiyyətdən irəli gələn qürurlu, hökmlü bir dildir ki, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində daha çox Xətaiyə aiddir.

Ş.İ.Xətainin klassik janrlardakı əsərlərinin sintaksisi klassik üslubun konkret tarixi mərhələdəki sintaksisinə məxsus ümumi keyfiyyətə malik olsa da, fərdi üslub özünəməxsusluǧundan irəli gələn bir sıra əlamətlərə də malikdir. Bunlardan birincisi, nitqin təbliǧat, təşviqat xarakterindən doğan hökmlülüyü, hətta sərtliyidir; bu xüsusiyyət şairin bilavasitə “ideoloji” məzmunlu şeirləri bir yana, kifayət qədər lirik şeirlərində də duyulur:

Yarə yar olmaq dilərsən, qeyri sən yar istəmə,
Canü dildən, keçməmişsən, yeri, dildar istəmə.

...Bu cahanın bağçasında xarsiz gülmi olur,
Tikənindən qorxar isən, yeri, gülzar istəmə.

Ey Xətai yar yolundu canını etgil fəda,
Keç bu dünya şöhrətindən, sən onu var istəmə.

Əmr məzmunlu ifadələr (*qeyri sən yar istəmə, dildar istəmə, gülzar istəmə, canımı etgil fəda* və s.) içərisində yeri əmr ədatı xüsusi marağ doğurur və ümumxalq dilindən gəlir, klassik üslub üçün xarakterik hadisə deyil.

Şairin klassik üslubdakı əsərlərinin sintaksisini

səciyyələndirən daha bir əlamət, onun xalq danışığı dili təhkiyəsinə yaxınlığıdır – sadə cümlələrin bolluğu, feli tərkiblərin intensiv işlənməsi, axıcılıq, “ağır” nitq konstruksiyalarından imtina edilməsi və s. “Dəhnəm”dən alınmış aşağıdakı parça bu baxımdan nəinki Ş.İ.Xətəinin, ümumiyyətlə mərhələnin dil-üslub mənzərəsində diqqəti cəlb edən hadisədir:

Qış getdi, yenə bahar gəldi,
Gül bitdivü lələzar gəldi.
Quşlar qamusu fəğanə düşdü,
Eşq odu yenə bu canə düşdü.
Yer geydi qəbaya-xizruşan,
Cümlə dilə gəldi ləbxəmuşan.
Sərvin yenə dutdu damonin su,
Su üstə oxudu faxtə kugu,
Gönçə dəhəni çəməndə xəndan,
Gülmaxdan ənar açıldı dəndan.
Bülbül oxudu sifati-hicran,
Dəryada dür oldu əbri-neysan.
Durna uçuban həvayə düşdü,
Laçın aluban ovayə düşdü.
Alma ağacı dibində sayə,
Tən eylər idi bulutda ayə.
Yaşın yerə tökdü əbri-neysan,
Bülbüllər oxudu səd həzarən...
Quzladı qoyin, töküldü döllər,
Yaylağ həvəsini qıldı ellər...

Bu cür təhkiyə tərzli bir də XX əsrin əvvəllərində (A.Səhhətdə, A.Şaiqədə...) ortaya çıxır və ana dilinin dadını, ləzzətini bilavasitə hiss etdirir: burada sintaksis özü

obrazlılığa xidmət edir və elə bil ki, diqqəti çəkən bir obraz meydana çıxır, sintaksis daha şirinləşir:

Çıxmış budağ üstə əndəlibi,
Mənbərdə oxur çəmən xətibini.

Yaxud:

Ahu quzu doydurab uyutdu,
Oğurlanıb özü ota getdi.

Yaxud da:

Quş beççələri ünü yuvadən
Məktəb ünü tək gədür həvadən...

Məlum olduğu kimi, Ş.İ.Xətəinin fars dilində cəmisi bir beyti qalmışdır:

Bisotun naleye-zarəm, çu şənidi əz ca şod,
Kərd fəryad ke, Fərhadə-degər peyda şod.

Bununla belə, şairin azərbaycanca əsərlərinin dilində müasirlərində olmayacaq qədər fars qrammatikası ünsürlərinə təsadüf edilir:

Sübh oldu, dedim irişmədi bad,
Üşşaqi mægər çıxardı əz yad.

* * *

Çəkmişdi bəsi-rəhi-bəid ol,

Çıxmış *zi zəbani-müstəid* ol.

* * *

Mey içmənin *əz an ki*, feli qeydir.

* * *

Qayıtdı Səba *zi dərgahi-şah*,
Gəmnagü məlul düşdü *bər* rah və s.

Ş.İ.Xətəinin folklor janrlarındakı əsərlərinin dili material baxımından (xüsusilə lüğət tərkibi, dilin obrazlılığı və s. nəzərdə tutulur) klassik janrlardakı əsərlərinin dilindən müəyyən qədər fərqlənir, bu fərq Ş.İ.Xətəidən, təxminən bir əsrə qədər sonra yazıb yaratmış M.Əmanidəkindən çoxdur. Müqayisə üçün Xətəinin bir qoşması, bir gəraylısı və üç bayatısını lüğət tərkibinin etnik mənsubiyyətinə görə statistik təhlil edək:

I. “Mən dərvişəm deyə köksün görərsən” qoşmasında Azərbaycan türk mənşəli sözlər – 47 (62%); qeyri-türk mənşəli sözlər – 29 (38%): a) anlaşıqlı sözlər – 29 (38%); b) qeyri-anlaşıqlı sözlər – 0 dərəcəsidir.

II. “Sərsəri, girmə meydanə” gəraylısı: Azərbaycan türk mənşəli sözlər – 42 (67%); qeyri-türk mənşəli sözlər – 20 (33%): a) anlaşıqlı sözlər – 19 (31%); b) qeyri-anlaşıqlı sözlər – 1(2%) təşkil edir.

III. Üç bayatıda isə Azərbaycan türk mənşəli sözlər – 21 (55%); qeyri-türk mənşəli sözlər – 17 (45%): a) anlaşıqlı sözlər – 17 (45%); b) qeyri-anlaşıqlı sözlər – 0 dərəcəsidir.

Ş.İ.Xətəinin folklor janrlarındakı əsərlərinin leksikası,

hesablamalardan göründüyü kimi, milli və milliləşmiş dil vahidlərinin mütləq çoxluğu ilə səciyyəlidir. Əmanidə folklor üslubu klassik üslubdan lüğət tərkibinin keyfiyyətinə görə, demək olar ki, fərqlənir, halbuki Xətəidə bu cür fərq mövcuddur.

Şairin istər klassik janrlardakı, istərsə də folklor janrlarındakı əsərlərinin dilində türk mənşəli arxaizmlər (sonrakı dövr baxımından) kifayət qədər işləkdir:

Klassik üslubda:

Dün varmış idim bağçaya gül dərməgə, amma
Sundum əlimi bir gülə, səd xarə yoluxdum.

* * *

Yüzüm *sürüb varuram* yarə qarşu,
Həbibü munisü dildarə qarşu.

* * *

Aydım qaşına: – İşvə qıl. *Aydır* ki, göz üstə

Bu gün *ulaşdılar* xublar xubanı,
Bizə xublar xubanı rindi düşdü.

* * *

Folklor üslubunda:

Qeybətdən kəsə gör dilin,
Hər qula *yeysən* dedilər.

* * *

Sözünü yaxşı bişirgil,
Yaxşı *us* ilə düşürgil.

* * *

Ğayət *çabuq* olmaq gərə,
Dəryalar dalmaq gərək və s.

Folklor üslubunun özünəməxsus obrazları, poetizmləri və s. meydana çıxır – Xətəidə onların aşağıdakı nümunələri diqqəti cəlb edir: *havalandı könlüm quşu* (bu ifadə sonralar M.P.Vaqifdə görünür), *yüzü qara, yol əri, ümmana qarışmaq* (cüzün güllə qovuşması mənasında), *sil-süpür qəlbini, süddən bəyaz et, qara gün yoldaşı, çamura batmaq, qanlı yaş axıtmaq, ağılnı şaşırmaq, məhəbbət kəməri, gir könül şəhrinə, dünyadan əl çəkmək, çaxmaq ilə çaxılmaq, yanıb bişmək, yıxıq könül* (müqayisə et: sınıq könül, şikəstə könül) *qəlbi dolu, yanlış bilik* (qədim türk-runik abidələrindəki anıq biliq ifadəsi ilə müqayisə et), *soyuq dil* və s.

Xətai folklor janrlarındakı şeirlərində də müsəlman-panteist terminologiyasını sıx-sıx işlədir ki, bu, aşıq folkloru üçün də təbii bir hal olmuşdur:

Şəriət yolunu Məhəmməd açdı,
Təriqət gülünü Şah Əli seçdi.
Şu dünyadan neçə yüz min ər keçdi,
Onlar ittifaqda, Mehdi yoldadır.

Aləmin, Hatəmin zati Fəzlullah.
Əşyayi qərq etmiş bu, bir sirrullah,
Şahənşana-qütbi-aləm zilullah
Qüdrəti-nəzəri mömin quldadır.

Şah Xətai aydır, sirrini yayma,
Qıla gör namazın, qəzayə qoyma.
Şu yalan dünyada heç sanam deymə,
Tənin tənəşirdə, sirrini saldadır.

Ş.İ.Xətəinin folklor janrlarındakı əsərlərinin sintaksisi xalq şeiri dilinin bütün poetexniki-sintaktik xüsusiyyətlərini əks etdirir. Məsələn:

Qoyun quzusuna nasıl mələdi?
Öküzün qulağın kimlər ənədi?
Qərib bülbül gül dalında tünədi, –
Hər çalı başında ötməli dəgil.

Yaxud:

Bir nəfəscik söyləyəyim,
Dinləməzsən neyləyəyim?
Eşq dəryasın boylayayım,
Ümmana dalmağa gəldim.

Yaxud da:

Üstmüzə yol uğratdın,
Gövhər aldın, gövhər satdın,
Ərliyini isbat etdin,
Dədəm, xoş gəldin, xoş gəldin.

Xalq şeiri sintaksisinə bu cür yaxınlıq, hətta müştərəklik, eynilik Xətəinin dil-üslub “fəlsəfə”sindən irəli gəlir; şair panteist-sufi ideologiyanı, şiəliyi elə aydın, demokratik və xəlqi bir dil ilə təbliğ etmək istəmişdir ki, burada anlaşıqsız, qeyri-təbii fikir, mülahizə olmasın. Klassik janrlardakı şeirlərində də buna cəhd edilmişdir. Xətəinin bir sıra şeirlərini isə poetexnikası, sintaksisi etibarilə nə folklor janrlarına, nə də klassik janrlara aid etmək mümkündür – bu cür janr-üslub müştərəkliyi şairin vahid dil-üslub “ideal”ının olmasını təsdiq edir.

Məsələn, müqayisə et:

Allah, allah den, ğazilər, ğazilər deyən şah mənəm;
Qarşu gəlün, səcdə qılun, ğazilər deyən şah mənəm.
Allah-allah den, ğazilər,
Ğazilər deyən şah mənəm;
Qarşu gəlin, səcdə qılun,
Azilər deyən şah mənəm¹.

Ş.İ.Xətəi ana dilinin gücünü, təbliğat imkanlarının və poetik enerjisini, praktik olaraq, nümayiş etdirməklə yanaşı, ana dilinin sözündən düzgün, istedadla istifadə etməyin əhəmiyyətindən də danışıbmışdır:

Sözünü bir söyləyənin,
Sözünü edər sağ bir söz.
Pir nəfəsin dinləyənin,

¹ Təsadüfi deyil ki, Ş.İ.Xətəinin əsərlərinin tərtibçiləri bəzən eyni kitabda bu şeiri həm qəzəl, həm də qoşma-varsaqı kimi verirlər. Məsələn, bax: Ş.İ.Xətəi. Keçmə namərd körpüsündən... səh. 135, 325-326. Tərtib edənlər: Ə.Səfərli və X.Yusifov.

Yüzünü edər ağ bir söz.

Söz vardır, kəsdirər başı,
Söz vardır, kəsərə savaşı,
Söz vardır, ağulu aşı,
Bal ilən edən yağ bir söz.

Məhəmməd Füzulinin dili

M.Füzulinin dili Azərbaycan ədəbi dil tarixinin elə bir faktıdır ki, həmin faktın necə anlaşılması, necə şərh olunması və ümumi tarixi prosesdə necə ehtiva edilməsindən Azərbaycan ədəbi dili tarixinin bütöv sistemi asılıdır. Və yada salaq ki, “Tarix... həm də şüurlu-ifadəli faktların yaradıcılığıdır – burada ayrı-ayrı hadisələr ümumi prosesə məhz özünü dərk edərək və şüurlu mövcudluğun ifadəsi kimi daxil olur. Elə isə yaradıcı olaraq meydana çıxan və fəal ifadə olunan özünüdərk nədir? Bu, sözdür. Sözdə şüur özünüdərk səviyyəsinə çatır. Və məhz sözdə fikir özünüdərk, özünü hamıya qarşı qoymanın əlaməti kimi ifadə olunur. Söz yalnız anlaşılan deyil, həm də özü özünü anlayan hadisədir, başa düşülən və başa düşən hadisədir. Deməli, söz şəxsiyyətin özünüdərk vasitəsidir, şəxsiyyətin tarixi varlığının formasıdır”¹.

M.Füzuli “ərəb eşqi, fars ruhu, türk qılıncı ilə qurulan” əsrlərin ağır və acıqlı uruşları altında yıxılan Bağdadın ruhunu qavramış, onu bizə duyurmuşdur. Qrek, Bizans, fars, türk, ərəb ruhlarının mənşəbi, bir vəqtlər dünya iqtisadi yollarının kilidi olan Bağdad xərabələrini oxumuş, duymuş və tərcümə etmişdir. Bu cəhətdən o, böyük cahan faciəsini bizə tərənnüm etmişdir.

¹ А.Ф.Лосев. Философия, мифология, культура, стр. 133-134.

...“Füzuliyə “mübaligəçi”, “safdil” deyə biliriz. Lakin bu gün də, yarın da “yalançı”, “masalçı” deyəməyiz. “Ən gözəli – ən yalanı” (“Ehsənühü əxzəbühu”) dəsturilə yaşayan Şərq ədəbiyyatında o, ən gözəli, ən doğrusu olan şeirlər, əsərlər meydana gətirmiş birinci şairimizdir”¹. Azərbaycan filologiyasının yaratıcılarından biri olan professor Bəkir Çobanzadənin bu sözləri M.Füzulinin dünyagörüşünün, ruhunun genişliyini göstərməklə yanaşı, onun yaratıcılığının bütövlükdə Azərbaycan türk hadisəsi olduğunu da təsdiq edir.

M.Füzulinin Azərbaycan ədəbi dili sahəsindəki fəaliyyəti hər hansı bir şairin öz ana dilində yazması kimi təbii bir hadisə olmaqdan çox, düşünülob-daşınılmış, dərindən dərk edilmiş bir mövqə, konsepsiyadır.

Ol səbədən farsî ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur, –

deyən şair əlavə edir ki:

Ləhceyi-türki qəbuli-kəzm tərki b eyləsə,
Əksəri-əlfazi namərbutü nahəmvar olur.

Heç də bu, bir sıra tədqiqatçıların güman elədiyi kimi, ana dilinin – Azərbaycan türk dilinin poetik gücsüzlüyünün etirafı deyil; burada söhbət Azərbaycan türk dilinin klassik şeirə – əruza uyğunlaşdırılmasının yeni mərhələdəki çətinliyindən gedir. Və Füzuli həmin çətinliyi aradan qaldırmaq üçün özündə güc hiss edirdi:

¹ B.Çobanzadə. Füzuli və onun yeri. – Məhəmməd Füzuli (elmi-tədqiqi məqalələr), səh. 367, 370.

Məndə tovfıq olsa, bu düşvarı asan eylərəm,
Növbahar olcaq dikəndən bərgi-gül izhar olur.

“M.Füzuli dili” dedikdə biz bütöv bir hadisəni nəzərdə tutmaqla yanaşı, şairin müxtəlif növ və janrlardakı yaradıcılığının diferensial dil-üslub təcrübəsini də anlayırıq: hər şeydən əvvəl, Füzuli qəzəl ustadıdır və qəzəl dilinin böyük yaradıcısıdır; ikincisi, məsnəvi dilinin qüdrətli sənətkarıdır; üçüncüsü isə nəsr dilinin ilk görkəmli müəlliflərindəndir. Ümumiyyətlə, şairin “Leyli və Məcnun”u, misilsiz lirik şeirləri və digər əsərləri ilə Azərbaycan ədəbi dilinin klassik üslubu tam formalaşır – təfəkkürün nüfuz və dilin realizə edə bildiyi başlıca fəaliyyət sahələrinə dair ümdə mətləb əlvan, seçmə-tipik ifadə formaları vasitəsilə dahi sənətkarın qələmində klassik zirvəyə qalxır¹.

M.Füzuli qəzəllərinin dili, ümumiyyətlə, M.Füzuli dilinin əsaslarını təşkil edir. Füzuli qəzəli bütün sələflərindən daha çox və daha ardıcıl şəkildə azərbaycanca “danışdırır”:

Ləblərin tək, ləlü ləfzin tək düri-şəhvar yox,
Ləlü gövhər çox, ləbin tək ləli gövhərbar yox.

Səndən etmən dad: “cövrün var, lütfün yox” deyib,
Məsti-zövqi-şövqinəm, birdir yanımda var, yox.

Kimə izhar eyləyim bilmən bu pünhan dərdi kim,
Var yüz min dərdi-pünhan, qüdrəti-izhar yox.

¹ M.Cahangirov. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları, səh. 100-101.

Dövr sərməsti-şərabi-ğəflət etmiş aləmi,
Munca sərməstin tamaşasına bir huşyar yox.

Xəlqi mədhuş eyləmiş xabi-şəbi-tuli-əməl,
Sübh təhqiqi əlamətinə bir bidar yox.

Surəti-zibasənəmlər yox demən bütخانədə,
Var çox, əmma sənə bənzər büti-xunxar yox.

Ey Füzuli, səhldir hər ğəm kim, ğəmxaarı ola,
Ğəm budur kim, məndə min ğəm var, bir ğəmxaar yox.

Bu qəzəldə Azərbaycan mənşəli cəmi 15 əsas söz işlənir, qeyri-türk mənşəli sözlər isə bundan 3-4 dəfə çoxdur, ancaq qəzəl yenə də Azərbaycan türk dilindədir. (Burada Azərbaycan mənşəli 23 köməkçi sözün rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır). Halbuki şairin lüğət tərkibi etibarilə daha milli qəzəlləri kifayət qədərdir.

M.Füzuli qəzəllərinin leksikası barədə belə bir statistika müəyyən təsəvvür yaradır ki, onun 10 qəzəlində Azərbaycan mənşəli leksika təxminən 34%, alınma leksika isə 66% təşkil edir, halbuki Nəsimidə, müvafiq olaraq, 68% və 32% olmuşdur¹.

Füzulinin məşhur bir qəzəlinin (“Könlüm açılır zülfi-pərişanını görcək, Nitqim tutulur qönçeyi-xəndanını görcək” mətləli qəzəl nəzərdə tutulur) lüğət tərkibinin statistik təhlili də təxminən eyni nəticəni verir:

Azərbaycan türk mənşəli sözlər – 37 (47%): a) əsas sözlər 23 (30%); b) köməkçi sözlər – 14 (17%); qeyri-türk mənşəli sözlər – 41 (53%).

Beləliklə, əgər əsas sözlər hesaba alınsa, Azərbaycan

¹ Bax: T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, səh. 110-111.

mənşəli leksika alınma leksikadan təxminən iki dəfə azdır. Lakin qrammatikada (köməkçi sözlər də buraya daxildir) millilik güclüdür.

M.Füzuli dilində Azərbaycan mənşəli leksikanın azlığının (alınma sözlərə nisbətən) mühüm səbəblərindən biri təkhecalı sözlərin qəzəldə “rəkiklik” əmələ gətirməsi ilə bağlıdır – “bunun üçün Füzuli belə sözləri bəzən ikihecalı və bəzən üçhecalı sözlər halına salaraq işlətməmişdir, bəzən isə belə sözlərdən ya üzvi surətdə bağlanan tərkiblər yaratmış, ya da təkhecalı sözləri elə sözlərlə yanaşı işlətməmişdir ki, bunlar öz-özlüyündə bütöv-vahid və ahəngdar bir ifadə yaratmışdır”¹.

M.Füzuli qəzəllərinin dilində alınma sözlər Azərbaycan ədəbi dilinə mexaniki olaraq gətirilmiş vahidlər deyildir, bunlar leksik-semantik və funksional-qrammatik baxımlardan bu və ya digər dərəcədə mənimsənilmiş, poetik təfəkkürün bir neçə əsrlik təcrübəsinin məhsulu olan vahidlərdir. Məsələn:

Aşiyani-mürği-dil zülfi-pərişanımdadır,
Qanda olsam, ey pəri, könlüm sənin yanındadır.

Eşq dərdilə xoşam, əl çək əlacımdan, təbib,
Qılman dərman kim, həlakim zəhri-dərmamındadır.

Çəkmə damən naz edib üftadələrdən, vəhm qıl,
Göylərə açılmasın əllər ki, damanımdadır.

Gözlərim yaşın görüb şur, etmə nifrət kim, bu həm
Ol nəməkdəndir ki, ləli-şəkkərəfşanımdadır.

¹ Ə.Dəmirçizadə. Ədəbi dilimizin inkişafında Füzuli mərhələsi. – Məhəmməd Füzuli (elmi-tədqiqi məqalələr), səh. 42-43.

Məsti-xabi-naz olub cəmet dili-sədpərəmi,
Kim, onun hər parəsi bir növki-müjganındadır.

Bəs ki, hicranındadır xasiyyəti-qəti-həyat,
Ol həyat əhlinə heyranam ki, hicranındadır.

Ey Füzuli, şəm tək mütləq açılmaz yanmadan,
Tablar kim, sünbülündən rişteyi-canındadır.

Həmin qəzəldə 48 qeyri-türk mənşəli əsas söz var (Azərbaycan mənşəli əsas sözlər bundan üç dəfə azdır), bu sözlərin 32-si müasir Azərbaycan dilində aktiv şəkildə işlənir, 16-sı isə həm Füzuliyə qədər, həm də Füzulidən sonra ədəbi-bədii dildə olduqca geniş yayılmışdır. Və Füzuli dilinin alınma leksikası məhz bu keyfiyyətdədir.

M.Füzuli güclü söz hissi olan sənətkardır – heç də təsadüfi deyildir ki, “Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişafında, klassik şeir üslubunun yüksək zirvəyə qaldırılmasında Füzulinin böyük xidmətlərindən birisi, həm də birincisi, onun tərəfindən bir çox Azərbaycan sözlərinin şeir dilinə gətirilməsində və əvvəlki mərhələdə ədəbi dildə işlənən bir sıra ərəb-fars sözlərinin, ifadələrinin azərbaycanca sözlərlə, ifadələrlə əvəz edilməsində, Azərbaycan dili vahidlərinin zənginləşdirilməsində və aparıcılıq xüsusiyyətlərini gücləndirməsindədir”¹.

Şairin qəzəllərində ərəb, fars mənşəli sözlərdən yaranmış külli miqdarda ifadə-obrazlarla yanaşı, *oxlarından kim, tikan tək sancılıbdır, qanlar uddurub, daşa (bənzər) bağı, min ağız açmaq, düşdü ayağınə, əlin öpdi, kəssə varın, saldı ayaqdan, qaşların yayı, yerə vurmuş,*

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, səh. 193-194.

verməz oldu yol (visalə), kəsmədi məndən (azarın), yaş uşaqlavdır yetim, aqçan ilə alınmış qul isəm, yetər qara gecələr, ey qanım tökən, ol sözə tutma qulaq, ər kimi təprən, içdiyın qanı unut, yüküm qanlar töküüb, ölərəm, baş ağrıtmə, gün keçər, dil uzadıb gecələr və s yüzlərlə Azərbaycan mənşəli söz və ifadə obrazlar işlətmişdir. Və Füzulinin elə beytləri var ki, poetik fikrin ağırlığı məhz milli leksikanın üzərinə düşür. Məsələn:

Gah gözdə, gah könüldə xədəngin məkan tutar.
Hər qanda olsa, qanlını, əlbəttə, qan tutar.

Yaxud:

Oxun hər ləhzə kim, canım dələr, könlüm qılar əfğan,
Bə eyni öylə kim, fəryad edən itlər gədə görgəc.

M.Füzuli dilinin leksik obrazlılığı diqqəti ayrıca çəkən məsələdir və bu obrazlılıq onun bütün janrlardan olan əsərlərində müşahidə edilsə də, ən çox qəzəllərində öz ifadəsini tapır. Sözüün bədii gücü, estetikası şairin qəzəllərində, birinci növbədə, məhz yüksək obrazlılığı ilə əks olunur; məsələn, aşağıdakı beytlərdə işlənən bənzətmələr Füzuli sözünün enerjisinin necə “yığıldığını”, adi ifadələrin necə böyük sənət faktına çevrildiyini göstərir – burada eyni sözlər müxtəlifləşdiyi kimi, müxtəlif sözlər də, bənzətmələr hesabına, eyniləşir və söz dirilir (“Ver sözə ehya ki...”).

Nalədəndir ney kimi avazeyi-əşqim bülənd,
Nalə tərkin qılmazam ney tək kəsilsəm bənd-bənd.

* * *

Dağlardır odlu könlümdə qarası qopmamış,
Ya səbati-eşq üçün od üzrə bir neçə sipənd.

* * *

Ləbindən qətrə-qətrə qan içər könlüm gərahətsiz,
Şəkərdən olacaq mey qətrəsi guya həram olmaz.

* * *

Sökülmüş köksümü kim; doludur ğəməzən xəyalilə,
Həramilər yataqlı mənzili-viranə bənzətdim.

S.Əlizadə qeyd edir ki, Füzuli dilinin bədii xüsusiyyətlərini, obrazlılığını tədqiq edən müəlliflər, adətən eyni qənaətə gəlirlər: şair daha çox “mükəmməl bənzətmə”lər işlətməmişdir. Bu, doğrudan da, belədir. Amma Füzuli təşbehlərində “mükəmməl”liyin nədən ibarət olması mükəmməl izah olunmamışdır¹... M.Füzuli dilinin tanınmış tədqiqatçısı daha sonra yazır: “Füzuli bənzətmələri, istiarələri ona görə mükəmməldir ki, sözün abstraktlaşdırma və ümumiləşdirmə xarakterini maksimum dərəcədə əks etdirir”².

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının görkəmli araşdırıcılarından olan Əli Fəhmi Füzuli barədə deyir ki, “yüksək mədəniyyətə, dərin elmə, tükənməz bir təcrübəyə malik olan böyük şair dilinin yığcamlığı, sadəliyi, məntiqiliyi və zənginliyi ilə ədəbiyyatımızda yüksək bir

¹ S.Əlizadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixindən praktikum, Bakı, 1983, səh. 10.

² Yəni orada.

mövqe tutur”¹.

Biz burada belə bir cəhətə diqqət yetirməliyik ki, həqiqətən Füzulinin dili həmz ədəbiyyatın dilidir, sözü məhz ədəbiyyatın sözüdür və ədəbiyyat sözünün obrazlılığı həmin sözün təbii keyfiyyətidir, ancaq Füzulidə söhbət adi obrazlılıqdan yox, məhz qeyri-adi obrazlılıqdan, hətta yuxarıda deyildiyi kimi, abstraksiya səviyyəsi yüksək olan obrazlılıqdan gedir. Çünki bu, fəvqəl ədəbiyyatdır, fəvqəl dildir, fəvqəl sözdür.

M.Füzuli dilinin metaforik təbiəti barədə heç olmasa ümumi təsəvvür yaratmaq üçün bəzi nümunələrə diqqət yetirək:

a) *epitetlər*:

Gərmdir şamü səhər mehrinlə *çərxi-lacivərd*,
Gəha *sirişki-al* edər izharü gəh rüxsari-zərd;

Kimə izhar eyləyim bilmən bu *pinhan dərdi* kim,
Var yüz *min dərdi-pinhan*, qüdrəti-izhar yox;

Surəti-ziba *sənəmlər* yox demən bütخانədə,
Var çox, əmma sənə bənzər *büti-xunxar* yox.

b) *təşbihlər*:

Bənzədirsən özünü itlərinə hər saət,
Ey Füzuli, ola bilməz sənə bənzər güstax;
Aşiqi-sadiqdir, izhari-qəm eylər hər səhər,
Ah ilə xəlqi yuxusundan qılır bidar sübh.

¹ Əli Fəhmi Füzuli qəzəllərinin bəzi poetik xüsusiyyətləri haqqında. – Məhəmməd Füzuli (elmi-tədqiqi məqalələr), səh. 251.

Ey Füzuli, mən məlamət mülkünün sultaniyəm,
Bərqi-ahim taci-zər, simi-sirişgim təxti-ac.

c) istiarələr:

Yeldə bulmuş buyi-zülfün, suda əksi-arizin
Kim, yeli bağına basmış, suya göz dikmiş hübab;

Gəh ayağı bağlı, gəh boynu, nədəndir bilməzəm,
Bir pəri eşqindən olmuşdur məgər divanə şəm.

ç) mübaliğələr:

Ey Füzuli, fələkin var səninlə nəzəri
Kim, gəmə müöhnətini verdi nə kim var sana;

Kuhikən künd eyləmiş min tişəni bir dağ ilən,
Mən qoparıb atmışam min dağı bir dırnağ ilən;

Bu gəmlər kim mənim vardır, bəirin başınə qoysan,
Çıxar kafər cəhənnəmdən, gülər əhli-əzab, oynar.

Füzuli qəzəllərindəki bədii dil, obrazlı təfəkkür və bədii təsvir vasitələrinin məharətlə yerli-yerində işlədilməsi şeirimizdə orijinallığın inkişafına böyük xidmət etmişdir¹ – şairin ədəbi-bədii düşüncə məharəti və mədəniyyəti, nəticə etibarilə, onun dilinin tarixi nizam və dolğunluğunu şərtləndirmişdir; əlbəttə, klassik təfəkkür (və klassik dil-üslub) məhz mürəkkəb obrazlar üzərində qurulur, bununla

¹ Əli Fəhmi. – Füzuli qəzəllərinin bəzi poetik xüsusiyyətləri haqqında. – Məhəmməd Füzuli (elmi-tədqiqi məqalələr), səh. 271.

belə, həmin kontekstdə Füzuli obrazının orijinallığı hər hansı halda özünü hiss etdirir. “Və həqiqətdə demək olur ki, türk dilinə rəvnəq verən və onu xarü xaşandan təmizləyib biz türklərin üstə ümumən və Azərbaycan türklərinin boynuna böyük minnət qoyubdur”¹.

“...Obrazın obrazlar (obrazlı sözlərlə, ifadələrlə) şərhə, yəni tamamlanması, daha da qüvvətləndirilməsi bədii dildə Füzulinin böyük nailiyyətidir, onun şairliyinin şeir dilinin “ali riyaziyyat”ıdır... Füzuli dilində abstraktlaşdırma və ümumiləşdirmə sistem halındadır. Həmin xüsusiyyətlər ayrı-ayrı sözlərdən başlayıb söz birləşmələrinə və cümlələrə (misra və beytlərə) sirayət edir”². Bu, heç şübhəsiz, ancaq fərdi üslubun, fərdi təfəkkürün və ya fərdi yaradıcılıq enerjisinin məhsulu deyil, Həsənoğlu-Nəsimi-Füzuli xətti ilə gələn zəngin tarixi təcrübənin təzahürüdür:

Pənbeyi-daği-cünun içrə nihandır bədənim,
Diri olduqca libasım budur, ölsəm kəfənim.

Canı canan diləmiş, verməmək olmaz, ey dil,
Nə niza eyləyəlim, ol nə sənindir, nə mənim.

Daş dələr ahim oxu şəhdi-ləbin şövqindən,
Nola zənbur evinə bənzəsə beytülhəzənim.

Tövqi-zənciri-cünun daireyi-dövlətdir,
Nə rəva kim, məni ondan çıxara zəfi-tənim.

¹ Firudin bəy Köçərli. Molla Məhəmməd Bağdadi – Füzuli təxəllüsü, səh. 352.

² S.Əlizadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixindən praktikum, səh. 13.

Eşq sərgəştəsiyəm, söylə-sirişk içrə yerim,
Bir hübabəm ki, həvadəm doludur pirəhənim.

Bilbülü-ğəməzədəyəm, bağı bəharım sənsən,
Dəhənü qəddü rüxün, gönçəvü sərvü səmənim.

Edəmən tərək, Füzuli, səri-kuyin yarın,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, vətənim!

Qəzəldəki obrazları bir neçə səviyyədə nəzərdən keçirək:

I. Söz səviyyəsi – *nihan, hübab, bağı, bahar, vətən* və s.

II. Söz birləşməsi səviyyəsi – *pənbeyi-dağı-cünün, ahim oxu, şəhdi-ləbin şövqi, zənbur evi, beytül-həzən, eşq sərgəştəsi, səri-kuyin yarın* və s.

III. Cümlə səviyyəsi – *Pənbeyi-dağı-cünün içrə nihandır bədənim; Diri olduqca libasım budur, ölsəm kəfənim; Canı-canan diləmiş verməmək olmaz ey dil; Nə niza eyləyəlim, ol nə sənindir, nə mənim; Daş dələr ahim oxu şəhdi-ləbin şövqindən; Nola zənbur evinə bənzəsə beytülhəzənim; Tövqi-zənciri-cünün daireyi-dövlətdir; Dəhənü qəddü rüxün gönçəvü sərvü səmənim* və s.

Beləliklə, burada bütöv bir obrazlaşdırma sistemi ilə qarşılaşırıq – həmin sistem eyni tipologiya ilə şairin bütün qəzəllərində özünü göstərir və istər söz, istər söz birləşməsi, istərsə də cümlə səviyyəsindəki obrazlar bu sistemin faktlarıdır. Əslində Füzuli söz, söz birləşmələri, cümlələrlə deyil, obrazlarla düşünür və bəzən obrazın aydın sərhədi də olmur, daha doğrusu, obrazın estetik miqyası onun nitq miqyası ilə üst-üstə düşməyə bilir. Şairin ən gözəl ifadələri məhz bu düz gəlməməkdən, eyni zamanda ən müvafiq nitq formasını tapmaq ehtiyacından yaranır.

Füzuli həmin ehtiyacı tez-tez hiss edir və ən müvafiq nitq formasını tapana qədər rahat olmur – sənətkarlıq da edə budur.

“...Ədəbi dildə söz yaradıcılığına az qala biganə qalması üstün tutan Füzuli ifadə yaradıcılığı sahəsində ciddi fəaliyyət göstərmiş, Azərbaycan şeir dilinin müdrik, qanadlı və ibarəli şeir dili pilləsinə yüksəlməsi üçün çox böyük tarixi iş görmüşdür¹. Şairin bir sıra ifadələrini buna nümunə göstərmək mümkündür:

Fəryad ki, bər vermədi bidaddan özgə,
Göz yaşı ilə bəslədiyim türfə nihalım.

* * *

Vəslindən ayrı nola qanım tökülsə gül-gül,
Mən gülbüni-bəlayəm, bu fəslidir bəharım.

* * *

Lövhi-aləmdən yudum əşk ilə Məcnun adını,
Ey Füzuli, mən dəxi aləmdə bir ad eylərəm.

* * *

Tutuşdu ğəm oduna şad gördüyün könlüm,
Müqəyyəd oldu ol azad gördüyün könlüm.

* * *

Çıxdı həmməmdən o, pərdeyi-çəşmim sarınıb,

¹ S.Əlizadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixindən praktikum, səh. 24.

Tutdu asayiş ilə guşeyi-çemimdə məqam.

Klassik üslubun M.Füzulinin yaradıcılığı timsalında öz inkişafının ən yüksək mərhələsinə çatması və beləliklə, ədəbi dil tarixinin bir dövrünün yekunlaşması folklor üslubunun təcrid olunması şəklində getmir. M.Cahangirovun qeyd etdiyi kimi, “zəngin xalq dili materialı – tükənməz mənbə, mötəbər dayaq olaraq – klassik üslub xətti üzrə Füzuli zirvəsinin fəthinə kömək etdiyi kimi, bilavasitə Füzulinin adı ilə bağlı olan klassik üslub zirvəsi də öz növbəsində xalq ədəbi dili üslub xəttinin potensial imkanlarını üzə çıxarıb fəallaşdırmaqda özünün qrammatik mükəmməlliyi (nisbətən mükəmməlliyi) və zəngin ədəbi dil quruculuğu təcrübəsi ilə xalq ədəbi dilinin demokratik (ümumxəlqi) mahiyyətli “M.P.Vaqif-M.F.Axundov zirvəsinə” doğru təkamül gedişində əhəmiyyətli təsir göstərmiş – xalq ədəbi dil üslub xəttinin zirvə yönüm inkişaf yolunu hamarlamışdır”¹.

Füzuli qəzəllərində folklor üslubunun klassik üsluba bilavasitə nüfuzunu əks etdirən faktlar mövcuddur – şairin elə şeirləri vardır ki, poetexnikası etibarilə xalq şeirini xatırladır:

Olsaydı məndəki ğəm
Fərhadı-mübtəladə,
Bir ah ilə verərdi
Mın Bisütunu badə.

Verseydi ahi-Məcnun
Fəryadımın sədasın,

¹ M.Cahangirov. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları, səh. 102-109.

Quşmu qərar edərdi
Başındakı yuvadə.

Fərhadi zövqi-surət –
Məcnuni seyri-səhra,
Bir rahət içrə hər kəs,
Ancaq mənəm bələdə...

M.Füzulinin görkəmli tədqiqatçılarından Mir Cəlal doğru olaraq göstərir ki, şairin lirikasının texnika və bədii xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və izahı, demək olar ki, bütün klassik şeirimizin bədii qiymətinin təyini məsələsidir – klassik şeirdə elə bir bədii üsul, janr, qayda yoxdur ki, Füzuli ona toxunmamış, onun nümunəsini yaratmamış, öz münasibətini bildirməmiş olsun¹. Şairin qəzəlləri ilə yanaşı, tərcibəndləri, tərkibbəndləri, müxəmməs və mürəbbeləri, qitə və rübailəri klassik üslubun istedadla yaradılmış faktlarıdır – bu əsərlərdə dil daha çox fəlsəfidir, konkret söz və terminlərlə kifayət qədər zəngindir:

Ey üçdə güşayi-əcəmə türkü ərəb,
Rəssami-rüsumi-fəzlü asarü ədəb!
Məzmuni-hədisin səbəqi-hər millət,
Dəvayi-qəbulun sənədi-hər məzhəb.

Fəlsəfilik, dərin elmi-humanitar məzmun, əslində şairin bütün əsərlərində var, qitə və rübailərində isə bu, birbaşadır:

Ey müəllim, aləti-təzvirdir əşrərə elm,

¹ Bax: Mir Cəlal. Füzulinin lirikası. – Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, I c, səh. 32.

Qılma əhli-məkrə təlimi-məarif, zinhar.

Məlum olduğu kimi, M.Füzuliyə qədər də məsnəvi dilinin maraqlı nümunələri meydana çıxmışdır, lakin elə tədqiqatçılar var ki, böyük şairin “Leyli və Məcnun”unu “Azərbaycan ədəbi dilinin məsnəvi-poema janrı üzrə bədii üslub qolunun tam formalaşmış ilk nümunəsi” sayılır¹. Bu sözdə müəyyən həqiqət var – “Leyli və Məcnun” Azərbaycan ədəbi dilinin son orta əsrlərdə ən nəhəng abidəsidir; əslində, nə ona qədər, nə də ondan sonra ədəbi dilin poetik gücünü, elastikliyi, “nizam”ını bu qədər kamil şəkildə əks etdirən poema yazılmamışdır.

Əsərin “Saqınamə”sindən alınmış aşağıdakı misralar Füzuli sözünün tarixi mövqeyi, psixoloji məqamı və ehtirası barədədir:

Arayışı-söhbət eylə, saqi,
Ver badə, mürüvvət eylə, saqi!
Bir cam ilə qıl dimağımı tər,
Lütf eylə, bir iltifat göstər.
Ğəm mərhələsində qalmışam fərd,
Nə yar, nə həmnişin, nə həmdərd;
Həmcinslərim təmam getmiş,
Söz mülkündən nizam getmiş.
Bu bəzmdə sən qalubsənü mən,
Bu bəzmi gəl edəlim müzəyyən.

“Leyli və Məcnun”da M.Füzuli, hər şeydən əvvəl, təsvir olunan hadisələrin, vəziyyətlərin məzmununa uyğun gərgin bir dil təqdim edir. Bu gərginlik süni şəkildə yaradılmır, təbii ehtiyac olaraq meydana çıxır – anasının

¹ Bax: Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, səh. 199.

Leyliyə nəsihətindəki kimi:

Key şux, nədir bu göftgülar,
Qılmaq sənə tənə eybculər?..
Nəyçün özünə ziyan edirsən,
Yaxşı adını yaman edirsən?
Nəyçün sənə tənə edə bədgü,
Namusuna layiq işmidir bu?
Nazik bədən ilə bərgi-gülsən,
Əmma nə deyim, ikən yünülsən!..
Lalə kimi səndə lütf çoxdur,
Əmma nə deyim üzün açuqdur.
Kəmkini cünunə qılma təbdil,
Qızsan, ucuz olma qədrini bil!
Hər surətə əks kimi baxma,
Hər gördüyünə su kimi axma!..

Ananın qızına verdiyi bu nəsihət qızın anasına aşağıdakı sözləri ilə tamamlanır və beləliklə, olduqca dolğun, canlı bir “mükalimə” meydana çıxır ki, ədəbi-bədii dilimizin tarixində onun xüsusi yeri var:

Key munisi-ruzigarım ana,
Dür-ci-düri-şahvarım ana!
Sözlər dersən ki, bilməzəm mən,
Məzmununu fəhm qılmazam mən.
Dersən məşüqü eşqü aşiq,
Mən sadəzəmir tifli-sadiq.
Bilmən nədir ol hadisə məzmun,
Söylə, necə olmayım digərgun?!
Eşqin qılmazdı kimsə yadın,
Ha səndən eşitdim indi adın.

Billah, nədir, ana, eşqə məfhum?
Bu sirri-nihani eylə məlum!..

Həmin mükalimədə elə ifadələr mövcuddur ki, bilavasitə danışığ dilinə məxsusdur – məsələn:

a) anasının qızına sözündən: *nədir bu (göftgular)¹, neyçün özünə ziyan edirsən, yaxşı admı yaman edirsən, neyçün sənə tənə edə bədgü, namusuna layiq işmidir bu, nə deyim, (ikən) yüngülsən, qızsan, ucuz olma, qədrini bil, hər surətə əks kimi baxma, hər gördüyünə su kimi axma* və s.

b) qızın anasına cavabından: *sözlər deyirsən ki, bilməzəm mən, məzmununu (fəhm) qılmazam mən, dersən..., mən (sadəzəmir), tıfli-(sadiq) bilmən nədir ol..., söylə, necə olayım..., ha səndən eşitdim, nədir, ana?* və s.

Beləliklə, şair mövcud psixoloji vəziyyətin dinamikasını vermək üçün müvafiq ifadə tərzinə müraciət edir. Yaxud Məcnunun atasının Leylinin atasından qız istəməsi səhnəsindəki ədəb-ərkanlı müraciəti xatırlayaq:

Key qədrə qibleyi-qəbail!
Səndən qamunun muradı hasil.
Əslü nəsəbim sənə əyandır,
Hökmüm neçə min evə rəvandır.
Nəxli-əməlim səmər veribdir –
...İyzəd mən bir gühər veribdir.
Hala dilərəm bu türfə ləlu,
Bir ləl ilə ola həmtərazu;
Ta lölə olanda lələ vasil,
Tərkib qılam müfərrihi-dil.

¹ Mötərizədə verilən sözlər danışığ konstruksiyasında ədəbiləşdirilmiş vahidlərdir – onlar, görünür, danışığda işlədilmişdir.

Çox kanlara tişəvəş üz urdum,
Çox ləl həqiqətini sordum.
Hər kanda əgərçi ləl çoxdur,
Bir ləl ki, layiq ola, yoxdur,
Bir ləlin eşitmişəm sənin var
Kim, lölöümə odur səzavar.
Lütf eylə, inayətü kərəm qıl,
Ol ləl ilə dürrü möhtərəm qıl!..

Burada söhbətin nədən getdiyi məlumdur, lakin etikaya (və Füzuli dilinin öz etikasına) uyğun olaraq, nə Leylinin, nə də Məcnunun (Qeysin) adı çəkilir. Müraciətin bu cür poetikliyi poetikləşdirmədən çox, daxili ehtiyacın məhsuludur, çünki poetik söz də insanın sözüdür – dərdin, sevincin, müxtəlif hissi ehtiyacların sözüdür.

Ümumiyyətlə, “Leyli və Məcnun”da “müraciət”lər, “xıtab”lar çoxdur; bunların hamısı, əslində, bir nəfərin – “Leyli və Məcnun” müəllifinin müraciəti, xıtabıdır:

Saqi, mütəğəyyir oldu halım,
Söyləməyə qalmaqda məcalım.
Mınbəd ziyadə vermə badə,
Rəhm eylə ki, sərxoşam ziyadə!
Xoş gəflət ilə keçirdim əyyam,
Bilmə ki, olur işim, sərəncam?..

Bütün bunlar isə göstərir ki, “Leyli və Məcnun”da lirik təhkiyə çox hallarda epikliyi üstələyir və əsərin dili lirik-epik dilin gözəl nümunəsi kimi tarixə düşür.

M.Füzulinin “Bəngü badə” və “Söhbətül-əsmar” alleqorik əsərlərinin dili təmsil-hekayət dilinin klassik

hadisələridir. Bu əsərlərdə Füzuli dilinin daha bir keyfiyyəti-satirik keyfiyyəti ortaya çıxır ki, həmin keyfiyyətdə Füzuli dilinin epikliyi müəyyən qədər artır.

“Bəngü badə”də iki əsas alleqorik obraz var: bəng və badə-əsər bəng ilə badənin birbaşa, yaxud dolayısı ilə mükaliməsi üzərində qurulmuşdur ki, bu da onun dilinə satirik bir drammatizm verir; bununla belə, əsərdə mənzum hekayələr də vardır – həmin hekayələrdə epik şeir dilinin inkişafının yeni mərhələsini görmək mümkündür.

Var idi İsfəhanda bir meykəş,
Bəng manənd müttəsil sərxoş.
Bir əcəb qəsrə tutub mənzil,
Meyə olmuşdu ruzü şəb mail.
Bir gün ol rind məclisində şərab,
Oldu manəndi-kimiya payab.
Hasil oldu ona sədayi-xumar...

Yaxud:

Var idi Reydə bir xüçəstəxisal,
Matələt, nigari-mişginxal.
Meyi-ləli-ləbi nişatəfzay,
Nuqlai-göftari nəğzü bəzmaray.
Meyə düşmüşdü əksi kimi, müdam
Alıban müttəsil qədəhdən kam...

“Bəngü badə” kimi “Söhbətül-əsmar”da da epik təhkiyə güclüdür, lakin drammatizm daha güclü və daha şaxəlidir. Müxtəlif meyvələrin mübahisəsi cəmiyyətdə bir-birinə qarşı duran sinif və silklərin mübarizəsini əks etdirir – bu zaman dil də həmin mübarizənin alleqorik ifadəsinə

çevrilir:

İnnab ilə Tut, Alubalu,
İncirü Zoğalü Cövz, Limu –
Hər biri bir afəti-zəmanə,
Hər biri söylərdi bir fəsanə.
Şaftalu deyərdi: – Padişahəm.
Fıstıq ki: – Əncüm içrə şahəm.
Həm Cövz deyərdik: – Xosrovəm mən.
Fındıq deyərdi: – Sərvərəm mən.
Limu ki: – Mənəm bu bağə məhmud.
– Şahəm ki, – deyərdi Şahpalud.
Həm Cövz deyərdi: Pəhlivanəm.
Əncir ki: – Şöhreyi-cəhanəm.
İnnab deyərdi: – Mən vəcihəm.
Zoğal ki: – Mən sənə...

Azərbaycan ədəbi dilinin təmsil-hekayət janrında, yaxud janrlarında sınıanması onun ifadə potensialını genişləndirir; doğrudur, nə XVII, nə də XVIII əsrdə təmsil-hekayət dilinin elə bir əhəmiyyətli faktına rast gəlmirik, ancaq XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu sahədə həqiqi yüksəliş özünü göstərir – Q.Zakirin, S.Ə.Şirvaninin təmsil, mənzum hekayə dilinin əsasında M.Füzuli alleqoriyalarının dil təcrübəsi dayanır.

M.Füzulinin nəsr dili dedikdə, birinci növbədə, “Şikayətnamə”nin dili nəzərdə tutulur – Ə.Dəmirçizadənin tamamilə düzgün qənaətinə görə, Füzulinin nəsr, əsasən səcli nəsr olmaq etibarilə yeni nəsr dili üçün nümunə ola bilməz; lakin yenə də görkəmli dil tarixçisinin fikrincə, XVI əsrdə qısa, aydın, dərin ictimai məzmunlu cümlələr əsasında qurulmuş “Şikayətnamə”nin səlis dili XIX əsrə

qədər nəsr dilimizin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirən nümunə olmuşdur¹.

“Şikayətnamə”nin təhkiyəsi miniatür-hekayə təhkiyəsidir – mətləbin özü satirik məzmunu malik olsa da, burada satirik material (xüsusilə satirik ifadələr, loru sözlər, söyüşlər və s.) yox dərəcəsinədir. Hətta o yerdə ki, bu cür materiala müraciət olunur, maraqlıdır ki, ərəbcə deyilir: *ülaiğə kəl – ənami bəlhüm əzəllü* (yəni: Onlar qara mal kimidirlər, olsun ki, daha alçaqdırlar). Azərbaycan yazı dilinin tarixində müqəddəs, müdrik, mərifətli mülahizələrin ərəbcə verilməsi təcrübəsi var, birinci dəfə məhz Füzulidə loru ifadə ərəbcə verilir, daha doğrusu, sitat gətirilir – halbuki eyni ifadənin Azərbaycan dilində bir neçə variantda qarşılıqları mövcud olmuşdur. (Vidadinin *heyvan* ha deyil ifadəsini xatırlayın).

“Şikayətnamə”də satirik mətləb lirik-dramatik bir dil ilə təqdim olunur:

“Salam verdim, rüşvət deyildir deyü almadılar. Hökm göstərdim, fəidəsizdür deyü mülətəfit olmadılar. Əgərçi zahirdə surəti-itaət göstərdilər, əmma zəbani-hal ilə cəmi sualıma cavab verdilər.

Dedim:

– Ya əyyühəl-əhsab! Bu nə fəli-xətavü çini-əbrudur?

Dedilər:

– Müttəsil bizim adətımız budur.

Dedim:

– Mənim rəyətimi vacib görmüşlər və mənə bəraəti-təqaüd vermişlər ki, ovqafdan həmişə bəhrəmənd olam və padşahə fərağət ilə dua qılam.

Dedilər:

¹ Ə.Dəmirçizadə. Ədəbi dilimizin inkişafında Füzuli mərhələsi. – Məhəmməd Füzuli (elmi-tədqiqi məqalələr), səh. 53.

– Ey miskin! Sənin məzaliminə girmişlər və sənə sərməyeyi-tərəddüd vermişlər ki, müdam fəidəsiz cidal edəsən və namübarək üzlər görüb, namülayim sözlər eşidəsən”.

Göründüyü kimi, mətndə nə “*namübarək üzlərin*” bilavasitə təsviri verilir (portret olaraq – Sabirdəki kimi), nə də “namülayim sözlər” bilavasitə eşidilir, ancaq “*felixətavü çini-əbru*” kimi romantik ifadə işlədilir. Bununla belə, “Şikayətnamə”nin dilində satirik təfəkkürün elementlərinin bu və ya digər dərəcədə mövcud olduğunu da inkar etmək olmaz – sadəcə, bir tərəfdən, lirik-romantik ifadə, digər tərəfdən, etik-fəlsəfi ümumiləşdirmə dövrü olduğuna görə XVI əsrdə dil tam satirik potensialı ilə təzahür etmir:

“Dedim:

– Vəqf malın ziyadə təsərrüf etmək vəbaldır.

Dedilər:

– Ağcamız ilə satın almışız, bizə hələldir.

Dedim:

– Hesab alsalar, bu sülukunuzun fəsadı bulunur.

Dedilər:

– Bu hesab qiyamətdə alınır.

Dedim:

– Dünyada dəxi hesab alınır xəbərin eşitmişiz.

Dedilər:

– Ondar dəxi bakimiz yox, katibləri razı etmişiz.

Gördüm ki, sualıma cavabdan qeyri-nəsnə verməzlər və bu bəraət ilə hacətim rəva qılmağı rəva görməzlər, naçar tərki-mücadilə qıldım və məyusü məhrum guşeyi-izlətimə çəkildim.

Mən bəraətimdən ihanət çəkdiyim üçün münfəil, bəraətim məndən, fəidəsiz əzab verdiyi üçün xəcil. Ol

şahidi-məcruh kimi təqirdən pəşiman, mən müddəyi-kazib kimi təşnidən pərişan...”.

“Şikayətnamə”nin dili kifayət qədər sadə və aydındır (son parçada köməkçi sözləri də nəzərə alsaq, Azərbaycan mənşəli leksika 46 faiz təşkil edir, alınma sözlərin də çoxu anlaşılıqdır), halbuki Füzulinin digər nəsr əsərlərində daha “çətin” və qeyri-kütləvi dillə qarşılaşırıq.

M.Füzulinin frazeoloji vahidləri şairin dilinin xəlqiliyinin mühüm göstəricisidir – dilcə “ən ağır” əsərlərinə də frazeoloji material müəyyən demokratizm gətirir; Füzulinin frazeologiyası aşağıdakı tipli vahidlərdən ibarətdir: *həqq adı ilə, yolunda can vermək, əməlinə görə ədli cəza vermək, barmaq qaldırmaq, başda sövdə olmaq, odlara yanmaq (eyni zamanda: oda tutuşmaq), yaman gəlmək, qan-yaş tökmək, eşqə salmaq, bəla çəkmək, günaha yazmaq, inqilab vermək, qərarı ilə qoymaq, sayə salmaq (müqayisə et: kölgə salmaq), intiqam almaq, dərd çəkmək, can saxlamaq, yelə vermək, damənin tutmaq, qulaq tutmaq, qan uddurmaq, min ağız açmaq, ayağına düşmək, könül vermək, daşa çalmaq, ayaqdan salmaq, hesab sormaq, səhrayə düşmək, nitqdən düşmək, gözdən düşmək, fürsət düşmək, xəbər vermək, tilsimi sındırmaq, dünya gəmin çəkmək, baş ağrımaq, dəmi-eşq urmaq, üzünə durmaq, nitqi tutulmaq, candan keçmək, bağıri bütünlər, başına yığmaq, üzdən sürünmək, yaqasını qurtarmaq, canına od düşmək* və s.

Frazeologiya M.Füzuli üçün adi lüğət vahidi deyil, obrazdır, bədii məhsuldur; hətta o frazem ki, xalq dilində geniş yayılıb üslubi neytrallıq qazanır, şair ona da bədii aktualıq verir:

Könül verdim fənavü fəqrə, tərki-etibar etdim,

Bihəmdillah ki, axir küfrümü imanə dəğişdirdim.

* * *

Oxun gəldikdə çeşmim töksə bağrım qanım ondadır
Ki bağrım qanına yer qalmadı sinəmdə peykandan.

* * *

Fəthi-meyxanə üçün oxuyalım fatihələr,
Ola kim, üzümüzə açıla bir bağlı qapu.

Füzulinin sintaksisi Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrünün bütün funksional imkanlarını nümayiş etdirir; burada həm sintetizm, həm də analitizm özünü göstərir:

a) sintetizm: Neçə illərdir, səri-kuyi-məlamət bəkləriz, Ləşkəri-sultani-irfanız, vilayət bəkləriz; Sakini-xakidəri-meyxanəyiz şamü səhər, İrtifai-qədr üçün babi-səadət bəkləriz; Sanmanız kim gecələr bihudədir fəryadımız, Mülki-eşq içrə həsiri-istişamət bəkləriz; Vadiyi-eşqdə sövda ilə sərgəştə idim, Gəlmədən gərdişə bu günbədi-dəvvar hənuz; Eşgin daşını qan ilə yudu çeşmi tərım, Bəs ki, pakəm, daşı ləl eylədi feyzi-nəzərim və s.

b) analitizm: Mən kiməm? – Bir bikəsü biçarəvü bixaniman, Taleim aşüftə, iqbalım nigun, bəxtim yaman; Nəmli əşkimdən zəmin, nəmlü ünümdən asıman, Ahü naləm navəki peyvəstə, xəmə qəddim kəman; Eldə bərgi-lalə tək, təkini-daniş bisəbat, Sudə əksi-sərv tək, təsiri-dövlət vaxsigun; Sərhədi-mətlub pür möhnəm təriqi-imtəhan, Mənzili-məqsud pür asib, rah-azimun və s.

Şübhəsiz, M.Füzulinin dili üçün sintetizm iltisafı

quruluş faktı kimi daha normativ və aparıcıdır, analitizm isə, bir qayda olaraq, poetik məramına xidmət edir.

Şairin sintaksisində ən geniş yayılmış alınma konstruksiya – izafət tərkibidir ki, klassik üslub üçün tamamilə təbii nitq hadisəsidir.

İzafət tərkiblərinin həcminə görə aşağıdakı növlərini qeyd etmək mümkündür:

a) ikikomponentli izafət tərkibləri:

Çöhreyi-zərdin Füzulinin tutubdur əşki-al,
Gör ona nə rənglər çəkmiş sipehri-niligun.

b) üçkomponentli izafət tərkibləri:

Ədayi-mükri-xədəngindir ol səda ki, çıxar,
Zaman-zaman tökülən qətrə-qətrə qanımdan.

Hər nə təzvir etsə əhli-cəhl, ona olmaz səbat,
Məkri-əhli-elmdar, əsli-fəsadi-ruzigar.

c) dördkomponentli izafət tərkibləri:

Gəh səvadi-girdibadi-qəhri-tireyi
Tutiyayi-dideyi-xurşidi-aləmtab edər.

Hüsni-rəyin afitabisidir səfa,
Xaki-payın mənşəi-cərn ayyəti-ruyi-zəmin.

ç) beşkomponentli izafət tərkibləri:

Gəh nüzüli-qətreysi-bayani-əbri-rəhməti
Yer yüzündə səbzeyi-pəjmürdəyi siyrab edər.

M.Füzuli dilində izafət tərkiblərinin bolluğu özünü daha çox şairin qitələrində, rübailərində göstərir, qəzəllərində həmin janrlara nisbətən azdır; məsələn, üç qəzəldə (Əsərləri, 1 cild, səh. 101-103) izafət tərkiblərinin sıxlığı müvafiq olaraq üç qitədəkindən (Əsərləri, 1 cild, səh. 373-374) aşağıdır – müq.ət:

I qəzəl	II qəzəl	III qəzəl
ikikomponentli	ikikomponentli	ikikomponentli
(7)	(6)	(5)
	üçkomponentli	
	(2)	
I qitə	II qitə	III qitə
ikikomponentli	ikikomponentli	ikikomponentli
(8)	(5)	(28)
üçkomponentli		üçkomponentli
(3)		(4)
dördkomponentli		dördkomponentli
(1)		(2)
beşkomponentli		
(1)		

Beləliklə, üç qəzəldə 18 iki, 2 üç komponentli (cəmi 20) izafət tərkibi işləndiyi haldı, 3 qitədə 41 iki, 7 üç, 3 dörd və 1 beş komponentli (cəmi 52) izafət tərkibi işlənmişdir.

M.Füzuli dilində cümlənin funksional imkanları olduqca genişdir – burada həm sadə, həm də mürəkkəb cümlənin müxtəlif struktur tiplərinə təsadüf olunur; Füzuli

təfəkkürünün çevikliyi, manevretmə qabiliyyəti, birinci növbədə, onun cümlə sintaksisində özünü göstərir.

1) Sadə cümlələr:

a) sadə müxtəsər cümlələr: Leylinin anası oldu agah; Söndü gülü lalənin çırağı və s.

b) sadə geniş cümlələr: Ey könül, çox seyr qılma künbədi-dəvvar tək; Leyli güzər etmiş ol fəzayə, Salmış gülü lalə üzrə sayə; Bəratımın məzmunu nə üçün surət bulamaz? və s.

c) tərkiblər hesabına genişləndirilmiş sadə cümlələr: Sənə gülşəndə nisar etmək üçün hər nərgis Götürübdür başa altun dolu bir kim təbəq; Payibənd oldum səri-zülfi-pərişanın görüb və s.¹

II. Mürəkkəb cümlələr:

a) tabesiz mürəkkəb cümlələr: Salam verdim, rüşvət deyildir deyü almadılar: Mən ona fitnə, ol mənə afət və s.

b) tabeli mürəkkəb cümlələr: Gərçi şümşaddə çox lafilətafət vardır, Yorulur eyləsə ol sərvə-xuraman ilə bəhs; Dövrən ki məni məzadə sald, Bilmən kim idi satan, kim aldı; Tövfi-hərəm olsa ona hasil, Sərgəştəlik ondan ola zail; Hər kimə ki baxmazsan, onunla nəzərin var və s.

M.Füzuli dilində fəli tərkiblərin işləkliyi çox yüksəkdir və qeyd edək ki, bu, ancaq Füzuli dili üçün xarakterik hal deyil, bütövlükdə klassik üslub sintaksisinin ayrılmaz keyfiyyətidir; məsələn, “Leyli və Məcnun”dan alınmış aşağıdakı parçaya diqqət yetirək:

Dərya qılıban ona təzərrö
Eylərdi zəxirəsin təvəqqö

¹ M.Füzuli dilində sadə cümlənin struktur-funksional imkanları barədə bax: M.Cahangirov. Füzulinin əsərlərində sadə cümlənin növləri. – Məhəmməd Füzuli (elmi-tədqiqi məqalələr), səh. 181-210.

Səhra edibən ona təvəlla

Eylərdi məişətin təmənnə
Ol çeşmələr eyləyib rəvanə
Olmuşdur olara atə-anə...

Eyni xüsusiyyəti – feli tərkiblərin işləkliyini şairin qəzəllərində də görürük:

Ləhzə-ləhzə ləbin anıb edicək əfğanlar
Qətrə-qətrə saçılır didələrimdən qanlar
Pərdeyi-çeşmim məqam etmişdi bir tərsabəçə
Olmadan məhdi-Məsiha damənç-Məryəm hənuz.

Feli tərkiblərə klassik üslubda bu cür üstünlük verilməsi yazılı ədəbi dildə xalq dilinin bilavasitə intellektualıq göstəricisidir – bu və buna bənzər faktlar təsdiq edir ki, klassik üslub kimi ədəbi dilin “qeyri-demokratik” funksionallıq sahəsi də məhz ümumxalq dili əsasında formalaşır.

M.Füzulinin poetik sintaksisi onun normativ sintaksisinin potensiyasına əsaslanır və bu bir faktdır ki, klassik üslub həmin sahədə də M.Füzuli dilində öz inkişafının ən yüksək səviyyəsinə qalxır; fikrin ifadə elastikliyi, linqvostilistik professionalizm klassik üslubun sintaksisini bu mərhələdə, demək olar ki, xarakterizə edir. Buraya janr müxtəlifliyindən irəli gələn ifadə diferensiallığını da əlavə etmək lazımdır.

Füzulinin dilində səslərin, sözlərin, ifadələrin, hətta bütöv cümlələrin müxtəlif münasibətlərlə, müxtəlif məqsəd

üçün təkrarı mühüm poetik əlamət kimi diqqəti cəlb edir¹. Lakin biz burada ancaq konstruksiya təkrarlarına (sintaktik paralelizmlərə) nümunə göstərəcəyik:

Qürb şövqi afiyətbəxşi-təni-bimar idi,
Vəsl zövqi rahətəfzayi-dili-məhcür idi.

İzzətim şəmi münəvvər, taleyim əzmi qəvi,
Dövlətim hökmü rəvan, eyinim evi məmur idi.

Əlqissə, şiddəti-hirman kəmalə yetdikdə və dəryayi-heyrətim tüğyan etdikdə xatirimə bu yetdi və qəlbimə bu məni sirayət etdi ki, əlbəttə, mətləi-məkarimdən tale olan aftabə-məkrəmət ehticabi-səhabi-tirə qəbul etməz və mənbəi-mərahimdən tərəməşəh qılan zülali-mərhəmət girdabi-təzəlzüldən ğubari-fəna tutmaz.

Füzuli Azərbaycan əruzunun ancaq bir bəhrindən (mütədarik bəhri nəzərdə tutulur) istifadə etməmişdir, qalan bütün bəhrlərini işlətməmişdir – həzəc və rəməl bəhrlərinin hər birinin altı növü, müzare bəhrinin üç, mütəqarib və münsərih bəhrlərinin hər birinin iki növü, rəcəz, müçtəs, xəfif, sarı və kamil bəhrlərinin birer növü işlənmişdir². Halbuki Nəsimidə əruzun doqquz (on doqquz növü), Ş.İ.Xətəidə isə cəmi dörd (yeddi növü) bəhrinə təsadüf edilir³. Füzulinin şeir dilinin vəzn-bəhr zənginliyi onun poetik sintaksisinə təsirsiz qalmır – elə ona görədir ki, şairin istər lirik, istərsə də lirik-epik təhkiyəsində konstruksiya zənginliyi və müxtəlifliyi mövcuddur; beytin

¹ Bax: M.Adilov. Füzuli yaradıcılığının bəzi dil və üslub xüsusiyyətləri haqqında. Məhəmməd Füzuli (elmi-tədqiqi məqalələr), səh. 211-242.

² Əkrəm Cəfər. Füzuli şeirinin vəzni. – Məhəmməd Füzuli (elmi-tədqiqi məqalələr), səh. 134.

³ Bax: Əkrəm Cəfər. Füzuli şeirinin vəzni, səh. 135-138.

sintaktik təşkilindəki mükəmməllik, bədii məna və mətləbin ifadə sərrastlığı Füzuli dilinin xarakteridir. Məsələn:

Gər qara daşı qızıl qan ilə rəngin edəsən,
Təbə təğyir verib ləli-Bədəxşan olmaz;

Eyləsən tutiyə təlim ədəyi-kəlimat,
Nitqi insan olur, əmma özü insan olmaz.

Əslində, kifayət qədər mürəkkəb fikir paralel konstruksiya-beytlərdə olduqca dəqiq, artıq söz işlədilmədən və vəznin tələbləri diqqətlə gözlənilərək ifadə edilmişdir – hər iki beytin ilk misrası ümumi şəxslı cümlədir və məlum olduğu kimi, cümlənin həmin struktur-semantik tipi atalar sözüünün sintaktik modeli olaraq formalaşmışdır; burada da məhz bu funksiyanı həyata keçirir:

Dərdü ğəmi-pinhanım fəth etdi ol ahimdən,
Yüz ah ki, faş oldu dərdü ğəmi-pinhani.

Göründüyü kimi, beyt hansı ifadə ilə başlayırsa, həmin ifadə ilə qurtarır, bir növ, qapalı sintaktik model yaranır; eyni zamanda birinci misra hansı sözlə qurtarırsa, ikinci misra həmin sözlə (lakin aktuallaşdırılaraq) başlanır: *...ahimdən – Yüz ah ki...*

Yaxud:

Giriftari-ğəmi-eşq olalı azadəyi-dəhrəm,
Ğəmi-eşqə məni bundan bətər, yarəb, giriftar et!

Birinci misradakı *giriftari-ğəmi-eşq* ifadəi müəyyən qədər statik, qeyri-çevik anlayış verir; ikinci misrada isə həmin ifadə *ğəmi-eşqə... (bundan bətər)... giriftar (et)!* şəklində dinamik aktualıq qazanır.

Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz nümunələr bir daha təsdiq edir ki, Füzuli öz dili üzərində dönə-dönə işləmiş, onu cilalamış və bu dilin tək bir şairin (nə qədər istedadlı olsa da!) deyil, bir xalqın, millətin dili olduğunu dərinlən dərk etmişdir.

Məlum olduğu kimi, M.Füzuli dilinin drammatizmi onun (dilin) dərinliklərində süxurlaşır, dərhal üzə çıxır (və yaxud onu hər adamın zövqü üzə çıxara bilmir):

Bir nigari-ənbərin xətdir gönüllər almağa,
Göstərir hərdəm niqabi-ğeybdən rüxsar söz.

Ona görə də Füzulinin sözü çox hallarda sual və nida işarələri ilə deyil, sadəcə nöqtə ilə tamamlanır, lakin bu, zahiri təmkindir və artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu təmkinin dərinliklərində odlu bir ehtiras püskürür – şair sözün hər şeyə qadir olduğuna inanır və elə həmin inamla da Azərbaycan ədəbi dilinin bir dövrünü yekunlaşdırıb ikinci dövrü üçün tarixi perspektiv müəyyən edir. “Leyli və Məcnun”un sonunda Füzuli özü və sözü barədə yazmışdı:

Ey tuti-yi-bustani-göftar,
Sərrafı-süxən, Füzuliyi-zar,
Aldanma, əgər sipehri-laib
Tən ilə sənə dedisə kazib;
Əşarə yaman deyib usanma,
Sərmayeyi-nəzmi səhm sanma,

Sözdür gühəri-xəzaneyi-dil,
İzhari-sifati-zatə qabil.

M.Füzulinin istər lirik, istər epik poeziyası, istərsə də “ali üslub” ünsürləri ilə zəngin nəsr və tərcümələri müqayisə edildikdə mahiyyətə eyni nəticə alınır – klassik zirvə fəth edilir¹. Füzulidən sonra, xüsusən Vaqifə qədərki dövrdə Azərbaycan ədəbi dili həm şifahi, həm də yazılı qollar üzrə geniş dairədə işlənmiş və xüsusən yazılı ədəbi-bədii dilin “üslubi-ali”, “dini-təbliği şeir üslubu” və “səcli” nəsr üslubu getdikcə məhdudlaşsa da, Füzulinin yüksək zirvəyə qaldırılmış olduğu klassik şeir-qəzəl üslubu öz nüfuzunu mühafizə etmiş, “məsnəvi-dastan üslubu” isə daha da genişlənmişdir².

Azərbaycan ədəbiyyatı və eləcə də Azərbaycan ədəbi dili tarixində M.Füzulinin nüfuzu elə idi ki, uzun zaman Füzulidən sonrakı əsrlər ədəbiyyatımızın (və ədəbi dilimizin) tənəzzül dövrü sayılmışdır – həmin fikrin artıq köhnəldiyi dəfələrlə qeyd olunmuşdur, lakin burada köhnəlməyən bir şey vardır ki, o da dahi şairin Azərbaycan ədəbi dili tarixinin bütöv bir mərhələsini təşkil edən sözünün nüfuzudur. Füzulidən sonra Füzuli məktəbi uzun zaman yaşadı – onun nüfuzunu sındırmaq əsrlər boyu heç kimə nəsib olmadı, çünki bu, eyni zamanda, ana dilinin tarixi nüfuzu idi.

Folklor üslubu

¹ Bax: M.Cahangirov. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları, səh. 102.

² Bax: Ə.Dəmirçizadə. Ədəbi dilimizin inkişafında Füzuli mərhələsi. – Məhəmməd Füzuli (elmi-tədqiqi məqalələr), səh. 58.

XV-XVI əsrlərdə, bir tərəfdən, klassik üslubun mövqeyi həddindən artıq güclənir (M.Füzuli yazıb-yaradır), digər tərəfdən, folklor üslubu “ixtisaslaşır”, perspektivini hiss etdirir (xüsusilə XVI əsrin əvvəllərindən etibarən) – Ş.İ.Xətai, Qurbani, M.Əmani yaşayıb-yaradırlar.

Ş.İ.Xətəidən əvvəl də həm klassik, həm də folklor üslubunda yazan sənətkarlar olmuşdur (Q.Bürhanəddinin dil təcrübəsini xatırlayın), lakin Ş.İ.Xətəiyə qədər heç kim iki müxtəlif, formalaşmış üslubu bu cür qarşılaşdırmamışdır. Eyni tipli qarşılaşdırmanı əsrin sonundan başlayaraq M.Əmani də təqdim edir və beləliklə, aydın olur ki, həmin hadisə tarixi bir prosesin nəticəsidir. XVIII əsrdə Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, San Aşıq kimi söz ustadlarından sonra, M.V.Vidadi, hətta M.P.Vaqif də bu cür qarşılaşdırma verirlər, yəni proses yeni keyfiyyətdə davam edir.

Ş.İ.Xətəidən M.Əmaniyə qədərki dövrdə böyük el sənətkarı, Azərbaycan aşıqlarının babası sayılan Qurbani yaşayıb yaradır. Şübhəsiz, Qurbani klassik aşıq məktəbinin ilk nümayəndəsi deyil, daha əvvəlki dövrlərdə də Azərbaycan aşıqları olmuşlar, lakin onların yaradıcılığı gəlib bizə çatmadığına görə dil-üslubları barədə də aydın təsəvvürümüz yoxdur. Azərbaycan aşıqlarının babasından isə bizə kifayət qədər zəngin irs qalmışdır.

Qurbaninin qoşmaları fonetik quruluşu, lüğət tərkibi və qrammatikası baxımından, tədqiqatçıların doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, XVI əsr yazılı ədəbi dilindən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir; bunu, bir tərəfdən, yazılı ədəbi dil sistemindəki mühafizəkarlıqla, digər tərəfdən, qoşmaların, əsasən şifahi ədəbi dillə bağlı olub, xeyli müddət dildən-dilə keçməsi və XVIII əsrdə yazıya

köçürülməsi ilə izah etmək olar¹. Elə buna görə də Qurbaninin dilini istər XVI əsrin, istərsə də həmin dövrdə məhz folklor üslubunun faktı saymaq düzgün deyil, bu, folklor dilidir, lakin hər cür folklorun yox, öz spesifikasiyası olan aşiq folklorunun dilidir:

Başına döndüyüm ay qəşəng Pəri,
Adətdir, dərərlər yaz bənövşəni.
Ağ nazik əlinlə dər, dəstə bağla.
Tər buğağ altına düz bənövşəni.

Tanrı səni xoş camala yetirmiş,
Səni görən aşiq ağlın itirmiş;
Mələklərmi dərmiş, göydən gətirmiş,
Heyf ki, dəriblər az bənövşəni.

Qurbani der, könlüm bundan sayrıdır,
Nə etmişəm, yarım məndən ayrıdır,
Ayrılıqımı çəkib boynu əyridir,
Heç yerdə görmədim düz bənövşəni.

Qurbaninin elə şeirləri də vardır ki, həm leksik və sintaktik cəhətdən klassik üsluba yaxınlaşır, ancaq yenə də aşiq folklorunun faktı olaraq qalır:

Mürşidi-kamilim, şeyx oğlu şahım,
Bir ərzim var qulluğuna, şah, mənim.
Əziz başın üçün oxu yazğımı,
Ağah ol halımdan gahbagah mənim.
Şair olan dərsin alır pirindən,
Baş açmadın səg rəqibin sirindən,

¹ Bax: Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, səh. 216.

Qolu bağlı keçdim Xudafərindən,
Üzüm gülməz, heç açılmaz, ah, mənim.

Qurbani der, bahar olur, gəlir yaz,
Göllərdə üzüsür ördək ilə qaz,

Sərim təvəlladır, üzüm payəndaz,
Yoxdur bundan qeyri bir mətah mənim.

Mürşidi-kamil, şeyx oğlu şah (sufilər “şah” adlanardılar, bu “şah” o mənədadır), *pir, təvalla* və s. kimi anlayışlar orta əsrlər Azərbaycan panteist-sufi təfəkkürünün ünsürləridir. Ümumiyyətlə, aşiq folklorunun dili bu və ya digər şəkildə klassik üslubla bağlı olmuş, ondan müəyyən ifadələr əxz etmiş, eyni zamanda, klassik üsluba müəyyən təsir göstərmişdir; ən güclü əlaqəsi isə folklor üslubu ilə olmuşdur – Qurbaninin, sonrakı əsrlərdə isə A.A.Tufarqanlının, Xəstə Qasımın dili zəminində M.V.Vidadinin, M.P.Vaqifin dili formalaşmışdır. Qurbaninin dili “lüğət tərkibinin təmizliyi, poetik sintaksisinin doğma morfoloji normalara uyğunluğu nöqteyi-nəzərindən, ümumiyyətlə, sonralar Füzuli şerində yüksək zirvəyə çatan füsunkar ədası ilə də müasir Azərbaycan şer dili ilə səsləşir”¹.

M.Əmaninin folklor üslubundakı əsərlərinin dili Qurbaninin dilindən – folklor dilindən əsaslı şəkildə fərqlənir. M.Əmaninin yaradıcılığı, əslində, XVII əsrə düşsə də, Azərbaycan filologiyasında onun dilinin məhz XVI əsrin son hadisəsi kimi nəzərdən keçirilməsi təcrübəsi vardır - həqiqətən də, M.Əmani, Ş.İ.Xətai ilə yaranan güclü ənənəni M.Füzulidən sonra yekunlaşdırır və M.V.Vidadiyə

¹ S.Əlizadə. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili, səh. 17.

ayaq verir; şairin folklor üslubundakı əsərlərinin dilində alınma leksikanın miqdarı o qədər də az deyil – məsələn:

Müəssərdür əndəlibdin nalələr,
Saçmış incü səbzə üzrə jalələr,
Eşq odundin dağlar qoymuş lalələr,
Sərvinazım, sallanubən seyr elə.

Hər səhfəsin tərtib etmiş gülün ğeyb,
Öylə kim heç tapmaq olmaz anda eyb,
Ğənimətdür yetişməgəy vəqti-neyb,
Sərvinazım sallanuban seyr elə.

Yaz fəslində səhər quşlar əlhani,
Mədhuş edər idrak edən insani,
Bitəkəllüf xürrəm olsun Əmani,
Sərvinazım, sallanubən seyr elə.

Statistik təhlil aşağıdakı nəticələri çıxarmağa imkan verir: Azərbaycan türk mənşəli sözlər – 23 (40%); qeyri-türk mənşəli sözlər – 34 (60%): a) anlaşıqlı sözlər – 22 (39%); b) qeyri-anlaşıqlı sözlər – 12 (21%).

Göründüyü kimi, lüğət tərkibinin etnik mənşəyinə görə folklor üslubu klassik üslubdan az fərqlənir, yaxud heç fərqlənmir. Hətta statik qrammatikasına (morfologiyasına) görə də klassik üsluba xas olan əlamətlər daşıyır (hər iki üslub müştərək əlamətlərə malikdir); məsələn, yuxarıdakı mətndə: *-din* şəkilçisi (əndəlibdin, odundin), *məgər* əvəzinə *məgəy* və s. Lakin çox mühüm bir amil vardır ki, o, folklor üslubunu klassik üslubdan fərqləndirir – bu, statik materialdan istifadə texnikasıdır, sintaksisdir; heç şübhəsiz, sintaksis də poetexniki, janr müəyyənliliyindən irəli gəlir:

...Xaki-payinə mayiləm,
Astanidə sayiləm,
Qəhri lütfünə qayiləm,
Gərək çox, gərək az eylər.

Aşıqlər silkində olan
Pakdin bolmas bigüman,
Bənzər ona kim, bir nadan
Təharətsiz namaz eylər.

Əmani, sən onu tani,
Ğeyrini saygilən fani,
Eşqidə sadıq olani
Aqibət sərəfraz eylər.

Lüğət tərkibinin mənşə münasibəti bundan əvvəlki statistikanı təkrar edir, lakin poetik sintaksis bütünlüklə milli dil təfəkkürünün faktıdır. Əmaninin dili üçün xarakterik olan Orta Asiya türkisi elementləri də dilin regional konkretliyini pozmur; o dil faktları ki, klassik üslubu türkiyə yaxınlaşdırır, həmin faktlar folklor üslubunda keyfiyyət dəyişikliyini yaratmaqdan məhrumdur.

M.Əmaninin bayatıları da var:

Yüzün göz rövşənidür,
Zülfün can cövşənidür;
Xəyalın ilən könlüm
Məhəbbət gövşənidür.

Yüzün gül xülasəsi,
Ləbin mül xülasəsi;

Ənbərəfşan kakilin
Tər sünbül xülasəsi

Yazılmışda zatın
Cüzvü küll xülasəsi.

Göründüyü kimi, şairin bayatılarında da folklor üslubunun əsas göstəricisi sintaksisdir, materialdan çox, texnikadır; hələ xalq dilinin, məişət həyatının sözləri küll halında, bol-bol ədəbi dilə axmır, ağır-ağır gəlir (məsələn, kövşən, sünbül sözləri kimi). Əslində, folklor üslubunda da klassik üslubun tarixi-ənənəvi obrazlarını, poetik frazeologiyasını görürük – folklor üslubu bu mərhələnin sonlarına qədər nəinki klassik üslub səviyyəsinə qalxa bilmir, hətta özünəməxsus əlamətlərin bütöv kompleksinə malik olmur, başlıcası isə, spesifik materialdan, demək olar ki, məhrumdur.

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN MİLLİ DİL ƏSASINDA FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI DÖVRÜ

(XVII əsrdən bu günə qədər)

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması dövrü başa çatıb milli dil əsasında formalaşması dövrü başlayır – milli ədəbi dil təşəkkül tapır. Müəyyənlanmış terminologiyaya müraciət etsək, şərti mənada XVII əsrə qədərki Azərbaycan ədəbi dili – köhnə, XVII əsrdən sonrakı isə yeni Azərbaycan ədəbi dili adlandırılı bilər. Köhnə Azərbaycan dili yeni Azərbaycan dili arasında həm norma, həm də funksional üslubi diferensiasiya səviyyəsi baxımından fərq var, bununla belə, həmin fərqlər XVII əsrdən sonrakı dövrün ədəbi dilinin XVII əsrə qədərki ədəbi dilin varisi olduğunu inkar etmir.

Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması dövrü aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

I. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbi dili.

II. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili.

III. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili.

IV. XX əsrin 20-30-cu illərindən sonrakı Azərbaycan ədəbi dili¹.

¹ Qeyd etmək lazımdır ki, mərhələlərin bu cür ayrılması (bölgüsü) müəyyən qədər şərtidir; belə ki, məsələn, XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ədəbi dilinin keyfiyyəti XVIII əsrin ikinci yarısından olduğca az fərqlənir, eləcə də, XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi dil prosesləri, əslində, XIX əsrin sonlarından (hətta demək olar ki, ikinci yarısından – “Əkinçi”dən) başlanır...

XVII-XVIII ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

İctimai-tarixi şərait

XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan səfəvilər dövlətinin tarixində keyfiyyət dəyişikliyi özünü göstərir: o özünün milli məzmununu itirir və nəticədə, Azərbaycan tədricən I Şah Abbas dövlətinin əyalətinə çevrilir. Lakin XVI əsrin, xüsusilə əvvəllərində milli-mədəni təfəkkür elə bir inkişaf təkanı almışdı ki, onun hərəkətini dayandırmağa, hətta ləngitməyə belə heç bir qüvvə qadir deyildi. Məhz bu zamandan etibarən folklor mədəniyyətinin (ümumən folklor təfəkkürünün) oyanışı klassik mədəniyyətin tarixən müəyyənlanmış formalarını da özündə ehtiva edir və beləliklə, milli intibah təfəkkürü faklaşır... Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan intibahı milli xarakteri etnik (mifologiyadan gələn) təfəkkür əsasında tərbiyə edir, bu zamana qədər hakim olan ümumşərq normativliyi arxaikləşir, Azərbaycan kontekstində regional təzahürlər funksionallaşır (dialekt diferensiasiyasından tutmuş müxtəlif mədəniyyət məktəblərinin müəyyənləşməsinə qədər buraya daxildir); milli təfəkkür (və mədəniyyət) milli mövcudluqla adekvatlaşır bu işə, şübhəsiz, milli xarakterin normativləşməsi üçün mühüm şərt olur¹.

Məlumdur ki, XVII əsrin birinci yarısında Azərbaycan mədəniyyəti nümayəndələrinin, o cümlədən şairlərin, söz ustalarının İranın mərkəzi şəhərlərinə, xüsusən İsfahana

Lakin hər halda, ümumən bu bölgünü ən müxtəlif baxımlardan (elmi, praktik və s.) daha məqbul hesab edirik.

¹ N.Cəfərov. Füzulidən Vaqifə qədər, səh. 8-9.

köçürülməsi faktı özünü göstərir¹. Əlbəttə, nə qədər qərribə olsa da, həmin hadisə XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyətinin demokratikləşməsinə (deməli, inkişafına) kömək edir, çünki köçürülənlər, adətən klassik ifadə tərzini (üslubu) təmsil edirdilər, onların getməsi ilə folklor ifadə tərzinin (üslubunun) mövqeyi yüksəlirdi².

XVII əsr Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsi, xüsusilə maddi-mədəniyyət abidələri barədə Övliya Çələbinin “Səyahətnamə”sində geniş məlumatla rast gəlik³ və buradan aydın olur ki, XVII əsr təkcə müharibələr, iğtişaşlar dövrü deyil, həm də klassik mədəniyyətin öz son ehtişamını yaşadığı dövrdür. Şamaxıda (ümumiyyətdə Şirvanda) olmuş başqa bir səyyah – Adam Oleari burada Azərbaycan türk dilinin geniş yayıldığından, qeyri-türk mənşəli xalqlar arasında ümumi ünsiyyət dili olmasından danışır: “Burada farslar, ermənilər və azacıq da olsa gürcülər yaşayırlar; bu millətlərin hər birinin öz dili olsa da, onların hamısı ümumən Şirvan əhalisi kimi türkcə danışirlər⁴.”

Klassik (ümumşərq) müsəlman mədəniyyətinin hadisəsi olan, eyni zamanda, həmin mədəniyyəti mühafizə edən orta əsrlər şəhəri XVI əsrin ortalarından başlayaraq tənəzzül edir – XVIII əsrdə artıq yeni (milli məzmunlu) şəhərlər meydana çıxır: Şəki, Şuşa, Gəncə (xanlıqın mərkəzi) – və klassik ümumşərq şəhərlərinin süqutu ilə əyalətin rolu, nüfuzu artır. Məhz bu zaman mədəniyyət saraydan geniş ictimai münasibətlər meydanına çıxır.

¹ А.А.Рахмани. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке, Баку, 1981, стр. 198.

² Н.Г.Джафаров. Азербайджанский литературный язык XVIII в., АДД, стр. 9-10.

³ Bax: Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, Bakı, 1989, səh. 231-238.

⁴ Yənə orada, səh. 225.

Rəssamlıqda simasız, idealizə olunmuş obraz əvəzinə psixoloji cəhətdən ifadəli portret getdikcə daha böyük yer tutur və sənət etnoqrafik xüsusiyyətlərlə yanaşı, ictimai xarakter müəyyənliyini də əks etdirir. Memarlıqda əsaslı çevriliş nəzərə çarpır: həndəsi ornamentləri bütünlüklə nəbati ornamentlər əvəz edir, simvolik pozaların – ideal münasibətlər iyerarxiyasının yerini görünməmiş bir sürətlə anatomik reallıq tutur və şübhəsiz, bu qlobal keyfiyyət dəyişməsi özünəməxsus bir şəkildə ədəbi dilin strukturunda gedən proseslərdə də ifadə olunur¹.

XVIII əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanda müstəqil, yaxud yarımüstəqil xanlıqların yaranması prosesi gedir. Həmin prosesin “həlledici qüvvəsi xalq, onun müstəqillik uğrunda mübarizəsi idi... Nadir şahın qəddar tədbirləri lazım olan effekti vermədi və xalqın nifrətini artırdı. Xalq kütlələrinin (kəndlilərin, şəhər sənətkarlarının, ticarətçilərin, eləcə də elat əhalisinin) İran hakimiyyətinə qarşı mübarizəsində əyalətlərdəki bəzi feodallar da iştirak edirdilər ki, ümumi narazılıqdan istifadə edib hakimiyyətə yiyələnsinlər”². Xalq kütləsinin iradəsi xanlıqlar dövründə özünü daha qabarıq şəkildə göstərirdi və əslində, bir qədər obrazlı desək, Azərbaycanda xanlıqlara parçalanma, daha doğrusu, müstəqil dövlətlərin meydana çıxması xalqın milli azadlıq ehtiyacının bir qədər vulqar şəkildə təzahür edən, ancaq tamamilə təbii nəticəsi idi – bunu ancaq siyasi-iqtisadi məzmunlu bir hadisə saymaq olmaz həm də etnik-mədəni hadisə idi. Müstəqil xanlıqların təşəkkülü Azərbaycan kəndinin ictimai-tarixi nüfuzunu artırırdı. Və

¹ Вах: Н.Г.Джафаров. Азербайджанский литературный язык XVIII в., АДД, səh. 9-10.

² Т.Абдуллаев. Азербайджан в XVIII в., взаимоотношения его с Россией, Баку, 1965, стр. 10-11

təsadüfi deyil ki, Azərbaycan mədəniyyətinin (və ədəbi dilinin) milli əsaslar üzərində yenidən qurulmasında kəndli təfəkkürü mühüm rol oynadı – kəndli şəxsiyyəti, kəndli mədəniyyəti və kəndlinin dili genotipin bilavasitə daşıyıcısı idi, ona görə də XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanın ictimai həyatında kəndli subyektı xüsusi (universal) funksionallığı ilə diqqəti cəlb edir¹.

Heç şübhəsiz, XVII-XVIII əsrlərdə ticarətin inkişafı və milli ticarət burjuaziyasının formalaşması milli təfəkkürün müəyyənlişməsinin həm səbəbi, həm də nə qədər paradoksal olsa da, nəticəsi idi; Azərbaycan dastanlarının tacir qəhrəmanları məhz bu dövrdə meydana çıxmışdır.

Bir sıra tədqiqatçılar (məsələn, XVIII əsr Azərbaycan tarixinə həsr olunmuş əsərin müəllifi V.N.Leviatov) konkret tarixi şəraiti nəzərə almadığından xanlıqlar dövründə Azərbaycanda təsərrüfat-iqtisadi inkişafı qeyd etmir. XVIII əsrin birinci yarısı ilə ikinci yarısı arasındakı fərqi görməyən müəllif xanlıqlar dövrünü başdan-başa tənəzzül dövrü kimi təqdim edir. Bu tamamilə yanlışdır². Ümumiyyətlə, XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda nə qədər qanlı müharibələr, iğtişaşlar olsa da, həyat şəraiti bəzən görünməmiş bir şəkildə mürəkkəbləşsə də, mədəniyyət sürətlə yenidən təşkil olunur, milli məzmun, mahiyyət kəsb edir, hətta tədqiqatlar göstərir ki, intibah dövrü keçirirdi³.

Məlum olduğu kimi, xüsusilə “XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycan İran, Türkiyə və Rusiya arasında

¹ Вах: Н.Г.Джафаров. Азербайджанский литературный язык XVIII в., АДЦ, стр. 10-11.

² Г.Абдуллаев. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения его с Россией, стр. 117.

³ N.Cəfərov. Füzulidən Vaqifə qədər, səh. 70-71.

mübarizə meydanı idi”¹. Lakin bu, heç də bir sıra tədqiqatçıların² belə bir fikrini təsdiq etmir ki, guya bu dövrdə Azərbaycan xalqı tabe olmaq, sığınmaq üçün güclü dövlət axtarırdı (və bu da məhz Rusiya idi). XVII-XVIII əsrlərin milli intibah dövrü olması faktının özü artıq həmin fikri təkzib edir: bir halda ki, “Koroğlu”, “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib” dastanları, Aşıq Abbas Tufarqanlının qoşmaları, Sarı Aşığın bayatıları, nəhayət, Molla Nəsrəddin lətifələri yaranır, yayılır, necə ola bilər ki, Azərbaycan xalqı sığınmağa “güclü dövlət” axtarır?! Azərbaycanın gah İran, gah Türkiyə, gah da Rusiya tərəfindən istilasına və nəhayət, İran və Rusiyaya ilhaqı isə tamamilə başqa məsələ idi və xalqın müstəqillik hissəsinə qarşı yönəlmişdi.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin yüksəlişi, milli əsaslar üzərində yenidən təşkili, başqa sözlə, milliləşməsi xalqın çox-çox dərinlərdən gələn milli özünüdərk və müstəqillik duyğularından kənardan baş verə bilməzdi – bunlar bir-biri ilə sıx əlaqədə olan hadisələr idi.

Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü problemi olduqca mübahisəli, mürəkkəb bir problemdir və biz burada onun nəzəriyyəsi üzərində geniş dayanmaq fikrində deyilik³. Lakin son zamanlar bu problemə münasibətdə müəyyən sabitlik yaranmaqdadır: belə bir fikir getdikcə daha çox müəyyənlik qazanır və qərarlaşır ki, Azərbaycan milli ədəbi dilinin əsaslı XVI-XVII əsrlərdən meydana çıxmağa başlayır və XVII-XVIII əsrlərdə milli ədəbi dilin keyfiyyəti müəyyənləşir, sonrakı mərhələlərdə isə formalaşma müxtəlif diferensial səviyyələrdə davam edir.

¹ В.Н.Левиатов. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Баку, 1948, стр. 115.

² Мəsələn: Т.Т.Мустафәев. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda Rusiyaya meyilin güclənməsi, 1986.

³ Bax: M.Cahangirov. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü.

Elə tədqiqatçılar vardır ki, milli təşəkkül mərhələsinin əsas ağırlığını XIX əsrə salırlar¹, ancaq o tədqiqatçılar ki, milli təşəkküldə XVII-XVIII əsrləri daha əsas hesab edirlər², fikrimizcə, onların mövqeyi daha möhkəmdir. Külli miqdarda dil faktlarının təhlili göstərir ki, XVIII əsrin xüsusilə ikinci yarısında Azərbaycanın ayrı-ayrı regionları arasında əlaqələrin intensivliyi, nəticə etibarilə həm şifahi, həm də yazılı ədəbi dildə məhəlli ünsürləri az olmasına gətirib çıxarmışdı. Məhz bu dövrdə Azərbaycan dilində milli ünsürlər keyfiyyət halına çatmışdır³.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin strukturunda və funksional mənzərəsində baş verən əsaslı dəyişikliyi aşağıdakı mənbələr sistemli şəkildə əks etdirir:

Məsihinin “Vərqa və Gülşa” məsnəvisi, Saib Təbrizi və Qövsü Təbrizinin “Divan”ları Şirvan şairlərinin (Nişat Şirvani, Şakir Şirvani, Məhcur Şirvani, Arif Şirvani, Ağa Məsih Şirvani, Baba Şirvani...) şeirləri, elmi və elmi-kütləvi risalələr rəsmi sənədlər. M.V.Vidadi və M.P.Vaqifin əsərləri, “Şəhriyar” dastanı və s. Eyni zamanda məhz bu mərhələdə zəngin xalq ədəbiyyatı meydana çıxır: A.A.Tufarqanlı, X.Qasım, Sarı Aşıq kimi sənətkarların aşiq şeiri janrlarındakı əsərləri, dastanlar, bayatılar, lətifələr və s. folklor nümunələri böyük bir sürətlə yazıya köçürülür (məsələn, XVI əsrdə yaşamış Qurbaninin qoşmaları bu zaman yazıya alınır) ki, bu da yazı dilinin əsaslı şəkildə demokratikləşməsinə, milliləşməsinə səbəb olur. Görünür, belə bir mülahizə ilə razılaşmaq lazım gəlir

¹ M.Cahangirov. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları.

² Bax: M.Cahangirov. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü.

³ Ə.Dəmirçizadə. Həmin dövrdə ümumxalq Azərbaycan dilində milli dil ünsürlərinin rüşeym halında cücərməyə başlamasından bəhs edir. Bax: Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, səh. 231.

ki, XVIII əsrin ortalarında milli intibah hərəkatının güclənməsi onun tarixən formalaşmış klassik mədəniyyətin də varisinə çevrilməsinə imkan verir¹.

Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü problemləri ilə ardıcıl məşğul olmuş M.Cahangirov klassik üslubun XVII-XVIII əsrlərdəki vəziyyətini aşağıdakı şəkildə xarakterizə edir: “Klassik üslub xəttinin “zirvədən enmə”, xalq ədəbi dili üslub xəttinin (biz, məlum olduğu kimi, bunu folklor üslubu adlandırırıq – N.X.) isə eyni zamanda və eyni nisbətlə “zirvəyə qalxma” prosesi XVIII əsrin ikinci yarısından etibarən get-gedə fəallaşdı, XVIII əsrin birinci yarısında təkamül gedişi müəyyənlik aldı (görünür, XVII əsrin ikinci – XVIII əsrin birinci yarısında hər iki üslub xətti üzrə təqribən “bərabər” müvazilik olmuşdur). Nəhayət, ədəbi dilimizdə tarixən “müqabil məqam” tutan, lakin heç də bir-birini inkar etməyən başlıca ictimai üslublar sistemində xalq ədəbi dili üslub xətti XVIII əsrin ikinci yarısında nəticə etibarilə aparıcı mövqeyə keçdi. Bununla da klassik üslub xəttinin XVI əsrdə Füzuli zirvəsi, mahiyyətə, xalq ədəbi dili üslub xəttinin XVIII əsrdə Vaqif zirvəsi ilə “əvəz” olundu². Tədqiqatçı həmin prosesin tarixi məzmunu barədə yazır: “Belə bir təkamül gedişi, əlbəttə, ümumxəlqi-milli əsaslarla ədəbi dil quruculuğu yönümlü inkişaf prosesinin XVIII əsrdə intensivləşməyə başlayan təbii-qanuni nəticəsi kimi qavranıla bilər”³.

Klassik üslubla folklor üslubunun dialektikası köhnə Azərbaycan ədəbi dilinin yenisi ilə əvəz olunmasına gətirib çıxarırsa, burada məsələnin kifayət qədər mürəkkəb olduğu

¹ Bax: N.Cəfərov. Füzulidən Vaqifə qədər, səh. 63.

² M.Cahangirov. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları, səh. 104.

³ Yenə orada.

şübhəsizdir: klassik üslubun Füzuli zirvəsi folklor üslubunun Vaqif zirvəsi ilə “əvəz” olunmaqla iş bitmir – bu, necə deyərlər, aysberqin üzəndə olan, görünən hissəsidir, funksional üslubların təbii-tarixi diferensiasiyası gədir, dilin obrazlar sistemi dəyişir və nə qədər parodoksal olsa da, hələ bundan sonra da klassik üslubla folklor üslubunun implissiv (gizli) dialektikası davam edir. Məsələnin mürəkkəbliyi bir də orasındadır ki, XIII-XVI əsrlərdə klassik üslubun üstün mövqeyə malik olması, hətta dövrün sonlarına doğru ədəbi dili bütövlükdə təmsil etməsi folklor üslubunun həmin dövrdəki mövcudluğunu inkar eləmir. Görünür, Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülünü aşağıdakı şəkildə təsəvvür eləmək mümkündür: ümumxalq Azərbaycan dili bazasında milli intibahın təkanı ilə tarixi oyanış baş verir, həmin oyanış şifahi ədəbi dili, yaxud şifahi xalq ədəbiyyatının dilini (əlbəttə, klassik üslubun təcrübəsinə dayanaraq) yüksəldir – şifahi ədəbi dil, yaxud şifahi xalq ədəbiyyatının dili intensiv şəkildə yazıya alınır (yəni nitq strukturu şifahi olaraq yaranır, yazıyaalınma yarımtekniki səciyyə daşıyır – bu zaman da klassik üslubun təcrübəsi bu və ya digər dərəcədə dayanılır), nəhayət, həmin analogiya üzrə dil-üslub yaradıcılığı sürətlənir (yəni burada söhbət artıq bilavasitə yazılı nitqdən gədir) ki, həmin son mərhələdə klassik üslubla folklor üslubunun dialektik təsiri (qarşılıqlı əlaqədə təsiri, eyni zamanda təkamül prosesinə təsiri) daha güclü olur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, XVII-XVIII əsrlərdən etibarən ümumxalq Azərbaycan dilinin təmərküzlük səviyyəsi etno-mədəni və sosial məzmunu XVII-XVIII əsrlərə qədərkindən fərqlənir – milli ədəbi dilin təşəkkülünün əsas şərti də məhz budur.

XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbi dili, ümumiyyətlə

Azərbaycan mədəniyyətinin tarixində elə bir mərhələdir ki, həmin mərhələnin təhlili yalnız faktik deyil, həm də metodoloji əhəmiyyətə malikdir. A.F.Losevin belə bir fikri maraqlıdır ki, “tarixin faktları hər halda şüurun faktları olmalıdır. Biz tarixdə faktlara məhz fakt kimi yox, bu və ya digər anlamanın (metodologiyanın – N.X.) köməyi ilə meydana çıxarılan bu və ya digər struktur kimi istinad edirik”¹.

Məsələnin bir cəhəti də ondan ibarətdir ki, XVII-XVIII əsrlərdə, inkişaf etmiş türk ədəbi dillərinin milli əsaslar üzərində yenidən təşkili prosesi özünü göstərir – bu proses özbək ədəbi dilində oğuz-qıpçaq elementlərinin minimuma enməsi və karluq-uyğur (cığatay) normativliyinin güclənməsi ilə gedir; müəyyən mənada əks proses oğuz-qıpçaq normativliyi güclü olan türk ədəbi dillərində gedir – həmin dillərdə karluq-uyğur (cağatay) elementləri tədricən itir. Türk, türkmən və Azərbaycan ədəbi dillərinin milliləşməsi ilə “müştərek oğuz abidələrinin” meydana çıxması dayanır: Azərbaycan ədəbi dilinin nümunəsi sayılan mənbələrə təsadüf olunmur. Beləliklə, Azərbaycan ədəbi dilinin (eləcə də digər inkişaf etmiş türk ədəbi dillərinin) milli əsaslar üzərində təşkili ilə onun (onların) coğrafi lokallaşması güclənir, sərhədləri müəyyənləşir.

Normalar

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarında qarşısalınmaz bir şəkildə demokratikləşmə prosesi gedir və əslində, məhz bu mərhələdə milli ədəbi dilin minimumu müəyyənləşir. “Bu dövrdə yazılmış əsərlərdə dövrün inkişaf tələbatına uyğun olaraq müxtəlif

¹ А.Ф.Лосев. Философия, мифология, культура, стр. 191.

anlayışları ifadə etmək üçün ümumxalq danışığından, bir çox şivələrdən sözlərin, ifadələrin alınıb işlənilməsi dil vahidlərinin ümumiləşmə prosesini gücləndirmiş, milli dilin formalaşmasına əlverişli şərait yaratmışdı”¹.

Azərbaycan ədəbi dilinin milliləşməsi dedikdə tədqiqatçılar, hər şeydən əvvəl, davamlı, sabit və eyni zamanda həm demokratik məzmunla bilavasitə malik olan, həm də ümumxalq dili ilə daimi sıx əlaqədə inkişaf edən norma müəyyənliyinin yaranmasını nəzərdə tuturlar. Normanın milliləşməsi, yaxud milli ədəbi dilin normalarının meydana çıxması, bir qayda olaraq, sistemli prosesdir: fonetik, yaxud fonografik, leksik və qrammatik səviyyələrdə eyni, yaxud təxminən eyni dövrdə baş verir.

Ə.Dəmirçizadə yazır: “Azərbaycan dilinin inkişafı tarixində XIX əsrə qədərki dövrdə Azərbaycan dilinin fonetik sistemində, qrammatik vahidlərində xüsusən dəqiqləşmə, təkmilləşmə istiqamətində azacıq dəyişiklik olmuşdur, həm də belə dəyişmələr Azərbaycan dilinin milli dil kimi vahidləşməsi mahiyyətli əlamətlər olaraq məhz bu dövrün sonunda, daha doğrusu, XVIII əsrdə həm canlı danışıqda, həm də ədəbi dildə ümumiləşib sabitləşmişdir”². Bu isə onu göstərir ki, milli ədəbi dil normalarının təzahürü yalnız ədəbi dil səviyyəsində (aysberqin görünən hissəsində!) deyil, ümumxalq dilinin çox dərin qatlarında gedən “vulkanik” bir prosesin nəticəsidir.

Fonetik normalar

XVII-XVIII əsrlərdə ədəbi dilin fonetikasında özünü göstərən ən mühüm əlamət paralelliyin aradan qalxmasıdır;

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, 1 hissə, səh. 259.

² Yenə orada, səh. 260-261

məlum olduğu kimi, bu proses XVI əsrdən başlayır və gələ-gələ keyfiyyət həddinə çatır. Aşağıdakı istiqamətlərdə fonetik, yaxud fonomorfoloji qərarlaşma gedir:

b→m: *bən*→*mən*, *bin*→*min*, *kibi*→*kimi* və s.

q(x)→h: *qanı* (*xanı*)→*hanı*, *qanu* (*xamu*)→*hamı*, *qancarı*→*hancarı*, *baq*→*bax*, *oqu*→*oxu*, *yaq*→*yax*, *soq*→*sox*, *aqşam*→*axşam*, *qoqu*→*qoxu* və s.

b, l, m, r: *olo*, *kimki*, *birləilə*, *qatıqqatı* və s.

Ümumxalq dilinin güclü “təzyiqi” ilə ədəbi dildə nəinki milli dil vahidlərinin sıxlığı artır, eyni zamanda, bir sıra alınma sözlərin fonetik və fonografik milliləşmə prosesi gedir: *zülüm*//*zulum*, *lala*, *qara* kimi yazı formaları meydana çıxır və hətta bu forma XIX əsrin ortalarında nəzəri dilçilik ədəbiyyatında ana dilinin faktı-norması kimi qeyd olunur¹.

XVII-XVIII əsrlərdə yazı tədricən klassik üslubdan folklor üslubunun ixtiyarına keçir – bu isə yazı dilində müəyyən demokratizmin yayılmasına təkan verir. Lakin ərəb əlifbasının konsonant (samit səslər üzərində qurulmuş) əlifba olması, həmişə olduğu kimi bu mərhələdə də Azərbaycan ədəbi dili saitlərinin adekvat ifadəsini qeyri-mümkün edir. Samit səslərin ifadəsində də müəyyən “çətinliklər” müşahidə olunur – “artıq” samit hərflər yenə də türk mənşəli səslərin işarələnməsində iştirak edir və fonografik normanın sabitliyini pozur, ancaq həmin pozulmada pərakəndəlikdən çox, milli demokratik təfəkkürün “yad” əlifbaya (işarələrə) sərbəst “münasibəti” təzahür edir.

Milli ədəbi dilin təşəkkülü prosesində ahəng qanunu necə fəaliyyət göstərir?

¹ M.Cahangirov. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları, səh. 105-106.

Hər şeydən əvvəl, ədəbi dilin milliləşməsi prosesində ahəng qanunu (birinci növbədə saitlər ahəngi – sinharmonizm nəzərdə tutulur) öz fəaliyyət dairəsini genişləndirir və bu, mənbələrdə qrafik ifadəsini tapır; məsələn: ortaqçılıq **اورتاچىلىق** “ortaqçılıq” (əlyazması, Azərbaycan EA Əlyazmalar İnstitutunun fonlu, inv. N 306229, səh. 136b); **دوستمىز** “dostumuz” (H.Ə.Dəlili. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri fars və Azərbaycan dilli sənədlərdə, Bakı, 1976, səh. 89) və s. Eyni zamanda, bir sıra sözlərdə, yaxud söz-formalarda ahəng qanununun ardıcıl pozulması özünü göstərir: **قاپى** “qapu” (əlyazması Azərbaycan EA Əlyazmaları İnstitutunun fondu, inv. N 906223, səh.167 b), **چاغىرور** “çağırur” (yenə orada, səh. 180 b), gəlür (“Şəhriyar”) və s.

Bir sıra hallarda eyni mənbənin eyni səhifəsində ahəng qanunu həm prinsipial şəkildə gözlənilir, həm də eyni prinsipliliklə pozulur; məsələn: **هكمتسىن** “höküm etsin” **هكمتسىن** “höküm etsün” (yenə orada, səh. 197b) “Burada iki ənənənin şərq və qərb ənənələrinin sinxronlaşması özünü göstərir: adi *n* şərq, sağır *n* qərb tələffüz mədəniyyətinin göstəricisidir”¹.

Milli ədəbi dilin fonoqrafik normaları, ümumiyyətlə, ləng formalaşır, əgər ərəb əlifbasının xüsusiyyətini (Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna uyğun olmaması baxımından) nəzərə alsaq, onda həmin formalaşma prosesinin daha ağır gedəcəyi şübhəsizdir və həqiqətən də, bu cür olmuşdur: Azərbaycan milli ədəbi dilinin fonoqrafik (yaxud orfoqrafik) normalarında pərakəndəlik uzun müddət davam etmişdir; lakin bu, o demək deyil ki, haqqında söhbət gedən dövrdə (XVII, xüsusilə XVIII əsrdə) fonetik

¹ Вах: Н.Г.Джафаров. Азербайджанский литературный язык XVIII в., стр. 23-24.

normalarda nisbi sabitlik (əlbəttə, yeni keyfiyyətdə) olmamışdır. Məhz haqqında bəhs edilən mərhələdən etibarən söz sonundakı hərfi fonomorfoloji funksiya daşıyır, həm ı, həm i, həm u, həm də ü səsini (qapalı sait fonemi – termin prof. A.Axundovundur) ifadə edir. Məsələn, sözü, *اولمغی* XVIII əsr mənbələrində artıq “*olmaği*” şəklində deyil, ahəng qanununa uyğun olaraq, olmaği kimi transliterasiya edilməlidir. Bu baxımdan *لی* şəklində yazılan şəkilçi də diqqəti cəlb edir; həmin şəkilçi artırıldığı söz kökünün fonetikasına tabe olmur - *حمايتلىق* (H.Ə.Dəlili. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri fars və Azərbaycan dilli sənədlərdə, səh. 91), *مارلىق* həmin formaları *himayətluq//himayətliq* və *yavərluq//yavərlıq* şəklində oxumaq mümkündür¹. Bunlardan hansının XVII-XVIII əsrlərdə norma olduğu məsələsinə gəldikdə isə, görünür, ahəngə uyğun formaya daha çox üstünlük vermək lazımdır (*لی* “*lıq//luq*”la yanaşı *لك* “*lik//lük*” forması da mövcuddur).

Fonetik normanın milliləşməsi, əslində, geniş miqyaslı bir hadisədir – burada söhbət həm sözün, həm də cümlənin fonetikasından gedə bilər. XVII-XVIII əsrlərdə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, sözün fonetik quruluşu demokratikləşir, milliləşir – türkləşir, eyni proses cümlənin fonetik quruluşunda da gedir; belə ki, a) cümlənin hüdudu (xüsusilə ədəbi-bədii dildə) daralır, “nəfəs çatan” həcmə gəlir; b) cümlə danışiq intensivliyi, elastikliyi əldə edir; c) sözün fonetikasındakı milliləşmə istər-istəməz cümlənin ümumi fonetikasına təsir göstərir. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan milli ədəbi dilinin meydana çıxması onun türk və türkmən ədəbi dillərindən fərqlinin prinsipial hal olmasına gətirib çıxarır – bunun müəyyən qismi fonetik

¹ Yenə orada: səh. 24.

normaların üzərinə düşür; ə səsinin güclü mövqeyi ən çox Azərbaycan ədəbi dilində saxlanılır, türkmən və türk ədəbi dillərində həmin səs zəifləyir. Eyni zamanda, Azərbaycan ədəbi dilində (*k*) səsi arxaikləşir, türk və türkmən ədəbi dillərində isə böyük funksionallıq qazanır; *v* və *f* fonemlərinə gəldikdə, demək lazımdır ki, onların funksionallığının artması Azərbaycan və türk ədəbi dillərində, təxminən eyni dərəcədə müşahidə olunur, türkmən ədəbi dilində isə bu fonem tədricən sıradan çıxır¹.

Əlbəttə, XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik normalarında gedən milliləşmə prosesini ərəb əlifbası həqiqi miqyasında əks etdirmir, bununla belə, məhz həmin əsrlərdən başlayaraq ərəb əlifbasının Azərbaycan dilinin fonetik strukturuna uyğunlaşdırılması prosesi güclənir.

Leksik normalar

XVII-XVIII əsrlərdə leksik normalarda sabitləşən əlamətlərdən birincisi ondan ibarətdir ki, türk mənşəli leksik vahidlərin paralel işlənməsi aradan qalxır – məlum olduğu kimi, oğuz və qıpçaq ünsürləri XVIII əsrə qədər ədəbi dildə paralel işlənmişdir; məsələn: *qılmaq (etmək), eyləmək; varmaq//getmək; ayıtmaq//demək; oqumaq//çağırmaq, yazı//çöl* və s. Ana dilinin “öz” materialında funksional sabitliyin yaranması sonradan gəlmiş leksikanın da sabit (normativ) mövqedən mənimsənilməsinə səbəb olur.

Məlumdur ki, haqqında bəhs olunan mərhələdə – köhnə Azərbaycan ədəbi dilindən yeni Azərbaycan ədəbi dilinə

¹ Вах: Н.Г.Джафаров. Азербайджанский литературный язык XVIII в., АДД, стр. 25-26.

keçid prosesində lüğət tərkibinin tarixi keyfiyyətini klassik üslubla folklor üslubu arasındakı dialektik münasibət müəyyənləşdirir. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin tədqiqatçılarından N.Cəfərov göstərir ki, əsrin lüğət tərkibini hansı mənbələrə istinadən tədqiq etmək olar problemi ortaya çıxanda, şübhəsiz, birinci növbədə ədəbi-bədii təfəkkürün (eləcə də onun təkamül meyilinin) əsas daşıyıcıları M.V.Vidadinin, xüsusilə M.P.Vaqifin dilinə diqqət yetirmək lazımdır, hər şeydən əvvəl ona görə ki, klassik üslubun lüğət tərkibinin folklor üslubu tərəfindən necə həzm olunduğu bu kontekstdə aydın görünür. M.V.Vidadi klassik üslubun leksik-semantik keyfiyyəti ilə folklor üslubunun leksik-semantik keyfiyyətini qarşılaşdırır (XVI əsrdə Ş.İ.Xətəidən daha prinsipial şəkildə), folklor üslubunun üstünlüyünü nümayiş etdirir (Ş.İ.Xətəidən fərqli olaraq); M.P.Vaqif isə klassik üslubun leksikasını folklor üslubunun üzvi tərkib hissəsinə çevirir¹.

Qeyri-türk (ərəb və fars) mənşəli alınma sözlərin mənimsənilməsi prosesi güclənir – bunun iki istiqamətini qeyd etmək lazımdır: 1) vaxtilə ədəbi dildə mövcud olan bir sıra ərəb, yaxud fars mənşəli çətin anlaşılan sözlər ya tamamilə yox olur, ya da çox nadir hallarda işlənir; 2) bir sıra ərəb, yaxud fars mənşəli sözlər isə ədəbi dildə möhkəmlənir (bəzi hallarda hətta türk mənşəli sinonimini “sıxışdırıb” çıxarır), ümumişləklilik əldə edir.

Qeyri-türk (ərəb və fars) mənşəli leksika XVII-XVIII

¹ Müəllif “klassik üslub” əvəzinə “klassik – kitab üslubu” (T.Hacıyevdə olduğu kimi), “folklor üslubu” əvəzinə “xalq üslubu” (M.Cahangirovda olduğu kimi) terminlərini islətmişdir. Bax: N.Q.Cəfərov. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik-semantik normasına dair. – Azərbaycan dili tarixi məsələləri; Bakı, 1989, səh. 38; sonrakı tədqiqatlarında isə həmin terminləri “klassik üslub” və “folklor üslubu” ilə əvəz etmişdir və şübhəsiz, sonuncular müvafiq anlayışları daha düzgün ifadə edir.

əslərdə Azərbaycan ədəbi dilinin leksik normalarına münasibətdə sonuncu dəfə məhz milli təşəkkül dövründə “təşkil” olunur; o zamandan etibarən Azərbaycan ədəbi dilində ərəb, yaxud fars mənşəli leksika əsaslı bir dəyişikliyə məruz qalmır – ədəbi dilin lüğət tərkibində gedən proseslər milli və qeyri-milli mənşəli leksikanı bütövlükdə, ümumi bir hadisə kimi əhatə edir. Eyni zamanda XVI-XVII əslərdən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dilinə ərəb, eləcə də fars mənşəli sözlərin kütləvi axını dayanır; bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, ümumşərq (genetik müəyyənliyi olmayan) təfəkkür tipologiyasının funksionallığı aradan qalxır, əvəzində isə etnik təfəkkür canlanır və milli mədəniyyətin əsasını təşkil edir. Orta əslərdə Azərbaycanda yayılmış klassik təfəkkür tipologiyası ilə məhz milli mədəniyyətin təşəkkülü prosesində həmin prosesin prinsiplərinə tabe olur, üzərində işlənir, mənimsənilir (daha doğrusu, yenidən mənimsənilir).

Məhz bu mərhələdə ədəbi dildə ilk dəfə olaraq Avropa-rus mənşəli leksikanın işlənməsi müşahidə olunur; bu hadisə Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin intensivləşməsi və həmin münasibətləri əks etdirən sənədlərin meydana çıxması ilə bağlıdır. XVIII əsrdə bir sıra azərbaycandilli sənədlərdə aşağıdakı rus (əslində, Avropa-rus) sözlərinə təsadüf olunur: *Rusiya, Pyotr, Mexail Əndric, rubli, soldat, kazak* (türk mənşəlidir), *ğubernator, sovetnik, proquror, departament* və s.

XVII-XVIII əslərdə Azərbaycan sözləri (istər türk, istərsə də qeyri-türk mənşəli sözlər) erməni, eləcə də gürcü ədəbi dillərinə güclü bir axınla keçir; yeni erməni ədəbi dilinin (aşxarabarin) lüğət tərkibi məhz Azərbaycan xalq dilinin təsiri ilə formalaşır (həmin proses XIX əsrin

ortalarında başa çatır), gürcü lüğət kitablarında Azərbaycan leksikası geniş miqyasda təmsil olunur (məsələn, Sulxan Səba Orbelianinin “Leksikon Kartuli” lüğəti bu cür kitablardandır)¹ XVI əsrdən etibarən (ümumiyyətlə Səvəfilər dövründə) Azərbaycan sözləri farsdilli mənbələrdə sistemli olaraq görünür². Beləliklə, Azərbaycan dilinin başqa dillərə leksik təsiri güclənir ki, bu, ədəbi dildə gedən demokratikləşmə prosesinin nəticəsidir.

Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin milliləşməsi prosesi, əslində, kifayət qədər mürəkkəb proses olub leksik normanın müxtəlif yarımsahələrində gedən prosesləri özündə ehtiva edir: bunlardan ən əsası ictimai-siyasi leksikanın artımıdır və görünür bu, ədəbi dilin ictimai dəyərinin yüksəlişi ilə əlaqədardır – o sözlər ki, XVI-XVII əsrlərə qədər ədəbi dildə poetikləşir, metaforik məzmun kəsb edir, həmin sözlər XVII-XVIII əsrlərdə (xüsusilə XVIII əsrdə) öz “etimoloji” ictimai-siyasi məzmununu “bərpa edir” (bu baxımdan Füzulinin “Padşahi-mülk” qitəsinin leksikası ilə, məsələn, XVIII əsr Şirvan şairlərinin tarixi mənzumələrinin leksikasını müqayisə etmək mümkündür)³.

XVII-XVIII əsrlərdə ümumxalq dilindən ədəbi dilə keçən sözlər birtipli deyildir – burada həm türk, həm də qeyri-türk mənşəli sözlər mövcuddur və ümumiyyətlə, belə düşünmək mümkün deyil ki, guya bütün ərəb, yaxud fars mənşəli sözlər, eləcə də XVIII əsrdən diqqəti cəlb edən rus-Avropa sözləri ancaq ədəbi dil (yazılı mənbələr) ilə gəlir; əgər belə olsa idi, nə qeyri-türk mənşəli sözlərin məzmun

¹ Вах: И.А.Абуладзе. Тюркские переводы словника словаря Сулхан Саба Орбелиани, Тбилиси, 1968.

² Вах: Н.Зəринзadə. Fars dilində Azərbaycan sözləri, Bakı, 1963.

³ Вах: Н.Г.Джафаров. Азербайджанский литературный язык XVIII в., АДД, стр. 28.

və formaca azərbaycanlaşmasından (türkləşməsindən) danışmaq olardı, nə də Azərbaycan folklor dilində (xüsusilə aşiq ədəbiyyatında) özünü göstərən zəngin alınma leksikanı izah etmək mümkün idi. Və XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilində alınma leksikanın normativləşməsi (yəni normativləşənin normativləşməsi, normativləşməyənin isə istifadədən çıxması) ədəbi dilin ümumxalq dili ilə sıx qarşılıqlı əlaqəsi, təması prosesində getmişdir – əgər belə bir əlaqə yaranmasaydı, ədəbi dilin lüğət tərkibində milliləşmə, sadəcə olaraq mümkün deyildi.

“Məişət leksikasının ədəbi dilə axını ədəbi dilin demokratikləşməsinin (milliləşməsinin) faktıdır – bu bir həqiqətdir ki, orta əsrlərdən gələn ənənə ilə hətta yeni dövrdə də lüğət kitablarında məişət leksikasına nəinki diqqət yetirilmir, hətta, həmin leksikadan istifadə ədəbi normanın pozulması hesab edilir¹. Bununla belə, nəinki M.V.Vidadi, M.P.Vaqif kimi görkəmli söz ustalarının dilində məişət sözləri sıx-sıx işlənir, hətta, məsələn, S.S.Orbelianinin “Leksikon Kartuli” lüğət kitabında da bu cür sözlərə müəyyən yer verilir. Məsələn:

M.V.Vidadi ilə M.P.Vaqifin müşairəsindən: *inək, buzov saldırmaq, dəyənək, qatıq, cad (arpa, dan, çörəyi), çapaq, mitil, çəngəl, işi çəp düşmək, qapılarda dolanmaq, soymaq, budayıb əzmək, yaşınmaq, satmaq, döyə-döyə, qoyun, mal, doğmaq, təpik atmaq, sağmaq* (Sənin malın buzov salıb, sağılmaz, hərgiz inəyini sağər, ağlarsan), *heyvan ha deyil, təpmək* (Danasını bir gün qoymaz yanına, Bizim inək tək təpər, ağlarsan), *parça, pul, qatır minmək, sürmək* və s.

¹ Е.П.Ходакова. Особенности функционирования народной разговорной лексики в русском литературном языке XVIII в. – Вопросы диалектологии и истории языка, Душанбе, 1984, стр. 191.

S.S.Orbelianinin lüğətindən: *arpa, araba, tovla, dügmə, alaçux* və s.

Beləliklə, XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət prosesləri gedir, lakin keyfiyyət prosesləri, əvvəlki mərhələlərdən fərqli olaraq, daha mühümdür, aparıcıdır; ona görə ki, həmin əsrlərdə ədəbi dilin tarixində yeni mərhələ özünü göstərmir, həm də yeni dövr başlanır və bu yeni dövr ədəbi dilin leksikasının demokratik əsaslar üzərində yenidən təşkilini təmin edir, ona sabit milli keyfiyyət verir – sonrakı mərhələlərdə leksik normada artıq daha çox kəmiyyət dəyişmələri gedir.

Qrammatik normalar

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik normalarında milli əsaslar üzərində yenidən təşkil olunma keyfiyyət həddinə çatır. Ümumi qrammatik kateqoriyaların ifadəsində milli norma sistemini tam qərarlaşır – hal, mənsubiyyət, xəbərlilik və kəmiyyət kateqoriyalarının təzahüründəki variantlıq aradan çıxır; doğrudur, həmin kateqoriyalar bəzən XVII-XVIII əsrlərdə də arxaik formaları ilə işlənir, lakin mənbələr normativ formanın (invariantın) mövqeyini dərhal hiss etdirir (normativ forma qeyri-normativ formadan müqayisəyə gələcək qədər funksionaldır), məsələn:

Sevdiyim, ləblərin yaquta bənzər,
Sərasər dişlərin dürdanədənir,
Sədəf dəhanından çıxan sözlərin
Hər biri qeyri bir xəzanədənir.

Nədəndir sözümə cavab verməmək,
Həm camal gizlədib üz göstərməmək?
Gecələr gözlərim xabı görməmək
Ol siyah nərgisi-məstanədəndir...
Müştaqdır üzünə gözü Vaqifin,
Yolunda payəndaz özü Vaqifin;
Sənsən fikri-zikri, sözü Vaqifin.
Qeyri söz yanında əfsanədəndir
(M.P. Vaqif).

Göründüyü kimi, burada ümumi qrammatik kateqoriyaların müasir təzahür formaları öz əksini tapmışdır. Bu şəkildə demokratikləşmə (milliləşmə) xalq dilinin (şübhəsiz, ədəbi dilin folklor üslubunun vasitəsilə) ədəbi dilə axını nəticəsində mümkün olmuşdur – demokratizmlə yüksək səviyyədə normativliyin, haqqında bəhs edilən mərhələdə ədəbi dilin qrammatikasında bu cür vəhdəti, əlbəttə, milliliyin göstəricisidir ki, mərhələnin bütün funksional üslublardan olan mənbələrində diqqəti eyni dərəcədə cəlb edir¹.

Leksik-qrammatik söz qrupları XVII-XVIII əsrlər mənbələrində müvafiq qrammatik əlamətləri ilə tam diferensial qaydada əks olunur – isim, sifət, say, əvəzlik və zərflərə məxsus kateqorial formalar invariantlaşır (əsas variantın – normativ formanın funksional imkanları genişlənir və qeyri-normativ forma yenə də funksional olaraq təcrid edilir). Milli təfəkkürün təşəkkülü dövründə ədəbi dildə isim, eləcə də sifətin konkretlik-mücərrədlik, müəyyənlik – qeyri-müəyyənlik baxımından diferensiasiyasının gücləndiyi müşahidə olunur və həmin

¹ Н.Г.Джафаров. Азербайджанский литературный язык XVIII в., АДД, стр. 31.

əlamət müəyyən mənada say və əvəzlilərə də aiddir. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, əvəzlilərdə tarixi variantlıq (buraya həm *kəndü* – öz tipli leksik, həm də *şol-ol-o* tipli fonetik variantlıq daxildir) davam edir, lakin, məsələn, *kəndü* ilə müqayisədə *öz*; *şol* və *ol* ilə müqayisədə o maksimum funksional üstünlüyə malikdir.

Əsas nitq hissələrinin (leksik-qrammatik söz qruplarının) qrammatik-semantik keyfiyyətini əks etdirən mətnə diqqət yetirək.

Ay ağalar, bir nigarın oduna,
Dəli könlüm yana-yana düşübdür.
Mən ki düşüb bu odlara yanırım,
Nə səməndər, nə pərvanə düşübdür.

Açılıb cənnət tək camalın gülü,
Ötər çevrəsində şeyda bülbülü.
Bu gülşənin yasəmənini, sünbülü
Nə bir bağa, nə bostana düşübdür...

Qaş və gözü durub qanın almağa,
Zülf tökülüb din-imanın almağa,
Vidadi xəstənin canın almağa
Xət bir yana, xal bir yana düşübdür.

(*M.V.Vidadi*).

İstər M.V.Vidadidən, istərsə də M.P.Vaqifdən verilən nümunələrdə, artıq, sistemli şəkildə yeni Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatikasını görürük; köhnə Azərbaycan ədəbi dilindəki (ədəbi-bədii dildəki) analitizmi burada sintetizm üstələyir.

XVII-XVIII əsrlərdə felə məxsus kateqoriyaların

ifadəsindəki tarixi paralellik aradan qalxır, müasir ifadə formaları qərarlaşır:

a) əmr formasının II şəxs təkindəki *-ğil//gil* (*kinən, ginan, gunan, – günən*) əlamətləri, normativ olaraq, aradan qalxır və şəkilçisiz forma işlənir: Ala gözlü, sərv boylu dilbərim, Həsərin çəkdiyim canan, bəri *bax!* (M.P.Vaqif). Bəs gəl bu işi sən *etmə*, zinhar, Məbada atan ola xəbərdar (M.Şirvani) və s.

b) *-ar, -ər* qeyri-qəti, *-acaq, -acək* isə qəti gələcək zamanı bildirmək üçün sabitləşir: Söylərdi ki, ey tən içrə canım... (*Məsihi*). Hər kim anın əlindən *içər* badə, qan *içər* (S.Təbrizi). Bu rəng mənim bağrım əgər qan olacaqdır, Aləm qamu bir qitə gülüstan *olacaqdır* (Q.Təbrizi). Gözüm *görməz* həyadan, vəsl üçün, amma könül titrər, Bələdir böylə sərxoş kim, əli *tutmaz*, ayan *istər* (Q.Təbrizi) və s.

c) I şəxsin cəmini ifadə edən *-iz, -iz* şəkilçisi *-iq, -ik*-lə əvəzlənir: *Bağlarıq* gərdun əlin, gər bir nəfəs həmdəst olar (Q.Təbrizi). Biz diyari-eşqdə *çəşmi-çıraği-aləmik*, Bir cahan əkduh ilə bibakü rindü biğəmik (Q.Təbrizi) və s.

ç) vacib formasının tarixən işlənmiş *-maq gərək, -mək gərək* şəkilçisi XVIII əsrdən *-malı, -məli* ilə əvəz olunur: Didarına müştəq olub *qalmalı*, Başına *dönməli*, dərdin *almalı*... (M.P.Vaqif). Hər bir xəstənin döşəgi *yanında* bir kiçik süfrəsi... olmalıdır (“Qanuni-cədid”) və s.¹

Əlbəttə, XVII-XVIII əsrlərdə fələ məxsus kateqoriyaların ifadəsindəki keyfiyyət yeniləşməsi bütün mənbələrdə eyni dərəcədə özünü göstərmir; XVII əsrin birinci yarısında, qismən də XVII əsrin ikinci yarısında, (hətta XVIII əsrin ortalarına qədər) həmin yeniləşmə ləng gedir – məsələn, Məsihinin, S.Təbrizinin dili bu baxımdan

¹ Bax: M.Rəhimov. Azərbaycan dilində fəl şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, 1965.

köhnə dövrlə bağlıdır, halbuki Q.Təbrizidə yeni dövrün əlamətləri açıq-aşkar görünür. M.V.Vidadi, M.P.Vaqif və “Şəhriyar” dastanlarında isə yenilik sistemə çevrilir.

Ən çox dəyişikliyin fel kateqoriyalarının məzmun və ifadəsində olması tamamilə təbiidir, çünki fel ana dilinin xarakterini (qrammatik sintetizmini) daha dərindən əks etdirir.

XVII-XVIII əsrlərdə köməkçi sözlərin çoxvariantlılığı tədricən aradan qalxır; *tən*, *-dən*, *-təki*, *-təkin*, *-dəki*, *-dəkin*, *-cilayın*, *-ciləyin*, *-asa*, *kibi//kimi*, *qədər*, *dək* qoşmalarından *kimi*, *qədər*, *dək* normalaşır, yerdə qalanlar arxaikləşir; *gərçi*, *əgərçi*, *ta*, *taki* bağlayıcıları get-gedə fəaliyyətdən düşür. Və maraqlıdır ki, daha çox qeyri-türk mənşəli köməkçi sözlər arxaikləşir¹.

Azərbaycan ədəbi dilinin milli əsaslar üzərində təşkili prosesində morfoloji norma ilə sintaktik normaların dialektik əlaqəsi güclənir – sintetizmin (əslində, iltisəqi quruluş keyfiyyətinin) yüksəlişi qrammatik normanın daxili vəhdətini daha ardıcıl təmin edir. XVII-XVIII əsrlərdə sintaktik norma əsaslı şəkildə demokratikləşir, üslub diferensiasiyasının artımı sintaksisin yeni ifadə – ininkas imkanlarını ortaya çıxarır.

M.Cahangirovun fikrincə, milli ədəbi dil üçün səciyyəvi sayılan vahid qrammatik normaların yaranma prosesi morfolojiya üzrə XVIII əsrin ikinci yarısında aşkarlaşdığı halda, sintaksis üzrə eyni proses təqribən bir əsr sonra – XIX əsrin ikinci yarısında müşahidə edilir.¹ Lakin bu fikirlə razılaşmaq çətinidir – hər şeydən əvvəl ona

¹ Вах: Н.Мирзəзadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, səh. 195; А.Дж.Шукюров. Фономорфологическое развитие и семантика служебных частей речи в староазербайджанском языке, АДД.

¹ М Cahangirov. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü; səh. 3.

görə ki, cümlənin əsas struktur-semantik tipləri XVI-XVII əsrlərə qədər formalaşır¹. XVII-XVIII əsrlərdə klassik cümlə tipləri (daha doğrusu, klassik üsluba xas olan konstruksiyalar) tədricən folklor konstruksiyaları ilə əvəz olunur, lakin xüsusilə nəsr dilində klassik cümlə tipləri qalır (bu vəziyyət XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə qədər davam edir).

Köhnə dövrün sonu, yeni dövrün əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili sintaktik normasının keyfiyyətə müəyyənlişməsinə funksional üslubların diferensiasiyası, daha aydın fərqlənməsi mühüm təsir göstərir; hər bir üslub üçün səciyyəvi olan sintaktik minimum müəyyənləşir və həmin üslubları bunsuz təsəvvür etmək, ümumiyyətlə mümkün deyil, ona görə də sintaktik normanın XVII-XVIII əsrlərdəki tarixi inkişafından, keyfiyyət dəyişmələrindən ümumilikdə deyil, ayrı-ayrı üslubların sintaksisi barədə danışarkən söhbət gedəcəkdir.

Üslublar

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları yenidən diferensiallaşır: klassik üslubla folklor üslubunun dialektikası prosesində funksional üslublar formalaşır və müəyyən dil-üslub muxtariyyəti təşkil edir – buraya bədii üslub (ədəbi-bədii dil), elmi üslub və rəsmi üslub daxildir. Həmişə olduğu kimi, XVII-XVIII əsrlərdə də bədii üslub (ədəbi-bədii dil) funksional üslublar sistemində aparıcı mövqedədir: əvvəla, bu üslub daha çox mənbələrlə təmsil olunur; ikincisi, daha diferensial xüsusiyyətlərə malikdir. Elmi və rəsmi üslublar, haqqında bəhs edilən mərhələdə

¹ Bax: N.Q.Cəfərov. Cümlənin struktur-semantik təkamülü; H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 1990.

bədii üslub (ədəbi-bədii dil) qədər funksional imkanlara malik deyil (və şübhəsiz, bu, mümkün də deyil), lakin həmin üslublar da müstəqil hadisə kimi artıq mövcuddur və milli ədəbi dilin başlanğıcından ardıcıl olaraq fəaliyyət göstərirlər.

Lakin bu, o demək deyil ki, klassik üslubla folklor üslubunun XVII-XVIII əsrlərdə tam vəhdəti təmin olunur – əslində, hər iki üslub mövcudluğunu qismən davam etdirir və təsadüfi deyil ki, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin görkəmli tədqiqatçılarından prof. T.Hacıyev XVII-XVIII əsrlərdə “klassik-kitab və danışiq-folklor üslublarının davamı”ndan bəhs edir¹. Bununla belə, bu mərhələdə və ümumən Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında yenidən təşkili dövründə (lap başlanğıcdan etibarən) onun funksional imkanlarını (və keyfiyyətini) klassik üslubla folklor üslubunun münasibəti deyil, funksional üslubların dialektikası müəyyənləşdirir. Eyni zamanda, XVII-XVIII əsrlərdə ədəbi dilin bütün üslublarının tam gücü ilə təzahürü üçün şərait yaranmır, məsələn, publisistik üslub XIX əsrdən fəaliyyət göstərir.

Bədii üslub

XVI əsrin sonlarında və XVII əsrdə yazıb-yaratmış şairlərin (M.Əmani, S.Təbrizi, Q.Təbrizi, Məsihi) əsərlərində klassik şeir dili əsaslı bir inkişaf keçirmir². Lakin XVI əsrdə, eləcə də M.Füzulinin dilində çox işlənən **kəndu, ol, kim, qıl, qamu, qanda, qancaru** kimi arxaizmlər onların əsərlərində çox az işlənmişdir, ərəb-fars

¹ Bax: T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixinin proqramı, Bakı, 1980, səh. 10-11.

² Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, səh. 217-218.

tərkibləri də bir qədər azalmışdır. Belə faktlar isə sübut edir ki, XVII əsrdən başlayaraq folklorə meyil güclənmiş və şifahi ədəbi dil ünsürlərinin hər halda yazılı ədəbi dilə köçürülməsi prosesi sürətlənmişdir¹. Aşağıdakı nümunələr fikrimizə illüstrasiya ola bilər:

Məni məhrum edən rüxsaridən zülfi-pərişandır,
Bu dəryayi-lətafət mövci-ənbər içrə pünhandır.

Əgər xurşidi-taban ilə sənsiz həmsərab olsam,
Ləbi-ləli-meyaludi gözümgə qanlı peykandır.

...Fələklər qan içər gördükdə təcrid əhlini,
Sahib Ki, yuqusuzlər, həramilər gözügə tiği-üryandır.

(S.Təbrizi)

Nə sərəkəş şölədir bu, vəh, bu nə qəddü nə qamətdir,
Qiyamətlər qiyamindən qiyam etmiş qiyamətdir.

Nə kakildir ki, ənbərsiz olub badi-səba ondan,
Cahan həm ol səba feyzilə rəşki-baği-cənnətdir.

Fələkdə öylə üzmüş merü mahin rövşəni hüsnün,
Ki, yulduzlar bu üzdən hər biri bir çeşmi-heyrətdir.

Gözü qaşın əgər islamü küfri etməmiş yeksan,
Bu nə meyxanədir, bəs ol nə mehrabi-imamətdir...

(Q.Təbrizi)

Saqi, nə durur bu rəsmi-bidad,
Çıxdı fələkə nəfiri-fəryad.

¹ Bax: Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, səh. 218-219.

Qılma məni binəva nəvadan,
Kəsmə kərəmin bu aşınadən,
Tök xuni-dili – sürahivüdən,
Bu məcməə sal bir özgə şivən.
Sun sağəri-eyş bəxtü qəmgah,
Həm çökri-hilali həm rüxi-mah.
Nagah qılır dur, olma qafil,
Ol xəsmi-xümar ğarəti-dil.
Dut zeyli-ərusi, nəşeyi-cam,
Ta ki, çıxarır başından əyyam...

(Məsihi)

XVIII əsrdə klassik üslubun davamı, əsasən, Şirvan şairlərinin yaradıcılıq fəaliyyətində özünü əks etdirir. Onların dilində Füzuliyənə ifadələr işlədilir. Bu baxımdan xüsusilə Nişat Şirvani, Şakir Şirvani, Məhcür Şirvani (XVIII əsrin birinci yarısı), Arif Şirvani, Ağa Məsih Şirvani, Baba Şirvani (XVIII əsrin ikinci yarısı) kimi şairlərin dil-üslub təcrübəsi maraqlı doğurur. Klassik üslubun bu cür davamlı mühafizəsi, görünür, Şirvanda ki mədəni-tarixi mühitlə bağlı olmuşdur:

Həzər qıl yarın, ey dil, gör gözü güncündəki xali,
O bir əyyari-hindudir kim, olmaz fitnədən xali.

(Nişat Şirvani).

Cünün oldum genə eşqində bir şuxi-vəfadarın,
Lətafət gülşənində yəni bir gülbərgi-rüxsarın,
Anı tərək eyləmək mümkünmidir təniylə əğyarın,
Gəl, ey naseh, bəni mənəylə eşqində ol yarın,
Əlacım yox dönə peyman, nə çarə, aşiqəm, aşiq.

(Şakir Şirvani)

Köksümdə könül işrəti-peykanın üçündür
Cismimdə bu can ülfəti-qurbanın üçündür.

Şirin hərəkət iylə çıxıb cülvə qılınca,
Hey-hey, nə gözəllər gözü heyranın üçündür.

Torpaq kimi gər olmuş isəm yollara yeksan,
Qurbanın olum, tutmağa damanın üçündür.
(Ağaməsih Şirvani).

Şirvan şairləri ilə eyni dövrdə M.V.Vidadi, M.P.Vaqif, Məhəmməd Hüseyn xan Müştəq, Nəbi (Şəkili) yaşayıb yaradırlar (bu sərəya milli mənsubiyyəti mübahisəli olan Sayat Novanı da aid etmək olar) – onların dilində də klassik üslubun bu və ya digər dərəcədə əks olunduğunu görürük. Lakin əsas diqqət folklor üslubuna verilir ki, milli-ədəbi bədii dilin keyfiyyəti də burada üzə çıxır.

Ağ yüzdə xalları filfilə nisbət,
Can quşu bağında bülbülə nisbət,
Ləbləri çiy düşmüş bir gülə nisbət,
Əhmər yanağına qurban olduğum.
(M.H.Müştaq).

Klassik janrlarda yazılan və klassik üslubu davam etdirən şairlərin bir qismi, Ə.Dəmirçizadənin tamamilə düzgün müşahidələrinə görə, Füzuli dilini mühafizə etmişlər, bir qismi isə həm Füzuliyənə vahidlər, həm də zamanın dil vahidlərini, canlı danışıq vahidlərini işlətməmişlər¹. Ümumiyyətlə, klassik üslubla folklor

¹ Bax: Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, səh. 223.

üslubunun konkret tarixi dövrdəki münasibəti nə qədər mürəkkəb dil-üslub mənzərəsi yaratsa da, aparıcı tendensiya – milli ədəbi-bədii dilin təzahürü dərhal görünür.

Bir sıra tədqiqatçılar bu dövr Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin təxminən aşağıdakı həcmdə üslub tiplərinə (qollarına) malik olduğunu qeyd edirlər: a) klassik şeir üslubu; b) dini-təbliği şeir üslubu; c) qoşma üslubu; ç) bədii nəsr üslubu; d) şifahi ədəbiyyat-folklor üslubu¹. Şübhəsiz, bunlar bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənən üslub tipləri deyil, lakin burası da var ki, həmin təsnifat qeyd olunan mərhələdə ədəbi-bədii dilin (bədii üslubun) yekcins olmadığını – həm tarixi xüsusiyyətlər daşdığını, həm də yeni təmayülləri əks etdirdiyini göstərir. Ədəbi-bədii dilin milliləşməsi ədəbiyyatın janr tipologiyasının dəyişməsi ilə müşayiət olunur: bunun konkret əlaməti odur ki, XVI əsrdə aparıcı olan qəzəl janrı XVIII əsrdə qoşma ilə əvəzlənir... Lakin həmin əvəzlənmə mexaniki bir hal deyildir, çünki qəzəlin hakimiyyəti dövründə qoşma yazıldığı kimi (Ş.İ.Xətəidən M.Əmaniyə qədər), qoşmanın hakimiyyəti dövründə də qəzəl yazılır (M.V.Vidadidən S.Ə.Şirvaniyə qədər, eləcə də sonra), eyni bir sənətkarın estetik təfəkküründə qəzəllə qoşma eyni zamanda mövcud olur (Ş.İ.Xətəidən M.P.Vaqifə, hətta Q.Zakirə qədər). Tədqiqatçıların müşahidəsinə görə, məhz XVII-XVIII əsrlərdə qəzəl standartları (söhbət dil-ifadə tərzindən gedir) qoşma strukturu tərəfindən mənimsənilir² ki, bu da, prinsip etibarilə, ədəbi-bədii dildə klassik üslubla folklor üslubunun dialektikasının təzahüründən başqa bir şey deyil.

¹ Bax: Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, səh. 232.

² Bax: N.Cəfərov. Füzulidən Vaqifə qədər, səh. 78.

M.V.Vidadinin dili

Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin milliləşməsində M.V.Vidadinin xüsusi xidməti olmuşdur, belə ki, Ş.İ.Xətai, M.Əmanidən sonra məhz M.V.Vidadi klassik üslubla folklor üslubunu öz yaradıcılıq təcrübəsində qarşılaşdırmış, lakin onlardan fərqli olaraq, dövrün tələbi ilə, folklor üslubuna daha çox üstünlük vermişdir.

M.V.Vidadi yarım əsrdən artıq poetik yaradıcılıqla məşğul olmuş, görünür, zəngin irs qoyub getmişdir, lakin mənbələrdə şairin, demək olar ki, çox az əsəri mühafizə edilmişdir: buraya qəzəllər, müxəmməslər, “Müsibətnamə” mənzuməsi, maddeyi-tarixlər, qoşmalar, gəraylılar və bayatılar daxildir¹. Bununla belə, əldə olunan əsərlər onların müəllifinin ədəbi-bədii dilin tarixindəki rolunu ayrıca dəyərləndirmək ehtiyacını doğurur.

Göründüyü kimi, M.V.Vidadi əsərləri həm klassik janrları (qəzəllər, müxəmməslər, “Müsibətnamə” mənzuməsi, maddeyi-tarixlər), həm də folklor janrlarını (qoşmalar, gəraylılar, bayatılar) əhatə edir. Və M.V.Vidadi kimi bir mütərəqqi şairin klassik janrlarda yazması, müəyyən mənada, Füzuli üslubunu davam etdirməsi təsadüfi deyil – bu mövcud mərhələnin dil-üslub stixiyasının əksidir, nəzirəçilikdən tamamilə uzaq hadisədir. Eyni zamanda bu, o deməkdir ki, folklor üslubu milli ədəbi-bədii dili klassik üslubla dialektik əlaqədə təşkil

M.V.Vidadinin klassik janrlardakı əsərlərinin dili klassik üslubun tarixi təcrübəsini nümayiş etdirir – bu dil, əsasən, M.Füzuli – S.Təbrizi – Q.Təbrizi xətti ilə gələn klassik üsluba münasibətdə reformator kimi çıxış edir, ənənəvi metaformalaşdırma prinsipini dağıtmadan

¹ M.V.Vidadi. Əsərləri, Bakı, 1977 (tərtib edən H.Arashlı).

novatorluq edir; nəticə etibarilə, XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq, əslində, ətalətlə inkişafda olan klassik üslubu yekunlaşdırır¹.

Məsələn:

Sən tək, ey gül, demə gül-gülzarə gəlmiş, gəlməmiş,
Şəhr ara hüsnüncə namə barə gəlmiş, gəlməmiş.

Dəmbədəm, ey gülbədən, şirin dəhən, şəhdü şəkər,
Ləli-ləbin ləhceyi-köftarə gəlmiş, gəlməmiş.

Eylədim təhqiq kim, qövsi-qaşın tək növnəhal
Hüsi bağında qəddin rəftarə gəlmiş, gəlməmiş.

Demək kim, üşşaq qanın tökməyə qəmzən kimi,
Qatilü cəllad tək xunxarə gəlmiş, gəlməmiş.

Çün dəva yox eşq dərdində nə fərq eylər təbib,
Bu Vidadi xəsteyi-biçarə gəlmiş, gəlməmiş.

Həmin qəzəldə klassik üslubun *gül, gülzar, namə, gülbədən, şirin dəhən, şəhdü şəkər, ləli-ləb, ləhceyi-köftar, hüsn bağı, qədd, üşşaq qanın tökmək, qəmzə, qatilü cəllad, xunxar, dəva, eşq dərdi* kimi ənənəvi obrazları (sözləri, ifadələri) işlənir. Və qeyd etmək lazımdır ki, bu obrazlar, necə deyirlər, “döyülmüş”, dəfələrlə təkrar olunmuş obrazlardır. Ümumiyyətlə, şairin klassik janrlardakı əsərlərinin dilində məhz klassik üslubun yaradıcılıq impulsları zəifdir – M.V.Vidadi klassik janrlardakı əsərlərində o obrazları işlədir ki, həmin obrazlar artıq çoxdan, ən gec XVI əsrdən tipikləşmişdir, yeni dövrün

¹ N.Cəfərov. Füzulidən Vaqifə qədər, səh. 93.

klassik təfəkkür məhsulu isə faktik olaraq yoxdur.

Məlumdur ki, orta əsrlərdə klassik üslubda panteist-sufi obrazlar geniŐ yayılmışdı, M.V.Vidadinin klassik janrlardakı əsərlərində isə həmin obrazlarla yanaŐı, bilavasitə ictimai-siyasi məzmunlu ifadələr iŐl dilir; məsələn:

Ő ha, müddət cahanı mən də gəzdim, dərbədər gördüm,
TamaŐa eylədim yaxŐı-yamanı, xeyrə Ő r gördüm.

...Səxavət olmayan k sd  Ő ca t feli-nadirdir,
G r msiz kimsəni hər yerdə gördüm, bih n r gördüm.

 kabilr ld  himm t, aŐinalarda sədaqət yox,
Vəfa kuyin dolandım, m tl qa yox bir b Ő r gördüm.

Dil o qədər ictimail Őir, fəlsəfi  mumil Ődirm y  məruz qalır ki, obrazlılıq səviyyəsi aŐaŐı d Ő r – sözlər, ifadələr birbaŐa müstəqim mənasında iŐl nir v  beləliklə, dildə realizm keyfiyyət həddinə çatır. Eyni xüsusiyyəti daha ardıcıl Ő kild  Őairin “Müsibətnamə”sində görmək mümkündür.

“Müsibətnamə” (1780-ci ildə yazılmışdır) müxəmməs strukturuna malikdir və Őairin digər müxəmməsləri kimi burada da fəlsəfi təfəkkürün ifadəsi olan dolŐun dil vardır – eyni zamanda bu, çevik, konkret m hakim l rl  zəngin bir dildir:

Biv fadır, mülki-dünya malına aldanma çox,
İzz -cahu dövlətə iqbalına aldanma çox,
Tutma  mmid  ql  fəhm əhvalına aldanma çox,
Q vm  qardaŐı rəfiq oqvalına aldanma çox, –

Hər biri bir rəmz ilə səndən olur biganə çox.

Bu cür fəlsəfi mühakimələrdən, əslində, onun davamı olaraq, epik təhkiyəyə keçilir və həmin keçid folklordakı kimi xüsusi “qeyd-şərt”lə gedir:

Dinlə, ey tüğyani-möhnət, bir rəvayət söyləyim,
Didələr giryən edən şərhi-mələmət söyləyim,
Dərdi-bidərmanü daği-binəhayət söyləyim,
Bu sözə nisbət sənə, gəl bir hekayət söyləyim, –
Lütf edib qıl bir nəzər bu müxtəsər dastanə bax.

Bundan sonra tarixi hadisələrin epik təsviri verilir ki, həmin təsvirdə konkretlik (tarixilik) olduqca qabarıqdır: toponimiya (Şirvan, Şəki, Dar doqqaz, Carü Tala, Dağıstan, Gürcüstan, Rum, İran və s.), tarixi şəxsiyyətlərin adları (Ağası xan, Fətəli xan, Əhməd xan, Congətay, İbrahim xan, Hacı Məhəmməd, Hacı Ədbülqadir, Hüseyn xan Müştəq və s.), inzibati-siyasi terminologiya (əmir, hakim, kəndxuda, əhd-peyvənd, qələ, müttəfiq, ləşkər, qoşun, çəri, cəng və s.) sıx-sıx işlənir və nəticə etibarilə “Müsibətnamə”nin dili mənzum tarixi xronikaların dilinə yaxınlaşır. Və əlavə edək ki, sintaksis (təhkiyə tərzində) “xronikal üslubu”n tələblərinə cavab verir:

Hacı Əbdülqadirü Hacı Məhəmməd kinədar,
Saldılar yüz dürlü dəva, oldular ondan fərar,
Etdilər ol dəmdə dar doqqazı səngər istivar,
Tapdı düşmən hər tərəf üz, oldu qovğa aşıkar,
Buldular fürsət, tamami girdilər meydanə bax.

...Gör nələr gəldi o dəm Hacı Məhəmməd başına,

Tutdurub həm onu dəxi qoydu qələ daşına,
Qaldı bir il verdi can axir əcəl pürxaşına,
Böylədir hər kim olursa xain öz yoldaşına,
Getdi hər nə var isə mərdümliyi məccanə bax.

Sintaksisin dinamizmi onda da əksini tapır ki, hərəkət bildirən ifadələrin sıxlığı yüksəkdir – statistik təhlil göstərir ki, mənzumənin dilində 63 mübtədə olduğu halda, 176 xəbər var, 38 təyinin müqabilində 76 zərflik işlənir (bu isə o deməkdir ki, xəbərlərin əlamətini – “əlaməfin əlamətini əks etdirməyə daha çox meyil mövcuddur); 176 xəbərdən 155-i feli xəbər; 76 zərflikdən isə 30-a qədəri feli bağlama, yaxud feli bağlama tərkibidir. Və əlavə olaraq, mübtədə, tamamlıq, təyinlər içərisində də statik hərəkət bildirən ifadələr (məsdər, feli sifət, eləcə də feli tərkiblər) özünü göstərir¹...

“Müsibətnamə”nin sonunda dil yenidən əvvəlkiyəki şəkildə fəlsəfi ümumiləşdirmə verir:

Belədir dövrən işi, hər gündə bir al eyləmiş,
Aqili-nadan ilə pəjmürdə əhval eyləmiş,
Üz verib namərdə, hər dəm mərdi pamal eyləmiş...

M.V.Vidadinin folklor janrlarındakı əsərlərinin dili folklor üslubunun tarixi vəziyyətini nümayiş etdirir – bu, artıq milli keyfiyyəti olan ədəbi-bədii dil tipidir:

Ey həmdənim, səni qanə qərq eylər,
Gəl tərətəmə yaralanmış könlümü.
Ayrı düşmüş vətəninədən, elinədən,
Həmdərdinədən aralanmış könlümü.

¹ N.Cəfərov. Füzulidən Vaqifə qədər, səh. 106-107.

Könül verdik hər bivəfa yadlara,
Hayıf oldu, ömür getdi badlara,
Fələk saldı dürlü-dürlü odlara
Şan-şan olmuş, paralanmış könlümü.

...Vidadi xəstəyəm çeşmim mərdümü,
Tərk elədim Vətənim, yurdumu,
Çox təbibə şərh elədim dərdimi,
Heç görmədim çaralanmış könlümü.

Millilik birinci növbədə lüğət tərkibinə aiddir və müqayisə üçün xatırladaq ki, nə Ş.İ.Xətəinin, nə də M.Əmaninin folklor janrlarındakı əsərlərində bu qədər aydın, anlaşılıqlı (milli və ya milliləşmiş) leksika mövcuddur¹. İkincisi, qrammatik milli normativliyə malikdir – ümumxalq dilinin qrammatikasına nə qədər mümkündürsə, o qədər ədəbi nüfuz qazandırılmışdır. Nəhayət, üçüncüsü, dilin obrazları milli hadisədir (*qanə qərq etmək, tərpatmə yaralanmış könlümü, könül verdik, oda salmaq, yurdunu tərk etmək* və s.).

Müşahidələr göstərir ki, M.V.Vidadi ədəbi-bədii dilə əlamət həssaslığı gətirir – həm “təyin”lərdən çox istifadə edir, həm də məhz “təyin”lər şairin ədəbi-bədii təfəkkürünün tipologiyasını müəyyənləşdirir². *Dəli könül; yaxşı gün; yaman gün; yad ellər; qürbət; ala qarlı, boz dumanlı dağlar; keçən gün; səni sevən, yaxşı olan nəsim olmaz yamana; qanlı yaş; qəm səməndi; möhnətdə*

¹ F.Köçərli göstərir ki, M.V.Vidadinin şeirindəki “bollandı”, “gölləndi”, “yollandı” sözləri türk dilinin şivəsinə (Azərbaycan dili nəzərdə tutulur – N.X.) məxsus əlfazlardır ki, başqa lisana olmaz və sığışmaz”. Bax: F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, I c, səh. 210.

² N.Cəfərov. Füzulidən Vaqifə qədər, səh. 95.

qaralanmış könül; könlüm istədiyi; siyah tellər, ağ buxaq, xırda xallar və s. “Təyin”lərin mühüm bir hissəsi təkrar hesabına yaranır: *yanıb-yanıb, bir-bir, qatar-qatar, qərib-qərib, qəmgin-qəmgin, şirin-şirin, şana-şana, yol-yol (olmaq), dürlü-dürlü, yanə-yanə* və s.

Şübhəsiz, əlamət həssaslığı ancaq Vidadinin dilinə xas olan üslubi bir hal deyil, ümumiyyətlə, mərhələnin dil-üslub mənzərəsinə təsir edən hadisədir. Milli ədəbi dilin təşəkkülü dövründə ədəbi-bədii dildə (bədii üslubda) realizmin güclənməsi “təyin”lərin (əlbəttə, geniş mənada bütün əlamət bildirən ifadələrin) funksionallığının artması ilə müşayiət olunur.

M.V.Vidadinin folklor janrlarındakı əsərlərinin dilində *divanələnmək, pərvanələnmək, dürdanələnmək, biganələnmək, şanələnmək, viranələnmək* (bunların hamısı bir şəirdəndir) kimi sözlər işlənir ki, bunlar müvafiq analitik fellərin (*divanə olmaq, pərvanə olmaq, dürdanə olmaq* və s.) “sintaktik” (iltisqi) qarşılığıdır; ədəbi dil tarixində bu cür “iltisqiləşmə”nin məhz XVII-XVIII əsrlərə düşməsinə biz təsadüfi hal hesab etmirik və milli təşəkkül dövründə bu, tamamilə qanunauyğundur: ədəbi dilin öz etnik əsaslarına möhkəm dayanması qrammatik, leksik-semantik, fonetik-fonoloji səviyyələrdə olmaqla qalmır, ümumən dilin universal sistemə maksimum yaxınlaşma ilə, necə deyərlər, norma ilə sistemin “üst-üstə düşməsi” ilə şərtlənir.

M.V.Vidadinin klassik janrlardakı şeirlərinin dilinə folklor üslubunun təsiri olduğu kimi, folklor janrlarındakı şeirlərinin dilinə də klassik üslubun təsiri vardır:

Səba, əhvalımı bir-bir
Varıb ol yarə ərz eylə.

Qəmü dərđi-dilim şərhin
Deyib dildarə ərz eylə.

Gedərsən kuyinə yarın,
O qəddi-sərvrəftarın,
Fəğanın bülbülizarın
Güli-gülzarə ərz eylə.

...Vidadi xəstə bimarın,
Bəlayi-eşqdən zarın,
Sözün müştəqi-didarın
Yetir cananə ərz eylə.

Səba, əhval, yarə ərz eyləmək, qəm, dərđi-dil, yarın kuyi, qəddi-sərvrəftar, fəğan, bülbüli-zar, güli-gülzar, bimar, bəlayi-eşq zarı, müştəqi-didar, canan bilavasitə klassik üslubdan gələn (klassik janrların bilavasitə materialı olan) obrazlardır ki, M.V.Vidadinin gəraylısının bütövlükdə obraz sistemini təşkil edir. Lakin şairin folklor janrlarındakı əsərlərinin heç də hamısının əsas dil-üslub göstəriciləri klassik üslub faktı deyil, məsələn:

Ağla, didəm, qanlı yaşın sel olsun,
Söyləməyə gizli dərđin dil olsun;
Kimim vardır qohum-qardaş, el olsun,
Qərib öldüm, bikəs öldüm, yad öldüm, –
Ey sevdiyim, səndən qeyri kimim var,
Gəl, üstümə, aman öldüm, dad öldüm.

Qanlı yaş, gizli dərđ (müq. et: dərđi-nihan) ifadələrini çıxmaq şərti ilə (əslində, onlar da formal olaraq klassik üslubun faktıdır və həmin kontekstdə folklor üslubuna

xidmət edir) yerdə qalan ifadələr (*kimim vardır; qohum-qardaş; el olmaq; qərib ölmək; bikəs ölmək; yad ölmək; səndən qeyri kimim var; gəl üstümə, aman öldüm, dad öldüm*), yəni bütövlükdə mətn folklor üslubunun bilavasitə yetirdiyi, ədəbiləşdirdiyi və nəhayət, milliləşdirdiyi (yəni mili estetik təfəkkürün aparıcı, normativ hadisəsinə çevirdiyi) hadisədir.

Nəhayət, M.V.Vidadinin dilində bir tendensiya da özünü göstərir ki, bu da ədəbi-bədii dilə yeni keyfiyyətin gəldiyini xəbər verir: şair bu zamana qədər şeir dili üçün, demək olar ki, yad olan kobud, prozaik sözlər, ifadələr işlədir:

Vaqif, nə tez sənəmlərdən əl çəkdin,
Birin bir inayə qiymət eylərsən?
Hələ sonra keçiyə də enərsən,
Alsa müştəriyə minnət eylərsən.

Puç olsun qocalıq, gördün ki, necə,
Bir pulca xublara gəlməzmiş vecə,
Gündüz fikr etdiyin baş tutmaz gecə,
Tamam puçdur hər nə söhbət eylərsən...

M.V.Vidadi ilə M.P.Vaqifin müşairəsində bu cür sözlər, ifadələr, hətta bilavasitə söyüşlər kifayət qədərdir – bunlar ədəbi-bədii dilin tarixində “satira kabusu”nun (T.Hacıyev) başlanğıcıdır ki, çox keçmədən XIX əsr bütövlükdə bürüyür¹.

M.V.Vidadinin dilinə aid dissertasiya¹ yazmış

¹ T.Hacıyev. Satira dili, Bakı, 1975.

¹ Ф.З.Ахмедов. Язык М.В.Видади (лексика и фразеология). АКД, Баку, 1978.

F.Z.Əhmədovun statistik tədqiqatları həm XVIII əsr ədəbi dilinin ümumi tendensiyasını müəyyənləşdirməyə, həm də şairin əsərlərində işlənmiş leksik vahidlərin müxtəlif üslublarda (klassik və folklor) xüsusi çəkisini, M.Vidadinin xalq poeziyasından və klassik ənənədən istifadə edərkən daha çox hansı mövqedə durduğunu aşkara çıxarmağa imkan vermişdir¹. Araşdırmalar göstərir ki, M.Vidadinin elmə məlum olan əsərlərində 1728 söz qeydə alınmışdır. Bu sözlər bütünlükdə 7000 dəfəyə yaxın (6976) işlənmişdir. Həmin leksik vahidlərin işlənmə tezliyini tutuşdurduqda maraqlı nəticəyə gəlmək olur: şairin klassik üsluba məxsus əsərləri həm sayca, həm də həcmcə qoşma üslublu şeirlərindən 3 dəfə çoxdur. İlk baxışda belə görünə bilər ki, “klassik” şeirlərdə sözlərin işlənmə tezliyi qoşma üslublu əsərlərindəkindən də bu qədər çox olmalıdır, lakin hesablamalar bunun əksini göstərir: eyni sözlər “qoşmalarda” 3124 dəfə, “klassikdə” 3852 dəfə işlənmişdir. Göründüyü kimi, fərq o qədər də böyük deyil.

Elmi ədəbiyyatdan məlumdur ki, hər hansı bir yazıçının dilinin zənginliyi onun əsərlərində bir dəfə işlənmiş sözlərin çoxluğu ilə ölçülür². Vidadinin şeirlərində 918 söz bu qəbildəndir ki, bu da bütün sözlərin 50%-indən çoxunu təşkil edir. Şairin dilində bir dəfə işlənmiş sözlərdə aşağıdakı xüsusiyyətlər diqqəti cəlb edir:

a) bu sözlərin 732-si, yəni 80%-i müasir ədəbi dilimizdə işlənməkdədir: *az, arxa, qaçaq, qədim, qulluq, ətək, yas, yel, kor, saman, naz, savad, qol, qıraq* və s. b) müasir ədəbi dilimizdə sabitləşməyən 186 sözün

¹ F.Z.Əhmədov. “Azərbaycan dili tarixi leksikologiyasının tədqiqində tezlik lüğətlərinin rolu” (Vidadi şeirlərinin sözlüyü əsasında) – Azərbaycan EA “Xəbərləri”, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, N 1, 1983, səh. 69-72.

² Вах: Р.Фрумкина. Статистическая структура лексики Пушкина. – “ВЯ”, N 3, 1960.

əksəriyyətinə yalnız klassik şeirin tələbi ilə istifadə olunmuşdur: *qüfran, dilfikir, müqəddər, nəahl, həmd, süxən, cud* və s.

Əlbəttə, bu sözlərin “qoşma”, yaxud “klassik” üslubda işlənmə səbəbini izah etmək çətindir. Şairin yaradıcılığında “klassik” və “qoşma” üslublu şeirlərin “özünəməxsus” leksikasını aşkar etməkdə isə işlənmə tezliyi 10 dəfəyə qədər olan sözlər köməyə çatır. Bu leksik vahidlərin Vidadi dilində sayı 129-dur. Həmin sözlərdə aşağıdakı xüsusiyyətlər diqqəti cəlb edir: a) bu qrup sözlərin demək olar ki, hamısı (formaca köhnəlmiş kim (ki) ol (o) və leksik vahid kimi arxaik sayılan qılmaq istisnadır) müasir ədəbi dilimizdə işlənir, b) bu sözlərin əksəriyyəti üslubi cəhətdən neytraldır.

M.Vidadinin şeirlərində işlənmiş ümumxalq xarakterli sözlərin və daha çox klassik üslub səciyyəli leksik vahidlərin işlənmə tezliyinin konkret müqayisəsi də maraqlı fikir yürütməyə imkan verir. Aşağıdakı cədvəl müqayisəni əyani olaraq özündə əks etdirir:

Sözlər ¹	“Qoşmalarda” işlənmə tezliyi	“Klassikdə” işlənmə tezliyi	Sözlər	“Qoşmalarda” işlənmə tezliyi	“Klassikdə” işlənmə tezliyi
ki	43	32	kim	–	18
o	31	32	ol	10	26
baş	23	14	sər	1	9
göz	18	15	həzər	2	6
əgər	12	4	kərçi	–	3

Buraya qədər deyilənləri ümumiləşdirəsi olsaq, həqiqətən belə bir qənaəti təsdiq etməli olacağıq ki, M.V.Vidadi ədəbi-bədii dilinin keyfiyyəti etibarilə köhnə dövrün son, yeni dövrün ilk şairidir. Və məhz Vidadi yeni

¹ Cədvəl F.Z.Əhmədovun adı çəkilən məqaləsindən götürülmüşdür.

dövrün ən görkəmli söz ustasını – M.P.Vaqifi yaradıcılığının bütün potensialı ilə perspektivə çıxarır; hər iki sənətkarın dili ədəbi-bədii dilin ümumi inkişaf stixiyasında birləşərək, demək olar ki, vahid təkamül aktı kimi çıxış edir¹.

Klassik üslubla folklor üslubunun dialektikası əsasında milli-ədəbi bədii dilin norma, üslub minimumunun müəyyənlişməsi M.V.Vidadinin təcrübəsində artıq tarixi reallıq kimi diqqəti cəlb edir və həmin proses M.P.Vaqifin fəaliyyəti ilə keyfiyyət həddinə çatır.

M.P.Vaqifin dili

Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin tarixində M.Füzulidən sonra bütöv bir dövr yaradan M.P.Vaqifdir – “milli şairlərimizdən onun kimi sadə və açıq lisanda və ana dilimizin şivəsində şeir və qəzəl yazan az olubdur. Müasirləri ona nəzirə yazmağa səy və təlaş ediblərsə də, onun kimi mühəssənətli, gözəl və açıq kəlam söyləməkdə aciz qalıblar”². M.P.Vaqif üslubu klassik üslub, şifahi xalq yaradıcılığı və canlı dilin sintezindən ibarətdir³.

Ümumiyyətlə, “M.P.Vaqif ədəbi-bədii təfəkkürün (və ədəbi bədii dilin) milli əsasda inkişafını mütləqləşdirdi, – onun xidməti nəticəsində folklor üslubu klassik üslubun nüfuzunu sındıraraq aparıcı mövqeyə çıxdı; bundan sonra ədəbi-bədii təfəkkürün (və ədəbi-bədii dilin) perspektivlərini, bir qayda olaraq, folklor üslubu müəyyən etdi”¹.

¹ N.Cəfərov. Füzulidən Vaqifə qədər, səh. 93, 107-108.

² F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, I c, səh. 159.

³ Э.М.Алибейзаде. Основные направления в развитии азербайджанского литературного языка XVIII-XX веков, АДД, стр. 17.

¹ N.Cəfərov. Füzulidən Vaqifə qədər, səh. 94.

M.P.Vaqif həm klassik janrlarda, həm də folklor janrlarında yazıb-yaratmış, lakin həmin janr tipologiyalarının hər ikisində, adətən, eyni dil-üslub tipologiyası nümayiş etdirmişdir – janr müxtəlifliyinin bu cür dil-üslub inteqrasiyası ədəbi-bədii dilin milliləşməsi dövrünün mühüm əlamətlərindən biridir ki, həmin işi XVIII əsrdə məhz M.P.Vaqif yekunlaşdırır.

M.P.Vaqifin klassik janrlardakı əsərlərinin dili klassik üslubun göstəricisi deyil: bu dil müəyyən arxaik cəhətlərinə baxmayaraq, milli ədəbi-bədii (estetik) təfəkkürün faktıdır:

Qarabağ içrə bir kəlimüllah Musadır,
Cavanşir içrə bir mövzun bayatı dəsti-beyzadır.

Qələm qədrin əsayi-əksdəhəpeykərcə bilməkdə
Bəni-İsrailə ali-cavanşir yəni həmtadır.

Dili-rövşən gərək nadan içində sərf edə ömrün,
Çırağın səltənətgahı səvadi-şami-yeldadır.

Ümidim vardır kim, bu qara gün getməyə başa,
Dönər bir özgə rəng ilə bu axır çərxi-xəzradır.

Məkan tutdisə Vaqif, yox əcəb, Şişə dağında,
Məqami ləli-gülrəngin miyani-səngi-xaradır.

Göründüyü kimi, klassik estetik təfəkkürün təhkiyəsi, intonasiyası, hətta bir sıra ifadələri belə mühafizə olunur, lakin bu, formal mühafizədir; əslində isə, məzmun, mündərəcə olduqca müasir, real və konkretir (burada konkretliyi ən çox onomastika əks etdirir: Qarabağ içrə, Cavanşir içrə, Şişə dağı). Klassik dil-üslub tipi ilə müasir

mətləbləri ifadə etmək cəhdi M.P.Vaqif dilinin mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Ümumiyyətlə, XVII-XVIII əsrlərdə ədəbi dilin milliləşməsi geniş mənada məzmun planından başlayır – məhz formalaşan milli təfəkkür tipi ədəbi dil proseslərində diferensial münasibət doğurur və həmin münasibət tədricən milli ədəbi dilin bilavasitə materialını, yaxud materiyasını (maddi təzahürünü) diktə edir.

Klassik üslubun “milliləşməsi” şairin qəzəllərindən daha çox müxəmməslərində özünü göstərir:

Vəh bu bağın, nə əcəb sərv-i-dilaraları var,
Hər tərəf tazə açılmış güli-rənaları var,
Açılıb tazəvü-tər laleyi-həmraları var,
Yəni Tiflisin əcəb dilbəri-zibaları var,
Ey könül, seyr elə kim, türfə təmaşaları var.

Mərhaba Tiflis imiş cənnəti dünya yerinin,
Yığılıbdır ona cəmiyyəti-huru pərinin.
Mən bu səhrin nə deyim vəsfini dilbərlərinin,
Filməsəl, şəklü şəmayildə, bəli, hər birinin
Məhi-tabana bərabər sərü simaları var.

...Bədəni-rakı çəkib abi-rəvan tək sulara,
Ağarıb tazəvü tar cümlə dönübdür qulara,
Abi-Kür nisbət edib boylarını qarğulara,
Necə şeydən belə zahir ki, xudanın bulara
Nəzəri-mərhəməti, lütfi-hüvəydaları var.

Klassik üslubun təkcə janr (poetika) müəyyənliyi deyil, ifadə-obrazları, lüğət tərkibi də diqqəti çəkir; bununla belə, məzmun klassik üslub üçün tamamilə qeyri-təbii olan

realist, hətta bir sıra hallarda naturalist mətləblərin ifadəsinə xidmət edir. Muxəmməsin sintaksisi isə, əslində, milli funksiyaya malikdir: burada klassik üslub üçün xarakterik olan mürəkkəb konstruksiyalara, demək olar ki, təsadüf edilmir.

M.P.Vaqif dilinin tarixi keyfiyyəti daha çox onun folklor janrlarındakı əsərlərində – qoşmalarında təzahür edir. F.Köçərli vaxtı ilə yazmışdı: “Molla Pənahın gözəllik babında və dilbər vəsfində yazdığı qafiyələr bir o qədər lətif, açıq və aydın sözlər ilə nəzmə çəkilmiş kəlamlardır ki, nə qədər cövhərsiz və mərifətsiz adam onları eşitsə, mütəəssir və məsrur olar”¹.

Qaynar gözlərindən, şux baxışından
Əcayib fitnələr, fellər görünür.
Səf-səf duran siyah kirpikləridir,
Yoxsa ki, gözümə millər görünür?

Gedən, getmə, bir bəri bax, ay gedən,
Gözüm doymaz sən tək gözəl kimsədən,
Gah yaxadan şölə verir ağ bədən,
Gah olur ki, nazik əllər görünür.

... Vaqif, yad et səni yad eyləyəni,
Mən sevirəm mənə “yarım” deyəni.
Qoymaz göz önündən sevən sevəni,
Könüldən-könülə yollar görünür.

Ş.İ.Xətai-M.Əmani-M.V.Vidadi xətti ilə inkişaf edən, normativləşən qoşma janrı məhz M.P.Vaqifin fəaliyyəti ilə milli ədəbi-bədii prosesin aparıcı janrına çevrilməklə, cari

¹ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, I c, səh. 178.

estetik təfəkkürün əsas ifadə forması kimi çıxış edir¹.

M.P.Vaqifin  n mühüm xidmətlərindən biri onda olmuşdur ki, folklor üslubunu klassik üslub materialı ilə zenginləşdirmişdir –  g r bu cəhət olmasa idi, heç şübhəsiz, folklor üslubu normativl ş  və milli ədəbi dilin miqyasına yiyələnə bilməzdi. M.V.Vidadinin bu sahədə gördüyü i i M.P.Vaqif yekunlaşdırır:

Ağla g z m, ayrılırsan canandan,
Hər kəsi ki, g rs n, şikayət eylə.
 ld n-getdin, bəlkə, yan görmədin,
Kəbeyi-kuyini ziyarət eylə.

Sən mənim cananım, ruhi-r vanım,
Ləbləri  irininim, qönçə d hanım,
Bir sa t g rm s m tuti z banım,
Qopacaq başıma qiyamət eylə.

Vaqif bir  eydadır, dolanır bağı,
X st dir, dərmanı – dilbər dodağı.
O alma yanağı, büllur buxağı,
Allah, bəd nəzərdən s lam t eylə.

M.P.Vaqifin qoşmaları  z tarixi poetikasına, dil tipologiyasına görə  .İ.Xətai, M. mani qoşmalarından fərqləndiyi kimi, Qurbani, A.A.Tufarqanlı, Xəstə Qasım v  Sarı A ıgın qoşmalarından da fərqlənir – hər şeydən əvvəl ona görə ki, M.P.Vaqif qoşmaları n  folklor üslubudur, n  də folklor faktıdır, məhz milli ədəbi-bədii təfəkkürün (və dilin) faktıdır.

¹ Bax: N.Cəfərov. Janr münasibətlərinin inkişafı: Vidadidən Vaqifə qədər. – Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası, Bakı, 1989, səh. 161-165.

Folklor janrlarının və ümumiyyətlə folklor estetikasının klassik janrlarla və ümumən klassik estetika ilə tarixi təması və qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində folklor üslubu ilə klassik üslub arasında qarşıdurma əvvəlki dövrdəki kəskinliyini itirdi və hətta demək olar ki, oradan qalxdı – nəticədə milli ədəbi-bədii təfəkkür formalaşdı ki, onun XVIII əsrdə ən normativ göstəricisi M.P.Vaqifin yaradıcılığıdır:

Allaha şükür, lalə yanağında eyib yox,
Dişində, dəhanında, dodağında eyib yox,
Bir zərrəcə zülfündə, buxağında eyib yox,
Qaşında, gözündə və qabağında eyib yox;
Daxı nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq,
Bəsdir bu dayanmaq!

Bu milli ədəbi-bədii təfəkkürün “niqabi-qeyb”dən (M.Füzuli) çıxmağı və milli ədəbi-bədii dilin özünün etirafı idi. F.Köçərli M.P.Vaqifin həmin xidməti haqqında yazmışdı: “Molla Pənah milli şair olduğuna binaən, onun şeir və qəzəlliyatı bizim Azərbaycan türklərinə ziyadə xoş gəlir və hər nə onun qələmindən zühura gəlibsə – xah müxəmməsət və xah mürəbbeat və xah qəzəlliyat – tamamisi ürəkdən və həqiqi həyatdan nəşət edən əsərlərdir...”¹ Burada bir sıra anlayışlara xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir: “milli şair olduğuna binaən”, “nə onun qələmindən zühura gəlibsə”, “həqiqi həyatdan nəşət edən”...

M.P.Vaqifin leksikasını onun məhz “milli şairliyi” müəyyənləşdirir və yenə də F.Köçərlinin sözləri ilə desək, “şair hər nə vücuda gətiribsə, öz ana dilimizin tərz və

¹ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, I c., səh. 172

şivəsində vücuda gətirib, onun şeirlərində türkləşmiş fars və ərəb sözləri elə məharətlə nəzmə çəkilibdir ki, oxuyanları valeh və heyran edir”¹. Maraqlıdır ki, görkəmli ədəbiyyatşünas şairin bir-iki bəndini misal gətirdikdən sonra yazır: “Bu sadə və rəvan şeirlər ki, mənən dəxi ziyadə məqbul və müstəhsəndir, şairin artıq dərəcədə ana dilinə dara olmasına və milli şairliyinə dəlalət edir. Əlbəttə, Molla Pənaha bu eyibləri irad tutmaq olmaz ki, o, milli şair olduğu halda millətin hüriyyətinə dair, tərəqqi və təxlisinə məxsus bir əsər qoymayıbdır. Molla Pənah dəxi sair şairlər kimi öz zamanının oğlu olub, onun təqzasınca şeir yazarmış. Ondən çox sonra gələn şairlərin kəlamlarında da “millət”, “hüriyyət”, “din” və “vətən” sözləri hərgiz istemal olunmayıbdır”².

M.P.Vaqif dilinin lüğət tərkibi barədə aydın qənaət hasil etmək məqsədi ilə statistik təhlilin verdiyi nəticələrə diqqət yetirək³.

Üç qəzəl (səh. 145-147):

- a) türk mənşəli sözlər – 103 (43%);
- b) türkləşmiş sözlər – 119 (51%);
- c) türkləşməmiş (çətin anlaşılan) sözlər – 15 (6%).

Üç qoşma (səh. 126-128):

- a) türk mənşəli sözlər – 171 (56%);
- b) türkləşmiş sözlər – 124 (40%);
- c) türkləşməmiş (çətin anlaşılan) sözlər – 13 (4%);

Bir müxəmməs (səh. 175):

- a) türk mənşəli sözlər – 100 (59%);
- b) türkləşmiş sözlər – 58 (34%);

¹ Yenə orada, səh. 190

² F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, səh. 191.

³ Nümunələr bu mənbədən alınır: M.P.Vaqif. Əsərləri, Bakı, 1945, tərtib edən H.Araslı.

c) türkləşməmiş (çətin anlaşılan) sözlər – 12 (7%).

Beləliklə, təxmini təhlil göstərir ki, türk mənşəli leksika (əlavə edək ki, buraya həm əsas, həm də köməkçi sözlər daxildir) şairin qoşma və müxəmməslərində daha fəaldır; türkləşmiş fars və ərəb sözləri qəzəllərində çoxdur; türkləşməmiş (çətin anlaşılan) leksika isə qəzəl və müxəmməslərində təxminən bərabər sayda işlənir, qoşmalarında isə bunlara nisbətən azdır.

Yuxandakı statistik təhlil nəticələrini ümumiləşdirsək, məlum olar ki, M.P.Vaqifin leksikasında orta hesabla

a) türk mənşəli sözlər – 53%;

b) türkləşmiş sözlər – 42%;

c) türkləşməmiş (çətin anlaşılan) sözlər – 5% təşkil edir.

Lakin bu statistik təhlil M.P.Vaqifin sözdən istifadə texnikası barədə ancaq sxematik təsəvvür yaradır, əslində isə, şairin sözlə işləmə maneraları çox rəngarəng, elastik və hətta mürəkkəbdir. Müşahidələr göstərir ki, M.P.Vaqif o qədər də çox sözdən istifadə etməmişdir, ancaq az sözdən çox məharətlə istifadə etmiş, həqiqi söz sənəti nümunələri yaratmışdır¹.

M.V.Vidadi kimi, M.P.Vaqif də güclü əlamət həssaslığı olan və bunu yaradıcılıq metoduna, üsuluna çevirən söz ustasıdır:

*Ey şahı xubların, şuxu dilbərin,
Səndən sənubərin xəcaləti var.
Xoş yaraşır sənə diba nimtənə,
Bu bəzəyin genə əlaməti var.*

¹ Bax: T.Hacıyev, M.P.Vaqif dilinin “sözlüyü” – ADU-nun “Elmi əsərləri”, dil və əd. ser., 1979, N 2.

...Olmaz *belə* adəm, yığılsa aləm,
Mələkdən mükərrəm, əlavü əzəm,
Özü bir *şux* sənəm, istiğnası kəm,
Bizə əmma hərdəm nəzakəti var.

Qaşı yay, çeşmi şux, müjkanları ox,
Cümlə kəsdən artıx, bərabəri yox,
Camalı yanında ay və gün mənsux,
Vaqifin ondan çox şikayəti var.

Göründüyü kimi, əlamət bildirən sözlər, ifadələr şairin dilindəki bədiiliyin əsasını təşkil edir. Bu cür söz və ifadələrə şairin dilindən kifayət qədər çoxlu nümunə göstərmək mümkündür: *şux qəmzə, xəncər kiprik, xumar-xumar baxan, ala gözlər, sığallı birçək, al yanaq, şirin gülüş, xublar arığı, mina gərdən, var əndamı ağ, maya bud, baldırı yoğun, quyruqdan çox yumşaq, ağ sinə, şikəstə könül, bənəfsə tək, nazik səda, ağzı şəkər, dili-dodağı bal, qərib-qərib durmaq, soyuq-soyuq baxmaq, divanələr tək, şəkər parçası, incə bel, həsrət ilə gəzmək, köftan şərbət, şirin məhəbbət, tərlan könül, sərxoş durmaq, qəribliyə düşmək, rəngi-ruyi heyvaya dönmək, saralmaq, camalından nur yağmaq, ağ gül yarpağı tək, görəydin necədir daddaləzzətdə* və s. Bunların hər biri öz-özlüyündə və bütövlükdə zəngin əlamət təsəvvürü doğurur və M.P.Vaqif dilinin estetik keyfiyyəti barədə fikir yaradır. Ümumiyyətlə, şairin epitetləri hələ bir yana, bənzətmələrində (təşbəhlərində, metaforalarında və s.) də məhz natural əlamət təsəvvürü daha çox diqqəti çəkir:

Sənsən, ey nazənin gözəllər şahı,
Kimsə ola bilməz bərabər sənə.

Sərxoş durub sallananda hər yana,
Mat qalar ol sərvü sənubər sənə.

Baxdıqca baxışın, şirin gözün şux,
Əcəb növcavansan, nəzakətin çox,
Kəmalında, cəmalında eyib yox,
Pərvərdigar verib hər hünər sənə.

Söz yox zənəxdana, zülfə, yanağa,
Qamətə, gərdənə, qaşa-qabağa,
Bir şirin dilbərsən başdan-ayağa,
Nə nəbat bənzəyir, nə şəkər sənə...

M.P.Vaqif dilində səs, söz və ifadə təkrarları müəyyən estetik rola malikdir:

a) səs təkrarları –

Neyləmişəm sənə çeşmi-siyahım,
Sən məndən küsübsən ey qibləgahım?..
Öldür məni gər varisə günahım,
Al qanım əllərdə hənalar olsun.

* * *

Zülflərini çin-çin qoyub üzə sən,
Sallan sərxoş, seyranə çıx düzə sən,
Sən gərəkdir Vaqif ilə nə gəzəsən.
Görünməyə hərgiz əğyara tellər.

* * *

Qışın şiddətindən çəkinməzsə yaz,

Çalqanmaz göllərdə nə ördək, nə qaz,
Vaqifin köksünə başdan çar-çarpaz,
Çəkilib hacandan, canan dağıdır.

b) söz təkrarları –

Bir göz şərlinin, cəng nəzərlinin,
Zülfü ənbərlinin, müşk tərlinin,
Bir səmənbərlinin, zər kəmərlinin,
Bir incə bellinin qurbanıyam mən¹.

Naqis-naqis çəkər üzünə niqab.
Yüngül-yüngül qaçar, etiraz eylər.
Sığallanıb-sığallanıb siyah zülf,
Nə gözəl düçübdür üzə, Fatimə.

* * *

Saz tutulub yüz min sənəm oynasa,
Cəm oluban rumü əcəm oynasa,
Göydə mələk, yerdə adəm oynasa,
Həzzim olmaz hərgiz özgədən, gəlin.

c) ifadə təkrarları –

Allah muradını versin o yarın,
Rəqibi kuyindən sürün o yarın,
Mübarək guşuna görsün o yarın,
Mən çəkdiyim – ahü nalə gəlirmi?

* * *

¹ Burada – *li-nin* şəkilçilərinin təkrarı da qeyd olunmalıdır.

Gördüm üzünü, şəmsü-qəmər yadıma düşdü,
Əmdim ləbini, şəhdü-şəkər yadıma düşdü.

Şübhəsiz, M.P.Vaqifin sözə münasibəti, ümumən bütöv bir epoxanın – artıq qeyd etdiyimiz kimi, bəzi tədqiqatlarda bu, intibah, milli oyanış epoxası adlandırılır – təfəkkür tərzinin münasibətidir; XVII-XVIII əsrlərdə ədəbi-bədii dilin funksional-idraki məzmununu M.P.Vaqif qədər optimal əks etdirən ikinci bir sənətkar təsəvvür etmək çətindir – şairin bir xidməti də ondan ibarətdir ki, o, sözü etnoqrafik – məişət təbiiliyindən çıxarmadan obrazlaşdırır¹.
Məsələn:

Ətrini götürüb müşkü reyhandan,
Ucu *cığalanır* çıxır dörd yanından,
Açılanda çarqat tər zənəxdandan,
Nə əcayib durur *qırağa* zülfün.

Yaxud:

Ucu əsrəfili bulut kimi saç,
Dal gərdəndə *hər hörüyü bir qulac,*
Kələğayı əlvan, qəsabə qıyqac,
Altından cunası, hayıf ki, yoxdur.

Yaxud da:

Kürk olan yerdə cahanın rəxti-əlvanı nədir?
Şeməkü zərdabə bəkrəs *çuxa, baranı nədir?*
Pəriqunun döşəyi, yasdığı, yorğanı nədir?

¹ N.Cəfərov. Füzulidən Vaqifə qədər, səh. 122.

Gərmü nərm adamların qucağı ya yanı nədir?
Rövzeyi-rizvanda bənzər hülleyi-hurayə kürk.

Bununla belə, M.P.Vaqifin dilində kobud söz və ifadələrə (məsələn, M.V.Vidadidə olduğu kimi), yaxud söyüşlərə (məsələn, Q.Zakirdə olduğu kimi) təsadüf olunmur; Vaqif professionalizmi qeyri-ədəbiliyə qarşı o qədər barışmazdır (“Müşairə” istisnadır – həmin müşairədə həm Vidadi, həm də Vaqif kifayət qədər kobud ifadələr, söyüşlər işlədirlər ki, bu, onun, necə deyirlər, şəxsi, intim “əsər” olmasından irəli gəlir).

Azərbaycan filologiyasında M.P.Vaqif sənətinin böyüklüyünü hamıdan daha yaxşı dərk (və şərh) edən F.Köçərli şairin dilinin (ümumiyyətlə, təfəkkürünün) xalqın məişətinə aşinalıqdan irəli gələn naturalizmini göstərmək məqsədilə yazmışdı: “Qəribə hal budur ki, yüz ildən bəri bizim tərəkəmə xalqının dolanacağı dəyişməyibdir. Necə ki, Vaqifin əsərində (“Ey Vidadi, yenə xan qulluğunda...” qoşmasından söhbət gedir – N.X.) onlar narahat və natəmiz və fəna bir halda güzəran edirdilər, indi də həmin qərar üzrə məişət etməkdədirlər. Tərəkəmə övrətlərinin çoxusu əsla təmizlik bilməzlər. Necə ki, şair onları vəsf edir, uzun dırnaqlı, baldırı çirməkli, yalın ayaqlı, yorğanı-yasdığı tozlu-torpaqlı... həmin bizim tərəkəmə xalqının övrətləridir ki, əllərin-üzlərin həftədə bir dəfə yumazlar, başlarını daramazlar, danışmaq bilməzlər və örkən-çatı toxumaqdan qeyri bir şeyə qabiliyyətləri yoxdur. Həqiqətdə “hazır çobandılar, düdükləri yox”¹. F.Köçərli bu sözləri ilə özünəməxsus bir şəkildə M.P.Vaqif naturalizminin ictimai-milləti məzmununu açır ki, bunun şairin ədəbi-bədii təfəkkürünün izahında əhəmiyyəti nə qədərdirsə, ədəbi-

¹ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, 1 c, səh. 173.

bədii dilinin izahında da o qədərdir. Belə ki, milli ədəbi dil heç bir vaxt millətin həyatından kənarında, ancaq fərdi duyğuların, hisslərin ifadəsi kimi yarana və mövcud ola bilməz. M.P.Vaqif dilinin zəngin frazeologiyası da onun xalqın həyatı ilə sıx bağlı olmasından irəli gəlir; məsələn: *baş çəkmək, yada düşmək, iraq düşmək* (eyni zamanda: *cüda düşmək*), *nəzərdən salmaq, ağılı aparmaq, bağı qan olmaq, üz döşəmək, sığal vermək, daşa dönmək, insafa gəlmək, odlara düşmək, həyası üzündə, ağı başında, durub başına dolanmaq, oda qalanmaq, qaş-göz oynatmaq, boynuna qol salmaq, canı çıxmaq, etibar satmaq, baş endirmək, intizar çəkmək, yönün sənin sarı tutmaq və s. Şairin bir sıra ifadələri də, əslində, frazeoloji vahid gücündədir: *ciyər bərkitmək, tər lan könlü, ağız ləzzəti, sənə mailəm, sənədir meyilim, dodaqları yeməli, ağız xeyir sözlü, dili diləkli, filankəsin qızı, xəyalımda şirin nihanım, gül xərməni, nuşdur canımıza, gözü şərli, cəng nəzərli, xəyalın könlümdə, gözümdə gəzər, fikir çəkmək* (“*çarə qılmaq*” mənasında – *Bir fikir çək əhvalına Vaqifin*), *eldən ayıbdır, toy adamları, qanad saxlamaq* (müq. et: əl. *saxlamaq*), *şəkər əzmək* (*Şəkər əzmiş dilə-dodağa qızlar*), *didar aşiqi, könlüdən könlüə yollar görünüür* və s.*

M.P.Vaqifin dilinin sintaksisi artıq bütünlüklə yeni Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin sintaksisidir – sadə cümlələrin, feli tərkiblərin, həmcins üzvlərin geniş işlənməsi eləcə də bir sıra mürəkkəb cümlə konstruksiyalarının funksionallığı onu xarakterizə edir. Şairin dilində klassik üslub üçün səciyyəvi olan izafət tərkibləri, hətta bəzi tabeli mürəkkəb cümlə tiplərinə də təsadüf edilir; məsələn:

Hücumi-ləşkəri-təklifi-yarani-vəfadərə
Misali-səddi-İskəndər gərəkdir tab iyitlərdə.

* * *

Qaşın tağın qoyub, mehrabə hərgiz qılmanam səcdə
Ki, sən yüz mərtəbə ol Kəbeyi-ülyadan artıqsan.

* * *

Hər gedən gəlmiş, mənim ol gəmküsarım gəlməmiş,
Ey gözdüm qan ağla kim, çeşmi-xumarım gəlməmiş.

Lakin M.P.Vaqif dilinin sintaktik keyfiyyətini daha çox
aşağıdakı tipli konstruksiyalar müəyyən edir:

Ğənzə peykanilə tökdü qanımı,
Xətalara saldı din-imanımı,
Əyri durdu, süzgün baxdı, canımı
Aldı o şux gözlər, amma nə gözlər.

Yaxud:

Olmaz belə adəm, yığılsa aləm,
Mələkdən mükərrəm, əlavü əzəm,
Özü bir şux sənəm, istiğnası gəm,
Bizə əmma hərdəm nəzakəti var.

Yaxud da:

Sədalar gətirib təşrif buyurdun,
Qədəm basdın bizə, qurban olduğum.

Az qala ki, sənin həsrətin bizi,
İncəltmişdi üzə, qurban olduğum.

Canlı danışiq sintaksisinin ədəbi-bədii dilə gətirilməsi, üzərində işlənməsi və normativ hadisəyə çevrilməsi M.P.Vaqifin böyük xidmətlərindən biridir. Ümumiyyətlə, orta əsrlərdə ədəbi dil mümkün qədər mücərrədləşdirilir, “adi” danışiq dilindən nə qədər imkan varsa, o qədər fərqləndirilir və nəticə etibarilə, xalq dilinə qarşı qoyulur – bu, D.S.Lixaçovun ifadəsi ilə desək, ədəbi dili “müqəddəsləşdirmək” ehtirasının məhsuludur...¹ M.P.Vaqif isə orta əsrlər Azərbaycan ədəbi dili üçün də səciyyəvi olan “müqəddəslik”, “elmlilik” və “məişət üçün əlçatmazlığı” aradan qaldırdı, əvəzində isə yeni dövrün dil-üslub tipologiyasını yaratdı².

Ümumxalq dilinin sintaksisi şairin həm folklor, həm də klassik janrlardakı əsərlərində özünü göstərir ki, bu da hər iki janrlardan olan əsərlərin eyni bir dil-üslub stixiyasının məhsulu olduğunu dolayısı ilə təsdiq edir:

a) folklor janrlarında –

Siyah telli bir sənəmin ucundan,
Badə getdi din-imanlar, əfəndi.
O oda ki, mən düşmüşəm yanıram,
Düşməsin heç müsəlmanlar, əfəndi.

* * *

¹ Вах: Д.С.Лихачов. Исследования по древнетюркской литературе, Л., 1986, стр. 27.

² Н.Г.Джафаров. Азербайджанский литературный язык XVIII в., АДД, стр. 40.

Cəllad tək gözləri alsa canımı,
Namərdəm əgər mən aman eylərəm.

b) klassik janrlarda –

Eşqə düşmək sənə düşməz, qocalıbsan, belə dur,
Belə işlər yenə Vaqif kimi oğlanə düşər.

* * *

Mən bu dərd ilə əyər ölsəm, məzara qoymayın
Üstümə ol tuti dilli şux nigrım gəlməmiş.

* * *

Zülfünə qeyrilərin iman verərdim mən məgər?
Dəysə min şəmşir, qətrə qan verərdim mən məgər?
Öz xoşunda əqlimə nöqsan verərdim mən məgər?
Hər yetən cəllada asan can verərdim mən məgər?..
Onun iki nərgisi-şəhlası öldürdü məni.

Xüsusilə klassik janrdakı əsərlərində (müxəmməslərində) şair təxminən nəsr dilini xatırladan (sintaktik-konstruktik baxımdan ona uyğun) təhkiyə nümayiş etdirir; məsələn, məşhur “görmədim” müxəmməsinin dilini yada salaq. Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim. Hər nə gördüm, əyri gördüm; özgə babət görmədim. Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim. Biətü iqrarü imanü dəyanət görmədim. Bivəfadan lacərəm, təhsili-hacət görmədim... Hər sədavü səski, dünyayə dolub əksər-əqəl, Cümlə məkrü alü fənnü fitnədir, cəngü cədəl. Dirhəmə dinar üçündür hər şeyə

yapışsa əl. Müqtədilərdə, itaət, müqtədalərdə əməl, bəndələrdə simü bəylərdə ədalət görmədim... Baş ağardı. Ruziganm oldu gün-gündən siyah. Etmədim, səd heyf kim, bir mah rüxsara ingah. Qədr bilməz həmdəmilə elədim ömrü təbah. Vaqifə, ya rəbbanə, öz lütfünü eylə pənah – Səndən özgə kimsədə lütfü inayət görmədim.

Mübtədanın əvvəldə, ikinci dərəcəli üzvlərin ondan sonra, xəbərin isə sonda gəlməsi (eyni zamanda danışiq dili tipində inversiya), sintaktik obrazlılığın (və ümumiyyətlə ədəbi-bədii dil estetikminin) zəifliyi, konkretlik və s. bu dili, göründüyü kimi, nəsr, hətta adi danışiq dilinə yaxınlaşdırır – başqa bir nümunə: Vaqifəm, ta ki gözüm sataşdı onun qaşına, İstədi mehrabi-minbərdən xəyalım daşına. İndi bildim kim, nə gəlmiş şeyx Sənan başına... Ya budur ki, Tiflisi qərq eylərəm göz yaşına, Ol sənin vəsli mənim üçün kəlisadan çıxır...

M.P.Vaqif dilinin sintaksisi bərəsində danışarkən həmcins üzvlərin işləkliyini xüsusi qeyd etməyə ehtiyac duyulur – şairin çox nadir cümlələri var ki, həmcins üzvsüz işlənir; elə şeirləri də var ki, başdan-başa bu cür vahidlərdən ibarətdir:

*...Didarına müştəq olub qalmalı,
Başına dönməli, dərdin alınalı...
Bir ayna qabaqlı, əyri çalmalı,
Əlvən kəlağaylı, səfalı sərxoş.*

*Gözləri sürməli, yanağı xallı,
Bir laçın sövdəli, tərən xəyallı,
Qolları bazbəndli, boynu heykəlli,
Ağ əlləri əlvən hənalı sərxoş.*

...Əqlin aldın “yarəm” deyin Vaqifin,
Yanıldın *əlifin, beyin* Vaqifin,
Üz göstərdin, yıxdın evin Vaqifin,
Ola bilməz sən tək bəlalı sərxoş.

Həmcins üzvlü sadə cümlələr (qeyd edək ki, həmcins üzvlər, adətən “təyin”lərdən ibarətdir ki, bu da şairin dilindəki əlamət həssaslığının göstəricisidir) mütləq əksəriyyət təşkil etsə də, Vaqifin həm klassik janrlardakı, həm də folklor janrlarındakı əsərlərinin dilində mürəkkəb cümlə konstruksiyalarına da təsadüf olunur, məsələn:

Molla odur, hər nə görsə kitabda,
Hökm eyləsə, ola haqda-hesabda;
Vaqif deyir, sənə, mənə bu babda,
Hələ azdır bu divanlar, əfəndi.

Əgər mən Vaqifəm, Fərhad ilə
Məcnundan əlayəm; Əgər sənəsən,
haman Şirin ilə Leyladan artıqsan.
...Belə sandım kim, mələkdir əvvəla didarını,
Xeyli çağdan sonra bildim kim, gözəl insan imiş və s.

Göründüyü kimi, burada o tabeli mürəkkəb cümlə konstruksiyaları işlənir ki, xalq danışığı dili üçün xarakterikdir. Ümumiyyətlə isə, şairin dili üçün feli tərkiblər daha səciyyəvidir:

a) məsdər tərkibi –

Xumar-xumar baxmaq göz qaydasıdır,
Lalə tək qızarmaq üz qaydasıdır...

* * *

*Salmaq nəzərindən məni cananə düşərmi?
Tərk eyləmək öz qulunu sultanə düşərmi?*

b) feli sifət tərkibi –

*Sənin kimi gözəl sevən kimsənə
Dəxi əqlə, bir kəmalə gəlirmi?*

* * *

*Vidadidən gələn kağız məni fərxəndə hal etdi,
Bu halı gördü qəm filhal məndən intiqal etdi.*

c) feli bağlama tərkibi –

*Sərxoş durub sarayında baxanda,
Ağ gərdənə həmayıllar taxanda,
Qaşa vəsmə, gözə sürmə yaxanda,
Canım eşq oduna qalanmaq gərək.*

* * *

*Edib bir müxtəsər söhbət xəbərdar olmamış əğyar,
Yenidən and içib şərt eyləyib əhdü iman iqrar,
Alıb bir bu üzündən, o üzündən buseyi-təkrar,
O zülf-i-yasəməndin həsrətilə ayrılıb naçar
Genə Vaqif kimi bir dəxi olmaq iştiaqında.*

M.P.Vaqif dilinin konkretliyi, realizmi və milliliyi onun toponimiyasında da görünür – orta əsr şairlərindən

fərqli olaraq Vaqif, adətən o toponimləri işlədir ki, Azərbaycanla, Qafqazla bağlıdır; həmin coğrafiyadan kənara çıxanda isə şair orta əsrlərdəki şəkildə Şərqi toponimiyasına müraciət edir:

...Bir eylə nəzər ləşkəri-müjgan ələminə,
Gör necə keçib hökmü onun ruyi-zəminə,
Təbriz, Şəki, Gəncə və Kabil şəhərinə,
İran ilə Turan, Hələbü, Məkkə, Mədinə,
Bunlarda belə sənciləyin can ələ düşməz.

Mən aşiq idim, şövqü onun var idi məndə,
Öz aşıqının gərdənini saldı kəməndə,
Kəşmir, Xəta, Misr, Buxaravü, Xutəndə,
Mosul şəhəri, Çin ilə Maçinü, Yəməndə,
Gərçi gözəllər Rum, Ərəbistan, ələ düşməz.

Əlqissə ki, yüz kafir ola, yüz də müsəlman,
Tövrat ilə incil, zəbur, ayəti-quran,
Tiflis, İrəvan, Şamü Cəbəl, cümlə Trabzan,
Dərbənd, Quba, Bakı, Şamaxilə İsfahan,
Yüz seyr oluna külli – Dağıstan ələ düşməz...

Ümumşərqi toponimiyası ilə yanaşı, Azərbaycan toponimiyasına maraqlı göstərilməsi milli tənəkkürün formalaşmasının şərtlərindən biridir – daha bir sıra milli toponimlərə diqqət yetirək: Kür qırağı, Qarabağ, Qazax, Qıraqbasan, Açıqbaş, Şişə, Şirvan və s. Əlbəttə, milli toponimiyanın ədəbi-bədii dildə artımı ictimai tənəkkürün milli coğrafiyaya daha dərinlən bağlanması, ona təmas etməsi ilə əlaqədardır. Bu isə o deməkdir ki, ədəbi-bədii dilin demokratizmə təkcə sırayı vahidlərin deyil, xüsusi

vahidlərin funksionallığında da özünü göstərir.

Nəhayət, M.P.Vaqif dilinin daha bir xüsusiyyəti diqqəti çəkir ki, bu da obrazlaşdırma ilə bağlı məsələdir. “Məlum olduğu kimi, milli təfəkkürün formalaşması Azərbaycanda ticarət burjuaziyasının (tacirlərin) və ticarət münasibətlərinin tarixi rolunun artması ilə müşayiət olunur (bunlar dialektik əlaqədə olan proseslərdir) ki, bu da, təbii ki, ədəbi-bədii dildə öz əksini tapır¹... M.P.Vaqifin dilində “nəzakət satmaq”, “fayda bulmaq”, “cəvahirlər xərc etmək” kimi ifadələr işlədilir:

Sərxoş durub bir nəzakət satan yox,
Heç södəgər fayda bilməz bu yerdə.

Cavahirlər xərc edərəm şanına,
Əgər müştəq olsan, sözdə, Fatimə...

Beləliklə, M.P.Vaqif Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin (ümumən ədəbi dilinin) milli əsaslar üzərində təşkilində hərtərəfli iş görmüşdür – məhz Vaqifin fəaliyyəti sayəsində klassik üslubun nüfuzu sındırıldı, folklor üslubu zəngin ümumxalq dilinə əsaslanaraq yüksəldi və nəticədə, milli ədəbi dilin minimumu müəyyənləşdi. M.P.Vaqif milli ədəbi-bədii dili milli ədəbiyyatın keyfiyyəti kimi yaratmışdır – ona görə də şairin milli ədəbiyyat qarşısında xidməti nə olubdursa, milli ədəbi-bədii dil qarşısında da o olubdur... “Vaqifin milli ədəbiyyatımıza hüsni-xidməti bu olubdur ki, Türkiyə və İrənzəmin şüərasına müəlliflik etməyibdir, bəlkə onun üçün asan və təbii bir yol açıbdır ki, ondan sonra gələn şairlər ona peyrəvilik edib bir çox gözəl əsərlər meydana gətiriblər. Bu cəhətə Molla Pənah Vaqifin

¹ Bax: N.Cəfərov. Füzulidən Vaqifə qədər, səh. 125.

Qafqaziyada vücuda gələn şairlərin babası və ustadı adlanmağa haqqı vardır”¹.

M.P.Vaqif dilinin xəlqiliyi, demokratizmi, yeniliyi bu dilin məhəlliciliyi, yaxud bir sıra tədqiqatçıların vaxtilə güman etdikləri kimi, Qazax-Qarabağ dialektləri əsasında formalaşması (yəni bilavasitə dialekt əsasına malik olması) demək deyildir – Vaqifin dili eyni zamanda yüksək normativliyə malik ədəbi bir dildir, bu dilin kökləri güman etdiyimizdən daha qədim zamanlardan gəlir. Lakin artıq qeyd edildiyi kimi, məhz XVII-XVIII əsrlərdə milli normativlik qazanır.

M.P.Vaqifin yaşayıb-yaratdığı dövrdə daha bir sıra sənətkarlar ədəbi dilin milli əsaslar üzərində yenidən təşkili sahəsində bu və ya digər dərəcədə çalışmışlar: M.H.Müştaq, şəkili Nəbi, şirvanlı Saleh... Həmin söz ustalarının dilini M.P.Vaqif dil-üslub məktəbinə aid etmək mümkündür. Bu isə onu göstərir ki, M.P.Vaqifin dil reformasiyası ancaq bir şairin yaradıcılıq aktı olmaqla qalmır, bütöv bir mərhələyə, dövrə çevrilir. Çünki həmin reformasiya tarixi bir tələbat idi – ümumxalq dilinin dərin qatlarından gəlirdi və mədəni-tarixi prosesin faktı, nəticəsi idi. Bu bir həqiqətdir ki, M.P.Vaqif orta əsrlərdə formalaşmış klassik ədəbi dili “müqəddəslik”dən məhrum etdi, tarixin hökmü ilə onun nüfuzunu sındırdı; lakin bu da bir həqiqətdir ki, şair eyni zamanda demokratik, xəlqi, milli ədəbi dili normativləşdirdi, sabitləşdirdi və “müqəddəs”ləşdirdi. M.P.Vaqifin, təxminən yarım əsr ərzində (XVIII əsrin ikinci yarısında) ardıcıl müdafiə etdiyi dil-üslub tipologiyası XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq özünün görkəmli nümunələrini yetirdi, XX əsrin əvvəllərində isə M.P.Vaqifin dil-üslubu milli təfəkkürün

¹ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, 1 c, səh. 191.

mühüm göstəricisi kimi nəzəri olaraq təhlilə cəlb edildi.

“Şəhriyar” dastanının dili

XVII-XVIII əsrlərdə ədəbi-bədii dilin ən mükəmməl mənbələrindən biri – müəllifi məlum olmayan “Şəhriyar” dastanıdır. Əsərin ilk tədqiqatçılarından H.Araslı yazır: “Şəhriyar”ın əlimizdə olan əlyazmasının (söhbət Azərbaycan EA Əlyazmaları İnstitutunun fondundakı əlyazmasından gedir – N.X.) müəllifi məlum deyildir. Lakin onun mükəmməl mədrəsə təhsili görmüş bir yazıçı olduğu əsərdən aydın olur”¹. “Şəhriyar”ın yeganə əlyazmasını nəşr etdirmiş Ə.Səfərli əsərin əvvəlindəki ustadnamədə adı çəkilən Məhəmmədi onun müəllifi hesab edir². Başqa bir tədqiqatçı isə göstərir ki, “əsərin müəllifinin məhz Məhəmməd olması mübahisəlidir, çünki onun adı ancaq ustadnamədə çəkilir (ustadnamə isə, məlum olduğu kimi, dastan mətni üçün dəyişkəndir), lakin heç şübhəsiz. “Şəhriyar” olduqca istedadlı (hətta bizə belə gəlir ki, M.V.Vidadi və ya M.P.Vaqif səviyyəsində) bir yazıçının qələmindən çıxmışdır və heç ola bilməz ki, həmin yazıçı başqa bir əsər yazmamış olsun”³. “Şəhriyar”ın müəllifinin kimliyi, əlbəttə, xırda məsələ deyildir (çünki əsərin mətnində aydın seçilən üslub fərdiliyi var), bununla belə, həmin müəllifin kimliyindən asılı olmayaraq, “Şəhriyar”, xüsusilə nəsr dilinin klassik nümunəsidir.

“Şəhriyar”ın şeir dili XVII-XVIII əsrlər aparıcı (milli) şeir üslubunun artıq normativləşdiyini (M.V.Vidadi,

¹ H.Araslı. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 1956, səh. 30

² Məhəmməd Şəhriyar, Bakı, 1987; tərtib edən Ə.Səfərli.

³ N.Cəfərov. Füzulidən Vaqifə qədər, səh. 136.

xüsusilə M.P.Vaqifdə olduğu kimi) nümayiş etdirir¹. Və təsadüfi deyil ki, M.P.Vaqifin obrazları, ifadələri “Şəhriyar” dastanının şeir dili üçün xarakterikdir:

Ağ büllur bədənlü, gülgəz yanağlü,
Tamam şirin süxən, şirin dodaqlu,
Hamı xəmə əbrulu, o tər buxaqlu –
elə cavan qucanlara maşallah.

Yaxud:

Saqi, düz dut piyaləni, düz yeri,
Əgmə gərdən, zülf pərişan olmasun.
Miri-məclis, necə layiq görübsən,
Hər nadana böyük xidmət qılmasun.

Əlbəttə, dastanda folklor janrlarındakı şeirlərlə yanaşı, klassik janrlarda da şeirlər mövcuddur.

Kim bilür əyyami-mazidən, təqəddümdən xəbər,
Lazımı layiq ona olur yəqin bil müxtəsər.
Ki, edə izhari-elam nə ki, elmi var onun, –
Qeyri alimlər götürsün, anlasun cümlə bəşər.

“Dastanın mətnində, tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, klassik üslub bir sıra hallarda folklor üslubu ilə mexaniki şəkildə birləşdirilir... Lakin bu cür birləşmədə təhtəşüür şəkildə üzvi ədəbi-bədii dil vəhdətinin məntiqi ifadə olunur”¹. Qeyd etmək lazımdır ki, bu, “Şəhriyar”ın həm şeir, həm də nəsr dilinə aid olan məsələdir, lakin biz diqqəti

¹ Bax: С.Г.Мехтиева. Язык дастана “Шахрияр”, АҚД, Баку, 1974.

¹ Bax: N.Cəfərov. Füzulidən Vaqifə qədər, səh. 137.

nəsr dilinə verəcəyik... “Şəhriyar”ın nəsr dilinin əsasını klassik nəsr üslubu təşkil edir: “...Ələlxüsus, gülhayi-rəngarəng və səbzəhayi-müxtəlifə və çeşməhayi-züلال misli səlsəbi və mürğəhayi-xoşavaz ki, güllər müqabilində sədəyi-ruhəfza ilə nəğaməti-dilpəsəndlər oxuyub bəni-adəmə nişani-eşqdən xəbər verüllər və insanı tərənnümə gətürüb bəzilərin tərəfi-axirət üçün təklif və ibtidai – haqq-təalaya məşğul edərlər və bəziləri həvəsi-həvaya salub hər bir adamı bir adam mayıl edib onun şövği-didarına ruz-şəb giriftar olub günə-günə qəzəlhəyi-lətif və əbyathəyi-zərif ilə ruzigarın keçürüllər”.

Şübhəsiz, bu nitq tipologiyası M.Füzulinin “Şikayətnamə”sində, azərbaycanca-türkcə “Divanı”nın “Dibaçə”sində əxz olunmuş nitq tipologiyasının, müəyyən mənada, varisidir və qeyd etmək lazımdır ki, həmin varislik hətta milli təşəkkül dövründə də bir müddət (xüsusilə bədii nəsrdə) davam edir (XIX əsrin birinci yarısında “Kitabi-əs-gəriyyə”nin dilini xatırla). Ümumiyyətlə, klassik nəsr dili, klassik şeir dilindən fərqli olaraq, ədəbi dilin tarixində, demək olar ki, həmişə progressiv rol oynamışdır; dövrün ictimai-estetik təfəkkürünün normal ifadəsinə klassik nitq (nəsr) standartları o qədər də mane olmamışdır¹.

“Şəhriyar” dastanının dilində klassik nəsr elementləri nə qədər güclüdürsə, xalq danışığı dili ünsürləri də o qədər güclüdür; elə buna görə də “Şəhriyar”ın dili M.Füzulinin nəsr dilinin xələfi olmaqdan başqa. M.F.Axundovun nəsr-dramaturgiya-traktat dilinin də sələfidir:

“Əmma bilmənəm nə səbəbdür, hər kim ki sənin uğrunda çalışır və cəfalar çəküb, ondan nə kimi xidmətlik zühura yetubdür ki, mütləqə onu xatiri-şərifinə gətürməzsən və bir də bir fəqirə – əvvəla – sənə ərzi-rəhdə

¹ Yenə orada, səh. 139-140.

rast olub, bir para küftgü edüb və sonra o sənə qardaş və sən ona bacı deyübsən və mətənnəfil olubsan: səni öz bacım kimi nəzərdə dutub axı, layiqi-ismi-rəsm sənə bina qoyaram – hərgiz onları yadına gətirməzsən...”

Yaxud:

“...Ey arvat, bəlkə oğlun bir tərəfə mehman gedüb, yoxsa bu vaxt yuxuda olmaz, qalx, bir onun otağı tərəf¹ get. Gör nə səbəbdür ki, o sədəsı qulağıma gəlməz. Əgən onun sədəsı qulağa gəlmirsə, mürği-ruhim rahat olmaz.

Övrət biizzat qalxub gəldi, gördü oğlan yatubdur, qıymadı, qayıdub gəldi.

Əri dedi:

– Nə gördün?

Dedi:

– Vallah, yatıbdur, qıymadım oyadam...”

Klassik nəsr dili ilə xalq danışığı dilinin (yaxud folklor nəsr dilinin) bu cür əlaqələnməsi, nəticə etibarilə, milli nəsr dilini hazırlayır: “...Ərz etdi ki, ey atayi-mehriban, hərgiz olmasun ki, sənin sayeyi-əltafın mən faqirin üstən əskik ola, amma əgər sənin hali-həyatında və nəzəri-şərəfində mən bir mərifət tapa bilməsəm, səndən sonra hər qara gün, hər iş mənim üstümə tökülüb, mən heyran qalub və sərgərdan oluram”.

“Şəhriyar”ın dilinin M.F.Axundovun nəsr-dramaturgiya – traktat dilinin əsasında durması, yəni XVIII əsr nəsr abidəsinin dil-üslub perspektivliyi daha çox onun drammatizmində görünür; mütəxəssislər hesablamışlar ki, drammatizm (hətta dramaturjilik) “Şəhriyar”ın dilində güclü ifadə potensialına malikdir: ümumi mətnin 40%-ni şeirlə, 50%-ni nəsr ilə gedən dialoqlar, cəmi 10%-ni təsvir

¹ Onun otağı tərəf ifadəsində tərəf qoşmasının ismi yönlük halda deyil, “adlıq” halda idarə etməsi xalq danışığı dili üçün xarakterik hadisədir.

təhkiyəsi təşkil edir¹. Nəsr dialoqları bilavasitə XIX əsr dramaturgiya dilini xatırladır:

“Qız dedi:

– İxtiyar sizinkidir. Mürəxxəs buyur, bir üstün götürsünlər, tamaşa eyləyüm, sonra siz bilürsüz.

Cariyələr qədifəsin götürdülər, qız baxdı ki, günəgünə cavahirat tərtib verüb və xonçalar düzübdür ki, heç padşahlar sərkərinə bulunmaz.

Qız:

– Əcaba, belə peşkəşin qəbul olmadığı nə səbəbdür və niyə məndən gizləyürsüz?

Anası dedi:

– Sənə məlum olur.

Qız dedi:

– Bir sözü ki, əvvəl vaqtdan bilməyən kəs dost hesabından olmaz. Bəs mən sizin övladınız degüləm? – Deyüb barigahdan çıxdı”.

“Şəhriyar” dilinin, ədəbi-bədii dil (bədii üslub) olmaq etibarilə, mühüm əlamətlərindən biri nitqin fərdiləşdirilməsi – müxtəlif zümrələr üçün xarakterik nitq tərzinin qabardılmasıdır.

Məsələn, iki zümrənin nitqini müqayisə edək:

a) tacir-sövdəgər – “Vallah, mən öz ölümümü öz boynuma götürmüşəm. Əbyat və əşar oxuyub, axırında Sənubər xanım deyüb tapşürür və bizə yalvarur: gərək mənə mürəxxəs eləsiz ki, öz butama gedəm. Oğul bir baba pır. Bilürdüm ki, bizim həddimiz degil, əgər gəlsə ona xəta yetər. Mənim gözüm qabağında ona xəta yetişməsün deyüb özümü xətaya atub dərgahına gəlmişəm. Mürvət sənindir”;

b) xan-hökmdar – “Ey haramzadə, məgər bir kişinin dövlət-malı çox olsa, öz yerişün yanqulur və öz əli ilə öz

¹ Bax: N.Cəfərov. Füzulidən Vaqifə qədər, səh. 141.

qanına bais olur? Sənin peşkəşindən mənə məlum idi... yaxşısı bu oldu – bu sözləri özün söyləməmiş bilürdün ki, söyləyəndə vacibül-qətl olacağımı.... Öz fitvanı ki, özün verübsən, indi gərək səni aparsunlar, meydan başında öldürüb, hər parçanı meydanın bir tərəfindən assunlar ki, hər görənə ibrət olsun...”.

Göründüyü kimi, o ifadələr ki, tacir-sövdəgərin dilində işlənir (*vallah, öz özümümü öz boynuma götürmüşəm, oğul bir baba pir, həddimiz degil, özümü xətaya atub, dərgahına gəlmişəm, mürvət sənindir* və s.), onun yüksək mədəniyyətini, tərbiyəsini, bir sözlə, cəmiyyət adamı olduğunu təsdiq edir; əksinə, o ifadələri ki, xan-hökmdar işlədir (haramzada, yerişün yanqulur, öz əli ilə öz qanına bais olur, mənə məlum idi, vacibül-qətl, öz fitvanı ki, özün verübsən, gərək səni aparsunlar, hər parçanı bir tərəfə assunlar və s.), onun mədəniyyətli, ağıllı və ümumiyyətlə, cəmiyyət adamı olmadığını göstərir.

“Şəhriyar” dastanında da diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri qəhrəmanların ictimai ünsiyyətə can atması faktıdır: əsərdə bu, “məclis ilə göftara qadir olmaq” kimi təqdim edilir; məsələn, oğulun ataya sözü: “Təvəqqə və iltimas eylərəm, bir neçə vəqt məni də özün ilə səfərə aparub və seyran qıldurasan ki, hər yerdə dost, müsahib tanıq və xeyri-fürüxt şərtlərindən anlayub özüm üçün bir şey kəsb edəm ki, sonra bimərifət olub arif-ürəfa məclisində xamuş qalmayım və mən də məclis ilə göftara qadir olam”... Bu cür ünsiyyət ehtirası, doğrudan da, milli, ictimai təfəkkürün formalaşdığı XVII-XVIII əsrlər üçün tamamilə təbiidir – heç şübhəsiz, ədəbi dilin kütləviləşməsində də həmin “ehtiras” mühüm rol oynamışdır¹.

¹ N.Cəfərov. Füzulidən Vaqifə qədər, səh. 145.

Dastanın dilinə, üslubuna təsir edən nitq aktları içərisində rəsmi üslub formalarını, etiketlərini xüsusi qeyd etmək lazım gəlir:

“Şah Abbas buyurdu: Bir fərman yazın ki, şəhri-Tiflisin əyalət və bəglərbəgligi Şəhriyara ənam olunsun. Min bəd Şəhriyar xan bəglərbəgi – Gürcüstan deyilüb, müsəmmə olsun. O halda bir fərman Cahangir xana ki, səni övladın verilən kimsənəyə xanluq layiq olub və vermək vacib idi. Gürcüstan məmləkətini Şəhriyara ənam edüb və Şəhriyar xan müsəmmə etmişəm... Və bir fərman dəxi cəmi İraq və İran xanlarına və sultanlarına yazub göndərildi ki, hər zaman Şəhriyar xan varid və übur edəndə mərasimixidmət və təzim ilə və layiq peşkəşlər ilə məhəbbət və müraat edəsiz, ta ki, şəhri-Tiflisə daxil ola...”

Rəsmi üslub (əmr, fərman və s.) dilinin bu cür normativ keyfiyyətdə əks olunması “Şəhriyar”ın adi bir əsər olmadığını, dövrünün nəsr dilinin klassik nümunəsi kimi meydana çıxdığını bir daha təsdiq edir, çünki adi müəllif rəsmi nitq normativliyinə belə peşəkarlıqla yiyələnmə bilməzdi.

Müşahidələr göstərir ki, “Şəhriyar”ın leksikası, eləcə də sintaksisi milli ədəbi dil tipologiyasına malikdir; klassik üslubla folklor üslubunun haqqında bəhs olunan dialektikası mətndə özünü hiss etdirir. Əsərin dastan mənşəyinə malik olmasına baxmayaraq, həm leksikasında, həm də sintaksisində yazı dilinin xarakteri aydın görünür; kütləviliklə peşəkarlığın (professionalizmin) bu cür sıx birləşməsi isə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, milliliyin əlamətidir: “Bunu necə rəva görürsən ki, iki sevgi müddətimədid camii-şərabii eşqdən sərxoş və atəşi-fəraği hicrandan suzan, gecə və gündüz intizari-didari-canan çəküb, daimül övqat onun azuqeyi-rüzgarı ah-nalə olub, yemək və içmək

görməyib, hər ədna və nadan bir töhmət ilə danışub, bu qədər qüssə və qəmə tab edüb haqq-təala lütfünə müntəzir olub baxa ki, çərxi-ruzigar bir vaqt sitəmdən əl çəküb, taleyi-zəhməkeşimiz bürci səadət canibinə üz verüb, tərəqqi bulub vüsali-camali-canana yetən vaqtda bir az dünya malından ötrü genə onları intizar qoyub, “mən müjdə aparam” deyüb gəlməkin aşkara zülmi-binəhayətdir”.

Cümlədə izafət, feli bağlama tərkibləri, paralel konstruksiyalar, hətta bəzən qafiyə (səcli nəsr tipində) işlənir ki, bunlar ona və ümumən “Şəhriyar”ın dilinə klassik normativlik verir. Eyni zamanda əsərdə folklor formullarının – dil-üslub modellərinin funksionallığını da qeyd etmək lazımdır; bunlardan ən mühümü tədqiqatçıların, şərti olaraq, “vaqta ki...” adlandırdıqları formuldur;¹ məsələn: “Vaqta ki, saz götürdülər, Cahangir xan tamaşa eylədi: cavahiri-danənişan saz ki, heç öz sərkarrarında belə saz yoxdur” ...“Vaqta ki, gəcavədən aşığa baxub öz məşuqəsini görüb ki, nə nişan ilə badə verən demişdi özüdür, əql başdan pərişan, az qaldı kəcavədən düşsün”... “Vaqta ki, çadıra yaxun gəldükdə Sənubər xanım qabağına çıxub və əl uzadıb, əlindən dutub, kəcavədən düşüb qol-boyun iki mələki-asiman və iki huri-qılman çadıra girdilər, bir para bir-birinnən əhval soruşub və keçən işlərdən danışub, Sənubər buyurdu...” və s.

“Şəhriyar”ın dili, xüsusilə sintaksisi “Kitabi-Dədə Qorqud”dan gələn bir sıra tarixi əlamətlərə (məsələn, sintaktik paralelizmin funksionallığı) malikdir və bu mənada “Şəhriyar” eyni zamanda və bəlgə də, daha çox “Kitab”ın dil varisidir.

Dastanın toponimiyası onun yarandığı coğrafiyanı əks etdirir ki, buraya aşağıdakılar daxildir: *Azərbaycan*,

¹ N.Cəfərov. Füzulidən Vaqifə qədər, səh. 148.

Şəmsəddinli mahalı, Gəncə, Tovus, Zəgəm, Qazaq, Sınıx körpü, Qarayaz, Soğanluq yolu, Şəhri-Tiflis, Gürcüstan, Xudafərin körpüsü və s.

“Şəhriyar” dastanı göstərir ki, XVII-XVIII əsrlərdə milli ədəbi-bədii dilin formalaşmasında və ümumiyyətlə Azərbaycan ədəbi dilinin milli əsaslar üzərində yenidən təşkilində şifahi xalq ədəbiyyatının yazıya alınması çox mühüm bir amil olmuşdur – folklordan çıxan ədəbi-bədii dil yazıda da öz genetik tipologiyasını mühafizə etmiş və əlavə olaraq, klassik yazı dilinin normativ xüsusiyyətlərini mənimsəmişdir. Folklor nəsrinin yazıya alınması ədəbi-bədii dilin inkişafına (demokratikləşməsinə, milliləşməsinə və s.) folklor şeirinin yazıya alınmasından daha çox təsir göstərmişdir; müşahidələr göstərir ki, istər “Şəhriyar”da, istərsə də məhz XVII-XVIII əsrlərdə yazıya alınan digər dastan-nəsr nümunələrində (“Koroğlu”, “Aşıq Qərib” və s.) dil-üslub üzərində əsaslı şəkildə iş getmiş, həmin əsərlər şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsindən yazılı ədəbiyyatın hadisəsinə çevrilmişdir və bu cür əsərlərin “orqanizm”ində özünü göstərən mürəkkəblik genezislə tipologiya arasındakı müəyyən fərqlərin nəticəsi kimi diqqəti çəkir ki, bu barədə artıq imkan daxilində bəhs etdik.

Elmi üslub

Azərbaycanda uzun müddət elmi təfəkkürün əsas ifadə forması ərəb dili olmuşdur, XIII-XIV əsrlərdən etibarən həmin missiyanı fars dili də (xüsusən humanitar sahədə) yerinə yetirmişdir – Azərbaycan türk dilinin elmi üslubunun müəyyənlişməsində ərəb, fars dillərinin təsiri inkar olunmazdır. Lakin burası da inkar olunmazdır ki, nəinki Azərbaycanda, ümumən Şərqdə (Ön Asiyada) ərəb,

yaxud fars dilində yazılmış bir sıra elmi əsərlərin müəllifləri məhz Azərbaycan türkləri olmuşlar.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili elmi üslubunun ilk mükəmməl nümunələri yaranmışdır: buraya astronomiya, tibb, qrammatika və s. elm sahələrinə aid kitabların, risalələrin (traktatların) dili daxildir. Həmin əsərlər içərisində həm tərcümə – təbdillər, həm də orijinal nümunələr var¹.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, XVII-XVIII əsrlərdə, yəni milli özünüdərkətmə dövründə, prinsip etibarilə, “qeyri-milli” olan elmi idrakın milli dil keyfiyyəti ilə “əlaqələnməsi” tamamilə təbii prosesdir və XVI əsrə qədər, artıq qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan türkünün elmi təfəkkürü, əsasən ərəb, fars dillərində ifadə olunduğu üçün XVI əsrdən etibarən müstəqil elmi üslubun formalaşması gedişində həmin dillərin intellektual potensialı da iştirak edir. Eyni zamanda, elmi üslub digər üslublara nisbətən ağır demokratikləşir, çünki, həqiqətən, elmi ünsiyyət, ümumiyyətlə ünsiyyətin “qeyri-demokratik sahəsidir; bununla belə, XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubunun formalaşmasını onun demokratikləşməsi müşayiət edir. Müşahidələr göstərir ki, elmi üslub bir sıra hallarda publisistik üsluba yaxınlaşır”².

Elmi üslubun iki qolunu – ictimai, yaxud humanitar elmlər və texniki, yaxud dəqiq elmlər qollarını fərqləndirmək mümkündür.

Ə.Dəmirçizadə tarixə aid kitablar içərisində hicri 1122-ci il (1711-ci) ildə yazılmış “Təvarixi-zəmani-Şah Abbas ibn Xudabəndə”, hicri 1146-cı (1733-cü) ildə yazılmış

¹ Bax: H.Araslı, XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, səh. 30.

² Bax: Н.Г.Джафаров. Азербайджанский литературный язык XVIII в., АДД, стр. 49.

“Səfəviyyə padişahları”nı qeyd edir və həmin əsərlərdən aşağıdakı parçaları misal verir:

“Hicrəti-nəbiviyyənin min on ikisində Təbrizi Şah Abbas rumrudan aldı, min on üçündə İrəvanı aldı, min on beşində Gəncəyi aldı, min on altısından Şamaxı və Dərbəndi aldı. Min igirmi üçündə Şah Abbas Gürcüstana daxil olub gürcüsünü əsir edib Fərhadabada sürdü, beş il Gürcüstana veyran qaldı...” (“Təvərix-i-zəmani-Şah Abbas ibn Xudabəndə”).

“Məlik Mahmud kimi padşahı cilovuna saldım və Fətəli xan Qacar kimi düşməni dəf eylədim. İmdi istəzəm budur ki, məni özünə vəkil edəsən. Padşah gördü tamam qoşun onun fərmanındadır, labüd razı oldu. Təhmasib xan pabus edib vəkil-lüddövlə oldu. Neçə gündən sonra Məhəmməd Hüseyn xan həmsirəsini həm aldı, ondan Məşhədə getdi...” “Səfəviyyə padşahları”¹.

Bu cür aydın dil, hadisələri tarixi ardıcılıqla ilə verən təhkiyə, tarixi adlar, ictimai-siyasi terminologiya, bir sıra spesifik ifadələr tarix üzrə elmi üslubun xarakterini müəyyənləşdirir. Həmin əsərlərdə baş (rəis), tufəngçibaşı, qorucubaşı... kimi Azərbaycan dilində düzəldilmiş hərbi rütbə bildiren terminlər var ki, onlar Şah İsmayıl dövründə yaradılmış terminlərdir və sonrakı əsərlərdə də işlənmişdir².

İctimai elmlər üzrə əsərlər (xüsusilə tarix kitabları) XVI əsrdən (Səfəvilər hakimiyyətə gəldiyi zamandan) başlayaraq, əsasən fars dilində yazılmışdır və ona görə də yeni dövrün azərbaycanca tarix kitablarının sintaksisində danışq dili xüsusiyyətləri ilə yanaşı, fars konstruksiyalarına da təsadüf olunur. Hətta bəzən belə bir təsəvvür yaranır ki, bu əsərlər (Azərbaycan türk dilindəki

¹ Bax: Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I hissə, səh. 254-255.

² Yenə orada, səh. 255.

tarix kitabları) ya fars dilindən sərbəst tərcümə edilmiş, ya da fars orijinaları əsasında tərtib olunmuşdur. Bununla belə, həmin kitabların dili olduqca çevik, oxucunu nəinki müəyyən tarixi informasiya ilə tanış edən, eyni zamanda, onu həyəcanlandıran, bədii-publisist elementlərlə zəngin bir dildir və qeyd etmək lazımdır ki, bu dil dövrün bədii nəsr dilindən (məsələn, “Şəhriyar”ın dilindən) daha demokratikdir, lakin daha az normativ – ədəbidir.

Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu, xüsusən qrammatika tədrisi ilə əlaqədar olaraq dilçilik qolu üzrə də artıq XVIII əsrdə formalaşmağa başlamışdır¹. Hicri 1120-ci (1708-ci) ildə yazıldığı qeyd olunan, müəllifi naməlum kitab, hicri 1199-cu (1784-cü) ildə yazılmış ərəb dili sintaksisi kitabından qalan son vərəqlər, hicri 1171-ci (1757-ci) ildə üslubiyyat mövzusunda qələmə alınmış 5 vərəqdən ibarət əlyazması bu bərədə müəyyən təsəvvür yaradır². Həmin dilçilik əsərlərində isim, *fel*, *zərf*, *sifət*, *fail*, *məful*, *məfulibeh*, *müzaf*, *xəbər*, *mübtəda*, *cümlə*, *cümleyi-feliyyə*, *cümleyi-ismiyyə*, *müfrəd*, *cəm*, *cümleyi-şərtiyyə*, *cümleyi-zərfiyyə*, *ləfz*, *kəlam*, *ibarə*, *lüğət mənası* kimi terminlər işlənir”.

Qrammatika dərsləkləri sual-cavab şəklində qurulmuşdur:

“– *Məfuli-beh*, *oda neçə qisindir?* – *İki: məfuli-behisərih*, *məfuli-behi-qeyri-sərih*”.

Yaxud:

“– *Xəbər neçə qisindir?* – *İki qisindir*”: *ya müfrəd olur, ya cəm*. – *Cəm cümlədə neçə qismdir?* – *Dörd: cümleyi-feliyyə, cümleyi-ismiyyə, cümleyi-şərtiyyə, cümleyi-*

¹ Вах: Н.Г.Джафаров. Азербайджанский литературный язык XVIII в., АДД, стр. 44.

² Yənə orada, səh. 45.

zərfiyyə”¹.

Göründüyü kimi, qrammatika kitablarının sintaksisi adi məktəb (dərslük) sintaksisidir və geniş elmi ümumiləşdirmələrə, şübhəsiz ki, imkan vermir, bununla belə, həmin sintaksisi nöqsanlı və perspektivsiz saymaq da düzgün deyil.

XVII-XVIII əsrlərdə dini-fəlsəfi və dini-işgüzar (əsasən, ticarət qaydalarına aid) risalələr daha geniş yayılmışdır. Həmin risalələrin dili, demək olar ki, kütləvi, ümumanlaşığıdır.

XVIII əsr risalə müəlliflərindən biri yazır: “...Etiqad babında və ibadət babında lisani-türki üzrə neçə risalə tələf olunmuşdur” və həmin risalələrin dilinin çox zaman üç dilin – Azərbaycan, ərəb və fars dillərinin qarışığından ibarət olması diqqəti cəlb edir².

Dini risalələrin dili kifayət qədər kütləvidir, lakin bu, həmin əsərlərin mürəkkəb fəlsəfi məzmun bildirməsinə mane olmur: “Vacib şol nesnədir ki, əqldə anın ədhi, yəni yoqluğu təsəvvür olunmaya və məhal şol nenədir ki, əqldə anın vücudu, yəni varlığı təsəvvür olunmaya və caiz şol nesnədir ki, əqldə anın vücudu ərvan-savi ola, yəni varlığı və yoqluğu bərabər ola”¹ (Əlyazması, Azərbaycan EA Əlyazmaları İnstitutunun fondu, səh. 44a). Göründüyü kimi, dini-fəlsəfi risalələrdə dilin əsas ağırlığı leksikanın (terminologiyanın) üzərinə düşür; hər bir mühüm elmi (dini-fəlsəfi) anlayış əvvəl ərəbcə adlandırılır, sonra isə onun Azərbaycan dilində qarşılığı verilir və bu, bəzən eksperimental səciyyə daşıyır: “...Birisi dəxi alim

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, səh. 251.

² Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, səh. 251.

¹ Н.Г. Джафаров. Азербайджанский литературный язык XVIII в., АДД, стр. 44.

olduğudur, yəni *bilici* olduğudur..., birisi dəxi bəsir olduğudur, yəni *görücü* olduğudur...” (yenə orada, səh. 44b).

XVII-XVIII əsrlərdə daha bir sıra dini-fəlsəfi risalələr hazırlanmışdır, buraya Mustafa ibn Əlinin “Təhsil-ül-miqat, təğyir-ül-ovqat” və “Risalət ül-miqantərat” əsərləri, eləcə də naməlum müəllifin “Ri-saleyi-şühədə”sı və s. aid ola bilər. Həmin risalələrdə müəyyənlaşən dil-üslub tipologiyası sonrakı dövrlərdə fəlsəfi-traktat və dini-moizə dilinin bilavasitə əsasında durmuşdur.

Dini-işgüzar (əsasən ticarət qaydalarına aid) risalələrin dili dini-fəlsəfi risalələrin dilindən daha çevikdir: “...Alduğu nəsnəyi zəml etməyə və satduğu nəsnəyi mədh etməyə. Əgər söylədiyi şeylər xilaf isə kizb etmiş olur; ol söz ilə müştəri alıcaq olursa, müştəriyə zülm etmiş olur, kəndi zalımından olur. Müştəri qəbul etməzsə, kizb-günah üzərində qalır və dəxi müvəffəqiyyətsizlik etmiş olur” (Yenə orada, səh. 115a).

Ticarətə aid risalələrin dili çevik olduğu qədər də yığcam, bir sıra hallarda hətta rəsmi üslubu andıracaq qədər konkret və obrazlılıqdan uzaqdır; məsələn “Lənət olunan möhtəkir ol kimsənədir ki, vilayətə bir nə var nəsnə gəldikdə də anı ala ki, bahalansun da satum deyü” (Yenə orada, səh. 121a).

Mənbələrin dilində “elmi-ticarət” ifadəsinə təsadüf edilir ki, bu da ticarətin XVII-XVIII əsrdə iqtisadi-mədəni rolunun nə qədər güclü olduğunu göstərir. Əlbəttə, ticarətin islam dini ilə (şəriətlə) birləşməsi milli təfəkkürün təşəkkülü, formalaşması dövründə diqqəti cəlb edən məsələdir: XVIII əsr mənbəsi “Şəhriyar” dastanında öz əksini tapdığı kimi, “əhli-ticarət” bu zaman milli ictimai təfəkkürün aparıcı qüvvəsinə çevrilmək imkanına malik idi.

XVII-XVIII əsrlərdə meydana çıxmış ticarət risalələrinin dilində aşağıdakı ticarət terminlərinə sıx-sıx rast gəlinir: *əhli-ticarət, alduğu nəsnə, satduğu nəsnə, müştəri, bahalı, dükan, ucuzca vermək, alan, borc etmək, bahası məlum, ehtikar, ehtiyac, ucuz, qənaət, başabaş, zərər, alacağı olmaq, arşunlamaq, mətah, əmanət, qəbz, qazanmaq, fəidə, nəf, mal, bəqa, ağça, nəqd, qiymət, xərc etmək, quruş, ağça saibi, satan, sərif etmək, satun almaq, müamilə, ortaqlıq, sahibi-bazar* və s.¹

Ticarət işinin milli təfəkkür və milli iqtisadi varlıqla bağlı olması ticarət terminologiyasının daha çox Azərbaycan dilinin daxili imkanları hesabına yaranmasına səbəb olmuşdur. Yenə də eyni səbəbdən “elmi-ticarət”ə aid risalələrin sintaksisi kifayət qədər demokratik, ümumanlaşmış və millidir. Onların dilində islam dininə – şəriətə nə qədər istinad olunursa, konkret rəsmi-inzibati göstərişlərə də o qədər dayanılır və buna görə də risalələrdə “Zahiri-hal budur ki”, yaxud “Lakin fərman sadir olmuşdur ki...” kimi ifadələr işlədilir².

Elmi üslubun texniki, yaxud dəqiq elmlər qolunu XVII-XVIII əsrlərdə riyaziyyata, astronomiyaya, xüsusilə tibbə aid əsərlərin dili təmsil edir.

Riyaziyyata aid diqqəti cəlb edən mənbələrdən biri bizə olduqca naqis şəkildə (cəmi 8 səhifə) çatmış “Üsuli-əssəbə” (Yeddilik üsulu) adlı kitabdır. Həmin kitabda riyaziyyata aid aşağıdakı terminlər işlənir: *ədəd, kəsirət, məsələ, zərbə, kəsir, münqəsim, urmaq, götürmək* (“çıxmaq” mənasında), *qalur, rüb, xüms, salis, məxrəc, miqdar, nöqsan etmək* və

¹ Вах: Н.Г.Джафаров. Азербайджанский литературный язык XVIII в., АДД, стр. 44.

² Yenə orada, səh.45

s.¹

Əsərin sintaksisi riyazi təfəkkürə tabedir, onu əks etdirir: “İki kərrə on beşimiz – otuz”, “On ikini ururuq əsl məsələyə, əsl əsələ dəxi dörd”. “Dörd kərrə on ikimiz – qırx səkkiz”. “Əvvəlki səkkizdən də bu dördü nöqsan edərsən, yerdə qalır dörd. O da dörd, bu da dörd. O dördün də məxrəci rüb, bu dördün də məxrəci rüb” və s.

Göründüyü kimi, riyazi ifadə tərzini birinci növbədə, cümlə üzvlərinin sıralanmasında özünü göstərir: xəbərlər bəzən ixtisar olunur, bəzən də ya mübtədə, ya da tamamlıq ilə yerləri dəyişdirilir².

Astronomiyaya aid əsərlər içərisində “Kitabi-ruznamə” diqqəti cəlb edir. Ə.Dəmirçizadənin qeyd etdiyi kimi, burada, əsasən, illərin, ayların, günlərin dəyişməsinə əks etdirən cədvəllər verilmişdir və həmin əsərdə astronomiyaya dair terminlər müxtəlif mənbələrdən gəlir: *mart, mayis, əsəb, ağstos, sünbülə, axiri-yay, iyul, əvvəl-güz, əqrəb, təşrin sani, şənbə, yekşənbə, düşənbə, səşənbə, çaharşənbə, pəncşənbə, cümə, şimal, cənub, məğrib, məşriq, saat, dəqaiq, vəqti-nəhar, vəqti-zöhr, ruz, cənub, gün, gecə, gündüz, il, ay, yay, qış* və s.³

“Kitabi-ruznamə”nin sintaksisi bu sahədə elmi üslubun kifayət qədər mükəmməl dilə malik olduğunu bir daha sübut edir: “Bunlara gürrə ad vermək bicadır, həqiqət deyildir. Həqiqət gürrə ona derlər ki, ay görülməyib hilalın tərfi məğribdə görünməyə derlər. Bu ay iki xüf dörd fəslidir. Üç ay fəsil-bahardır, anda dəm, yəni qan ziyadə olur. Üç ay dəxi fəsl-i-yazdır, anda səfra ziyadə olur. Üç ay dəxi fəsl-i-güzdür, anda sövda ziyadə olur. Üç ay dəxi fəsl-i-

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, səh. 251

² Yəni orada

³ Yəni orada, səh. 252.

şiğadır, anda balğam ziyadə olur, demişlər”¹.

Tibbə aid əsərlər içərisində mütəxəssislər “Kitabi-tibbi mənafeülnas” (Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan dilinə təbdil olunmuşdur) adlı əsəri qeyd edirlər. Ümumiyyətlə, bu mövzuda olan mənbələrdə tibbi məfhumlarla əlaqədar ifadələr, terminlər əksərən ərəb mənşəlidir, bir qismi isə fars və Azərbaycan mənşəlidir; məsələn: *dava, əlac, məcun, əfyun, tiryak, gida, (mürəkkəb gidalər, müfrəd gidalər), balğam, qan, səfıra, sövda, yağ, ilik, mədə, bağırsağ, beyin, yürək, bögrək, nəbz, sağlıq, səhhət, yel, öskürük, illət, ələm, vərəm, sarılıq, rəşə, əza, ditrəmək, mərəz, müalicə, damardan qan almaq* və s.²

Müşahidəldər göstərir ki, milli ədəbi dilin formalaşması dövründə elmi üslub müxtəlif tipli mənbələrdə (həm ictimai-humanitar, həm də texniki-dəqiq elmlər üzrə), təzahür etsə də, vahid dil-üslub stixiyasına və tipologiyasına malikdir. Ona görə də elmi üslubdan vahid hadisə kimi danışmaq lazım gəlir.

Demokratizm, xəlqilik, eyni zamanda, tarixi normativlik elmi üslubu bu mərhələdə – formalaşma mərhələsində xarakterizə edən əlamətlərdir. XVII-XVIII əsrlər ədəbi-bədii nəsr dilindəki klassik sintaksis həmin əsrlərin elmi üslubunda müşahidə olunmur, elmi üslub daha sadə, daha anlaşıqlı və artıq qeyd etdiyimiz kimi, daha kütləvidir. Bu isə “elmi-ədyan” (dini elmlər) və “elmi hədyaqn”ın (qeyri-dini elmlərin) milli təşəkkül dövründə geniş xalq kütlələri arasında yayılması ilə bağlıdır. Görünür, elmi risalələr üzü köçürülüb yayılmış, bu və ya digər mətləb, məsələ ilə əlaqədar bu və ya digər zümərə, yaxud ümumiyyətlə xalq arasında təbliğ olunmuşdur.

¹ Yenə orada.

² Yenə orada, səh. 259.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu formalaşır, ilk mənbələr (yuxarıda şərh edildiyi kimi, diferensial olaraq) meydana çıxır, XIX əsrin birinci yarısında isə həmin üslub müəyyən təsirə (Avropa təsirinə) məruz qalır – bununla belə, elmi üslubun XVII-XVIII əsrlərdəki tarixi tipologiyası nə XIX əsrdə, nə də sonra əsaslı dəyişikliyə məruz qalır¹.

Rəsmi üslub

Azərbaycan ədəbi dili rəsmi üslubunun² ilk nümunələri XVI əsrdə meydana çıxır, XVII-XVIII əsrlərdə isə rəsmi üslub formalaşır: əlbəttə, bu üslubun kökləri daha qədimə-orta əsrlər türk ədəbi dilinin (türkinin) müəyyənləşdiyi dövrlərə gedib çıxır. Xüsusilə XI-XII əsrlərdən etibarən Azərbaycanda ərəb, fars dilləri ilə yanaşı, türkinin də dövlət sənədlərində əks olunmasını güman etməyə hər cür əsas vardır, Azərbaycan ədəbi dilinin rəsmi üslubu bilavasitə türkiyə əsaslanır.

XVII-XVIII əsrlərdə rəsmi üslub nümunələrinin dil-üslub kamilliyi, hər şeydən əvvəl, müəyyən “rəsmilik” standartlarının artıq tamamilə üzdə olması ilə diqqəti cəlb edir: bu standartların eynilə ərəb, yaxud farsdilli nümunələrdə də işlənməsi belə bir fikrə gəlməyə əsas verir

¹ Müq. et: И.Г.Джафаров. Азербайджанский литературный язык XVIII в., АДД, стр. 45-46

² “Rəsmi üslub” dedikdə, biz ancaq dar mənada rəsmi sənədlərin deyil, geniş mənada rəsmi – işgüzar dili nəzərdə tuturuq, bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, ilk mərhələlərdə bu üslubun mənbələri daha çox “rəsmi”dir, yəni işgüzar məzmunlu sənədlər yox dərəcəsinədir, ola bilsin ki, mühafizə edilməmişdir. Prof. Ə.Dəmirçizadə rəsmi üslubu daha diferensial şəkildə qəbul edir. (İdarə – dəftərxana, yaxud kargüzarlıq üslubu; standart sənədat, yaxud rəsmi üslub; məktublarnın dili, yaxud epistoluar üslub və s. Bax: Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycanın dilinin üslubiyatı, Bakı, 1962).

ki, son orta əsrlərə doğru ərəb, fars və türk dilləri üçün eyni olan ümumi rəsmi üslub modeli müəyyənləşmişdir. Azərbaycanda təkcə Azərbaycan dilində deyil fars, yaxud ərəb dilində tərtib olunmuş rəsmi sənədlər belə. Azərbaycan dilinin materiallarını (ən azı təfəkkür tərzini) əks etdirir¹.

XVII əsrdə rəsmi üslubun keyfiyyətini səfəvi hökmdarlarının məktubları müəyyən edir:

*II Şah Abbasın Şirvan bəylərbəyi
Hacı Mənuçöhr xana 1070 (1659-60)-ci il tarixli məktubu*

İxlas təriqində rasix ül-əqidə, şücaət və mübarizət yolunda Həsəndidə Hacı Mənuçöhr xan!

Təvəccöh və inayətim tərəfinə nihayətsiz bilüb özünü əksər xatirimdə biləsən, xüsus bəzi feyzlü məclislərdə, inşaallah, yaxşı vəchlə hüzurimizə yetmək müyəssər ola.

Aineyi-zəmiri-Əimeys-məsumin əleyhüməssəlam mehrində Dərviş Mustafa yoldaş ilə Şirvan səmtindən öz vilayətinə getmək iradəsi var. Mehribanlıq lazımsən yerə gətirib, rəvanə edəsən. Əlhəq!

Bu və bu tipli rəsmi məktublarda, hər şeydən əvvəl, diqqəti o cəlb edir ki, adi rəsmi informasiya (məlumat, münasibət, təklif və s.) dəbdəbəli, parlaq, “ali” dillə təqdim olunur; bəzən məzmunun reallığı ilə üslubun romantikliyi o qədər təzad təşkil edir ki, sintaksis obrazlaşır, mətn sənət faktı olaraq qalır (klassik üslub üçün xarakterik cəhətdir), bununla belə, ümumiyyətlə ədəbi dilin milli əsaslar üzərində yenidən təşkili rəsmi üslubda da az-çox özünü hiss etdirir; qəliz izafət birləşmələri klassik sintaksis faktları ilə yanaşı, kifayət qədər demokratik ifadə tərzinə

¹ Указы кубинских ханов. Тбилиси, 1937 (giriş hissə).

müraciət olunur: *özünü əksər xatirimdə biləsən, öz vilayətinə getmək* və s. Bir tərəfdən *ixlas təriqində*, o biri tərəfdən *şücaət və mübarizə yolunda* deyilir və burada xəlqi ifadənin mövqeyi klassik səviyyəyə qalxır.

Səfəvi hökmdarlarından I Şah Səfinin (1628-1642) Avstriya-Macaristan hökmdarı II Ferdinanda (1619-1637), Şah Hüseynin (1694-1722) Polşa hökmdarı Fridrix Avqusta (1694-1733) məktublarında da təxminən eyni ifadə tərzini müşahidə edilir¹. XVI əsrdən, yəni Səfəvilər dövlətinin mövcudluğunun ilk dövrlərindən gələn həmin rəsmi dil ənənəsi XVIII əsrə ötürülür.

Azərbaycan ədəbi dili rəsmi üslubunun formalaşması və inkişafında Azərbaycan-Rusiya münasibətlərini əks etdirən sənədlər əhəmiyyətli rol oynamışdır. Məlum olduğu kimi, XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya öz nüfuzunu Cənub doğru genişləndirməyə çalışır və müxtəlif metodlara, üsullara əl atır. Azərbaycanı İrana və Türkiyəyə qarşı qaldırmaq üçün ölkəyə şərq dillərini bilən casuslar göndərilir, rəsmi müraciətlər olunur, yerli əhalidən Rusiya imperatoruna ərizələr gəlir (bunların bir qismi xüsusi təşkil olunur və həmin ərizələrdə, adətən, rus qoşunu Azərbaycana dəvət edilir) və s.¹ Azərbaycan-Rusiya münasibətlərini əks etdirən sənədlərdə (bunların böyük bir hissəsi azərbaycanca olsa da, farsdilli sənədlər də mövcuddur və Azərbaycan dilinə üstünlük verilməsi onun

¹ Fekeme Zayos. İran şahlarının iki türkcə məktubu. Türkiyə məcmuəsi, cild V, İstanbul, 1936, s. 269-270.

¹ Həmin sənədlərin Azərbaycan tarixşünaslığındakı şərhini barədə bax: Г.Абдуллаев. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Баку, 1965; F.M.Əliyev. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət. Bakı, 1964; Yenə onun. XVIII əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri, Bakı, 1960; H.Ə.Dəlili. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri fars və Azərbaycan dili sənədlərdə (1722), Bakı, 1976 və s.

ictimai-siyasi, o cümlədən rəsmi nüfuzunun təsdiqi deməkdir) ölkənin həm daxili problemlərindən, həm də başqa ölkələrlə əlaqələri məsələlərindən bəhs olunur.

XVIII əsrdə rəsmi üslub ictimai funksiyasına görə kütləviləşir; getdikcə daha sürətlə xalqın həyatına daxil olur – kütləviləşmənin iki tərəfini qeyd etmək lazımdır: birincisi, mərkəzi rəsmi təşkilatlar xalqa müraciət edirlər; ikincisi, xalq kütləsi mərkəzi rəsmi təşkilatlara müraciət edir¹.

Birinci tipdən olan sənədlərə I Pyotrın manifestini misal göstərmək mümkündür. Azərbaycan ədəbi dili rəsmi üslubunun klassik nümunəsi olan bu sənəd 15 iyul 1722-ci ildə I Pyotrın Azərbaycana yürüşü zamanı knyaz Dmitri Kantemir tərəfindən tərtib edilmişdir.

Manifestin əvvəli dəbdəbəli, lakin tədqiqatçıların qeyd etdikləri kimi, tamamilə ayıq müraciətdən ibarətdir:

“Pyotri-əvvəl ibn Aleksey padşahi-Rusiya beuni-rəbbani və qüdrəti-cahandakı ilə biz Petros-əvvəlki imperatori-təvayifi-rus xudadari-ərzeyni-məmaliki-şimaleyi tülüvəl zəval vəl nisf əl-nəhreyi padşah əl-bərreyi və xaqan əl-bəhreyi və neçə dəxi sair və sair padşahlıqların və hökumətgahların hakimi və malikanə buyruqçusu.

Şövkətlü və əzəmətlü səadətlü və məhəbbətlü ulu möhübbümüz və qədimi dostumuz şahı-alicah həzrətlərinin hökumətində və xidmətində olan izzətlü və hörmətlü süpəhsalariyan və xaniyan və qorçu-başıyan və ağayani-qul və tufəngçiyani və topçubaşıyan və bəglər-bəgliyani-qul və soltaniyan və vüzərə və sair zabitan və nəfərətən bin və yüzbaşıyan və fəzilətlü üləma və mövla və hörmətlü imamlar və müəzzinlər və sair ərbabi-xüddam cəvamei və

¹ Н.Г.Джафаров. Азербайджанский литературный язык XVIII в., АДД, стр. 46.

köy kədxudaları və əhli tüccar və karvan və dəstgahbaşları və dükan və əhli-sənət xəlifələri və şagirdləri və ümum üzərə əhli-zəhmətirəaya və bəraya hər birisi mərtəbəsi ilə və əcnası ilə və məzhəbi ilə salam səlamət əncam iblağilə təvəqqei-rəfi-humayunum vasil olacaq məlumi izətməndləri ola ki...”

Göründüyü kimi, I Pyort manifestinin təyinləri həm çoxdur, həm də İran şahının təyinlərindən fərqli olaraq, realdır, konkretir və bilavasitə siyasi-inzibati məzmunu malikdir. Halbuki şaha müraciətlə deyilmiş “ulu möhübbümüz və qədimi dostumuz” kimi “boş” ifadələr ancaq diplomatik məqsəd daşıyır. Diplomatik müraciətdən sonra son zamanlar Azərbaycanda baş vermiş, Rusiyanın mənafeyinə toxunan hadisələr barədə məlumat verilir, bundan sonra isə göstərilir:

“...Dərgahi-həqqdən nüsre-təzərrə və niyaz edüb ol asi və əhli-təğyanların (Rusiyaya qarşı çıxanlar nəzərdə tutulur – N.X.) üzərinə əsakiri-zəfərməasirimiz ilə bilzət hərəkəti-hümayunumuz olub rəbbül-ələmindən mərcuvarımızdır ki, inşaallah təala silahi-salehimiz ilə bu məqulə tərəfində ziyankar və müzür və fəsada bais olan yaramazların möhkəm həqlərindən gəlinüb və ictimai-həqq icra olunub əməllərinə görə cəzaların bulalar...”

Beləliklə, Azərbaycana yürüş barədə əmrin olması bu cür “söz dumanı”na bürüdülmür və əslində, kifayət qədər gərgin vəziyyət yumşaldılır: bununla da dil özünün “diplomatik missiya”sını müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmiş olur”¹.

Nəhayət, xalqın və etməli olduğu və əgər belə ələməsələr onları nə kimi cəzaların gözlədiyini konkret

¹ Н.Г. Джафаров. Азербайджанский литературный язык XVIII в., АДД, стр. 46-47.

şəkildə göstərilir; manifest bu cür yekunlaşdırılır:

“...Əmr eylədim nə buyurdum ki, vəchi-məşruh üzrə əmrim fərmani-qüdrəti-təvanım təhrir və rəsmi-dəsturül-əməl olunub və xətti-hümayunumla istehkam buyurulub tərəfinizə bir gün müqəddəm irsal və tozi oluna, eşitmədik və bilmədik demiyəsiz, şöylə bələdsiz əlaməti-şərifə etiqad qılasız. Be adə əs-səlam ola əd-ləvam”.

Manifestin dili, şübhəsiz, klassik üslubun tarixi təsiri altındadır. Mətnin təhlili göstərir ki, burada beş sintaktik bütöv mövcuddur və 30 cümlə vahidi həmin sintaktik bütövlərdə birləşir. Cümlələr, həmcins üzvlər, bir qayda olaraq, “və” ilə bağlanır (ümumiyyətlə kiçik bir mətndə “və” bağlayıcısı 120 dəfə işlənir). Burada 80 izafət tərkibi (tərəflərinin sayı ikidən beşə qədər), 35 feli tərkib mövcuddur. Manifestin sintaksisinin bu cür integrativliyi (kipliği, sıxlığı və s.), xüsusilə cümlənin (daha doğrusu cümlə vahidinin) mətndən çətin ayrılması, obrazlılığa – abstraksiyaya deyil (halbuki bədii mətn üçün məhz bu cəhət xarakterikdir), rəsmi informasiyanın konkret, yığcam ifadəsinə xidmət edir.

Statistik müqayisələr, göstərir ki, manifestin sintaksisi ilə lüğət tərkibi keyfiyyətə uyğundur – klassik normativlik sintaksisdə necə əks olunursa, lüğət tərkibində də o cür əks olunur: ümumiyyətlə, mətndə 638 əsas nitq hissəsi, 241 köməkçi söz işlənir – əsas sözlərdən 569-u, yəni 73,5 faizi ərəb, fars, 9-u, yəni, 1,5 faizi rus sözləridir, milli leksika cəmi 25 faiz təşkil edir (bunun da 3 faizi ərəb, yaxud fars sözlərindən türk mənşəli şəkilçilər vasitəsilə düzəlmiş sözlərdir); köməkçi sözlər içərisində, “və” bağlayıcısını çıxmaq şərtilə milli vahidlər (köməkçi fellər, qoşma, bağlayıcı və ədatlar) alınmalardan təxminən iki dəfə artıqdır – 105 milli, 46 alınma vahid işlənir. Göründüyü

kimi, mexaniki şəkildə götürdükdə ümumi lüğət tərkibinin 72 faizi alınmadır, lakin alınma (ərəb, yaxud fars mənşəli) sözlərin mənimsənilməsini nəzərə aldıqda məlum olur ki, manifestin mətnində “çətin anlaşılan” vahidlər azdır, cəmi 6-7 faiz təşkil edir¹.

Şübhəsiz, I Pyotrın manifesti “ali üslub”dan “orta üslub”a meyilli olmaqla² o zamana qədər mövcud olmuş, az-çox təkmil rəsmi üslub təcrübəsi nəzərə alınmaqla tərtib edilmişdir; rəsmi üslubun milliləşməsi, xalqın həyatına daxil olması prosesinin məhsulu, nəticəsidir.

Rəsmi üslubun keyfiyyətinə və funksional imkanlarının genişlənməsinə XVIII əsrdə müxtəlif şəxslər tərəfindən yazılmış ərizələr bilavasitə təsir edir.

Ərizələr öz strukturu etibarilə üç əsas hissədən ibarətdir: başlanğıc, ərizəçini maraqlandıran məsələnin şərhə və nəhayət, onun istəyi, arzusu, mülahizəsi və s.

Ərizələr adətən bu cür başlanır: “Ərzədaşt duagu Qulammirzeyi-tüccar sakini-Dərbənd bəzirveyi ərzi vəlacaygah padşahi-məmaliki-urus mirəsənd ki...”; “Ərzədaşt kəmtərin bəndəgan İmamqulu yüzbaşı naibi-Dərbənd bəzirveyi ərzi bəndəgan nəvvabi-məmaliki-bəhreyn və əl-şimaleyn mirəsənd ki...” və s.

Başlanğıcda ərizənin: a) kim tərəfindən yazıldığı və b) kimə yazıldığı göstərilir; ərizə müəllifi öz ünvanını təvazökarlıqla qeyd edir, halbuki müraciət olunan ünvan (bu nümunələrdə Rusiya imperatoru I Pyotr) xüsusi təyinlərlə (şübhəsiz, bunların çoxu rəsmi təyinlərdir) göstərilir.

¹ Вах: Н.Г.Джафаров. Азербайджанский литературный язык XVIII в., АДД, стр. 47.

² М.Саһаңгирөв. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları, səh. 218.

Ərizəçini maraqlandıran, narahat edən məsələ keçmiş zaman təhkiyəsi ilə, sadəcə olaraq, nağıl edilir: “Məhərrəm ayının igirmi üçündə Davudi-nabikar və Usmiyi-mərdud cəmi qoşun edüb və qələ üstə gəldilər və Davudi-nabikar qəriyyəyi-Coğlanə düşdü və Usmiyi-mərdud qəriyyəyi-Sabunabadə düşdü...”; “Bə ol hingamidə ki, səfınənüz kənar çıxanda bir mötəbər yüzbaşı ki, iki yüz tübən ilə Niyazabadda var idi, təməmən küllühüm tüccaran cəm olub be qədri üç tımən gümüş pul yüzbaşıyə verdux ki, şayəd iki padşahın dövlətindən bizə himəyətlıq edə və ol dəxi bizə yavərliq etmədi, bəd əz iki gün Davud nam müxalif qoşun cəm edüb təməmən əmvalimizi qarət və talan eylədi” və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra ərizələrdə məhz bu hissə nisbətən müfəssəl olur və bu da ərizə dilini, əslində, tarixi xronikaların dilinə yaxınlaşdırır; məsələn:

“...Məhərrəm ayının igirmi üçündə Davudi-nabikar və Usmiyi-mərdud cəmi-qoşun edüb qələyi-Dərbənd üstə gəldilər və Davudi-nabikar və Usmiyi-mərdud, hər biri bir tərəfdən, Davud qəriyyəyi-Coğlanə düşdii və Usmiyi-mərdud qəriyyəyi-Sabunabada düşdü və həmin ruz ki, düşmənlər çərisi gələndə qapuları açurduq...”

Nəhayət, ərizəçinin nə istədiyi ərizənin sonunda, əlbəttə xahiş şəklində əksini tapır: “İstidayi-təvəqqəi padşahi-valaçaygahidən oldur kim, şükrillah, ol zillulah dövləti-humayuni ilə qədəmi-mübarəkin bu məhəlli-şərifə varid edübdür və dəxi gərəkdir kim, rizayi lillahi mənzerə gətürə və bən fəqirin əhvali-müstəhlikinə tərəhhüm edə...”; “İstidayi-təvəqqəmüz oldur kim, padşah valaçaygahının dövlətindən azuqə-aşluqdan və yağdan və piydən qəyəyi-Dərbənd xəlqi üçün rəvanə qılasuz, hər günə rücu ki, bizim tərəfimizə olsa, elan edəsüz ki, canə minnət bilüb yerinə

yetürək...” və s.

Göründüyü kimi, ərizələr bir qayda olaraq, klassik üslub materialı ilə zəngindir, bununla belə o yerdə ki, söhbət konkret mətləblərdən gedir, həm lüğət tərkibi, həm də sintaksis demokratikləşir. Eyni zamanda, ərizələrin dili onun hansı zümrədən olan şəxs tərəfindən yazılmasından da asılıdır: burada biz peşəkar müəlliflərlə qeyri-peşəkar müəlliflərin üslublarının bir-birindən az və ya çox dərəcədə fərqləndiyini görürük.

Rəsmi üslubun ərizə kimi bir kütləvi (hər hansı halda kütlənin marağını ifadə edən) formasının meydana çıxması, onun dilinin nə dərəcədə demokratik olub-olmamasına baxmayaraq, artıq həmin üslubun keyfiyyətinə əsaslı təsir göstərir.

XVIII əsrin ikinci yarısında rəsmi üslubun diqqəti daha çox cəlb edən nümunəsi II Yekaterinanın “Qanuni-cədid”idir¹ – kitab 1780-1785-ci illərdə Peterburqda çap olunmuşdur; burada, ümumiyyətlə türk dillərinin faktlarına müraciət edilsə də, Azərbaycan dili daha mükəmməl təmsil olunur və odur ki, “Qanuni-cədid”i birinci növbədə Azərbaycan dilinin mənbəsi saymaq lazım gəlir¹.

“Qanuni-cədid” “Allah taala həzrətlərinin mərhəməti və irafeyi-xeyrilə biz Yekaterina saniyən ba əl-cümlə Rusiyyə mömləkətinin padişahı və hökmdarı və sair və sair və sairənin bəzm cəmi sədaqətlü rəiyyətlərimizə elam və bəyan edirüz” – adlı müqəddimə ilə açılır. Müqəddimənin və ümumiyyətlə “Qanuni-cədid”in dili I Pyotrun

¹ Kitabın bütöv adı bu cürdür. “Məzidi-izzət və müqəddəs cənublu mübaliğə ilə hökmdari-padşahi-əzəmi imperaitiriçə Yekaterina saniyən həzrətlərini cəmi. Rusiya imperiyasında əyalətlərin nizam və tərtibi üçün icad və imla olunmuş qanuni-cədidir”.

¹ Bax: M.Cahangirov. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları, səh. 218-219.

manifestinin dil-üslub təcrübəsinin davamı olmaqla yanaşı, daha demokratik, daha kütləvi, daha anlaşılıqdır:

“Dünyaya məlumdur ki, keçmiş bin yeddi yüz altmış altıncı sənədə cümlə məmləkətdən deputat yəni mötəmədi-aliyə adamları dəvət etməyə şürumuzdan murad hər uyezın yəni nahiyənin kəndü vəzinə görə ehtiyac və nöqsanını bilmək üçün və bu xüsusi mütəyyin komisiyə yəni təfvizxananın məişət və iqdiamından bəzmi amə və xasə üçün nıxıx əhlü səi və ictimadımıza müvafiq şürcədid hüsuluna müttəfiq aliyə cavabı mütərəqqib və müntəzir ikən ancaq bin yeddi yüz altmış səkkizinci sənədə osmanlı tərəfindən bəzmi Rusiyə ilə cəng izhar olunub və altı sənəyədin imtidadi və çox məşəqqətli müsələh əhval xofv hətrinək ilə ixtilatı səbəbli ol ümura məmur adamlara müstəddami şəriəti təmamen təsnif etmə imkanı qət və mane olub və həm könlədən peyda olan kəsərətbar paran tədbir və təfkinin vəqtini izalə elədi zira din və dəyaməti və əsl vətənini taşrada və dəruni-məmləkətdə olan düşmandan hifz və hərast etmək ehtiyacı müamilədən ədna degildir”¹.

Ümumiyyətlə, “Qanuni-cədid” otuz bir babdan və dörd yüz doxsan bir maddədən ibarətdir – bablar aşağıdakı şəkildə adlanır. “Ğuberina ştatının misalı xüsusunda”, “Rütbələrin bəyanı xüsusunda”, “Xizmətə təyin etmək qanunu xüsusunda”, “Padşah namestnikinin xizməti və ləvazımı xüsusunda”, “Ğuberina yaxud namestniçestuya məhkəməsinin ləvazımı xüsusunda”, “Cərmiyyə işlərə məxsus palataların ləvazımı xüsusunda” “Uğolovnayı yəni cərmiyyə işlərinin icra olunması xüsusunda”, “Ğrajdanski yəni şəhriyyə işlərə məxsus palataların ləvazımı xüsusunda”, “Cümlə palataların ləvazımı xüsusunda” və s.

¹ Kitabda durğu işarələrindən istifadə olunmur, lakin hər bir cümlə abzasdan başlayır, ona görə də cümlə hüdudu tamamilə müəyyəndir.

Hər maddə ayrıca nömrələnir; məsələn, “iyimi üçüncü bab”ın aşağıdakı maddəsində olduğu kimi:

349

Aşağı raspravada
mötdad vaqtlardan
ziyada halda hökumətə
olturması

Əgər əmrü mühüm olub
iqtiza və ehtiyac olursa ya ki
qubernatorun fərmanı və ya
yuqarı raspravanın əmr
fərmanı olur isə belə halda
aşağı rasprava məhkəməsi
ilin sair vaqtlarında dəxi
hökumət məclisində
otururlar.

“Qanuni-cədid”in sintaksisi ərəb, yaxud fars cümlə modelində “düşünən” sintaksis deyil, burada milli idrak daha açıq şəkildə, “müdafiəsiz” iştirak edir: cümlə üzvləri təbii sırası ilə işlənir, bir qayda olaraq, izafət tərkibləri əvəzinə təyini söz birləşmələrindən istifadə edilir və s.

2

Yaranal, ğubernator,
yəni sərdari-əğərmən
təyin olunması
xüsusunda

Ğuberina, yaxud namestni
çestuyanın tərtibi nizami
üçün padşah namestniyi,
yəni naibi yaxud
ğubernatoru təyin olunur.

3

Ğubernatoun, yəni
əyalət zabitinin təyin
olunması xüsusunda.

Ğuberina, yaxud namestni
çestuyada namestniçestuya
praviteli, yəni zabiti yaxud
ğubernatoru təyin olunur.

Ğuberina
məhkəməsinin tərtib
və təyin olunması

Quberinada, yaxud namestni
çestuyada namestniçestuya
hökumətxanası, yaxud
ğuberina hökumətxanası
tərtib və təyin olunur.

“Qanuni-cədid”in leksikasında belə bir xüsusiyyət diqqəti cəlb edir ki, milli (yaxud milliləşmiş) terminologiya ardıcıl olaraq rus sözləri, terminləri ilə qarşılaşdırılır.

10

Ğuberinada zemlemer,
yəni mühəndis təyin
olunması

Ğuberinadan bir ğuberina
zemlemeri yəni mühəndisi
yerölçücü təyin olunur.

Şübhəsiz, rəsmi üslubun inkişafı ictimai-siyasi, inzibati terminologiyanın zənginləşməsi ilə müşayiət olunmalıdır ki, XVIII əsrin birinci yarısı ilə ikinci yarısının bu baxımdan müqayisəsi həmin ümumi qənaəti təsdiq edir:

1. Əsrin birinci yarısına aid sənədlərdən *ağayani-qul, bin və yüz başı, zabit, kədxuda, hökumət, əyalət, məmləkət, dövlət, cəza, icra, əsgər, fərman, təcər taifəsi, sülh, əmr etmək, buyurmaq, rəsmi-dəsturül-əməl, sakin, padişahlıq, himayətliq, kirə, koxa, ixrac, naib, qələ, canqa, atlu və piyada qoşun, qaravul, məhbus, qulluq, hücum etmək, saldat, çəri, kazak, kənd, padşahın düşmənləri, qəriyə, mühasirə, padşahın xidmətində, hökm, qələ, xalqı, itaət və s.*

II. Əsrin ikinci yarısına aid sənədlərdən: *şəhər xalqı, köy xalqı, praquror, senat, təbliğ, uğalovniy işlər, cərmiyyə departament, ğrajdanski, yəni şəhriyyə işlər, yuqarı*

hökumətxanası, rasprava məhkəməsi, şəhər qlavası//şəhərin başlığı, zemski ispravni istarısta, yəni kətxuda, qazi, yanaral ğubernator//sərdari-əğərmən, ğuberina, pravitel, məhkəmə//sud, hökumətxana, predsədatel//sədrinişin, savetnik//müştəvidəçi, asisor//həmnişin, xəzinə, tərtib və təyin olunmaq, uyaznaya sud//nahiyə məhkəməsi və s.

Göründüyü kimi, Şərq mənşəli anlayışlar tədricən (əsrin ikinci yarısını birinci yarısı ilə müqayisə etdikdə bu, özünü göstərir) Qərb (Avropa) mənşəli anlayışlarla əvəz olunur və tədqiqatçıların tamamilə dəqiq müşahidə etdikləri kimi, həmin proses həm birbaşa, yəni Qərb (Avropa) tipli söz-terminin “alınması”, həm də dolayısı ilə, yəni Şərq məzmunlu söz-terminin yenidən dərkilə gədir¹.

Beləliklə, XVII-XVIII əsrlərdə rəsmi üslub müəyyən inkişaf prosesində mövcuddur və ədəbi dilin ümumi demokratikləşmə (milliləşmə) hərəkətmə əks etdirməkdədir.

Türkologiyada son zamanlara qədər belə bir fikir özünə möhkəm yer etmişdir, guya XVI-XIX əsrlər türk ədəbi dillərinin tarixində türkinin (orta əsrlər müştərək türk ədəbi dilinin) fəaliyyət göstərdiyi dövrdür¹. Son zamanlar həmin məsələyə münasibətdə müəyyən tənqidi mülahizələr meydana çıxmış², lakin yenə də az-çox məqbul bir qənaət yaranmamışdır – məsələn, görkəmli türkoloq M.Z.Zəkiyev təxminən həmin dövrü (XV əsrdən XIX əsrə qədərki dövrü) ayrı-ayrı türk xalq ədəbi dilləri, yaxud lokal türki dövrü sayır, türk milli ədəbi dillərinin formalaşmasını isə

¹ Вах: Н.Г.Джафаров. Азербайджанский литературный язык XVIII в., АДД, стр. 49.

¹ Вах: М.З.Закиев. О периодизации истории тюркских письменных литературных языков. – СТ, 1975, N 5, стр. 3-5.

² Yenə orada, səh. 7-8.

XIX əsrin ortalarından sonrakı dövrə aid edir¹. Azərbaycan ədəbi dilinin müvafiq dövrlərinin materialları üzərindəki müşahidələr göstərir ki, milli türk ədəbi dilləri XVI əsrdən etibarən formalaşmağa başlayır və bu prosesin birinci mərhələsi XVIII əsrin sonlarında başa çatır. Artıq bir neçə dəfə qeyd edildiyi kimi, ən gecı XVIII əsrin sonlarında özbək, türk, Azərbaycan, türkmən və tatar ədəbi dillərinin milli keyfiyyətlərinin minimumu müəyyənləşir, sonrakı mərhələlərdə isə həmin keyfiyyətlərin artımı prosesi gedir.

Yeri gəlmişkən, orta əsrlər müştərək türk ədəbi dili (türki) heç də özünün lokal variantlarından kənar xüsusi dövr, yaxud mərhələdə fəaliyyət göstərməmişdir, ona görə də M.Z.Zəkiyevin XI-XIV əsrləri ümumi köhnə türk dili (türki) dövrü, XV əsrdən XIX əsrə qədərki dövrü isə lokal türki dövrü adlandırması² özünü doğrultmur – türki meydana çıxdığı zamandan etibarən müxtəlif lokal variantlara malik olmuşdur və bizim fikrimizcə, XI-XV əsrlər (bir sıra hallarda XVI-XVII əsrləri də, şərti olaraq, prosesin ətalətlə davamı kimi, lakin milli faktorların fəal olduğu bir şəraitdə) türkinin (lokal variantları – Mərkəzi, yaxud Orta Asiya, Ural-Volqaboyu, Qafqaz-Kiçik Asiya variantları ilə birlikdə) mövcud olduğu dövrdür. Qədim türk ədəbi dilindən orta əsrlər türk ədəbi dilinə (türkiyə) keçid, faktların təsdiq etdiyi kimi, lokal variantların çoxalması ilə müşayiət olunmuşdur; əslində, qədim türk ədəbi dilinin də bir neçə, lakin bir-birindən az fərqlənən variantı var idi, orta əsrlərdəki lokal variantlar da məhz onların əsasında formalaşmışdı. Orta əsrlər dövrünün sonu, yeni dövrün əvvəllərində meydana çıxan türk milli ədəbi dilləri, heç şübhəsiz, orta əsrlər türk ədəbi dillərinin

¹ Yenə orada, səh. 11.

² Yenə orada, səh. 10-11.

(türkinin) lokal formalarının təcrübəsinə əsaslanmışdı. Ona görə də özbək, türk, Azərbaycan, türkmən və tatar ədəbi dillərindən ibarət olmaqla, milli türk ədəbi dillərinin tarixi kökləri nəinki orta əsrlərə (türkinin lokal variantlarına, yaxud özbək, türk, Azərbaycan, türkmən və tatar xalq ədəbi dillərinə), hətta, qədim dövrə (qədim türk ədəbi dilinin variantlarına) qədər gedir. Və türk xalq ədəbi dillərinin təşəkkülü məhz qədim dövrdən gəlir. Beləliklə, türk milli ədəbi dillərinin formalaşma prosesi türk xalq ədəbi dillərinin inkişaf vəziyyətindən bilavasitə asılıdır.

XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

İctimai-tarixi şərait

XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Zaqafqaziyada Rusiya intensiv siyasət yeritməyə və bu ərazini istila etməyə çalışırdı, həmin vaxt qazanılmış müvəffəqiyyət davamlı olmadı. Əsrin sonunda bir daha cəhd edildi və çox keçmədi ki, bütün Zaqafqaziya Rusiyanın əsarəti altına düşdü.

Azərbaycan tarixşünaslığında Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istilası müxtəlif cür qiymətləndirilmiş, bu hadisənin ölkəmiz üçün həm mənfi, həm də, necə deyirlər, konkret tarixi şəraitlə əlaqədar olaraq müəyyən müsbət cəhətləri olduğu göstərilmişdir. Lakin bir məsələ tamamilə təkzibedilməzdir ki, “çarizm parçalanmış Azərbaycan torpaqlarının vahid siyasi mərkəz ətrafında bir dövlət olaraq birləşməsi əleyhinə idi; o, Xəzər dənizində yerli ticarət donanmasının yaradılmasını istəmirdi və Zaqafqaziyanı rus manufaktura sənayesi üçün xammal bazasına çevirməyə cəhd edirdi. Çarizm Zaqafqaziyanın feodal dövlətləri arasındakı ixtilafları qızıdırırdı ki, onları istila etmək asan olsun”...¹.

XVIII əsrin onu, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Şimalı bütünlüklə, Rusiyanın, Cənubu isə İranın müstəmləkəsinə çevrildi; Azərbaycanda daha çox haqqı olan Türkiyə isə tamamilə kənar qaldı. Mövcud idarə üsulu, iqtisadi münasibətlər tədricən ölkənin Şimalı və Cənubu arasında müəyyən fərqlərin meydana çıxmasına

¹ Т.Абдуллаев. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, стр. 68-69.

səbəb oldu. XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanın Şimalında kapitalist münasibətləri sürətlə inkişaf edir, xüsusilə neft sənayesinin genişlənməsi ilə bağlı olaraq ictimai münasibətlər dəyişir, sosial təbəqələşmə güclənir. Və ən mühüm faktorlardan biri ondan ibarətdir ki, müasir tipli şəhərlər inkişaf edir, əhalinin həmin şəhərlərdə təmərküzləşməsi və yeni tipli ziyalıların yetişməsi prosesi gedir¹. Əsrin 30-cu illərindən etibarən Azərbaycanda rus məktəbləri açılır, 50-ci illərdən isə köhnə məktəblərin tədrisən “Üsuli-cədid” adlanan yeni məktəblərlə əvəzlənməsi ideyası meydana çıxır və tezliklə həyata keçirilir. 1879-cu ildə Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsi təşkil edildikdən sonra yüksək ixtisaslı müəllim kadrları sistemli şəkildə hazırlanır, milli məktəbi təmin edən mütəxəssislər artır. Bakının təmərküzləşdirici rolunun xüsusilə 70-ci illərdən etibarən güclənməsi müşahidə olunur ki, bu da bütövlükdə Azərbaycan mədəni-ictimai fikrinin bir mərkəzdən “idarə” edilməsini reallaşdırır².

XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycan teatrı təşəkkül tapır, ölkənin müxtəlif şəhərlərində tamaşalar göstərilir, ilk artistlər, rejissorlar – səhnə xadimləri meydana çıxır ki, bu da təbii olaraq, şifahi ədəbi dilin ən professional təzahürlərindən olan səhnə nitqinin yayılmasına bilavasitə təsir göstərir.

Məhz bu mərhələdə mətbuat, kitab nəşri kifayət qədər geniş şəbəkəyə malik olur və ana dilinin funksional imkanlarının (daha əvvəl meydana çıxmış, bəzən formalaşmış imkanlarının) təzahürü üçün tarixi-ictimai

¹ Həmin məsələlərlə bağlı geniş statistik məlumat üçün bax: M.Cahangirov. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü, səh. 72-85.

² M.Cahangirov. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşkili.

şərait yaranır. Əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan dilində kitab nəşri sürətlənir – xüsusilə kənd təsərrüfatına aid kitabçaların çap olunması diqqəti cəlb edir¹ ki, bu da ədəbi dilin müvafiq sahə üzrə ifadə imkanlarını genişləndirir. Maraqlıdır ki, bu zaman çap olunmuş kitablarda (onların müəyyən hissəsi heç Azərbaycan, yaxud Qafqaz üçün nəzərdə tutulmamışdı) Azərbaycan ədəbi dili normaları daha aparıcıdır (xüsusilə tərcümə kitablarından söhbət gedir) – bu, heç şübhəsiz, Azərbaycan ədəbi dilinin digər türk ədəbi dilləri içərisində daha çox ümumtürk anlaşılıqlığına malik olması ilə bağlıdır. Müqayisə üçün yada salaq ki, XVIII əsrin ikinci yarısında II Yekaterinanın “Qanuni-cədid”i də məhz bu cür tərcümə olunmuşdu.

XIX əsrdə Azərbaycan dilinin nüfuzunun sürətlə artması bir neçə səbəblə əlaqədardır; bunlardan birincisi, Rusiya imperiyasının Azərbaycana xüsusi diqqət verməsinin nəticəsidir (çünki Azərbaycan iqtisadi baxımdan varlı, gəlirli ölkə idi), ikincisi, Azərbaycan Rusiya üçün Türkiyə və İrana, bütün Ön Asiyaya çıxış idi. Üçüncüsü, Azərbaycan dili digər türk dilləri ilə müqayisədə daha çox orta mövqə tuturdu və bu, Azərbaycan ədəbi (xüsusilə yazı) dilinə də aid idi.

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan dilinin Qafqazdakı mövqeyi müxtəlif münasibətlərlə qeyd olunur. Əsrin ortalarında Qafqaz canişinliyinin rəsmi məktubunda göstərilir ki, “...Gürcü dili Tiflis və Kutais quberniyalarının yalnız müəyyən yerlərində çinovniklər üçün gərəkli olduğu halda tatar dili Qafqazın digər hissələrində və bütünlükdə Qafqaz ölkəsinə yararlıdır” (18

¹ Bax: M.Cahangirov. Göstərilən əsəri, səh. 94.

fevral 1855-ci il, N 120)¹.

Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi və mədəni mövqeyinin xüsusi nəzərə çatdırılmasının arxasınca yerli kadrlar hazırlamaq və bu məqsədlə də milli dildə məktəblər açmaq, mətbuat yaratmaq və s. kimi ehtiyacları ödəmək zərurəti meydana çıxır. Çox keçmir ki, yeni üsullu məktəblərə, qəzetə, jurnala və s. ehtiyaclar, həqiqətən, qismən ödənilir. Əlbəttə, XIX əsrin birinci yarısından etibarən Tiflisdə, eləcə də Rusiya imperiyasının digər şəhərlərində yaşayıb fəaliyyət göstərən Azərbaycan ziyalıları (A.A.Bakıxanov, M.Kazım bəy, M.F.Axundov, H.Zərdabi və b.) Azərbaycan dilinin imperiya ərazisində mədəni bir dil kimi hörmət qazanmasında böyük rol oynayırdılar. Məhz bu mərhələdə, birinci növbədə həmin ziyalıların zəhməti nəticəsində Azərbaycan dili tədqiq olunmağa başlandı.

“Обозрение Российских владений за Кавказом в статическом этнографическом, топографическом и финансовом отношениях” (I-IV Спб., 1836) kitabında göstərilir: (...Türkmən dili bütün Azərbaycanda yayılmışdır və bizlərdə adət üzrə tatar dili adlandırılır; o, türk dili ilə o qədər yaxındır ki, hər iki xalq bir-birini başa düşə bilir. Bu dil Zaqafqaziyada türki adlanır... Ərəb və fars sözləri ilə zənginləşmişdir, olduqca xoşagələn, avazlı (bir dil kimi) seçilir və əgər buraya onu öyrənməyin asan olduğunu əlavə etsək, onun orada Avropada fransız dili kimi geniş işlənməsi təəccüblü görünməməlidir”².

Azərbaycan dili yalnız Qafqazda deyil, bütün Yaxın

¹ Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией, Архив Главного Управления Наместника Кавказского, т. XI, Тифлис, 1988, стр. 720.

² Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, səh. 305.

Şərqdə nüfuz qazansa da, milli ədəbi dil kimi Azərbaycanın Şimalında və Cənubunda, yəni tarixən müəyyən olmuş coğrafiyada işlənir; düzdür, müxtəlif türk ədəbi dilləri ilə (Orta Asiya, Kiçik Asiya, Volqaboyu və s.) müxtəlif səviyyəli kontaktlar yenə də davam edir (bəzən ənənə ilə, bəzən də yeni dövrün tələbi ilə), lakin Azərbaycan ədəbi dilinin norması və funksional üslubları öz tarixi keyfiyyətini saxlamaqda davam edir. Kitab, qəzet, jurnal nəşri, məktəb, teatr tamaşaları vasitəsilə ədəbi dil həmin tarixi keyfiyyətində təbliğ olunur, kütləviləşir, ictimailəşir və bunun nəticəsində bir sıra ağır vahidlərdən, elementlərdən təmizlənir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin mənbələri forma-janr etibarilə olduqca diferensial keyfiyyətlərə malikdir. Əsrin birinci yarısında ədəbi-bədii dil (bədii üslub) sahəsində irəliləyiş diqqəti cəlb edir: bir tərəfdən, Vaqif üslubu təbii inkişafını tapır, ikinci tərəfdən, Füzuliyana ədəbiyyat (və onun dili!) yaşayır və üçüncü tərəfdən də, satira, təmsil və s. dili rəvnəqlənir. Elmi üslub inkişaf edir, xüsusilə çoxlu tarix kitabları yaranır. Əsrin ortalarında M.F.Axundovun fəaliyyəti ilə nəsr, dramaturgiya, fəlsəfi traktat (ümumiyyətlə, elm) dilinin gözəl nümunələri ortaya çıxır. Rəsmi üslub sahəsində irəliləyiş (rəsmi sənədlər, əsasən, tərcümə və Şərq ənənələri əsasında tərtib olunur) özünü göstərir. Nəhayət, əsrin ikinci yarısında publisistik üslubun dövrünü başlayır, əvvəl “Əkinçi”, sonra isə digər jurnal-qəzetlər nəşr olunur.

Bu mərhələdə də xüsusilə şeir dilində klassik janrlarla folklor janrları müəyyən oppozisiya təşkil edir, lakin M.P.Vaqifin davamçıları olan Q.Zakir (Azərbaycanın Şimalında) və Ə.Nəbati (Cənubunda) hər iki janr tipologiyasında yazıb yaratmaqla həmin oppozisiyanın

prinsipial əhəmiyyət kəsb etmədiyini və funksional üslub fərqi yaratmadığını təsdiq eləyirdi. Bununla belə, S.Ə.Şirvani kimi böyük sənətkar Şirvan dil-üslub məktəbinin ənənələrini davam etdirir.

Bu bir həqiqətdir ki, XVIII əsrin ikinci yarısında müəyyən edilən ədəbi dil stixiyası XIX əsrin birinci yarısında da mövcud olur, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, həmin münasibət XIX əsr ədəbi dilinin ayrıca mərhələ olduğunu inkar etmir. Elə tədqiqatçılar var ki, XIX əsrin 20-30-cu illərindən sonuna qədər bir mərhələ sayırlar; əksinə, elə tədqiqatçılar da var ki, əsrin 70-ci illərinə qədər bir mərhələ hesab edirlər. İkinci mövqe müəyyən qədər düzgündür – həqiqətən XIX əsrin sonları ilə XX əsrin əvvəllərini yaxınlaşdıran dil-üslub oxşarlığı mövcuddur; birinci mövqe isə heç cür özünü doğrultmur və vulqar sosioloji qənaətlərə dayanır (Azərbaycanın Rusiyaya ilhaqı ilə Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində heç bir yeni mərhələ başlanmır). Bununla belə, XIX əsr bütöv bir mərhələ hesab etmək daha doğrudur.

Azərbaycanda ən çox XIX əsrdə nəzirəçilik (xüsusilə Füzuliyə) geniş miqyas almışdır¹. XVII-XVIII əsrlərdə müəyyən olmuş dil-üslub novatorluğunun davam və inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, nəzirəçiliyin vüsət alması XIX əsrdə paradoksal bir haldır, lakin fakt budur ki, həmin oppozisiya mövcuddur (bunu hamıdan yaxşı M.F.Axundov hiss etmiş, görmüş və ana dilinin vəhdəti uğrunda geniş planlı mübarizə aparmışdır), hətta XX əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olmaqda davam edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, milli ədəbi dilin inkişafında özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə əvvəlki mərhələdən

¹ F.Seyidov. Füzuli qəzəllərinə yazılan təxmis və nəzirələr. – Məhəmməd Füzuli (elmi-tədqiqi məqalələr), səh. 337.

fərqlənən XIX əsri “yeni mərhələ” adlandırmaq mümkündür¹. Həmin “yeniliy”in məzmunu nədən ibarətdir? Birincisi, XIX əsrin birinci rübündən başlayaraq Azərbaycan milli ədəbi dili həm Şimalda, həm də Cənubda (əslində, bu cür parçalanma da “yeniliy”in əlamətlərindən biridir) tamamilə yeni ictimai-siyasi şəraitdə fəaliyyət göstərir. İkincisi, milli ictimai təfəkkür (və milli ədəbi dil) ancaq Şərq oriyentasiyasına aid olmaqdan çıxıb, həm də Qərb oriyentasiyasına düşür; XIX əsrin xüsusilə ortalarından başlayaraq ədəbi dildə Avropa-rus sözləri (terminologiyası), hətta bəzi ifadə konstruksiyaları görünməklə “Qərb qatı” təşəkkül tapıb genişlənir (əlavə edək ki, bu ümumiyyətlə Azərbaycan mədəniyyətində gedən bir prosesdir). Üçüncüsü, əvvəlki mərhələdən fərqli olaraq bu mərhələdə ədəbi dil kütləvi mədəni-texniki amillərin, həmin ədəbi dili fəaktlaşdıran, mühafizə edən və yayan vasitələrin (mətbuat, teatr, məktəb və s.) ixtiyarına keçir ki, bu da onun struktur və funksiyasında müəyyən progressiv dəyişikliklər yaradır (məsələn, təkcə bunu demək kifayətdir ki, publisistik üslub kimi ədəbi dilin mühüm funksional sahəsi faktik olaraq həmin mərhələdə meydana çıxır). Nəhayət, bu cəhətə də diqqət vermək lazımdır ki, XIX əsrdə milli ictimai təfəkkür sürətlə inkişaf edir, millətin formalaşması prosesi dayanmır.

XIX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin milli əsaslar üzərində yüksəlişi ilə yanaşı, milli dilçilik təfəkkürünün təşəkkülü prosesi də gedir – prof. M.Kazım bəyin, M.F.Axundovun, H.Zərdabinin fəaliyyəti ilə məhz bu mərhələdə mükəmməl milli ədəbi dil nəzəriyyəsi yarandı.

¹ Э.М.Алибейзаде. Основные направления в развитии азербайджанского литературного языка XVIII-XX веков, АДД, стр. 20.

M.Kazım bəyin məşhur qrammatika kitablarında¹ ana dilinin təsviri ilə yanaşı, bir sıra tədqiqatlarında alınma sözlərin mənimsənilməsi problemlərinə xüsusi diqqət verilir. O göstərir ki, dilin orijinallığı başqa dillərdən alınmış sözləri öz qanunlarına, daxili strukturuna uyğunlaşdırmasından və xalq ruhunun ifadəsindən ibarətdir (bu fikir haradasa V.Humboldun “dil ruhu” barədəki fikirləri ilə səsleşirdi).

M.Kazım bəydən sonra Azərbaycan ədəbi dilinin nəzəri və praktik məsələləri ilə ən çox məşğul olan M.F.Axundov idi². Görkəmli mütəfəkkirin, xüsusilə əlifba (ədəbi dilin, yeni dövrün tələblərindən irəli gələn) normaları haqqındakı mülahizələri diqqəti cəlb edir.

“Əkinçi”nin nəşri ilə ana dili problemlərinin müzakirəsi üçün meydan açılır – qəzetin redaktoru Həsən bəy Zərdabi özü də həmin problemlərlə bilavasitə məşğul olur və “Əkinçi”ni “xalqın dili”ni öyrədən bir məktəbə çevirərək bu sahədə bütöv bir mərhələ başlayır.

XIX əsrdə dilçiliyin lüğətçilik və qrammatika kimi sahələrində də müəyyən irəliləyiş özünü hiss etdirir. M.Kazım bəyin nəşr olunmamış türkcə-rusca lüğəti (“Qısa lüğət”)³, L.M.Lazarevin “Турецко-татарско-русский словарь”ı (1864), S.M.Qənizadənin “Русско-татарский словарь”ı (1891) mərhələnin əsas lüğətləri sayılır. Bu lüğətlərdən sonuncusunda Azərbaycan milli ədəbi dilinin leksikası daha sistemli şəkildə əks olunur. Qrammatika

¹ Казем бек А. Грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1839; Казем бек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1846.

² Бах: Ə.Dəmirçizadə. M.F.Axundov dil haqqında və M.F.Axundovun dili, Bakı, 1941.

³ Бах: M.Cahangirov. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü, səh. 198-199.

kitabları içərisində M.Kazım bəyin məşhur əsərlərindən sonra L.Budaqovun “Практическое руководство турецко-татарского азербайджанского наречия” (Moskva, 1857), M.Ə.Vəzirovun “Учебник татарско-азербайджанского наречия” (Спб., 1861), Mirzə Məhəmməd Əfşarın “Fənni-sərfi-türki” (80-ci illər), S.M.Qəniyevin “Полнейший самоучитель татарского языка кавказско-азербайджанского наречия” (Bakı, 1890), N.Nərimanovun “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” (Bakı, 1899) əsərləri diqqəti cəlb edir və Azərbaycan dilinin hansı həcmdə və keyfiyyətdə tədris olunduğu barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Eyni zamanda, ana dilinin inkişafına şüurlu, elmi nəzarət başlayır ki, XX əsrin əvvəllərində xüsusilə güclənir, hətta siyasi-ideoloji məzmun kəsb edir.

Beləliklə, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında təşkil dövrünün yeni mərhələsi kimi ortaya çıxır.

Normalar

XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin normaları XVII-XVIII əsrlərdəkindən əsaslı şəkildə fərqlənir, milli ədəbi dilin norması təkmilləşməkdə davam edir; bununla belə, ədəbi dildə onun inkişaf prosesində daim çoxlu variantlar mövcud olur, həmin variantlar arasında mübarizə gedir, lakin bu, ədəbi dilin normativliyini qətiyyənlə inkar eləmir – burada söhbət normanın bir sistem olaraq mövcudluğundan gedir¹.

Normalarda özünü göstərən variantlıq, birinci növbədə, müxtəlif mədəniyyət mərkəzlərində (Təbriz, Tiflis, Bakı və

¹ Вах: И.Г.Галаяудинов. История литературного языка как саморазвитие системы (общеметодологические проблемы). – СТ, 1988, N 2, стр. 29-30.

s.) kitab nəşri və mətbuatın meydana çıxıb yayılması ilə bağlıdır; bu zaman xüsusilə fonografik, müəyyən qədər də leksik və qrammatik fərqlər özünü hiss etdirir – həmin fərqlərin xeyli hissəsi XX əsrin əvvəllərində də mövcud olur ki, bu, ədəbi dil normasında baş verən təbəddülatdan çox, yazı və orfoqrafiya məsələləri, ümumiyyətlə ərəb əlifbasının Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna müvafiq olmamasından irəli gəlir.

Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin, əsasən XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanda qarşılaşması mübarizəsi ümumi mədəniyyətin mühüm amili olan ədəbi dilə də təsirsiz qalmır – həm yazı dilində, həm də şifahi ədəbi dildə Şərq və Qərb nitq standartlarının, etiketlərinin oppozisiyası müşahidə olunur, bununla belə, milli xarakteri müəyyənləşmiş ədəbi normalar həmin oppozisiyanın bütöv sistemi əhatə etməsinə imkan vermir.

Fonetik normalar

Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik normaları XIX əsrdə, artıq qeyd olunduğu kimi, ərəb əlifbasına münasibətdə müəyyən təkmilləşməyə məruz qalır – normanın XVII-XVIII əsrlərdə müəyyənləşmiş milli keyfiyyəti isə prinsip etibarilə, sabit qalır. Klassik janrlarla folklor janrlarını, xüsusilə əsrin birinci yarısında (Q.Zakirdə, Ə.Nəbatidə...) “fərqləndirən” bir sıra fonetik nüansları (alınma sözlərin çoxluğunun və azlığının ümumi fonetik mənzərəyə təsiri, klassik, yaxud folklor tələffüz tipologiyasının aparıcılığı və s.) nəzərə almasaq XIX əsrdə ədəbi dilin fonetikasında əvvəlki mərhələ, demək olar ki, “təkrar edilir”. Hətta bir sıra hallarda XVII-XVIII əsrlərdən intensivləşən demokratikləşmə (nəticə etibarilə, milliləşmə) prosesinin

sürəti XIX əsrdə ləngiyir. Bu, görünür, daha çox klassik yazı mədəniyyəti ilə bağlı olan Şirvanın ölkənin mədəni-siyasi həyatında rolunun artması ilə əlaqədardır.

Müşahidələr göstərir ki, haqqında bəhs edilən mərhələdə istər ədəbi-bədii, istər elmi, istərsə də publisistik üsullara aid yazılı mənbələrdə sinharmonizmin mövqeyi güclənir – məsələn, gəlür, yazur, çağırur formaları arxaikləşir; sinharmonizmin möhkəmlənməsi ilə ədəbi dilin fonetik normalarında “türk tipologiyası” daha aydın ifadə olunur.

XIX əsrdə fonografik normaların təkmilləşməsi prosesini M.F.Axundovun öz əsərlərinin əlyazmaları üzərində apardığı təshihlərdən görmək mümkündür; məsələn:

a) əvvəl چوق (*çoq*), اوزاخ (*uzax*) şəklində yazılmış sözlər təshih edilərək چوخ (*çox*) və اوزاق (*uzaq*) şəklinə salınmışdır;

b) بندن (*bəndən*), موندن (*mundan*), ايندى (*imdi*) sözləri مندن (*məndən*), بوندن (*bundan*), ايندى (*indi*) şəklində düzəldilmişdir;

c) ويرلر (*verillər*) sözü ويريرلر (*verirlər*), سېلاق (*çıplaq*) sözü چىلپاق (*çılpaq*) kimi təshih olunmuşdur;

ç) توتلوقچە (*tutduqça*) forması توتلوقچە (*tutduqça*) şəklinə çevrilmişdir və s.¹

Bu mərhələdə çap işinin müəyyən dərəcədə genişlənməsi ədəbi (xüsusilə yazı) dilinin fonetik normalarının təbliğinə, hər hansı tendensiyanın dərhal üzə çıxmasına və əslində, potensial müzakirə obyektinə olmasına imkan verir: Avropa-rus sözlərinin getdikcə daha sürətli axını onların mənimsənilməsini (fonografik baxımdan) nə qədər çətinləşdirsə də və nəticə etibarilə, müxtəlif tələffüz

¹ M.Cahangirov. M.F.Axundov dram əsərlərinin dili üzərində necə işləmişdir. Bakı, 1962.

və yazı variantları meydana çıxsada, bu istiqamətdə müəyyən ənənə formalaşır ki, onun təzahürü XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində özünü ardıcıl şəkildə göstərir.

XIX əsrdə Avropa-rus sözləri ilə əlaqədar olaraq yazı dilindəki təbəddülat ərəb, eləcə də fars mənşəli sözlərə münasibətdə də belə bir yeni tendensiyanın meydana çıxmasına səbəb olur ki, həmin sözlər milliləşmiş formada yox, əslə necədirsə, o cür təqdim olunur. Bu da qeyri-türk mənşəli sözün daha da “yadlaşmasına” səbəb olur (xüsusilə S.Ə.Şirvaninin dilində həmin tendensiya diqqəti cəlb edir).

Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik normaları vahiddir, onun Şimal və Cənub variantlaşması müşahidə edilmir.

XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Azərbaycan yazılarında durğu işarələrindən istifadə olunmağa cəhd edilmişdir – ilk dəfə durğu işarələrini M.Kazım bəy öz qrammatika kitablarında işlətməmiş, M.F.Axundov isə bu sahədə bir neçə layihə təqdim etmişdir; bununla belə, görkəmli mütəfəkkir həmin layihələrin heç birinin tətbiqinə nail olmamışdır (bu işarələrə onun öz əsərlərində – yazılarında təsadüf edilmir). Azərbaycan yazısında durğu işarələri ilk dəfə sistemli şəkildə “Əkinçi”də işlənir.

Əsrin sonunda N.Nərimanovun “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” kitabında aşağıdakı durğu işarələri barədə bəhs olunur:

.	(nöqtə)	?	(sual nişanı)
	(tərs pöş)	!	(təəccüb nişanı)
;	(nöqtəli tərs pöş)	...	(çox nöqtə)
:	(iki nöqtə)	-	(tire nişanı)
“”	(dırnaq nişanı)	()	(mötərizə)

nişanı)¹.

Leksik normalar

XIX Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi XVII-XVIII ərlərdəki milli müəyyənləşmə prosesini davam etdirir – bu, əsas cəhətdir, eyni zamanda həmin cəhəti tamamlayan daha bir sıra əlamətlər özünü göstərir:

1) Azərbaycan mənşəli leksika milli dil təfəkkürünün əsasını təşkil edir; düzdür, kəmiyyətcə bu cür sözlər, ən müxtəlif üslublar üzərində aparılmış müşahidələrə görə, qeyri-türk mənşəli sözlərdən çox deyil, bununla belə, ana dilini həmin (Azərbaycan mənşəli) sözlərsiz təsəvvür etmək, sadəcə olaraq, mümkün deyil. Məsələn:

...Ey ləbləri nabat, dəhanı püstə,
Çəkər həsrətini bu dili-xəstə,
Xal deyil görünən ağ sinən üstə,
Bir Quran hərfidir, qaralanıbdır.

Demə ki, sevdiyim səni nihandır,
Sənə aşıqlıyım xəmə əyandır,
Deyibsən, busəmin qiyməti candır,
Almaq üçün bir az bahalanıbdır.

...Məclislər zivəri gördüyün Salik,
Xaqani, Ənvəri gördüyün Salik,
Şairlər sərvəri gördüyün Salik
Gəl gör sənsiz necə gədalanıbdır.

(Kazım ağa Salik).

¹ N.Nərimanov. Türki-Azərbaycan dilinin müxtəsər-sərf-nəhvi, Bakı, 1899, səh. 91-99.

XIX əsrin birinci yarısına aid bu mətndə Azərbaycan mənşəli sözlər mətnin leksikasının, təxminən 44%-ni təşkil edir (buraya azərbaycancalaşmış *bahalanıbdır*, *gədalanıbdır* sözlərini də əlavə etmək olar), bununla belə, mətnin milliliyi o qədər də zədələnmir.

Əsrin ortalarında dramaturgiya dilinin, ikinci yarısında isə publisist dilin meydana çıxması indiyə qədər ümumxalq danışq dili üçün səciyyəvi olan bir sıra türk mənşəli sözlərin ədəbi nüfuz qazanmasına təkan verir (bu barədə geniş məlumat üçün müvafiq üslublara aid bəhslərə bax).

2) Azərbaycan mənşəli sözlərdən sonra ədəbi dilin lüğət tərkibində azərbaycancalaşmış (türkləşmiş) qeyri-türk (ərəb, yaxud fars) mənşəli sözlər böyük rola malikdir; bu sözlər XIX əsrdə bütün funksional üslublarda geniş miqyasda işlənir – onların leksik-semantik, leksik-fonetik və leksik-qrammatik mənimsənilməsindən danışmaq mümkündür (çox zaman həmin mənimsəmə formaları vəhdətdə çıxış edir). Məsələn:

Səba, məndən söylə o gülüzərə
Bülbül gülüstana gəlsin, gəlməsin!
Bu hicran düşgünü, illər xəstəsi
Qapına dərmana gəlsin, gəlməsin?

Mən qurbanı olum ənbər tellərin,
Gönçə dodaqların, püstə dillərin,
O lalə rüxsarın, mişkin xalların
Oduna pərvanə gəlsin, gəlməsin?

Gözüm çox həsrətdir xumar gözüne,
Günəş camalına şəkər sözüne,

Utanıram, necə deyim üzünə,
Dərdin xəstə cana gəlsin, gəlməsin?
(*Nəbati*).

Yaxud:

Əssəlam, ey əhaliyi-Qafqaz,
Ey rəisani-*vacibül-əzaz*!
Əssəlam, ey *güruhi-xeyrəsər*,
Millətin qeyrətin *çəkən kəslər*!
Kişidə olmasa *əgər qeyrət*,
Ondan, *əlbəttə*, yaxşıdır *övrət*.
Dadü *fəryad*, ey *güruhi-izam*,
Oldu *zaye* bu milləti-islam.
Günü gündən *zəlilü xar oluruq*,
Möhnətü *qüssəyə düçar oluruq*.
Bu qədər dərd kim olur hadis
Ona *bielmlik* olur *bais*.

(*S.Ə.Şirvani*).

Birinci mətndə azərbaycancalaşmış qeyri-türk mənşəli leksika 43%, ikinci mətndə isə 68% təşkil edir; deməli, bu mərhələdə ədəbi dilin lüğət tərkibində azərbaycancalaşmış qeyri-türk mənşəli leksikanın həcmi orta hesabla 50%-dən yuxarıdır (başqa mətnlər də statistik təhlilə cəlb olunmuş və bu ümumi qənaət, möhkəmləndirilmişdir).

Beləliklə, XVII-XVIII əsrlər mərhələsindən, yəni Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında yenidən təşkilindən sonra onun lüğət tərkibinin funksional mənzərəsini¹ bir-biri ilə sıx əlaqədə olan Azərbaycan

¹ Ədəbi dilin “funksional mənzərəsi” dedikdə ədəbi dil fəaliyyətinin əsas materiyası, təzahür mənzərəsi nəzərdə tutulur.

mənşəli (milli) və milliləşmiş qeyri-türk (ərəb və fars mənşəli) sözlər müəyyənləşdirir.

Bu mərhələdə bir sıra ərəb, yaxud fars mənşəli alınma sözlərə də təsadüf olunur ki, onlar ədəbi dilin lüğət tərkibində möhkəmlənməmiş, milli dil təfəkkürü tərəfindən mənimsənilməmişdir. Əlbəttə, həmin sözlərin böyük bir hissəsinə əvvəlki mərhələlərdə də təsadüf olunur və XX əsrin əvvəllərindən sonra ədəbi dili, demək olar ki, tərk edirlər.

Bu cür sözlərə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək mümkündür: *əhbab, fərzanə, əfşan, raz, fəzl, füruat, təğyir, havi, vazeh, ərş, mövt (əmvat), fəsanə, fəsad, bətul, dərban, çakər, cəli, buy, ləfz, didə, növrəsidə, hidayət, ümmət, cülüs, nəhad, lövh, pədar, zişən, mərdud, sahir, təcəlla, feyz, əndəlib, təğəyyür, məqfirət, tövhid, əzim, sərəfraz, qüllabi, lisan, müddələ, rağib* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin sözlər, xüsusilə klassik ədəbi dildə (XIII-XVI əsrlər) müəyyən nüfuza malik olmuş, lakin o zaman da milli dil təfəkkürünün sınavı faktına çevrilə bilməmişdir. XIX əsrdə bu cür vahidlərə üstünlük verilməsi klassik üslubun dirçəldilməsi cəhdləri, nəzirçilik, milli “klassisizm”lə bağlı olmuşdur (Ə.Nəbati, X.B.Natəvan, S.Ə.Şirvani kimi söz ustalarının dilində həmin vahidlərə daha çox rast gəlinir).

3) Buraya qədər haqqında bəhs olunan leksikanın əsas əlamətləri, o cümlədən funksional əlamətləri XVII-XVIII əsrlərdə müəyyənləşir; Avropa-rus mənşəli sözlər də, əslində, Azərbaycan dilində həmin mərhələdən görünməyə başlayır, lakin ardıcıl və sistemli olaraq XIX əsrin ortalarından işlənir. Beləliklə, Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində yeni bir yarım sistem formalaşır ki, onun funksional imkanları tədricən genişlənir.

Azərbaycanın Şimalının Rusiya imperiyası tərəfindən istilasına burada Avropa-rus mədəniyyətinin (zölmü ilə birliklə) yayılmasına səbəb olur; Azərbaycan dilinə Avropa-rus sözlərinin nüfuzu da həmin prosesin tərkib hissəsidir ki, həmin sözlər kifayət qədər müasir anlayışların ifadəsinə xidmət edir və əsasən, elmi, publisistik, müəyyən qədər də bədii üslubda işlənir (lakin qeyd etmək lazımdır ki, bədii üslubda elə bir estetik məzmun kəsb eləmir).

Avropa-rus sözləri ilə yanaşı (və eyni prosesin tərkib hissəsi olaraq), Azərbaycan dil təfəkküründə Avropa-rus anlayışları meydana çıxıb möhkəmlənir ki, onların müəyyən qismi artıq ədəbi dildə çoxdan mövcud olan, lakin başqa mənada işlənən sözlərlə ifadə edilir: məsələn, “elm”, “müəllim”, “müxbir”, “tamaşa”, “məktəb”, “millət” və s. kimi onlarla, hətta yüzlərlə sözün semantikasında avropalaşma (Avropa məzmununda anlayış ifadə etmə) tendensiyası diqqəti cəlb edir. Bilavasitə Avropa-rus mənşəli sözlərə gəldikdə isə onların da “necə var o cür”, “etimoloji” semantikasi ilə qəbul olunduğunu demək mümkün deyil; həmin sözlərin məzmununda da milli dil təfəkkürünün tarixi səviyyəsinə və keyfiyyətinə müvafiq adaptasiya (uyğunlaşma) gedir.

XIX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinə keçən Avropa-rus sözlərini perspektivli və perspektivsiz olmaq üzrə iki yerə bölmək mümkündür; həm perspektivli, həm də perspektivsiz sözlər ehtiyacdən alınır, lakin perspektivlilər qalır, perspektivsizlər isə tədricən ədəbi dili tərk edir (Avropa-rus mənşəli alınma sözlərin funksional xüsusiyyətləri barədə daha geniş məlumat müvafiq üslublardan bəhs edilərkən veriləcəkdir).

Azərbaycan ədəbi dili leksikasının XIX əsrdə funksional üslublar üzrə diferensiasiyası əvvəlki

mərhələdən gələn təkanla davam edir; ədəbi-bədii dildə (bədii üslubda) satirik nitq materialının (kəbud sözlər, söyüşlər və s.) artımı müşahidə olunur, publisistik üslubda bir tərəfdən milli məişət leksikası, digər tərəfdən Avroparus mənşəli leksika işlənir, elmi üslubda isə müxtəlif mənşəli terminologiya funksional mənə diferensiallığı getdikcə daha çox güclənir.

Qrammatik normalar

Milli ədəbi dilin qrammatik normaları bu mərhələdə daha da möhkəmlənir – ümumi qrammatik kateqoriyaların ifadəsində milli normativlik sabitləşməkdə davam edir; məsələn:

Bir tısbəğa, bir kəsəgən, bir qarğa,
Yoldaş olmuş idi bundan sabıqa.
Pakizə məkanda tutuban vətən,
Cövri-zəmanədən¹ asudə, eymən.
Ovqat keçirirdi yazü yayü qış,
Eyşü nuşə məşğul idi bitəşviş.
Bir ahu ol yerə eyləyib güzar,
Üç ikən həmrəhü həmdəm oldu çar.
Səhərdən dağılıb hərə bir yana,
Günorta zamanı gəlib məkana,
Başından keçəni eylərdi söhbət,
Bu hal ilə dolandırlar bir müddət...

(Q.Zakir).

¹ Əslində, izafət tərkibləri hal və mənsubiyyət kateqoriyalarının milli normativliyini pozur, lakin bu nümunələrdə biz onu bir söz vahidi kimi qəbul edirik.

Ey dil, rəva deyil ki, mən əğyarə yalvarım,
Sən rəhnümalıq eylə, gedim yarə yalvarım.

Mürü mələxü möminü asidi mütməin,
Lütfi-xudaya qadiri-qəffarə yalvarım...

Mənsur tək çəkibdi məni darə zülfi-yar,
Yad eyleyim “ənəlhəq”ini, darə yalvarım...
(*F.Kəminə*).

Bununla belə, ümumi qrammatik kateqoriyaların ifadəsində milli normadan yayınma faktları da özünü göstərir; məsələn: Min bir *adivun* hər biri bir aşıqə munis, Tapmaz səni bir kəs, yenə binamü nişansan (S.Ə.Şirvani). Rumi firəng, özbəgü hində nə ehtiyac, Qeyr əz xuda gedim necə tatarə yalvarım (F.Kəminə) və s.

Birinci misalda dialekt xüsusiyyəti, ikinci misalda başqa dilin (fars dilinin) faktı iştirak edir – hər iki ifadə forması Azərbaycan ədəbi dilində müəyyən tarixi təcrübəyə malik olmuşdur. XVII-XVIII əsrlərdə olduğu kimi, XIX əsrdə də həmin ifadə formaları tamamilə qeyri-funksionaldır.

Əsas nitq hissələrinin kateqorial məzmununda əhəmiyyətli bir dəyişiklik diqqəti cəlb etmir: bu mərhələdə də bəzi arxaik formalar (ənənəyə uyğun olaraq) işlənsə də, milli normanın aparıcı tendensiyası və faktları sistemə şəkildədir: isim, sifət, say, əvəzlik və zərflərdə (istər ümumiyyətlə, istərsə də xüsusi kateqoriyalara münasibətdə) tarixi milli sabitlik mühafizə olunur; məsələn, bu baxımdan aşağıdakı mətnin qrammatik strukturuna diqqət yetirək:

“*Qibleyi-aləmin pədəri-büzürgüvarları zamanında mənəsbə mollabaşılığa sərəfraz olduğumda nisfi-İran, hətta*

payitəxtin yarısı dəxi sünni məzhəb idi. Əvvələn, məvaizihəsənə saniyən, təkvifati-kəsirə səbəbilə tamam sünni məzhəbləri rahi-rasti-məzhəbi-isna əşəriyyəyə hidayət etmişəm.

İndi Allahın kərəmindən səfheyi-İranda beş-altı nəfərdən ziyadə sünni tapılmaz. Bu xüsusda İran xalqından dəxi kəməli-rizaməndliyim var ki, bəməircərrədi-təklif qədimi ata və babalarının məzhəblərindən əl çəkib hidayətə rağib oldular”.

Felin formaları və mənə növləri XVII-XVIII əsrlərdə olduğu kimi, XIX əsrdə də xəlqi (demokratik) əsaslar üzərində inkişaf edir; xüsusilə xəbər formasının (felin bilavasitə zaman ifadə edən formalarının) diferensiasiyası güclənir:

a) indiki zaman: Təhti-balında onun fəvqi-Sürəyya görünür (Ə.Nəbati). *Məlum olur ki... (S.Ə.Şirvani)*. Ondan bir keyfiyyət hasil olur ki, qüvvəyi-teleqrafiyyə, yəni ruhi-teleqrafi *deyirik* (M.F.Axundov) və s.

b) keçmiş zaman: Rəvnəqi *pozulub* otağımızın, *Ziyası qalmayıb çırağımızın (Q.Zakir)*. Dəxi səni *tanıdım...* (M.F.Axundov). ...Biz onun adına ruh *demişik* (M.F.Axundov) və s.

c) gələcək zaman: ...Zail və məhv *olacaqdır* (M.F.Axundov). Rüksari-alının həsrətin çəkən, Nə günə göz açar, nə aya *baxar (Q.Zakir)* və s.

Feli bağlama şəkilçilərindən *-ubanı, -übəni (-uban, -übən), -ğac, -gəc; -cağın, -cəgin, -alı, -əli* və s. bu mərhələdə arxaikləşir¹. Lakin istifadədən tamam çıxmır – ənənə ilə işlənir.

Ümumiyyətlə, XIX əsr dilinin qrammatikasında normativ olmayan hadisələrə, faktlara kifayət qədər çox

¹ M.Cahangirov. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü, səh. 58.

təsadüf edilir ki, bu da klassik nitq mədəniyyətinə marağın nəticəsi olmuşdur. XIX əsrdə nəzirəçiliyin geniş miqyas alması, elmi, publisistik, rəsmi üslublarda, adətən tarixi varisliyin (ümumşərq təmayüllərinin) gözlənilməsi süni surətdə milli (yaxud milliləşmiş) faktlardan qaçmağa vadar edir. Şərti mənada ədəbilik mühafizə olunur.

Köməkçi nitq hissələrinin variantlarının azalması prosesi XIX əsrdə də davam edir; dildə “klassisizm” bəzən yenidən tarixi (klassik) variantlılığı “bərpa etsə” də, bu, davamlı səciyyə daşımır.

Qoşma, bağlayıcı və ədatların müxtəlif növləri içərisində “invariantlar” (əsas variantlar) formalaşır və istər-istəməz ikinci, yaxud üçüncü dərəcəli variantlar meydana çıxır – “invariant” adətən ümumxalq dili vasitəsilə möhkəmləndirilən, müdafiə olunan vahiddir.

M.Cahangirovun qeyd etdiyi kimi XIX əsrin ikinci yarısından etibarən, durğu işarələrinin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq, və bağlayıcısının funksiyaları məhdudlaşır, gərək-gərək bağlayıcısını tədricən *istər-istər, xah bağlayıcısını isə istər* əvəz edir¹.

Bütün bunlarla yanaşı, funksional üslub diferensiasiyasının genişlənməsi daha çox sintaksisə, onun elastikliyinə artmasına təsir edir. Bir tərəfdən, klassik sintaksis öz varlığını saxlayır və ədəbi dilin qrammatik normalarında nə qədər ardıcıl milliləşmə prosesi getsə də, klassik üslub konstruksiyaları, xüsusilə nəsrə, müəyyən qədər də şeirdə funksionallığını mühafizə edir. Eyni zamanda, XIX əsrdə danışmaq dili elementlərinin ədəbi dilin sintaktik normalarına təsiri daha da güclənir (bu təsir XVIII əsrin ortalarından diqqəti cəlb edir): intonasiya ilə düzələn sual cümlələri, yarımçıq cümlələr, şəxssiz cümlələr, adlıq

¹ Bax: M.Cahangirov. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü, səh. 60.

cümlələr kəmiyyətə artır, keyfiyyətə sabitləşir¹, ara sözlər, ara cümlələr intensivləşir; məsələn:

“Olar mükərrər müşahidə ediblər ki, bu növ raftar ilə dövlət cəm edən kəslər axırda baş veriblər və ya kəmalibədbəxtliyə və millətə və məskənətə düşüblər. İranda bu növ ilə cəm olunan dövlətin hərgiz heç bir xanədana davamı olmayıbdır. Hanı dəliqanlı Cəfər xanın kürurları? Hanı Səlim xan Qaragözlümin dövləti? Hanı şirazlı Mirzə Nağının əmlakı? Padşahi-İran həmişə, vəqta ki, bir sahibi-mənsəbi mülahizə edirlər ki, pul cəm edib sərvətə çatıbdır, haman saat bir bəhanə ilə onu məqami-müxizəyə gətirirlər, hər nə vardır əlindən alırlar...” (M.F.Axundov).

Məhz bu mərhələdə Azərbaycanın Rusiyaya ilhaqı və dil əlaqələrinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq rus dilindən keçir; Azərbaycan ədəbi dilində bir sıra sintaktik konstruksiyalar bunlardan ən çox diqqəti cəlb edən hansı ki bağlayıcı sözü ilə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlə konstruksiyasıdır; məsələn: Seretelinin əvvəlinci müəlliməsi mehriban anası olubdur, hansı ki, öz əsrində bilikli və elmlı arvadlardan birisi hesab olunurdu (F.Köçərli²).

Ümumiyyətlə, XIX əsrdə nəsr dili materialının genişlənməsi ədəbi dilin sintaksisindəki tarixi milli keyfiyyətləri daha da inkişaf etdirir.

Üslublar

XIX əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubi diferensiallığı XVII-XVIII əsrlərdəki ilə müqayisədə daha

¹ Yəne orada, səh. 59-60.

² А.Ш.Садыхов. Значение диалектных факторов в изучении исторического синтаксиса азербайджанского языка. – СТ, 1975, N 6, стр. 72.

da genişlənir və ədəbi dilin yeni fəaliyyət sahələri meydana çıxır; nəticə etibarilə, məhz bu mərhələdə milli ədəbi dilin bütün funksional üslub sahələri kifayət qədər diferensial şəkildə təzahür edir: bədii üslub, elmi üslub, publisistik üslub və rəsmi üslub.

Milli ictimai təfəkkürdə gedən konsentrasiya (mərkəzləşmə) və diferensiasiya (əslində, yenidən diferensiasiya) ədəbi dildə də öz əksini tapır; əgər bir tərəfdən ədəbi dilin milli əsaslar üzərində yenidən təşkili prosesi XIX əsrdəki müəyyən sosial mədəni maneələrə belə, baxmayaraq, güclənirsə, digər tərəfdən, funksional üslubların fərqi dərinləşir, eyni zamanda üslubdaxili nitq tendensiyaları (adətən, yeni janrların təşəkkülü ilə bağlı olaraq) meydana çıxıb sabitləşir. Azərbaycan ədəbi dilinin iki siyasi coğrafiyada fəaliyyət göstərməsi mövcud funksional üslubların Şimalda və Cənubda müxtəlif miqyas və keyfiyyətlərdə təzahürü ilə müşayiət olunur. Məsələn, Şimalda bədii üslubun daha mütərəqqi imkanları üzə çıxır – dram dilinin gözəl nümunələri yaranır, elmi üslub, publisistik üslub, müəyyən dərəcədə, hətta rəsmi üslub XVII-XVIII əsrlərin nitq potensialı əsasında sürətlə inkişaf edir; Cənubda isə diqqət yenə də bədii üslubun şeir qoluna verilir – klassik üslubla folklor üslubunun tarixi münasibətləri elə bil yenidən ədəbi-bədii təfəkkürün (və ədəbi-bədii dilin) hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir. Bununla belə, bu cür qeyri-mütənasiblik milli ədəbi dilin vahid hadisə olduğunu inkar etmir.

Bədii üslub

Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubu bu mərhələdə həm şeir, həm nəsr, həm də dram dili ilə təmsil olunur –

əsrin birinci yarısında A.Bakıxanov, Q.Zakir, Ə.Nəbati, Kazım ağa Salik, Baba bəy Şakir..., əsrin ikinci yarısında isə S.Ə.Şirvani, X.Natəvan, F.Kəminə, A.Asi, Hacı Mirhəməzə Əfəndi Nigari, Mirzə Məhəmməd Tağı Qulüş, Hacı Əbülhəsən Raci... yazıb yaratmışlar. Həmin mərhələnin ən böyük söz ustası isə yaradıcılığı əsrin ortalarına düşən Mirzə Fətəli Axundovdur ki, F.Köçərlinin sözləri ilə desək, “Allah vergisi” olmuşdur (qeyd edək ki, M.F.Axundova qarşı ikili münasibətin olmasını F.Köçərli də göstərmişdir).

Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin Vaqifdən sonrakı inkişaf prosesini diqqətlə izlədikdə aydın olur ki, onun dili Azərbaycan ədəbi dilinin bütün sahələrinə öz müsbət təsirini göstərmiş, ədəbi dildə sadəlik, xəlqilik meyili getdikcə güclənmişdir. Yazılı ədəbi dillə yanaşı, şifahi ədəbi dilə Vaqifin də istiqamətləndirici təsiri olmuşdur. Bu cür şərait isə, müəyyən mənada, yazılı və şifahi ədəbi dil vahidlərinin yaxınlaşması qarşılıqlı surətdə zənginləşməsi və ümumxalq dilinin milli dilə keçid prosesinin artması, güclənməsi əlamətləridir¹.

Əsrin birinci yarısında Vaqif üslubunun əsas davamçıları B.Şakir, K.Sali, Ə.Nəbati və Q.Zakir olmuşlar – həmin sənətkarların dilini ona görə fərqləndirmək lazımdır ki, bu dil eyni zamanda (yəni Vaqif üslubunu davam etdirməklə yanaşı), yeni mərhələnin faktıdır; məsələn:

Quberniya bina olandan bəri,
Oğrunun hər biri bir xana dönüb.
Çox yetişib ərzə divan eyləyən,
Dağılıb vilayət viranə dönüb.

¹ Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, səh. 250.

Murovlar buyurur: “Oğurlayın at,
Naçalnikdən eləməyin ehtiyat!”
Olmaz urusluqda eləmək isbat,
Onunçün tülkülər aslana dönüb.

...Deyil burda olan işlərdən agah,
Belə məlum, ədalətli padişah
Xəlqin fəryadına yetişsin Allah,
Bu dövrən bir özgə dövrəyə dönüb.
(*B.Şakir*).

Yeni dövrün ovqatını əks etdirən söz və ifadələr (*quberniya bina olandan bəri, oğrunun hər biri bir xana dönüb, divan, dağılıb vilayət, murov, naçalnik, urusluq, isbat eləmək, deyil burda olan işlərdən agah, bu dövrən bir, özgə dövrəyə dönüb...*) B.Şakirin dilinə kəskin müasirlik gətirir. Həmin müasirlik K.Salikin aşağıdakı beytlərində leksikadan çox mətnin ümumi məzmununda ifadə olunur (söz və ifadələr klassik topologiyaya uyğundur):

Müftilər olub məğbun, qazilər olub bihökm,
Bilcümlə müdərrişlər tarixi-kitab olmuş.

Mərdani-nikuxaran olmuş həmə bədiqbal,
Əhli-Kərami-kamin məhrumi-səvab olmuş.

Alimlər olub cahil, cahillər olub alim,
Salik dəxi cahillər cəmində hesab olmuş.
(*K.Salik*).

XIX əsrin birinci yarısında XVII-XVIII əsrlərin ədəbi-bədii dil (bədii üslub) proseslərini bilavasitə əks etdirən sənətkarlar içərisində ən görkəmliləri, heç şübhəsiz, Ə.Nəbati və Q.Zakirdir.

Ə.Nəbati romantik, Q.Zakir realist bədii dilin nümayəndəsidir və onların dil-üslub təcrübələri arasında bu baxımdan aydın seçilən fərq vardır.

Ə.Nəbati həm klassik janrlarda, həm də folklor janrlarında yazmışdır – maraqlıdır ki, o, Ş.İ.Xətai-M.Əmani-M.V.Vidadi-M.P.Vaqif xəttinin sonunda (xronologiya və ədəbi-bədii dil keyfiyyətinə görə) deyil, ortasında (M.Əmanidən M.V.Vidadiyə keçid kimi) yer tutur. Və bu mənada onun dili, əsasən, “gəcikmiş” dildir. Müq. et:

Səcdeyi-həqq oldu çün zümreyi-insanə fərz,
Səcdeyi-insan olub cümleyi-imkanə fərz.

Münşiyi-əmr-i-qəza hər kimə yazmış bir iş,
Oldu məni-acizə xidməti-cananə fərz.
Yoxdu dəva aşiqə düxtəri-rəzdən suvay,
Olmuş əzəldən mənə sağərü peymanə fərz...

* * *

Səbzü xürrəm olub dəşti kuhsar,
Dəm vurur cənnətdən tərifi-cuybar,
Əyaq götür, saqi, durma intizar,
Məni bir cam ilə eylə tərdəmağ.

Ümumiyyətlə, romantizm Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin tarixində həmişə müasirliyə qarşı qeyri-həssas

olmuş, az qala heç bir dil-üslub perspektivi açmamış daim “klassik” təcrübəyə meyil etmişdi. XIX əsrin birinci yarısında romantik dil, yaxud milli romantik təfəkkürün ifadə imkanları o qədər də zəngin deyil – satiraya marağ daha güclüdür. XIX əsrin ikinci yarısında isə artıq romantik təfəkkür aparıcı estetik təfəkkür tipi olduğundan, ifadə imkanları da kifayət qədər zəngindir.

Qasım bəy Zakirin dili

Azərbaycan ədəbi dili bədii üslubunun XIX əsrin birinci yarısındakı inkişafı, heç şübhəsiz, birinci növbədə, Qasım bəy Zakirin fəaliyyəti ilə bağlıdır. “Zakirin Hər qism əşarü kəlamı mövcuddur – qəzəliyyat, mürəbbəat, müxəmməsət, şeiri-müstəzad, tərkiqbənd, tərzi-bənd və sairə... Türk qəzəlləri var ki, Füzulinin qəzəllərinə bərabərdir. Müxəmməs və qafiyələri Vaqifinkindən əskik deyil. Amma asadü əşarının cümləsindən artıq əhəmiyyətli və məişətimizə münasibətli... müasiri olan dost-aşnalarına yazdığı məktublardır ki, cümləsi nəzm ilə açıq və sadə dildə yazılmışdır”¹.

Q.Zakirin qəzəllərinin dilində M.Füzuli qəzəllərində gördüyümüz mürəkkəb və mükəmməl obrazlara nadir hallarda təsadüf olunur.

Dün hökm qıldı qətlimə ol şəh itab ilə,
Şad eylədi gədasını bu xoş cəvab ilə.

Olsun qara günü görəlim qanlı qəmzənin,
Öldürmədi məni, yenə qoydu əzab ilə...
Zakir o şux nərgisi-məstin xərabıdır,

¹ F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, I c, səh. 366.

Ha böylə sərxoş olmaq olurmu şərab ilə?

XIX əsrin birinci yarısında ədəbi-bədii dil (bədii üslub) üçün qəzəl dilinin bu cür “sadələşməsi” – həm panteist-sufi obrazların real münasibətləri əks etdirən obrazlara çevrilməsi, həm də sintaksisin demokratikləşməsi xarakterikdir. Və həmin xarakterlik birinci növbədə Q.Zakirin dil təcrübəsində təsbit olunur.

Q.Zakir klassik janrların dilini o qədər reallaşdırır ki, tarixi obrazlılıq bütünlüklə aradan qalxır – yeni dövr, yeni zəmanə şairin klassik janrlardakı şeirlərinə bütün miqyası, keyfiyyəti ilə daxil olur:

Gün kimi tutub aləmi bu şöhrəti-bica,
Divan əmələcatına yox əddə həmta.

* * *

Vallah, yalandır, dəxi billah, yalandır,
Şol söylənən əhval quru ismdir əmma.

* * *

Keyfiyyəti-mələmdən ötrü mən özüm də
Bir neçə biladi elədim seyri təmasa.

* * *

Yüz təşkələbi-qəhr olasan, xadimi-dövlət,
Verməz bir içim su sənə ta almaya dərya...

* * *

Divan demə, hərgiz buna kim, afəti-candır,
Mən söyləmədim, nola ki, məşhuri-cahandır.

Şairin dil realizmi, heç şübhəsiz, “tənqidi” realizmdən başlayır – çoxlu kobud ifadələr, loru sözlər, hətta söyüşlər məhz “tənqidi” realizmin göstəriciləridir ki, hər şeydən əvvəl, klassik janrlardan olan şeirlərinin dilində özünü göstərir:

...Heyhat, ədavətlə deyəm bir kəsə böhtan,
Yox məndə kələmbaz süxən, tariyə sövgənd.

Bu... xəlqi-cahan işrə tapılmaz
Cəhlü həsədü büxldə nə mislü nə manənd.

Bişübhəvü şək, təxmi-dədü divdürür bu,
Haşa ki, doğa növi-bəşərdən belə fərzənd...

Məşhur məsəldir ki, düşər qarə gəzən kəs,
Ev yıxanın evin yıxar, əlbəttə, xudavənd.

Çox zarü təzərrə eləmə, eybdi, Zakir,
Təqdiri-qəzayə gərək adəm ola şakir.

Əlbəttə, burada klassik üslubun bütün formal tələblərinə riayət olunur (məsələn, *xəlqi-cahan*, *növi-bəşər*, *təqdiri-qəza* kimi izafət birləşmələri işlənir), lakin söhbət ondan gedir ki, bu dil məzmunca satira dilidir, romantik üslubun hazırladığı klassik obraz-ifadələr burada artıq satirik üsluba xidmət edir, yaxud satirik üslub mövqeyindən “təzyiqə məruz qalır”.

Q.Zakirin mənzum məktublarında, mənzum hekayələrində və satirik şeirlərində kobud ifadələrə, söyüşlərə daha tez-tez təsadüf olunur:

Biri fasiq, facir, hədsiz zinakar,
Biri *əyri-üyrü*, xeyli *nahəmvar*,
Biri danışanda baş-ayaq atar,
Bir neçə it tutdu bixəbər məni.

Yaxud:

Yetmişində zurna çalmaq öyrənən
Gərək axirətdə çala...;
Az qalıb həştadı tamam edim mən,
Sən indi yazırsan *əhli-şər* məni.

Yaxud da:

Kişi yoxdu, baxma çula-çuxaya,
Adam gərək dağa-daşa toxuya;
Getmə-getmə – deyib qoydu yuxuya
Axırda itirdi *Yekəpər* məni.

Mənzum məktublارın dilində əyanilik, konkretlik özünü göstərir – bunun ən mühüm faktlarından biri xüsusi adlardır. Mirzə Fətəli Axundova yazdığı mənzum məktubda şair müxtəlif şəxs adlarına müraciət edir:

Tək yaradıb səni vahidü yekta,
Əxlaqına ətvarına mərhəba!
Neyləmişən *Molla Səfi*, *Bəybaba*
Məznundur, əzizim, bu qədər səndən?

...Olan dəmdə mənə mənzil *Şadio*,
Hər tərəfə eylər idim təkü do;
İvano bəy, Kolyubakin, İliko
Çalışırdı, əlhəq, bərbar səndən...

Xüsusi adlara geniş dairədə müraciət olunması (şəxs adları ilə yanaşı yer adları da buraya daxildir və Q.Zakirin mənzum məktublarında *Tiflis, Şəki, Qutqaşın, Şirvan, Cəbrail, Horadiz, Qoyucaq, Maralyan* kimi konkret yer adları çəkilir) dövrün ümumən ədəbi-bədii dil nümunələri üçün xarakterikdir. Milli ədəbi dilin formalaşması prosesində bu cür antroponim, toponim və s. konkretliyi, görünür, təbii sayılmalıdır.

Q.Zakirin, əsasən mənzum məktublarında, eyni zamanda, digər şeirlərində xalq danışığı dilinin təsiri diqqəti cəlb edir – bu təsir, əlbəttə, ancaq şairin üslubundan irəli gələn bir xüsusiyyət deyil, realist şeir dilinin XIX əsrin birinci yarısı üçün mühüm əlamətlərindən biridir. Məsələn:

Həsən bəyə söylə əmri-məlumi,
Qəziyyə məlumdur deyəndə Rumi;
Sərəfraz eylərsən yüz bəxti şumi,
Zahir olsa əgər bu hünər səndən.

Tutub damənini sən tək əmirin,
Təvəqqein eylər iki əsirin.
Qarabağ mülkündə bir mərđi-pirin
Təmənnası budur, taci-sər, səndən!..

Lakin, göründüyü kimi, dilin danışığı xüsusiyyətlərinə malik olması onu klassik atributlardan məhrum etmir –

klassik üslub üçün xarakterik sözlər, ifadələr işlənir, bununla belə, ümumən dil danışıq ədasına, intonasiyasına malikdir. Klassik üslubla danışıq dilinin bu cür “sintezi” onunla əlaqədardır ki, XIX əsrin birinci yarısına aid ədəbi-bədii dil realizmi klassik dil-üslub ənənələrini tamamilə inkar etmir, sadəcə olaraq, kontekst kimi aradan qaldırır, nitq materialı kimi isə yeni kontekstdə işlədir.

Şairin dilinə əcnəbi (rus-Avropa mənşəli) leksika gəlir. Düzdür, həmin leksika daha çox üslubi səciyyə daşıyır, nadir hallarda görünür, lakin bununla belə, olduqca məqamında görünür və dövrün reallıqlarını ifadə edir:

Gündə bir gətirir zakoni-tazə,
Firki budu xəlqi verə güdazə;
Bizdən də məhrəmdir biri knyazə,
Nə məhrəm, füzümü heyvərə, yanşaq.

Yaxud eyni sözlər başqa qrammatik-leksik mühitdə özünü göstərir:

Cəmşid bəyə yetir səlami-əfzun,
Knyaz Behbudova ərz etsin əknun;
Nə rəvadır bisilist, bizakon
Viran ola nahəq yerə bir ocaq.

“Belə açıq və sadə dildə heç bir şair öz vilayətinin əvzavü əhvalını və müasirlərinin dolanacağını bu sayaq doğruluqla aydın və aşkar yazmayıbdır”¹. Həm milli leksika, həm də alınmalar, məhz “açıq və sadə dildə”n gəlir...

Q.Zakirin dilindəki demokratizmi, xəlqiliyi və nəhayət,

¹ Firudin bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı, I c, səh. 381.

milliliyi isə daha çox şairin şifahi xalq şeiri janrlarındakı şeirlərində görmək mümkündür:

Qadir Allah bir də səbəb salaydı,
Bəyaz cəbinində tağı görəydim.
Sürtəydim üzümü gülgəz yanağə
Siyah zülfü, tər buxağı görəydim.

...Dərdü qəm çəkməkdən qan olub cigər,
Gətirən yox nazlı yardan bir xəbər;
O qədərə ölməyəydim; müxtəsər,
Yenə o gördüyüm çağı görəydim.

Zakirəm, çəkərəm cövrü cəfanı,
Yadlar isə sürər zövqü səfanı;
Nə gərək sevəydim ol bivəfanı,
Nə də belə hicran dağı görəydim.

M.P.Vaqif dilinin ənənələrini davam etdirən Q.Zakir xalq şeirini klassik üslub materialları ilə ardıcıl zənginləşdirir və yuxarıdakı nümunədən də göründüyü kimi, *dərdü qəm, cövrü cəfa, zövqü səfa*... tipli klassik dil-üslub faktları xalq şeirinə müəyyən normativlik, yazılı dil səciyyəsi gətirir. Lakin bəzən klassik üslub materialı o qədər çox olur ki, formanın demokratizmi pozulur:

Təbiəti-harrə xalis əngəbin,
Qabizə süfufü yəhuda darçin.
Bəlgəmi-mizacə tuxmi-xiyarin,
Münasib bilirlər daimül-övqat.

Mərizin üstünə yetişən məhəl,

XIV əsrlərdə İ.Nəsiminin, XVI əsrdə M.Füzulinin, XVIII əsrdə M.P.Vaqifin xidmətləri ilə müqayisə etmək, hətta bir sıra məqamlarda onlardan da yüksəyə qoymaq mümkündür. M.F.Axundovu “bizim ilk universitetimiz” adlandıran tədqiqatçılar yanılmırlar – elmimizin, mədəniyyətimizin, ictimai həyatımızın çox az problemləri qalmışdır ki, M.Fətəli həmin problemlərlə bu və ya digər şəkildə məşğul olmasın. M.F.Axundov xüsusilə bədii əsərləri ilə ədəbi-bədii dilimizin nəsr və dramaturgiya sahələrində böyük təbəddülat yaratmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, M.F.Axundov ədəbi-bədii dil sahəsində praktik işlərini müəyyən nəzəri əsaslarla görmüş və bu baxımdan özündən əvvəlki böyük dil yaradıcılarından fərqlənmişdir – müasir dilçiliyimizdə “M.F.Axundovun ədəbi dil haqqında tezləri” anlayışı vardır ki, həmin “tezislər”in məzmunu barədə irəlidə bəhs olunacaqdır.

M.F.Axundovun şeir dili, görünür, birinci növbədə ona görə maraq doğurur ki, M.Fətəli XIX əsrə qədərki Azərbaycan şeiri barədə çox fəal şəkildə kəskin mülahizələr söyləmişdir – bu isə, təbii ki, həmin “kəskin mülahizələr”in müəllifinin özünü poeziyada, nəyə qadir olduğunu müəyyənləşdirmək ehtiyacı doğurur: məlumdur ki, M.F.Axundov M.Füzulini “nazimi-ustad” adlandırmış, bunun müqabilində isə M.P.Vaqifə, xüsusilə Q.Zakirə böyük qiymət vermişdir.

M.Fətəlinin şeir dili, hər şeydən əvvəl, M.P.Vaqif-Q.Zakir xətti ilə gələn dildir:

Əsiriyəm bir dilbərin ki, əgər
Xəncərlə şan-şan o yara məni.
Visalından bullam həyatı-tazə,
Yəqin bil, öldürməz o yara məni.

Yaxud:

Söylə, səba, yarə, əsib o yana,
Olurmu bir əhvalıma o yana.
Səhər ki xabından sərxoş o yana,
Bənövşə tək üzdə telini yayə.

M.F.Axundovun Q.Zakirə, Cəfərqulu xana mənzum məktublarının dilində də canlı, demokratik ifadələrə, xalq dili faktlarına sıx-sıx təsadüf olunur və müəllifin poetik nitq zövqünü əks etdirir. Məsələn, aşağıdakı parçalara diqqət yetirək:

“Q.Zakirə məktub”dan:

Qasım bəy, eşitdim yaxın olubsan
Xan qızına, söylə nədir bu rəftar?
Edibsən xubları yüz yol imtahan,
Eylərsən onlara yenə etibar?

Yeyib otağında şamü nəharın,
Kəsdiribsən yasdığının kənarın.
Eşidirsən şirin-şirin köftarın,
Kişi, sənin, vallah, əcəb işin var!..

“Cəfərqulu xana məktub”dan:

Səbəb nədir kim, yazdığım kağıza
Heç cavab yetişməz bizim diyara?
Lütfi-xan kəm olub, yəqin ki, məndən,
Əyləşib könlümə bir belə qara.

Oturub eylərəm fikir hər zaman,—
Nə üçün bir kağız yazmaz mənə xan?
Yəqin ki, bizlərdən olmuş bədgüman,
Kəsildi yol, belə bağlandı ara.

Nümunələrdən görünür ki, lirik ovqatlı dil xəfif bir yumorla birlikdə çıxış edir: “*eşitdim yaxm olubsan*”, “*söylo nədir bu rəftar*”, “*edibsən xublan yüz yol imtahan*”, “*yetib otağında şamü nəhann*”, “*kəsdiribsən yasdığıının kənarın*”, “*kişi, sənin, vallah, əcəb işin var*”, “*lütfi-xan kəm olub*”, “*əyləşib könlümə bir belə qara*”, “*oturub eylərəm fikir...*” kimi ifadələr daha çox yumor əhvalı bildirir.

M.F.Axundovun lirik şeirlərində olduğu kimi, mənzum hekayələrində də dil Q.Zakir ənənələrinə söykənir – kifayət qədər anlaşıqlı, xəlqi leksika, nağıl sintaksisi M.Fətəlinin ancaq nəzəriyyədə deyil, praktikada da realizmə sədaqətini əks etdirir:

Səlyanda var idi bir Seyyid Ələm,
Ələmdən olmuşdu mərdi-möhtərəm.
Yəni məhərrəmdə ələm gəzdirib,
Hər adamın üstə onu süzdürüb
Deyirdi: “Var nəzirin sənin, ey adəm!
Sənə sarı gəlməz bisəbəb ələm”.
Kimdir ki, olmasın ömründə nəzri?
Heç kimin olmazdı ona bir üzri;
Çıxardııb cibindən bir manat hər kəs,
Deyirdi Seyyidə: “Al, get, səsin kəs!”
Xalqa, nəzir vermək guya bac idi,
Lakin Seyid genə elə ac idi...

M.F.Axundovun nəsr dili “Aldanmış kəvakib” hekayəsi ilə təmsil olunur və mütəxəssislərin fikrincə, hekayənin dili klassik üslubdan folklor üslubuna, yaxud xalq dilindən

milli dilə keçid xüsusiyyətlərini əks etdirir¹.

“Aldanmış kəvakib” nağıl təhkiyəsi ilə başlanır: “Səfəviyyənin əvaili-səltənətində Qəzvin paytaxt idi. Hadisatimütənəvvienin vüquundan sonra Məhəmməd şah Səfəvi səltənəti öz oğlu Şah Abbasi-əvvələ təslim etdi. Şah Abbasın cülusundan altı il keçib yeddinci il başlanmışdı ki, aşağıda zikr olunan qəziyyə vəqə oldu.

Baharın əvvəli idi. Novruzdan üç gün keçmişdi. Şah Abbas günortadan üç saat keçmiş qərsdə öz məhbubəsi Solma xatun ilə oturub söhbətə məşğul idi ki, xacəbaşı xacə Mübarək içəri girib, gürnuş edib ərz elədi...”

Hekayənin dilində güclü tipikləşmə özünü göstərir – münəccim-başı Mirzə Sədrəddin, vəzir Mirzə Möhsün, müstövfi Mirzə Yəhya, mollabaşı Axund Səməd, sərdar Zaman xan... Hər biri özünəməxsus dili ilə danışirlər, öz vəzifələrinə müvafiq terminologiya işlədir, təfəkkür tərzlərinə uyğun sintaksis nümayiş etdirirlər. Məsələn:

Vəzir Mirzə Möhsün: Bu bəndeyi-kəminənin ixlası dövləti-əliyyəyə nisbət bədihiyyatdandır. Əlbəttə, qibleyi-aləmin xatirindədir ki, pedəri-büzürgüvarlarının əyyami-səltənətində bir para naqisüləql kim-sənələrin vəzarətə mübaşirəti olmaq səbəbilə xəzineyi-amirə nə mərtəbədə nüquddan xali olmuşdur. Bu keyfiyyətə hali olduqda mən tədbirinə iqdam etdim...

Sərdar Zaman xan: Bu çəkəri-xalis, saqqalımın tükünü dövlət-əliyyənin xədamatında iqlas və hünər ilə ağartmışam. Məsələn, on il bundan əqdəm ki, taifeyi-Osmaniyyə Bəkir paşa Dəmirçioğlunun sərəskərliyi ilə yetmiş min nəfərə qərrib xaki-İranə hücum gətirməyə

¹ Bax: Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi xülasələri, səh. 68; M.Cahangirov. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları, səh. 176.

müsəmməm olmuşdular, qibleyi-aləmin pedəri-büzürgüvarı İran qoşunun sərdarlığını mənə vagüzar etdi...

Belə işlər xüsusunda asitaneyi-əliyyənin qoca iti tədbir göstərməkdən aciz deyil. Amma kəvakib ilə müxalifət etməkdə əqlim hər bir əlacdan aciz görünür...

Mollabaşı Axund Səməd: Cənab əqdəsi-ilahi qibleyi-aləmin vücudi-mübarəkini əimmeyi-əthar hörmətinə cəminafati səmavidən və ərzindən məhfuz etsin! Bu daiyi-dəvami-dövləti-qahirənin ixlas və sədaqəti, silsileyi-cəlileyi-Səfəviyyəyə nisbət tövsifdən xaricdir!

Qibleyi-aləmin pedəri-büzürgüvarları zamanında mənəbi-mollabaşılığa sərəfraz olduğumda nisfi-İran, hətta payitəxtin yarısı sünni məzhəb idi...

Nitqin tipikləşdirilməsi özünü ancaq onda göstərir ki, hər kəs “öz dili”ndə danışır, həm də onda özünü göstərir ki, hamı üçün (yəni bütövlükdə saray üçün) ümumi ifadələr də işlədilir: *qibleyi-aləm, pedəri-büzürgüvar...* Saray əhlindən fərqli olaraq, Yusif Sərracın nitqi kifayət qədər aydın və demokratikdir: “Hakimi-vilayətlərə mənim tərəfimdən elam edərsiniz ki, Allahdan qorxsunlar, nahaq iş tutmasınlar, xalqı talayıb dağıtmasınlar, rüşvət almasınlar. Yəqin bilsinlər ki, bu növ hərəkət axırda onların özlərinin bədbəxtliyinə və fəlakətinə bais olur...” Nəzərə almaq lazımdır ki, hələ bu, rəsmi əmrin mətnidir və müəyyən klassik standartlara (həm lüğət tərkibində, həm də sintaksisində) malikdir – hətta Yusif Sərrac kimi “xalq adamı” da bu cür rəsmilikdən, əgər hökmdar mövqeyindədirsə, qaça bilməz; bununla belə, yenə də Yusif Sərracın nitqi saray əhlinin danışığı ilə müqayisədə daha anlaşılıqdır.

“Aldanmış kəvakib”in dilində M.F.Axundovun ümumən üslubu üçün xarakterik olan dramatizmlə xəfif

yumoru duymamaq mümkün deyil: “Vallah, qəribə əhmoqdirlər bu ingilis tayfası ki, belə xətərli millət ilə az qalmışdı cəng başlayalar”.

M.F.Axundovun dramaturgiya dili, heç şübhəsiz, onun şeir və nəsr dilindən zəngindir; M.Cahangirov bu barədə yazır: “M.F.Axundovun dramaturgiya dili nümunələri timsalında ümumxalq Azərbaycan danışığı dilinin hələ XIX əsrin ortalarında çox böyük milli ədəbi dil potensialına malik olduğu kəşf edilmiş – o vaxtadək əsasən potensial vəziyyətdə olan xalq ədəbi dili üslub xətti Axundov qələmi ilə, mahiyyətcə, çoxsahəli, çoxüslublu milli ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlmişdir”¹. Həmin mülahizədə müəllifin konseptual mövqeyindən irəli gələn ümumnəzəri baxışını çıxmaq şərti ilə M.F.Axundovun dramaturgiya dilinin ümumən ədəbi dilin tarixi keyfiyyətinə təsir edəcək bir gücə malik olduğu düzgün dəyərləndirilmişdir.

Şübhəsiz, “Təmsilat” (Bax: Təmsilati-kapitan Mirzə Fətəli Axundzadə, Tiflis, 1276) xalq dilinin ən saf qaynaqlarına əsaslanır:

Səfər boy Mülkədar. Mənim niyə dövlətim yoxdur?

Hacı Nuru şair. Sən mülkədarsan, sənə lazım idi ki, əkdirəydin, biçdirəydin və dövlət qazanaydın, amma sən əbəs yerə özünü saldın qalmaqla durdun onun ilə, bunun ilə döyüşməyə, xalqın dalısınca yaman sözlər danışmağa. Ümtayi-dövləti təqsirlidən, təqsirsizdən şikayət etməklə təngə gətirdin. Axırda nadinc adam qələminə getdin. Üç ilə divana düşdün, üç il sürgünə sürüldün, gözəl ömrün keçdi... (“Hekayəti-Molla İbrahimxəlil-kimyagər”).

XIX əsrdə dramaturgiyanın meydana çıxması ilə bağlı olaraq dramaturgiya dilinin formalaşması vacib bir hal idi;

¹ M.Cahangirov. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları, səh. 169.

bunun nəticəsində yazılı ədəbi dil canlı danışıq dili hesabına o dərəcədə zənginləşdi ki, yeni istiqamət aldı¹. Məsələn, aşağıdakı şəkildə mükəlliməyə XIX əsrin ortalarına qədərki Azərbaycan ədəbi dili mənbələrinin heç birində təsadüf olunmur:

Tükəz: – A kişi, nə qayırırсан? Bu yaraq-əsbabı qabağına niyə tökübsən?

Hacı Qara: – Səfərim var, yola çıxacağam!

Tükəz: – De görüm hara gedəcəksən?

Hacı Qara: – Sənə deməli deyil!

Tükəz: – Necə deməli deyil? Quldurluğa getmirsən ki, məndən gizlirsən.

Hacı Qara: – Elə bir elə zaddır.

Tükəz. Bəs elə zad isə, heç vaxt gedə bilməzsən! Dur ayağa, get dükanına, malını sat!.. (“Sərgüzəşti-mərdixəsis”).

Bu cür adi danışıq dilinin yazılı ədəbi dilə gəlməsi dövrün zamanın tələbi idi – əlbəttə, bu dil M.Füzuli “Şikayətnamə”sinin dili kimi mükəmməl, obrazlı deyil, çox-çox adi, çox-çox sadədir ancaq sənətin dilidir – hamının qulağının eşidəcəyi, hamının başa düşəcəyi bir dildir. Onun məhz yazı dili olması da şərtidir, çünki dram əsəri-komediya birinci növbədə səhnədə təzahür edir, yazılıb oxunmaq üçün deyil... M.F.Axundov komediyalarının dili “həm lüğət tərkibinə, həm də sintaksisinə görə canlı Azərbaycan danışıq dilinin özüdür, bu, gündəlik ünsiyyət vasitəsi olan Azərbaycan dilidir; bədiilik komponentləri, obrazlılığı ilə yanaşı, onun dili real danışıqdır. Eyni zamanda bu, cilalı, səliqəli danışıqdır,

¹ Вах: Э.М.Алибейзаде. Основные направления в развитии азербайджанского литературного языка XVIII-XX веков, АДД, С. 20-21

kələ-kötür söhbət aktı deyil”¹. M.F.Axundovun dramaturgiya dilinin xəlqiliyini məhz danışq dili olması müəyyən edirsə, ədəbiliyini haqqında bəhs olunan “cilahlılıq”, “səliqəlilik” müəyyənleşdirir:

Divanbəyi (kürsü üstə oturub): – Koxa, sən rus dilində bilirsənmi? De görüm bu adamlar kimdir?

Koxa: – Bular obanın adamlarıdır. Bu, Namazdır, bu, Nəcəfdir, bu da Məşədi Qurbandır ki, bir dövlətli, hörmətli kişidir.

Divanbəyi: – Çox lazımdır onun dövləti! Allah qoysa, dövlətliləri tanıtmığı mən sizə tərgidərəm. (Üzün dılmanca tutub). Kamalov, buları tərtib ilə hər kəsin mərtəbəsinə görə cərgəyə düz. Hansının mərtəbəsi artıqdır?

Dilmanca: – Ağa, gərək bular hamısı elə bir mərtəbədədirlər?

Divanbəyi. Xub, hansı ağıllı hesab olunur?

Dilmanca. Belə bilirəm ki, hamısı elə bir ağılda olmuş olurlar” (“Hekayəti-xırs-quldurbasan”).

M.Fətəlinin ən müxtəlif ictimai zümrələrdən olan qəhrəmanları onun dramaturgiyasına öz dilini, üslubunu, şivəsini gətirir və beləliklə, “Təmsilat” bütöv Azərbaycan cəmiyyətinin “dil ensiklopediyası” kimi meydana çıxır: burada alimlərdən tutmuş avamlara, düzgün adamlardan tutmuş fırıldaqçılara, kişilərdən tutmuş qadınlara, əliaçıqlardan tutmuş xəsislərə qədər hər cür adamlara rast gəlinir. Hətta nuxulular, tərəkəmələr və s. kimi “ümumi qəhrəmanlar” da özünəməxsus ifadə tərzilə bu geniş nitq ansamblına daxil olurlar.

M.F.Axundov nə dərəcədə dialoq, mükəlimə ustasıdırsa, o dərəcədə də monoloq ustasıdır – onun qəhrəmanları öz nitqi ilə daxilini açır, tamaşaçı qarşısına

¹ Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı, 1991, səh. 170.

çılpaq xarakteri ilə çıxırlar; Hacı Qaranın məşhur monoloqunu xatırlayaq: “Allah kəssin belə bazarı, belə alış-verişi! İt oğlu qədək, şilə verənin əli qurğuşun imiş! Üç aydır Qalada almışam, gətirib beş top satmamışam!.. Heç kəs malın üzünə baxmır. Deyəsən ölətdən qırılanların sovxasıdır. Heç kəs yovuğuna gəlmir. Bu bazar ilə mən bir ilədək də buları satıb qurtara bilməyəcəyəm. Evim yıxıldı getdi! Bu nə iş idi mənim başıma gəldi?!” Xarakterindəki xəsislik, hövsələsizlik Hacı Qaranın tipikləşdirilmiş nitqində hər cümlədə hiss olunur – Hacı Qara *bazar, alış-veriş, beş top, mal, satmaq, yüz manat nəqd pul, fayda, qazanc, rəvac* (tez satılan), *zərər, aldatmaq* kimi bilavasitə ticarətlə bağlı sözlər, ifadələr işlədir ki, bu da onun ictimai mənsubiyyətini müəyyənləşdirən nitq tipologiyasını daha da sabitləşdirir. Eyni xüsusiyyəti M.F.Axundovun digər qəhrəmanlarının da monoloqlarında görürük – onlar səhnəyə öz cəmiyyətlərinin nitq etiketləri ilə çıxır, təkcə öz subyektlərinin deyil, daxil olduqları bütöv zümərələri təmsil edirlər.

M.F.Axundovun ədəbi-bədii dili onun ədəbi-bədii dil barədəki görüşlərinin təzahürüdür – həm şeir, həm nəsr, həm də dramaturgiya dilində M.Fətəli müəyyənləşmiş realist mülahizələrə əsaslanır ki, dilçilikdə məhz həmin mülahizələr “ədəbi dil haqqında M.F.Axundov tezləri” adlanır.

Maraqlı faktlardan biri bundan ibarətdir ki, görkəmli dramaturq öz əsərlərinin necə oxunması (xüsusilə qəhrəmanların nitqinin səsləndirilməsi) barədə “naqil”ə (aktyora) xüsusi məsləhətlər vermişdir:

“...Təəccüb yerində mütəəccüb ol, sual yerində – sail, xovf yerində hakif ol, heyrət yerində – hayir, sükut yerində sakit ol, zəhk yerində zahik, büka yerində baki ol, qeyz

yerində qaiz, şəfqət yerində müşfiq ol, heybət yerində mühib, istehza yerində müstəhzi ol, çığırmaq yerində çığır, ahəstə mükəliməni ahəstə oxu, qoca mükəliməsində qocamanənd söylə və erməni danışığında erməni tələffüzünü mülahizə elə, qalan zad mövqufdu sənin öz qabiliyyətinə”.

Ancaq bu fakt kifayətdir ki, M.Fətəlinin öz ədəbi-bədii dili üzərində nə dərəcədə elmi-dilçilik nəzarəti saxladığını sübut etsin.

M.F.Axundovun ədəbi dil haqqında tezləri Azərbaycan dilçiliyində ədəbi dil problemi ilə bağlı ilk sistemli mülahizələrdir – həmin tezlər Azərbaycan milli ədəbi dilinin təkamülündən irəli gələn bir sıra təbii-tarixi tələblərin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır:

I. “Hər kəsin haqqında olan ləqəbləri bir-iki gəlmədən artıq yazmamalı”. M.F.Axundov ümumiyyətlə təmtəraqlı ləqəblərin, təxəllüslərin istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə tamamilə dözülməz bir hal olduğunu bir neçə dəfə qeyd etmişdir. (Məsələn, İran şairi Süruşun “Şəms-üş-şüəra” ləqəbinə layiq olmadığını göstərmişdir – “Kritika” məqaləsi). Həqiqətən, orta əsrlər Azərbaycan dili mənbələrində, xüsusilə rəsmi sənədlərdə bu cür ləqəblər, təxəllüslər çox işlənmişdir ki, yeni dövr üçün bu, etiraz doğururdu.

II. “Bir mənəni və ya bir mətləbi sinonim sözlərlə və ya müxtəlif ifadələrlə təkrar etməsinlər”. Əlbəttə, M.F.Axundov hər hansı dildə təbii hadisə olan sinonimliyə qarşı çıxmırdı, hər cür təkrara etiraz eləməirdi, o cür təkrarı nəzərdə tuturdu ki, əsrlər boyu klassik ədəbi dildə işlənmiş və kommunikativ-poetik gücünü artıq bütünlüklə itirmişdi.

III. “...Özlərini və müxatəbi qayıb şəxs məqamında yazmasınlar”. Bu qaydanın qoyulmasında təbii nitq

prosesinin keyfiyyətini gözləmək idi – məlum olduğu kimi, orta əsrlər yazı dilində (əsasən, məktublarda) “mən” və “sən” əvəzinə müxtəlif ibarələr, ifadələr (məsələn, “bəndeyi-çakər”, “çakəri-xalis”, “bəndeyi-fəqir”... “qibleyi-aləm”, “ağayi-mən” və s.) işlədilir ki, M.F.Axundov onları yeni dövr üçün məqbul görmür.

M.F.Axundov israrla tələb edirdi ki, nəşrdə qafiyə yığışdırılsın, çünki “nəşrdə qafiyə kəlamı çiy edir və zəiflədir”. Görkəmli mütəfəkkir yazırdı: “Fəsahtli kəlam ondan ibarətdir ki, müxtəsər və aydın olsun”. Xüsusilə elmi əsərlərin qafiyə ilə yazılması M.F.Axundovun ciddi tənqidinə səbəb olmuşdu (bax: *“Tənqid risaləsi”*).

V. “...Adət edilməmiş qəliz kəlmələri işlətməkdən çəkinmək” – nəzərə almaq lazımdır ki, “ləfzdən qərəz ifadəyi-mənadır”; bu, o demək idi ki, çətin anlaşılan, kütləvi işləklidən məhrum olan ərəb, yaxud fars mənşəli sözlər artıq milli ədəbi dilin perspektivi baxımından məqbul deyildi.

VI. “...Qeyri-uyğun təşbehlər və mübaligələr tamamilə tərk edilməlidir” – orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında geniş yayılan, hətta XIX əsrə qədər rəsmi üslubda qalan və məzmun aydınlığına, fikir dəqiqliyinə kölgə salan təşbehlər, mübaligələr artıq yeni dövrdə ciddi etiraz doğurmaqda idi.

VII. M.F.Axundov ehtiyac olmadan, ümumişlək söz və ifadələrin çətin, “elmi söz və ifadələrlə əvəz edilməsinə qarşı çıxırdı. Çünki yenə də ənənəvi olaraq “özünü alim qələminə vermək” xatirinə bəzi yazı-pozu əhli ərəbcə, farsca qəliz ifadələr işlətməkdən çəkinmirdilər və xalq üçün anlaşılıq dilin tələb olunduğu bir dövrdə “meymunluq edirdilər”.

VIII. “...Yazımı danışığ dilindən həddindən ziyadə

fərqləndirməsinlər. Yəni bir neçə mətləbi bir cümlə dairəsində biri digərinin ardınca və qarışıq yazmasınlar; bəlkə də, qədim zamanlarda olan katiblərin əksinə olaraq, hər bir mətləbi ayrıca ifadə etsinlər ki, danışıq dilinə yaxın olsun”. Bunun ən gözəl nümunəsini yenə də məhz M.F.Axundov vermişdi: “Şah bu vaxt çox cavan idi. Ömründən ancaq iyirmi iki il keçmişdi. Mələmdür ki, bu sınında həyat necə şirin və əzizdir, xüsusən ki, dərəcəyi-ülyada və təxti-səltənətin üstündə! Bu səbəbə münəccimbaşının xəbəri şahı-cavanı qayətdə dəhşəti-üzməyə saldı. Haman saat rəngi qaçıb, guya ki, bihuş oldu” (*“Aldanmış kəvakib”*).

Əlbəttə, M.Fətəlinin ədəbi-bədii dili də, ədəbi-bədii dil barəsində elmi-nəzəri mülahizələri də yeni dövrün mədəni-ictimai əhval-ruhiyyəsini əks etdirir, milli təfəkkürün konkret dövrdəki tələblərindən irəli gəlirdi. Dövr, zaman realist dünyagörüşü, hadisələrə, tarixi proseslərə aydın nəzərlərlə baxmağı tələb edirdi – indi artıq faktı romantika dumanında gizlətmək, mətləbi mürəkkəbləşdirmək və bu mürəkkəblilik içərisində itirmək milli marağa, cəmiyyət ehtiyaclarına qarşı idi; dil də həmin tələbata uyğunlaşırdı.

M.F.Axundovun yeni əlifba uğrunda mübarizəsi Azərbaycan ədəbi dili ilə bağlı gördüyü işlərin ən mühüm tərkib hissələrindən biridir. “Yeni əlifba ideyası, ərəb əlifbasına qarşı mübarizə kimi böyük tarixi hadisə Azərbaycan milli mədəniyyəti ilə bağlıdır və bütün dünyaya buradan car olmuşdur... M.F.Axundov ərəb əlifbasına qarşı mübarizəni böyük ictimai hərəkətə çevirdi. Bu işi maarif, mədəni yüksəliş, sənaye tərəqqisi üçün açar saydı. Yeni əlifba üçün çarpışma onun həyatının ən gələcəkli fəaliyyət sahəsi idi”¹. Tədqiqatçılar göstərir ki,

¹ Azərbaycan ədəbi dili tarixi, səh. 151-152.

yeni əlifba uğrunda M.F.Axundovun söylərindən danışarkən belə bir cəhət də unudulmamalıdır ki, böyük vətənpərvərin ömrünün yetkin dövrünün demək olar ki, əsas hissəsini həsr etdiyi bu mübarizə, eyni zamanda, ərəb əlifbasında yazan xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının maarif və mədəniyyətinin yüksəlişi uğrunda mübarizə idi¹. M.Fətəli İrən maarif nazirinə göndərdiyi məktublardan birində yazırdı: “Ola bilsin ki, deyəcəksiniz: Mirzə Fətəli, bütün bunlar soyuq dəmiri döymək kimi bir işdir. Bəli, bunu mən özüm də başa düşürəm, ancaq yenə də yazıram və nə qədər ki sağam, yazmaqda davam edəcəyəm ki, əlifbanı dəyişdirmək fikri bütün xalq arasında yayılmış olsun.

Məlumdur ki, on beş ilə yaxındır ki, bu fikrin toxumunu mən İranda və Osmanlı torpağında səpirəm. Şübhəsiz ki, bu toxum bizim xələflərimizin zəmanəsində göyərəcəkdir”.

M.F.Axundov, heç biri həyata keçməsə də, bir neçə əlifba hazırlanmışdır; ilk iki layihə ərəb əlifbasının reformasiyası əsasında hazırlanmışdı – həmin layihələrdən sonra müəllif daha irəli gedərək latın əlifbasından istifadə edib yeni əlifba tərtib etdi... Nəhayət, onu da yenidən işləyib təkmilləşdirdi ki, heç şübhəsiz, sonuncu layihədən istifadə etmək tamamilə mümkün idi. Lakin M.Fətəlinin təqdim elədiyi, həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə apardığı əlifba layihələrindən heç biri nə İranda, nə də Türkiyədə nüfuz qazanıb işlənmədi (daha doğrusu, rəsmi dairələrdə qəbul olunmadı).

Göründüyü kimi, M.F.Axundovun yeni əlifba uğrunda mübarizəsi müxtəlif mərhələlərdən keçir – tədqiqatçılar həmin mərhələləri, görülən konkret işləri nəzərə alaraq,

¹ M.F.Axundov. Əsərləri, 3-cü cild, Bakı, 1988 (müqəddimə), s. 9.

aşağıdakı şəkildə ayırırlar:

I mərhələ – ərəb əlifbasının yazı forması olduğu kimi saxlanır, yalnız tələffüzdə deyilən, lakin yazılmayan saitlər üçün işarələr düzəldilib hərflərlə birlikdə yazılması və bütün nöqtələrin atılması təklifi irəli sürülür – hərflərin altından və üstündən nöqtələrin atılması ilə əlaqədar olaraq bir-birindən yalnız nöqtələrlə fərqlənən hərflər üçün yeni şəkillər ixtira edilir;

II mərhələ – ərəb əlifbasından nöqtələrin atılması, bütün saitlərin sözlərdə yazılması ilə birlikdə hərflərin ayrıca yazılması da təklif olunur. Çünki ərəb əlifbasında hərflərin bitişik yazılması nəticəsində hər bir hərfin, sözün əvvəlində, ortasında və ya axırında gəlməsindən asılı olaraq üç şəkli mövcuddur. Hərfin ayrıca yazılan şəklini də buraya əlavə etsək, dörd işarə olur.

III mərhələ – ərəb əlifbasından bütünlüklə imtina edilir, latın əlifbası əsasında yeni əlifba yaradılır ki, bu zaman yazı soldan sağa yazılır¹.

M.F.Axundov, görüldüyü kimi, uzun axtarışlardan sonra bu qənaətə gəlmişdir ki, ərəb əlifbasını islah etmək yox, tamamilə atmaq və müasir qabaqcıl dünyanın (Avropanın) istifadə elədiyi latın əlifbasına keçmək lazımdır. Odur ki, yazmışdı: “Soldan sağa yazılıb oxunan, sözlərin tərkibində bütün sait hərfləri samitlər sırasına daxil edilən və bütün nöqtələri atılmış alfabeti əlifbadan başqa heç bir xəttin hərflərini qəbul etməirəm və heç vaxt qəbul etməyəcəyəm”².

M.F.Axundovun ədəbi-bədii dili ilə və ədəbi-bədii (ümumiyyətlə ədəbi) dil barədəki sistemli mülahizələri ancaq XIX əsr hüduunda deyil, bütövlükdə yeni dövr

¹ Bax: M.F.Axundov. Əsərləri, 3-cü cild, (rniqəddimə), səh. 6.

² RƏİ, arxiv N 2, sənəd N 3, səh. 167.

miqyasında böyük hadisədir – onun qələmi ilə yeni Azərbaycan dili geniş fəaliyyət imkanlarına malik oldu, ən müxtəlif janrlar sahəsində ədəbi dilin xəlqiləşməsi, demokratikləşməsi, milliləşməsi dərinləşdi. Elə bir sabitlik yarandı ki, bundan sonra həmin sabitliyi pozmaq bir daha mümkün olmadı; XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda gedən dil proseslərini də M.F.Axundovun dil-üslub təcrübəsindən kənar təsəvvür eləmək çətindir.

XIX əsrin ikinci yarısında ədəbi-bədii dil (bədi üslub) XIX əsrin birinci yarısı ilə müqayisədə (M.F.Axundovun dil təcrübəsini nəzərə almasaq) daha çox klassik üsluba meyil edir. Seyid Əzim Şirvani, Xurşudbanu Natəvan, F.Kəminə; Abdulla bəy Asi kimi sənətkarlar klassik obrazlarla, M.Füzuli ifadə tərzilə yazıb-yaradırdılar, ənənəvi romantik və dini-romantik poeziyanın hüdudları XIX əsrin birinci yarısından çox-çox genişləndirdi.

S.Ə.Şirvaninin dili

S.Ə.Şirvaninin təkə şeirində deyil, nəsrində də klassik dil tipologiyası mühafizə olunur: “Ta kim kətmi-əbəmdən qədəm ərseyi-vücuda qoydum, bir ləhzə badeyi-məhəbbətdən bixumar və bir ləmhə nəşeyi məvəddətdən huş yar olmayıb, ruzü şəb özümü xublər zülfü ruxsarı xəyalilə sərgəştəvü pərişan və gəhbəgah kəndimi məhbublər çeşmu əbrusu həvasilə navəki-dilduzi-bəlayə nişan bulub, təbimi, qayətdə maili-əşar və qəlbimi nəhayətdə şaiqi-əbyati-vəcdasar tapdım” Bu, M.Füzuli “Divan”ının “Dibaçə”sinin dilini xatırladır və nəsr təhkiyəsinin klassik normativliyini əks etdirir.

Şairin şeir dilində üç istiqaməti fərqləndirməyə ehtiyac duyulur: lirik istiqamət, maarifçi istiqamət və satirik

istiqlamət – heç şübhəsiz, klassik lirik dil satirik dildən forma-məzmun uyarlığı baxımından fərqlənir: S.Ə.Şirvaninin maarifçi və ya satirik dili onun lirik əsərlərinin dilinə nisbətən daha orijinal və dövrün tələblərinə, zövqünə daha uyğundur. Lirikada isə şair, bir qayda olaraq, ənənəvi dil-üslub nümayiş etdirir:

Gülşənlər içrə gər açıla səd həzar gül,
Sənsiz, gülüm, gəlir gözümə nişi-xar gül.

Sənsiz, təsəvvür etmə, gedim seyri-bağə mən.
Səhnə-çəməndə gər açıla səd həzar gül.

Döndərdi bülbülün ürəyin qanə, aqibət
Öz tutduğu işdən olur şərmsari gül...

Maarifçi şeirlərinin dili lirik şeirlərinin dilindən, birinci növbədə, az obrazlı olması, sözlərin, ifadələrin müstəqim mənada işlənməsi, realizmi ilə diqqəti cəlb edir:

Qəzetin çoxdu xəlqə mənfəəti,
Nə bilir kim ki, yoxdu mərifəti.

Demərəm vəhyi-asimanidir ol,
Leykərbabi-halə canidir ol.

Ümmül-əxbar, müxbirül-asar,
Kaşifür-raz, vaqifül-əsrar.

Özünə eyləyib həmiyyəti fərz –
Ki, edə aləm içrə teyyül-ərz.

Gah olur əsbi-telqramə səvar,
Şərqdən Qərbə öyləyir əxbar...

Əlbəttə, buradakı *ümmül-əxbar*, *müxbirül-asar*, *kaşifürraz*, *vaqifül-əsrar* və s. ifadələrlə müəyyən obrazlılıq var, ancaq məsələ burasındadır ki, əvvəla, həmin obrazlılığın səviyyəsi aşağıdır, ikincisi isə, mətləb (mövzu) o qədər konkret və əyanidir ki, cüzi obrazlılıq da, demək olar ki, itir:

Yaxud:

Bizimçün, laməhalə, üç dilin təlimi lazımdır,
Biri elmi-ərəbdir kim, bilək mənayi-Qurani.
Biri vacib bizə bilmək vətəndə söylənən dildir,
Gərəkdir mətləbə biz eyləyək türkiylə ünvani.

Biri həm rusidir kim, bilməyi bizlərə lazımdır,
Ticarətçün bilək, həm dərk edək qanuni-divani...

S.Əzimin mənzum hekayələrinin dili əksərən maarifçi şeirlərinin dilinə yaxındır, bununla belə, elə mənzum hekayələri də vardır ki, daha çox satirik obrazlarla zəngindir. Şairin satira dili fərdi həcvçilikdən başlayıb mükəmməl ictimai məzmunlu əsərlərlə davam edir:

Hamının fikri xəlqi soymaqdır,
Quru yerdə bu xəlqi qoymaqdır.

Şiəimiz sünniyə edər töhmət,
Sünnimiz şiədən edən qeybət.

Bizi puç etdi şiə-sünni sözü,

Əhli-islamın oldu kur gözü...

Yaxud:

Fikr edir ki, o qövmi-fərzanə,
Müctəhidçün gərəkdi bir xanə.

Bir də gördün ki, eyləyib tədbir,
Bir gözəl xanə etdilər təmir.

Yenə söylər o qövmi-danişvər,
Müctəhidçün gərəkdir, bir həmsar.

Bir gözəl qız nikah edib anə,
Mələki əqd edirlər şeytanə.

Klassik şeir (qəzəl) davamçıları içərisində S.Əzimlə yanaşı X.Natəvan, F.Kəminə, xüsusilə A.Asini göstərmək olar.

X.Natəvanla F.Kəminənin ədəbi-bədii dil diapazonu, miqyası təxminən eynidir – lirizm, hətta bir sıra hallarda, sentimentalizmə qədər gedən əhvali-ruhiyyə, romantik ovqat...

Dilbərə, dərdi-dilimdən belə ünvan etdim –
Ki, qəmi-hicrdə dil mülkünü viran etdim.

Mümkün olmaz mənə vəslin bilirəm həşrə kimi,
Ol səbəb məskənimi kuyü biyaban etdim.

Eşq sultanı mənim qətlimə fərman gətirib,
Etmədim tərfi-vəfa, taəti-fərman etdim...

(X.Natəvan)

Düşər könlüm, əzizim, qanə sənsiz,
Gəlir şamü səhər əfğanə sənsiz.

Səninlə düzəxin narına yannam,
Behiştə baxmazam qılmanə sənsiz.

Edən abad memari-vüsalın.
Olubdur hicrdə viranə sənsiz...

(F.Kəminə)

Abdulla bəy Asinin dil imkanlarını S.Əzimin dil imkanları ilə müqayisə etmək olar və nəzərə almaq lazımdır ki, S.Əzim A.Asini “məliküş-şüara” adlandırır və özünün müəllimi, ustadı sayırdı.

A.Asinin müxəmməs müstəzad, tərcibənd, qəzəl və təcnisləri vardır, xüsusilə qəzəlləri diqqəti cəlb edir:

Könül hər dəm baxanda ol pərinin ləli-ləbinə,
Olur meyili füzuntər saqinin cami-şərabinə.

Kənari-cudə bağ içrə vətən tut kim, görün kəslər
Desin: təhvil edib xurşid çərxin, bür-ci-abinə.

Sənə yüz gəz dedim ki, mayil olma zülfi-pürçinə,
Nəsihət tutmadın, səbr eylə kaş, ey dil, əzabinə.

Məlumdur ki, XV-XVII əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində cığatay elementləri işlənir, sonrakı dövrlərdə isə bu cür elementlərin təsiri, demək olar ki, dayanır, lakin XIX əsrdə A.Asinin cığatayca qəzəllərinin olması həmin

ənənənin heç də bütünlüklə aradan qalxmadığını göstərir:

Səbağə itsam əhvalimin şərh, imdad qılğaymu?
Pəyamım giltürüb biçərə dilli sad qılğaymı?

Sifariş eyləsəm şahimğə viran mülk dil şərhin,
Sipapi-dürdü qəmin göndərib abad qılğaymu?

Məni içkan rəqibi-rusiyəh birlə ol şol bimehr,
Fərağın din bənüm qan yıtmağımni yad qılğaymu?

Fərağığə belə xügər edibdür, xəstə könlümin,
Vüsaliğə genə bilməm onu mötad qılğaymu?

İki çeşmin neçin seyd eyləğay avarə könlümnü,
Zəif olğay keyik qəsdin iki səyyad qılğaymu?

Oşol kafirğə körp yalparma, ey dil, mürğini səyyad,
Tuzağdin nalə qılmağlıq bilə azad qılğaymu?

Quyaş rüxsarlərdin zərrəcə mehr ummağay Asi,
Ədalət görmağan kəs şahlərgə dad qılğaymu?

XIX əsrin ikinci yarısında S.Əzim, A.Asinin lirik-romantik, maarifçi, satirik dilini H.M.Nigari, M.M.Qumri, H.Ə.Raci kimi şairlərin dini-romantik dili tamamlayır. Əlbəttə, birincilərdən fərqli olaraq ikincilər yekrəng bir dildə yazırlar, onların yaradıcılığının əsasını növhələr, mərsiyələr təşkil edir, bununla belə, XIX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin mənzərəsini onlarsız tam təsəvvür eləmək mümkün deyil, məsələn:

Nigaridən:

Əlhəmdülillah, fikrimdir Allah,
Fikrimdə Allah, əlhəmdülillah.

Könlümdə, vallah, dildari-dilxah,
Dildari-dilxah könlümdə, vallah.

Zikrimdir Allah hər bir məhəldə,
Hər bir məhəldə zikrimdir Allah.

Tövbətü lillah ücbü riyadən,
Ücbü riyadən tövbətü lillah.
Əstəğfirullah birahlıqdan,
Birahlıqdan əstəğfirullah.

Keçməzəm, billah, bəzmi simadən,
Bəzmi simadən keçməzəm, billah.

Virdimdir Allah, Seyyid Nigari,
Seyyid Nigari, virdimdir Allah.

Qumridən:

Məgər divanədir üşşaq eşqi-yardən keçsin,
Həvayi vüslü sevdayi-ruxi-dildarən keçsin?

Rəvadır təşneyi-cami-məhəbbət meydən əl çəksin
Qoyub zövqü səfanı badeyi-gülnardən keçsin?!

Ol anda fəsli-gül tər qönçənin arayış əyyami,
Qoyarmı eşq şeyda bülbülü gülzardən keçsin?!

Racidən:

Belə əhl eyləmişəm, ey bacı cananım ilən,
Ərseyi-Kərbübəladə bəyanım qanım ilən.

Çünki bu cami-əcəldə şəkəri şəhdim var,
Bu səbəbdən susuz ölməkliyə çox cəhdim var,

Aləmi-zərrdə canan ilə bir əhdim var,
Varam öz söylədiyim əhd ilə, peymanım ilən.

Bacı, əhdim budu bu çöldə gərək qanə batam,
Qanımı Əkrərimin qanına şövq ilə qatam,

Can verib təşnə, gərəkt isti qum üstündə yatam,
Cismi-məcruhim ilə, sinneyi-suzanım ilən.

Qan içində eləyim həqq ilə bir razü niyaz,
Budur əhdim ki, quram burda gərək məclisi-raz,

Can verən vəqtdə meydanda qılam, bacı, namaz,
Dəstənamazım ola bu şərt ilə öz qanım ilən...

Göründüyü kimi, həm Nigarinin, həm Qumrinin, həm də Racinin dilində klassik sənətkarlıq üsulları davam etdirilir – sufi-mistik terminologiya, normativ, eyni zamanda, mükəmməl sintaksis, təfsilatdan sərf-nəzər olunub, məhz mətləb üstündə dayanılması, haqqında danışılan klassik sənətkarlığın göstəricisidir.

T.Hacıyev XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi barədə bəhs edərkən yazır: "...nə danışiq-folklor, nə də klassik-kitab üslubu XIX əsr ədəbi dilinin lüğət tərkibinin

zənginləşməsində heç bir rol oynamır, qrammatik normanın müasirləşməsinə və sintaktik cilalanmaya təsir göstərmir; hətta xəlqilik yönündə Vaqif təcrübəsinə heç nə əlavə olunmur”¹. Müəllif daha sonra əlavə edir: “Normanın yeniliyi, XIX əsr normasının təşkili yeni yaranan üslublarla və bədii üslubun məhz bu zaman üzə çıxan və ya əvvəllər epizodik planda olub bu dövrdə fəallaşan qolları ilə bağlıdır. Yeni leksikon və ondan bəhrələnmə yolları, ədəbi sintaksisin xəlqiləşməsi, xalq yaradıcılığı dilinin yazılı nitqə nüfuzu, klassik əənələrin yaradıcı şəkildə mənimsənilib müasirləşdirilməsi əənəyə doğma kimi yox, qida mənbələrindən biri kimi yanaşılması XIX əsr ədəbi dil mühitinin mühüm cəhətləri idi və bunların hamısı təzə üslub təzahürlərdə əks olunurdu”².

Əlbəttə, XIX əsrdə milli ədəbi dilin təmərküzləşməsi elədir ki, biz T.Hacıyev kimi (klassik-kitab) və folklor (danışiq-folklor) üslublarından ayrı-ayrı tipoloji dil-üslub meyilləri kimi bəhs etmək istəmirik – XIX əsrdə vahid, bütöv ədəbi-bədii dil prosesləri gedir... Funksional üslub-janr diferensiasiyasının genişlənməsi ilə lüğət tərkibinin, sintaksisin inkişafı, yeni ifadə imkanlarına malik olması da tamamilə təbiidir və bu cür inkişaf-təkmilləşmə çoxlu-çoxlu faktlarda təsdiq olunur. Dramaturgiyanın meydana çıxması ilə xüsusən şeirdə özünü göstərən, XIX əsrin birinci yarısında müəyyən əlamətləri, izləri qalan klassik üslub-folklor üslubu diferensiasiyası, demək olar ki, bütünlüklə aradan qalxır və yazı dili ilə şifahi dil arasındakı fərq minimuma enir (xatırladaq ki, M.F.Axundov bunu öz tezislərində xüsusi qeyd edir – “yazını danışiq dilindən həddindən ziyadə fərqləndirməsinlər”). Ədəbi-bədii dildə

¹ Azərbaycan ədəbi dili tarixi, səh. 165-166.

² Yənə orada, səh. 166.

bu istiqamətdə gedən inteqrasiyanı digər funksional üslubların – elmi, publisistik və rəsmi üslubların diferensiasiyası möhkəmləndirir.

Elmi üslub

XIX əsrin birinci yarısında elmi üslubun milli əsaslar üzərində yenidən təşkili (və təkamülü) davam edir – elmin müxtəlif sahələrinə, xüsusilə tarixə aid əsərlər yazılır (Mirzə Adıgözəl bəyin “Tarixi-Qarabağ”ı kimi); əsrin ortalarında M.F.Axundovun keyfiyyətə yeni hadisə olan fəlsəfi-traktat dili meydana çıxır, XIX əsrin ikinci yarısında isə həm humanitar, həm də qeyri-humanitar (dəqiq) elmlər sahəsində elmi üslub inkişaf edir (xüsusilə H.Zərdabinin elmi dili buna nümunədir).

M.Adıgözəl bəyin “Tarixi-Qarabağ”ında, Kərim ağa Fatehin “Şəki xanlarının müxtəsər tarixi”ndə, Hacı Seyid Əbdülhəmidin “Şəki xanları və onların nəsiləri”ndə xalq danışq dilinin güclü təsiri görünməkdədir. Məsələn, “Şəki xanlarının müxtəsər tarixi”ndə deyilir: “Şah Təhmasib tarixi-islamiyyə doqquz yüz əlli səkkizdə olanda qoşun ilə gedib Ərəş mahalına düşdü. Şah Ərəşə gələndə bu ətrafda olan hakimlər ehtiyat elədilər. Levond xan, valiyi-Gürcüstan Ərəşdə şahın qulluğuna gəlib itaət elədi və şah ona xələt verdi və nəvaziş elədi”.

Tədqiqatçılar çox doğru olaraq göstərişlər ki, Azərbaycan dilində elmi əsər yazanlarımız Nəsimi, Füzuli, M.Fətəli elmində, səviyyəsində olmamışlar. Onların səviyyəsində olan azərbaycanlılar elmi əsərlərini ərəb və fars dilində yazmışlar; XIX əsrdə buraya rus dili də əlavə olunmuşdur, məsələn, A.Bakıxanov, M.Kazım bəy kimi əsrin böyük alimləri elmi əsərlərini ana dilində qələmə

almayıblar. Buraya onu da əlavə etmək lazımdır ki, XIX əsrdə M.Fətəli elmi əsərlərini – traktat və məqalələrini, əsasən, Azərbaycan türkcəsində yazır və ana dilinin ən müasir elmi mülahizələri, mühakimələri ifadə etməyə qabil bir dil olduğunu təsdiqləyir.

M.F.Axundovun elmi üslubu XIX əsrdə elmi üslubun ümumi inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir – o vaxta qədərki prosesi yekunlaşdırır və perspektivlər müəyyənləşdirir.

“Kəmalüddövlə məktubları”: “Nəzmi-vilayət üçün başqa vəsait var; əgər ümərəyi-İran politika elmindən və qanunlarından xəbərdar olsaydılar, bilərdilər ki, qətli-nüfus ilə və qəti-əza ilə vilayətə nəzm vermək qəbihdir. Çifayda, ümərəyi-İran, bəlkə külli-əhli-İran, hətta despot özü də heç bir elmi təhsilinə rağib deyillər. Səlatini despot nə özləri politika elmini təhsil edirlər və nə varislərinə politika elmindən tərbiyə verirlər və belə güman edirlər ki, politika elminin səltənətə əsla lüzumu yoxdur və lüzumu olsa da, olar və onların vüzərası bu elmi firəngin babasından da yaxşı bilirlər”.

Fəlsəfi traktat dilinin bu cür demokratik leksika və xəlqi sintaktik strukturlardan ibarət olması ana dilinin mürəkkəb fikirlər qarşısında tarixi hazırlığının nəticəsidir – eyni zamanda böyük mütəfəkkirin (M.F.Axundovun) öz dilinə dərinlən aşına olmasının göstəricisidir.

M.F.Axundov termin yaradıcılığında iki mənbəyə üstünlük verir, əsaslanırdı: bunlardan birincisi ümumxalq dili, ikincisi rus və Avropa dilləri idi¹. Ərəb-fars sözləri ancaq bunlardan sonra gəlirdi... Eyni zamanda M.Fətəli öz elmi əsərlərində işlətdiyi Avropa terminlərinin izahını da

¹ Вах: Э.М.Алибейзаде. Основные направления в развитии азербайджанского литературного языка XVII-XX веков, АДД, стр. 23.

verir; məsələn:

Sivilizasyon ki, ibarətdir haləti-cahiliyyətdən və bərbəriyyətdən qurtarıb ümuri-məişətdə mərifəti-lazimə hasil edib ülumda və sənayedə və təhzi-bi-əxlaqda bəqədri-imkan dərecəyi-kəmalə çatmaqdan və adabi-təməddündə məharət yetirməkdən.

Proqress ibarətdir ondan ki, xalq hər xüsusda – ülumda və sənayedə və əqaidə anən-fəanən talibi-tərəqqi olub cəhalətdən və bərbəriyyətdən nicat tapmağa sai olalar.

Literatur ibarətdir hər növ təsnifdən, xah nəsr ilə ola, xah nəzm ilə.

Poeziya ibarətdir o növ inşa-dan ki, şamil ola bir şəxsin ya bir tayfanın əhvalatının və əxlaqının kəma hüvə həqqəhü bəyanına və ya bir mətləbin kəma hüvə həqqəyü şərhinə və ya elmi təbiət övzasının kəma hüvə həqqəhü vəsfinə nəzm ilə fəvqəlqayə cövdət və təsirdə.

Politika ibarətdir külli-ümurdan və ülumdan ki, səltənətə və məmləkətə təəllüqü və şümulu ola və səltənətin və məmləkətin səlahi onda mənzur oluna.

Parlament ibarətdir iki məcmədən ki, əvvəlincisində rəaya və ikincisində nücəba vükəlası calıdır və külli-qəvanini-səltənət əvvəlinci məcmədə tərtib tapıb ikinci məcməni mülahizəsinə pişnihad olur və surəti-müvafiqətdə padişahın təsdiqinə çatar və imza tapar. Və padişah əslən qadir deyil ki, bu qəvanin xilafinə iqdam edə bilsin.

Patriot ibarətdir o kimsənədən ki, vətən təəssübü üçün və millətin məhəbbəti üçün can və malına müzayiqə etməyə və öz vətəninin və millətinin mənfəəti və azadiyyəti üçün sai və cəfəkeş ola. Bu halət və xasiyyət həmişə qeyrətmənd şəxslərdə bürüz edər...

M.F.Axundov bu cür sözlərdən çoxlu sayda işlətməş və ilk dəfə Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubunda həmin

sözləri məhz M.Fətəli möhkəmlətmişdir.

“Kəmalüddövlə məktubları”nda Avropa sözləri ilə yanaşı ərəb və ya fars mənşəli sözlər də terminoloji məzmunla yüklənir – həm də bu, daha çox müasir məzmundur: “Pəs səltənətin davamı və silsilənin bəqası mövqufdur elmə və millətin puç əqaiddən azad olmağına və bu şəraitdən sonra padişah gərək fəramuşxanalar açsın və məcmələr yapsın və millət ilə ittifaq etsin və millət ilə yekdil yekcəhət olsun. Mülkü yalnız özünün bilməsin, özünü ancaq vəkili-millət hesab eləsin və xalqın müdaxiləsi ilə qəzvinin vəz etsin və parlamentlər tərtib eləsin və qəvanin iqtizasınca rəftar etsin və xudrəy heç bir əmələ qadir olmasın, yəni proqres məsləkinə düşsün və sivilizasyon dairəsinə qədəm bassın...”

M.F.Axundovun elmi üslubu öz leksik və sintaktik kamilliyi, müasir fikrin dəqiq, düzgün, sərrast ifadəsi ilə diqqəti cəlb edir. Bu xüsusiyyətlər ancaq “Kəmalüddövlə məktubları”na aid deyil, yazıçının ana dilində yazılmış bütün risalələrinə aiddir; risalələrinin dilində olduqca mükəmməl sintaksis ən müasir məzmunu ifadə edir:

“...Hüğəmayi-Yevropa ruhu qaim binəfsihi bilmirlər. Onların etiqađı budur ki, ruh cismin müqtəziyatındandır və cism ilə qaimdir. Necə ki, qüvveyi-teleqrafiyyə bir para əczayi-mədəniyyətinin imtizacında zühura gəlib iftiraqında zaildir, ruh dəxi cismin tərkibində zühura gəlib cismin mütəlaş olmağında zail olur. Amma heç kəs bilə bilməz ki, ruh nədir ya qüvveyi-teleqrafiyyə nədir?” (*“Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babında”*).

Yaxud:

“Hər dilin təkəllümü və kitabəti qərari-mütəarif üzrə nəsr ilədir və gahi bir para məzaminin fəhmindən ziyadə ləzzətində və mütəəssir olmaq üçün təkəllüm və kitabət şeir

ilə olur. Şeir gərək laməhal ziyadə ləzzətə və hüزيدə və fərəhdə ziyadə təsirə bais ola. Əgər olmasa, sadə nəzmdir. Və şeir təbaye və adata və istilaha qərib əlfaz və məzamin ilə deyiləndə ləziz və müəssir düşəcəkdir və ləvazimatdandır hüsni-əlfaz və təşbihat və təmsilat və təvzih və sair mühəssənət” (“*Nəzm və nəsr haqqında*”).

XIX əsr elmi üslub mənbələrində alınma (qeyri-türk mənşəli) terminologiyasının funksionallığı, demək olar ki, yüksəkdir; buraya: a) anlaşılıqlı ərəb-fars mənşəli; b) qeyri-anlaşılıqlı (çətin anlaşılan, perspektivi olmayan) ərəb, fars mənşəli; c) rus-Avropa mənşəli terminlər daxildir¹; hər üç qrupdan bir sıra nümunələrə diqqət yetirək:

a) *xalq, mədaxil, məxaric, ticarət, vücut, sərmayə, rütubət, toxum, ittifaq, pəhriz, ifadə, ibarə, rəis, təhlil, təbabət, tibb, iqlim, təqvim, təcrübə* və s.

b) *mübahzeyi-zindəgani, nəşvü-nüma, elmi-kimya, məzrub-fih, məfuli-mə, məfuli-iləh, dərəcəyi-izafi, hürufai-müsəvvətə, cümleyi-xəbəriyyə, qəti-əza, alayimi-xass, şərərəti-əşrar, məvaddi-hüvaniyyə, təbi-hümayun, rüsumi-siyasət, mədarisi-aliyyə, sipəhsalarani-ayəndeyi-islam* və s.

c) *ustav, ekonomiya, zakon, palajeni, daxod, iştraf, aplatsiya, lineyni batalyon, çastni jaloba, sudebni, kvartal, maşın, telefon, fotoqraf, nömrə, rol, faktor, analiz, balon, elektrik, bakteriya, taun, fabrika, stenoqraf, kolyaska, redaktor, qəzetə, ayrostat, universitet* və s.

Terminoloji sistemin müəyyənlişməsi elmi üslubun yeni keyfiyyətdə sabitlişməsinin nəticəsidir və hətta XX əsrin əvvəllərində həmin sistemdə müəyyən dəyişmələr getsə də, yenə XIX əsrin ikinci yarısında müəyyənlişmiş terminoloji baza qalır.

¹ Bu bərdə geniş məlumat üçün bax: M.Cahangirov. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları, səh. 192-196.

Elmi üslub XIX əsr boyu bir sıra ifadə xüsusiyyətləri qazanır – nidalardan (ey, ay, vay, dad, heyf...), hiss-həyəcan ifadə edən sözlərdən (yox! nəyə lazımdır?! və s.), obrazlı ifadələrdən, xalq danışq dili elementlərindən, dialoqlardan və s. istifadə olunur¹.

Məsələn: “Sənin əqaidin, sənin məzhəbin liberal olmağına manedir. Aya, İrənin heç bir səfhəsində şarlatan üləmanın qorxusundan və avamın vahiməsindən ağzını açıb deyə bilərsənmi ki, ey biçərə xalq, təziyə saxlayırsan, bəhər surət; şaxsey-vaxsey təpirsən, bəhər surət; döşünə-başına döyürsən, bəhər-surət; əndamına niyə xəncər-bıçaq taxırsan? Ölülərini niyə dəxi hər yerdən tabutlar içində atlara, eşşəklərə, qatırlara mindirib Kərbəlaya və Nəcəfə daşıyırsan? Ölkəni və yolları və mənzilləri bu mütəəffin cəmdəklərin iyisindən mur-murdar edirsən və yoldaş ötən aşına və biganə müsafirləri mütənəffir eləyirsən?” (*“Kəmalüddövlə məktubları”*).

Elmi əsərə bu cür publisistik, hətta demək olar ki, “qeyri-elmi” nitq ünsürlərinin müdaxiləsi XIX əsrin funksional dil-üslub mühiti üçün tamamilə təbii idi, çünki müəyyən mətləblərdən danışarkən onu ən ümumi şəkildə belə, millətə izah etmək lazım idi. XIX əsrdə, hətta XX əsrin əvvəllərində “qələm əhli” üzünü ayrı-ayrı adamlara, peşəkarlara deyil, bütövlükdə millətə tutub yazırdı, xalqa müraciət edirdi. Ona görə də “xüsusi” sahə olan elmi üslubda belə publisistik notlar, elementlər diqqəti cəlb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bir sıra elmi əsərlər (xüsusilə H.Zərdabinin əsərləri) məhz mətbuatda çap olunurdu ki, bu da öz növbəsində elmi mətnin texnologiyasına təsir edirdi.

XIX ərdə elmi üslubun inkişaf səviyyəsi, heç şübhəsiz,

¹ Bu barədə geniş məlumat üçün bax: M.Cahangirov. Göstərilən əsəri, səh. 201-212.

ədəbi-bədii dilin inkişaf səviyyəsindən çox aşağıdır – hətta faktik olaraq yenicə (70-ci illərdə) meydana çıxan publisistik üslub da elmi üslubdan daha geniş funksional ifadə imkanına malikdir.

Publisistik üslub

Azərbaycanda ilk qəzetlər XIX əsrdə meydana çıxır, lakin publisistik üslubun məhz XIX əsrdə yarandığını demək düzgün olmazdı, çünki XVII-XVIII əsrlərə məxsus bir sıra risalələrin dilində publisistika ünsürləri kifayət qədər güclü olmuşdur. “Mədəniyyət tariximizə mətbuat daxil olan kimi publisistik üslub bədii üslubla birlikdə ədəbi dilin inkişafına təkan verdi” deyən tədqiqatçı daha sonra yazır ki, “bu üslub dərhal xəlqi, həm də mükəmməl, cilalı dili ilə Azərbaycan ədəbi dilinin normaca səlisləşməsinə və başqa mühüm cəhət – kütləviləşməsinə, yayılmasına şərait yaratdı. “Əkinçi” qəzeti başqa ictimai mətləbləri həyata keçirməklə yanaşı, həm də ana dilində savadlı danışmanın və yazmağın təbliğatçısı oldu”¹. Publisistik üslubun ədəbi dilin inkişafında bu cür ciddi rol oynaması həmin üslubun güclü dil bazasına malik olmasının nəticəsidir – əks halda mətbuat orqanları meydana gələn kimi mükəmməl publisistik üslubla təmin oluna bilməzdi.

Azərbaycan dilində nəşr olunan ilk mətbuat orqanı “Тифлисские ведомости”yə əlavə kimi 1832-ci ildə buraxılmış “Tiflis əxbarı” qəzetidir. Qəzet Tiflisdə cəmi bir il çıxmışdır, neçə nömrəsinin çıxması barədə məlumat yoxdur. Bundan təxminən 10 il sonra “Zakavkazskiy vestnik”ə əlavə olaraq “Qafqazın bu tərəfinin xəbərləri”

¹ Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı, 1991, səh. 173-174.

adlı vərəqə-qəzet nəşr edilir və “Tiflis əxbarı”nı əvəz edir, Tiflisdə 1840-1846-cı illərdə çıxdığı güman olunan bu vərəqə-qəzetin yalnız bir nömrəsi qalmışdır. Həmin mətbuat orqanlarında əsasən rəsmi sənədlər – qanunlar, göstərişlər, məlumatlar və s. tərcümə olunaraq nəşr edilirdi, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında bu orqanların elə bir rolu olmamışdır. Lakin göründüyü kimi, onların adlarının azərbaycancalaşması prosesi getdikcə dərinləşir: “əxbar” “xəbər”lə əvəz olunur, “Закавказия” (Qafqazın o tərəfi, arxası) müqabilində “Qafqazın bu tərəfi” (ölkənin coğrafi mövqeyi nəzərə alınmaqla) işlənir.

“Əkinçi”nin nəşri ilə (1875-1877) Azərbaycan mətbuatının və mətbuat dilinin əsil tarixi başlayır – qəzetin Bakıda buraxılmasının xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur (ümumiyyətlə, “Əkinçi” XIX əsrdə Bakıda buraxılmış yeganə mətbuat orqanıdır).

“Əkinçi” bağlandıqdan sonra Tiflisdə “Ziya” (1879-1880) əvvəl Tiflisdə, sonra Şamaxıda “Ziyayi-Qafqaziyyə” (1880-1884) qəzetləri nəşr olunur. Həmin qəzetlərin gördüyü işi yenə Tiflisdə çıxan “Kəşkül” jurnalı (1883-1884) və “Kəşkül” qəzeti (1884-1891) davam etdirir.

Publisistik üslubun, mətbuat dilinin XIX əsrdə nə qədər böyük tələbatın nəticəsi olaraq funksionallaşdığını göstərmək üçün H.Zərdabinin aşağıdakı sözlərini xatırlamaq lazım gəlir: “...Qəzet və jurnal oxumaq insanı dünyadan xəbərdar edir, öz dilini öyrədir, məzhəbində qaim edir. Ona binaən hamı millətlər səy edib qəzet və jurnallar çap etdirirlər ki, qeyri-millətlər arasında payımal olmasınlar” (“Əkinçi”, 9 avqust, 1876-cı il).

Həqiqətən, çox keçmir ki, mətbuat, publisistika, milli təfəkkürün aparıcı qüvvəsinə çevrilir – buna uyğun olaraq (XIX əsrin axırlarından etibarən) ədəbi dilin ən mühüm

prosesləri məhz mətbuat dilində ifadə olunur.

“Əkinçi”nin dili

“Əkinçi” özünün birinci nömrəsində oxucularına bildirdi ki, ədəbi dilin normalarına riayət etmək şərti ilə sadə xalqın anlayacağı dildə yazacaq və sonuncu nömrəsinə qədər vədini yerinə yetirdi, çünki “Əkinçi” inanırdı ki, elmi, mədəniyyəti, adi yaşayış qaydalarını ancaq və ancaq ana dilinin gücünə mənimsəmək olar¹.

“Əkinçi” özünün tarixi rolunu, necə bir millətə xidmət etdiyini zarafatyana bir şəkildə bu cür təsvir edirdi: “Bizim dostlardan birisi yazır ki, filani, nə düşmüşən xalqın üstə ki, filan qubalı belə getdi, filan qarabağlı belə getdi, ya filan adətımız belədir, gərək belə olsun? Başına sözmü qəhətdir danışmağa? Belədə yəqin ki gələn il beş müştəri tapmayacaqsan, hətta bu il də gümanım var, sənin qəzetini oxumasınlar... Həqiqət, dostumuz bizim əhli yaxşı tanıyır. Məsələn, Qarabağdan bir kəs bizi həcv eləməkdən ötrü ona nədan deyəndə tamam Qarabağ əhlinin kefinə deyir...” (14 aprel, 1877-ci il).

“Əkinçi”nin Azərbaycan ədəbi dili tarixində ən mühüm xidmətlərindən biri, termin yaradıcılığıdır və qəzetdə, xüsusilə kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə aid onlarla maraqlı terminlər işlədilib sabitləşdirilmişdir; məsələn: *dağlıq, düzənlik, genişlik, dərşliq, titrətdim-qızdırma, gözəgrısı, işlətmə, qızılıq naxoşluğu, sinə naxoşluğu, dərman otları, süd qoyunu, at qoyunu, yun qoyunu, yem, qüvvətli yem, turş yem, şitil, göyərti, gicitkən, əkin yeri*,

¹ Вах: Э.М.Алибейзаде. Основные направления в развитии азербайджанского литературного языка XVIII-XX веков, АДД, стр. 26-27.

qumlu yer, gilli torpaq, qaratorpaq yer, susaxlayan, süsəpən, meşəsalma, selbasan, meşə olan yer, yağışölçən, yağınlıq, yağıntı, quraqlıq, susuzluq, nəmlik, nəmişlik, qax, qaxac, turşu, xörək və s.

Avropa-rus mənşəli terminologiyanın Azərbaycan ədəbi dilində artımı M.F.Axundovdan sonra məhz “Əkinçi”nin fəaliyyətinin nəticəsidir; qəzətdə aşağıdakı Avropa-rus mənşəli terminlər diqqəti cəlb edir: *birjə, tamojni, nataryus, pensiya, gerb, prob, klub, konfrans, bank, bankrot, matros, pamad, vaks, stansiya, merinos, muzey, kospital, taun, karantin, akademiya, universitet, professor, student, forma, kvadrat, termometr, alkoqol, nikotin, kofein, rezin, qalvanizm, qalvaniskop, perqament, kalsium, karbon, spirt, metrologiya, maqnezi, amonyak, telefon, etnoqraf* və s.¹

“Əkinçi”, mütəxəssislərin dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, ədəbi dilə “ən yaxşı, həyati, orijinal ifadə vasitələri gətirdi”², üslub orijinallığı elə başlıqlardan özünü göstərdi: “Evləri sel basmağın zərəri”, “Meşə olan yerdə ziyadə yağış yağmaqdan danışır”, “Meşə salmaqdan danışır”, “Mal südündən yağ qayıрмаqdan danışacaq”... Və bu başlıqlar “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı başlıqları yada salır: “Dirsə xan oğlu Buğac xan boyunu bəyan edir”, “Dəli Domrul boyunu bəyan edər”... “Əkinçi”nin dili – həm leksikası, həm də sintaksisinə görə sadə, anlaşılıqly eyni zamanda mükəmməldir: “...Bəzi kəslər bizim işə artıq diqqət edirlər. Bu diqqət edən kəslərə o zəhmətlərdən bir az danışmağı vacib bilirik. Dörd ildir ki, qəzeti çap etməyə izn istəmişik

¹ “Əkinçi”nin terminologiyası və termin yaratma prinsipləri barədə bax: M.Cahangirov. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü, səh. 192-196.

² Э.М.Алибейзаде. Основные направления в развитии азербайджанского литературного языка XVIII-XX веков, АДД, стр. 28.

və bu zamanda dünyanı gəzib bu hürufatı tapmışıq. Bu zəhmətlərə heç bir qəzeti öz nəfindən ötrü çap elədən razı olmaz...” (21 avqust, 1875-ci il).

Bu cür aydınlıq ondan irəli gəlir ki, “Əkinçi” hansı mətləbə xidmət etdiyini, kim üçün yazdığını, kimin dilində danışdığını yaxşı bilir – XX əsrin əvvəllərində “Molla Nəsrəddin” də təxminən bu dildə yazırdı və ümumiyyətlə, XIX sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mətbuatı vahid dil-üslub prosesləri kontekstinə düşür. “Əkinçi”də olduqca demokratik dillə yanaşı, müəyyən qədər çətin dildə yazılmış məqalələr də öz əksini tapır: “...Peyğəmbərimizin buyurduqları ələlmü elmai elmül-əbdan, elmü-ədyan qövlündə vaqe olan elmi ədyandan külli-ümumi dünyəvidən ibarətdir. Bu illətə ki, ümumi dünyəviyyə səbəb olur təksiri-əbdani-insan və heyvana əfradi-insanın və ənvai-heyvanın kəsəti...” (1 yanvar, 1876-cı il).

“Əkinçi”də peşəkarlıqla kütləvililiyi, demokratizm ilə klassik normativliyi, elmilik ilə publisistlikliliyi vəhdətdə görürük – bu isə qəzetin məzmunu ilə yanaşı dilini, üslubunu da müəyyən edən xüsusiyyətdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ən müxtəlif problemlərdən bəhs etməsi, ən müxtəlif müəlliflərin üslubunu əks etdirməsi, nəhayət, ən müxtəlif oxucuları nəzərdə tutması publisistik üslub üçün başlıca göstəricidir. “Əkinçi”nin ən mühüm cəhətlərindən biri ondan ibarət idi ki, bu cür müxtəliflikləri, diferensiallığı özündə birləşdirə bilirdi.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrin ikinci yarısında türk xalqları arasında mətbuata, demək olar ki, təsadüf edilmirdi və “Əkinçi” bu baxımdan öz qarşısında nə qədər böyük vəzifələr durduğunu dərinədən dərk edirdi – qəzet arabir Orta Asiya, Volqaboyu türklərinin dilindən də sözlər, qrammatik vasitələr alıb işlədir, beləliklə, özünün

ümumtürk qəzeti – türk xalqları arasında oxunan bir qəzet olmasını hiss etdirirdi.

“Əkinçi” ancaq publisistik üslubun inkişafına kömək etmək, onu yaymaqla kifayətlənmədi, eyni zamanda Azərbaycan ədəbi dilinin demokratikləşmə-milliləşmə dövründə bütün funksional üslub sahələrinin hərəkətinə təsir göstərdi: həm bədii, həm elmi, həm də rəsmi üslubun inkişarında əvəzsiz iş gördü. H.Zərdabinin qəzeti elə bir mərkəz idi ki, ana dilinin qeyrətini çəkənlər, dövrün ən böyük ziyalıları (M.F.Axundovdan tutmuş S.Ə.Şirvaniyə qədər) bu mərkəzlə bağlı idilər və “Əkinçi” elə bir ənənənin əsasını qoydu ki, sonrakı dövrlərdə həmin ənənə əsasında “Füyuzat”, “Molla Nəsrəddin” formalaşdı.

“Əkinçi”nin ədəbi dil qarşısında bir xidməti də ondan ibarət olmuşdur ki, müxtəlif bölgələrdən göndərilmiş məktubları, adətən, dəyişmədən, “ədəbi”ləşdirmədən çap etmiş və beləliklə, qəzet dil-üslub rəngarəngliyinə malik olmuşdur. Bu cür demokratizm, artıq qeyd edildiyi kimi, publisistik üslubun, mətbuat dilinin öz təbiətindən irəli gəlirdi. Lakin bunu da “Əkinçi”nin xidmətləri. sırasında saymaq lazımdır ki, nə qədər demokratizmə getsə də, qəzet öz ədəbi mövqeyini, dil-üslub normativliyini itirmir, hər şeydən əvvəl, xalqın, millətin ümumi dilində yazmalı olduğunu dərinədən dərk edirdi. Həmçinin xatırladılmalıdır ki, bu, təkcə redaktor Həsən bəy Zərdabinin xidməti deyildi, dövrün görkəmli ziyalıları (xüsusilə M.F.Axundov) qəzetin dilinə nəzarət edir və hər hansı hadisə barəsində öz təkliflərini verirdilər.

Artıq qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan yazısının tarixində durğu işarələri ilk dəfə məhz “Əkinçi”də sistemli şəkildə işlənmişdir; buraya, əsasən aşağıdakılar aiddir:

. – nöqtə

: – iki nöqtə

... – çox nöqtə (3-dən 7-yə qədər)

! – nida

? – sual

() – mötərizə

-, - - tire, defis.

Lakin tədqiqatçıların dediyi kimi, “Əkinçi”də durğu işarələri hələ tam diferensial keyfiyyət qazanmamışdı – bir sıra zəruri işarələr (dırnaq, vergül, nöqtəli vergül və s.), ümumiyyətlə işlədilmirdi.¹ Bu, konkret bir mətbuat orqanından çox, XIX əsrin ikinci yarısı yazı dilinin nöqsanı idi və yəqin ki, müəyyən dərəcədə də əlifba ilə bağlıdır.

M.Cahangirovun qeyd etdiyi kimi, “Əkinçi” ümumxalq dilində nəşr edildiyi üçün ana dilinin saflığını qorumaq, başa düşümlülük keyfiyyətini artırmaq, xalq kütlələrinin ondan geniş istifadə səviyyəsini yüksəltmək, ümumxalq dilini ümumədəbi dil məqamına qaldırmaq uğrunda mübarizə zərurəti H.Zərdabini dilçilik məsələlərinə də toxunmağa sövq etmişdi. H.Zərdabi həmkarlarını “boş ibarəçilik”dən, təmtəraqlılıqdan çəkəndirməyə çalışmış, ana dilini elmi dil səviyyəsinə yüksəltməyə cəhd etmişdir.²

Ümumiyyətlə, “Əkinçi”nin “boş ibarəçilik”dən qaçması onun xidmət elədiyi böyük ictimai-millî qayədən irəli gəlirdi – qəzet o zaman Azərbaycanda (ümumən türk dili danışılan, anlaşılan ərazilərdə) yeganə mətbuat orqanı olduğundan qarşısında çox ciddi vəzifələr dururdu: əkinçilikdən tutmuş siyasətə, elmin, mədəniyyətin əhəmiyyətindən tutmuş daxili və xarici xəbərlərə qədər, ən müxtəlif mövzularda materiallar verir və hər mövzuya,

¹ Bax: M.Cahangirov. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü, səh. 184-185.

² Yəni orada, səh. 164-165.

janra uyğun nitq standartlarından istifadə edirdi, yəni əsas məsələ mətləbi çatdırmaq idi – mətləb isə, heç şübhəsiz, öz dil-üslub təzahürünü formalaşdırırdı.

H.Zərdabi ixtisası etibarilə filoloq deyildi, təbiətşünas-filosof idi; bununla belə, ədəbi dilin tarixi hərəkətini görməkdə, mətbuat dilinin funksiyasını anlamaqda hər hansı filoloqla yanaşı dura bilərdi və bu baxımdan onu ancaq M.Fətəli ilə müqayisə etmək mümkündür. “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziya”, “Kəşkül” qəzetləri H.Zərdabinin termin yaradıcılığı, publisistik təhkiyə təcrübələrini çox keçmədi ki, davam etdirməyə başladı və “Əkinçi” özünün dilinə görə M.F.Axundovdan sonra XIX əsrin ən görkəmli hadisəsi oldu – bütöv bir epoxaya çevrildi.

Rəsmi üslub

XIX əsrdə rəsmi üslubun bu və ya digər dərəcədə inkişafına mətbuatın meydana çıxması, kitab nəşri böyük təsir göstərir, bununla belə, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin olmaması rəsmi üslubun milli təfəkkür əsasında deyil, ancaq Rusiya imperiyasının qanun, qərar və göstərişlərinin təcrübəsi əsasında inkişafına səbəb olur. Məsələn, 1817-ci ildə Peterburqda imperatorun imzaladığı “Тариф по азиатской торговле” adlı rəsmi sənədlər toplusu Azərbaycan ədəbi dilinə yaxın bir dilə tərcümə olunub 1830-cu ildə çap edilir – tədqiqatçıların göstərdiyi kimi, həmin kitab, əsasən, Orta Asiya üçün nəzərdə tutulmuşdu, tərcümədə Azərbaycan dilinə üstünlük verilməsi isə bu dilin digər türk xalqları arasında asan anlaşılması idi.¹

Azərbaycanda və ümumən Rusiyada ticarətin inkişafı

¹ Bax: M.Cahangirov. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü, səh. 97.

rəsmi üslubun, əsasən, ticarət, təsərrüfat və s. məsələləri ilə bağlı olmasını şərtləndirir; məsələn, “Əkinçi”dən “Badkubədə neftin xalvarı, yəni iyirmi pudu 1 manat 5 – qəpikdən tutmuş 2 manat 50 qəpik. Neft cövhərinin pudu boçkasız 65 qəpik, boçka ilə 1 manat” (22 iyul, 1875-ci il).

XIX əsrdə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş, yaxud Azərbaycan dilində yazılmış bir sıra sənəd nümunələrini (formalarını) nəzərdən keçirək:

İltizamnamə: Bin səkkiz yük əlli altıncı ildə və fevral ayının səkkizinci günündə biz zildə qol qoyan filan və filan qəriyənin əhlindən filan və filan verürük bu iltizamnaməni Dərbənd ətrafının hakiminə. Ondan ötrü ki... (M.A.Везиров. Учебник татарско-азербайджанского наречия, СПб., 1861, с.131-132).

Şərtnamə: 1861-ci sənədə mah ğənvarın on beşinci günündə mən aşaqədə qol çəkən və möhür basan Tiflis sakini usta Əliəkbər Mustafa oğlu saqdim kaputan Mirzə Fətəli Axundova yüz əlli min kərpic öz məxsusi kürəxanəmdən... (Əlyazması, Azərb. EA Əİ-nin fondu).

Qəbalənamə: Bin iki yüz yetmiş üçüncü sənaye-hicriyyədə məhərrəm ayının igirmi birinci günündə Dərbənd sakini filan özünün xas olan mülkündən... və həd və hüdudu dəxi ola Şərqdən..., beh səhih edüb filanə satdı... Ol səbəbdən bu qəbalənamənin təhriyinə müsaidə... və səbti-dəftəri-məhkəməyi-şəriət olundu... (M.A.Везиров. Учебник татарско-азербайджанского наречия, СПб., 1861, с.137).

Vəkalətnamə: Alişan filan bəgi mən zeyli vəraqəyi-sədidə də qol qoyan filanı öz tərəfimdən vəkili-mütləq və naibi-mənaib təyin eylədüm onıçünki filan şəhərin əhlində olan mətalibatımı vəkili-məzkur əl-övqi-təməssukat mocibilə əxz və üstürdad edüb və cəm olunmuş nüqudi-

mövşufəni... bit-təməm mana müfəvvəz və müsəlləm eyləsün və binaən-ileyh bu neçə kəlmə vəkalətnamə təriqilə təhrir və təstir olundı. Təhrirən filan... (Yenə orada, səh. 134) və s.¹

Bunlardan əlavə, XIX əsrin rəsmi üslubun vəsiyyətnamə, ərizənamə, şikayətnamə, cavabnamə, dəvətnamə, təziyənamə, qəsəmnamə, şəhadətnamə, təməssüknamə, vəsihətnamə və s. kifayət qədər çoxlu formaları mövcud olmuşdur.²

Nümunələrdən görüldüyü kimi, rəsmi üslub bundan əvvəl nəzərdən keçirdiyimiz funksional üslublarla müqayisədə daha mürəkkəb, daha çətin və daha qeyri-demokratikdir – xüsusilə sənədlərin dilində həm Şərq, həm də Qərb dillərinin kalkalarını qeyd etmək mümkündür ki, bunlar, haqqında danışılan üslubun müəyyən mənada, hətta qeyri-orijinal olduğunu, milli sintaksisə əsaslanmadığını göstərir. Sənəd dilindəki nahamvarlıq, kələgötürlülük, hər şeydən əvvəl, onun nəticəsidir ki, həmin sənədlərin tərtibində ana dilinin enerjisi ya az iştirak edir, ya da, ümumiyyətlə, iştirak etmir – əsrlər boyu ənənəvi olaraq işlənmiş ərəb, yaxud fars kalkaları XIX əsrin ortalarından başlayaraq bu və ya digər şəkildə rus kalkaları ilə əvəz olunur, çox hallarda isə müxtəlif dillərin sintaktik konstruksiyaları, leksik-semantik paralelləri birlikdə çıxış edir. Bununla belə, XIX əsrin sonlarına doğru Azərbaycan ədəbi dilinin rəsmi üslubu xüsusi funksional üslub sahəsi kimi mövcud olub müəyyən ictimai-tarixi iş görür.

¹ Nümunələr M.Cahangirovun kitabından (Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları, səh. 226-227) alınmış, əsli ilə müqayisə edilmişdir.

² Вах: М.А.Везиров. Учебник татарско-азербайджанского наречия, СПб., 1861.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

İctimai-tarixi şərait

Azərbaycan xalqının tarixində XX əsrin əvvəlləri milli özünüdərkən keyfiyyətcə yeni mərhələsidir – kapitalist münasibətlərinin inkişafı, milli burjuaziyanın yetişməsi, onun ideoloqlarının meydana çıxması, nəhayət, etnomədəni mərkəz kimi Bakının mövqeyinin yüksəlməsi milli mənlük şüurunu formalaşdırır.

Mütəxəssislər göstərirlər ki, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan milli tərəkürünün tarixində mürəkkəb hadisə kimi diqqəti cəlb edir – XIX əsr boyu qarışıq tarix yaşayan xalq bir neçə on ildə böyük yaradıcılıq imkanlarını reallaşdırır, ona görə də XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan mədəniyyəti tipologiyası çətin müəyyənləşdirilə bilən mədəniyyətdir; romantik tərəkürlə realist tərəkürün (və onların müxtəlif estetik təzahür formalarının) bu cür eyni kontekstdə reallaşdırılması mədəniyyətlər tarixində az-az görünən hadisədir... Qərblə Şərqi Azərbaycan mədəniyyətinin mərkəzi kimi gətdikcə daha ardıcıl çıxış edən Bakıdakı görüşü, əslində, qarşılıqlı zənginləşmə deyil, “diplomatik” görüş idi; Qərb özünün, Şərq isə özünün “dili” ilə danışırdı, onları birləşdirən maksimum normativlik faktından ibarət idi. Qərblə Şərqi yeni tarixi-coğrafi şəraitdəki münasibəti kütləviləşməmişdi – maarifçi tərəkürün yeni formada təzahürü həmin münasibəti kütləviləşdirmək ehtiyacının nəticəsi idi, ona görə də bu dövr maarifçiliyi vahid mədəni-tarixi tərəkür bazasından çıxmırdı, müxtəlif istiqamətlərə,

hətta daxili ziddiyyətlərə malik idi¹.

XX əsrin əvvəllərində Bakı Azərbaycanın təkcə Şimalının deyil, Cənubunun da mədəni-tarixi (hətta siyasi-ideoloji) mərkəzi olur. Cənubi Azərbaycandan Bakıya minlərlə, hətta on minlərlə işçi gəlir və onlar mövcud ictimai-siyasi proseslərdə fəal iştirak edirlər. Bakıda çıxan qəzetlər, jurnallar, ümumən Azərbaycan həyatının mənzərəsini verir.

Tarixi hərəkatın intensivləşməsi, müxtəlif siyasi partiyaların ideoloji mübarizəsinin genişlənməsi, Rusiyada baş verən hadisələrin bu və ya digər şəkildə Azərbaycanda da əks-səda verməsi xalqın sinfi təbəqələşməsinin güclənməsi və s. mərhələnin siyasi-mədəni məzmununu müəyyənləşdirir. Bakının milli ictimai-siyasi təməkləşmənin əsasında dayanması və haqqında danışılan hadisələrin bilavasitə Bakıda cərəyan etməsi ilə yanaşı, daha bir cəhətə diqqət yetirmək lazım gəlir: mərkəz – Bakı Azərbaycanın bütün coğrafiyasını təmsil etməklə bərabər, Azərbaycanın hər yerinə mədəniyyət (geniş mənada) axını üçün baza olur – burada təhsil görənlər, işləyənlər, ictimai-siyasi hərəkatda iştirak edən əyalət adamları öz bölgələrinə normativ düşüncənin (və ədəbi dilin) tarixi tipologiyasını aparır və özlərinə məxsus formada yayırlar. Xüsusilə, 1905-ci ildən sonra çarizmin ölkəyə müəyyən sərbəstlik verməsi Azərbaycanda da duyulur – siyasi partiyaların yarımləqal fəaliyyətə keçməsi, mətbuat orqanlarının sayının artması, dumaya seçkilərin keçirilməsi kimi hadisələr, nəticə etibarilə, demokratik ovqat yaradır. Kapitalizm qarşısızalmaz bir “ehtirasla” Azərbaycanın həyatına daxil olub, xüsusilə neft sənayesində özünün imkanlarını hiss etdirir.

¹ Bax: N.Cəfərov. Füzulidən Vaqifə qədər, səh. 11-12.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin qurulması ilə Azərbaycanın tarixində yeni dövr başlayır – çox keçmir ki, Bakıda universitet açılır, xaricə tələbələr göndərilir, müstəqil dövlətin müxtəlif sahələrdə ilk milli mütəxəssisləri hazırlamağa başlayır, parlament yaradılır... Bütün bunlar, nəticə etibarilə, ona gətirib çıxarır ki, Azərbaycan müstəqil dövlət kimi öz problemləri ilə özü məşğul olmağın “texnologiya”sına yiyələnir. Lakin 1920-ci ildə sovet Rusiyasının Azərbaycanı istila etməsi ilə ölkə müstəqilliyini itirir və bununla da başlanmış proseslər dayanır. XX əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi həyatın bu cür gərginliyi, hadisələrin tez-tez dəyişməsi ədəbi dilin mənzərəsinə də əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərir. Ədəbi dil ardıcıl surətdə xalqın məişətinə yaxınlaşır, ictimai-siyasi proseslərə qoşulur, mübarizə vasitəsinə çevrilir. Milli oyanış, ilk milli parlamentin meydana çıxması, müstəqil dövlət quruculuğu ədəbi dilin xarakterinə, məzmununa müəyyən demokratizm, millilik gətirir.

XX əsrin əvvəllərində ədəbi dilin funksional imkanlarının genişlənməsinə təsir edən ən mühüm faktorlar aşağıdakılardan ibarətdir: 1) məktəb şəbəkəsinin genişlənməsi və məktəbin həyatla əlaqəsinin intensivləşməsi; 2) mətbuatın artması, müxtəlif ictimai fikir axınlarının mümkün qədər hərtərəfli təmsil olunması; 3) milli teatrın yüksəlişi və nəticədə, şifahi ədəbi dilin kütləvi təbliği; 4) siyasi, mədəni və s. təşkilatların yaranması, mitinqlərin, iclasların, müzakirələrin keçirilməsi¹; 5) müstəqil dövlətin meydana çıxması və s.

Əsrin əvvəllərində Bakıda, Gəncədə, Naxçıvanda, Lənkəranda, Şuşada, Şamaxıda, Ağdamda və digər yerlərdə məktəblər açılır. Məhz bu illər məktəblə bağlı mətbuat

¹ Bax: T.Hacıyev. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, səh. 8-9.

artır: “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb”, “Günəş” və s. jurnal və qəzetlər nəşr edilir. Eyni zamanda, ümumiyyətlə, mətbuatın şəbəkəsi genişlənir: “Həyat”, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat”, “Şərqi-Rus”, “Tərəqqi”, “İrşad”, “Təkamül”, “İqbal”, “Bəhlul”, “Zənbur”, “Açıq söz” və s.

“Mətbuat, bir tərəfdən, ədəbi dili cilalayır, kamil norma yaradır, bu normanı tətbiq edib məcburiləşdirir, sabitləşdirir, oxucu kütləsinə çatdırıb təbliğ edir, digər tərəfdən, bir-iki orqan istisna olmaqla, ədəbi dili xalq dili materialına yaxınlaşdırır, əcnəbi ünsürlərə qarşı ardıcıl mübarizə aparırdı”¹.

XX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin tədqiqatçıları dövrün ictimai münasibətlərini, mədəniyyətini, dil proseslərini, ümumiyyətlə, tarixi məzmununu xarakterizə etmək üçün “millilik”, “millət”, “milli mədəniyyət”, “milli ədəbi dil” anlayışlarını tez-tez işlədirlər². Əlbəttə, artıq qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü daha əvvəlki dövrə aiddir, bununla belə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai münasibətlər sahəsində elə mühüm tarixi hadisələr baş verir ki, həmin milliliyin məzmununa təsir göstərir³. Buraya aşağıdakılar daxildir:

1) əsrin əvvəllərində (xüsusilə 1905-ci ildən sonra) demokratizmin güclənməsi, ictimai-siyasi mübarizələrin fəallaşması;

2) kapitalizmin inkişafı, Azərbaycanda burjua-kapitalist münasibətlərinin çiçəklənməsi;

3) milli özünüdərkini genişlənməsi (kütləviləşməsi) və nəticə etibarilə, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin

¹ Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1991, səh. 180.

² Bax: Т.Наси́ев. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, səh. 5-10.

³ Milli ədəbi dilin təşəkkülü bir neçə mərhələdə də gedə bilər – bu barədə bax: В.В.Виноградов. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития, М., 1967.

yanması;

4) Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin bir sıra mədəni-siyasi tədbirlər həyata keçirməsi və özünü təsdiq etməsi.

Azərbaycan ədəbi dili XX əsrin əvvəllərində gərgin siyasi-ideoloji mübarizənin predmetinə çevrilir ki, bu da, nəticə etibarilə, ümumiyyətlə, dil proseslərinə, adətən maksimalist meyilli olsa da, elmi-nəzəri münasibəti formalaşdırır. Haqqında danışılan mərhələdə elə bir az-çox tanınmış, ziyalı tapmaq mümkün deyil ki, dil məsələsinə öz münasibətini bir neçə dəfə bildirməmiş olsun; onların içərisində elələri də var ki, həmin məsələ barəsində konseptual əhəmiyyətli mülahizələr irəli sürür. Məsələn, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan elm-mədəniyyətinin görkəmli xadimi F.Köçərli bu baxımdan ən obyektiv mövqə tutur: həqiqi ədib gərək “öz millətinin dili ilə danışa, ürəyi ilə, hissi və ağılı ilə fikir edə”. O yazırdı: “vəqta ki, ana dilində şeyin özünün məxsusi adı var və yainki ana dili ilə bir mənanı bəyan etmək və bir əhvalatı necə ki lazımdır söyləmək mümkün olur, insaf deyil ki, elm göstərmək və mollalıq izhar etmək...”

Təsadüfi deyildi ki, F.Köçərli XX əsrin əvvəllərinin söz ustalarına heç kimin yox, məhz M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, Q.Zakirin dilini nümunə göstərirdi – elə bil, bununla da bir neçə əsr əvvəldən müəyyən olmuş milli ədəbi dilin mövqeyini müdafiə edirdi. Eyni zamanda, o göstərirdi ki, “Azərbaycan türklərinin dili dəxi müruri-əyyam ilə dəyişdirilib özgə bir tərkib və qaydaya düşüb də. Belə ki, indi istemal olunan türki-cədid əzəlki türki-qədimə oxşamaz. Hal-hazırda danışılan dilin başqa üslubu olduğundan əla və türki-qədimə nisbətən bu dil həm dövlətli də, şirin ləhcəli və gözəl şivəli bir dil hesab

olunur”.¹

Ana dili qarşısındakı tarixi borcu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalıları çox dərinədən başa düşür və bu cür yazırdı: “Ana dili! Nə qədər rəfiq, nə qədər ali hissiyati-qəlbiyyə o yandıran bir kəlmə! Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzəmli bir qüvvə! Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir vücut öz məhəbbətini, şəfqəti-madəranəsini sənə o dildə bəyan edibdir. Bir dil ki, sən dəxi beşikdə ikən lay-lay şəkildə öz ahəng və lətafətini sənə eşitdirib, ruhun ən dərin guşələrində nəqş bağlayıbdir... (N.Nərimanov. “Həyat” qəzeti, 1906, N 181).

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan dilçiliyi, demək olar ki, praktik dilçilik idi və onun qarşısında aşağıdakı məsələlər dayanırdı: ədəbi dilin norması, imla, əlifba, tərcümə dili və s.

Ədəbi dilin norması məsələsi ciddi mübahisələrə səbəb olmuş, nəticə etibarilə, 1) ərəb-fars, 2) rus-Avropa və 3) türk (əsasən osmanlı türkcəsi) mənbələrinə istinad etmək tərəfdarları meydana çıxmışlar.

Bu istiqamətlər həmin mərhələnin ədəbi dil prosesində o qədər dərinədən təmsil olunmuşdur ki, mövcud norma müəyyənliyini onların “mübarizə”sindən kənarında təsəvvür etmək mümkün deyil. Xüsusilə “dövrün ədəbi-bədii dil ətrafındakı ixtilafı” “Molla Nəsrəddin”lə “Füyuzat”ın polemikasında daha aydın görünür”.² Lakin belə başa düşülməlidir ki, həmin polemika “Molla Nəsrəddin”lə “Füyuzat”ı tamamilə əks qütblərə atır – buna əmin olmaq üçün aşağıdakı mülahizə-mövqeləri tutuşdurmaq kifayətdir:

1. “Lisani-avam heç bir vaxt lisani-ədəbi ilə bir olmaz”

¹ F.Köçərlinin sözləri onun “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabından (Bakı, 1978, I c.) verilir.

² T.Hacıyev. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, səh. 95

(“Füyuzat”, 1906, N 1), “Biz öz müxtəlif şivə və ləhcələrimizi islah və tövhid ilə özümüzəməxsus mədəni və ədəbi bir ümumi türk dili vücuda gətirə bilərik” (“Füyuzat”, 1907, N 9). “...Əksər mühərrirlərimiz əlinə qələm aldımı, ibtidai gözüne aldırdığı cömsəti, cəmaətin dərəcəyi-idrakiyyəsinə düşünərək onların anlayacağı kibi sözlər, təbirlər arıyor, düşünüyor, – tanışıyor, əlindəki qələmi yetmiş kərə mürəkkəbə batırıb çıxarıyor. Nəhayət, qüvveyi-məfkurəsinə sünuh edən əfkarı, qəlbində oyanan hissiyatı – hiss etdiyi kici degil – qarelərinin anlayacağı kibi yazmağa məcbur oluyor” (“Füyuzat”, 1907, N 16)...

II. “Əlbəttə, bu dil ki, biz onunla “Molla Nəsrəddin”i yazırdıq, o dili biz türklər üçün ədəbi bir dil hesab etmək fikrində deyilik və bu da bizə heç lazım deyil. Bizim məqsədimiz hal-hazırda öz fikrimizi asan dil ilə Azərbaycan türklərinə və bəlkə də sair türklərə yetirmək idi və zənn edirəm ki, yetirdik də” (C.Məmmədquluzadənin “Xatiratım” kitabından).

Tutuşdurmadan hasil olan odur ki, “Füyuzat” ədəbi dil dedikdə ayrı-ayrı türk şivələrini (dillərini) deyil, bütün türk şivələrini (dillərini) ehtiva edən bir ümumtürk dilini başa düşür; “Molla Nəsrəddin”i isə ədəbi dil problemi o qədər də maraqlandırmır... Füyuzatçılar ədəbi dil axtarışında olmuşlar və “Füyuzat” bağlandıqdan sonra onun yolunu davam etdirən “Şələlə” “Molla Nəsrəddin”in bir gülüş jurnalı kimi yerli şivəyə müraciət etməsini təbii saymaqla yanaşı yazırdı: “...Lakin elm, texnika və ali ədəbiyyat (?) dili müxtəlif türk şivələrində bir olmalıdır” (“Şələlə”, 1914, N 2).

Millətə hansı dil lazımdır? Bu elə bir sual idi ki, əlinə qələm alan hər kəsi maraqlandırır. “Əkinçi”nin dilinin müəllifi H.Zərdabi o zaman demişdi: “İstəyirsinizmi türk

(Azərbaycan) milləti yaşasın, qabağa getsin, elmi və mərifəti olsun? – Ona dil verin. Türklər (azərbaycanlılar) öz dillərini itiribdir. Sizin sözünüzü onlar anlamırlar...” (“Dəbistan”, 1908, N 9). Bunun məhz bu cür olduğunu dövrün böyük müəllimi F.Köçərli də etiraf edirdi, eyni zamanda, məsə-

lənə daha konkret qoyurdu. “...Dilimizi saxlamaq üçün “Əkinçi” kimi bir ruznamə çıxarmaq lazımdır... Əgər bizim dilimizdə bir qəzetimiz olmasa (qəzet çoxluğunun olduğu bir şəraitdə! – N.X.) dilimiz əldən gedəcəkdir. Az-çox bunların qabağını “Molla Nəsrəddin” jurnah kəsibdir” (F.Köçərlinin Y.V.Çəmənzməinliyə 12 fevral, 1914-cü il tarixli məktubu).

İmla (və eləcə də əlifba) problemi də əsrin əvvəllərinin mühüm praktik dil problemlərindən idi. Məşhur “İmlamız” kitabçasının müəllifi M.Mahmudbəyov yazırdı: “o... biçərə məktəblilərimiz oxuduqları kitabların hərəsində bir imlaya rast gəlir, hər müəllim bir imla çıxarıb şagirdlərinə təlim edir, hər mühərrir, hər qəzetçi bir imla ilə yazır”. İmla hərəmərcliyini bir sıra qələm sahibləri ərəb əlifbasının türk dilinə yaranmamasında görürdülərsə, bəziləri (məsələn, Ə.Hüseynzadə) onu müdafiə edirdi (Ə.Hüseynzadə. Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz. – “Tərəqqi”, 1909, N 31, 32).

Əlbəttə, mətbuat norma variantlığını aradan qaldırmaq irnkanına malik deyildi, bununla belə, hər hansı şəkildə olursa-olsun normanın təbliğat olunması gələcəkdə onun demokratik əsaslar üzərində təmərküləşməsinə gətirib çıxarmalı idi.

XX əsrin əvvəllərində dünya mədəniyyəti, ədəbiyyatı ilə tanışlıq, müxtəlif dillərdən, xüsusilə rus-Avropa

dillərindən tərcümə ehtiyacı bir sıra praktik dilçilik problemləri doğurur. Məhz bu zaman Krilovun, V.Şekspirin, Hötenin əsərlərinin tərcümləri ilə əlaqədar mətbuatda qızğın mübahisələr gedir (M.Ə.Sabir də “öz xüsusi yolu ilə” bu mübahisələrə qoşulur). Lakin nə qədər əhəmiyyətlə mübahisələrin predmeti olsa da, tərcümələr (xüsusilə Abbas Səhhətin tərcümələri) ədəbi dilin ifadə imkanlarını kifayət qədər genişləndirir. Hətta nöqsanlı tərcümələrdə də (məsələn, Ə.Hüseynzadənin tərcümələrində) müəyyən dil-üslub axtarıcılığı mövcuddur ki, bunun əhəmiyyətini inkar etmək mümkün deyil.

Haqqında danışılan mərhələdə ana dili dərslilərindən başqa, bir sıra, əsasən, praktik dilçilik əsərləri meydana çıxmışdı – N.Nərimanovun bir qədər əvvələ düşən “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” (Bakı, 1899), Axund Yusif Talıbzadəyi-Tiflisinin “Kitabi-təshili-əlqavaid” (Badəkubə, 1901), Qafur Rəşad Mirzəzadə ilə Məhəmməd Sadiq Axundovun “Rəhbəri-sərf” (Bakı, 1918) əsərləri, Ü.Hacıbəyovun “Rusi-türkü lüğət”i və S.M.Qəniyevin “Rusca-tatarca lüğət”i və s. Həmin əsərlər ana dilinin ancaq məktəbdə deyil, geniş ictimai miqyasda öyrənilməsinə ehtiyac olduğunu sübut edirdi.

Normalar

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin normaları nə XVII-XVIII, nə də XIX əsrdə görünməyən bir mürəkkəblik, variantlılıq və bəzən qeyri-sabitliklə təzahür edir. Lakin burası da var ki, həmin mürəkkəblik, variantlılıq və qeyri-sabitlik öz-özlüyündə tamamilə sabit “mövqe”lərin bir arayar gəlmək, birləşmək meyilinin nəticəsidir. Eyni zamanda, “artıq həmin dövrdən ədəbi dil

normasının tətbiqinə şüurlu nəzarət olunur”¹. Elə ona görə də variantlığın minimuma enməsi müəyyən, dilçilik (yaxud “yanmdilçilik”) mübahisələri ilə gedir.

Normaların keyfiyyətinə, hər şeydən əvvəl, iki əsaslı meyil təsir göstərir: bunların birincisi xalq dilinə maksimum təmas, yaxınlaşmadan, ikincisi isə əcnəbi, qeyri-milli vahidlərdən maksimum təmizlənmədən ibarətdir.²

Əlbəttə, əsrin əvvəllərində özünü göstərən bu iki meyil normalardakı funksional variantlığı, xüsusilə müxtəlif mətbuat orqanlarında təzahür edən dil-üslub əlvanlığını inkar etmir. Həmin əlvanlıq ancaq və ancaq dil stixiyasının nəticəsi sayıla bilməz, çünki kifayət qədər ciddi şəkildə “şüurlu nəzarət” altında meydana çıxır, bu və ya digər sabit “mövqe”yi əks etdirir.

Müşahidələr göstərir ki, variantlıq həm fonetik, həm leksik, həm də müəyyən dərəcədə qrammatik normalarda ortaya çıxır.

Fonetik normalar

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan yazısı, bu vaxta qədər olduğu kimi, ərəb əlifbası ilə gedir, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, həmin mərhələ ərəb əlifbasının Azərbaycan yazısında işləkliyinin son dövrünü təşkil edir və bu zamandan etibarən onun (ərəb əlifbasının) nüfuzu sürətlə düşür. Elmi dilçilik fikri, eləcə də milli ədəbi təfəkkür getdikcə daha aydın şəkildə dərk edir ki, ərəb əlifbası Azərbaycan türkcəsinin fonetik quruluşunu normal şəkildə əks etdirmək imkanına malik deyil və ona görə də

¹ T.Hacıyev. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, səh. 95.

² Yəni orada, səh. 10.

bu mərhələdə bir sıra mübahisələr gedir – yazını (orfoqrafiyanı) yaxşılaşdırmağın, islah etməyin müəyyən yolları aranır. Lakin mərhələnin sonuna qədər əski əlifba yaşayır...

Əsrin əvvəllərində fonografik normalarda müəyyən dəyişiklik aparmaq, daha doğrusu, yazını tələffüzə (həm ədəbi tələffüzə, həm də xalq danışığı dili tələffüzünə) yaxınlaşdırmaq cəhdləri özünü göstərir. Məsələn, söz sonunda q (θ) yaxud x (α)

(θ ω ε ρ τ ψ υ ι ο π [] ə ; λ κ φ η γ φ δ σ α ζ ξ χ ϖ β ν μ , .) yazılması üstündə mübahisə gedir. (Həmin mübahisə barədə C.Məmmədquluzadənin yumoristik planda yazılmış “Sirkə” hekayəsini xatırla.

Əsrin əvvəllərində fonetik normalarda saitlərlə əlaqədar əvvəlki mərhələlərdəkindən fərqli elə bir xüsusiyyətə təsadüf olunmur – sait səslər aşağıdakı şəkildə qrafik ifadəsini tapır:

a – آ	ə – ا
ı – ای	i – ای
o – او	ö – او
u – او	ü – او
e – ای	

Əvvəlki mərhələlərdə olduğu kimi, ı və i; o, u, ö və ü səsləri eyni qrafemlərlə ifadə olunur ki, bu da yazıda bir sıra dolaşılıqlar əmələ gətirmişdir – dövrün görkəmli mədəniyyət xadimləri, jurnalistləri saitlərin ifadəsində özünü göstərən həmin çatışmazlığa aid çoxlu nümunələr

göstərmişlər; məsələn, اولدی həm *oldu* (uşağı oldu), həm də öldü (uşağı öldü) oxunur, کورکک həm *kürək*, həm də *kürk* deməkdir.

Samit normativliyi ilə bağlı diqqəti, birinci növbədə, cingiltiləşmə (cingiltili səslərə müxtəlif mövqələrdə üstünlük vermək) cəlb edir;

a) söz əvvəlində: **t > d** – *daş, durmaq, dovşan, diri, doğru, dəmir, dırnaq* və s.

b) söz sonunda: **x > q** – *çoq, baq, aq, (aqmaq), buraq, daraq, balıq* və s.

Söz əvvəlinə nisbətən söz sonunda variantlıq daha çox müşahidə edilir:

باق – baq

باخ – bax

چوق – çoq

چوخ – çox

اورکک – ürək

اورگ – ürəg və s.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik normalarında N₁ (σ) səsinin imkanları genişlənir: سنیک – sənin, اتانک – atan, کلسک – gəlsən və s.

Yazıda N₁ >v hadisəsi fəktlaşır; məsələn:

باشنکی – başını,

باشوو – başuvu,

دەدەنگی – dədəni,

دەدەوو – dədəvü və s. Lakin bütün bunları çox nadir hallarda olur və əksərən (نک) səsi özünü mühafizə edir.

Haqında bəhs olunan mərhələdə k səsinin funksional mövqeyi güclənir – həmin səs ق hərfi ilə ifadə olunur; məsələn:

karton – قارتون
Kırım – قريم
knyaz – قناز və s.

XX əsrin əvvəllərində ahəng qanunu, demək olar ki, ardıcıl şəkildə gözlənilir; lakin adətən bu, qrafik olaraq göstərilmir – belə ki, اوعودى انهنشى گوردى yazılır, ancaq *gördi, oxudu, danışdı yox, gördü, oxudu, danışdı* oxunur.

Bir sıra hallarda (şübhəsiz, tarixi ənənənin davamı kimi) ahəng qanununun pozulduğu müşahidə edilir:

söylədü – سويلدو
eşitdü – ايشدو

Lakin ahəng qanununun bu şəkildə “pozulması” nə qədər ənənəvi olsa da, artıq aparıcı meyildən kənardadır – hər cür ahəng pozulması (*getmax, başuvi, görax* və s. tipli pozulmalar da buraya daxildir) həmin qanunun sabitliyi qarşısında tarixi və ya regional (dialektlərdən gələn) anomaliyalar kimi diqqəti cəlb edir.

Alınma sözlərin fonetik mənimsənilməsi həmin mərhələnin dilinin fonetik normalarına bu və ya digər şəkildə təsir göstərir. Məlum olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan türkcəsinə həm ehtiyac üzündən, həm də heç bir ehtiyac olmadan (yəni fərdi zövqün təsiri ilə) külli miqdarda alınma sözlər “daxil olur” ki, bunların lazımlıları (qəbul edilməsinə ehtiyac olanlar) müəyyən fonetik mənimsəməyə məruz qalır, formaca dəyişir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, o zaman mətbuatın, bədii ədəbiyyatın dilinə daxil olub, sonralar (20-ci, yaxud 30-cu illərdə) ədəbi ünsiyyəti tərک etmiş alınmalar (xüsusilə Qərbi Avropa-rus alınmaları) da müəyyən fonetik “mənimsəmə”

– deformasiyaya uğrayır: *ləçənnik/nəçənnik* (naçalnik), *əyriplan/əyroplan* (aeroplan), *üçtel/uçtel* (uçitel), *uşqol* (şkola), *incinar* (injener), *nöyüt* (neft) və s. Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində ədəbi dilin fonetik normasını milli leksika ilə yanaşı, qeyri-milli (alınma) leksika, birlikdə müəyyən edir.

Leksik normalar

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibini: 1) türk mənşəli, yaxud artıq türkləşmiş; 2) rus-Avropa mənşəli (ədəbi dildə son zamanlar müəyyən çəkiyə malik olan) və 3) ərəb-fars mənşəli (çətin anlaşılan, türkləşmiş) leksika təşkil edir.

Türk mənşəli, yaxud türkləşmiş leksika dedikdə əsrlər boyu Azərbaycan dilində işlənmiş, onun əsasında dayanmış sözlər nəzərdə tutulur ki, XX əsrin əvvəllərində nəinki “Molla Nəsrəddin” kimi demokratik, hətta “Füyuzat” kimi müəyyən qədər qeyri-demokratik bir məcmunənin də dilini bunlarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Haqqında danışılan leksikanın aşağıdakı funksional sahələrini fərqləndirmək mümkündür:

a) ən qədim zamanlardan ümumən türk dillərinin hamısında müəyyən fonetik fərqlərlə işlənən sözlər;

b) Azərbaycan dili üçün (yaxud əsasən oğuz, qismən də qırpaq dilləri) üçün səciyyəvi olan sözlər;

c) türkləşmiş ərəb və ya fars sözləri.

Ümumxalq dilindən ədəbi dilə müəyyən ifadələrin (frazoloji birləşmələrin), sözlərin keçməsi XX əsrin əvvəllərində təxminən XVII-XVIII əsrlərdəki intensivlikdədir – həm mətbuatın, həm də, əsasən, həmin mətbuatda yayılan publisistik, bədii, elmi üslubların dilində

bilavasitə canlı xalq danışiq dilindən götürülmüş onlarla, yüzlərlə faktlara (sözlərə, ifadələrə) rast gəlinir.

Derlər utan, heç kəsə bir söz demə, –
Haq sözü derkən utana bilmirəm...

Neyləməli, göz körür, əqlim kəsir,
Mən günəşi göydə dana bilmirəm...

Derlər usan, hərzəvü hədyan demə, –
Güc gətirir dərd, usana bilmirəm.

(M.Ə.Sabir).

Yaxud:

“Maşallah, yavaş-yavaş təzə sözlər eşidirik, indi də “Füyuzat”ın şairləri başlayıblar ki, “xanımlar gərək mərdanə çıxalar meydana” ...Xanımlar meydana çıxıb nə qayırsınlar?..

Axır bunu uşaq da bilir ki, meydan xanım yeri deyil, meydana pəhlivanlar çıxıb güştü tutarlar... Bəs xanımlar meydana çıxıb nə qayırsınlar? Onlar da hələ mərdanə” *(C.Məmmədquluzadə).*

Lüğət tərkibində özünü göstərən demokratizm ədəbi dilə ancaq bu və ya digər həcmdə xalq danışiq dili elementlərinin gəlişi deyil. Bu elə bir hadisədir ki, ədəbi dilin bütöv mənzərəsində əhəmiyyətli dəyişiklik olduğunu göstərir – məsələn, aşağıdakı mətndə bir dənə də olsun, anlaşılmaz söz, ifadə yoxdur:

“Gülməli jurnal ibarətdir yalnız tənqiddən, hər nə xoşuna gəlməyir, borcudur irad eyləyib gülsün və camaatı güldürsün, nəinki mərsiyəxan kimi başa vurdurub ağlatsın!

Gülməli jurnal bir güzgüdür ki, hər kəsin eybi olsa baxıb öz əksini görəcək...

Gülməli jurnal Allahdan başqa bir kəsdən qorxmaz!..” (“Tuti” jurnalı, 25 iyul, 1915-ci il).

Əsrin əvvəllərində ədəbi dilin lüğət tərkibinin demokratikləşməsi, xəlpiləşməsi dilin tarixi inkişaf stixiyası olmaqla yanaşı, elmi-vətənpərvərlik aktı idi – məsələn Ö.F.Nemanzadə yazırdı: “...Tərəqqi etmək istəyən millətlərin özlərindən daha mədəni millətlərdən bir çox sözlər alıb dillərini genişlətdiklərini və bu, dünyada təbii bir qanun olduğunu indiki məktəb uşaqlarımız da bilir. Lakin dərd bundadır ki, bizim almağımız ilə özgələrin almağı arasında dağlar qədər fərq var: biz özgələrdən söz almaqla öz dilimizi həqir və bərbad eləmişik; amma özgələr dillərini məntiq dairəsində genişlətməmişlər... Ehtiyac gördüklərini, özlərində olmayan sözləri almışlar...

Biz ərəblərin, farsların sözləri ilə bərabər sərf və nəhv qaydalarını da bədbəxtcəsinə qəbul eləmişik” (“Tərəqqi” qəzeti, 1909-cu il, N 47).

Eyni fikri Y.V.Çəmənəzəminli də müdafiə etmişdi: “Hərgah yazıçılıq etməkdən məqsəd fars və ərəb sözləri işlədib bilik satmaq isə bu, ayrı cür məsələdir... Gərək əvvəl camaatın başa düşdüyü bir dildə yazılsın...” (“Sədayi-həq” qəzeti, 25 fevral, 1914-cü il).

Alınma sözlər XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi dilində yerli, yaxud yersiz olaraq, həqiqətən, kifayət qədər geniş işlənir. Lakin, əlbəttə, müxtəlif təmayüllü mətbuatın və yazıçıların lüğət tərkibini bu baxımdan fərqləndirmək lazımdır: ərəb və ya fars sözləri ən çox lirik-romantik ədəbiyyatın dilində işlənir, satirik-realist ədəbiyyat isə bu baxımdan kifayət qədər xəlqidir (həmin xəlqilik bəzən ədəbilik üçün nöqsan olsa da!) – müqayisə edək:

a) lirik-romantik ədəbiyyatdan:

Ey təbi-vəsiim, səni sığdırmayır aləm,
Sanki qəfəs olmuş sənə bu aləmi-müzləm.

Ey rühi-büləndim, sənə məhduddur ekvan,
Əndaminə naqis biçilib kisveyi-imkan.

Çıx, tariki-zülmətgedəyi-təngi-cəhan ol,
Əfsəlləri başla, ülvyyəyə rəvan ol!

Çıx-çıt, səyəran et, dəvəran et, cəvəlan et,
Vüsətli bir aləm bulub onda təyəran et!
(*M.Hadi*)

b) satirik-realist ədəbiyyatdan:

Çapma atını, girmə bu meydana, a Molla!
Çox məsxərə sən yazma müsəlmana, a Molla!

Salma özünü atəşi-piranə, a Molla!
Gəlsin yazığın canına, dəvanə, a Molla!

Bu sözlərini yaz xərü nadanə, a Molla!
Biz anlayanıq, gəldik axın canə, a Molla!
(*M.Ə.Sabir*).

Lüğət tərkibinin bu cür “seçilməsi”, ümumən, sənət idealının tələbatı ilə bağlıdır, lakin məsələnin bu tərəfini çox da qabartmaq, mütləqləşdirmək düzgün olmazdı, çünki bir sıra hallarda alınma sözlər lirik-romantik əsərdə satirik-realist əsərdəkindən az olur; müqayisə edək:

a) lirik-romantik ədəbiyyatdan:

İnsanları pək çox sevirəm, lakin uzaqdan!
Olduqca yaxın, qalmayır əvvəlki məhəbbət.
Gizlin ki deyil seyr edənə iş bu həqiqət;
İşdə sinema xoş görünür baxsan iraqdan.
(M.Hadi)

b) satirik-realist ədəbiyyatdan:

Nasıl da əsrə görə məzhər olmasın şair?!
Füadı lövheyi-geytinüma deyil də, nədir?!

Xəyalı-məsədətü etilayi-əhli-vətən,
Şüarı-millətə mehrü vəfa deyil də, nədir?
(M.Ə.Sabir).

Alınma sözlərin, xüsusilə ərəb, yaxud fars alınmalarının bolluğu işgüzar-məişət sənədlərinin dilində də müşahidə olunur; məsələn, M.Ə.Sabirin S.M.Qənizadəyə məktubundan: “Qoridə dustidirin və bəradəri-sədaqətayinim Sultan Məcid Hüzuri-şəriflərinə!

Məktubi-məvəddətüslubunuzu ikinci dəfə olaraq dəsti-şükranə aldım. Həqqi-acizanəmdə ibzal buyurduqları tövəccəhati-alilərinə qarşı təşəkkürdən acizəm... Müxlisiniz Ələkbər Sabir Tahirzadə. Şamaxı”.

Avropa-rus sözlərinə həm bədii, həm elmi, həm də publisistik üslubda təsadüf olunur – belə sözlər bədii üslubda, adətən, satirik-realist ədəbiyyat üçün xarakterikdir, publisistik və elmi üslubda isə bir qayda olaraq, terminoloji məzmunlu sözlərlə əlaqədardır (bu barədə üslublardan söhbət gedəndə danışılacaqdır).

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində ana

dilini pis bilən, rusca oxumuş ziyalıların dili rus-Avropa sözləri ilə dolu idi – Ü.Hacıbəyovun “Hansı vasitələr ilə dilimizi öyrəni b kəsbi-maarif etməliyik?” məqaləsində, yaxud N.Nərimanovun məqalələrində deyildiyi kimi, bu cür nitq “norma”sı meydana çıxırdı: “Mən hələ obed eləməmişdim, vizitni kartoçka gəldi ki, madam Pankova səni vəçerə priqlasit eləyir, gəlməsən obijatsya olar... İsbəlşim udovolstviyem soqlasiya zayavit eliyoruz... Qospadin pedsedatelin mneniyası komissiya naznaçit eləməkdir...”

Ərəb, fars, yaxud Avropa-rus sözləri ilə yanaşı, ədəbi dildə Türkiyə türkcəsi üçün xarakterik olan sözlərin işlənməsini də qeyd etmək lazımdır: *iştə, işbu, baba* (ata), *torun*, (nəvə), *cocuq, həp, pək, qonaq* (gəcələmək yeri), *sıcaq* və s. Bu sözlər, adətən, lirik-romantik ədəbiyyatın dili üçün xarakterikdir.

Müşahidələr göstərir ki, məhz “XX əsrin əvvəllərində ana dilinin lüğət tərkibi necə olmalıdır?” sualına molla nəsrəddinçilərdən tutmuş, F.Köçərliyə qədər aydın cavablar verilmişdir.

Qrammatik normalar

Əsrin əvvəllərində ədəbi dilin qrammatik normalarında (əgər müxtəlif üslub meyilləri ilə əlaqədar təbliğ olunan ərəb-fars, rus-Avropa, Türkiyə türkcəsi ünsürlərini nəzərə almasaq) əhəmiyyətli bir dəyişiklik baş vermir – XVII-XVIII əsrlərdə müəyyən olmuş milli qrammatik normalar bu zaman da fəaliyyət göstərir, mətbuatda geniş yayılır və kütləviləşib möhkəmlənir.

Ümumi qrammatik kateqoriyaların ifadəsi tarixi normativliyini mühafizə edir; hal, mənsubiyyət, kəmiyyət,

xəbərlik kateqoriyasının funksional vəziyyətini əks etdirən nümunələrə diqqət yetirək:

Yazmısan tazə nə şeylər deyə sordun məndən,
Ruhumun tarına mizrabzən oldun, qardaş!

Sabir ilə belə məktubu çox aldığ səndən,
Hər nə yazdıqsa, ona bani sən oldun, qardaş!

Bir zaman Nəshü Tərrar ilə Sabir, bəndə,
Yaşayardıq hamımız qəflət ilə fərxəndə.

...Bu pərişan yuxudan sən bizi bidar etdin,
Doğru-düz yolda çalışmaqlığa vadar etdin...

(*A.Səhhətin F.Köçərliyə məktubu*).

Kəmiyyət kateqoriyasının ərəb fleksiyası forması ilə ifadəsi əsrin əvvəllərində nəinki davam edir, hətta bir qədər də intensivləşir: *əxlaf* (xələflər), *ərvah* (ruhlar), *əbyat* (beytlər), *əzvaq* (zövqlər), *əsagir* (əsgərlər), *əkdar* (kədərlər) və s. (misallar M.Hadidəndir).

Lakin cəm formasında işlənən ərəb sözlünün əlavə iltisqi cəmlilik şəkilçisi qəbul etməsi (məsələn: *əyanlar*, *hakimlər*, *məlaikələr*, *əşxaslar*, *qürəbalar*, *ürəfalar*) fleksiyanın iltisqi mühitdə “itdiyini” göstərir.¹ Eyni zamanda, müxtəlif üslublardan olan mətnlərdə miqdar sayından sonra gələn ismin cəm şəkilçisi ilə işlənməsi müşahidə olunur ki, bu, əcnəbi ünsürlərə qarşı mübarizədə milli morfoloji quruluşun “oyanış” prosesi keçirməsi² deməkdir.

¹ Bax: T.Hacıyev. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, səh. 146-147.

² Yenə orada, səh. 156.

Əsas nitq hissələrinə məxsus kateqoriya əlamətləri yüksək normativliyə malikdir – normadan yayınma halları, artıq qeyd olunduğu kimi, müxtəlif dil-üslub tendensiyalarının subyektiv təzyiqi ilə bağlıdır.

Aşağıdakı mətndə əsas nitq hissələrinin funksional xüsusiyyətlərinə diqqət yetirək: “Fikircə romantizm məsləkini təqib etdiyim kimi, ləfz və mənaca dəxi demokratlıq tərəfdarıyam. Onun üçün də mənim əsərlərim ləfz, vəzn və qafiyə etibarı ilə zəngin ola bilməz. Mən ləfzi mənaya və qulağın ləzzətini ruha fəda etmək tərəfdarıyam. Mən, qardaşım, daima qırıq ürəklərdə, yırtıq libaslarda, uçuq, sökük daxmalarda dolaşıram, onların dər-dəkədlərinə şərik olur kimi onlar ilə bərabər gülür, bərabər ağlaram. Aristokratlığı sevmədiyim üçün onlardan bəhs etməyi sevməm. Olsa belə, azdır. Bu qırıq ürəklərin ünsiyyəti təsirindən qəlbimdə təbii qırıqlıq, ruhumda acı bir sönüklük kök saldığı üçün mən ziynətə, kəlmələrin, vəzn və qafiyələrin zahiri gözəlliyinə diqqət edə bilmərəm. Qardaşım, qəlbim qırıq olduğu kimi, kəlmələrim, vəzn və qafiyələrim də, təbii, qırıq olacaq” (*A.Şaiq*).

Burada sevməli formasından başqa, tarixi normativlik üçün qeyri-təbii heç bir qrammatik fakt yoxdur – buraya -yor şəkilçisi ilə düzələn indiki zamanı, -im, -im şəkilçisi ilə düzələn şəxs məzmununu (gəliyor, gəlmədiyim) və s. də əlavə etmək lazımdır. Lakin həmin qrammatik hadisələr, bir qayda olaraq, lirik-romantiklərin – Ə.Hüseynzadənin H.Cavidin, M.Hadinin, dilində özünü göstərir. Qeyd edilən faktlar normanın ümumi mənzərəsində nə qədər seçilsə də, onun tarixən müəyyən olmuş keyfiyyətinə ciddi təsirdən məhrumdur.

Köməkçi nitq hissələri, yenə də bir sıra ərəb, yaxud fars, müəyyən qədər Türkiyə türkcəsi təsirlərini və arxaik

ünsürləri nəzərə almasaq, təbii normativliyə malikdir – nümunələrə diqqət yetirək:

“Min növ xəvfü əndişə, yəs və aləm içində bulunaraq əllərinə qəzetə ya məcmuə alan qarelərimiz, şübhəsiz, istərlər ki, mən mühərrir də onlara aləmin bu əhvalını ətrafı ilə təsvir edəyim... Lakin xeyir! Mən nə aləmin bu vəlvəleyi-qiyamətini eşitmək, nə də qarelərimin tələbinə qulaq vermək istərəm... Mən öz kefimə tabe, bədayepərvər bir adamam... Aləmdə istərsən tufan qopsun, min vəlvələ, min qiyamət olsun, mən yenə nəğəmat və əşar ilə həm özümü, həm də qarein və sameinimi məşğul etmək fikrindəyəm...” (Ə.Hüseynzadə).

Görünür, ən böyük müxtəliflik ədəbi dilin sintaksisində özünü göstərir – müxtəlif üslub tendensiyaları üçün “dilin təfəkkürü” məhz sintaksisdə reallaşır (ona görə də hər üslub tendensiyasından danışanda bu barədə bəhs olunacaqdır).

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi dilinin sintaktik normaları haqqında danışarkən T.Hacıyev göstərir ki, bu zaman sintaksisdə analitizm güclənir. Və onun faktı kimi, XX əsrin əvvəllərində tərkiblərin budaq cümlələrlə müqayisədə, əvvəlki mərhələlərə nisbətən azaldığı qeyd edilir¹.

Məsələn:

“Şünasinin (türk şairi – N.X.) böyüklüyü şairliyində deyil, bir qaç əsrdən bəri təhəkküm etmiş olan tərzi-şeyri hökmdən isqat edərək əski məbnayi-ədəbiyyatı kökündən sarsıtmış olmasındadır... Şünasinin sağ əli istiqbala uzadılmış olduğu halda, sol əli mazidən ayrılmamışdır – demişdim. Fəqət bundan dolayı Şünasini iki nöqtəyi-nəzərdən, məzur görmək lazım gəlir... bir insan nə qədər

¹ Bu barədə geniş məlumat üçün bax: T.Hacıyev. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, səh. 169-179.

mücəddid olursa olsun, içində yetişdiyi cəmaətin, sinəsində böyüdüüyü adatın büsbütün mafövqünə çıxamaz və az-çox onunla əlaqədar bulunur. İkinci məzuriyyət başqa cinsdəndir. Məlumdur ki, ədəbiyyati-ətiqəmizin əski tərz və üslubu kimi mürəttəb və cəli bir əsərisənət vücudə gətirmək üçün istedadati-fitriyyədən başqa bir şey istər. O hoqabazlığın yolunu bilməli!.. Bu da bir xeyli zərnanə və bir növi-təhsil və tərbiyəyə möhtacdır” (A.Sur).

Üslublar

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları XIX əsrdəkindən, hər şeydən əvvəl, ona görə fərqlənir ki, daha çox milli məzmun kəsb edir və təbii olaraq, diferensiasiyası daha çox dərinləşir. Belə bir fikir var ki, XX əsrin əvvəllərində ədəbi dilin iki üslubunun – ali üslub və aşağı (yaxud adi) üslubun faktlarını fərqləndirmək mümkündür. Bununla belə, həmin fərqin sistem təşkil etmədiyi qənaətindən irəli gələrək tədqiqatçılar, haqqında danışılan mərhələdə klassik qaydada iki üslub – ali üslub və aşağı (adi) üslub deyə bölgü aparmağı məqsədəuyğun saymamışlar¹. Lakin bədii üslub (ədəbi-bədii dil) miqyasında satirik-realistlərin (mollanəsrəddinçilərin) dili ilə lirik-romantiklərin (füyuzatçıların) dilinin hər halda davamlı şəkildə (və müəyyən elmi-nəzəri, siyasi-ideoloji məqsəddən, məramdan irəli gələrək) fərqlənməsi mövcuddur və bədii üslubun (ədəbi-bədii dilin) XX əsrin əvvəllərində də aparıcı rola malik olduğunu nəzərə alsaq, həmin fərqin, ümumiyyətlə ədəbi dil miqyasındakı diferensiasiyaya yaxınlaşdığı təsəvvürü möhkəmlənir.

¹ Bax: T.Hacıyev. Göstərilən əsəri, səh. 11.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi üslub diferensiasiyası qalır: eynilə XIX əsrdə olduğu kimi, bədii üslub, publisistik üslub, elmi üslub və rəsmi üslub ayrılır. Lakin konkret ictimai-tarixi şəraitin məhsulu olaraq elə dil-üslub kompleksləri ortaya çıxır ki, onları ənənəvi funksional üslub diferensiasiyası baxımından izah etmək şərtidir. Məsələn, məktəbin, maarifin yüksəlişi ilə dərsliklərdə, uşaq mətbuatında, uşaq yazıçılarının əsərlərində, məktəb-dərs prosesində meydana çıxıb təbliğ olunan perspektivli dil nə bədii, nə publisistik, nə də elmi üslubda ehtiva edilir. Odur ki, həmin dil üslub kompleksini biz ancaq şərti olaraq bədii üsluba aid edirik – orasını nəzərə alırıq ki, bunu yaradan, əsasən, maarifçi yazıçılardır və əsas mənbəyi də bədii üslubdur.

Bədii üslub

Həmişə olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində də Azərbaycan ədəbi dilinin əsasında bədii üslub (ədəbi-bədii dil) dayanır; aparıcı meyillər burada meydana çıxır və buradan yayılır, eyni zamanda, millətin təfəkkür enerjisi, əsasən, bədii üslubda cəmləşir. Həmin mərhələdə bədii üslub aşağıdakı mühüm ədəbi-bədii dil meyillərini ehtiva edir: a) satirik-realistlərin (mollanəsrəddinçilərin) dili; b) lirik-romantiklərin (füyuzatçıların) dili; c) maarifçilərin dili.

Əslində, maarifçilərin dilini əvvələ salmaq da olardı, çünki maarifçilik sonrakı mərhələnin ədəbi dil keyfiyyətinə ciddi təsir göstərir, perspektivlər müəyyən edir, lakin əsrin əvvəlləri üçün satirik-realistlərin və lirik-romantiklərin dili daha xarakterikdir. Yəni ikincilər birincidən az perspektivlidir, ancaq daha tipikdir, mərhələnin ədəbi-bədii

dil enerjisi daha çox ikincilərdə toplanır.

XX əsrin əvvəllərində bədii üslub həm nəzmlə, həm də nəsrə təmsil olunur – nəsrin mövqeyi məhz bu mərhələdə nəzmin mövqeyinə yaxınlaşır.

Satirik-realistlər də, lirik-romantiklər də maarifçilərlə (və ümumən maarifçiliklə) bağlıdır – hər şeydən əvvəl, ona görə ki, həm satirik-realistlər, həm də lirik-romantiklər eyni zamanda maarifçilik təbliğatı ilə məşğul olurdular.

Satirik-realistlərin (mollanəsrəddinçilərin) dili.

Satirik-realistlərin dili XIX əsrin əvvəllərindən gələn dil-üslub meyilinin bilavasitə davamıdır – “bədii dilin üslubi-semantik genişlənməsində, bədii nitqlə bağlı söz və təşbeh yaradılmasında əsas ağırlıq satirik ədəbiyyatın üzərinə düşür. Obrazlı desək, “Molla Nəsrəddin” xalq dili xəzinəsinin qapılarını taybatay ədəbi dilin üzünə açdı... Mollanəsrəddinçilərin və ümumiyyətlə, XX əsr satiriklərinin dili üçün səciyyəvi üslubi cizgilər: xalq danışığı dilinə maksimum yaxınlıq, lüğətdə və sintaksisdə loruqluq, məişət leksikonunun ictimai-siyasi yüklənməsi, satirik çoxmənalılıq, tipin öz dili ilə ifşası, əsas mətləbin kinayə ilə verilməsi”¹.

Satirik-realistlərdən Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Mirzə Əli Möcüz, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Üzeyir Hacıbəyov... ədəbi-bədii dil sahəsində daha böyük iş görürlər. Onların dil imkanları vahid üslub tipologiyasını təşkil edir.

Satirik-realistlərin ifadə-obraz yaradıcılığı birinci növbədə diqqəti cəlb edir.

C.Məmmədquluzadədən: (kimsə//kimisə) *dadıb; sizi deyib gəlmişəm; zırrama; Danabaş kəndi; qoymadılar* (Məmməd həsən əminin dilindən); *bəlkə də qaytardılar; ev*

¹ Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı, 1991, səh. 194.

adamı (arvada işarədir); Kefli İsgəndər; Qurbanəli bəy; Qurban, Allah sənə lənət eləsin; ölülər; malades, sabak; ingilis barmağı; Şeyx Nəsrullah; balıq, yoxsa balıx; müsəlman işi; maşallah (müsəlmanların çoxluğu barədə); saqqallı uşaq; rəfiq, sən buradasan və s.

M.Ə.Sabirdən: *fəhlə, özünü sən də bir insanımı sanırsan; millət necə tarac olur-olsun, nə imiş var; zülmətsevər insanlarıq üç-beş yaşımızdan; qeyrətli müsəlmanlarına şükür, xudaya; çatlayır, xanbacı qəmdən ürəyim; ağıladıqca kişi qeyrətsiz olur; dindirir əsr bizi, dinməyiriz; ax, necə kef çəkməli əyyam idi; mən Günəşi göydə dana bilmərəm; kim nə deyər bizdə olan qeyrətə; harda müsəlman görürəm, qorxuram; mən də müsəlmanam, a Şirvanlılar; çalxalandıqca, bulandıqca zaman nehrə kimi, yağı yağ üstə çıxır, ayrıanı ayrınlıq olur; qoyma gəldi; dur qaçaq, oğlum, baş-ayaq qandı bu; nə xəbər var, məşədi; çırmanırıq keçməyə çay gəlməmiş; ən salim olum, cümlə cahə batsa da, batsın və s.*

M.Ə.Möcüzdən: *yoğun qurşaq belində; burnunu silmək, qeyrəti xərc etməmək; təsbihi qoy kənara; huri səninlə yatmaz, min il qalarsa ərsiz; ağzına bir şey qoymaq; dul etmək; xalqın evini yıxmaq; mırıldamaq; başütüklü; bizdə həya olsa və s.*

Ə.Haqqverdiyevdən: *mütrüb dəftəri; marallarım; Həsən ağanın qohumusan, gəl min boynuma; darvazamızı fələk vurubdu və s.*

Ü.Hacıbəyovdan: *Məşədi İbadın hambalı; arşınmalçı; sən dul, mən dul; bir nəfər molla, üç manat pul, bir kəllə qənd; qurban olasan ayağımın altındakı hambala; babalı Sərvərin boynuna, heç hənanın yeridi; o olmasın, bu olsun; nə qədər qoca olsam da, min buğuburma cavana dəyərəm; bir atək pul verirəm, görüm mal necə maldı; “Tarixi-*

Nadir”i yarısınacan oxumuşam, ancaq sən dediyini başa düşmürəm və s.

Satirik-realist üslubda lüğət tərkibi, bir qayda olaraq, demokratikdir, xalq dilindən alınmış, hətta bəzən loruğa varacaq qədər demokratik sözlər, ifadələr işlədilir: məsələn, ciddi mətləblərdən bəhs edəndə də “Molla Nəsrəddin” bu cür həddindən artıq xəlqi yazırdı: “Hərənin bir etiqađı var, hər cəridənin bir məsləki var, hər yazıçının bir mətləbi var; yoxsa bu işlər bihudə deyil. Heç bir şairə demək olmaz – elə yazma, belə yaz; heç bir cəridə sahibinə demək olmaz – məsləkini çöndər; heç bir fikir sahibinə demək olmaz ki, qapdığını at, mən qapdığımı tut” (11 dekabr 1911-ci il).

Satirik dilin böyük ustası C.Məmmədquluzadə ana dilinin təmizliyi uğrunda “Molla Nəsrəddin” jurnalının mübarizəsinə rəhbərlik edirdi və onun dil təcrübəsi həmin mübarizənin məqsədini, məramını daha aydın şəkildə göstərirdi:

“...Sədi əsri deyil. Boş-boş Allahı, çağırmaqla Allah işlərini ötürüb, göydən yerə pilləkən qoyub enib gəlib sənə kömək eləməz! Lazımdır çalışmaq, çalışmaq, çalışmaq!..

Bozbaşdan doymaq istəyirsənsə, qonaqlarını tox yola salmaq istəyirsənsə, çölməyə çox ət sal. Yoxsa “Bismillah” deməklə insanlar tox olsalar, dəxi dünyada aclıq olmaz” (“Molla Nəsrəddin”, 6 yanvar, 1912).

Yaxud:

“...İndiki zamanda eyibdir belə sözləri danışmaq... Mən ölüm, Əhməd bəy, lotu-lotuyana mənə bir de görüm, heç görübsən və eşidibsənmi ki, xan kəndlinin salamının cavabında ona deyə əleykəssəlam?

Belə şeyləri qəzətdə yazmağın bəs deyil, hələ deyirsən müsəlmanlar qəzet oxumurlar” (“Molla Nəsrəddin”, 22 sentyabr, 1905).

C.Məmmədquluzadənin ana dilinin xəlqiliyi uğrunda apardığı mübarizəni onun “əməl dostları” davam etdirirlər ki, bunların içərisində M.Ə.Sabir ayrıca mərhələ” təşkil edib “sabiranə dil-üslub” tipologiyası yaradır:

Saxtə bir xətti-xam ilə mənə kağız yazıb,
Ey məni təhdid edən min dürlü təkidat ilə!

Böylə “Xortdan gəldi, dur qaç” sözlərin get tiflə de –
Zatını Sabir tanırkən, qorxmaz əvhamat ilə!

Sabirin ədəbi-estetik məramı onun dil-üslub məramını müəyyənləşdirirdi – Füzulini dərindən bilən və Füzuli “tilsim”indən çıxıb orijinal sənət (və sənət dili) yaradan görkəmli şair “müasir-mərama xidmət edən” məktəb qoyub getdi. Füzuli romantizmi XX əsrin əvvəllərində inqilabi bir gedişlə Sabir realizminə çevrildi:

Seyli-tən oylə təməvvüclə alıb dövrü bərim,
Bənzərəm bir qocaman dağə ki, dəryada durar!

Döysə də canımı minlərcə məlamət ləpəsi,
Zövrəqi-himmətim əvvəlki təmənnadə durar!

Bisütun sinəsinə dəysə də min tişə, yenə
Cövrə təmkin edərək durduğı məvada durar!

...Nə qəm, uğratsa da bir gün məni ifnayə zaman,
Mən gedərsəmsə, məramın yenə dünyada durar!

Sabir zaman-zaman “tipi öz dili ilə danışdırmağ”ın ustasına çevrilir – tip özünü guya tərifləyir, “mərifətli”

sözlər işlədir, əslində isə, aşağıdakı şeir parçasında olduğu kimi, simasızlığını, riyakarlığını açıb göstərir:

Sanma bir məsləki təqib ilə möhkəm qalaram,
Əlli arxın suyunu gündə bir arxa calaram!

Kefimin gəlməsinə bax, nə gərək yaxşı-yaman?
Mən gəhi mixi, gəhi nəli döyüb tapdalaram.

Tipi öz dili ilə ifşa etmək Sabirin stixiyası idi – Sabir mətləbi bu mövqedən daha aydın, daha iti görürdü...

“Azərbaycan xalqının tək-cə bədii düşüncəsinin deyil, bütövlükdə milli təfəkkürün tarixində və deməli, bu təfəkkürün ifadə forması olan dilinin tarixində XX əsr satirik fikri öz dili ilə birlikdə yeni mərhələ yaradır; onsuz da hazırcavab satirik-yumoristik nitq vərdişinə malik olan xalqımız yeni satira mədəniyyəti əldə edir”.¹ Xəyalpərvər romantizm əvəzində həyati realizm ədəbi-bədii nitq proseslərinin əsasında durmağa başlayır, lakin bu, romantik dil potensialının inkarı hesabına olmur. “Molla Nəsrəddin” jurnalı sonralar yazmışdı: “Füzuli “Molla Nəsrəddin”in birinci nömrəsindən başlayıb bu-günə qədər məcmuəmizdə iştirak etmiş və şerlər yazmışdır... İnanmırsınız götürünüz “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin 20 illiyini, tökünüz qabağınıza; hansı şerə baxsanız, görəcəksiniz ki, onda Füzulidən bir duz vardır...” (*“Molla Nəsrəddin”, 23 may, 1925-ci il*).

Satirik-realistlərin dilinin sintaksisi çox zəngin olub xalq dilinə əsaslanır – klassik nitq standartlarından bu və ya digər dərəcədə imtina etmək, “hər dəfə yenidən” xalqdan gəlmək molla-nəsrəddinçilərin sintaksisinin keyfiyyətini

¹ Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı, 1991, səh. 194.

müəyyən edir: “Mən gələn məqalələrimdə heç maralımın adını yazmayacağam, çünki hər maralım özü özünü tanıyacaq. Qarelər üçün də bu adların bir elə əhəmiyyəti yoxdur; maralın adı istəyir Rəmazan, istəyir Şəban, istəyir Səfər, istəyir Rəcəb olsun, qare üçün bir təfavüt etməz. Ancaq maral olsun. Bu maralın adı hərçənd Qasım əmidir, amma Qasım əmi bir maral deyil, neçə yüz, bəlkə, neçə min maralı yığıb bir yerdə yoğurub içindən bir maral çıxarıb adını Qasım əmi qoymuşam” (“*Molla Nəsrəddin*”, 1 avqust, 1910).

Göründüyü kimi, bu dil adi danışiq dilidir – canlı nitqin intonasiyasını mühafizə edir. Bu cür “şifahilik” Sabirin dialoq əsasında qurulmuş şerlərində də özünü göstərir:

- Görmə! – Baş üstə, yumaram gözlərim.
- Dinmə! – Mütiyəm, kəsərəm sözlərim.

- Bir söz eşitmə! – Qulağım bağlaram.
- Gülmə! – Pəkey, şamü səhər ağlaram...

Təxminən eyni cür canlılıq Sabirin daxili narahatlıq ifadə edən, obrazın həyəcanlarını, emosiyalarını əks etdirən şerlərində (demək olar ki, bütün şerlərində) müşahidə olunur – bu, dövrün, zamanın ehtirasları, düşüncələri, narahatlıqlarıdır; bu, dövrün, zamanın intonasiyasıdır:

Gəlirəm yazmağa bir kəlmə, tutursan əlimi,
Qorxuram ya nə üçün, çünki kəsirsən dilimi.
Ey əcəb, mən ki səadət yolunu azmayıram,
Hələ gördüklərimin dördə birin yazmayıram.
...Sən əgər söz verəsən: “Qorxma, qıl əhvali-rəqəm”...
Vəzi-halın yazılırsa zili zlü bəmi bəm.

Elə bir hala düşərsən ki, tükün biz-biz olar...

Mollanəsrəddinçilərdən Ə.Qəmküsar da zamanın sintaksisini eyni dərəcədə məharətlə verir – “Şəlalə”nin redaktoru X.X.Səbribəyzadənin Azərbaycanı tərk etməsi münasibətilə öz satirik emosiyalarını bu cür təqdim edir:

Yaxşı təfsir elə öz rəyin ilə Qurani,
Çadraya, çarşafa bük, dustaq elə nisvanı,

Qoyma getsin qabağa milləti, qaytar anı,
İndi Qafqazda böyük bir həyəcandı, getmə!

...Başına cəm edə “həqqi” kimi hər naxələfi,
Ağzına hər nə gəlir yazsın, itirsin kələfi.

Çap elə birbəbir əşari-qüruni-sələfi,
Sənə tikmiş hamı gözlər nigarandır, getmə!

Satirik-realist ədəbiyyatın müxtəlif janrlara bölünməsi janr diferensiasiyası öz yerində, ancaq ən müxtəlif janrlar üçün ümumi olan cəhətlər vardır ki, bunların ən mühümü publisistlikdir – istər C.Məmmədquluzadənin hekayələrində, dram əsərlərində, istər Sabirin şeirlərində, istərsə də Ə.Haqqverdiyevin povest və hekayələrində güclü publisistlik mövcuddur.

Məhz bu cəhət, ümumən əsrin əvvəllərinin ədəbi-bədii dilinin ruhuna təsir göstərir – obrazın konkretliyi, hər cür mücərrəd ifadə tərzindən qaçılması birinci növbədə buradan irəli gəlir...

Satirik-realistlər “Molla Nəsrəddin” ətrafına yığılıb jurnalın dil təcrübəsini müdafiə edirdilər – jurnalın

redaktoru C.Məmmədquluzadə yazırdı: “...məcmuəmiz türk ölkələrinə çox asanlıqla dağılıb öz sözünü onlara çox asan vəchlə yetirə bildi. Bunun səbəbi məhz məcmuənin asan dilidir. Onunçün da bu yolda biz bərk durmuşuq və tərəddüd və şəkk-şübhə etmirik”. Jurnal, həqiqətən, türk xalqları yaşayan müxtəlif regionlarda yayılıb oxunur, “Əkinçi”nin gördüyü işi “xüsusi yolu ilə” davam etdirirdi. Bununla belə, C.Məmmədquluzadə öz opponentlərinə sübut edirdi ki, Azərbaycan dilini inkişaf etdirən, onu ərəbləşdirməkdən xilas edən yeganə ölkə varsa, o da Qafqazdır, o, burada “xoşbəxt olub”.¹

Satirik-realistlərin lirik-romantiklərdən bir fərqi də bundan ibarətdir ki, birincilər, əsasən “yerli” dili ədəbi dil səviyyəsinə qaldırmağa cəhd edir, ikincilər isə İstanbuldan hazır ədəbi dil gətirməyi təbliğ edirdilər – daha doğrusu, praktik olaraq həmin dildə yazırdılar. Mollanəsrəddinçilər ardıcıl olaraq (həm nəzəri-publisistik yazılarında, həm də dil-üslub praktikalarında) göstərirdilər ki, ədəbi dil ilə, yazıçının, mətbuatın dili ilə xalq dili arasında, “avam camaatın” dili arasında uçurum olmamalıdır. Onlar “Həyat”ın, “Füyuzat”ın, “Şəlalə”nin dilini və həmin orqanların dil siyasətini, Ə.Hüseynzadənin ədəbi dil haqqında görüşlərini tənqid edəndə bu nöqtəyi-nəzərdən çıxış edirdilər.²

C.Məmmədquluzadə xatırlayırdı: “Yazıda böyük cürətimiz o oldu ki, açıq ana dilində yazmaqdan biz utanmadıq və şərt də budur ki, açıq yazmaqdan utanmadıq. Birinci nömrəmizin baş məqaləsində yazmışıq ki: “Açıq ana dilində, açıq türk dilində yazmaq – eyibdir, çünki yazanın savadının azlığına dəlalət edir”. Elə böyük

¹ Kamal Talıbzadə. XX əsr Azərbaycan tənqidi, Bakı, 1966, səh. 313.

² Yenə orada, səh. 312.

cürətimiz o oldu ki, biz utanmadıq çünki biz görürdük hər bir əlinə qələm alan türk bəndəsi “ana” sözünü bir yerdə yazmaqdan utanır. “Ana” yerinə “madər” yazır. Ancaq biz “ana” yazdıq. Səbəb də bu idi ki, bilmirdik niyə “ana” sözünü yazmaqdan utanaq”.

Mollanəsrəddinçilər dilin sadəliyi deyəndə onun bəsitliyini nəzərdə tutmur və təxminən bu cür dil-üslub tərzini başa düşürdülər:

“Evin qabağında, çayın kənarında, çəmənün üstündə bir neçə fərş döşənmişdi, bir tərəfdə üç yekə samavar qoyulmuşdu və yanlarında otuz-qırx stəkan, nəlbəki, nimçələr, qəndlər, mürəbbələr, şirin çörəklər, limon-partaxallar, kanfetlər, qurabiyələr və qeyri çay ilə, çaysız yeməli şeylər, yağlar, xamalar, qaymaqlar, quru yemişlər düzülmüşdü” (*“Qurbanəli bəy” hekayəsindən*).

Yaxud:

“Xanım can, bizim qoyunçuluq bir tərəfdən gözəl peşədi, həmişə gəzdiyimiz və yaşadığımız yerlər, çəmənlər, lələli və çiçəkli dağlar, daşlar... İçdiyimiz nədir? Bulaq suları və pak qoyun südü. Amma bu heyvanın yox olmağı, üzdən iraq, elə bir dərddir ki, elə bil bir külfətdən bir övlad yox oldu” (*“Anamın kitabı” pyesindən*).

Dilin sadəliyinin, demokratizminin bəsitlik olmamasını sübut edən əsərlər içərisində Mirzə Cəlilin “Ölülər”ini, xüsusilə İskəndərin monoloqunu göstərmək lazımdır – bu dil sadə olduğu qədər də canlı, demokratik olduğu qədər də bədii bir dildir:

“Baxın! Baxın! Yaxşı baxın, diqqətlə baxın! Sizin tarix kitabınızda bu bir qan ilə yazılmış səhifə olacaqdır. Sizdən sonra gələnlər bu kitabı vərəqləyib bu səhifəni görəndə sizi yada salıb deyəcəklər: tfu sizin üzünüzə!.. Mənim adım kefli İskəndərdir, bəs sizin adınızı nə qoyaq? Mən dağları,

daşları, quşları, ayları və ulduzları və dünya-aləmləri bura şahid çəkərəm və bu qızları onlara nişan verərəm və soruşaram ki, bu camaata nə ad qoymaq olar? o vədə hamısı bir səslə cavab verir: “Ölülər”... Mən cəmi millətləri bura yığıb təvəqqe elərəm ki, Şeyx Nəsrullahın hərəmxanasına tamaşa eləsinlər; o vədə bütün yer üzünün tayfaları sizi bir səs ilə adlandırırlar: “Ölülər”... Və bizdən sonra gələnlər illər uzununu sizi yada salıb ha deyəcəklər: Ölülər... Ölülər...”

Göründüyü kimi, eyni məzmunlu suallar və həmin suallara verilən eyni, bir-birini təkrar edən cavablar, müraciət bildirən “baxın!” sözünün bir neçə dəfə deyilməsi, həmcins ifadələr monoloqun emosionallığını gücləndirir – yazıçı dərin, daxildən gələn iztirabın gücünü canlı xalq dili ilə (lirik-romantiklər kimi ərəb, yaxud fars leksikasına, anlaşılmaz sözlərə müraciət etmədən) verir. Çevik sintaksis, emosional intonasiya, ağırlı ifadələr mətnin necə bir güclü hissini, duyğunun təsiri ilə yarandığını sübut edir.

Əlbəttə, dilin xəlqiliyi o demək deyil ki, dil alınma sözlərdən bütünlüklə azad olsun (Sabirin dilində külli miqdarda bu cür alınma söz var); məsələ burasındadır ki, alınma söz dilə ancaq ən zəruri halda gəlməlidir... Ərəb, yaxud fars sözləri hələ bir yana, satirik-realistlər xeyli rus-Avropa sözləri də işlətmişlər. Məsələn, *diplomatiya, kandidat, zaloq, qubernator, intelligent, naçalnik, marka, teleqraf, universitet, pedaqoq, polkovnik, soldat, qradonaçalnik, inspektor, professor, rejissor, senator, tema, podrat, stol, revizor, yarmarka, pensiya, pansion, provakasiya, politika, tiraj, jurnalist, kompaniya, tamojna, şkaş, xozeyin, prikaşşik, kantor, advoqat, revolver, fons, mujik, filosof, komitet, konsul, makina, mator, mitinq, aeroplan, nota, fotoqraf* və s. kimi yüzlərlə sözlərə təkcə

C.Məmmədquluzadənin əsərlərində təsadüf edirik – bu sözlərin çoxunu hələ o zaman xalq anlayır, başa düşürdü.¹ Əslində bu sözlər C.Məmmədquluzadənin, eləcə də digər molla-nəsrəddinçilərin dilinə bilavasitə ümumxalq dilindən gəlirdi.

Satirik-realistlər xalq dilinə enməklə, ana dilinin ən dadlı-duzlu ifadələrini ədəbi dilə gətirməklə və xalq danışıq dili ilə ədəbi dil arasında məsafə saxlamamaqla, əslində, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan türk ədəbi dilinin zənginləşməsi, inkişafı üçün təsəvvür edilməz dərəcədə böyük iş gördülər. Və ona görə də bu mərhələnin ədəbi dilinin mənzərəsini onların əsərlərinin verdiyi dil-üslub təcrübəsindən kənarda canlandırmaq, sadəcə olaraq, mümkün deyil.

Lirik-romantiklərin (füyuzatçıların) dili.

Son zamanlara qədər Azərbaycan dilçiliyində belə bir fikir mövcud idi ki, Azərbaycan ədəbi dilinin milli zəmində və milli keyfiyyətlə formalaşmasında füyuzatçıların və onlar kimi-kimilərin heç bir mütərəqqi rolu olmamışdır. Füyuzatçılar milli dilin inkişafına heç nə vermirlər, ən yaxşı halda isə inkişaf etdirmək adına onun milli keyfiyyətlərini pozmağa meyl göstərirlər. Lakin müşahidələr göstərir ki, lirik-romantiklər də, satirik-realistlər qədər olmasa da, ədəbi-bədii dilin inkişafında, üslub-janr diferensiasiyasında müəyyən rol oynamışlar. “Tərcüman” (XIX əsrin sonları) qəzetindən “Füyuzat”a qədər formalaşma prosesi keçən lirik-romantik üslub kifayət qədər zəngin nitq potensialına malikdir:

¹ Bax: E.Əlibəyzaadə. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Cəlil Məmmədquluzadənin rolu. – Ədəbiyyat və Dil institutunun əsərləri, VI cild, Bakı, 1954, səh. 170.

Nəzər qıl, diqqət et, öyrən həyatın əsl mənasın,
Həyatından sənə bir mətləbü mənzur lazımsa!..

Xəyalından keçən huri burax, xülyapərəst olma,
Həyatın cənnətindən al həqiqət, hur lazımsa!..

...Gözəl bir istifadə etməli gəncinədir aləm,
Ədibi-əqldən dərk al, əhər düstur lazımsa!..

Əsrin əvvəllərində ədəbi dilin mənzərəsini bütün tərəfləri ilə canlandırmaq üçün lirik-romantik ədəbiyyatın dilindən xüsusi şəkildə bəhs etmək lazım gəlir.

Lirik-romantiklərin dili, xüsusilə leksikası ərəb-farsizm və ya türkiizmlərlə (bu baxımdan onlar iki yerə ayrılır) zəngindir. T.Hacıyev göstərir ki, “bu meyl XIX əsrin sonlarında “Tərcüman” qəzetinin dil təcrübəsi ilə başlanır. XX əsrin əvvəllərində isə “Həyat” qəzeti ona havadar çıxır. “Həyat”ın yolunu tipikləşdirilmiş, “nəzəri” cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə “Füyuzat” davam etdirir. Jurnalın ilk proqram yazısında bu açıqca bildirilir: “Məcmuəmizə Füyuzat adı ələtəsadüf verilmiyor, bu nam “Həyat”dan təbii olaraq təvəllüz ediyor” (“Füyuzat”, N 1).¹

Lirik-romantiklər içərisində Əli bəy Hüseynzadə, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi və b. diqqəti cəlb edirlər.

Əli bəy Hüseynzadə adı çəkilənlərin içərisində daha çox nəzəriyyəçi kimi diqqəti cəlb edir – Ə.Hüseynzadə “ümumi türk dili” ideyasının təbliğatçılarından biri idi və “ümumi türk dili” deyəndə birinci növbədə İstanbul ləhcəsini nəzərdə tuturdu. Məsələn, “İkinci il” dərsliyi çıxanda Ə.Hüseynzadə “Yazımız, dilimiz, ikinci ilimiz” adlı olduqca polemik bir məqalə yazıb (“Tərəqqi” qəzeti, 9,

¹ T.Hacıyev. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, səh. 21-22.

10 fevral, 1909) əsaslandırmağa çalışır ki, ədəbi dili (söhbət türk ədəbi dilindən gedir) sadələşdirməyə, demokratikləşdirməyə və ya müasir terminlə desək, regionlaşdırmağa (yəni Azərbaycan miqyasına endirməyə) heç bir ehtiyac yoxdur.

Lirik-romantiklərin Ə.Hüseynzadə tərəfindən işlənib hazırlanmış nəzəriyyəsini həyata H.Cavid, M.Hadi “tətbiq edirdilər”.

H.Cavidin dili daha çox türkiizmlərə meyil edən bir dildir – bu dilin lirizmi birinci növbədə diqqəti çəkir:

Eşq atəşi can yıxıyor,
Ürəkdən qanlar axıyor.

Tale mənə yan baxıyor,
Həm gülümsər, həm ağlarım.

Gönül həp sızlar, həp inlər,
Xəzan fəryadını dinlər.

Anıldıqca keçən günlər
Həm gülümsər, həm ağlarım.
Hər səfada cəfa buldum,
Açmadım saraldım-soldum,

Sərbəst ikən əsir oldum,
Həm gülümsər, həm ağlarım.

Tədqiqatçılar doğru olaraq göstərirlər ki, H.Cavidin və onun üslubi istiqamətinin nümayəndələrində türkiizmlər təkcə leksik mənimsəmələr şəklində təzahür etmir. Bütöv tələffüz norması, morfoloji-sintaktik quruluşu, lüğət tərkibi

ilə türkcəyə uyğun gəlir.¹

M.Hadinin dili, H.Cavidin dilindən fərqli olaraq, daha çox ərəb-farsizmlərə meyillidir. *Həbib, təhqir, qətl, qitə* kimi ərəb sözləri azərbaycanca anlaşıldığı və tarixi işlənmə təcrübəsinə malik olduğu halda, M.Hadi həmin kökdən olub anlaşılmayan *hübb, əhqər, qital, qitaət* formalarını işlədir.² Eyni zamanda, Azərbaycan dilinə keçmiş yüzlərlə ərəb sözünü, buna ehtiyac olmadan ərəb cəm şəklində təqdim edir: *Hökm-əhkam, xələf-əxlaf, ruh-ərvah, kədər-əkdar, qələm-aqlam, dərs-dürus, qəlb-qülob, bədən-əbdan, zövq-əzvaq* və s.³ T.Hacıyev diqqəti cəlb edən belə bir müqayisə aparır: “Molla Nəsrəddin” Sabir üçün hansı tarixi rolu oynayıbsa, “Füyuzat” da Hadi üçün həmin işi görüb. Yaxud, “Molla Nəsrəddin” Sabir üçün nədirsə, “Füyuzat” da M.Hadi üçün odur və ya M.Hadi də “Füyuzat” üçün həmindir.⁴

M.Hadidən aşağıdakı parçaya diqqət edək:

Zavallı şairə bax, uğraşır xəyalı ilə,
Həqiqəti buraxıb oynayır zülalı ilə.

Cahan həqiqətə aşiq, bu da xəyalnəvərd,
Zavallı, ah zavallı, nasıl böyük bir dərd!

Həqiqətin payı yoxkən mətan-dünyadan,
Götürməyir yenə al, bəxtsiz, bu xülyadən.

...Dolaşmağın nə gərək şergahi-lahutu,

¹ Azərbaycan ədəbi dili tarixi, səh. 196.

² T.Hacıyev. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, səh. 28.

³ T.Hacıyev. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, səh. 29.

⁴ Yenə orada, səh. 33.

Dolaş iş istər isəsən kargahi-nasutu,
O boşluğu dolaşınca dolu cahanı dolaş,
Həyat bunda, əməl bunda kəsbi-məaş.

Nisbətən “asan dildə” yazılmış bu misralarını H.Cavidin, məsələn, aşağıdakı misraları ilə müqayisə etdikdə aydın olur ki, M.Hadi kifayət qədər mürəkkəb obrazlarla düşünən, ərəb, yaxud fars sözlərinin bədii semantikasına daha çox əsaslanan bir şair olduğu halda, H.Cavidin bədii təfəkkürü başdan-ayağa “türkcədir”:

Yaş zindanlar yuvamız,
Fəlakət aşınamız.

Ordular yıxan qurşun,
Olmuş bizim qıdamız.

Arxadan, göz aç, aman,
Qalx ölüm uyqusundan.

Zülmə çox əydin boyun,
Çox əzildin, qalx, oyan!

...Arkadaş, ayıl bir an,
Haqsıza olma qurban.

Yetər, miskinlik yetər,
Qalx! Oyan, oyan, oyan!..

M.Hadi, yaxud M.Cavidlə yanaşı, lirik-romantik dilin ya bilavasitə, ya da dolayısı ilə nümayəndələri kimi A.Səhhəti, A.Şaiqi, Y.V.Çəmənzəminlini və b. göstərmək

mümkündür, lakin onlar M.Hadi və H.Cavid kimi ardıcıl dil-üslub mövqeyi tutmamışlar.

Lirik-romantiklərin sintaksisi olduqca canlı və rəngarəngdir – onlar şeirin bədii intonasiyasına məzmun qədər diqqət verirlər və çox zaman məzmun həmin intonasiyanın gücünə daha təsirli olur:

Nə eşq olaydı, nə aşiq, nə nazlı afət olaydı,
Nə xalq olaydı, nə xaliq, nə eşqi-həsərət olaydı.

Nə dərd olaydı, nə dərman, nə sur olaydı, nə matəm,
Nə aşınayi-vüslət, nə bari-firqət olaydı.
Könüldə nuri-məhəbbət, gözümdə pərdəyi-zülmət,
Nə nur olaydı, nə zülmət nə böylə xilqət olaydı...

(H.Cavid).

Yaxud:

Uzaq, ey nəcmi-keysudar! Uzaq gəz, ərzə yaxlaşma!
Uzaqdan pək gözəlsin, mənzerən pək dadlı, pək dilbər.

(H.Cavid).

Yaxud da:

Üçsaydım, ah, mən o müəlla cəhanlara,
Yüksəlmək ən böyük əməlim asimanlara.

Artıq xilas olur da əlindən fəlakətin,
Görməm vicuhi-zəhmətini ərzi-vəhşətin.

(M.Hadi).

Yüksək pafos, hiss-həyəcan ifadə edən sözlərdən, söz

birleşmələrindən istifadə, təkrarlara (həm leksik, həm də sintaktik) meyil və s. lirik-romantiklərin dilinin sintaksisinin keyfiyyətini müəyyənləşdirən əsas əlamətlərdir. Romantik təfəkkür özünəməxsus obrazları (*aşınayi-vüslət, barifirqət, nuri-məhəbbət, pərdeyi-zülmət, mənzərən pək dadlı, yüksəlmək ən böyük əməlim asimanlara* və s.) ilə fəlakətə, hətta bilavasitə xalq şeiri formasında yazılmış əsərlərdə də həmin özünəməxsusluq əks olunur:

Ey saralmış çiçəklər,
Ey solmuş göbələklər.

Gözü yollarda qalmış
Mənəqşəm sizi bəklər.

Söndü parlaq əməllər,
Mən ağlaram, el gülər.

Yaralı, məhzun könül
Hər çırpınar, hər inlər.

Göründüyü kimi, burada xalq şeirindən daha çox forma (zahiri forma) var, obrazlılıq tipi isə lirik-romantik ədəbiyyata məxsusdur.

Maarifçilərin dili.

Azərbaycanda maarifçiliyin tarixi daha əvvəldən başlanır, məlum olduğu kimi, XIX əsrin birinci rübündən başlayaraq, bir sıra azərbaycanlı mədəniyyət xadimlərinin fəaliyyətində maarifçilik baxışları özünü göstərir. XX əsrin əvvəllərində isə Azərbaycan maarifçiliyi mövcud ictimai-tarixi hərəkətlər içərisində, görünür, ən aparıcılarındanır.

Məhz bu hərəkət tədricən milləti, onun mədəniyyətini (və ədəbi dilini) təşkil edir, sistemə salır, normativləşdirir. Əsrin əvvəllərində yaradılmış məktəblərdə ana dilini öyrənənlər 20-30-cu illərdən başlayaraq ədəbi dilin əsas daşıyıcıları olub, onun keyfiyyətini müəyyən edirlər.

XX əsrin əvvəllərində ədəbi dildə ən normal dil faktları, tədqiqatçıların tamamilə düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, maarifçi dildə özünü göstərir və o normalar sonra da sabit qalır; daha müxtəlif dil siyasətləri buraya nüfuz edə bilmir, müxtəlif qəzet və jurnal səhifələrindəki, ayrı-ayrı müəlliflərdəki dil hərc-mərcliyi buraya yol tapmır.¹

Mələyim, yavrucuğum, şükr edirəm Allaha,
Rəhm edib sən kimi nemət mənə ehsan etdi...

Mən səninlə sevərəm ömrü, həyatı, canı,
Mən səninlə görürəm indi geniş dünyanı...
(*A.Səhhət*)

Yaxud:

Oturmuş ana,
Basmış bağına
Nazlı körpəsin,
Lay-lay der ona.

Uşaq yatmayı, r
Baxıb ağlayır,
Anası onu
Bu cür oxşayır...

(*A.Səhhət*).

¹ Bax: T.Hacıyev. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, səh. 16.

Maarifçilərin dilinin leksikasının əsasını məktəb (dərs kitabı) leksikası təşkil edir, burada mürəkkəb obrazlar (lirik romantiklərdəki kimi) olmur, ironiyaya da (satirik-realistlərdəki kimi) yol verilmir, lakin nə qədər paradoksal olsa da, maarifçi ədəbiyyatı yaradanlar, adətən, lirik-romantiklər və satirik-realistlər arasından çıxan söz ustalarıdır – H.Cavid və M.Ə.Sabirin adlarını çəkmək kifayətdir... Lakin əsrin əvvəllərində elə sənətkarlar da meydana çıxmışdı ki, onlar daha çox maarifçi idilər – A.Səhhət, A.Şaiq, S.S.Axundov və b.

Obrazların səmimiliyi, sintaksisin harmoniyası və “anlaşıqlığı” diqqəti xüsusilə cəlb edir:

Parça-parça düşərək quşbaşı, göydən yerə qar,
Sarılr ağ mitilə boz dərə, çöllər, dağlar.

Bürüyür ortalığı tül kimi bir incə duman,
Qan birdən sovurur göylərə müdhiş burağan.

Toplayır bir yerə gah qarları bir dağ kimi,
Gah qazır, gah qaşıyor damları dabbağ kimi...

Don tutur çayları, bağ, ormanı qəm-qüssə alır,
Qarğalar pırıldaşır, sanki qışa layla çalır.

Qocalır sanki təbiət, ağarır saç-saqqalı,
Döşəmiş altına əngin ağ, ipək zərli xalı;

İnləyir qarların altında dərə, çöl, torpaq,
Bağda, ormanda ağaclar görünür çır-çılpaq.

(A.Şaiq).

Maarifçilərin dilində cümlənin sintaktik tərkibinə maksimum qayğı göstərilir: artıq sözlərdən qaçılır, qısa cümlələrə geniş yer verilir, sözlərin sırası, bədiilik prinsipini pozmaqla, qrammatik tələb üzrə müəyyənləşdirilir”.¹ Həmin dil heç şübhəsiz, birinci növbədə, məktəb üçündür, dərslük üçündür – bu dilin müəllifləri, birinci növbədə, məktəb uşağını göz önünə gətirib yazırlar, onun təfəkkürünün “səviyyəsinə enirlər”, sintaksisin “çoxgedişliliyi”nin qarşısını alırlar:

Bizim ölkənin
Şanlı əsgəri –
Dağlardan mətin
Polad səfləri.

Çağırır Vətən,
İstəyir kömək.
Onu düşməndən
Qorumaq gərək.

(A.Şaiq).

Maarifçilik 20-ci, 30-cu illərdə gedən dil proseslərinə ciddi təsir göstərir və bu təsir çox vaxt aparıcı olub, mərhələnin dil mənzərəsini müəyyənləşdirir.

Publisistik üslub

XX əsrin əvvəllərində, ümumiyyətlə ədəbi dilin kütləviləşməsi, birinci növbədə, publisistik üslubun maddi-texniki bazasının (yəni mətbuatın) genişlənməsi ilə

¹ T.Hacıyev. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, səh. 34.

bağlıdır. Məhz bu illərdə onlarla türkdilli qəzetlər, jurnallar nəşr olunur ki, həmin qəzet və jurnallar ətrafında dövrün ən görkəmli qələm adamları, ziyalıları – jurnalistləri, yazıçıları, alimləri, siyasi xadimləri birləşirlər. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mətbuatı haqqında danışıarkən Ö.F.Nemanzadə yazmışdı: “Millətlərin dərəcəyi-tərəqqiləri məhz bir şeylə ölçülür ki, o da ancaq mətbuatlarıdır... Mətbuatı olmayan millətin mövcudluğu, istiqbalı qətiyyən yoxdur...”¹

S.Hüseyn göstərirdi ki, “Mətbuat bir millətə, bir qövmə nəf verər ki, o millətdə eşidən qulaq, dərk edən baş və yaxşını yamandan təmyiz verən əql və fikir olmuş olsun... Mətbuat millətin dili məqamındadır”.²

T.Hacıyev XX əsrin əvvəllərində publisistik üslubun aşağıdakı formalarını göstərir: a) siyasi-publisist dil, b) bədii-publisist dil və c) elmi-publisist dil.³

Əlbəttə, bir sıra hallarda mətbuat dilində bu cür aydın bölgü aparmaq çətinlik törədir, çünki elə yazılara rast gəlmək olur ki, onlar həm elmi, həm bədii, həm də siyasi məzmunu malikdir, yaxud konkret olaraq heç birinə aid deyil. Lakin ümumilikdə həmin bölgü özünü doğruldur – həqiqətən, milli publisistik təfəkkürün haqqında danışılan üç mühüm sahə-problemini fərqləndirməyə ehtiyac duyulur. Buna görə də T.Hacıyevin həmin bölgüsünü qəbul edirik.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mətbuatı Azərbaycan reallığının (o cümlədən düşüncə mədəniyyəti reallığının) ən müxtəlif tərəflərini əhatə edir, ən müxtəlif problemlər milli mətbuatın səhifələrində öz əksini tapır və nəticə etibarilə,

¹ “İrşad” qəzeti, 9 iyul, 1908.

² “Səhabi-saqib” jurnalı, 1911, N 1.

³ T.Hacıyev. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, səh. 41.

reallığı izah edən dil formalaşmış təkmilləşir.

Siyasi-publisistik dil. Siyasi-publisistik dili nümunələrinə əsrin əvvəllərinin ən müxtəlif mətbuat orqanlarında təsadüf olunur, çünki dövr siyasi mübarizələr, vətəndaş çəkişmələri dövrü idi və bu hadisələr mətbuatda bütün aydınlığı ilə öz əksini tapırdı.

Qeyd etdiyimiz kimi, siyasi-publisistik dilin ilk nümunələrinə “Əkinçi”də təsadüf edilir, əsrin əvvəllərində isə həmin dil təzahürü ən müxtəlif tərəfləri, çalarları ilə meydana çıxır – siyasi mübarizənin psixoloji gərginliyi, döyüşkənlik, taktiki “reaksiyalar” həmin dil təzahürlərində əks olunur, onların intonasiyasını müəyyən edir.

Siyasi-publisistik dilin lüğət tərkibi, hər şeydən əvvəl, ictimai-siyasi terminologiyanın zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir: “Firqənin ümdə fikri budur ki, federasiya əsası ilə aşına, bilikli və təcrübəli adamlar vücuda gətirsin ki, gələcəkdə millətə lazım olsunlar. Onun üçün qərar olundu:

1) Ana dilində danışılacaq. Bilməyənlər öyrənsinlər. İclaslarda rus dili bilməyənlərə qadağan olunsun.

2) Kitabxana binası qoyuldu. Kitab meydanında nə qədər milli məsələlərə və federasiya fikrinə dair əsərlər var, qərar olundu, toplansın. Hal-hazırda Kiyevdə olan məzkur məsələyə dair risalələr alındı.

3) Bir statistika heyəti seçildi ki, ali məktəblər kitabxanasında olan və Azərbaycana dair nə qədər rəqəmlər var isə, ələ gətirsin. Bu saat heyət işə məşğuldur. Məlumat hazır olan kimi qəzetə və ya risalə vasitəsilə nəşr olunacaq” (“*Açıq söz*” qəzeti, 1 dekabr, 1917).

İctimai-siyasi terminologiya siyasi-publisistik dilin ən mühüm əlamətlərindən biri olub, adətən, heç bir obrazlılıq, mətnaltı mənə çalarları daşımır. Söz sərt ideoloji məzmunu ilə meydana çıxır:

“...Məsələnin əsil əsasını nəzərə alaraq razılıq hasil elədilər və aşağıdakı yazılan qərarları çıxartdılar:

1) Türk ədəqi-mərkəziyyət fikrinin tərəfdarı olub, türklərin müttəhid olmalarını nəzərə alaraq “Müsavət” firqəsinə ilhaq oluruq.

2) Müsavatın əldəki məramnaməsinin fəsilələrinə həmfikir deyilsə də, güman edirik ki, gələcək qurultaylarda ümumi səyilə bu fəsilələr islah olunar.

Azərbaycan muxtariyyəti üçün ümumrusiya məclisi-müəssisan məclisini gözləməli, məhəlli məclis çağırır camaatın gələcək idarə üçün öz rəyini bilməli...” (“*Açıq söz*”, 1 dekabr, 1917).

Mətnə aşağıdakı ictimai-siyasi leksikanın işləkliyi diqqəti cəlb edir: *firqə, federasion əsası, milli məsələ, federasion fikir, statistika heyəti, qərar çıxartmaq, ədəqi-mərkəziyyət fikrinin tərəfdarı, türklərin müttəhid olmağı, “Müsavət” firqəsi, məramnamə, həmfikir, qurultay, ümumi səy, Azərbaycan muxtariyyəti, ümumrusiya məclisi-müəssisan məclisi, məhəlli məclisi, camaatın gələcəkdə idarə üçün öz rəyi...*

Məsələ burasındadır ki, həmin leksika publisistik mətnin məhz siyasi məzmun daşdığını göstərir.

Siyasi-publisistik dilin sintaksisi öz çevikliyi, döyüşkənliyi ilə seçilir – burada mübariz, fəal təfəkkürün hərəkəti, təbəddülatları fətləşir:

“Bu günlərdə siyasət dünyasında bir dəyişiklik vücuda gəldi. Bu yeni növzad siyasət, ehtimal ki, çox insanların ümidini öldürdü. Fəqət ümid ölməməlidir. Məazzüllah, ümidimiz ölərsə, yas dirilər. Yas dirilərsə, bizi boğar. Binayi-aliyə parlaq bir ümid ilə istiqbala baxmalı, bizi boğmaq istəyən yası biz özümüz boğmalıyıq.

Dünya məhli-həvadis olduğu bu kainati-hadisətdə hər

şey zühuryab ola bilər. Mənim və sənin ümid və arzumuz xilafına olaraq pək çox şeylər törər. Lakin şu hallar izmi-xürurşanımızı dayandırmamalıdır. Biləks, daha da bizə mətanəti-qəlbiyyə bəxş etməlidir” (“Azərbaycan” qəzeti, 25 təşrini-sani 1918).

Cümlələrin həcmcə o qədər də böyük olmaması, söz-terminin cümlə daxilindəki funksionallığı dərhal özünü hiss etdirir: “Dörd sənədən fəzlə yaşamaq ləyaqətini göstərən cahan siyasəti şindi başqa bir simayi-həyat göstərməyə başladı. Şu zaman əsnasında müzəffəriyyətdən müzəffəriyyəyə payəndaz olan alman ordusu, alman siyasəti başqa bir hal göstərir kibi... Tale hər b və siyasət əhvalinəzər İngiltərə tərəfindən ərzi-ibtisam ediyor. Zata ümumi cahan müharibəsi İngiltərə-Alman cədali-möhtəşəmi deyilmidir?.. Dörd sənə zərfində mərkəzi dövlətlər tərəfindən görünən iqbalicədal bu gün İngiltərə və yoldaşları tərəfindən ərzi-didar ediyor (*yənə orada*).

Siyasi-publisistik dilin leksik-qrammatik mükəmməlliyi dövrün özünün siyasi-ictimai proseslərinin keyfiyyəti ilə bağlıdır. Eyni zamanda, yənə də məhz dövrün özünün emosionallığı, psixoloji gərginliyi siyasi-publisistik mətnə hopur:

“Yaşamağa layiq olanlar yaşaya biləcəkdir. İştə qanuni-təbiət böylədir. Öylə isə yaşamağa ləyaqət kəsib etmək istəyən bizlər bu haldan təzib və ümid etməliyiz, edə bilməliyiz... Siyasəti-milliyə nə simada görülürsə görülsün, ancaq millətimizdəki çöhreyi-ümid yasdır olmamalıdır. Böyük Hamidin atidəki şeirini guşi-huşumuza guşvarə edəlim:

Öylə bir əzm ilə çıxdım ki yola,
Qarşıma çıxsə məzarım, dönəməm.

Ümidi-iqbal və istiqbal ilə yaşayalım, qardaşlar!
Ən kəsrə xəyal və amala düçar olmalıyım (yenə orada).

Bədii-publisistik dil. XX əsrin əvvəllərində publisistik üslubun siyasi-publisistik dil qolu ilə yanaşı, bədii-publisistik qolu da fəaliyyət göstərir ki, buraya, hər şeydən əvvəl, yazıçıların müəyyən qədər obrazlı publisistikasının dil-üslub təzahürü daxildir. Həmin təzahür, əsasən, satirik mətbuatda (yəqin ki, birinci növbədə “Molla Nəsrəddin”də) özünü göstərir. Məsələn:

“Peterburqda çıxan “Ülfət” qəzeti idarəsindən bu günlərdə Zaqafqaz ruhani idarəsinin adına poçt vasitəsilə bir yekə qutu “posılka” göndərilmişdi ki, çəkisi on yeddi put iyirmi altı girvənkə idi. Həmin qutu Tiflis poçtxanasına yetişən günü poçt qulluqçuları görürlər ki, qutu öz-özünə tərپəşir. Zəmanənin rahatsız olmağı cəhətindən poçt naçalnikisi lazım bilir hökumətə xəbər versin. Qaradovoylar və soldatlar tökülüb gəlirlər və başlayırlar qutunu ehtiyat ilə açmağa. Qutunun üst taxtasını götürən kimi görürlər ki, qutuda üç nəfər qarnı yoğun molla əyləşib.

Sual-cavabdan sonra mollalar cavab verirlər ki, bizi “Ülfət” qəzeti göndərdi ki, birimiz Qori darülmüəllimində Firudin bəy Köçərlinin əvəzinə və birimiz də Rəşid bəy Əfəndiyev əvəzinə müəllim olaq. Üçüncü molla da cavab verir ki, məni də “Ülfət” göndərdi Ağayevin yerinə “İrşad”a müdir olam və lazım gələndə müsəlman vilayətini gəzəm və camaata vəz nəsihət edəm, çünki Ağayev başarmır” (“*Molla Nəsrəddin*”, 21 aprel, 1907).

Bədii-publisistik dilin leksikası bədii üslubun (ədəbi-bədii dilin) leksikasına yaxındır; bundan başqa, mətnin məzmunu nə qədər real (konkret) məsələlərlə bağlı olsa da,

yenə də müəyyən “şərtiliyə” malikdir. Yuxarıdakı mətndə “Ülfət” qəzetinin, Firudin bəy Köçərli, Rəşid bəy Əfəndiyev, Ağayev (söhbət Əhməd bəy Ağayevdən gedir) kimi konkret tarixi şəxsiyyətlərin adı çəkilməseydi, həmin mətni bilavasitə bədii mətn kimi də anlamaq olardı.

Bədii publisistikanın çox müxtəlif “janr” imkanları mövcuddur ki, buraya məktub şəklində yazılmış publisistika da daxildir: “Hörmətli molla əmi!

Yazıb sizdən təvəqqə edirəm bizim bu kağıza yer verəsiniz. Keçmişdə jurnalımızda hamamdan, tiryəkdən, molladan, falaqqadan, cadu-bitidən, üzərrikdən, ilandan, qurbağadan və s. belə-belə şeylərdən yazırdınız. İndi yəqin sözlünüz qurtarıb, yapışmısınız biz arvadların yaxasından.

...25-ci nömrədə arvadların saqqız çeynəməyinə lağ eləyirsiniz, guya müsəlman xanımlarının adı çəkiləndə onların saqqız çeynəməyi yadınıza düşür. Saqqız çeynəməyin nə eybi var? Bəs saqqızı nədən ötrü qayırlar və saqqız olmasa çərçilər nə ilə alışı-veriş elər? Niyə rus xanımlarının semiçka çırtamağı eyib deyil, bizim saqqız çeynəməyimiz eyibdir? Və mən çox kişilər görmüşəm ki, arvadları saqqız çeynəyəndə deyir ki, “ay arvad, ondan bir az qır mənə də ver...”

Cəhrəçi xala (“Molla Nəsrəddin”, 13 oktyabr, 1906).

Müraciət (məktub) forması mətnin dilini şifahi nitqə yaxınlaşdırır, daha canlı və daha təsirli edir. Məsələ barəsində, bir növ, “açıq söhbət” gedir, qarşı-qarşıya duran (və müxtəlif mövqeləri müdafiə edən) tərəflər təsəvvürə gətirilir, onların “dialogu” görünür. Əlbəttə, bu “dialog” daha çox obrazlılığa, şərtiliyə xidmət edən bədii bir vasitədir. M.Ə.Sabirin tipi öz dili ilə özünü ifşa etdiyi kimi,

burada da, adətən, fəal tərəf “kim olduğu”nu göstərir.

Bədii publisistik dildə obrazlılıq ən müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir – sözdən ifadədən tutmuş sintaksisə, mətnin texnologiyasına qədər obrazlılıq göstəriciləri fakllaşır və beləliklə, dövrün publisistik üslubuna bədiilik (əsasən, satirik planda) gətirir.

Bədii-publisistik dilin sintaksisi publisistik üslub üçün xarakterik olan əlamətlərlə yanaşı, bədii üsluba xas olan əlamətləri də daşıyır. Cümlələrin adi danışıq dili cümləsinin həcmində olması, şifahi nitq standartlarının (ara sözləri, *bəli*, *yox*, *xeyir* sözləri, elliptik cümlələr və s.) işləkliyi və s. publisistik üsluba aiddir, emosionallıq, mətnin simmetrik təşkili, bədii təkrarlar və s. isə həm də bədii üslubun göstəricisidir:

“...Ey Bakı dəryası! Dəryaların padşahı Bakı dəryası! Mən dururam “Göbunat bağında, sənə tamaşa eləyirəm, amma məndən savayı da “Daş körpü”nün üstündə çox adam durur. Bunların çoxu əlli-altmış yaşında qırmızısaqqal kərbalayı və hacılardır.

Ey dəryaların seçilmişsi Bakı dəryası! Mən də “Göbunat” bağından tamaşa edirəm və həmin hacı-məşədilər də “Daş körpü”dən tamaşa edirlər.

Nə gözəlsən, ey Bakı dəryası! Mən də tamaşa edirəm, həmin məşədi və hacılar da tamaşa edirlər.

Amma tək mənəm sənə aşıq, ey Bakı dəryası, tək mən sənə tamaşa edirəm, sənə tamaşa edən tək mən oluram.

Ey gözəl Bakı dəryası, elə xəyal eləmə ki, həmin hacı və məşədilər də sənə tamaşa eləyirlər! Xeyr, xeyr, xeyr, elə xəyal eləmə. Tək bircə mənəm pərvanə kimi sənə başına dolanan!

Xeyr, xeyr, Hacı və məşədilər sənə tamaşa eləyirlər. Tək bircə mənəm sənə tamaşa edən; ey səfalı Bakı

dəryası!..

Bəs nəyə tamaşa edirlər hacılar, kərbəlayılar və məşədilər?

Dəryanın kənarında urus balaları çimir!..

Nə səfəlisən, ey Bakı dəryası! Nə gözəlsən, ey dəryaların padşahı!..

Dəli ("Molla Nəsrəddin", 29 iyul 1907).

Göründüyü kimi, mətnin bütün publisistik məqsədi ondan ibarətdir ki, gününü mənasız işlərlə keçirən “hacılar, kərbəlayılar və məşədilər”i (ancaq və ancaq onların?) işə etsin, ovqat bütöv mətn boyu məhz buna hazırlanır, bədii-üslubi fiqurların ən klassik formalarından istifadə olunur – fikrin lazımı emosionallıqda və möhkəm psixoloji əsaslandırılmalarla çatdırılmasına çalışılır.

Bədii-publisistik dilin daha çox satirik istiqamətdə inkişafını xüsusi qeyd etməklə yanaşı, demək lazımdır ki, əsrin əvvəllərində ciddi bədii-publisistik dil də mövcud olmuşdur (C.Məmmədquluzadənin “Azərbaycan” məqaləsini, yaxud M.T.Sidqi haqqındakı təsirli yazısını xatırlayın, Ö.F.Nemanzadənin bədii publisistikasını yada salın).

Publisistik təfəkkürdə bədiiliyin fəallığı həm əsrin əvvəllərindəki romantik ovqat, həm də tarixən müəyyən olmuş milli xüsusiyyətlərlə bağlıdır.

Elmi-publisistik dil. XX əsrin əvvəllərində elmi dilin nümunələrinin meydana çıxması, hər şeydən əvvəl, mətbuatın siyasi və ya bədii təfəkkürün daşıyıcısı olaraq qalmaması, eyni zamanda, elmi təfəkkürün ifadəsi, intişarı üçün əsas vasitələrdən biri olmasıdır.

Elmi-publisistik dili elmi üslubdan fərqləndirmək

həmişə mümkün deyil, lakin ümumən mümkündür – məsələn, aşağıdakı mətn elmi üslubdan çox, elmi-publisistik dilin (publisistik üslubun) faktıdır: “İndiki əsrimizin... müqtəzasınca ədəbiyyati-cədidə və ətiqənin bir ünsürü də intiqaddır dekilsə, eyni həqiqətdir... İntiqad hər yerdə olursa-olsun gözəldir. Aləmi-mətbuatdamı, ədəbiyyatdamı... yaxud başqa bir yolda intiqad mürəat olunsa səmərəsi faydabəxşdir... Ədəbiyyat cümləsində yazılmış məqalələrə bir nəzər edərsək, hər kimin xatirinə nə gəlişsə yazır. Eybi yox, yazılmalı. Lakin bu mühərrirəti “ədəbiyyatın ələyi” məsabəsində olan intiqadın tədqiq və təmizliyindən keçirmək lazımdır” (*“Həqiqəti, əfkar” qəzeti, 17 dekabr, 1970*).

Burada elmi üslubu xatırladan ən mühüm əlamət elmi terminologiyadırsa, publisistik üslub mətnin həm məzmununda, həm formasında, həm də funksiyasında bir kompleks halında özünü göstərir. Elmi-publisistik dildə işlənən terminologiyanın funksiyası onun bilavasitə elmi üslubdakı funksiyasından fərqlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsrin əvvəllərində elmi-publisistik dil eyni zamanda bir sıra bədii imkanlara da malikdir – əsasən, bədii üslub üçün xarakterik olan tərzdə (obrazlı) müqayisələrin aparılması, lakin bu cür müqayisələrin, bir qayda olaraq, elmi mətləbin izahına xidmət etməsi diqqəti çəkir:

“Möhtərəm bir zat altı-yeddi il bundan əvvəl demişdi ki, bəzi xüsuslarda yazmaq və danışmaq bir çirkaba daş atmaq kimidir ki, sıçradıqda ilk daş atan şəxsin üstünü və libasını aludə edir və batində saxladığı üfunəti dışarı çıxarır. Təbiət həmin çirkabları mürur-zamanla yox edəcəyindən onları kəndi başına buraxmalıdır.

İkinci bir zat deyir ki, çirkabların sıçramalarından və

ətrafında bulunanların üst və başlarını aludə etmələrindən çəkinməməli və qorxmamalıdırlar. O çirkablara o qədər daş atmalı ki, həp sıçramaqla ölüb getsin və getdiyimiz yolun üzərindən təmizlənsin” (*“Qurtuluş” jurnalı, 1915, N 1*).

Burada “möhtərəm bir zat”, “ikinci bir zat” şəklində potensial dialoq qurulması (antik dövrün fəlsəfi traktatlarının dialoq şəklində qurulmasını xatırlayın), “çirkaba daş atmaq” kimi maraqlı xalq danışığı dili obrazının işlədilməsi bədii düşüncədən gəlir.

Elmi-publisistik dilin sintaksisi müəyyən qədər elmi üslubun sintaksisini xatırladır – publisistik üslub üçün o qədər də xas olmayan tabeli mürəkkəb cümlələrə meyil də buradan irəli gəlir:

“Şair mənsub olduğu qövlün ruhudur, dilidir. Ona hədyan düşünmək, yalan söyləmək heç yakışarmı?.. Həqiqətpuş, mühalatəlviz nazim və mühərrirlərə də şairimüqtədir, ədəbi-kamil ünvanlarının verilməsinə cəvaz veriləməz. Kamillər o bəxtiyarlardır ki, əxlaqın tənqid və müvaxizə təzyiqləri arasından purursuz (həmvar) çıxdılar, sağlam qurtuldular. Əsərləri münəqqidanə mütaliə olunmayanları kor-koruna təqdir etmək, gəlin olacaq qızı görmədən almağa bənzər ki, bu xüsusda qayət ehtiyatkarənə davranmalıdır” (*“Həqiqət” qəzeti, 28 dekabr, 1909*).

Cümlənin həcmnin genişləndirilməsi, hətta mürəkkəb sintaktik bütövlərin işlədilməsinə meyil də elmi təfəkkürün göstəricisidir:

“Keçmişdə “Əkinçi” qəzeti çıxanda o vaxtın şairlərindən yazıb təvəqqe etmişdim ki, bülbülü və gülü tərif və bir-birlərini həcv etməkdən əl çəkib, elmi, təhsil etməyin nəflərindən və biz müsəlmanlara olan zülmərin barəsində şeirlər yazıb, onları bizim aşıqlara xoş sövt ilə

oxumağı öyrətsinlər ki, aşıqlar onları toylarda oxuyub əhalini oyatmağa səbəb olsunlar. Onlardan bircə Seyid Əzim Şirvani elm təhsil etmək nəflərindən bir neçə şeir yazmışdı ki, “Əkinçi”də çap olunmuşdu...” (*“Həyat” qəzeti, 8 yanvar, 1906*).

Bununla belə, əsrin əvvəllərində elmi-publisistik dilin çox hallarda aydınlığını (əlbəttə, burada mətbuat orqanının özünün dil-üslub mövqeyi də şərtidir) da qeyd etmək lazımdır – xüsusilə maarifçilik düşüncəsinin geniş yayılması nəinki elmi-publisistik, həm də elmi dilin özünün anlaşılıqlığına diqqət verməyi tələb edirdi.

Elmi üslub

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu daha da demokratikləşir – bunun bir səbəbi də ondan ibarət olur ki, təfəkkür publisistik təfəkkürlə sıx qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir; məlum olduğu kimi, bu mərhələdə elmi üslubun yaratıcıları, əsasən, publisist idilər: H.Zərdabi, F.Köçərli, N.Nərimanov, Ə.Ağayev, Ə.Hüseynzadə...

Həmişə olduğu kimi, bu zaman da elmi üslub həm dünyəvi, həm də dini elmlərin dilini əhatə edir.

Dünyəvi elmlərin dili üçün (elə, qismən, dini elmlərin dili üçün də) səciyyəvi cəhət onun əvvəlki dövrlərlə müqayisədə olduqca sadələşməsi, kütləvi dərəcədə anlaşılıqlı şəkə düşməsidir. Bu keyfiyyəti səciyyələndirən ictimai zərurət elmi xalqın xeyrinə vermək meyli ilə şərtlənirdi.

Heç şübhəsiz, elm adamlarının maarifçilik missiyası elmi üslubun demokratikləşməsinin mühüm ictimai şərtlərindən biri olmuşdur – H.Zərdabi də, F.Köçərli də. N.Nərimanov da... dövrün böyük təfəkkür sahibləri

olmaqla yanaşı, böyük müəllim-pedaqoq idilər və bu, onların elmi üslubuna təsirsiz qala bilməzdi.

Elmi üslubun keyfiyyəti, birinci növbədə, terminologiyaya münasibətdə müəyyənləşdirilir – məsələ belədir ki, əsrin əvvəllərində terminologiya bir tərəfdən (M.F.Axundov və “Əkinçi”dən gələn ənənənin tələbi ilə) milli dilə, digər tərəfdən (müxtəlif elmlərin marağı da burada böyük əhəmiyyət kəsb edir) Şərqi və Qərbi tendensiyalarına əsaslanır. Müqayisə edək:

a) *Humanitar elmlər üzrə elmi üslubdan nümunə*: “Sabir əfəndi millətimizin əhvali-ruhiyyəsinə gözəlcə aşına olduğu üçün qələmə aldığı maddəni, fikri elə gözəl və dadlı bir üslubda nəzmə çəkmiş və müxtəlif donlarda, şəkillərdə, əqidələrdə, məsləklərdə aramızda dolaşan milyonlarca... necə ki var təbii və həqiqi olaraq elə gözəl təsvir edir ki, oxuduqca həmin əşxas hər birisi kəndinə məxsus qiyafəsilə göz önündə birər-birər ötürməyə başlar, qare biixtiyar o adamlara həm acır, həm də acı bir qəhqəhə qoparmaqdan kəndini saxlayamaz” (A.Şaiq. Gülzar, Bakı, 1912, səh. 223).

b) *Təbiət elmləri üzrə elmi üslubdan nümunə*: “Yer kürəsinin yüzünü torpaqdan bir qabıq tutubdur. Bu qabıq xeyli qalındır. Yerik çökək yerlərini su tutub dəryalar əmələ gəlir. Ancaq Yer kürəsinin içində odlu əczələr vardır ki, ondan buxar yeri dəxi tərkdir...” (Rəşid bəy Əfəndiyev. *Bəsirətül-ətfal*, Bakı, 1907, səh.92).

c) *Texniki elmlər üzrə elmi üslubdan nümunə*: “Balıqçı əvvəl gün 80 balıq tutdu; ikinci gün 30 balıq əvvəlkindən az və üçüncü gün ikinci gündəkindən 40 balıq artıq tutdu. Üçüncü gün nə qədər balıq tutdu?” (Üzeyir Hacıbəyov. *Hesab məsələləri*, Bakı, 1907, səh. 34).

XX əsrin əvvəllərində humanitar elmlər üzrə elmi

üslubun inkişafında Firudin bəy Köçərlinin rolu diqqəti daha çox çəkir – Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə dair tədqiqatlarında o, mükəmməl elmi üslub nümayiş etdirir.

F.Köçərli termin yaradıcılığında M.F.Axundov ənənələrinin yeni şəraitdəki ən böyük davamçısı idi¹ – onun işlətdiyi terminlər aşağıdakı tələblər əsasında seçilir:

1) terminin türk mənşəliliyi nəzərə alınır;

2) milli dildə geniş işlənmə təcrübəsinə malik olan söz-termin götürülür – bu zaman türk mənşəlilərə, yəni xalq arasında ən çox anlaşılan söz-terminlərə üstünlük verilir;

3) tarixi ənənəyə uyğun olaraq işlənmiş Şərq (İslam) terminologiyası ilə yeni gələn Qərb (rus-Avropa) terminologiyasına ən zəruri hallarda yer verilir.

Termin yaradıcılığında bu mövqeyi dövrün demokratik tənqidliləri digər elm adamları, lüğət, dərslik müəllifləri (S.M.Qənizadə, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov...) də müdafiə edirlər.

Aşağıdakı mətndə F.Köçərlinin terminologiya məsələsindəki mövqeyi aydınlaşır:

“...Lütfəli bəyin kitabı ilə bizim məcmuənin arasında təfəvüt çoxdur. Belə ki, mərhum Azər “Atəşgədə”sində hər bir şairin tərcümeyi-halına dair müxtəsər əhval yazıb əsərlərindən azacıq və bir-birinə münasibəti olmayan nümunələr göstərir. Amma biz mümkün olduğu qədər də məşhur şüəra və üdəbamızın həm tərcümeyi-hallarına və həm asari-qələmiyyələrinə dair ətraflı məlumat vermişik, məzkur əsərlərin haqqında öz rəy və təsəvvüratımızı yazıb təsəvvür və ya tənqiddə layiq olan məqam və nöqtələri şərh və bəyan etmişik. Hər bir şairin məsləkini, üslubi-kəlamını öz əsr və zamanının təqzasınca nə növ əsərlər, vücuda

¹ Вах: Э.М.Алибейзаде. Основные направления в развитии азербайджанского литературного языка XVIII-XX веков, АДД. стр. 33.

gətirdiyini və onların camaatımıza həsn təsirini, xeyir və ya zərərinə bəqədr qüvvə açıb göstərmişik”.

Göründüyü kimi, burada çətin anlaşılan, qeyri-demokratik terminlər də işlənir ki, bunlar dövrün elmi dil zövqü ilə hesablaşmağın nəticəsidir.

Elmi üslubun sintaksisi, dövrün ədəbi dil kontekstində, heç şübhəsiz, bədii və publisistik üslubun sintaksisindən fərqlənir – elmi üslubda cümlənin “doluluğu”na, sanbalına xüsusi fikir verilir:

“Bixudin (söhbət XIX əsr şairi Molla Ağa Hacı Molla Tağızadə Bixuddan gedir – N.X.) bu qəzəli – dil nəziri ərbabı nəzərində Füzuli Bağdadinin qəzəlindən ki, ona nəzirə olaraq yazılmışdır, nə tərkibi-kəlamda və nə şiveyilisanda və nə də məzmunu mənada heç bir cəhətdən əskik deyil. Füzuli kimi böyük şairin kəlamını məhəlli-tənqidə qoyub onun eybü qüsurluğunu göstərməyə, əlbəttə, bizdə o qədər bilik və istitəət yoxdur və Bixud kimi ismi əsəri naməlum olan mühəqqər bir şairi Füzuliyə bərabər edib, onların asari-qələmiyyələrini tərəzinin gözlərinə qoyub müvazinə qılmağa cürət etməyib də, hər iki şairin qəzəllərindən əvvəlinci və axırncı beytləri burada nəzəri-ərbabi-məaniyə təqdim edirik və hansı birisinin digərinə tərcih qılınmağını yenə əshablarına həvalə edirik” (*F.Köçərli*).

Əlbəttə, cümlənin “doluluğu”u, elmi-informativ tutumu ancaq onun həcmi ilə müəyyən olunmur. Sadə cümlələrdən ibarət elmi üslub mətnində də elmi təfəkkürün tam gücü ilə əksini görmək mümkündür:

“Hacı Seyid Rzanın çox rəvan təbi var idi və lakin onu işlətməyə salamat bir yol bulmayıb, qəsidə, mədh və həcvə şamil şeirlər inşad etməyə sərf elərdi. Mərhum xeyli xoş söhbət və zərif bir şair idi. Asari-qələmiyyəsindən

mütəfərriq qəsidə, qəzəl və qitələr vardır. Onlardan ələ düşəni burada təhrir olunur” (*F.Köçərli*).

XX əsrin əvvəllərində dini elmlərin dili dünyəvi elmlərin dilindən öz “mürəkkəbliy”i ilə müəyyən qədər fərqlənir və görünür. Həmin fərqi nəzərə alaraq bir sıra tədqiqatçılar müstəqil üslubdan – “şəriət üslubu”ndan bəhs edirlər.¹

Lakin “şəriət üslubu”nu ayrıca fərqləndirmək, görünür, o qədər də doğru olmazdı, çünki “şəriət üslubu” da elmi üslubun tərkib hissəsi kimi özünü göstərir – əlbəttə, “şəriət üslubu”nun da özünəxas terminologiyası mövcuddur. Bununla belə, hər halda, bu da terminologiyadır... Eyni sözləri sintaksis barədə də demək mümkündür – “şəriət üslubu”nun sintaksisi elmi üslub sintaksisi tipologiyasına daxildir.

Məsələn: “Qurani-mohidin... sayəsindən məfkum olur ki, cin və insan təifələrini xəlq etməkdən həq təalanın qərəzi onların həyati-ictimaiyyə üzrə bir din və bir qanunə tabe olub qəvaiddə-əxlaqiyyə və intizamiyyə təhtində kəməli-rahatlıq ilə və etiqadi-səhih və bəsirəti-kəmal üzrə ibadət etməkdir. Bu vəzifələri-came islam dinidir... Həyati-icümaiyyətdə bir qanuni-küllü təhqində bir nizam və bir etiqadi-səhih üzrə olub dünya asayişini və axirət səadətini came olan islam dinidir” (Hacı Şeyx Həsən Mollazadə Gəncəvi. *Tarixi-islam, Gəncə, səh.3*).

Bu mətnə özünü göstərən terminologiya ədəbi dilin elmi üslubunun əsrin əvvəllərindəki terminoloji mənzərəsində “muxtariyyə” təşkil etmir, lakin təbiidir ki, həmin terminologiya kontekstin funksiyasını əks etdirir.

Elmi üslubun “şəriət qolu”nun sintaksisi müəyyən qədər “mürəkkəbliy”inə baxmayaraq F.Köçərlinin elmi dil

¹ Bax: Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1991, səh. 205.

sintaksisinə uyğundur: “Həmdi-bihəd və sənayi-biəddi-mövcud həqiqi mümkünata səza vardır ki, əfradi-insanı mikunat arasından hünər və maarifdən ötrü intixab edib və onların bətnində müşküləti-ülumə hidayət tapub və dəqaiqi-sənaye nəfisə istixrac etməyin təbiyə buyurubdur. Müruri-zaman ilə hor nə qədər əcaib və qəraib ümum əfradi-insandır zahir olsa, həmusu yeganə olan xaliqin elmü qüdrətinə dəlil və bürhandır” (*Kimtabi-kətfül-həqayiq, Bakı, 1322, səh. 1*).

XX əsrin əvvəllərində elmi üslubun inkişaf səviyyəsi, heç şübhəsiz, bədii və publisistik üslubların inkişaf səviyyəsindən aşağıdır – bu da milli, bədii, publisistik və elmi təfəkkür tiplərinin arasındakı fərqdən irəli gəlir.

Rəsmi üslub

Azərbaycan ədəbi dilinin rəsmi üslubu XX əsrin əvvəllərində iki tipoloji ənənə əsasında inkişaf edir: bunları şərti olaraq Şərq və Qərb ənənələri adlandırmaq mümkündür. Həmin ənənələr tədricən birləşir (yaxud birləşmə tendensiyası özünü hiss etdirir).

Rəsmi üslubun dil potensialının müəyyənləşməsində Şərq ənənəsi əsasdır – bu mənada ki, ərizədən tutmuş diplomatik dövlət sənədinə qədər bütün rəsmi üslub nümunələri XX əsrin əvvəllərinə qədər artıq mövcud idi, məhz bu mərhələdən başlayaraq bir sıra sənədlərin Qərb ənənəsində hazırlanması prosesi gedir. Məsələn:

“1) Oktyabrın onundan on beşinə kimi başlanıır realni uşqolaya qəbul olmaqdan ötri imtahanlar yarımıncı, birinci və ikinci qlaslara;

2) imtahan olunacaq şəhər uşqolasında hər gün saat ikidən sonra;

3) ərizələri göndərmək olar oktyabrın on beşinə kimi şəhər uşqolasına. Poçt ilə və ya vermək olar inspektorun özünə;

4) təyin olunmuş vəqtdə gəlməyən uşaqlar dəxi imtahan olunar dəsərə şüru olunandan sonra;

5) dəsərə gələn uşaqlar özləri ilə bərabər gətirməlidirlər: *qələm, kağız və çernil...*¹

Göründüyü kimi, mətn bütövlükdə rus sintaksisinin təsiri altındadır – hətta bu təsir o qədər güclüdür ki, bilavasitə tərcüməni xatırladır (ola bilsin ki, ümumiyyətlə, tərcümədir) və Qərb rəsmi düşüncəsinin Azərbaycan dilli sənədlərdə nə dərəcədə iştirak etdiyini göstərir.

Əlbəttə, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaranmasına qədərki dövrdə rəsmi sənədlər çox nadir hallarda yerli xalqın dilində tərtib olunur – bu ancaq o zaman edilir ki, birbaşa geniş xalq kütlələrinə müraciət olunur, elan verilir və s. (yuxarıdakı nümunədə olduğu kimi). Müstəqil Azərbaycan dövlətinin meydana çıxması ilə ən müxtəlif sahələrdə (o cümlədən, diplomatik yazışmalarda) Azərbaycan türkcəsi işlənir.

Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin sənədləri Azərbaycan ədəbi dili rəsmi üslubunun inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Hər şeydən əvvəl, Azərbaycan Parlamentində edilən çıxışları, aparılan söhbətləri, mübahisələri xatırlatmaq lazım gəlir – həmin çıxış, söhbət və mübahisələrdə Azərbaycan dili müstəqil dövlətin rəsmi dili kimi praktik fəaliyyət meydanı əldə edir.

*Məmməd Əmin Rəsulzadənin Azərbaycan
parlamentinin
27 aprel, 1920-ci il tarixli iclasındakı çıxışından:*

¹ Azərbaycan ədəbi dili tarixi, səh. 207.

Əfəndilər! Mütəcasir bir ultimatum qarşısında bulunuruz. Burada təslimdən bəhs edirlər. Fəqət, əfəndilər, təslim nə demək!.. Kimə tərki-mövşə edirik?.. Bizə deyirlər ki, hüduumuzu keçən ordunun başında Necati adında bir türk komandanı durmuşdur. Rusiyadan gələn bu mütəcavüz ordu, təmin edirlər ki, həyat və məmat mücadiləsində bulunan Türkiyəni xilas üçün qoşur.

Əfəndilər. Türkiyə Azərbaycanın xilaskarıdır. Amali-milliyətimizin təbcil edildiyi müqəddəs bir məmləkətdir! Onun xilasını üçün gedən qüvvəni biz məmnuniyyətlə istiqbal və təşyi edəriz. Fəqət bu şərtlə ki, bu qüvvə bizim hürriyyətimizi, istiqlalımızı çığnamasın. Halbuki əfəndilər, bizə sormadan hüduumuzu keçən hər hansı bir qüvvə dostumuz deyil, düşmənimizdir!

Duyduğumuz bu propoqanda düşmən propoqandasıdır. Bizi işğal edirlər, yalandır. Gələn ordu rus ordusudur. İstila ordusudur. Onun istədiyi 1914-cü il hüduuna qonmaqdır. Anadolu imdadına gedəcək bəhanəsilə yurdumuza girən bu işğal ordusu buradan bir daha çıxmaq istəməyəcəkdir. Qızıl Rusiya ilə anlaşmaq üçün hökuməti, mütləq bolşeviklərə təslim və ultimatumu qəbul etmək zilliyətinə qatlanmağa ehtiyac yoxdur. Bu mütəcəsüranə ultimatumu kəməli-nifrətlə rədd etməlidir. İhtilalçı Rusiya ilə mübariz Türkiyənin müvasele və tənəsüdünü təmin etmək zərurətilə radikal bir hökumətin məbusan tərəfindən təşkili və bu hökumətə səlahiyyəti-vasiə verilməsiylə tədili-siyasət etmək qabildir. Məbusan zətən belə bir təşəbbüslə məşğuldur. Bu surətlə həm Rusiya ilə bir lisani-ümumi tapılar, həm də istiqlalı-millimiz rəxnədar olmaz. Eyni zamanda Anadoluya imdad məqsədi də hasil olar! Başqa cür yapılan hər hansı bir güzəşt, hüquqi-milləti-təslimdən

ibarət olar ki, buna qatlanmaq mühill-şərəf olduğu kimi böyük bir fəlakəti dəxi mücibdir!..

İstiqlalımızı göz bəbəyi kimi müdafiəyə qərar verən bir məclisə dinlədiyi bu ultimatumu qəbul etmək hökuməti kəndi əlilə dost kisvəsinə bürünmüş düşməyə təslim etməkdir! Biz buraya millətin iradə və arzusu ilə gəldik, bizi buradan yalnız qüvvət və süngü çıxarmalıdır!..

Çıxış mətninin təhlili göstərir ki, burada yad dil elementləri (türkləşməmiş ərəb və ya fars sözləri, izafətləri) o qədər də az deyil, lakin bu, bütövlükdə anlaşılıq və eyni zamanda mükəmməl dildir – *mütəcasir, mütəcavüz, teşyi, işğal, mütəcəsuranə, müvasele, təsapüd, rəxnidar* kimi “çətin” sözlərlə yanaşı başında *Necati* adında bir türk komandanı durmuşdur; bu şərtlə ki, bu qüvvə bizim hüriyyətimizi, istiqlalımızı çığnamasın; bizə sormadan hüdudumuzu keçən hər hansı bir qüvvə dostumuz deyil, düşmənimizdir və s. tipli “canlı danışiq dili” elementləri işlənir.

Çıxışda *propoqanda, bolşevik, ultimatum, radikal* kimi Avropa mənşəli sözlərə də təsadüf olunur.

Ümumiyyətlə, M.Ə.Rəsulzadənin çıxışı siyasi bir çıxış olduğuna görə ictimai-siyasi terminologiya ilə zəngindir: *amali-milliyə, hüriyyət, istiqlal, istila ordusu, işğal ordusu, Qızıl Rusiya ilə anlaşmaq, hökumət, təsapüd, radikal bir hökumət, məbusan, tədili-siyasət, lisani-ümumi, istiqlali-milli, hüquqi-milləti-təslim, təslim etmək* və s.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin rəsmi üslubu kifayət qədər çevik sintaksisi ilə fəaliyyət göstərir – burada həmin üslubun “janr” diferensiasiyasının tədricən güclənməsi də müəyyən rol oynayır – müstəqil dövlətin yaranması dövlət səviyyəli sənədlərin hazırlanmasına səbəb olur.

XX əsrin əvvəllərində rəsmi üslub öz normativ funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, mühüm “üslubi” rol oynayır – xüsusilə mətbuatda (əsasən, satirik mətbuatda); məsələn:

Müştərilərə

1. *İdarəmizə müraciət edən təbrizli ağayani-möhtərəmlərdən iltias edirik ki, məcmuəmizdə dərc olunası məqalələri bəqədəriimkan şəhər postu vasitəsilə idarəmizə göndərsinlər; çün məqalələr barəsində zəbani sual-cavaba vaxtımız azdır.*

2. *Təbrizdən və qeyri-şəhərlərdən göndərilən məktublar və məqalələr ya fars dilində, ya türk dilində, müxtəsər yazılmalıdır və illa idarəmizin şəhərində müfəssəl və zıncıqrovlu ibarələri, tərif və tövsiyələri yazmağa yazanların vaxtı və oxumağa bizim vaxtımız nəhaq yerə zay olur.*

3. *İdarəmizə göndərilən məktublar açıq qurani xətlə, müəyyən imza ilə yazılınlar. Tapmacalı tərəssül xəttinə təqdilən şikəstə, yəni qol-qanadı sınıq yazılar bizi çox zəhmətlərə salırlar.*

4. *Məktubun üç səhifəsini təmiz qoyub, qabaqkı yazıq səhifəyə yetmiş iki mətləb doldurmasınlar, yetmiş iki haşiyə çıxmasınlar, hərfin öz nöqtəsini öz yerində qoysunlar və elə rizə yazmasınlar ki, bir zərrəbinə möhtac olaq.*

Əgər bu şərt mülahizə olunmazsa, mümkündür ki, idarəmizə göndərilən məktublara etina olunmaya.

(“Molla Nəsrəddin”, 14 şaban 1339).

Ədəbi-bədii (adətən bədii-publisist) dildə rəsmi üslub standartlarından istifadə olunması bədii təfəkkürün Azərbaycan milli təfəkküründə, ümumiyyətlə aparıcı mövqeyə malik olması ilə bağlıdır.

XX ƏSRİN 20-30-cu İLLƏRİNDƏN SONRAKI AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

Azərbaycan ədəbi dili sovet dövründə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu mərhələ Azərbaycan ədəbi dili tarixində əlifba, orfoqrafiya məsələləri ilə yanaşı, leksik, semantik və qrammatik proseslərin də sürətli inkişafı dövrüdür. Əlifba və orfoqrafiya məsələləri ilə bağlı qərar və göstərişlər əhalinin savadlanması, ümumi mədəni səviyyənin yüksəldilməsi kütləvi təhsil sahəsində başlıca tədbirlərdən idi. Yeni ictimai-iqtisadi quruluşla, sosial inkişaf və elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar, dildə yeni söz birləşmələri, leksik və sintaktik vahidlər meydana çıxır və bunların xəlqi ifadə üsulları dilin normalaşması prosesinə çox böyük təsir göstərirdi. Bir sıra sözlərin mənaca genişlənməsi, yaxud daralması, yeni məna qazanması, yeni leksik və leksik-qrammatik vahidlərin yaranması dilin lüğət tərkibinin inkişafında mühüm rol oynayırdı.

Bu dövrdə “dil yalnız məişətdə, ədəbi və elmi əsərlərdə yaşamaqla məhdudlaşmayıb, iqtisadi, ictimai həyatın hər bir sahəsində və o cümlədən, dövlət idarələrində geniş şəkildə işlənmək imkanı əldə etdi”.¹

Bütün əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, sovet dövründə də Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı dilin digər yaruslarına nisbətən daha sürətli, daha mütəhərrik olmuşdur. Həm də sürət öz keyfiyyətinə görə əvvəlki dövrlərdən fərqlənir. Bu sürət ictimai-siyasi həyatdakı dinamikaya uyğundur. Təbii ki, bu vəziyyət ictimai həyatla bilavasitə bağlı olan, onun hər bir dəyişikliyinə reaksiya verən dilə, xüsusilə dilin lüğət tərkibinə dərhal öz təsirini

¹ M.İbrahimov. Azərbaycan dili, Bakı, 1957, səh. 71-72.

göstərirdi. Həqiqətən, bu dövrdə lüğət tərkibinin inkişafı, yeni söz yaradıcılığı sosial-ictimai şəraitdən doğan dinamikaya mütənasib vüsət götürür. 20-ci illəri həyatın bütün sahələri üzrə, o cümlədən, dil cəhətdən qarşılıqlı təsir dövrü adlandırmaq olar. Bu dövrün leksikası üslubi rəngarəngliyə malik variantlarla zəngindir. Leksik normadakı qeyri-sabitlik, dəyişkənlik nitqin müxtəlif sahələrində onun dərk edilməsindəki özünəməxsusluqla, norma hüdudlarının müəyyənləşməsindəki qəribəlik, anlaşılmazlıq və dolaşıqlıqla xarakterizə olunur.

20-30-cu illər, ümumiyyətlə, ədəbi dilin tarixində az təsadüf olunan situasiyalar dövrüdür. Belə ki, ədəbi dilin vəziyyətini, eyni zamanda, iki baxımdan təsvir etmək olar – öz təbii inkişafı və qısa müddətdə xarici dillər çərçivəsində yaradılmış süni konservasiya. İlk dövrlərdə köhnə sözlərlə yeni sözlərin mübarizəsi gedir, sosial-iqtisadi, elmi-texniki inkişafı, əlaqədar daxili imkanlar hesabına yeni sözlər yaradılmasına böyük ehtiyac hiss edilir. Alınma sözlərin potensialı artır və bununla yanaşı, onların işlənmə perspektivlərini tənzim etmək lüzumu ortaya çıxır. Beləliklə, dilin lüğət tərkibinin də normalaşdırılması sahəsində mübarizə başlayır. Bu mübarizədə dilin daxili imkanlarının ön plana çəkilməsi əsas və həlledici əhəmiyyətə malik olmuşdur. Lakin lüğət tərkibinə olan münasibət ayrı-ayrı mərhələlərdə müxtəlif səciyyə daşmışdır. Belə ki, məsələn, 20-30-cu illərdə lüğət tərkibində baş verən dəyişmələrlə 50-60-cı illər arasındakı dəyişmələrdə əsaslı fərq müşahidə olunur. Ədəbi dilin lüğət tərkibinin ayrı-ayrı mərhələlər üzrə inkişaf xüsusiyyətlərinin izlənilməsi sabitləşən, köhnələn və yeni yaranan dil vahidlərinin ümumi mənzərəsini də təsəvvür etməyə imkan yaradır.

Xalqların həyatındakı sosial-iqtisadi, siyasi və mənəvi inkişaf amilləri sayəsində milli münasibətlər genişlənir və ümumi xarakter alır. Şübhəsiz ki, milli münasibətlərin inkişafında və genişlənməsində, dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsində bu dillər üçün ümumi olan leksik vahidlərin rolu böyükdür. Burada dialektik vəhdətdə olan iki proses müşahidə edilir. Bir tərəfdən, sosial-siyasi və iqtisadi amillərlə əlaqədar yaranmış ümumi dil vahidləri milli münasibətlərin inkişafına müəyyən təsir göstərir; digər tərəfdən, milli münasibətlərin inkişafı müxtəlif xalqların dillərində ümumi səciyyə daşıyan sözlərin potensialının artmasını şərtləndirir.

Milli əlaqə və münasibətlərin genişlənməsi ilə xalqlar arasında mədəni-kütləvi kommunikasiyaya meyil artır və onların ümumi mədəniyyətlərinin yaxınlaşması və dil əlaqələrinin genişlənməsi özlüyündə hər bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi amillərindən biri kimi çıxış edir.

Dillərin ümumi inkişafına təsir göstərən amillərdən biri də bu dövrdə kütləvi kommunikasiya vasitələrinin rolunun daim artmasından ibarətdir.

Kütləvi kommunikasiya vasitələrindən olan qəzet, jurnal, radio, televiziya, kino, teatr və s. ədəbi dilin inkişafına, yazılı və şifahi nitqin cilalanmasına, habelə yeni sözlərin meydana çıxmasına çox böyük təsir göstərir. Hələ 20-ci illərdə ədəbi dilin inkişafında kütləvi kommunikasiya vasitələrinin güclü təsiri özünü göstərməyə başlamışdı. Bu cəhət inqilabdan əvvəlki və sonrakı dövrün ədəbi dil xüsusiyyətlərinin müqayisəsində daha aydın şəkildə müşahidə edilir. Kütləvi kommunikasiya vasitələri gündəlik zəruri hadisələri əks etdirdiyindən burada sosial-siyasi həyatın bütün sahələri, ictimai-mədəni inkişaf, elmi-texniki tərəqqi ilə bağlı mühüm yeniliklər işıqlandırılır.

Yeni dövrün hadisələrini əks etdirən dil vahidləri kütləvi kommunikasiya vasitələrinin köməyi ilə daha tez ümumxalq xarakteri ala bilər. Keçmiş ictimai quruluşla bağlı bir sıra dil vahidləri işləklidən qalır və yeni ictimai quruluşla əlaqədar yarananlar üçün həqiqi mənada geniş meydana açılır.

Əsas kütləvi təbliğat vasitələrindən olan mətbuat ədəbi dilin üslublarının diferensiaslaşmasında, qrammatik normalaşmada, lüğət tərkibinin, xüsusilə terminoloji vasitələrin zənginləşməsində böyük rol oynayır. Ədəbi dilin inkişafında mətbuat dilinin rolu bir də ona görə mühümdür ki, burada müxtəlif janrdə yazılmış materiallar özünə yer tapır.

Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında mətbuat dilinin xüsusi çəkisi vardır. Həyatda baş verən ən mühüm ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı olan sözlər, yeni ifadə formaları qəzet dili vasitəsilə daha kütləviləşir. M.Şirəliyev yazır: “Qəzet dili ancaq ədəbi nitq nümunəsi olmaqla qalmır, o eyni zamanda ədəbi dilin kütləvi şəkildə yayılması funksiyasını yerinə yetirir, çünki “Kommunist” qəzetinin dili bütün rayon qəzetləri və Azərbaycanda başqa mətbuat orqanları üçün nümunə hesab edilir”.¹

Qəzet dili, ümumiyyətlə, yeni terminlərin, metaforaların, xalq dili ifadələrinin, üslubi neologizmlərin, dialektizmlərin, arxaizmlərin, tarixizmlərin və s. işlədilməsi baxımından ədəbi dilin inkişafında mühüm rol oynayır.²

Azərbaycan ədəbi dili bu dövrdə əvvəlki dövrlərin heç birində müşahidə olunmayan coşğun inkişaf yolu

¹ М.Ширалиев. Роль газеты “Коммунист” в развитии азербайджанского литературного языка. Специальный сборник, посвященный XXV-летию газеты “Коммунист”, Баку, 1944, стр. 36.

² Бах: М.Адилов. Qəzet dili, Bakı, ADU nəşri, 1973, səh. 114

keçmişdir. Lakin ədəbi dildən çıxan və ədəbi dilə daxil olan, habelə yeni yaranan dil vahidlərinin ümumi çəkisinə görə bu inkişaf sovet hakimiyyəti illərində həmişə eyni səviyyədə olmamışdır. Müəyyən mərhələlərdə yenilik çaları olmayan sözlər çox işləndiyi haldı, bəzi dövrlərlə yeni sözlərin işləkliyi güclənmiş, ənənəvi olaraq işlənən bəzi sözlər isə ya tamamilə dildən çıxmış, ya da başqası ilə əvəz olunmuşdur.¹ Digər tərəfdən isə, ilk zamanlar olduğundan həmin dövrdə termin yaradıcılığı prosesi zəif idi və s.

Ədəbi dilimizin inkişafında rus dili, ümumiyyətlə götürsək, mütərəqqi rol oynamışdır. Lakin ilk dövrlərdə rus dilindən alınan sözlərin hamısı sonralar dilimizin lüğət tərkibində vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmişdir; işlənməsinə ehtiyac olanlar saxlanılmış, bir çoxları isə müvafiq qarşılıqları ilə əvəz edilmişdir. İlk dövrlərdə kütləvi şəkildə ərəb-fars sözlərinin çıxarılması və sonradan onların müəyyən qisminin yenidən qaytarılması da ədəbi dildə inkişafın birbaşa axınla getmədiyini, bu prosesin özündə də müəyyən ziddiyyətlərin mövcud olduğunu göstərir.

Ədəbi dilin inkişafında adınmaların rolu nə qədər böyük olsa da, birinci sırada, əlbəttə, dilin imkanları əsasında yaranan söz və ifadələr durur. Daxili imkanların əsasında yaranan sözlər də bilavasitə ictimai-siyasi inkişafı, elmi-texniki tərəqqi ilə, habelə mədəniyyətin və məişətin yüksəliş səviyyəsi ilə bağlıdır. Lakin bu yolla yaranan sözlərin heç də hamısı ədəbi dilin inkişafına eyni dərəcədə təsir göstərə bilmir. Xüsusən bu dövrün ilk

¹ Дж.Мамедов. Газетный стиль современного азербайджанского литературного языка, Баку, АҚД, 1973. И.О.Мамедов. Лексика газеты “Коммунист”, Баку, АҚД, 1974, стр. 33; стр. 36 və s.

onilliyində dilin daxili imkanları hesabına yaranmış bir sıra sözlər vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmiş və unudulub getmişdir. Son dövrlərdə də bir sıra alınma sözlər əvəzinə yeni sözlər düzəltmək meyili hiss olunur ki, bu meyil, əlbəttə, ilk inkişaf dövrlərindəkindən fərqlənir.

K.M.Musayev göstərir ki, sovet dövründə “türk dillərində yeni ümumi sovet leksik fondu yaranmışdır. Bu leksik fond ölkənin, türkdilli respublikaların və vilayətlərin ictimai-iqtisadi və mədəni həyatında köklü dəyişiklikləri əks etdirir”.¹ Görkəmli tədqiqatçı türk dilləri leksik fondunun yeni inkişaf meyilləri ilə bağlı fikrini davam etdirərək yazır: “Bununla yanaşı, türk dilləri leksikasının inkişafında problemlər də vardır. Bunlardan başlıcaları: bir tərəfdən, dilin əsl inkişaf meyillərini nəzərə almadan söz yaradıcılığına aludəçilik, digər , tərəfdən, mənası həmişə aydın olmayan sözlərin başqa dillərdən alınması ilə bağlı aludəçilik. Halbuki alınan anlayışları ifadə etmək üçün milli dilin özündə kifayət qədər söz və ya onun daxili imkanlarından istifadə edərək yeni söz yaratmaq mümkündür”.²

Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişaf özünəməxsusluğunu müəyyən edən cəhətlərdən birincisi ədəbi dilin leksik normasının sovet dövrünə hansı keyfiyyətdə gəlməsindən ibarətdir. Bu məsələnin aydınlaşdırılması və sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin tədqiqi prosesində daim diqqət mərkəzində olması ona görə lazımdır ki, bir neçə əsrlik tarixə malik leksik-semantik hadisələr sovet dövründə də fəaldır, onların səbəblərinin aşkarlanması zamanı tədqiqatçı dövrün

¹ К.М.Мусаев. Ленинские заветы и развитие тюркских языков в СССР. – СТ, 1988, N 2, стр. 9.

² К.М.Мусayev. Göstərilən əsəri, səh. 9.

hüdudlarından kənara çıxmağa, səbəbiyyət əlaqələrinin arxasınca daha əvvəlki dövrlərə müraciət etməyə məcburdur.

Leksik normanın inqilabaqədərki vəziyyəti ədəbi dilin özünün vəziyyəti kontekstində, başqa sözlə, funksional üslubların fəaliyyəti hüdudunda təsəvvür edilərsə, biz aşağıdakı mənzərənin şahidi olarıq.

XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin leksikasında tarixi dönüş baş verir; yüzlərlə milli lüğəvi vahid ədəbi işləklidən qalır,¹ bununla yanaşı, bir cəhəti də qeyd etməliyik ki, ərəb, eləcə də fars mənşəli leksika tədricən kəmiyyətə azalmağa doğru gedir. XVII-XVIII əsrlərdə ədəbi dilin xalq dilinə daha da yaxınlaşması ilə əlaqədar olaraq leksik normanın demokratizmi güclənir. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən ərəb, fars dilləri ilə yanaşı, rus dili də tədricən alınma söz mənbələri sırasına keçir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində rus-Avropa mənbəyi ərəb, fars mənbələri ilə eyni gücdə olur. O mənada yox ki, rus-Avropa dillərindən ədəbi dilə keçən sözlərin kəmiyyəti ərəb, fars dillərindən keçən sözlərin kəmiyyəti ilə eynidir; əslində, ərəb, fars sözləri həddindən artıq çoxdur, eyni olan – mənbələrin tarixi-psixoloji nüfuzudur; ərəb, fars mənbəsi yüz illər boyu davam edən təsir təcrübəsi – ənənəsi, rus-Avropa mənbəsi isə perspektivi ilə güclüdür. Əsas lüğət fondu – ədəbi dilin leksik normasının istinad etdiyi baza isə millidir, ona görə də iki müxtəlif mədəni-tarixi mühitin təsiri leksik normanı milli əsaslardan məhrum edə bilmir.

Funksional üslub sahəsi leksik normanın mövcudluğunun linqvistik şərti kimi onun fəaliyyəti dairəsini aşağıdakı şəkildə müəyyən edir: bədii üslub

¹ Bax: T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı, 1976, səh. 54.

(demokratik və qeyri-demokratik ifadə formaları), publisistik üslub (yenə də iki ifadə forması), elmi üslub (olduqca qeyri-diferensial şəkildə); ədəbi dilin lüğət tutumu da bunlara uyğundur...

Bədii üslubun demokratik ifadə forması (M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, N.Vəzirov, N.Nərimanov və başqalarının dili) ilə yanaşı, qeyri-demokratik (əsasən romantiklərin dili) ifadə formasının mövcudluğu leksik normanın iki müxtəlif variantını, başqa cür desək, sözə üslubi münasibətin iki tipini təqdim edir. Variantlılıq, müxtəliflik XX əsrin əvvəllərində getdikcə güclənir, eyni zamanda, nəzəri-konseptual şəkildə əsaslandırılır. Publisistik üslubda da təxminən eyni hadisə baş verir, lakin demokratik ifadə tərzinin, deməli, həm də leksik normanın demokratizminin publisistik dildəki qələbəsi bədii üslubdakına nisbətən asan başa gəlir, çünki publisistik üslubda kütləvi anlaşılıqlıq əsas şərtidir və mətbuatın dilini kütlə anlamırsa, onun mövcudluğu sadəcə olaraq mümkün deyil. Ona görə də “Molla Nəsrəddin” jurnalı bir neçə on il yaşadığı halda, qeyri-demokratik dildə yazan məcuələr, qəzetlər bir neçə ildə öz ömrünü başa vurur.

İnqilabaqədərki dövrdə elmi üslub, qeyd edildiyi kimi, olduqca qeyri-diferensial şəkildə idi – elmi üslubun daşıyıcısı olan ictimai qüvvələr gücsüz idi; ona görə yox ki, milli təfəkkür elmi mədəniyyətdən uzaq düşmüşdü; ona görə ki, elmi təfəkkür ya başqa dillərdə – ərəb, fars, rus, Avropa dillərində faktlaşır, ya da olduqca publisistik şəkildə təzahür edirdi ki, bunu heç cür elmi üslub hesab etmək olmaz (Azərbaycanda elmi müəssisələrin olmaması elmi üslubun taleyinə həlledici təsirini göstərmişdi). Elmi üslubun qeyri-diferensial şəkildə təzahürü isə

terminologiyanın zəif inkişafı demək idi.

İnqilabdan sonra da lüğət tərkibinin bu mənzərəsi bir müddət qalır, xüsusilə 30-cu illərə qədər leksik normaya münasibətdə tarixi tərəddüdlərin davam etməsi özünü göstərir, eyni zamanda, mövcud ictimai-siyasi şərait məsələni bir qədər də mürəkkəbləşdirir: ərəb, fars sözlərinə qarşı amansız bir cəbhə açılır, əvəzində isə, heç bir linqvistik əsası olmadığı halda, inqilabi dəyişikliyi vulqar məzmununda başa düşməyin nəticəsi olaraq ədəbi dilə hədsiz rus-Avropa sözləri gətirilir. M.A.Şirəliyev bu cür sözlərin bütöv bir siyahısını təqdim edir (siyahıya böyük işlənmə tezliyinə malik 100-ə qədər söz-termin daxildir) və yazır: “Ərəbçilik-farsçılıq deyə, dildə əsrlərdən bəri işlədilmiş istilahları çıxarmaq iki böyük səhvə: 1) ehtiyac olmadan lüzumsuz Avropa sözləri ilə dilimizin zibillənməsinə; 2) bugünkü elmlərimizin, ədəbiyyatımızın onların tarixindən ayrılmasına yol vermişdir”.¹ Beləliklə, bu çox mühüm bir cəhətdir ki, sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı əvvəlki dövrlərin inkişaf məntiqini də ehtiva edir, davam etdirir, yəni linqvistik-psixoloji varislik əlaqəsi qırılmaz. 20-ci, xüsusilə 30-cu illərdə S.Vurğun öz şeir dilini XVIII əsrin demokratik dilinə – M.P.Vaqif üslubuna istinadən inkişaf etdirir; M.P.Vaqif dili üçün xarakterik olan bir sıra sözləri, ifadələri S.Vurğun da yeni tarixi şəraitin faktı kimi işlədir: *havalanmaq, ağız şirin sözlü, könüldən könlə yollar görünmək* və s.

Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi inqilabaqədərki dövrlərin lüğət tərkibinin keyfiyyətə davamıdır. Belə ki, leksik-semantik normanın bu dövrdə kəsb etdiyi keyfiyyət inqilabdan əvvəlki dövrlərdən

¹ M.Ş.Şirəliyev. İstilahlar yaradılmasındakı əsas prinsiplər. – Dil institutunun əsərləri, Bakı, Azərbaycan EA nəşri, I cild, 1947, səh. 35.

formalaşmağa başlayır. XVIII əsrdən lüğət tərkibində özünü göstərən millilik XIX əsr boyu inkişaf edir. XX əsrin əvvəllərində güclənir¹ və daha böyük ictimai-demokratik məzmun kəsb edir.

Beləliklə, Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibi sovet dövrünə istər zənginləşmə mənbələrinə, istərsə də funksional üslubi diferensiasiya səviyyəsinə münasibətdə özünəməxsus tarixi xarakteri ilə gəlir və bu xarakter onun sovet dövründəki inkişafına bilavasitə təsir edir.

Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi ümumxalq dili leksik bazasına istinadən inkişaf edir – ümumxalq dilinin leksikası isə qədimdən bəri formalaşma-formalaşma gəlir, bu mənada ədəbi dilin lüğət tərkibinin sovet dövründə ümumxalq dili hesabına zənginləşməsi prosesi də, əslində, daha əvvəlki dövrlərlə linqvistik-tarixi əlaqənin ifadəsidir. Ümumiyyətlə, “türk xalqlarının şifahi yaradıcılıq nümunələrinin dilində terminoloji leksikanı zənginləşdirmək üçün imkanlar az deyildir. Epik əsərlərdə ümumi biologiyaya, botanikaya, heyvandarlığa və başqa sahələrə aid anlayışları ifadə etmək üçün çoxlu terminlərə təsadüf olunur. Eyni fikri müxtəlif biliklər sahəsində terminologiyayı daha da zənginləşdirməklə qiymətsiz mənbə olan dialekt leksikası haqqında da demək olar”.²

Bu dövrdə ədəbi dilin lüğət tərkibi, xüsusilə terminologiya, folklor, eləcə də dialekt bazası hesabına zənginləşdikcə təbii olaraq daha əvvəlki dövrlərin dil enerjisindən istifadə edilir, ona görə də bu dövrdə ədəbi dil öz leksik imkanlarını (müasir təfəkkürün ifadəçisi olan

¹ Bax: M.Cahangirov. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü, səh. 188. N.Cəfərov. Leksik normanın milliləşməsi, “Elm və həyat” jur., 1988, N 7, səh. 22.

² K.M.Мусаев. Современная терминология литературных тюркских языков Советского Союза, стр. 8-9.

leksik-semantik sistemi) ancaq yeni dövrün dil təfəkkürünün gücü ilə yaratmır, bir sıra hallarda tarix boyu dildə mövcud olanı “oyadır”, fəal kommunikativ istismar üçün yararlı hala gətirir.

Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişaf özünəməxsusluğunu müəyyən edən ikinci cəhət inqilabdan sonra lüğət tərkibinin fəaliyyət sahəsinin təcridən genişlənməsindən ibarətdir; bunun həm dilxarici, həm də dildaxili cəhətləri var.

Dilxarici cəhət dedikdə inqilab gedişində (əsasən, 1905-1920-ci illərdə) və inqilabdan sonrakı dövrdə ədəbi dilin lüğət tərkibinin funksional imkanlarını genişləndirən ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni və mənəvi proseslər nəzərdə tutur.

“İnqilabi yüksəliş” illərində Azərbaycan dilinin həm siyasi, həm də mədəni nüfuzu artır, inqilabdan sonra isə o, dövlət dili olur; respublikanın ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişikliklərin sürəti Azərbaycan dilinə, birinci növbədə onun lüğət tərkibinə təsir edir (burada bəzi dilçilərin sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini vaxtilə beşilliklər üzrə təsnif etmək cəhdlərini yada salaq), dil quruculuğu (düzdür, bu proses bir qədər kompaniya şəklində aparılırdı, lakin ədəbi dilin inkişafına şüurlu müdaxilənin başlanğıcı kimi böyük hadisə idi) dövründə terminologiya qaydaya salınır, çoxlu sayda terminoloji lüğətlərin hazırlanmasına qayğı göstərilir.

Azərbaycan dilinin dövlət dili olması ilə xalqın ictimai-siyasi mühitə müdaxiləsi genişlənir; istər ədəbi-bədii, istər publisistik, istərsə də elmi mühitə kütləvi axın baş verir, məktəblər açılır, elmi tədqiqat müəssisələri yaranır, mətbuatın fəaliyyət dairəsi genişlənir, beləliklə, ədəbi dilin lüğət tərkibi də onun sintaksisi ilə birlikdə zənginləşir.

T.İ.Hacıyevin ifadəsi ilə desək, “ana dilinin dövlət dili kimi rəsmiləşdirilməsi, dövlət aparatına, idarə sisteminə daxil olması ilə Azərbaycan xalqı öz ədəbiyyatı və mənəviyyatı ilə yaşamağa, öz ruhu ilə ruhlanmağa imkan tapdı”.¹

Ədəbi-bədii, publisistik, hətta elmi dilə 20-ci, 30-cu illərdə qarşısızalmaz şəkildə dialekt leksikası gəlir, daha doğrusu, o leksika gəlir ki, onun normativləşmə imkanı qarşısında uzun müddət ictimai-siyasi, mədəni maneələr olmuşdur. M.A.Şirəliyev 1944-cü il dil konfransında doğru olaraq göstərir ki, xalq arasında işlənən istilahlər öyrənilmədiyindən çox vaxt rus-Avropa sözləri ilə əvəz edilmişdir. Müəllifin verdiyi siyahıdan bir neçə nümunəyə baxaq: *brak – çıxdaş; sort – çeşid; probka – tıxac; partnyor – oyundaş; akrobat – canbaz, kəndirbaz; pustula – irinlik; svironoy (donuzeşən) – çayır otu; harmal – üzərrik; belladonna – xanımotu; stul – oturacaq; kefir – kərəməz; Venera – Dan ulduzu, Zahrə; Bolöşəü Medvedihə (Böyük ayı) – Yeddi qardaş (ulduz) və s.*²

Xalq dilinə siyasi rəğbət az qala etnoqrafik fakta – eksponata çevrilmiş lüğəvi vahidlərin fəal ictimai həyata cəlb edilməsi ilə nəticələnir; əlbəttə, bu tipli sözlərin heç də hamısı ədəbi-normativ səviyyədə möhkəmlənə bilmir, ancaq əksər qismi işləklilik qazanır və lüğət tərkibinin keyfiyyətinə təsir edir, onu demokratik, xəlqi əsaslara daha möhkəm bağlayır. Həm də məsələ burasındadır ki, xalq dilindən alınmış sözlər təkcə ədəbi-bədii dilə deyil, eyni zamanda publisistik, elmi üslublara da daxil olur.

Şübhəsiz, “funksional üslubların diferensiallaşmasında və onların daha da təkmilləşməsində dilin leksik vasitələri

¹ T.İ.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, II hissə, səh. 253.

² Bax: M.Ş.Şirəliyev. İstilahlər yaradılmasındakı əsas prinsiplər, səh. 30-31.

böyük rol oynayır. Əgər lüğət tərkibində üslubi istifadə zamanı xüsusi çalar kəsb etmiş leksik qat yaranmışsa, bu heç də təsadüfi olmamışdır, əksinə, ümumistifadə sözləri ilə qırılmaz şəkildə baş vermişdir ki, belə sözlər də funksional üslubların leksikasının inkişafının əsasını təşkil edir.¹ Bu mənada sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi həm kəmiyyətcə, həm də keyfiyyətcə inkişaf edir. İnqilabdan sonra Azərbaycanın müxtəlif regionlarından olan ziyalıların Bakıda fəaliyyət göstərməsi lüğət tərkibinin demokratik əsaslar üzrə inkişafının sosial şərti kimi diqqəti cəlb edir.

30-cu illərdə Azərbaycan ədəbi dilinin leksik norması sabitləşir,² “terminoloji hərc-mərclik” (T.Hacıyev), heç olmasa, psixoloji baxımdan aradan qalxır, yəni əksəriyyət hansı mənbəyə istinad etməyin optimallığını dərk edir və bundan sonra o vahid ki, artıq qəbul olunur, onu dildən çıxarmaq təklifləri kəsilir; qeyd etmək gərəkdir ki, bütün bu proseslər – hərc-mərclik də, nizamadüşmə də ölkənin ictimai həyatında, mədəni-tarixi ənənələrə münasibətdə baş verən dəyişmələri, ümumən ictimai-siyasi inkişafın qanunauyğunluqlarını əks etdirir.

İctimai-siyasi inkişaf, təsərrüfat həyatının canlanması, sənayenin, mədəniyyətin yüksəlişi ədəbi dilin, birinci növbədə lüğət tərkibinin imkanlarını genişləndirir dedikdə təkcə o nəzərdə tutulmur ki, leksika yeni fəaliyyət sahələri əldə edir; həm də o nəzərdə tutulur ki, söz zövqü, söz duyğusu, hətta söz siyasəti həmin sahələrdə yeni cəmiyyətin qurulması uğrundakı mübarizənin gedişini də

¹ Эсмурат Бердимуратов. Развитие каракалпакской лексики в связи с развитием функциональных стилей литературного языка, АДД, Ташкент, 1973, стр. 11.

² Bu barədə bax: T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, 1976, səh. 57.

ehtiva edir və bunun nəticəsində lüğət tərkibi məzmunca milli əsaslar üzərində yenidən qurulur. Bu, sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişaf özünəməxsusluğunu müəyyən edən üçüncü cəhətdir və bunu şərh etməyə çalışaq.

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, hər üç cəhət bir-biri ilə dialektik əlaqədədir və bir-birini şərtləndirir; lüğət tərkibinin ictimai, eləcə də üslubi fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi onun məzmunca yeni əsaslar üzərində qurulması ilə bilavasitə bağlıdır, eyni zamanda bu cür bağlılığın kökləri, qeyd etdiyimiz kimi, inqilabdan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır və belə zənn edirik ki, sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişaf qanunauyğunluqları bu üç cəhətdən, onun müəyyən etdiyi prinsip və parametrlərdən kənarında mövcud ola bilməz. Əslində, burada lüğət tərkibinin inkişaf məntiqini aşkarlayan kontekst təsəvvür edilir; həmin kontekst həm realdır – ədəbi dilin mövcudluğu ədəbi dilin arxasında dayanan ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni şəraitin mövcudluğu şəklində təzahür edir (yəni konkret ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni tədbirlər həyata keçirilir, bu da ədəbi dilə, eləcə də müəyyən özünəməxsusluğu ilə leksik normaya təsir edir) həm də ideal şəkildədir – siyasi mübarizə gedir, ictimai-mədəni şüur dəyişir, təfəkkür dəyişir (əlbəttə, bunun da çoxlu planları var: ictimai-siyasi, estetik, təsərrüfat-texniki və s.).

İndi üçüncü cəhətə qayıdaq: lüğət tərkibinin sovet dövründə məzmunca “sosialist milli əsaslara” malik olması nə deməkdir?

Milli şüurun çiçəklənməsi, inqilabi səviyyəyə çatması ilə milli mədəni təfəkkürdə konsentrasiya prosesi gedir, tarixən qazanılmış nə varsa, realist prinsiplərlə yenidən

işlənir; Azərbaycanda bu proses 20-ci, 30-cu illərdə özünü daha aşkar şəkildə göstərir: məsələn, prof. Ə.Dəmirçizadənin təbiri ilə desək, sazlı şeir dili ilə yazılı şeir dili qovuşur və bu qovuşma kontekstində lüğət tərkibinin mənzərəsi müəyyənləşir (əlbəttə, ədəbi-bədii dil hüdudunda). Sazlı şeir dili – folklor əsaslı dil öz xəlqi leksikası ilə gəlir – bu öz yerində; eyni zamanda, sözə estetik münasibəti ilə gəlir. Yazılı şeir dili də onun kimi. Ancaq yazılı şeir dilinin leksikası ərəb, fars, türk (osmanlı) elementləri ilə zəngindir (daha doğrusu, yazılı şeir dili müxtəlif qollara ayrılır, hər qolun da öz tarixi, öz keyfiyyəti var). 20-ci, eləcə də 30-cu illərdə – “sosialist milli dilinin” (deyə ki, onun ədəbi-bədii ifadə formasının) yaranması ya sazlı, ya yazılı şeir dilinə üstünlük verilməsi, ya da bunların konsentrasiyası hesabına mümkün idi (lüğət tərkibinin keyfiyyəti də burada müəyyən olunacaqdı); bunu isə dövrün ictimai-estetik şüuru həll etməli idi... İctimai-estetik şüur isə xəlqi olanı əsas götürür, yazılı şeir dilindən isə o formalar qalır ki, onlar xəlqi olanla qovuşa bilir, yəni ilk növbədə kütləvi anlaşılıqlığa üstünlük verilir, ikinci növbədə isə estetik baxımdan uğurlu olan götürülür; ən optimal variant odur ki, həm anlaşılıqdır (dövrün mədəni-estetik səviyyəsindən), həm də uğurludur. Ədəbi-bədii dilin leksik norması da bu prinsip əsasında qurulur; o sözlər ki, klassik mətnlərin, eləcə də XX əsrin əvvəllərində romantik şeirin dilində işlənirdi və ərəb, fars dillərinə məxsus idi (poetik potensial da əslində bu sözlərin hesabına güclü olurdu – M.Hadinin bir sıra şeirlərindəki, Ə.Hüseynzadənin qərb ədəbiyyatından tərcümələrindəki kimi), 20-ci, 30-cu illərdə şeir dilini tərk edir.

İctimai-siyasi şüurun dəyişməsi, əlbəttə, ictimai-siyasi terminologiyada daha qabarıq şəkildə ifadə olunur. Qeyd

etmək lazımdır ki, sosialist dünyagörüşünün anlayışlarını ifadə edən leksika hələ 1905-1920-ci illər ərzində, xüsusilə bolşevik mətbuatının dilində bir sistem kimi müəyyənləşir: *sovet, partiya, kommunist, anarxizm, büro, komitet (komitə), inqilab, klub, bolşevik, azadlıq, mitinq, tətil, üsyan, üsyançı, nümayiş, nümayişçi, qiyam, qiyamçı, siyasi tətil, fəhlə hərəkəti, inqilabi hərəkət, millətçi menşeviklər, istismarçı siniflər, şura, sosializm, kommunizm, şura hökuməti, zəhmət komissarı, Müvəqqəti hərbi inqilab komitəsi, materializm, elmi sosializm, kommunist manifesti* və s.¹

Demokratik ruhlu mətbuat sosial məzmunlu leksikanın zənginləşməsi uğrunda mübarizə aparır, müxtəlif anlayışların daha aydın ifadəsinə, daha demokratik yolla kütləyə çatdırılmasına çalışır; nümunələrdən də görüldüyü kimi, axtarışlar aparılır – morfoloji, sintaktik yollarla yeni lüğəvi vahidlər, ifadələr yaradılır və bu söz axtarışında bir sıra tərəddüdlər də özünü göstərir: həm sovet, həm də şura sözü işlədilir.

Bolşevik mətbuatında burjua jurnalistlərinin Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin beynəlmiləl və rus sözləri hesabına zənginləşdirilməsi əleyhinə çıxmaları tənqid olunur,² beləliklə, ictimai-siyasi anlayışların, onların ifadəsi olan leksikanın ədəbi dildə artması tək-cə linqvistik-lüğəvi bir hadisə yox, həm də mühüm ictimai-siyasi məzmunlu hadisə kimi dərk edilir.³

¹ Г.Г.Салманова. Роль большевистской печати в обогащении словарного состава азербайджанского литературного языка (1905-1920); АКД, Баку, 1958, стр. 9-13.

² Q.Q.Salmanova. Göstərilən əsəri, səh. 20.

³ Eyni xüsusiyyət başqa türk dillərinə də aiddir. Вах: “Ugituvç” nəşriyyatı, 1972, səh. 89-92; У.Турсунов, Б.Уринбоев. Узбек адабий тили тарихи, Тошкент.; Эсемурат Бердимуратов. Развитие каракалпакской лексики в

Ədəbi-bədii-publisistik, elmi təfəkkürün ümumxalq əsasları üzrə, yenidən qurulması (yeni ədəbiyyatı, yeni ədəbiyyatşünaslığın, yeni publisistikanın) lüğət tərkibinə ciddi təsir edir.

L.M.Qranovskaya qeyd edir ki, inqilabdan sonrakı ilk onillik neologizmlərin sürətlə tarixizmlərə çevrilməsi ilə səciyyələnir.¹ Eyni proses Azərbaycan dilində də gedir; kapitalist dünyasının, burjua həyat tərzinin ifadəsi olan, yenicə yaranmış sözlər inqilabdan sonrakı illərdə tarixizmə çevrilir. Həm də bu cür dəyişmə ayrı-ayrı sözlərlə yanaşı, söz assosiasiyalarını da əhatə edir – bütöv ifadələr işləklidən qalır.

İnqilabaqədərki, eləcə də inqilabdan sonrakı illərdə lüğət tərkibində baş verən dəyişmələrin ictimai-siyasi, hətta ideoloji məzmunu həmin dəyişmələr getdiyi dövrdə də aşkar hiss edilirdi. Məsələn, inqilabdan sonrakı dövrdə rus ədəbi dilində bu cür dəyişmələr mühacir mətbuatında kəskin tənqid edilir: bunun səbəbi o idi ki, söz çox zaman təşviqat məqsədlərinə tabe edilir, ona əlahiddə subyektiv məzmun verilir.²

XX əsrin 20-ci, 30-cu illərində bir sıra ictimai-siyasi əsərlərin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi ədəbi dilin lüğət tərkibinin inkişafında mühüm rol oynadı; birincisi, bu cür tərcümələrdə ana dilinin bütün imkanları səfərbərliyə alınır, ikincisi də, tərcümənin keyfiyyəti üzərində nəzarət

связи с развитием функциональных стилей литературного языка, АДД, стр. 14-23; Ü.Çoniəv. Хəziriki zaman türkmən dilinin leksikoloqiyası, Aşqabat. “Türkmenistan” neş., 1972, səh. 89-92 və s.

¹ Вах: Л.М.Грановская. Некоторые особенности развития словарного состава русского языка в 20-е годы XX в. и проблема нормы. – Литературная норма в лексике и фразеология, М., изд. “Наука”, 1983, стр. 47.

² Л.М.Грановская. Göstərilən əsəri, səh. 59-60.

mövcud idi, yəni həm obyektiv, həm də subyektiv imkanlardan yaxşı istifadə edilirdi. Belə tərcümələr gedişində ictimai-siyasi terminologiya zənginləşdi, lüğət tərkibinin sosial məzmunu artdı ki, bu da leksik-semantik normanın keyfiyyətcə yeniləşməsi demək idi. Ona görə ki, ədəbi dilin lüğət tərkibi bütöv bir sistemdir; funksional üslublara, sahələrə münasibətdə bu sistemin yarım sistemləri ayrılır. Əgər inqilabdan sonra üslubların sosial məzmunu dəyişirsə, sahələr bir sıra hallarda yenidən qurulursa, ədəbi dilə yeni anlayışları ifadə edən yeni sözlər gəlsə, bu, lüğət tərkibini dəyişdirir, yeni əsaslar üzərinə qaldırır. Lüğət tərkibinin ideoloji məzmununun dəyişməsi təkcə arxaikləşmə, yaxud yeni sözlərin yaranması prosesi deyildir. Çox mühüm cəhət kimi sözün semantikasında təbəddülət baş verməsini qeyd etmək lazımdır: ənənəvi olaraq işlənən söz yeni ictimai-mədəni dünyagörüş kontekstinə düşür, məhz məzmunca dəyişir.

20-ci illərdən etibarən mədəni inqilabın həyata keçirilməsi lüğət tərkibinin inkişafına təkan verir; milli düşüncənin çiçəklənməsi faktı olan orijinal əsərlər meydana çıxır; eləcə də dünya ədəbi, elmi fikrinin nümunələri Azərbaycan dilinə tərcümə edilir, Azərbaycan sözünün semantik coğrafiyası genişlənir. Sözün semantik coğrafiyasının genişlənməsi elə bir linqvistik-qneseoloji prosesdir ki, tarixi-ictimai həyatın – dəyişən sosial-psixoloji münasibətlərin təsiri ilə gedir.

Bu dövrdə cəmiyyət həyatının yeni əsaslar üzərində qaldırılması ictimai münasibətlərin psixoloji xarakterini kökündən dəyişir və buna uyğun olaraq sözün ictimai üslublaşma imkanları da dəyişir; məsələn, ağsaqqal, başçı, xanım, sərvət, var-dövlət qəbilindən olan yüzlərlə söz yeni ictimai-siyasi, mədəni-etik təfəkkürün ixtiyarına keçir.

Ümumiyyətlə, hər hansı ictimai-siyasi şərait lüğət tərkibinə – leksik normaya, adətən, birbaşa deyil, məhsulu olan mənəvi-mədəni mühit vasitəsilə daha ardıcıl, daha davamlı şəkildə təsir göstərir; çünki ictimai-siyasi şəraitin özü həmin mənəvi-mədəni mühitdə dərk olunur, dəyərləndirilir, təsdiq, yaxud inkar edilir. Sözü – leksik vahidi normativləşdirən, ədəbi səviyyəyə qaldıran da həmin mədəni-mənəvi mühitdir.

Hər hansı dövrdə, o cümlədən sovet dövründə ədəbi dilin lüğət tərkibi həmin dövrün idrak səviyyəsini əks etdirir, normativ qneseoloji tutum lüğət tərkibinin tutumu ilə eyni həcmdə olur, leksik üslublaşma da bu əsasda gedir. Lüğət tərkibinin sovet dövründə necə inkişaf etdiyini müxtəlif illərdə tərtib olunmuş lüğət kitablarının sözlüyünün müqayisəsi yolu ilə müəyyənləşdirmək olar; məsələn, S.M.Qənizadənin lüğətində¹ ictimai-siyasi leksika yox dərəcəsidir, eləcə də o sözün ki, 20-ci, 30-cu illərdə ictimai-siyasi məzmunu güclənir, bu lüğətdə daha çox məişət məzmununda çıxış edir. Onun lüğətlərində etnoqrafik leksika üstündür. Halbuki sovet dövrü lüğətlərində bu cür vahidlər minimal həddədir. Sovet dövrünə qədər deyək ki, İ.Nəsiminin, M.Füzulinin, M.P.Vaqifin dilində etnoqrafik leksikanın işləkliyi dilçilik ədəbiyyatında onların dil demokratizmi kimi qeyd edilir. Bu dövrdə də ən çox ədəbi-bədii, eləcə də publisistik dildə bu cür vahidlər işlənir, lakin artıq bunu inqilabaqədərki dövrdə olduğu dərəcədə qiymətləndirmək mədəni-tarixi, eləcə də linqvistik-idraki baxımdan düzgün deyil. Beynəlmiləl leksikanın axını (ictimai şüurun rus-Avropa düşüncə tərzinə üz tutması ilə əlaqədar olaraq) xüsusilə 20-

¹ Bax: Lüğəti-rusi və türki əsəri. – Sultan Məcid Qənizadə. Bakı, “Kaspi”, 1909.

30-cu illərdə lüğət tərkibinin etnoqrafik fəallığı ilə mübarizədə qalib çıxır, hətta dünənə qədər etnoqrafik məzmunu ilə “küncdə-bucaqda qalan” söz bu gün ictimai-siyasi mənaya malik olur. Ümumiyyətlə, sözün ictimai dəyəri təbii gedişlə artmır, sözə məzmunu zamanın ictimai fəallığı verir.

Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafının keyfiyyət ölçüsü ilə kəmiyyət ölçüsü qarşılıqlı əlaqədədir. N.A.Şarapov “Müasir tacik ədəbi dili leksikasının inkişaf yolları” adlı tədqiqatında keyfiyyət ölçüsünə üstünlük verir, onun fikrincə, lüğət tərkibinin keyfiyyətə dəyişməsində də əsas anlam, eləcə də morfoloji xarakterli dəyişmələrdir.¹ Əlbəttə, anlam, yaxud morfoloji xarakterli dəyişmələrə keyfiyyət faktı kimi üstünlük verilib-verilməməsi, hər şeydən əvvəl, dilin öz təbiəti, lüğət tərkibinin, söz yaradıcılığının tipologiyası ilə bağlıdır. Prinsip etibarı ilə, proses keçmiş SSRİ xalqlarının yazı ənənəsi olan ədəbi dillərində həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət münasibətinə görə oxşardır: keyfiyyət planında – ənənəvi leksika sosialist məzmununa uyğunlaşır, həmin prinsiplə yeni sözlər yaradılır; kəmiyyət planında – bütün mərhələlərdə olduğu kimi, yeni yaranan sözlər arxaikləşən sözlərdən çox olur, ən çox ictimai-siyasi leksika yaranır və arxaikləşir,² çünki təfəkkürün bu sahəsi daha sürətlə inkişafda olur.

Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibində sistem-struktur münasibətlərinin yeni sahələri müəyyənləşir. 30-cu illərdən etibarən kənd təsərrüfatının intensiv inkişafı, kollektivləşmə, sənayeləşmə prosesləri, bir qədər sonra

¹ Вах: Н.А.Шараров. Пути развития лексики современного таджикского литературного языка. АДД, Баку, 1974, стр. 4-5.

² Вах: Н.А.Шараров. Göstərilən əsəri, səh. 4-5.

elmi-texniki inqilabın sürətlə irəliləyişi leksik normada funksional baxımdan təbəddülat yaradır. Üslubların integrasiya prosesi gedir, deyək ki, elmi üslubda işlənən sözlər başqa üslublara, hətta danışq dilinə keçir.

Elmi-texniki inqilab hər sahədə, o cümlədən ictimai münasibətlər sahəsində özünü büruzə verir, mədəni-mənəvi mühitdə təbəddülat əmələ gəlir; texnika nəinki iqtisadi-təsərrüfat, hətta sosial-psixoloji aləmdə də dəyişiklik yaradır. 50-ci illərdən etibarən lüğət tərkibinə qarşısızalmaz bir surətdə elmi-texniki leksika, abreviaturaların bütöv bir sistemi daxil olur. 50-ci, 60-cı illərdə ədəbi dilin lüğət tərkibinə gələn elmi-texniki leksika həcmində, funksional fəallığına görə ancaq 20-ci, 30-cu illərdə gədən ictimai-siyasi leksika ilə müqayisə oluna bilər; bu illərdə ədəbi dilə gələn ictimai-siyasi leksika dil tərəküründə nə qədər aparıcı qüvvəyə, psixoloji çəkiyə malik olursa, 50-ci, 60-cı illərdə gələn elmi-texniki leksika da o qüvvədə, o çəkidedir. 60-cı, 70-ci illərdə ədəbi dil xalq dilinə (birinci növbədə, ədəbi-bədii dildə xalq dilinə qayıdış baş verir) nə qədər yaxınlaşırsa da, elmi-texniki leksikanın ümumi dil mühitində yaratdığı təəssürat yenə güclü olur, müxtəlif leksik-semantik sahələrə də təsir edir, üslublaşma, imkanlarının novatorluğu ilə diqqəti çəkir. K.M.Musayevin qeyd etdiyi kimi, elmi-texniki tərəqqinin güclü inkişafı ilə bağlı olaraq beynəlxalq leksik fondun, xüsusən elmi-texniki terminologiyanın genişlənməsi hesabına demək olar ki, bütün türk dillərinin terminoloji tərkibində böyük dəyişikliklər baş vermişdir, şübhə yox ki, “milli dillərdə terminlərin yaradılması heç də həmişə həmin ərazidə sənayenin və elmin inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilmir.

Elmi-texniki terminologiya öz mahiyyəti etibarilə

əhəmiyyətli dərəcədə beynəlmiləl xarakter daşıyır, çünki müasir dövrdə hər bir yeni kəşf, elm və texnikanın yeni nailiyyəti bütün xalqların malı olur. Xalqların ictimai-siyasi inkişafı da qanunauyğun şəkildə beynəlxalq ictimai-siyasi terminologiyanın yaranması ilə bağlıdır”.¹

Azərbaycan ədəbi dili tərkibinə beynəlmiləl leksikanın təsiri onun strukturunda müəyyən münasibətlər yaradır: milli (yaxud artıq milliləşmiş) olanla beynəlmiləl olan sözlər qarşılaşır; bu xüsusiyyət bütün türk dillərində özünü göstərir.² Qarşılaşma, bir qayda olaraq, funksional-üslubi diferensiasiyanın ədəbi dildəki dərinliyi ilə idarə olunur, belə ki, adətən beynəlmiləl söz elmi, yaxud elmi-texniki ədəbiyyatın, milli (eləcə də milliləşmiş) söz isə, məsələn, bədii ədəbiyyatın dilində mühafizə edilir. Şübhəsiz ki, həm beynəlmiləl olanı, həm də milli olanı yaşadan ictimai-mədəni baza mövcuddur və bunlar dil təfəkküründə öz proyeksiyasını tapır, nəticədə lüğət tərkibində paralel-sinonim vahidlərin yaşaması üçün şərait əmələ gəlir.

Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafını xarakterizə edən əlamətlərdən ən mühümü inkişafın bütün mərhələlərində daxili imkanlara üstünlük verilməsidir; bu, həm dilin daxili leksik-semantik imkanlarının genişliyini, həm də onun elastikliyi – üslubi imkanlarını nümayiş etdirir. Şübhəsiz, ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi proseslərin nitq prosesləri ilə daxil əlaqədə getməsi, milli-mədəni təfəkkürün bütün sahələr üzrə diferensial inkişafı da burada şərtidir. Əgər milli-mədəni təfəkkür, məsələn, elmi-texniki tərəqqini qəbul etməyə hazır olmasaydı, heç elmi-texniki leksika da lüğət tərkibinə daxil ola bilməzdi, kənar

¹ К.М.Мусаев. Современная терминология литературных тюркских языков Советского Союза, стр. 9-10.

² Yənə orada.

üslublara, deyək ki, bədii, yaxud publisistik üsluba isə, ümumiyyətlə keçə bilməzdi.

Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafının istər tarixi-ictimai, istərsə də linqvistik-qneseoloji qanunauyğunluqları qədim yazı ənənələri olan digər SSRİ xalqları dilləri lüğət tərkibinin inkişaf qanunauyğunluqları ilə tipoloji oxşarlığa malikdir. Bu hal həmin inkişaf xüsusiyyətlərinin universallığını təsdiq edir.

Elmi-dilçilik təfəkkürü 30-cu illərdən etibarən Azərbaycan ədəbi dili tarixinin sovet dövrünü keyfiyyətə fərqli bir mərhələ kimi dərk edir, belə ki, bu dövrün əlamətdar cəhətləri ədəbi dildə məhz bu zaman diqqəti cəlb edəcək şəkildə faktlaşır; 30-cu illərin sonlarından başlayaraq, ədəbi dilin həmin dövrdəki inkişafı və bu prosesi izlənməsi – elmi-dilçilik dərki bir qayda olaraq bərabər gedir – lüğət tərkibi lüğətlərdə, qrammatik quruluş qrammatika kitablarında, funksional üslub mənzərəsi isə üslubiyyətə aid işlərdə təsbit olunur. Beləliklə, ədəbi dilin sovet dövründəki mənzərəsi diferensial şəkildə öz əksini tapır, lakin bu hələ ədəbi dil tarixinin sovet dövrünün tədqiqi demək deyildir, bunun üçün həmin dövr bütövlükdə götürülməli, təhlilin həm tarixiliyi, həm də sistemliliyi gözlənilməlidir.

20-ci illərin axırı, 30-cu illərin əvvəllərində B.Çobanzadə “Aprel inqilabından sonrakı dövr”ü (onun təsnifində III dövr) xüsusi fərqləndirir.¹ Y.Əliyev də 1940-cı ildə Azərbaycan ədəbi dili tarixinin dövrləşdirilməsi probleminə həsr edilmiş məqaləsində² “üçüncü dövr”

¹ B.Cobanzadə. M.F.Axundovda azəri ləhcisi. “Maarif işçisi”, 1928, N 3. Həmin bölgü burada təkrar olunur; Q.Bağırzadə, B.Çobanzadə. Elmi qramerin əsasları, Bakı, 1932, səh. 51.

² Y.Əliyev. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı tarixinin əsas mərhələləri. – SSRİ EA Azərb. filialının xəbərləri, 1940, N 2.

dedikdə məhz sovet dövrünü nəzərdə tutur. M.İbrahimov da 1944-cü ildə yazdığı məqalədə¹ 1920-ci ildən sonrakı dövrü Azərbaycan ədəbi dili tarixində müstəqil mərhələ hesab edir. Sovet dövrünün müstəqilliyi 1952-ci ildə dərc olunmuş proqramda² da təsbit edilir.

1961-ci ildə A.Məhərrəmovun “Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü” kitabçası nəşr edilir: kitabçanın “Giriş”ində deyilir: “Ədəbi dilimizin inkişafı tarixində sovet dövrü xüsusi bir dövr təşkil edir”.³ Tədqiqatçıların müşahidələrinə görə, sovet dövrünü başqa dövrlərdən fərqləndirən əsas əlamətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

– birincisi, lüğət tərkibinin əvvəlki dövrlərdəkinə nisbətən çoxcəhətli olması;

– ikincisi, ədəbi dilin xalq dilinə yaxınlaşması, başqa sözlə, onun əsasında inkişaf etməsi.⁴

A.Məhərrəmov sovet dövrünün, əlavə olaraq, aşağıdakı xüsusiyyətlərinə də diqqəti cəlb etmişdir:

– ədəbi dilin ictimai-mədəni bazasının genişlənməsi;

– ədəbi dillə dialektlər arasındakı münasibətin dəyişməsi (ədəbi dil dialekt təzahürlərinə təsir etməyə başlayır, xüsusilə 30-cu illərdən etibarən);

– ədəbi dilin dövlət dili olması.⁵

A.Məhərrəmovun kitabçasında lüğət tərkibinin, eləcə də fonetik-orfoqrafik quruluşun inkişafına dair maraqlı mülahizələrə təsadüf edilir.

ADU-un 1979-cu ildə nəşr etdiyi proqramda isə ədəbi

¹ M.İbrahimov. Dilimizin inkişaf yolları. SSRİ EA Azərb. filialının xəbərləri, 1944, N 12.

² Azərbaycan ədəbi dili tarixi proqramı, Bakı, 1932 (tərtib edən H.Mirzəzadə).

³ A.Məhərrəmov. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü, Bakı, 1961, səh. 3.

⁴ Bax: A.Məhərrəmov. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü, səh. 3-4.

⁵ Bax: A.Məhərrəmov. Göstərilən əsəri, səh. 5.

dilin tarixi, əsasən əsrlər üzrə nəzərdən keçirildiyindən, sovet dövrü XX əsr ədəbi dilinin tərkib hissəsi kimi götürülmüşdür.¹ Lakin bu halda da haqqında söhbət gedən dövrün nisbi müstəqilliyi görünür.

Prof. Ə.Dəmirçizadə uzun müddət davam edən tədqiqatlarının nəticəsi olaraq Azərbaycan ədəbi dili tarixinin üç dövrünü qeyd edir.

Ə.Dəmirçizadənin təqdim etdiyi dövrləşdirmə sovet dövrünün müstəqil mərhələ kimi fərqləndirilməsi ilə yanaşı, digər məsələdə də maraq doğurur: tədqiqatçı bu dövrdə ədəbi dilin milli dil əsasında inkişafından, dövrün ədəbi dilinin dialektikasından bəhs edir, beləliklə, Ə.Dəmirçizadənin təqdimatında Azərbaycan ədəbi dili tarixinin sovet dövrü həqiqətən tarixilik prinsipinə dayanılaraq müstəqil mərhələ hesab edilir. Əks halda, sovet dövründən müstəqil mərhələ kimi bəhs olunması əslində düzgün sayılmazdı, çünki ədəbi dil tarixinin bu və ya digər mərhələsi o vaxt müstəqildir ki, öz daxilində müəyyən inkişaf məntiqini ehtiva edir.

Ə.Dəmirçizadə sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin müstəqil keyfiyyət faktı olduğunu vaxtilə “Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları” adlı kitabçasında göstərmişdir; onun fikrincə, dövrün əsas əlamətləri “inqilabdan əvvəlki bolşevik mətbuatında özünü göstərməyə başlamış”, nəticə etibarilə, “bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dili əvvəlki dövrlərdə müyəssər ola bilmədiyi bir hüquqa malik olmuşdur”.² Ə.Dəmirçizadə sovet dövründə şifahi ədəbi dilin, elmi üslubun sürətlə inkişaf etdiyini, nəsr dilinin getdikcə daha çox diferensiallaşdığını (xüsusilə roman

¹ Azərbaycan ədəbi dili tarixi proqramı, Bakı, ADU nəşri, 1973.

² Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları, Bakı, 1958, səh. 42.

dilinin təşəkkülünü) qeyd edir.¹ Göründüyü kimi, tədqiqatçı sovet dövrü ədəbi dilini ayrıca mərhələ hesab edərkən, hər şeydən əvvəl, funksional-üslub planına əsaslanır. Ə.Dəmirçizadə, məsələn, göstərir ki, sazlı şeir dili ilə yazılı şeir dilinin xüsusən lüğət tərkibi ibarə və ifadələr etibarilə bir-birinə qovuşduğu, qarşılıqlı surətdə bir-birilə zənginləşdiyi diqqəti cəlb edir.² Bu fakt nə Ə.Dəmirçizadə, nə də ədəbi dil tarixi ilə məşğul olan başqa mütəxəssislər tərəfindən geniş şərh edilməmişdir – 20-ci illərin sonu, 30-cu illərin əvvəllərində diqqəti daha çox cəlb edən bu cür konsentrasiya prosesi dərin ictimai-mədəni köklərə malik idi, milli mənəviyyatın dialektikası mədəni-ədəbi inteqrasiyanın güclənməsi ilə şərtlənirdi.

Ümumiyyətlə, Ə.Dəmirçizadənin sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı ilə bağlı müşahidələri tədqiqat üçün maraqlı material verir, çünki onun müşahidələri olduqca professional, sistemli şəkildə, əksərən üslubların dialektikası mövqeyindən aparılmışdır.

M.Ş.Şirəliyevlə M.Ş.Rəhimovun “Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху” kitabında yazdıqları “Azərbaycan dili” oçerkində də Azərbaycan ədəbi dili tarixinin sovet dövrü şərh olunur; müəlliflər əsasən norma planına diqqət yetirmiş, funksional-üslub planı ilə əlaqədar ancaq bəzi qeydlər etmişlər.³ Oçerkdə maraq doğuran məsələlərdən biri ədəbi dilin inkişaf tendensiyaları (perspektivləri)

¹ Yəni orada, səh. 42-44.

² Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları, Bakı, 1958, səh. 43.

³ М.Ш.Ширалиев, М.Ш.Рагимов. Азербайджанский язык. – В кн.: Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху (под общей редакцией Ю.Д.Дешериева), М., изд. “Наука”, 1979.

barədə müəyyən mülahizələrin irəli sürülməsindən ibarətdir. Ümumiyyətlə isə, oçerk əsaslı nəzəri bazaya malik deyil, daha çox təsviri səciyyə daşıyır.

Azərbaycan EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun buraxdığı “Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü)” kitabında ədəbi dilimizin bu dövrdə keçirdiyi inkişaf prosesinin “elmi şəkildə işıqlandırılması” ehtiyacından danışılır.¹ Kitabda fraqmentallıq nəzəri cəlb edir – sovet dövrü ədəbi dilimizdə baş verən fonetik-orfoqrafik, leksik-terminoloji, müəyyən qədər qrammatik dəyişikliklərdən bəhs edilir, ədəbi-bədii dilə, eləcə də mətbuat dilinə diqqət yetirilir. Bütövlükdə, sovet dövrü ədəbi dilimizə həsr olunmuş kitabda elmi-nəzəri ümumiləşmə nisbətən zəifdir.

50 ildən artıq bir müddətdə Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrünə bir sıra məqalələr də həsr edilmişdir. Lakin ümumən bu dövr Azərbaycan ədəbi dilini keyfiyyət faktı kimi təhlilə cəlb edən işlər çox azdır.

Beləliklə, sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin bütöv bir mərhələ kimi tədqiq olunması sahəsində görülən işləri məqbul saymaq mümkün deyil. Məsələnin metodiki çətinliyi də var: hər on-on beş ildən ədəbi dilin sovet dövrü inkişaf tarixinə yenidən baxmaq lazım gəlir və bu cür baxış bəzən mövcud təsniflərin dəyişdirilməsini tələb edir. Elə hadisələr meydana gəlir ki, kökləri daha əvvəlki onilliklərə gedib çıxır.

Fonetik-orfoqrafik və qrammatik normalar

Şübhəsiz, ədəbi dil ictimai-iqtisadi formasiyanın dəyişməsinə uyğun olaraq dəyişmir (50-ci illərin dilçilik müzakirələri də bunu təsdiq edir), lakin burası da etiraf

¹ Bax: Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü), Bakı, “Elm”, 1982, səh. 7.

edilməlidir ki, hər bir ictimai-iqtisadi formasiyanın ədəbi dilə özünəməxsus təsiri mövcuddur və bu təsirdən kənar ədəbi dil yoxdur. 20-ci illərdən Azərbaycan ədəbi dilinin ideoloji məzmunu dəyişir; ədəbi dil daha çox ictimailəşir, kütləvi mədəniyyətə xidmət edən vasitəyə çevrilir. Hər bir azərbaycanlının bu gün təhsil imkanları genişlənir, o, ictimai-siyasi həyatda fəal iştirak edir, istehsalat ocaqlarında, müxtəlif təşkilatlarda keçirilən yığıncaqlarda çıxış edir; gerçəkliyi özündə əks etdirən ədəbi-bədii, eləcə də publisistik əsərlər meydana gəlir – Azərbaycan ədəbi dili bu qayda ilə cəmiyyətin inkişafında iştirak edir.

XX əsrin əvvəllərindəki ədəbi dil mübahisələri, demək olar ki, dayanmır, Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən etibarən ictimaiyyətin bilavasitə münsifliyi ilə gedir. Əlbəttə, dil quruculuğu işində müəyyən yanılmalar da olur. Birinci növbədə, ədəbi dilin zənginləşmə mənbələrinə münasibətdə – gah bu, gah da digər mənbələrə üstünlük verilir.

İctimai-inqilabi şüurun Avropadan (xüsusilə Rusiyadan) qidalanması ədəbi dilin zənginləşmə mənbəyini də müəyyən edir; ədəbi ifadənin Qərb (xüsusilə rus) standartları əsrlər boyu davam edən Şərq kontekstində həzm oluna-oluna yeni keyfiyyət verir – Azərbaycan ədəbi dili tarixi-etnoqrafik məzmununu itirmədən müasirləşir. Əslində, həmin dövrdə ədəbi dilimizin maksimum ictimailəşməsi iki baxımdan diqqəti cəlb edir:

1) ədəbi dil demokratikləşmə hesabına xalq kütlələrinə daha çox yaxınlaşır;

2) xalq kütlələrinin ədəbi-mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi nəticəsində ədəbi dil xalq üçün daha çox əlçatan olur.

Bu dövrdə ədəbi dilimizin ideoloji məzmununun

dəyişməsi onun ictimailəşməsi ilə bilavasitə bağlıdır, çünki kütləvi olmayan bir dil inqilabi mübarizə vasitəsi ola bilməz, ədəbi dilin ideoloji funksiyası (ideoloji məzmunun reallaşma şərtləri) ədəbi dil solumunun (ədəbi dil daşıyıcılarının) istifadə etdikləri normativ nitq təzahürünə ictimai-siyasi münasibətdən kənar da deyil; sovet dövründə isə bu münasibət bir neçə əsr əvvəlki ilə müqayisədə daha aydındır, hətta nəinki aydındır, formalaşdırılmış şəkildədir.

Tədqiq olunan dövrdə Azərbaycan ədəbi dili dövlət dili kimi fəaliyyət göstərir – respublikanın milli dili olur, başqa sözlə siyasi-ideoloji mübarizə meydanına çıxır. Əslində, elə bu cəhət imkan verir ki, sovet dövrü xüsusi mərhələ kimi fərqləndirilsin, çünki ədəbi dilin rəsmi dövlət dili hüququ olması onun funksiyalarının əsaslı surətdə genişlənməsi deməkdir; dövlət ədəbi dildən istifadə edərsə, onu birinci növbədə bu cür istifadə üçün yararlı hala gətirilməlidir, yəni dövlət fəaliyyətinin mümkün ola biləcək bütün sahələri ədəbi dilin fəaliyyət hüduduna daxil olmalıdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin sürətlə inkişaf edib dövlət dili səviyyəsinə qalxması ancaq ona verilən hüquqlarla bağlı deyil, burada mövcud ədəbi dilin potensial imkanlarının genişliyi də şərtidir. Azərbaycan ədəbi dili müəyyən vaxtlarda dövlət dili olmuşdu, deməli, bu dilin “yaddaşında” dövlətə xidmət stixiyası da vardı.¹ XX əsrin əvvəllərindən etibarən ədəbi dilimiz demokratik əhvali-ruhiyyəli milli burjuaziyanın fəaliyyətində təcridən funksional imkanlarını genişləndirirdi. 20-ci illərdən başlayaraq ədəbi dilə münasibətdə burju demokratizmi sosialist demokratiyası ilə əvəz olunur.

Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dili aşağıdakı inkişaf

¹ Səfəvilər hakimiyyəti – Şah İsmayıl Xətai dövrü və Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövrü nəzərdə tutulur.

mərhələlərindən keçir:

1. 20-40-cı illər; 2. 40-80-ci illər.

20-ci, eləcə də 30-cu illər ədəbi dilimizin sürətlə inkişaf edib (və müxtəlif eksperimentlərin obyektinə olub) yeni formada milli dilə çevrilməsi dövrüdür. 20-40-cı illərdə ədəbi dilin fonetik-ortoqrafik, eləcə də morfoloji-sintaktik, leksik-terminoloji norması müəyyənləşir (norma planı), milli ədəbi dil üçün vacib olan funksional-üslubi diferensiasiya faktlaşır (üslub planı); ədəbi-bədii dilin əsrlər boyu davam edən hegemonluğu azalır; leksik-terminoloji, eləcə də sintaktik normada gedən dəyişikliklər hesabına funksional üslubların imkanları artır, hətta publisistik dil ədəbi-bədii dilə təsir edir.

40-cı, 50-ci illərin ikinci mərhələnin tərkib hissəsi kimi götürülməsi şərtidir; bu şərtilik isə ona əsaslanır ki, 40-cı, müəyyən qədər isə 50-ci illərdə 20-ci, 30-cu illərə məxsus əlamətlər mövcuddur, lakin eyni zamanda, xüsusən 50-ci illərin ortalarından etibarən, ədəbi dildə xalq dilinə qayıdış müşahidə edilir. Beləliklə, 40-cı, 50-ci illər, əslində birinci mərhələdən ikinci mərhələyə keçid dövrü kimi anlaşılmalıdır – bu illərin ikinci mərhələyə aid edilməsi isə həmin illərdə ikinci mərhələyə məxsus əlamətlərin müəyyən qədər təzahürü ilə bağlıdır.

60-cı illərdə ədəbi-bədii dildə, 70-ci illərdə isə ədəbi-bədii dillə yanaşı, əvvəl publisistik, bir qədər sonra elmi üslubda xalq dilinə qayıdış özünü göstərir, həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik (sintaktik) norma qeyd edilən prosesi əks etdirir.

İkinci mərhələdə funksional üslublar bir-birindən daha çox təcrid olunur – üslub keyfiyyətləri daha diferensial görünür.

Fonetik-orfoqrafik normanın inkişafı

20-ci illərin əvvəllərində əlifba məsələsi dönə-dönə müzakirə edilir; əgər XIX əsrdə ərəb əlifbasını dəyişmək mümkün deyilsə (M.F.Axundovun fəaliyyəti də bunu göstərdi), XX əsrin əvvəllərində, əksinə, onu saxlamaq çətin oldu...

1921-ci il, dekabrın 30-da Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetində müşavirə keçirilir. Müşavirədə Yeni Əlifba Komitəsi təşkil edilir. 30 dekabr 1922-ci ildə latın əlifbası əsasında tərtib olunmuş əlifba layihəsi elan olunur. Bu əlifba ciddi şəkildə fonetik prinsipə əsaslanırdı. Ərəb dilinə xas olan səsləri ifadə edən hərflər əlifbadan çıxarılır.

1922-ci il dekabrın 30-dan etibarən mətbuat yeni əlifbanı təbliğ edir. 1924-cü ildən isə ərəb əlifbası ilə yanaşı, yeni əlifbanın işlədilməsi də rəsmiləşdirilir.

I Türkoloji qurultay (1926) yeni əlifbanın qəbulunu məqbul hadisə hesab edir. 1929-cu ilin yanvarın 1-dən isə ərəb əlifbasından bütünlüklə imtina olunur, yeni – latın qrafikalı əlifba yeganə əlifba olaraq işlənir.

Ərəb əlifbasının ləğv edilməsi ədəbi dilin fonetik normasındakı demokratikləşmənin təsbit olunmasına imkan verir; alınma sözlər də daxil edilməklə, tələffüz-orfoepiya norması yazı-orfoqrafiya norması ilə xeyli dərəcədə yaxınlaşdırılır.

Latın əlifbasına keçid prosesində orfoqrafiya məsələləri də müzakirə edilir. Müzakirələrin gedişində vahid orfoqrafiya yaradılmasına daha çox diqqət verilirdi, çünki XX əsrin əvvəllərində mətbuatın təcrübəsi göstərmişdi ki, hər kəs öz bildiyi kimi yazır, vahid orfoqrafiya normasına əməl edilmirdi.

Latın əlifbasından istifadə edildiyi ilk illərdə norma pərakəndəliyi davam edirdi; cəmiyyəti bir-iki mətbuat orqanında bir neçə orfoqrafiya norması mövcud idi. Səbəbi də o idi ki, demokratik əhvali-ruhiyyənin artması dialektlərə məxsus tələffüz variantlarının əsrlər uzunluğunda müəyyən olmuş normaya təcavüzünə şərait yaradırdı, lakin vətəndaş demokratiyası tələffüz normasını dağıtmamışdı (əslində, dağıda da bilməzdi, çünki tələffüz norması çoxəsrlik orfoqrafik prinsiplərlə qanunauyğun əlaqədə mövcud idi, ərəb əlifbasının ləğvi isə bu prinsipləri məhv etməzdi), sadəcə olaraq variantlılıq yaradırdı. Əlbəttə, mətbuatın kütləvi savadalma işindəki rolunu nəzərə alsaq, bu cür variantlılıq savadlanma məsələsinə də mane olurdu.¹

20-ci illərdə latın əlifbasından istifadə təcrübəsi, eləcə də orfoqrafiya prinsiplərinin fəaliyyəti ilə bağlı müzakirələr istər fonetik-tələffüz, istərsə də orfoqrafiya-yazı mədəniyyətinin təkmilləşməsi perspektivlərini müəyyən etdi. Demək lazımdır ki, həmin illərdə (əslində, sonralar da) orfoqrafiyanın problemləri orfoepiyanın problemlərinə nisbətən daha aktual sayılırdı və maraqlıdır ki, orfoepiya məsələlərinə (məsələn, ahəng qanununun fəaliyyət dairəsi) o vaxt xüsusi diqqət verilirdi ki, bu, birbaşa orfoqrafiya ilə bağlı olsun; eləcə bunun nəticəsi idi ki, 30-cu, 40-cı, hətta 50-ci illərdə orfoqrafik norma tələffüz norması üzərində hegemonluğa malik idi.

20-ci illərdə alınma sözlərin orfoqrafiyası ətrafında gedən mübahisələr problemin həlli üçün iki yol müəyyən etdi:

- mənbə dildəki formasında yazmaq;
- xalq tələffüz formasında (əsasən, ahəng qanununa

¹ Bax: N.Xudiyev. Zamanın axarı ilə. "Azərbaycan" jur., 1988, N 4, səh. 180-181.

tabe edərək; məsələn, iqbal-yığval) yazmaq.

20-ci illərdə alınma sözlərin orfoqrafiyasının belə aktual şəkil alması, ardıcıl olaraq mübahisə doğurması ondan irəli gəlirdi ki:

– birincisi, tarixən ədəbi dildə mövcud olan ərəb, eləcə də fars sözlərinin orfoqrafiyasının qeyri-demokratikliyi latın əlifbasına keçid dövründə daha aydın görünürdü;

– ikincisi, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Avroparus mənşəli alınmaların ədəbi dildəki həcmi artırdı (bu cür alınmalar 20-ci illərdə daha da güclənmişdi);

– üçüncüsü, milli dilin çiçəklənməsi müxtəlif mənşəli alınma sözlərin milli orfoqrafiyaya tabe edilməsini, dilimizə uyğunlaşmasını tələb edirdi.

1929-cu ildə birinci orfoqrafiya konfransı orfoqrafiya qaydalarını müzakirə edir. Elə həmin ildə latın əlifbası ilə 20 min sözü əhatə edən “İmla lüğəti” çapdan çıxır. 20-ci illərin mübahisələri lüğətdə də əksini tapır; xüsusilə alınmalara münasibətdə ikilik diqqəti cəlb edir – söz iki şəkildə yazılır.

Əsl Azərbaycan sözlərinə isə həddindən artıq demokratik şəkildə yanaşılır, bir sıra hallarda dialekt tələffüzü orfoqrafik normanın əsasında dayanır.

20-ci illərdə ərəb əlifbasından tədricən imtina edilməsi ahəng qanununun qrafik fəktləşməsinə kömək elədi, xüsusilə sait səslərin dəqiq göstərilməsinə imkan verməklə sözün vokal əsasının olduğu kimi ifadə olunmasına şərait yaratdı. 20-ci illərdə ədəbi dilə dialektlərin təsiri saıtlərlə bağlı bir sıra fonetik dəyişmələrdə özünü göstərir: i əvəzinə ı (ışıq, ırmaq və s.), o əvəzinə a (av, savırmaq və s.), ə əvəzinə e (neticə), e əvəzinə ə (kəşik), i əvəzinə ə (nəfrət), ü əvəzinə i (invan, şiar və s.).¹ 40-cı illərə qədər bu cür

¹ Bax: Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü), səh. 211-213.

pərakəndəlik davam edir.

Samit səslərə münasibətdə də sonradan aradan qalxan bir sıra hadisələr müşahidə olunur: y əvəzinə g (ürəgə, istədiyi və s.) işlənir (XVII-XVIII əsrlərə qədər mövcud olub arxaikləşmiş normaya qayıdılır), k (kolxoz sözündə) səsi Avropa-rus alınmaları hesabına funksional imkanlarını genişləndirir, p əvəzinə b işləndiyi hallar müşahidə edilir (braqurul-prokuror), kar səslərin işləkliyi artır (arvat, almas və s.), y səsi söz əvvəlində işlənir (yıldırım, yuca və s.).¹

20-ci, bir sıra hallarda 30-cu illərdə mövcud olan bu pərakəndəlik ənənəvi normaya münasibəti də əks etdirir; o fonetik hadisələr ki, XVII-XVIII əsrlərdə artıq təbii şəkildə normativliyini itirmişdi, bu dövrdə həmin hadisənin yenidən norma kimi təqdim olunduğu hallar müşahidə edilir. Əlbəttə, arxaik normativliyin funksional bərpası canlı dialekt bazasının təkidi ilə gedir. Şərqi fonetik-tələffüz mədəniyyəti fonetik normanın yenidən təşkilinə cəhd etsə də, 40-cü illərdən etibarən bu cür cəhdlər azalır.

1931-ci ildə ikinci orfoqrafiya konfransı çağırılır. Əslində, konfransa qədər də “İmla lüğəti”nin orfoqrafiya sahəsindəki problemləri həll etmədiyi göstərilmişdi. Konfrans yeni orfoqrafiya qaydalarının layihəsini müzakirə edir, “Azərbaycanı öyrənmə yolu” məcmuəsində (1931-ci il) çap olunan layihədə orfoqrafiyanın prinsipləri optimal şəkildə müəyyən edilir:

– əsr Azərbaycan-türk sözlərinin orfoqrafiyası tarixən müəyyən olmuş demokratik normaya tabe olunur, tələffüz norması ilə yazı norması arasındakı fərq tarixi normativlik pozulmadan aradan qaldırılır, ahəng qanununun fonomorfoloji imkanları genişləndirilir;

– ərəb, eləcə də fars dilindən keçən sözlərə iki cür

¹ Bax: Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü), səh. 213-220.

münasibət faktlaşdırılır: söz xalq dilinə keçmişsə, yeni fonomorfoloji uyğunlaşmaya məruz qalmışsa, deyək ki, ahəng qanununa tabe edilmişsə, xalq dilində olduğu şəkildə ədəbi dildə işlənmişsə, tarixən işləndiyi şəkildə qəbul olunur;

– Avropa-rus mənşəli sözlərin demokratik formaları (istər fonetik, istərsə də morfoloji baxımdan) norma hesab edilir.

Lakin layihədə dialekt tələffüz variantları müəyyən hallarda qalırdı (məsələn, hal şəkilçilərinin eləcə də -lar, -lər cəm şəkilçisinin fonetik variantları norma kimi təqdim edilirdi).

30-cu illərin ortalarında orfoqrafiya məsələləri geniş şəkildə müzakirə olunur, 1936-cı ildə isə orfoqrafiya qaydaları təsdiq edilir. Lakin bu qaydalar da məqbul hesab olunmur, 1937-ci ildə yeni layihə hazırlanıb müzakirəyə verilir. Layihə 1938-ci ildə təsdiq edilir. Ümumiyyətlə, 30-cu illərin ortalarından sonra orfoqrafiya qaydaları hazırlanarkən əsasən aşağıdakı məsələlər müxtəlif mübahisələrin mərkəzində dayanır:

– bir qayda olaraq, söz sonunda q, ğ, yaxud x yazılması, k, yaxud g yazılması;

– sonu saitlə bitən sözlərdə hallanma prosesində bitişdirici samitin artırılıb-artırılmaması;

– Avropa-rus mənşəli sözlərin mənbə dildə olduğu kimi, yaxud Azərbaycan dilində işlədildiyi kimi yazılması.

Fonetik-orfoqrafik norma üçün diqqəti cəlb edən hadisələrdən biri 30-cu illərin ortalarında sağır nun (n) hərfinin əlifbadan çıxarılmasından ibarətdir; bu hərfin ifadə etdiyi səs ədəbi dilin tarixi boyu olduğu kimi bu gün də mövcuddur. Təsadüfi deyildir ki, həmin səsin qrafik ifadəsinin olmamasını tədqiqatçılar əlifbanın nöqsanı kimi

qeyd edirlər.¹

Beləliklə, latın əlifbasına keçid dövründə fonetik-orfoqrafik normaya müxtəlif baxımdan təsir edilir və ədəbi dilin tarixi təcrübəsi nəzərə alınmadığı üçün iki ifrat meyil meydana gəlir:

– xalq dilinin ədəbi normanı təşkil etdiyi rol həddindən artıq şişirdilir, nəticədə dialekt tələffüz variantlılığı norma kimi fəktlaşdırılır;

– ikincisi, xalq dilinin ədəbi normanı təşkil etdiyi roluna etinasız yanaşılır, nəticədə alınma sözlər mənbə dildəki fonetik quruluşu ilə norma faktı kimi təqdim edilir.

İfrat meyillərlə yanaşı, bir sıra aralıq meyillər də mövcud idi.

Demək lazımdır ki, orfoqrafik normanın bu cür tez-tez dəyişdirilməsi, fikir ixtilafları ədəbi dilin tarixini bilməməkdən, fonetik-tələffüz, orfoqrafik-yazı ənənələrinə, əslində biganə münasibətdən irəli gəlirdi – haradasa tarixə vulqar baxışın nəticəsi idi.

Ümumiyyətlə, 20-30-cu illərin təcrübəsi də göstərir ki, normanı təzədən yaratmaq, əsrlər boyu davam edib gələn prinsipləri məhv edib yeni prinsiplər tətbiq eləmək mümkün deyil.

20-ci, eləcə də 30-cu illərdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən Bakıya gələnlərin sayı artır, bu da fonetik-tələffüz mühitinə təsir etməklə yanaşı, gedən müzakirələrə də ton verir, başqa sözlə, müzakirələr daha demokratik kontekstdə gedir. Ona görə də 30-cu illərdə ədəbi dilin fonetik-orfoqrafik norması, əsasən müəyyənləşir (daha doğrusu, təbii-qanuni müəyyənlik təsbit olunur). 40-cı, 50-ci illərdə məhz müəyyənləşmiş fonetik-orfoqrafik normanın daha da dəqiqləşdirilməsi (prinsipləri yox, faktlar) üzərində

¹ A.Məhərrəmov. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü, səh. 83.

iş gedir.

1940-cı ilin yanvarın 1-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə rus qrafikası əsasında yaradılmış əlifbaya keçilir; birinci növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid geniş müzakirə edildiyi halda, rus əlifbasına keçir bir-iki ildə baş verir, prinsip etibarilə mübahisəyə səbəb olmur... Mübahisə ancaq onun üzərində gedir ki, rus əlifbasında mövcud olan *я, ю, е, ы, вə ь* hərfləri də Azərbaycan dili üçün məqbuldur, ya yox. S.Vurgun bu barədə yazırdı: “Mənim düşündüyümə görə, əlifba kulturasının birinci şərti odur ki, hərflərin sayı mümkün qədər az olsun. Əgər dilimizi tamamilə ifadə etmək şərtilə 32 hərf saxlaya bilsək, yaxşı olar. Əksinə, hərflərin sayını çoxaltmaq yolu ilə getsək, bu, əlifbanın zəifliyinin birinci əlaməti olar. Odur ki, hərflərin sayı məsələsində biz xəsis olmalıyıq. Ona görə də *ü, с, е, һ* və *ö* hərflərinin bizim əlifbaya daxil edilməsinə mən ziddəm, çünki bu hərflərin ifadə etdikləri səslər Azərbaycan dilində yoxdur...”¹

Bununla belə, *я, ю, е, ы* hərfləri Azərbaycan əlifbasında saxlanılır, yəni demokratizm bu nöqtədə də pozulur.

40-cı illərin ortalarında mətbuat həmin hərflərin əlifbadan çıxarılması barədə təkliflər verir. H hərfi 1947-ci ildə, *я, ю, е* hərfləri isə (*е* hərfi *ə* əvəzinə işlənir) 1958-ci ildə əlifbadan çıxarılır.

40-cı, 50-ci illərdəki müzakirələr orfoqrafiya qaydalarının təkmilləşməsinə kömək edir; 1940-cı ildə tərtib olunmuş qaydalardan sonra bu sahədə görülən işlər öz əksini 1946-cı, 1950-ci, 1951-ci illərin layihələrində tapır. 1954-cü il fevralın 24-də isə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yeni orfoqrafiya qaydalarını təsdiq edir.

¹ “Kommunist” qəzeti, 12 may, 1939-cu il.

Bununla belə, 1955-ci ildə yeni layihə təqdim olunur, həmin layihə 1958-ci ildə təsdiq edilir.

40-cı, 50-ci illərdə ədəbi dildə orfoqrafik sabitlik yaratmaq məqsədi ilə gedən müzakirələr, şübhəsiz ki, 20-ci, 30-cu illərdəkindən fərqlənir; ikinci mərhələdə diqqət orfoqrafiyanın daha konkret məsələlərinə (məsələn: apostroflu sözlərin yazılışı, şəkilçilərin yazılışı, mürəkkəb sözlərin yazılışı və s.) verilir, təkcə fonetik deyil, morfoloji hadisələr təsbit edilir. Məhz 40-cı illərdə orfoqrafiyanın üç prinsipi (fonetik, morfoloji, tarixi-ənənəvi prinsiplər) nəzəri şəkildə qiymətləndirilir.

40-50-ci illərdə fonetik-orfoqrafik normanın sabitləşməsində filoloji-linqvistik tədqiqatların xüsusi əhəmiyyəti olur; məsələn, D.Quliyevin “Azərbaycan dili orfoqrafiyası haqqında” məqaləsində orfoqrafiyanın üç prinsipi qeyd edilir və müəllif göstərir ki, orfoqrafiya qaydalarının tərtibində həmin prinsiplərə riayət etmək lazımdır.¹ Eyni məsələlər A.Əfəndiyevin,² Ə.Dəmirçizadənin,³ bir qədər fərqli şəkildə M.Şirəliyevin⁴ məqalələrində də qeyd edilir.

1960-cı ildən sonra Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarında elə bir ciddi dəyişiklik edilmir; nisbətən diqqəti cəlb edən dəyişmə apostrofun funksiyalarının azaldılmasından ibarətdir (mətbuatda apostrofun tamamilə atılması barədə mülahizələr öz əksini tapır).

¹ Bax: D.Quliyev. Azərbaycan dili orfoqrafiyası haqqında. “Müəllimə kömək” məcmuəsi, 1940, N 1.

² A.Əfəndiyev. Azərbaycan dilinin imla qaydaları haqqında – “Ədəbiyyat” qəzeti, 29 iyun 1944-cü il.

³ Ə.Dəmirçizadə. İmlamız haqqında. – “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 1946, N 25.

⁴ M.Şirəliyev. Ədəbi dilimizin zərurəti məsələləri. – “Kommunist” qəzeti, 23 fevral, 1944-cü il.

60-cı illərdə əvvəl ədəbi-bədii dildə, bir qədər sonra isə publisistik üslubda folklor ifadə tərzinə – xalq dilinə qayıdış rəsmi şəkildə təsdiq edilib orfoqrafiya qaydalarında təsbit olunmasa da, yazı dilində müəyyən demokratizm meyillərinin meydana gəlməsi ilə nəticələnir; bir sıra hallarda isə dialekt tələffüz xüsusiyyətləri yazıya ayaq açır, təbliğ olunur. Doğrudur, 80-ci illərin əvvəllərindən etibarən bu prosesin ifrat şəkil alması dayanır, lakin bununla belə, fonetik-orfoqrafik normaya demokratizm ab-havası da gəlir. Sözlərin, xüsusilə şəkilçilərin tələffüzündə orfoqrafiyaya təsir edə biləcək dəyişikliklər baş verir. Lakin məsələ burasındadır ki, fonetik-tələffüz mühitindəki təbəddülat orfoepiya qaydalarının yaradılmasına, başqa sözlə, fonetik-tələffüz normasının tam təsbit olunmasına təsir etmir. İndiyə qədər bu sahədə nəyin norma, nəyin qeyri-norma olduğunu, demək olar ki, dil stixiyası müəyyən edir.

Əlbəttə, 60-80-ci illərdə orfoqrafiya qaydalarının tez-tez müzakirə olunmaması əsasən sabit qaydaların yaranmaqda olduğunu göstərir. Orfoepiya sahəsində isə 60-70-80-ci illərin fonetik-tələffüz təcrübəsi əsasında yeni sabit orfoepiya qaydaları yaratmaq mümkündür.

Sovet dövründə ədəbi dilin fonetik normasının inkişafı onun orfoqrafik-yazı, eləcə də orfoepik-tələffüz normasının inkişafı ilə bağlıdır; əslində, bu qanunauyğunluq ədəbi dilin sovet dövründəki kütləviliyindən irəli gəlir, elə bu kütləvilinin nəticəsidir ki, orfoqrafik-yazı mühiti orfoepik-tələffüz mühiti ilə əlaqədə inkişaf edir.

Qrammatik normanın inkişafı

Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norması XVIII

əsrin ortalarından etibarən milli əsaslar üzərində, başqa sözlə, xalq-folklor dilinin qrammatikası əsasında yenidən qurulur. Qrammatik normanın milliləşmə-xəlqiləşmə istiqamətində inkişafı XIX əsr boyu davam edirdi. XX əsrin əvvəllərində isə burjua mədəniyyətinin çiçəklənməsi ilə ədəbi dilin qrammatik norması demokratik və qeyri-demokratik istiqamətlərdə funksionallaşmaq imkanı qazanır.

Sovet dövründə ədəbi dilin morfoloji normasında elə bir dəyişiklik müşahidə edilmir; bəzən morfoloji normadakı təbəddülatların tədqiqatçılar tərəfindən morfoloji normanın inkişafı kimi qəbul edilməsi diqqəti cəlb edir,¹ lakin bu, şübhəsiz, düzgün deyil.

A.Əlizadə 20-30-cu illərdə sormağın fəlinin yönlük halda işlənməsi (çıxışlıq hal əvəzinə) faktına istinad edərək belə bir nəticəyə gəlir: “Göründüyü kimi, 1920-1940-cı illər müddətində ismin yönlük halı müxtəlif mənalarda işlənmişdir. Son zamanlarda isə ismin yönlük hal şəkilçisinin qrammatik əlaməti sabitləşmişdir”.²

İsmin yönlük hal şəkilçisinin qrammatik əlaməti bir neçə əsr bundan əvvəl (ən gecikən XVII-XVIII əsrlərdə) sabitləşmişdir; 20-30-cu illərdə qeyd olunan hadisənin mövcudluğuna gəldikdə isə, bu arxaik normativliyin dirçəldilməsindən ibarətdir, canlı hadisə deyil (bu cür faktların fonetik səviyyədə də mövcudluğunu qeyd etmişdik). 40-cı illərdə bu vəziyyətin prinsip etibarilə aradan qalxması da, şübhəsiz, yönlük halın inkişafı deyil, sadəcə olaraq “yönlük hal-sormağın (soruşmağın)” modelindən, yəni arxaik norma faktından imtina edilməsidir (bu qəbildən olan başqa faktlarda olduğu kimi).

¹ Bax: Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü), səh. 225-253.

² Yəni orada, səh. 239.

Sifətin dərəcə şəkilçilərindən *-mtraq*, *-sov(soy)*, *qaç*, *takım*, *fəzlə* kimi kəmiyyət mənalı morfemlər, bölgülü saylar (*birər*, *ikər*, *onar...*) 20-30-cu illərdə müəyyən işləkliyə malik olmuş,¹ mərhələnin morfoloji norma mühitində diqqəti cəlb etmişdir.

Felə məxsus arxaik əlamətlərdən bəziləri sovet dövründə – ədəbi dilin inkişafının birinci mərhələsində funksionallaşmaq imkanına malik olmuşdur; buraya aşağıdakılar daxildir:

a) əmr şəklinin I şəxs təkini ifadə edən *-ayım*, *-əyim* şəkilçisi (bu şəkilçinin XVIII əsrə qədər ədəbi dildə işlədildiyi qeyd edilmişdir, sonralar bir qayda olaraq, işlənməmişdir);²

b) əmr şəklinin I şəxs cəmini ifadə edən *-alım*, *-əlim* şəkilçisi (bu şəkilçi də XVIII əsrdən etibarən normativliyini itirmişdir);³

c) *-malı*, *-məli* şəkilçisinin funksionallığı artır; *-malı*, *-məli* şəkilçisi başqa üslublara nisbətən mətbuat üslubunda, əsasən, çağırış xarakterli məqalə başlıqlarında, konfrans, qurultay, plenum və idarə iclaslarının sərəlvə qərarlarında daha çox işlənir.⁴

Felə məxsus qrammatik kateqoriya əlamətlərindən aşağıdakılar 20-ci və 30-cu illər Azərbaycan ədəbi dilində türk dilinin faktı kimi işlənmişdir:

– xəbər şəklinin I şəxs təkinin inkarı *-mam*, *-məm* forması ilə düzəlir (*düşünməm*, *sığınmam*, *istəməm* və s.);¹

– xəbər şəklinin indiki zamanını bildirmək üçün *-yor*

¹ Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü), səh. 240-244.

² M.Rəhimov. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi, səh. 47.

³ Yənə orada, səh. 52.

⁴ Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü), səh. 249.

¹ Yənə orada

formasını işləyir (*gəliyorum, yazıyorum* və s.).

20-30-cu illərdə bir sıra bağlayıcıların da arxaik alınma formaları qrammatik normanın keyfiyyətinə təsir etmişdir; buraya *fəqət* (ancaq), *ləyk* (lakin), *zira* (ona görə) kimi bağlayıcılar daxildir.

Dəxi ədatının işlənməsi də 20-30-cu illərin qrammatik norması üçün xarakterikdir.

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin birinci mərhələsində morfoloji normada baş verən təbəddülat, əsasən aşağıdakı mədəni-ictimai proseslərlə əlaqədardır:

– milli ziyalıların yetişməsi ilə bağlı olaraq və milli özünüdərkini meydana çıxması nəticəsində ədəbi dilin tarixinə marağın artması;

– türk (osmanlı) mədəni mərkəzlərində təhsil almış mütəxəssislərin fəaliyyətinin (mədəni, hərbi və s. sahələrdə) genişlənməsi;

– Avropa-rus mədəniyyətinin milli-mədəni mühitin təşkilinə təsir etməsi, ictimai-siyasi tərəkürün çiçəklənməsi.

40-50-ci illərdə mədəni-ictimai mühitdə konsentrasiyanın güclənməsi antinorma xarakterli hadisələrin aradan qalxmasına səbəb olur, nəticə etibarilə, 30-cu illərin sonu, 40-cı illərin əvvəllərində morfoloji normada müəyyən sabitlik yaranır, indiyə qədər də bu sabitlik, bir qayda olaraq, davam edir.

20-30-cu illərdə ədəbi dilin kütləviləşməsi birinci növbədə sintaktik normaya təsir göstərir və sintaktik normada aşağıdakı hadisələr diqqəti cəlb edir:

1. Ədəbi dilin əsasında danışq dili sintaksisi dayanır, ona görə də danışq dilinə məxsus lakoniklik, “primitiv” mücərrədlik, təbii emosionallıq normada keyfiyyət faktına çevrilir; şəxssiz cümlələrin funksionallığı güclənir, sual

cümlələrinin struktur-semantik diferensiasiyası genişlənir, adlıq (eləcə də məsdər) cümlələr kontekstual baza əldə edir,¹ mürəkkəb cümlənin daha yığcam formaları işlənir, nidanın sintaktik-semantik imkanları artır və s.

Dialekt sintaksisi ədəbi dilin sintaktik normasının demokratikləşməsində iştirak edir.

II. Ərəb, eləcə də fars sintaksisinin təsiri, demək olar ki, bütünlüklə aradan qalxır; o konstruksiyalar ki, yazılı ədəbi dildə standartlaşmışdı (xüsusilə klassik şeir ənənələrinin təsiri ilə), funksionallığını tamamilə itirir.

Feli sifət, feli bağlama tərkiblərinin işləkliyinin artması hesabına ərəb, eləcə də fars qrammatikasından gələn mürəkkəb konstruksiyalar tədricən arxaikləşir (bu və ya digər dərəcədə rəsmi sənədlərin dilində qalır.

İzafət tərkiblərinin XX əsrin əvvəllərində nisbətən çox işlənməsinə baxmayaraq, 20-30-cu illərdə onların funksionallığı azalır və ümumiyyətlə, izafət konstruksiyası qrammatik hadisə kimi itir (bu formada olan müəyyən vahidlər leksik materiala çevrilir).

III. Avropa-rus dillərinin təsiri ilə bir sıra sintaktik konstruksiyaların, xüsusilə mürəkkəb cümlələrin müəyyən növlərinin ya funksionallaşdığı, ya da yarandığı diqqəti cəlb edir; tərcümə əsərlərindən gələn mürəkkəb-konstruktiv ifadə formaları sintaktik normanın təşkilində öz işini görür.

40-50-ci illərdə ədəbi dilin sintaktik normasında baş verən hadisələr, əsasən üslubi əhəmiyyətə malikdir; məsələn, İkinci dünya müharibəsi illərində bədii-publisistik, hətta elmi mətnlərin sintaksisinə yığcamlıq, mütəhərriklik, sərtlik gəlir, zamanın intonasiyası sintaksisə də çökür.

¹ Bax: R.Məhərrəmov, M.Cahangirov. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisinə dair materiallar, Bakı, Azərb. SSR EA nəşri, 1962, səh. 129, 175, 220, 225.

20-30-cu illərdə bədii, publisistik, elmi üslubların sintaksisindəki diferensiasiya 40-50-ci illərdə daha da güclənir. Eyni zamanda, məhz 40-50-ci illərdə bədii üslubun sintaksisində daha dəqiq desək, poetik qrammatikasında bədii təfəkkürü qəlibə salan standartlar müəyyənləşir. 50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərində ədəbi dilin sintaktik normasında 20-30-cu illərdəkinə bənzəyən, lakin xeyli dərəcədə sistemli-konseptual şəkildə folklor-xalq bazasına qayıdış baş verir, bunun da nəticəsində sintaktik normadakı standartlıq (məsələn, cümlə üzvlərinin normativ sırası) müəyyən qədər aradan qalxır.

20-30-cu illərdə sintaktik normadakı təbəddüdat normanın özünün daxili tələbidirsə, yəni mövcud ictimai təfəkkürün tələbi ilə assosiativ-konstruktiv münasibətlərin hüdudu müəyyənləşirsə (40-cı illərdə də bu proses qismən davam edir), 50-ci illərdən başlayaraq, ümumiyyətlə isə 60-70-ci illərdə sintaktik normadakı təbəddülat, bir qayda olaraq üslubların təsiri ilə baş verir. Beləliklə, ədəbi dilin sovet dövründəki inkişafının birinci mərhələsində norma planı üslub planına, ikinci mərhələsində isə, əksinə, üslub planı norma planına təsir edir, heç olmasa, təsir etmək imkanlarına malik olur, bu isə sovet dövründə ədəbi dilin bu və ya digər müstəqil qanunauyğunluğa malik olduğunu nümayiş etdirir.

Üslubların inkişafı

Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dili funksional-üslub baxımından inkişaf edir, hər şeydən əvvəl, funksional üslubların diferensiasiyası güclənir, hər bir üslub üçün davamlı mədəni-linqvistik baza müəyyənləşir, üslub

daşıyıcıları – solumlar artır.

Bədii üslub

Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubu sovet dövrünə minillik bir ənənəsi ilə gəlir, buna baxmayaraq, bir neçə on il ərzində keyfiyyətə böyük dəyişikliyə məruz qalır; heç şübhəsiz, bunun, birinci növbədə, dərin ictimai səbəbləri vardır.

XX əsrin əvvəllərində ədəbi-bədii dil ətrafında gedən mübahisələr bədii ifadə sahəsində yaşamaq iqtidarı olan bütün formaları fəallaşdırmışdı, mübarizə gedirdi. Qeyd etdiyimiz kimi, əsasən iki cəbhə var idi; mollaəsrəddinçilər demokratik, füyuzatçılar isə, əgər belə demək mümkünsə, qeyri-demokratik, (ərəb-fars, yaxud osmanlı elementləri ilə ağırlaşdırılmış onların fikrincə isə ədəbiləşdirilmiş) dildən istifadə edirdilər. Ədəbi-bədii dilin inkişaf məntiqi mollaəsrəddinçilərin dilinin tərəfində idi; birincisi ona görə ki, ictimai-mədəni tərəqqi – burjua cəmiyyətin yetişməsi kütlələrin anlayacağı, yaxud sənət faktı kimi zövq ala biləcəyi ifadə tərzinə üstünlük verməli idi (və verirdi); ikincisi ona görə ki, XVII-XVIII əsrlərdən etibarən xalq dili əsasında qurulan (və xalqın dil stixiyasına əsaslanan) ədəbi-bədii dil hər hansı “dil icadı”na güzəştə getməzdi (və getmədi də). Mollaəsrəddinçilərlə füyuzatçıların mübahisəsinin ədəbi-bədii dillə əlaqədar cəhəti, bir qayda olaraq, nəzəri planda daha sistemli görünür, məsələnin praktik tərəfinə gəldikdə isə, mollaəsrəddinçilər, əsasən satirik, füyuzatçılar isə ciddi-romantik dil materialı ilə işləyirdilər. Füyuzatçıların dili onların ideologiyasının məhsulu idi, mollaəsrəddinçilər isə dili təbii-tarixi stixiya ilə qəbul etmişdilər, belə demək

mümkünsə, mollaəsrəddinçilərin ifadə tərzini ədəbi-bədii dilin tarixi-ictimai ehtiyacı yetirmişdi.

XX əsrin əvvəllərində maarifçi dünyagörüşlü ziyalıların (mollaəsrəddinçilərin bir hissəsi də əvvəllər buraya daxil idilər) işlətdiyi dil, əslində füyuzatçıların dili ilə daha çox oppozisiya təşkil edir.

Ədəbi-bədii dil sahəsində XX əsrin əvvəllərindəki mübahisələr 20-ci illərdə də mövcud olur, lakin artıq məlum idi ki, ədəbi-bədii dil (bədii üslub) yalnız o zaman mövcud ola bilər ki, demokratik əsaslara malik olsun. Şübhəsiz, XX əsrin əvvəllərində ədəbi-bədii dilin (xüsusilə nəsr dilinin) demokratikləşməsində publisistik üslub böyük iş gördü.

20-30-cu illərdə bədii üslubda böyük irəliləyiş baş verdi, istər şeir, istər nəsr, istərsə də dram dilinin gözəl nümunələri yarandı.

20-ci illərdə şeir dilində pərakəndəlik mövcud idi; ona görə yox ki, müxtəlif üslub təmayülləri eyni zamanda mövcud idi (hətta bu baxımdan da 20-ci illər fərqlənir), əsasən ona görə ki, eyni müəllif bəzən bir neçə ifadə tərzini nümayiş etdirir.

Müşahidələr göstərir ki, 20-ci illərdə şeir dilinin qidalandığı mənbələr aşağıdakılardır:

I. XIII-XIV əsrlərdən etibarən inkişaf edib XX əsrin əvvəllərinə qədər gələn klassik dil ənənələri – İ.Nəsimi, Q.Bürhanəddin, M.C.Həqiqi, Kişvəri, M.Füzuli, S.Təbrizi, S.Ə.Şirvaninin dil-üslub təcrübəsi.

Mürəkkəb, bir qədər də standartlaşmış ifadə tərzini, əruz intonasiyası bu dilin əsasında dayanır. Lakin burası da var ki, klassik dil 20-ci illərdə, adətən həm strukturuna, həm də semantikasına görə deformasiya olunmuş vəziyyətdə çıxış edir, yəni bu, bütövlükdə klassik dil deyil, onun mədəni-

ictimai tərəkür tərəfindən dövrün tələblərinə uyğunlaşmış formasıdır. Birinci növbədə, estetizm aradan çıxır, əvəzində isə klassik obrazlar yeni dünyanın ifadəsinə uyğunlaşdırılır, beləliklə, o obraz ki, klassik vəziyyətdə intim məzmununa malik idi, indi ictimai-siyasi mənə verirdi.

XX əsrin əvvəllərində klassik dil ənənələrindən daha müntəzəm istifadə olunduğu halda, həm də bu cür istifadənin estetik-konseptual diferensiasiyası getdiyi halda (məsələn, M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, M.Ə.Möcüz, B.Abbasadə – satirik-realist, M.Hadi, H.Cavid, A.Səhhət, A.Şaiq – romantik dil təqdim edirlər), sovet dövrünün birinci onilliyində klassik dil materialına birtipli münasibət üstünlük təşkil edir.

II. XVI əsrin əvvəllərindən başlayaraq çiçəklənən, XVII-XVIII əsrlərdə normativləşən, eləcə də XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində müəyyən nümunələri meydana çıxan Ş.İ.Xətai, M.Əmani, M.V.Vidadi, M.P.Vaqif, Q.Zakirin dil-üslub təcrübəsində inkişaf edən ənənələr.

Demək lazımdır ki, 20-ci illərdə bu dil ənənələri o qədər də güclü olmur.

III. XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən türk (osmanlı) realist poeziyasının hazırladığı dil-üslub ənənələri; bu ənənələrdən, əslində, 20-ci illərdə eklektik şəkildə istifadə edilir – H.Cavid, C.Cabbarlı, sonralar M.Müşfiq, S.Vurğun bu dildə yazırlar, səbəbi odur ki, türk (osmanlı) realist şeirinin dili inqilabi, döyüşkən əhvali-ruhiyyəli bir dil idi və 20-ci illərin, eləcə də 30-cu illərin əvvəllərinin üsyankar əhvali-ruhiyyəsini yaxşı ifadə edirdi.

IV. Şifahi xalq şeirinin-folklorun dil ənənələri; 20-ci illərdə bu ənənələr xeyli dərəcədə yaygın şəkildə mövcud idi, dil-üslub təmayüllərinin hamısına təsir etsə də, bu təsir o qədər də qüvvətli deyildi.

20-ci illərdə şeir dilindəki bu cür üslub pərakəndəliyi 30-cu illərin ortalarından etibarən aradan qalxır, nəticə etibarilə, bir meyil aparıcı olur; bu meyilin əsasında S.Vurğunun poeziya dili dayanır.

30-cu illərdə folklor əsaslı dillə (Ş.İ.Xətai-M.Əmani-M.V.Vidadi-M.P.Vaqif-Q.Zakir xətti ilə gələn ifadə tərzii ilə) bilavasitə şifahi xalq şeirindən gələn dil tədricən bir cəbhədə çıxış edir, klassik dil ənənələri kimi, türk (osmanlı) ədəbiyyatının dil ənənələri də həmin kontekstdə həzm olunur. Çünki 30-cu illərin sonuna doğru ədəbiyyata XX əsrin əvvəllərində gələn şairlərin əsas hissəsi ədəbi prosesdən uzaqlaşır, yeni nəsil isə canlı xalq dilinə daha çox istinad edən ifadə tərzində yazır.

30-cu illərdə şeir dilində şüarçılıq faktlarına təsadüf edilir, hətta M.Müşfiq, S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, M.Rahim kimi şairlərin dili də bu baxımdan istisna təşkil etmir. Ümumiyyətlə isə, şeir dilinin əsasında təbii nitq intonasiası dayanır.

40-cı illərin birinci yarısında təkcə Azərbaycan xalqı yox, Azərbaycan dili də faşizmə qarşı döyüşür; bu illərdə poetik dilə daxil olan hərbi vətənpərvərlik leksikası dilin məzmununa da, intonasiasına da təsir edir. 40-cı illərin ikinci yarısında, eləcə də 50-ci illərin birinci yarısında şeir dilində müəyyən normativləşmə gedir.

Əlbəttə, 40-50-ci illərdə şeir dilində müəyyən axtarışlar da gedir; lakin bu axtarışlar poetik normativləşməyə təsir edə bilmir, bir qədər kənar hadisə kimi özünü göstərir. Bununla belə, aparılan axtarışlar 50-ci illərin ikinci yarısından şeir dilinin ifadə-obraz planında yeniləşməsində müəyyən iş görür. R.Rzanın dili bu baxımdan diqqəti cəlb edir.

40-cı illərdə Cənubi Azərbaycan ədəbi-bədii dili

Şimaldakı ilə təmasda olur, əvvəla, Şimaldan olan sənətkarların müəyyən hissəsi müharibə dövründə Cənubda qulluq edirlər, ikinci tərəfdən, müharibədən sonrakı illərdə Cənubdan bir qrup sənətkar – B.Azəroğlu, H.Billuri, Ə.Tudə, M.Gülgün, S.Tahir Şimala göçürlər və cənubluların dili Şimalda mövcud olan poetik dil mühitində yad görünür.¹

50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərində şeir dilində folklor ifadə tərzinə qayıdış baş verir; yaradıcılığa 60-cı illərdən əvvəl gəlmiş B.Vahabzadə, N.Xəzri, H.Arif, N.Həsənzadə, Qabil kimi şairlərin dilində folklor ifadə tərzinin havası duyulur.

Şübhəsiz, ədəbi-bədii dilin, eləcə də şeir dilinin folklor ifadə tərzinə meyil etməsi ədəbi-bədii fikrin məzmunca xəlqi əsaslar üzərində köklənməsindən irəli gəlir; xəlqilik, birinci növbədə oradan başlayır ki, insanın daxili aləminə maraq güclənir, süni (yaxud elə təbii) patetika əvəzinə poetik fikir təhlilə can artır və bu da imkan verir ki, şeir dilinin obrazlar sistemində əsaslı dəyişikliklər meydana gəlsin.

50-ci illər, poeziyada iki üslubi meyili ənənə səviyyəsinə qaldırdı: 1) S.Vurğunun təmsil etdiyi üslub; 2) R.Rzanın təmsil etdiyi üslub. 60-70-ci illərin dil-üslub panoramı bu ənənələrə istinadən təqdim olunur. Lakin sonrakı dövrdə (70-ci illərin sonu, 80-ci illərin əvvəllərində), eksperimentlər dalğası meydana çıxır; hələ ənənələrin təsiri altında olan, müxtəlif istiqamətlərdə səpələnmiş mikroüslublar eksperimentlərin ilkin nəticələri ilə hesablaşmalı, hətta müəyyən dərəcədə özünüredaktəyə məruz qalmalı oldu.

¹ N.Cəfərov. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilin inkişafı tarixindən. – “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 3 fevral, 1988-ci il.

Əlbəttə, şeir dili (eləcə də, ümumən ədəbi-bədii dil) dövrün estetikasına qarşı kifayət qədər həssasdır, bəzən hər nəsil özü ilə yeni dil-üslub təmayülü gətirir; 60-cı illərdə – M.Araz, Ə.Kərim, S.Əsəd, F.Qoca, F.Sadıqdan sonra 70-ci illərdə – R.Rövşən, Ə.Salahzadə, E.Baxış, V.Cəbrayılzadə, V.Səmədoğlu, V.Bəhmənli maraqlı eksperimentlərlə çıxış edirlər.

60-70-ci illərin dil-üslub təmayüllərinin qoysağında M.İsmayıl, N.Kəsəmənli, S.Rüstəmxanlı, Ç.Əlioğlu, E.Nəsiblinin və b. dili yaranır.

80-ci illərin şeir dilində (ədəbiyyata məhz 80-ci illərdə gələnlər nəzərdə tutulur) xalq dilindən-folklardan qidalanma bir qədər normaya salınmış şəkildə gedir, onların dilində intonasiya təmkinlidir.

60-70-ci illər şeir dilinə, həmçinin şablonçuluğun görünməmiş nümunələrini gətirdi. Ümumiyyətlə, şeir dili tariximizi gözdən keçirsək, təqlidçiliyə aid istənilən qədər fakt tapmaq mümkündür, təqlidçilik müəyyən obrazlar sistemini kütləviləşdirməklə yanaşı, ayrı-ayrı dil-üslub təmayüllərinin mərkəzləşməsinə – dövrün ədəbi-bədii dilinin sabitləşməsinə təsir edir, lakin təqlidçilik bədii dili zənginləşdirmək ehtirasından məhrumdur.

İstər, 20-30-cu, istər 40-50-ci, istərsə də 60-80-ci illərdə şeir dilinin inkişafı həm fonetik, həm leksik, həm də sintaktik səviyyədə poetik fiqurların yeni ifadə imkanlarının aşkarlanması ilə gedir; şeir dili ədəbi-bədii dilin strukturunda xüsusi funksionallığı ilə fərqlənərək nəsr dilinin, eləcə də dramaturgiya dilinin təkamülünə təsir göstərir.

Nəsr dilinin tarixi təcrübəsinin o qədər də böyük olmaması onun sovet dövründəki inkişafına təsir edir; nəsr dili ədəbi dilin inkişafının həm birinci, həm də ikinci

mərhələsində SSRİ xalqları, eləcə də xarici ölkə nəsrinin janr-ifadə mədəniyyətindən müəyyən priyomlar əxz edir.

20-30-cu illərdə nəsr dilinə XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyata gəlmiş sənətkarlarla yanaşı, M.Hüseyn, Ə.Əbdülhəsən, Ş.Rəhimov, M.İbrahimov, Mir Cəlal, Ə.Vəliyev, Ə.Məmmədخانlı, İ.Əfəndiyev kimi yazıçıların dili də xüsusi keyfiyyət aşılır; hər şeydən əvvəl, bu mərhələdə nəsr dili ciddi şəkildə publisistik dilin təsiri altında olur, sözün birbaşa deyilməsi, obrazlılıqdan mümkün qədər imtina edilməsi nəinki cavan, hətta yaşlı yazıçıların təhkiyəsi üçün də xarakterikdir (nümunə üçün C.Cabbarlının hekayə dilini yada salmaq kifayətdir).

40-50-ci illərdə, şeir dilində olduğu kimi, nəsr dilində də şablonlaşma müşahidə edilir, 50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərindən etibarən İ.Hüseynov, İ.Şıxlı, S.Əhmədov, Ə.Əylisli, bir qədər sonra Elçin, Anar, İ.Məlikzadə, F.Kərimzadə, S.Azəri, M.Süleymanlı nəsr dilinin şablonçuluqdan çıxması üçün böyük iş görürlər.

60-70-ci illərdə nəsr dilinin mənzərəsi həmin illərdə şeir dilinin mənzərəsi kimi mürəkkəbdir; bir tərəfdə ədəbiyyata 30-40-cı illərdə gələnlər, başqa tərəfdə onları davam etdirənlər yazıb-yaradırlar və bu prosesdə nəsr dilinin novator imkanları təzahür edir. İ.Hüseynov fəlsəfi-analitik, Ə.Əylisli lirik-analitik, Anar, Elçin psixoloji-publisistik dil nümayiş etdirirlər.

Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin nəsr qolunun sovet dövründəki inkişafında Ə.Məmmədخانlının xidmətləri maraqlıdır, o hədə 30-cu illərdə 60-cı illərin dil-üslub zövqü ilə qiymətləndirilə bilən tərzdə yazır.

Dramaturgiya dili birinci mərhələdə – 20-30-cu illərdə daha sürətlə inkişaf edir (xüsusilə C.Cabbarlının yaradıcılığında). Dialoji dilin, mükəllimələrin təbiiliyi,

gərginliyi novatorluq təzahürləri kimi ortaya çıxır. Lakin 40-50-ci illərdə dramaturgiya dilində, demək olar ki, irəliləyiş olmur.

60-80-ci illərdə Ə.Məmmədخانlı, İ.Əfəndiyev, B.Vahabzadə, N.Xəzri, N.Həsənzadə, Anar və başqa dramaturqların dilində müəyyən axtarışların olduğu görünür, bütövlükdə isə dramaturgiya dilinin imkanları həm şeir, həm də nəsr dilinin imkanlarından aşağıdır, 60-80-ci illərin dramaturgiya dilində məhz dramatism çatışmır; lirizm dramatismi qüvvətləndirmək əvəzinə, onu əvəz edir və bu sahədə İ.Əfəndiyevin aparıcı mövqeyi xüsusi nəzərə çarpır.

Ədəbi-bədii dilin, başqa sözlə, bədii üslubun strukturunda şeir dili ilə nəsr dilinin münasibəti tarixən müxtəlif olmuşdur; 20-30-cu illərdə poetik ifadə axtarışları şeirdə qüvvətli idi, halbuki 60-80-ci illərdə nəsr də şeirlə bir sətərə keçir, hətta bəzən daha böyük imkanlar nümayiş etdirir. Əslində, bu, ədəbi-bədii dildən çox, ictimai şəraitin estetik tələbi ilə bağlıdır, 20-30-cu illərdə ictimai şəraitin yeniləşməsi estetik təfəkkürü qabaqlamışdı, ona görə də estetik təfəkkür onu tərənnüm etməli idi, 60-80-ci illərdə cəmiyyətdəki durğunluğun səbəbləri üzərində düşünürdü, ona görə də təhlil etməli idi; birinci halda şeir, ikinci halda nəsr dili daha çox aktuallaşır.

Əlbəttə, ədəbi-bədii dilin sovet dövründəki inkişafı ümumən ədəbi dilə verilən ictimai-siyasi hüquqlarla bağlıdır; bu dövrdə bədii üslub heç bir yad təsirə məruz qalmadan bilavasitə xalqın estetik təfəkkürünün faktı kimi kütləviləşir, məktəblər, kitabxanalar, başqa mədəniyyət ocaqları vasitəsilə yayılır, təbliğ olunur. Nəşriyyatlar, mətbuat ədəbi-bədii dili indiyə qədər görünməmiş bir sürətlə xalqın malıdır.

Ədəbi-bədii dilin kütləviləşməsi müxtəlif üslubi təmayüllərin konsentrasiyasına gətirib çıxarır. Yeni dövr ədəbiyyatı qarşısında duran estetik tələblər özü də ifadə planında vahid xəttin güclənməsinə şərait yaradır.

“Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü)” kitabında göstərilir ki, “1920-ci, qismən də 30-cu illərin bədii dilində nəzərə çarpan cəhətlərdən biri sözlərin yazılışında müasir dilin fonetik-imla sistemindən fərqli xüsusiyyətlərin olmasıdır”.¹ Əlbəttə, belə müşahidələr üslubun tarixi ilə deyil, normanın tarixi ilə əlaqədardır və məhz normanın tədqiqi üçün material verir. Ümumiyyətlə, oçerkdə bədii üslubun sovet dövründəki inkişaf mərhələləri müəyyən olunmur, ədəbi-bədii dil ardıcıl olaraq təkmilləşən forma kimi götürülür ki, əlbəttə, bu, düzgün deyil. Ona görə düzgün deyil ki, bədii üslub obrazlı dilə əsaslanır, obrazlı dil isə tədricən yox, adətən, sıçrayışlarla inkişaf edir – müəyyən dövrdə bir obrazlaşdırma tərzii şablonlaşır və tədricilik dayanır, sonra yeni dalğa gəlir.²

Ədəbi-bədii dilin – bədii üslubun estetik keyfiyyəti tarixən müxtəlif parametrlərlə müəyyənləşdirilə bilər; bizim fikrimizcə, bunlardan ikisi aparıcıdır: birincisi, bədii dilin ictimai tələbata münasibəti. Birinci parametrlə ikinci arasında dialektik əlaqə mövcuddur. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin (bədii üslubun) iki mərhələdən keçməsi qeyd edilən parametrlərə əsasən müəyyən edilir.

¹ Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü), səh. 171.

² Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunun tədrici inkişafı ideyası aşağıdakı mənbədə də eks olunmuşdur: Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху, стр. 262-263.

Elmi üslub

Bu dövrdə ədəbi dilin elmi üslubu görünməmiş bir sürətlə inkişaf edir; XVIII əsrdə təşəkkül tapan, XIX əsr boyu tədricən təkmilləşən elmi üslub XX əsrin əvvəllərində də hələ geniş terminoloji, eləcə də sintaktik bazaya malik deyildi, 20-30-cu illərdə Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu tədricən diferensiallaşır, bədii-publisistik elementlərdən getdikcə təmizlənir və elmi üslubun maraqlı nümunələri meydana çıxır.

Şübhəsiz, elmi üslubun diferensiasiyasını elmi təfəkkürün özündə gedən diferensiasiya hazırlayır – ziyalı kadrların, bu və ya digər ixtisas sahəsində işləyən milli mütəxəssislərin yetişməsi elmi üslubun ictimai dayaqını – sosisumunu yaradır. Şərq təhsili görmüş ziyalılarla Qərb təhsili görmüş ziyalılar arasındakı elmi diskussiyalar, 20-30-cu illərdə elmi təfəkkürün şərq tipi ilə qərb tipinin konsentrasiyasına gətirib çıxarır və əslində, elmi üslub da hər iki regionun terminoloji materialının qovşağında yenidən qurulur, keyfiyyətə müəyyənləşir. Elmi təfəkkürün elə sahələri olur ki, şərq tipi ilə qərb tipi əsasən bərabər həcmdə təmsil (xüsusilə ictimai elmlər sahəsində) olunur, müəyyən sahələrdə isə qərb tipinin üstünlüyü müşahidə edilir (xüsusilə dəqiq elmlər sahəsində); elmi üslub da elmi təfəkkürün geneoloji strukturunu, əsasən olduğu şəkildə əks etdirir.

20-30-cu illərdə elmi üslubun inkişafı, əsasən XIX əsrin ortalarında M.F.Axundovun yaradıcılığından aldığı təkanla gedir. XIX əsrin ikinci yarısında, eləcə də XX əsrin əvvəllərində müxtəlif elmi (yaxud elmi-publisistik) yazılarda ənənə davam etdirilir. 20-30-cu illərdə isə elmi üslub keyfiyyətə yeni mərhələyə qalxır və elmi

terminologiya aşağıdakı mənbələr əsasında yaranır:

1) Şərq dilləri – əsasən ərəb, eləcə də fars dili əsasında; şərq mənbəsi Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu üçün tarixən daha anlaşqlı idi, lakin məsələ burasında idi ki, elmi solumun məhdudluğu elmi üslubu, ümumiyyətlə kütləviləşdirə bilmədiyindən şərq mənbəsinin elmi anlaşqlığı kütləvi anlaşqlığa keçməmişdi, ona görə də 20-30-cu illərdə şərq dillərinə məxsus elmi terminologiyanın bir daha seçilməsi ehtiyacı meydana gəldi.

2) Avropa dilləri – əsasən rus dili vasitəsilə; Avropa mənbəsi XIX əsrin ortalarından elmi üslubun ictimai-fəlsəfi qolunda görünür (“Kəmalüddövlə məktubları”nın dili bu baxımdan xarakterikdir), XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Avropa mənşəli terminologiya nəinki elmi üsluba daxil olur, həmçinin mətbuat vasitəsilə kütləviləşir (xüsusilə ictimai-siyasi məzmunlu terminologiyadan söhbət gedir). Elə də olur ki, Avropa mənşəli termin ədəbi dilə keçmir, lakin Avropa elmi-ictimai təfəkkürünün təsiri ilə şərq mənşəli leksik vahid Avropa məzmununda anlaşılmağa başlayır; məsələn, *cəmiyyət, inqilab, siyasət, fəhlə, üsyan, hərəkət, cəhalət, irtica, ixtilaf, sinif, firqə* və s. kimi terminoloji məzmunlu leksik vahidlər ictimai-siyasi təfəkkürdə baş verən novatorluğu əks etdirir. XVI əsrdə inqilab dedikdə aşıqın öz məşuqəsinə xəfif etirazı, adi dəyişiklik nəzərdə tutulurdusa, XX əsrin əvvəllərindən etibarən bu söz dərin ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi çevriliş məzmununda işlənir.

Əlbəttə, irəlində görəcəyimiz kimi, elmi üslubun Avropa (rus) mənbəsinə münasibəti nəinki müxtəlif mərhələlərdə, hətta bir mərhələ daxilində bir neçə dəfə dəyişir, lakin mənbə mənbəliyində qalır və getdikcə güclənir.

3) Şərq mənbəsi ilə Avropa (rus) mənbəsinin

qovuşması, şübhəsiz, milli mənbənin münsifliyi ilə gedir; Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslub potensialı (terminologiyadan tutmuş, sintaksisə qədər) milli elmi təfəkkürün ifadə forması kimi 20-30-cu illərdə də aparıcı olur. Şərq, eləcə də Avropa mənşəli terminoloji-qrammatik material sovet dövründə ədəbi dilin inkişafının birinci mərhələsində məhz milli elmi təfəkkürün xəlqiliyi (xalq üçün anlaşılıqlığı) əsasında təbliğ olunur, kütləviləşdirilir.

20-30-cu illərdə məktəb-maarif sisteminin inkişafı, elmi-ictimai cəmiyyətlərin fəaliyyəti elmi üslubun həm irəliləyişinə, həm də demokratikləşməsinə əsaslı təsir göstərir. Elmi təfəkkürün sintetik xarakteri elmi üslubun demokratikləşməsinə mane olsa da (xüsusən 20-ci illərdə), 30-cu illərin sonuna doğru terminoloji norma, əsasən sabitləşir,

Elmi dilçilik ədəbiyyatında qeyd edildiyi kimi, ictimai-siyasi əsərlərin tərcüməsi Azərbaycan ədəbi dili ictimai elmlər üslubunun həm məzmunca, həm də formaca inkişafına təkan verir.¹

20-30-cu illərdə fəlsəfə, tarix, ictimaiyyat, iqtisadiyyat elmləri, eləcə də filoloji elmlər sahəsində yeni əsərlər meydana gəlir, mətbuat ictimai elmlər üslubunun funksionallığını artırır. Dəqiq elmlərin, eləcə də təbiətşünaslıq elmlərinin inkişafı elmi üslubun bazasını genişləndirir. 20-30-cu illərdə elmi üslubun, demək olar ki, bütün əsas sahələrini əhatə edən terminoloji lüğətlər yaradılır.

20-30-cu illərdə elmi üslubun xarakterik cəhətlərindən

¹ Вах: Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху, стр. 263-264; А.Мəһəրрəмов. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü, səh. 12; Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü), səh. 41-42 və s.

biri onun publisistik üslubun təsirinə məruz qalmasından, başqa sözlə, publisistikləşməsindən ibarətdir.

40-50-ci illərdə ictimai həyatda ziyalıların rolu artır, elmi üslubun sosial bazası müəyyənləşir, elmi-tədqiqat işlərinin həcminin genişlənməsi, diferensial sahələrin meydana çıxması elmi üslubun həm yazılı, həm də şifahi qollarının tipoloji xarakterinin sabitləşməsinə gətirib çıxarır. Şərq mənbəsi elmi üslubun inkişafına təsirini bütünlükdə dayandırır, Avropa (rus) mənbəsi isə getdikcə aparıcı mövqə tutur. 50-ci illərin sonu, 60-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq, elmi üslubda analitik yığcamlıq – sintaksisin informativliyi güclənir, beynəlmiləl terminlərin işlənmə tezliyi artır.

İkinci mərhələdə elmi terminlərin paralel işlənməsi faktı diqqəti cəlb edir; bir tərəfdən, beynəlmiləl terminlər işlənilir, digər tərəfdən, milli (yaxud onu əvəz edən) terminlər. Beynəlmiləl terminlə milli termin arasındakı semantik fərq əsasında məna mübadiləsi gedir.

60-70-cı illərdə elmi üslub xalq dilindən uzaqlaşır (müəyyən sahələrdə çox, müəyyən sahələrdə az), daha doğrusu, ədəbi dilin danışiq üslubu ilə elmi üslub arasında az qala uçurum yaranır; bunun səbəbi aşağıdakılardan ibarətdir:

– xüsusən dəqiq elmlər üzrə ədəbiyyat başqa dillərdə (əsasən rus dilində) olduğundan, elmi informasiyanın mənimsənilməsi bu mənbələr əsasında gedir – mütəxəssislər azərbaycanca yazarkən (yaxud mühazirə oxuyarkən) başqa dildə faktlaşmış elmi informasiyanı “hərfi” ifadə edirlər, yəni informasiyanı dil həzm etmir, amma ifadə edir;

– elmi materialın kütləviləşdirilməsi işi zəif gedir, müxtəlif sahələrə aid elmi-kütləvi orqanlar (bunların

içərisinə “Elm və həyat” jurnalının rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır) azdır və bunların əsas hissəsi elmi-kütləvi dilin inkişafına heç bir kömək etmir – ya həddindən artıq elmi, ya da publisistik üslubda yazırlar;

– nəhayət, bir sıra hallarda elmdə sxolastikanın hökmranlığı elmi üslubu da yaşarı köklərdən, dinamizmdən məhrum edir.

Lakin demək lazımdır ki, 80-ci illərdə və xüsusilə son dövrlərin ictimai elmlər üslubu ilə xalq dili arasındakı uçurum aradan qalxmaqdadır; bunun da sosial əsasları var: xalq öz tarixinə, ədəbiyyatına, dilinə aid elmi-tədqiqat işlərinə maraq göstərir, ona görə də əlaqə bərpa olunur. Ümumiyyətlə, elmi-kütləvi dili inkişaf etdirmədən elmi üslubun xəlqiliyini qorumaq mümkün deyil.

Dərsliklərin tərcüməsinin yarıtmaz halda olması 60-80-ci illərdə elmi üslubun keyfiyyətinə mənfi təsir göstərmişdir və göstərməkdə davam edir; xüsusilə orta məktəb dərsliklərində sadə kütləvi elmi üslub əvəzinə, qarışıq bir dil var, bu dərsliklər əsasında aparılan təlim, şübhəsiz, aşağı səviyyədə olacaqdır.

Publisistik üslub

Azərbaycan ədəbi dilinin publisistik üslubu, tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, “Əkinçi”nin nəşri ilə başlayır. Lakin burada bir cəhət diqqəti cəlb edir: publisistik dil materialı, əslində əvvəllər də mövcud idi – ədəbi-bədii dil üstün olduğu şəraitdə publisistik dil materialını da ehtiva edirdi.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində mətbuatın inkişafı publisistik dilin də inkişafına şərait yaradır, bununla belə, sovet dövründə müəyyənleşən publisistik dil

əvvəlki dövrlərdəkindən keyfiyyətə fərqlənir. Bu fərq nədən ibarətdir?

Sovet dövründə ədəbi dilin publisistik üslubu mədəniyyətin təbliği sahəsində mühüm iş görür. Əlbəttə, bu proses hələ inqilabdan qabaq bolşevik mətbuatında başlamışdı. 20-ci illərdə isə “Kommunist”, “Molla Nəsrəddin”, “Kəndçi qəzeti”, “Yeni yol”, “Müəllim qəzeti”, “Maarif və mədəniyyət”, “Gənc işçi” kimi mətbuat orqanlarının təcrübəsində davam edir.

20-30-cu illərdə publisistik üslubun axtarışları xüsusilə güclü idi, dövlət sənədlərində də bir neçə dəfə mətbuat dilinin kütləviliyini qorumaq barədə məsələ qaldırılmışdı;¹ mətbuat dilinə bu cür xüsusi diqqət yetirilməsi onun ictimai-siyasi həyatda gördüyü mühüm işlərlə bağlıdır. Ümumiyyətlə, “mətbuat üslubu ədəbi dilimizin inkişaf mənzərəsini – leksik-qrammatik dəyişməni, səlisləşmə və təkmilləşməni başqa üslublara nisbətən özündə daha aydın və tez əks etdirir”² – bu öz yerində, eyni zamanda mətbuat dili – publisistik üslub özünəməxsus yolla inkişaf edir.

20-30-cu illərdə publisistik üslub aşağıdakı diferensial ifadə formalarını ehtiva edir:

1) siyasi-publisistik dil – bu ifadə formasını ictimai-siyasi terminologiyanın işləkliyi, çağırış, təbliğ-təşviq intonasiyası xarakterizə edir;

2) elmi-publisistik dil – bu ifadə formasında şərhçilik, müxtəlif elm sahələrinə aid terminlərin işləkliyi, sintaksisin təkmilliyi diqqəti cəlb edir;

3) bədii-publisistik dil – bu ifadə formasında obrazlılıq mühafizə olunur, dəyişən dünyanın tərənnümü, cəhalətin tənqidi verilir;

¹ Советская власть в документах. М., 1961, стр. 213, 261 və s.

² Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü), səh. 106.

4) adi publisistik dil – bu, məişət hadisələrinin təsvirini verir.

Demək lazımdır ki, hər bir mətbuat orqanı publisistik üslubun bütün diferensial ifadə formalarından eyni dərəcədə istifadə etmir, hətta müxtəlif zamanlarda bu və ya digər ifadə forması daha funksional olur.

20-30-cu illərdə publisistik üslub həm bədii, həm də elmi üsluba təsir göstərir, çünki mətbuat kütləvi idi, inqilabın coşdurduğu xalqın intellektual enerjisi mətbuatda daha tez ifadəsini tapırdı, mətbuat kütləvi təfəkkür mədəniyyətinin bütün imkanlarını ehtiva edirdi.

Mətbuat dilinin leksikası üçün bu illərdə xarakterik əlamətlərdən biri ərəb, fars, rus, eləcə də qədim türk sözlərinin (həmin sözlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindən çıxdığına görə artıq osmanlı türkcəsinin faktı hesab edilirdi) bəzən kütləvi şəkildə işlədilməsi idi. Həm də bu cür kütləvi işlənmənin istiqaməti, demək olar ki, bir neçə ildən bir dəyişmiş, gah bu, gah da digər dildən alınmalara üstünlük verilmişdir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, 20-40-cı illər arasında mətbuatın dilində demokratizm yüksələn xətlə getmişdir; hətta aparılan dil-üslub eksperimentləri də prinsip etibarilə xəlqi əsaslara malik olmuşdur.

1920-ci illərdə publisistik dildə ictimai-siyasi leksika fəal idi, bu isə mətbuat dilinin məzmununa təsir edirdi. 30-cu illərdə isə dilxarici hadisələrin təsiri ilə ictimai-təsərrüfat leksikası fəallaşır və publisistik üslub bu istiqamətdə inkişaf edir. Ümumiyyətlə, 20-30-cu illərdə mətbuat dilində dövrün inqilabi əhvali-ruhiyyəsi bütünlüklə əks olunurdu. Şübhəsiz, birinci növbədə sintaksis həmin əhvali-ruhiyyəyə – dövrün intonasiyasına köklənmişdi.

İkinci dünya müharibəsi illərində mətbuat dilinə hərbi

vətənpərvərlik məzmunu gəlir – hərbi terminologiyanın işləkliyi artır, qısa, lakin kəskin, təsirli ifadə forması fəallaşır. Əslində, 40-cı illərin ortalarından sonra da mətbuat dilində müharibə dövrünə xas olan bəzi xüsusiyyətlər qalır.

40-cı illərin sonu, 50-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq, publisistik üslubda aşağıdakı əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir:

1. 20-ci, eləcə də 30-cu illərdəkindən fərqli olaraq, 40-cı illərin sonu, 50-ci illərin əvvəllərindən mətbuat dili sabit norması ilə seçilir; istər fonetik-orfoqrafik, istər leksik, istərsə də qrammatik norma sahəsində əvvəlki onilliklərə məxsus tərəddüdlər, paralelliklər aradan qalxır, norma ardıcıl şəkildə gözlənilir.

2. 40-cı illərin sonu, 50-ci illərin əvvəllərindən ölkənin mədəni həyatında baş verən əsaslı dəyişikliklər, mətbuat şəbəkəsinin genişlənməsi mətbuat dilində də üslubi diferensiasiyayı gücləndirir; əgər vaxtilə bir qəzet (məsələn, “Kommunist” qəzeti) publisistik üslubun müxtəlif sahələrini (siyasi-publisistik dil, elmi-publisistik dil, bədii-publisistik dil və s.) əks etdirirdisə və müharibə illərində inteqrasiya bir qədər də gücləndisə, 40-cı illərin sonu, 50-ci illərin əvvəllərindən sahə qəzetlərinin artması, eyni zamanda, həmin sahələr üzrə publisistik üslubun diferensiasiyasının sürətlənməsinə gətirib çıxarır.

3. Elmi-texniki tərəqqinin ədəbi dilə gətirdiyi anlayışlar, birinci növbədə, mətbuatda faklaşır və xüsusilə 50-ci illərin ortalarından sonra mətbuat dilində yeni texnika ilə əlaqədar leksika genişlənir; söz birləşmələrinin işləkliyinin artması hesabına bir sıra müasir ictimai-təsərrüfat, mədəni-məişət anlayışları ifadə olunur.

60-cı illərdə ədəbi-bədii dildə folklor – xalq dilinə

qayıdış 60-cı illərin sonu, 70-ci illərin əvvəllərindən publisistik üsluba da təsir edir; mətbuatın dilinə dialektlərdən (xüsusilə kənd təsərrüfatı ilə bağlı) sözlər keçir, bədii-publisistik dil tədricən 30-cu illərə məxsus şüarçılıqdan azad olur, daha doğrusu, o əlamətlər ki, 30-cu illərdə üslub norması idi, 50-ci, 60-cı, hətta 70-ci illərdə də bəzən mövcud olmaqda davam edir və bu onilliklərin ümumi ədəbi dil kontekstində gerilik faktı kimi diqqəti çəkir.

60-cı illərdən etibarən Azərbaycan mətbuatında gedən dil prosesləri kifayət qədər intensivdir; bir tərəfdən, milli-ictimai təfəkkürün, digər tərəfdən, ümumən dünya ictimai fikrinin nailiyyətləri hər gün mətbuat dilində öz ifadəsini tapır, publisistik üslub bütün üslublardan fərqli olaraq, zamanın ictimai düşüncəsinin sürətinə müvafiq dəyişir, inkişaf edir. İnformasiya axınının güclənməsi, informasiyanın şərhindən çox, düzgün verilməsinə, dəqiqliyinə maraq mətbuat dilini də rəsmi sənəd dilinə yaxınlaşdırır. Eyni zamanda, bunun əksinə olan proses gedir: xüsusilə 80-ci illərdə bu və ya digər hadisənin mahiyyəti geniş şərh edilir və beləliklə, publisistik dilə elmi-fəlsəfi dərinlik, analitiklik gəlir.

Rəsmi üslub

M.Məhərrəmovun fikrincə, “bu üslub ancaq sovet dövründə yaranmış və inkişaf etmişdir”.¹ Şübhəsiz, belə deyil: XVI əsrdən başlayaraq Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövrü də daxil olmaqla rəsmi üslubun maraqlı nümunələri mövcuddur, lakin o ki qaldı rəsmi üslubun sovet dövründəki inkişafına, bu, həqiqətən belədir.

¹ A.Məhərrəmov. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü, səh. 13-14.

Sovet dövründə bu üslubun ardıcıl inkişafını şərtləndirən dövlət idarə aparatı fəaliyyət göstərir.

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafının birinci mərhələsində (20-30-cu illərdə) rəsmi üslub aşağıdakı əlamətlərlə səciyyələnir:

1. Ərəb, eləcə də fars elementləri ilə zəngin olan klassik ifadə tərzii əsasən qalır, ümumən lügət tərkibində gedən proseslər – gah bu, gah da digər dildən alınmalara üstünlük verilməsi rəsmi üslubun leksikasına da təsir edir, lakin sintaksis, bir qayda olaraq klassik ifadə tipində mövcud olur.

2. Rəsmi üslubdan istifadə edən sositium geniş olmadığına görə, onun ictimai məzmunu da, deyək ki, bədii, publisistik, yaxud elmi üslub qədər böyük olmur. Eyni zamanda, rəsmi üslub 20-ci, eləcə də 30-cu illərdə başqa üslublardan təcrid olunmuş şəkildə inkişaf edir, daha doğrusu, rəsmi üslubla başqa üslublar arasındakı təmas, məsələn, bədii üslubla publisistik yaxud publisistik üslubla elmi üslub arasındakı əlaqələr gücündə olmur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 20-ci ildən 40-ci ilə qədərki mərhələdə rəsmi üslubun demokratizmi nəinki artan, hətta azalan xətlə gedir. Lakin bununla belə, cəmiyyətin mənəvi-siyasi strukturunda baş verən hadisələr rəsmi üsluba, onun funksionallıq səviyyəsinə, ictimai-siyasi dəyərinə bilavasitə təsir göstərir.

İkinci mərhələdə (40-cı illərdən etibarən) Azərbaycan ədəbi dilinin rəsmi üslubu istər sintaktik, istərsə də leksik quruluşca təcridən demokratikləşir, xalq dilinə yaxınlaşır. Əlbəttə, bu prosesin güclənməsinə, rus ədəbi dilinin rəsmi üslubu da təsir edir, çünki həmin üslub sahəsində Azərbaycan türkcəsi rus dili ilə daim qarşılaşır, dövlət sənədlərinin respublikada, adətən iki dildə tərtib olunması

bu cür qarşılaşmanı qanuniləşdirir.

Epistolyar üslub

Epistolyar (məktub) üslubun sovet dövründəki inkişafı, şübhəsiz, birinci növbədə əhalinin kütləvi savadlanması ilə əlaqədardır.

XVIII əsrlərə aid cümlələrdə epistolyar xarakterli mətnlərə təsadüf edilir. XIX əsrdə məktub, xatirə, eləcə də gündəliklər yazılır, yəni bu üslubun tarixi, hər halda, bir neçə əsr əvvələ gedib çıxır, bununla belə, daha intensiv inkişafı XX əsrin əvvəllərinə, xüsusilə sovet dövrünə düşür.

Bu dövr ədəbi dilin inkişafının birinci mərhələsində – 20-30-cu illərdə epistolyar üslub ədəbi-bədii dilin təsiri altında olur (mətbuatda, xüsusən, “Molla Nəsrəddin” jurnalında hələ XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq epistolyar üslub standartlarından bədii-publisistik məqsədlə istifadə edilirdi).

İkinci mərhələdə isə epistolyar üslub daha çox publisistləşir, uzun-uzadı obrazlı ifadələrdən təmizlənir, fikrin daha aydın təqdimi normativləşir.

Epistolyar üslubun məzmununu dövrün adamının mənəvi xarakteri, daxili mədəniyyəti müəyyən edir, bu üslubda ictimailik bir qədər arxa plana keçə, fərdi hisslər qabarıqlaşsa bilər, ona görə də burada dil fərdin savadından, zövqündən, xarakterindən asılı olaraq müxtəlifdir. Lakin belə müxtəlifliyin hüdudu var.

Sovet dövründə epistolyar üslubun mühüm bir keyfiyyəti onun tədricən daha çox ictimailəşməsindən ibarətdir. Bunu şəxsiyyətlə cəmiyyət arasındakı münasibətlərin inkişafı prosesi müəyyən edir.

Azərbaycan ədəbi dilinin 20-30-cu illərdən sonra inkişafı dedikdə, metodiki baxımdan, norma planı ilə funksional-üslub planının dialektik əlaqəsi göz önünə gətirilir; qeyd edildiyi kimi, sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin norma planı ilə üslub planı müxtəlif mərhələlərdə müxtəlif münasibətlərdə olmuşdur, birinci mərhələdən fərqli olaraq ikinci mərhələdə funksional-üslubi diferensiasiya sürətlə getdiyinə görə, norma planı daha çox funksional-üslub baxımından diqqəti cəlb edir, başqa sözlə, normanın təkmilləşməsi ictimai dil təfəkkürü üslubları vasitəsilə həyata keçirilir.

Azərbaycan ədəbi dilində 80-ci illərin axırlarından başlayaraq, konkret tarixi şəraitlə əlaqədar olaraq, baş vermiş ictimai amillərin müsbət təsirinin nəticəsi kimi, həm norma planı baxımından, həm də funksional-üslubi baxımdan ciddi irəliləyiş baş vermişdir. Respublikanın müstəqillik qazanması, demokratiya prinsiplərinin bərqərar olması, Azərbaycan dilinin həqiqi mənada dövlət dili kimi funksiya daşması, nəhayət, milli özünüdərk prosesinin çox güclü şəkildə başlanması və inkişaf etməsi ədəbi dili xəlqi prinsiplər əsasında yeni normalaşma prosesinə daxil etmişdir. Bədii üslubla yanaşı, publisistik, hətta elmi üslubda ümumxalq danışığı dilinə məxsus qayda və qanunlardan, canlı dildən alınmış leksik elementlərdən daha geniş istifadə olunmasının özü ədəbi dil normalarının təkmilləşməsinə ciddi təsir etməyə başlamışdır. Çox güman ki, bu proses ədəbi dilin daha da demokratikləşməsi istiqamətində davam və inkişaf edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

Abdullaev K.M. Gizli Dədə Qorqud, Bakı, 1991.

Adilov M. Qəzet dili, Bakı, 1973.

Adilov M. Füzuli yaradıcılığının bəzi dil və üslub xüsusiyyətləri haqqında. – “Məhəmməd Füzuli (elmi tədqiqi məqalələr)”, Bakı, 1958.

Azərbaycan ədəbi dili tarixi, “Elm”, Bakı, 1991.

Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü), Bakı, 1982.

Azərbaycan ədəbi dili tarixi proqramı (tərtib edən H.Mirzəzadə). Bakı, 1972.

Azərbaycan ədəbi dili tarixi proqramı, Bakı, 1973.

Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı, 1958.

Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, Bakı, 1989.

Allahyarov K.H. Azərbaycan şeirində qafiyənin yaranması və təkamülü yolları. – Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası, I kitab, Bakı, 1980.

Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 1956.

Araslı H. Nizamidə xalq sözləri, xalq ifadə və zərbi-məsəlləri. SSRİ EA – Azərb. filialı, “Xəbər”i, 1942, N 8.

Axundov M.F. Əsərləri, III cild, Bakı, 1988.

Bağırzadə Q., Çobanzadə B. Elmi qramerin əsasları, Bakı, 1932.

Beqdeli Q. Qətran Təbrizi və onun divanı (Qətran Təbrizi, Divan, Bakı, 1967).

Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə, Bakı, 1989.

Vaqif M.P. Əsərləri, Bakı, 1945, Tərtibçi: H.Araslı.

Vəliyev M.H. (Baharlı), Azərbaycan, Bakı, 1921.

- Vidadi M.V. Əsərləri, Bakı, 1977, Tərtibçi: H.Araslı.
- Qəhrəmanov C. Nəsimi “Divan”ının leksikası, Bakı, 1970.
- Qukasyan V.L. Azərbaycan dilinin təşəkkülü tarixinə dair qeydlər. – Azərbaycan filologiyası məsələləri, Bakı, 1983.
- Qurban R. “Azəri”, “Atropaten”, “Azərbaycan” sözləri haqqında. – Azərb. SSR EA Xəbərləri (ədəb., dil və inc. ser.), 1968, N 3.
- Dəlili H.Ə. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri fars və Azərbaycan dilli sənədlərdə – (1722), Bakı, 1976.
- Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları, Bakı, 1958.
- Dəmirçizadə Ə.M. “Azərbaycan” sözü. ADU-nun Elmi əsərləri, Bakı, 1985.
- Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi xülasələri, Bakı, 1985.
- Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1979.
- Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti, Bakı, 1962.
- Dəmirçizadə Ə. Ədəbi dilimizin inkişafında Füzuli mərhələsi. – “Məhəmməd Füzuli (elmi tədqiqi məqalələr)”, Bakı, 1958.
- Dəmirçizadə Ə. İmlamız haqqında. – “Azərbaycan müəllimi”, N 25, 1946.
- Dəmirçizadə Ə.M. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili, Bakı, 1959.
- Dəmirçizadə Ə.M. M.F.Axundov dil haqqında və M.F.Axundovun dili, Bakı, 1941.
- Əkrəm Cəfər. Füzuli şeirinin vəznü. – “Məhəmməd Füzuli (elmi tədqiqi məqalələr)”, Bakı, 1958.

Əlibəyzadə E. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Cəlil Məmmədquluzadənin rolu. – “Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri”, IV cild, Bakı, 1954.

Əlibəyzadə E. Ədəbi şəxsiyyət və dil, Bakı, 1982.

Əlizadə A. Bir daha “Azərbaycan” sözü haqqında. – Azərbaycan onomastikası problemləri, III cild, Bakı, 1990.

Əlizadə S. Azərbaycan ədəbi dili tarixindən praktikum, Bakı, 1983.

Əlizadə S. XVI əsr Azərbaycan yazı dili, 1985.

Əlizadə S.Q. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, 1966.

Əli Fəhmi. Füzuli qəzəllərinin bəzi poetik xüsusiyyətləri haqqında. – “Məhəmməd Füzuli (elmi tədqiqi məqalələr)”, Bakı, 1958.

Əliyev Y. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı tarixinin əsas mərhələləri. – SSRİ EA Azərb. filialının “Xəbərlər”i, N 2, 1940.

Əliyev F.M. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət, Bakı, 1964.

Əliyev F.M. XVIII əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri, Bakı, 1960.

Əfəndiyev A. Azərbaycan dilinin imla qaydaları haqqında. – “Ədəbiyyat” qəzeti. 29 iyun, 1944.

Əhmədov F.Z. Azərbaycan dili tarixi leksikologiyasının tədqiqində tezlik lüğətlərinin rolu. Vidadi şeirlərinin sözlüyü əsasında. – Azərbaycan EA “Xəbərlər”i, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, N 1, 1983.

İbrahimov M. Azərbaycan dili, Bakı, 1957.

İbrahimov M. Dilimizin inkişaf yolları, – SSRİ EA Azərb. filialının “Xəbərlər”i, N 12, 1944.

Yusifov Y.B. “Azərbaycan” adı haqqında yeni

mülahizələr. – Azərbaycan onomastikası problemləri, III cild, Bakı, 1990.

Yusifov Y.B. Dilin tarixi qatları. – “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 8 sentyabr 1989-cu 11, N 36.

Yusifov Y.B., Kərimov S.K. Toponimikanın əsasları, Bakı, 1987.

Yusifov X. Şah İsmayıl Xətəinin həyatı və sənət dünyası. – Ş.İ.Xətai. Keçmə namərd körpüsündən, Bakı, 1988.

Kərimov K. Sadiq bəy Əfşar, Bakı, 1987.

Kitabi-Dədə Qorqud, Bakı, 1988.

Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı, I cild, 1978.

Məmmədov A.M. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. – Azərbaycan filologiyası məsələləri, Bakı, 1989.

Məhərrəmov A. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü, Bakı, 1961. Məhərrəmov R., Cahangirov M. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisinə dair materiallar, Bakı, 1962.

Məhəmmədəli Tərbiyə. Danışməndani-Azərbaycan, Bakı, 1987.

Mir Cəlal. Füzulinin lirikası. – “Məhəmməd Füzuli”. Əsərləri, I cild, Bakı, 1958.

Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 1990.

M.Fuad Köprülü. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər, Bakı, 1928.

Mustafayev T.T. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda Rusiyaya meyilin güclənməsi, Bakı, 1986.

Nərimanov N. Türki-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi, Bakı, 1899.

Pedaqoji institutlar üçün proqram, Bakı, 1990.

Rəhimov M. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin

formalaşması tarixi, Bakı, 1965.

Salamzadə Ə.V. Azərbaycan memarlıq abidələri, Bakı, 1958.

Sadiqova C., Ələsgərov T. Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri, Bakı, 1990.

Seyidov Y.N. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində sadə cümlə. İnkişaf səviyyəsi. – ADU-nun Elmi əsərləri, dil və ədəbiyyat seriyası, 1976, N 2.

Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən, Bakı, 1989.

Seyidov F. Füzuli qəzəllərinə yazılan təxmis və nəzirələr. – “Məhəmməd Füzuli (elmi tədqiqi məqalələr)”, Bakı, 1958.

Sultan Məcid Qənizadə. Lügəti-rusi və türki əsəri – “Kaspi”, 1909.

Talıbzadə Kamal. XX əsr Azərbaycan tənqidi, Bakı, 1966.

Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü, Bakı, 1989.

Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibinin inkişafı, Bakı, 1986.

Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixindən seminar məşğələləri. Bakı, 1986.

Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları. Bakı, 1987.

Xudiyev N. Yazıçı dili və üslubu. Bakı, 1988.

Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı, 1991.

Xudiyev N. Tərcümə ədəbiyyatı və ədəbi dilimiz. Bakı, 1990.

Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixinin proqramı, Bakı, 1980.

Hacıyev T.İ. Azərbaycan milli ədəbi dilində epizodik faktların gəlişi. – “Azərbaycan dili məsələləri”, Bakı, 1959.

Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, I hissə, Bakı, 1976.

Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə, Bakı, 1986.

Hacıyev T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, Bakı, 1977.

Hacıyev T. M.P.Vaqif dilinin “sözlüyü” – ADU-nun “Elmi əsərləri”, Dil və ədəbiyyat seriyası, N 2, 1979.

Hacıyev T. Satira dili, Bakı, 1975.

Hacıyev T., Vəliyev K. Azərbaycan dili tarixi, Bakı, 1989.

Hüseyni Ə. “Avesta”da qədim Azərbaycan sözləri. – Azərbaycan filologiyası məsələləri, Bakı, 1983.

Çobanzadə B. M.F.Axundovda azəri ləhcəsi – “Maarif işçisi” N 3, 1918.

Çonnəev Y. Xəzirkı zaman türkmən dilinin leksikologiyası, Aşqabad, 1972.

Cavad Heyət. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı, 1990.

Cahangirov M. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üsulları, Bakı, 1989.

Cahangirov M. M.F.Axundov dram əsərlərinin dili üzərində necə işləmişdir, Bakı, 1962.

Cahangirov M. Füzulinin əsərlərində sadə cümlənin növləri – “Məhəmməd Füzuli (elmi tədqiqi məqalələr)”, Bakı, 1958.

Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası, Bakı, 1988.

Cəfərov N. Janr münasibətlərinin inkişafı: Vidadidən Vaqifə qədər – “Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi

poetikası”, Bakı, 1989.

Cəfərov N.Q. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin leksik-semantik normasına dair. – “Azərbaycan dili tarixi məsələləri”, Bakı, 1989.

Cəfərov N. Leksik normanın milliləşməsi – “Elm və həyat”, N 3, 1988.

Cəfərov N. Fonetik normanın milliləşməsi – “Elm və həyat” jurnalı, N 3, 1988.

Cəfərov N. Füzulidən Vaqifə qədər, Bakı, 1991.

Cəfərov N. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilin inkişafı tarixindən – “Azərbaycan müəllimi”, 3 fevral, 1988.

Cəfərov C.İ. Bəzi damğa və işarələrin etimoloji izahı. – “Türk dillərinə dair etimoloji və tarixi-morfoloji tədqiqlər”, Bakı, 1987.

Şirəliyev M.Ş. İstilahlar yaradılmasındakı əsas prinsiplər. – Dil İnstitutunun əsərləri, Bakı, Azərb. EA nəşri, I cild, 1947.

Şirəliyev M.Ş. Ədəbi dilimizin zərurəti məsələləri. – “Kommunist” qəzeti, 23 fevral, 1944.

Rus dilində

Абдуллаев Г. Азербайджан в XVIII в., и взаимоотношения его с Россией, Баку, 1965.

Абдуллаев К.М. Теоретические проблемы синтаксиса азербайджанского языка, АДД, Баку, 1984.

Абдулзаде И.А. Тюркские переводы словника словаря Султан Саба Орбелиани, Тбилиси, 1968.

Адмони В.Г. Исторический синтаксис немецкого языка, М., 1963.

Азерли М, Мусави Т., Ямпольский З. О слове “Азербайджан” – Азерб. ССР, ЕА Хэбэрлэри. (эдэб. дил

вэ ию. сер.), 1988, N 3.

Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией, Архив Главного Управления Наместника Кавказского, т. XI, Тифлис, 1888.

Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности, VIII века, Алта-Ата, 1971.

Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана ХНИ-ХIV вв., Баку, 1956.

Алиев И.Г. История Мидии, Баку, 1961.

Алиев И.Г. Очерки истории Атропатены, Баку, 1989.

Алиев К. К вопросу о языках на территории Азербайджана. – Труды истории, АН Азерб. ССР, т. XVI, 1980.

Алиев К. Племена древней Кавказской Албании (I в до н.э. – I в. н.э.), АКД, Л., 1962.

Амонжалов А.С. Шумеро-тюркские соответствия и изобразительные логограммы – *Snrche, Geschichte und kultur der Alotaischen Volker*, Берлин, 1974.

Артманов М.И. История Хазар, Л., 1962.

Асланов В.И. “Дивани-луъат ит-тюрк” Махмуда Кашкари и Азербайджанский язык – СТ, 1972, N 1.

Асланов В.И. О характере метофизических переносов в средневековой тюркоязычной поэзии – СТ, N 6, 1978.

Ахмедов Ф.З. Язык М.В.Видади (лексика и фразеология), АКД, Баку, 1978.

Бакиханов А.К. Гюлистан-и Ирам, Баку, 1991.

Бартольд В.В. Сочинения, т. II, ч., I, М., 1963.

Баскаков Н.А. О периодизации истории

литературного языка “тюрки” – Лингвогеография, диалектология и история языка. Кишинев, 1975.

Баскаков Н.А. Тюркские языки, М., 1960.

Беленцкий А.М. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, Л., 1958.

Бенцинг И. Языки гуннов, дунайских и волжских болгар – Зарубежная тюркология, вып.1, М., 1986.

Бердимуратов Эсемурат. Развитие каракалпакской лексики в связи с развитием функциональных стилей литературного языка, АДД, Ташкент, 1973.

Будагов Р.А. Проблемы развития языка, М.-Л., 1965.

Визиров М.А. Учебник татарско-азербайджанского наречия, СПб, 1861.

Виноградов В.В. Проблема литературных языков и закономерности их образования и развития. М., 1967.

. Гаджиев Т.И. Дифференциальный подход к предметам исторической грамматики и истории литературного языка, – СТ, 1988, N 6.

Гаджиева Н.Н. Произведение Абри Хадже ибн Адила “Ихтийара-гы-гаванды-куллия” и его лексика, АКД, Баку, 1986.

Галяутдинов И.Г. История литературного языка как саморазвитие системы (общеметодологические проблемы) – СТ, N 2, 1988.

Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык “и индоевропейцы, т. I-II, Тбилиси, 1984.

Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев, Баку, 1991.

Гукасян В.Л. Значение закавказских источников в изучение истории азербайджанского языка дописьменного периода – СТ, 1978, N 2.

Гукасян В.Л. К трехъязычию удин – “Проблемы двуязычия и многоязычия”, М., 1972.

Гукасян В.Л. О древнеагванском алфавите в удинском языке – Изв. АН Азерб. ССР (сер. обществ, наук), 1962, N 1.

Гукасян В.Л. Об азербайджанско-грузинских языковых контактах – СТ, 1979, N 4.

Гукасян В.Л., Асланов В.И. Исследования по азербайджанскому языку дописьменного периода, Баку, 1986.

Гумилев Л.Н. Древние тюрки, М, 1976.

Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. Баку, 1991.

Гусейнов Р.А. Огузы, кипчаки и Азербайджан XI-XII вв. (К вопросу об этнических процессах в Азербайджане в XI-XII вв.), – Проблемы современной тюркологии, Алма-Ата, 1980.

Дарабади Г.А. Художественно-полиграфические особенности почерка “насталик”, Баку, 1969.

Деникс П.Б. Живопись Ирана, М., 1938.

Дерфер Г. О языке гуннов. – Зарубежная тюркология, вып.1, М., 1986.

Джафаров Н.Г. Азербайджанский литературный язык XVIII в., АДД, Баку, 1991.

Дмитриева Л.В. Хуастуанифт – Тюркологические исследования М.-Л., 1963.

Дьяконов И.М. История Мидии, М.-Л., 1956.

Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. М., 1967.

Эфендиев О. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке, Баку, 1981.

Жирмунский В.М. Ритмико-синтаксический

параллелизм как основа древнетюркского эпического стиха. – ВЯ, 1964, N 4.

Закиев М.З. О периодизации истории тюркских письменных литературных языков. – СТ, N 5, 1975.

Зейналов Ф.Р. “Дастан об Ахмеде Херами” – древнейший памятник азербайджанского языка – СТ, N 5, 1975.

Историческая география Азербайджана, Баку, 1987.

Каграманов Дж.В. О рукописях произведений Имадеддина Насими. – СТ, N 5, 1979.

Казембек А. Грамматика турецко-татарского языка. Казань, 1839.

Казембек А. Общая грамматика турецко-татарского языка, Казань, 1846.

Казиев М., Эфендиев М., Алияров А. История Азербайджана, Баку, 1969.

Кондратов В.Г. Очерк грамматики древнетюркского языка, М.-Л., 1970.

Кононов А.Н. О природе тюркской агглютинации – ВЯ, 1976, N 4.

Куклина И.В. Этнография Скифии по античным источникам, Л., 1985.

Левиатов В.Н. Очерки по истории Азербайджана в XVIII веке, Баку, 1948.

Линии А.Н. К вопросам формального изучения поэзии турецких народов. – Изв. Восточ. Фак. АГУ, 1926, N 1.

Лихачов Д.С. Исследования по древнетюркской литературе, Л., 1986.

Лосев А.Ф. Философия, мифология, культура, М., 1991.

Малов СЕ. Памятники древнетюркской

письменности, М.-Л., 1951.

Мамедов Д. Газетный стиль современного азербайджанского литературного языка, АКД, Баку, 1973.

Мамедов И. Лексика газеты “Коммунист”, АКД, Баку, 1974.

Мартынцев А.Е. О формах параллелизма в тюркском стихе. – СТ, 1976, №6.

Меликшвили Г.А. Вопросы истории Маннейского царства – Вестник древней истории. 1949, № 1.

Мехтиева С. Язык дастан “Шахрияр”, АКД, Баку, 1974.

Мизиев И.М. Шаги к истокам этнической истории Центрального Кавказа, Нальчик, 1986.

Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков, М., 1984.

Мусаев К.М. Ленинские заветы и развитие тюркских языков в СССР -СТ, №2, 1988.

Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XIV в. – ССПА, Баку, 1949, вып.1.

Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI вв., Л., 1949.

Рамстедт Г.И. Введение в Алтайское языкознание, М., 1967.

Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке, Баку, 1981.

Рзаев Н.И. Искусство Кавказской Албании (IV в. до н.э. – VII в. н.э.), Баку, 1976.

Рзаев В. Из Шумера в Азербайджан, – “Панорама Азербайджана, газ. № 37, 17-23 октября 1991 г.

Рясянен М. Материалы по исторической фонетике

тюркских языков, М., 1955.

Садыхов А.Ш. Значение диалектных фактов в изучении исторического синтаксиса азербайджанского языка. – СТ, N 6, 1975.

Салманова Г.Г. Роль большевистской печати в обогащении словарного состава азербайджанского литературного языка (1905-1920), АКД, Баку, 1958.

Серебренников Б., Гаджиев Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, Баку, 1979.

Советская власть в документах. М., 1961.

Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа, Баку, 1990.

Сулейменов О. Аз и Я, Алма-Ата, 1972.

Тенишев Э.Р. Принципы составления исторических грамматик и история литературных тюркских языков. – СТ, 1988, N 1.

Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.-Л., 1959.

Тугушева Л.Ю. Поэтические памятники древних уйгуров. – Тюркологические исследования, М., 1979.

Турсунов У., Уринбоев Б. Узбек адаби дили тарихи, Ташкент, 1972.

Указы кубнских ханов, Тбилиси, 1937.

Фердинанд де-Соссюр. Труды по языкознанию, М., 1977.

Фрумкина Р. Статистическая структура лексики Пушкина. – ВЯ N 3 1960.

Хамраев М.К. Основы тюркского стихосложения, Алма-Ата, 1963.

Ходакова Е.П. Особенности функционирования народноразговорной лексики в русском литературном языке XVIII в. – “Вопросы диалектологии и истории

языка”, Душанбе, 1984.

Шанидзе А.Г. Новооткрытый алфавит кавказских албанцев. – Труды Инс. языков и инс. культуры Груз. ФАН СССР, 1938, т.4.

Шарапов Н.А. Пути развития лексики современного таджикского литературного языка, АДД, Баку, 1974.

Ширалиев М. Роль газеты “Коммунист” в развитии азербайджанского языка. – Специальный сборник, посвященный XXV летию газеты “Коммунист”, Баку, 1944.

Ширалиев М.Ш., Рагимов М.Ш. Азербайджанский язык. – “Закономерности развития литературных языков народов ССР в советскую эпоху” М., 1979.

Шербак А.М. Соотношение аллитерации и рифмы в тюркском стихосложении. – Народы Азии и Африки, 1961, N 2.

Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.

Шукюров А. Фонеморфологические развитие и семантика служебных частей речи в староазербайджанском языке, АДД, Баку, 1986.

Юсифов Ю.Б. Историческая антропонимия Азербайджана. – Ономастика Узбекистана, Ташкент, 1989.

Юсифов Ю.Б. К этногенезу азербайджанцев. – Фольклор, литература и история Востока. – Материалы III Всесоюзной тюркологической конференции Ташкент, 1984.

Юсифов Ю.Б. Киммеры, скифы и саки в древнем Азербайджане – Кавказско-Ближневосточный сборник, т. VIII, Тбилиси, 1988.

Юсифов Ю.Б. О языках древнейших насельников Азербайджана (III тысячелетие до н.э.), – *Azərbaycan filosofiyası məsələləri*, Bakı, 1983.

Юсифов Ю.Б. О некоторых языковых элементах тюркского происхождения в сочинение албанского историка. – *СТ*, 1974, N 2.

Юсифов Ю.Б. О некоторых этнонимах клинообразных надписей Месопотамии. – *Источниковедение истории и культуры народов Дагестана и Северного Кавказа (тезисы докладов и сообщений)*, Махачкала, 1989.

Юсифов Б.Ю. Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами.

Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqların öyrənilməsi problemləri, Bakı, 1988

Ямпольский З.И. Древняя Албания ИМ вв. до н.э., Баку, 1962.

Ямпольский З.И. Древнейшие сведения о тюрках в зоне Азербайджана. – *Ученые записки АГУ (сер. языка и лит.)*, 1966, N 2.

Ямпольский З.И. О тюрках V века до нашей эры. – *Ученые записки АГУ (сер. языка и лит.)*, 1970, N 5-6.

Türk dilində

Ergin M. *Azeri türkcesi*, İstanbul, 1981.

Əhmet Kabaklı. *Türk ədəbiyyatı*, cild 2, İstanbul, 1968.

Arat R.R. *Eski Türk Süri*, Ankara, 1965.

Arat R.R. *Kutabgu Bilig*, İstanbul, I, Metin, 1947, Ankara, II *Tercüme*, 1959; İstanbul, iii, indeks, 1979.

Atsiz. *Türk ədəbiyyatı tarixi*. İstanbul, 1943.

Besim Atalay *Divani luggati-it-Türk*, Tercüme, I,

Ankara, 1940, II, Ankara, 1940, III, Ankara, 1941.

Prof. Dr. Əhmet Caferođlu. Türk dili tarihi, İstanbul, 1984.

Prof. Dr. Əhmet Caferođlu. Türk dili tarihi, İstanbul, 1989.

Prof. Dr. Əhmet Caferođlu. Türk dili tarihi, İstanbul, 1970.

Prof. Dr. Osman Nedim Tuna. Sumer ve türk dillerinin tarihi ilgisi ile türk dilinin yası məsələsi. Ankara, 1990.

Fuad Koprulu. Ədəbiyat arařtırmaları, Ankara, 1966.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN	
TƏŞƏKKÜLÜ DÖVRÜ (qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər).....	8
Azərbaycan dilinin qədim tarixinə dair	8
Azərbaycan ümumxalq dilinin formalaşması	33
Ədəbi dilin təşəkkülünün ilkin şərtləri	54
Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü.....	86
Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin inkişafı: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili	110
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN	
ÜMUMXALQ DİLİ ƏSASINDA FORMALAŞMASI VƏ	
İNKİŞAFI DÖVRÜ (<i>XIII əsrdən XVII əsrə qədər</i>)	172
XIII-XIV ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ	172
İctimai-tarixi şərait	172
Normalar.....	181
Üslublar	197
Klassik üslub	198
İzzəddin Həsənoğlunun dili	214
“Dastani-Əhməd Hərami”nin dili.....	225
İmadəddin Nəsiminin dili	238
Folklor üslubu.....	264
XV-XVI ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ	273
İctimai-tarixi şərait	273
Normalar.....	283
Üslublar	Ошибка! Закладка не определена.
Klassik üslub	Ошибка! Закладка не определена.
Şah İsmayıl Xətəinin dili	317
Məhəmməd Füzulinin dili	332
Folklor üslubu.....	364
III FƏSİL. AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN MİLLİ DİL	
ƏSASINDA FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAFI DÖVRÜ	
(<i>XVII əsrdən bu günə qədər</i>)	371
XVII-XVIII ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ	372
İctimai-tarixi şərait	372
Normalar.....	380
Üslublar	395

Bədii üslub.....	396
M.V.Vidadinin dili	401
M.P.Vaqıfın dili.....	412
“Şəhriyar” dastanının dili	435
Elmi üslub.....	443
Rəsmi üslub	452
XIX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ	467
İctimai-tarixi şərait	467
Normalar.....	475
Üslublar	488
Bədii üslub.....	489
Qasım bəy Zakirin dili.....	493
M.F.Axundovun dili	Ошибка! Закладка не определена.
S.Ə.Şirvaninin dili	514
Elmi üslub.....	523
Publisistik üslub.....	529
“Əkinçi”nin dili	531
XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ	540
İctimai-tarixi şərait	540
Normalar.....	548
Üslublar	562
Bədii üslub.....	563
Satirik-realistlərin (mollanəsrəddinçilərin) dili	564
Lirik-romantiklərin (füyuzatçıların) dili	574
Maarifçilərin dili.....	580
Publisistik üslub.....	583
Elmi üslub.....	594
Rəsmi üslub	599
XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏN SONRAKI AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ.....	605
Fonetik-orfoqrafik və qrammatik normalar	631
Fonetik-orfoqrafik normanın inkişafı	635
Qrammatik normanın inkişafı.....	643
Üslubların inkişafı	648
Bədii üslub.....	649
Elmi üslub.....	658
Publisistik üslub.....	662

Rəsmi üslub	666
Epistolıyar üslub	668
Ədəbiyyat	671